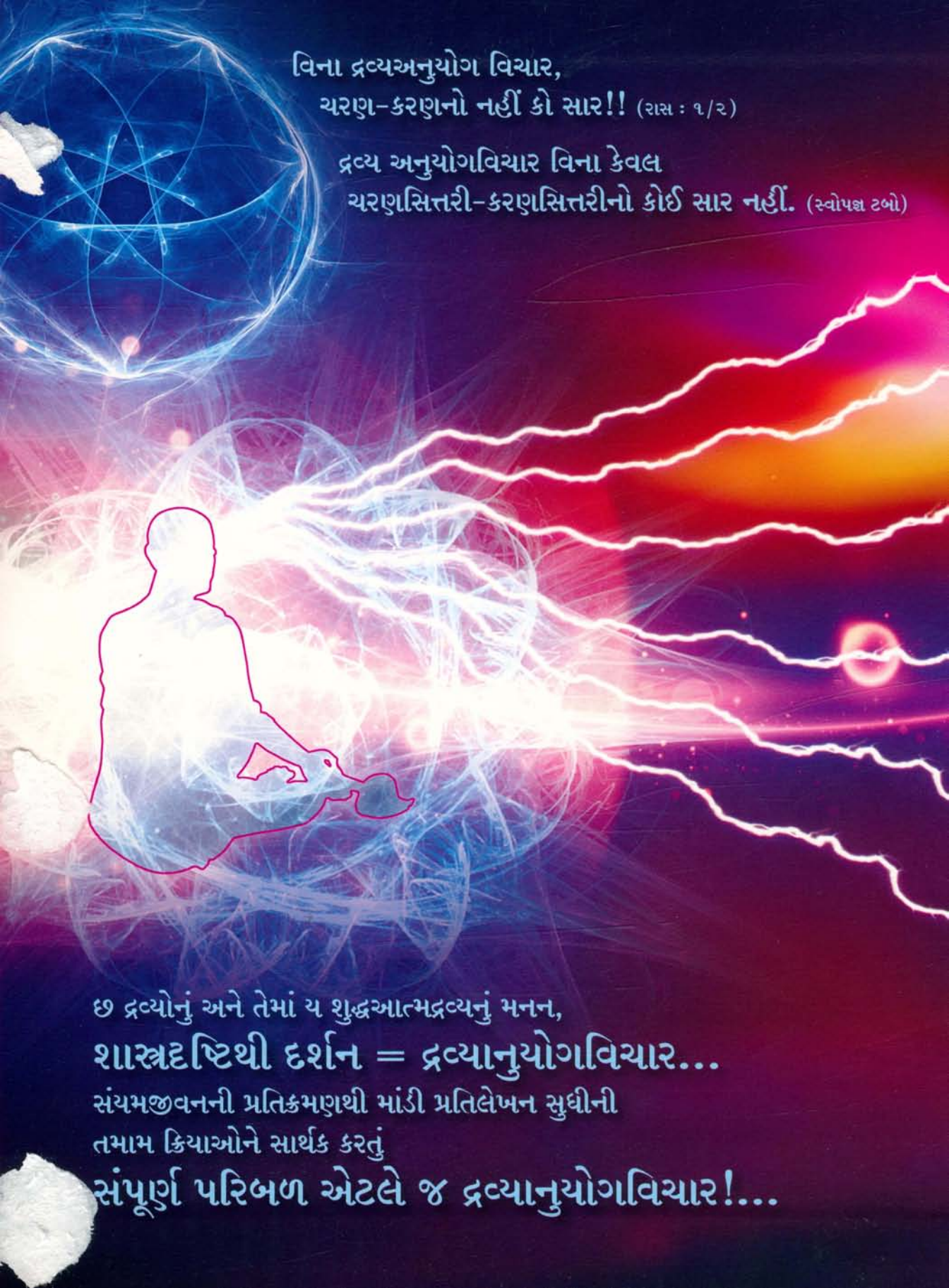

દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ

- મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ.સા.

દ્રવ્યાનુયોગ પરામર્શ - પંન્યાસ યશોવિજય

A person is shown in a meditative pose, surrounded by glowing energy fields and lightning bolts. The background is dark with vibrant blue and red light effects. The person is outlined in red, and their hands are in a mudra. The overall scene suggests a powerful spiritual or energetic experience.

વિના દ્રવ્યઅનુયોગ વિચાર,
ચરણ-કરણનો નહીં કો સાર!! (રાસ : ૧/૨)

દ્રવ્ય અનુયોગવિચાર વિના કેવલ
ચરણસિત્તરી-કરણસિત્તરીનો કોઈ સાર નહીં. (સ્વોપજ્ઞ ટબો)

છ દ્રવ્યોનું અને તેમાં ય શુદ્ધઆત્મદ્રવ્યનું મનન,
શાસ્ત્રદષ્ટિથી દર્શન = દ્રવ્યાનુયોગવિચાર...
સંયમજીવનની પ્રતિક્રિયાથી માંડી પ્રતિલેખન સુધીની
તમામ ક્રિયાઓને સાર્થક કરતું
સંપૂર્ણ પરિબળ એટલે જ દ્રવ્યાનુયોગવિચાર!...

શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય

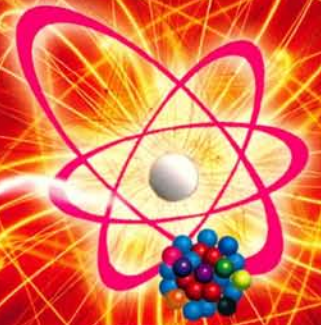
ધર્માસ્તિહાય

અધર્માસ્તિહાય

આકાશાસ્તિહાય

પૃથ્વ્યાસ્તિહાય

કાળ

परम पूज्य सकल संघ हितचिंतक आचार्यदेवेश
श्रीमद् विजय भुवनभानु सूरीश्वरजी महाराज

समर्पणम्

त्वदीयं तुभ्यं समर्पयामि

युवसत्पथदेष्टारम्
ज्ञानभूत्या प्रभास्वरम्।
भुवनभानुसूरीशम्,
भीमे भावाद्भजे भवे॥१॥

પરમને પામવાનું પરિપૂર્ણ પરિબળ

દ્રવ્ય
ગુણ
પર્યાયનો
રાસ

૧

વિકલ્પો અને વિભાવોથી બનાવે ઉદાસ
શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યનો કરાવે પ્રતિભાસ
આનંદધનસ્વરૂપમાં જે કરાવે નિવાસ
એવો છે આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ.

વધાર્યો વ્યર્થ વાતો ને વિકથાઓનો વ્યાસ
માટે જ લેખ્યો કર્મોનો અનહદ પ્રાસ
હવે પ્રગયે છે પરમપદની પાવન પ્યાસ
તેથી જ વાંચવો છે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ.

॥ શ્રીઆદિનાથાય નમઃ ॥
॥ નમોત્યુ નં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ ॥

પંન્યાસ યશોવિજય રચિત
દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ-દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા-કર્ણિકાસુવાસથી વિભૂષિત
મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મ.સા. દ્વારા વિરચિત
સ્વોપજટબાર્થ યુક્ત

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયિનો રાસ

ભાગ-૧

● દિવ્યાશિષ ●

પરમ પૂજ્ય ન્યાયવિશારદ સ્વ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય
ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજા

● શુભાશિષ ●

પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાન્તદિવાકર ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્ વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજા

● દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શાદિકાર + ગુર્જરવિવેચનકાર + સંપાદક ●

પરમ પૂજ્ય પૂના જિલ્લા ઉદ્ધારક પંન્યાસ પ્રવર
શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી મહારાજના શિષ્યાણુ
પંન્યાસ યશોવિજય

વિજયશીલચંદ્રસૂરિ ગ્રંથ સંગ્રહ

● પ્રકાશક ●

શ્રેયસ્કર શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ
ઈર્લાબ્રીજ, ૧૦૬, એસ.વી.રોડ, વિલેપાર્લા (વેસ્ટ),
મુંબઈ-૪૦૦૦૫૬. ફોન : (૦૨૨) ૨૬૭૧૮૩૫૭

- * ગ્રન્થનું નામ : દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ
- * મૂળકાર + સ્વોપજ્ઞ ટબાકાર : મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મ.સા.
- * દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ : નવનિર્મિત સંસ્કૃત પદ્યો
- * દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા : સ્વોપજ્ઞ ટબાર્થ અનુસારી વિસ્તૃત સંસ્કૃતવ્યાખ્યા
- * દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકાસુવાસ / કર્ણિકાસુવાસ : ગુર્જર વિવેચન
- * સંશોધક : પ.પૂ.આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય પુણ્યરત્નસૂરીશ્વરજી મ.સા. આદિ
- * આવૃત્તિ : પ્રથમ
- * કુલ ભાગ : સાત
- * મૂલ્ય : સંપૂર્ણ સેટના રૂ.૫૦૦૦/-

* પ્રકાશન વર્ષ : વિ.સં.૨૦૬૯ • વી.સં.૨૫૩૯ • ઈ.સ.૨૦૧૩ *

* © સર્વ હક્ક શ્રમણ પ્રધાન જૈન સંઘને આધીન છે *

* પ્રાપ્તિ સ્થાન : (૧) પ્રકાશક

(૨) શ્રી દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ

૩૯ કલિકુંડ સોસાયટી, ધોળકા-૩૮૭૮૧૦.

જિ.અમદાવાદ.ફોન : ૦૨૭૧૪-૨૨૫૪૮૨

(૩) શ્રી સતીષભાઈ બી. શાહ

૫, મૌલિક ફ્લેટ્સ, ઓપેરા ફ્લેટ્સની સામે, સુખીપુરા,
પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬. મો. : ૯૮૨૫૪૧૨૪૦૨

(૪) ડૉ. હેમન્તભાઈ પરીખ

૨૧, તેજપાલ સોસાયટી, ફતેહનગર બસ સ્ટેન્ડ પાસે,
પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. મો. : ૯૪૨૭૮૦૩૨૬૫

(૫) શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ઝવેરી

૫૦૨, સંસ્કૃતિ કોમ્પ્લેક્સ, અતિથિ ચોકની પાસે,
કાલાવાડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫. મો.૯૮૨૫૧૬૮૮૩૪

* મુદ્રક : શ્રી પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ, અમદાવાદ. ફોન : (૦૭૯) ૨૫૪૬૦૨૯૫, મો.૯૮૦૮૪૨૪૮૬૦ *

કયાં શું નિહાળશો ?

પૃષ્ઠ

❖ Introduction	6
❖ Preface	7-9
❖ પ્રકાશકીય નિવેદન	10
❖ શ્રુત અનુમોદના	11
❖ ભાવાંજલિ	12
❖ અંતરના આશીર્વચન :	
પૂ. ગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મ.સા.	13
❖ અણમોલ આશિષ :	
પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મ.સા.	14
❖ હૃદયોદ્ગાર :	
પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સા.	15
❖ પ્રસ્તાવના :	
પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રાજયશસૂરીશ્વરજી મ.સા.	16-20
❖ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ-કર્ણિકા-સુવાસકારની હૃદયોર્મિ.....	21-95
❖ સંપૂર્ણ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં વિવેચિત પદાર્થોની વિસ્તૃત સૂચિ.....	96-162
❖ પ્રથમ ભાગની વિષયમાર્ગદર્શિકા	163-171
❖ ઢાળ-૧	૧-૮૬
❖ ઢાળ-૨	૮૭-૨૪૨

INTRODUCTION

	Name	Language	Author
Original Text	: DRAVYA-GUṆA-PARYĀYANO RĀSA	OLD GUJARATI	MAHOPĀDHYĀYA ŚRĪ YAŚOVIJAYĪ
Brief Summary	: DRAVYA-GUṆA-PARYĀYARĀSANO TABO	OLD GUJARATI	MAHOPĀDHYĀYA ŚRĪ YAŚOVIJAYĪ
New Text	: DRAVYĀNUYOGA-PARĀMARŚA	SANSKRIT	PANYĀSA — ŚRĪ YAŚOVIJAYĪ
New Extended Commentary	: DRAVYĀNUYOGA-PARĀMARŚA-KARṆIKĀ	SANSKRIT	
Gujarati Exposition	: DRAVYĀNUYOGA-PARĀMARŚA-KARṆIKĀ-SUVĀSA	GUJARATI	
Price	: ₹ 5000/- (Whole set)		
Published By	: ANDHERI GUJARATI JAIN SANGH 56, Irla Bridge, S.V. Road, Andheri (West), Mumbai-400056, India.		
Available At	: (1) Publishers (2) DIVYA DARSANA TRUST 39, Kalikund Society, Dholka-387810, Dist. Ahmedabad, Gujarat State, India.		

This edited book has been printed in seven volumes with fresh edition of the original text and a fresh exposition.

PREFACE

Jainism has bestowed three invaluable gifts upon mankind : (A) The concept of Non-violence, (B) The theory of Karma, (C) The concept of 'Anekāntvād'.

Today, the world is outraged by anarchy, threatened by nuclear weapons, oppressed by mutual enmity and is running after materialistic pleasures. In order to establish peace, mutual understanding & humanity towards each other the principals mentioned above are the ultimate alternatives.

Among these "Anekāntvād" is the most significant. The significance of "Anekāntvād" lies in the flexible and impartial evaluation of any object, any thought or any person from various angles. 'Dravya-Guṇa-Paryāyano-Rāsa' is the unique work which lucidly exposes the various aspects & evaluations of "Anekāntvād".

A Glimpse of 'Dravya-Guṇa-Paryāyano Rāsa'

About 350 years ago, the text was originally composed by the reverend Mahopādhyāya Śrī Yaśovijayjī in old Gujarati language.

The text deals with Dravyānuyoga (logical study of ultimate substances) and includes matter accepted by both sects of Jainism (the Swetāmbara & the Digāmbara) with a logical explanation on the subject, creative presentation, credible foundation & occasionally brief criticism too. The work is mainly an exposition of the path to salvation through the assistance of 'Agam' = Jain scriptures, 'Tarka' = hypothetical thinking, 'Naya' = judgement from specific standpoint, 'Nikshepa' = linguistic analysis of a word & 'Pramāna' = means of knowledge.

The characteristics & diversities of Dravya [= substance], Guṇa [= characteristics] & Paryāya [= state of substance], accepted by both sects of Jainism are extensively expressed and it offers the thought and the process that honours different 'Nayas' (= viewpoints), as well as reviews & investigates the opinion of Digāmbara monk named Devasena.

The original text is divided in 17 chapters, consisting a total of 284 verses. Reverend Mahopādhyāyī himself has composed a brief commentary upon it called 'Tabo' [= stabaka] in old Gujarati language, which explains the meaning & gist of each verse. Reverend Mahopādhyāyī has dexterously highlighted the extremely complex subjects related to 'Dravyānuyoga' in a comprehensible manner.

A Glimpse of 'Dravyānuyoga Parāmarṣa'

A modern text named Dravyānuyoga Parāmarṣa has been created in Sanskrit

language by Panyāsa Yašovijayī on the basis of 'Dravya-Guṇa-Paryāyano Rāsa'. Following the 'Rāsa' and the Stabak (Tabo) - an extensive Sanskrit commentary called 'Dravyānuyoga-Paramarṣa-Karṇikā' has been composed. The value of the book is highly enhanced on account of vivid exposition of each subject by quoting references related to 'Dravya, Guṇa & Paryāya', not only from Jain books of Swetāmbara & Digambara sects, but also from the various sects of numerous philosophical schools like Nyāya, Vaiśeṣika, Sāṃkhya, Buddhist, Vedānta, Mīmāṃsā etc. in the sanskrit commentary. Furthermore, cogent criticism of highly inconsistent treatment of many subjects by the Digambara sect and other philosophical schools has been offered. The work is enriched by 3700 references from 785 texts.

The book has become lively and absorbing on account of setting forth at the end of the commentary of each verse, a spiritual message worthy of emulation in life. This spiritual guidance functions as a bridge for transcending one from Jñāna yoga (= state of knowledge) to Bhāvanā yoga (= state of sensational realisation of knowledge leading to emulation of the same).

Under the section labeled "Dravyānuyoga-Paramarṣa-Karṇikā-Suvāsa" a word to word translation and clarification of the complete sanskrit commentary has been written in Gujarati. It is helpful for those who are unfamiliar with Sanskrit, but have deep desire in Dravyānuyoga. Even one prominent in Sanskrit gets further clarification of the subject.

Reverend Mahopādhyāya Yašovijayī -

The Author of 'Dravya-Guṇa-Paryāyano Rāsa'

350 years ago in the state of Gujarat, in a small village called Kanoda, a boy named 'Jaswant' was born. At the age of eight, he accepted Jaina Diksā (= initiation of monkhood) by the Jain Monk Śrī Nayavijayī. He was named Muni Yašovijaya. To attain higher knowledge, such as the study of six philosophical systems, Naya, Pramāna etc, Muni Yašovijaya went to Kāśī (Vārāṇasi) with his guru. He was so highly intelligent that while studying he defeated a debator (vādi) from the south. Hence, he was given the title 'Nyāya Viśārada' by the schools of Kāśī and through Muni Yašovijaya's presence Jainism acquired eminence all around.

He composed hundreds of highly scholared texts on several subjects such as Dravyānuyoga, logic, spiritualism, right conduct, devotion etc. On the basis of his erudition, virtues and worthiness, he was bestowed upon the title of

'Mahopādhyāya'. 'Dravya-Guṇa-Paryāyano Rāsa' is indeed one of his most precious work from his best composed ones on the subject of 'Dravyānuyoga'. It was composed around 1655 A.D.

We owe our gratitude to the highly intellectual 'Reverend Mahopādhyāyī indeed !

Reverend 'Panyāsa Śrī Yašovijayī -

The Author of 'Dravyanuyoga-Paramarṣa'.

Inspired by the preachings of Ācārya Śrī Bhuvanabhānusūriśvarjī, a young boy named 'Nareṣa', at the age of eighteen, resident of Verāvala city (Gujarat) accepted the Jain Dikṣā in 1983 A.D.

He became the disciple of Reverend Panyāsa Viśvakalyānavijayī, who himself was the disicple of Ācārya Śrī Bhuvanabhānusūriśvarjī. He was given the name 'Yašovijaya'. After Dikṣā, he deeply studied the Jain Āgamas, six philosophical systems headed by Nyāya, buddhist scriptures called the 'Tripitakas', Veda, Upniṣad, Gīta etc.

While practicing self-control and spiritual discipline, he tries to bring the lives of many people on the right path by his religious discourses. He also carries out various activities that would propogate the religious order (Śāsana). At the same time, by composing many new Sanskrit commentaries on the works of Reverend Mahopādhyāyī, through his subtle logical power, meditative thinking and perception of scriptures, he has helped to popularise many intricate ideas expressed in the writings of Mahopādhyāyī.

Until now, about 50 books written by him, are available in Sanskrit, Gujarati, Hindi & English. Considering his worthiness, treasure of qualities, erudition etc. he was first given the rank of 'Gaṇī', and in 2010 A.D. he was bestowed on the rank of 'Panyāsa'. We are extremely happy while publishing this voluminous text composed by his Reverend self, and we are extremely thankful to him.

- Śrī Andherī Gujarātī Jain Sangh,
Irlā, Mumbai.

॥ ઈર્લામંડન શ્રીઆદિનાથાય નમઃ ॥

પ્રકાશકીય નિવેદન

મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' તથા તે ઉપર વિદ્વદ્વર્થ પંન્યાસ શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ દ્વારા વિરચિત વિસ્તૃત નૂતન રચના વગેરેને ૭ ભાગમાં પ્રકાશિત કરી શ્રીસંઘના ચરણોમાં સમર્પિત કરતા અનહદ આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ નવલા ગ્રંથના પ્રકાશનનો લાભ અમારા શ્રીસંઘને પ્રાપ્ત થયાનો અમોને અનેરો આનંદ છે.

ભગવાનના વચનો સાંભળવા, તેના ઉપર ગહન વિચાર કરવો, નિરંતર વાગોળવા, સતત ઘૂંટવા જેથી આત્મા તદ્દરૂપ બની જાય તે શુભ પ્રવૃત્તિ છે. અર્થાત્ જીવ અશુભથી દૂર થઈ શુભમાં જોડાય છે અને જીવને પુણ્ય બંધાય છે. આ પુણ્યબંધ એવા પ્રકારનો પડે છે કે જેના ફળ સ્વરૂપે જીવને મોક્ષ (=શાશ્વત સુખ) પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થતાં જેટલા ભવો લાગે તે દરમ્યાન જીવને અનુકૂળ સામગ્રી અને સંયોગો પ્રાપ્ત થતા રહે છે - આ પ્રમાણે પરમ શ્રદ્ધેય ગુરુભગવંતો પાસેથી જાણ્યું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ જિનવચન સાપેક્ષ છે. તેમ જ આ ગ્રંથનું ઉદ્દગમ સ્થાન પણ જિનવચન જ છે. તેથી આ સંપૂર્ણ ગ્રંથનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે શુભ પ્રવૃત્તિ રૂપ જ છે. આ કારણે અમારા શ્રીસંઘને પ્રકાશનનો લાભ પ્રાપ્ત થયાનો વિશિષ્ટ આનંદ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા અનેક ગ્રંથોના ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ થયેલ છે. પરંતુ આ ગ્રંથની વિશેષતા એ છે કે તેની રચના ગુજરાતી ભાષામાં થયેલ છે અને તેના ઉપર એકથી વધુ સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ થયેલ છે. પ્રાચીન ૩૦૦ વર્ષ જૂની ભાષાના ભલે આપ જાણકાર હો, તેમ છતાં ગુરુગમ તેમ જ શાસ્ત્રના ઉચ્ચ કક્ષાના અભ્યાસ વિના, પ્રસ્તુત ગ્રંથનો સમ્યક્ બોધ થવો સરલ નથી. કેમ કે આ ગ્રંથનો વિષય દ્રવ્યાનુયોગ છે.

જૈન-જૈનેતર દર્શનના અનેક ગ્રંથોનું વિશદ વાંચન, ગહન ચિંતન અને અદ્ભુત ઉપસ્થિતિ જેઓશ્રીને પ્રાપ્ત છે એવા વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી યુક્ત વિદ્વદ્વર્થ પરમ પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે એક માત્ર પરમાર્થના હેતુથી, સર્વે જિજ્ઞાસુ યોગ્ય જીવોને બોધ સુગમ બની રહે તે માટે ૭ વર્ષથી અધિક સમયનો પરિશ્રમ લઈ આ પ્રમાણે ગ્રંથનું આંતરિક સ્વરૂપ ગોઠવેલ છે :- (૧) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ - મૂળ ગ્રંથ. (૨) તે ઉપર સ્વોપજ્ઞ (ઉપા.કૃત) વ્યાખ્યા - ટબો. (૩) તેના ઉપર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસને અનુસરતો શ્લોકબદ્ધ દ્રવ્યાનુયોગ પરામર્શ. (૪) તથા સ્વોપજ્ઞ ટબાને અનુસરતી દ્રવ્યાનુયોગ-પરામર્શકર્ણિકા નામની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા. (૫) કર્ણિકા સુવાસ નામક ગુજરાતી વિવેચન (આધ્યાત્મિક ઉપનય વગેરે સહિત).

પ.પૂ.પંન્યાસજી મહારાજે અથાગ પ્રયત્નથી ૩૬ હસ્તપ્રતો દ્વારા મૂળ ગ્રંથ તથા સ્વોપજ્ઞ ટબાનું સંશોધન કરેલ છે. જે અત્યંત સ્તુતિને પાત્ર છે. અમારો શ્રીસંઘ તેઓશ્રીનો સદાય ઋણી રહેશે.

પરમશ્રદ્ધેય સિદ્ધાન્તમહોદયિ આચાર્યદેવ શ્રીપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પરમારાધ્યપાદ સકલસંઘહિતચિંતક આચાર્યદેવ શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની દિવ્યકૃપા અમારા શ્રીસંઘ ઉપર સદૈવ વરસતી રહે છે. પરમ પૂજ્ય સિદ્ધાન્તદિવાકર આચાર્યદેવ શ્રીજયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજ અમારા શ્રીસંઘનું સદૈવ યોગક્ષેમ કરી રહ્યા છે. પરમ પૂજ્ય તર્કનિપુણમતિ આચાર્યદેવ શ્રીજયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજનું મંગલ માર્ગદર્શન અમારા શ્રીસંઘને સતત મળતું રહે છે. પરમ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી મહારાજનું પણ આ અવસરે અમે અત્યંત આદરભાવે સ્મરણ કરીએ છીએ.

આ ગ્રંથના મુદ્રણ-પ્રકાશન વગેરે કાર્યોમાં સાક્ષાત્ કે પરોક્ષ સહકાર આપનારા નામી-અનામી સૌનો અમારો શ્રીસંઘ આભાર માને છે.

સર્વે વાચકોને આ ગ્રંથ કલ્યાણકારી બની રહે તેવા પ્રકારની મંગલ કામના. તથા વધુને વધુ આવા અણમોલ લાભ અમારા શ્રીસંઘને મળતા રહે તેવી શાસનદેવને પ્રાર્થના.

✍ શ્રેયસ્કર શ્રીઅંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, ઈર્લા-મુંબઈ

ક્રુષ્ણ-ગુણ-પ્રતિબિંબો શાસ્ત્ર ભાગ - ૧ થી ૭

* સંપૂર્ણ લાભાર્થી *

શ્રેયસ્કર શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ

ઈલા, મુંબઈ

ધન્ય શ્રુતભક્તિ !

ધન્ય શ્રુતપ્રેમ !

ધન્ય શ્રુતલગની !

ભૂરિં - ભૂરિં અનુમોદના...

નોંધ :- આ સાતેય પુસ્તકો જ્ઞાનદ્રવ્યમાંથી છપાયેલ હોવાથી મૂલ્ય ચૂકવ્યા વિના ગૃહસ્થે માલિકી કરવી નહી.

ભાવાંજલિ

“ભાષાવર્ગાણાદ્રવ્ય વર્ણપાણઈ, તે પદપાણઈ, વાક્યપાણઈ (વાક્ય-મહાવાક્યપાણઈ) પરિણામઈ છઈ. તે ગ્રંથકાર સાખીમાત્ર છઈ. તે (કિમ) અભિમાન ધરઈ છઈ જે હું ગ્રંથકર્તા છઉં ? સર્વ દ્રવ્ય સ્વપરિણામ કર્તાર (સ્વપરિણામના કર્તાર) છઈ, પરપરિણામનો કોઈ કર્તા નથી. એ ભાવનું (એ ભાવનાઈ અન્ય ભાવનું) કર્તૃપાણું ટલઈ, સાક્ષીપાણું આદરઈ (આવઈ).”

[મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી રચિત જ્ઞાનસાર - સ્વોપજ્ઞ ટબો - ૨/૩, પૃ.૨૦]

ઓ મહામહોપાધ્યાયજી મ.સા. !

શેં ઉપકાર માનું આપનો ?

આપના આ સૂર્ય જેવા તેજસ્વી શબ્દોએ
સદા માટે ગ્રંથકર્તૃત્વના અભિમાનરૂપી
ચામાચિડીયાને મારા દિલો-દિમાગથી દૂર રાખ્યા છે.
પણ આત્માના કોઈ અંધારઘેર્યા ખૂણે
સ્વપ્રશંસાના ઘુવડો લપાઈ ગયા છે.

હા !

હજુ બધાં સત્તામાં તો છે જ.
પ્રાર્થું આપને, યાચું અનુગ્રહને કે
તેઓનો સત્તામાંથી પણ ઉચ્છેદ થઈને
જ રહે.

આપના અનંત ઉપકારોથી

આપનો સદાનો ઋણી હું

આ પ્રસંગે કાંઈક ભાવાંજલિ આપ્યાનો
આત્મસંતોષ અનુભવું છું.

પૂજ્યપાદ સિદ્ધાન્તદિવાકર ગચ્છાધિપતિ
શ્રીમદ્ વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજાના

અંતરના આશીર્વાચન

વિગદ નદધોષ સૂરિ તરફના

વિગદાદિ ગુણધેન પન્નકાસક્ષી રક્ષે વિગદાદિ ગાહિવર
ભોગે અનુબંધના

દિશેષમાં દુષ્ટગુણપર્યક્ષિત રાસ ઉપર ઉડાવના આત્માએ
દિગ્ગત કરીને તાલુ વિસ્તૃત વિવેચન લોકાર કથાને આજ
આનંદ-અનુબંધના.

આદ્ય ઉડા મહત્ત્વના ગ્રંથોના વિવેચનો થોડા જુદા
પણ મહત્ત્વનો લાભ કરનાર થાય છે અને હશે
આત્માની શુદ્ધિ હૃદયે રૂપ અને લે'શરૂં થઈ આત્માઓને
તમારો આશ્રય આપના તોમની દૃષ્ટિ કરશે સત્યપદ્ધતિ
જે તેમ એવા આત્મામાં વધશે આ લાભ અનેક આત્માઓ
ને હશે તે તમારા પ્રવચનના સાચા છે આત્માની આપેકાએ
તમારા પોતાના મારે લે'શરૂં આત્મામય આંતરિક કષાય
વિષયોના જમમાં સગળ પ્રવચન રજા અને ભાષિત બનશે
મરણને આવે ઉગમ ગ્રંથો ને યોગ બનેલા પણ લે'શરૂં જી
મંદુર અને કષાયની પદ્ધતિનાથી ધર્મભક્ત દેશને સંકારમાં
ભરકે છે મારે આ ગ્રંથની આત્મિક મહત્ત્વના હોવા છતાં વિષય
કષાયના ભીષ્ટ વગર જુદા સંકારના પાત્રને પામીને જાણ્યો
આ ગ્રંથના રચનાર અને લખનાર આત્માઓ અંગર્ધજ કનીને
આત્માની નીમકિત કેળવી શાશ્વત રૂપના ભવગ બને એ
અંતરના ભાવ લાગણી ઉભિ પ્રવચનના આશીર્વાદ -

વિગદ નદધોષ સૂરિના

અનુબંધના

પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય પ્રધાનમુદીશ્વરજી મહારાજના

અણમોલ આદિય

“ સર્વત્રશાન્તિ સુખસમૃદ્ધિ ધર્મનો જયકાર હો ! ”

॥ નમો નમઃ શ્રી ગુરુનેમિસુરયે ॥

આ. વિજયપ્રધાનમુદીશ્વરજી

તમ વિહૃત પ્રવાહ ટુનિકા સંતરીયા
મશોવિભાજન મહાભ.

બચ્ચા- હાના પુમ્મણા

મિહીમળી.

વર્તમળ સંવત્રા પ્રભાસાકુ-ભાજી
મહારાજો ખોળાના કાલમાહાં

સ્વયમ્ભુજા પપાધિના રાહુજી પ્રધાન

સાલીટી તેતરીશતે તેણું ખેત વિદ્યા

વિવરણ નાના દાંધે સપાય-તેપાલ

ખાખ નેપા યાંતરંગ ઇચ્છાએ ખજા

તેના મહાં ખેત દિવલ ખેતો ખાલે

બચ્ચા સંજ્ઞા પાઠશાળામાં પાઠરૂખે

ખા વિવરણના ખોરાસ મળાવવામાં ખાલે

દોખ ખાલેવાની ત્રિમાલ્યજી -

નો નમે યેણું પુંદર-કરણ-જી

પુગળ વિવરણ તેપાલ તરો નેપા

દુભચ્છા યને ખાશીવાદ

પાઠવાજો ધીલો.

“ જીલંબમાં કપાદવાદે સપાળા

નપ-નિકોખા ગુણેતમારુ બાદ

વધે તેતરુ જિનાના બરુટી

તેના મહાં નમે નિમિત્ત બજો

તેના નિમ નટીતે મહા

મળ. મહાજી. ખજ.

પરમ પૂજ્ય સંઘ-શાસનકૌશલ્યાધાર વિદ્યાગુરુદેવ આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્ વિજય જયસુંદરસૂરીજ્વરજી મહારાજના

અનુપમ દ્વયોદગાર

❀ દ્વય-ગુણ-પર્યાયશોધક રામબાણ સૌપ્રધ ❀

“ સ્વાદ્વાદ જો પૂરન જાણે નયગમિત જસ વાચા

દ્વય-ગુણ-પર્યાય જો બુઝે સૌ હી જૈન હૈ સમ્યા ”

શ્રી ચિદાનંદજી રચિત પદમાં સ્વાચા જૈનની એળખાણ
સૌ રીતે કલાવી છે- જેમાં જૈન શાસ્ત્રાનુસાર દ્વય-ગુણ
- પર્યાયનો સ્વચોટ બૌદ્ધ આવશ્યક છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા ન આવડતી હોય
એવા જૈનો પણ દ્વય-ગુણ-પર્યાય સમજી શકે
એ માટે ગુજરાતી ભાષામાં સરળ શૈલીમાં દ્વય-ગુણ
પર્યાયનો સાર રચ્યો છે. દ્વયાનુયોગનો વિષય જ
એવો ગણ છે કે જે સારી રીતે સમજવો હોય
તો તે માટે તીવ્ર દુષ્ટિ હોવી જોઈએ, ગરજ હોવી
જોઈએ, મહેનત પણ થવી જોઈએ. જેટલી
સરળતાથી કથા-વાર્તા-ટુચકા સમજાઈ જાય
એટલી સરળતાથી એ વિષય સમજાય એવો
નથી જ. દુષ્ટિ અને ગરજ ધરાવતા જિજ્ઞાસુઓને
પણ મુંઝવણ તો થાય જ- કારણકે વાંચતાપેંત
સમજાઈ જાય એવું નથી. કોઈ જાણકાર પાસે
બેસીને વિનયપૂર્વક ભણે તો સમજાય. બધાને
એવા જાણકારનો યોગ મળે અને ના ય મળે.
તેવા જિજ્ઞાસુઓની મુંઝવણ દૂર થાય એવો
જેરદાર પ્રયત્ન પં. શ્રી યશોવિજયજીએ આ
ગ્રંથમાં કર્યો છે. તેમણે એ ગણ વિષયને
સમજવા માટે દ્વય-ગુણ-પર્યાયના સારોનું સુંદર
ગુજરાતી વિવેચન તૈયાર કર્યું છે. પ્રખંડ
કુતુહાલ તેમની સફળ થાય, અનેક જિજ્ઞાસુઓ
આ ગ્રંથ વાંચી-સમજીને આત્મદ્વયનું કલ્યાણ
કરે એવી શુભ કામના !

❀ પ્રસ્તાવના ❀

પૂજ્ય આચાર્યદેવ

❀..... શ્રીમદ્ વિજય રાજયશસૂરીશ્વરજી મ.સા.

ગુજરાતી વાઙ્મયના પ્રખર અભ્યાસી હતા - કે.કા.શાસ્ત્રી. એકવાર (સંસારીપણામાં) અમારી શાળામાં આવ્યા હતા. બહુમાં બહુ તો હું સાતમા ધોરણમાં ભણતો હોઈશ. તે વખતે શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું હતું કે “ગુજરાતી રાસો, ખાસ કરીને જૈન રાસો પર એવી નિંદા થતી કે ‘એ બધા રાસડા તો ફાસડા છે. એમાં કોઈ તત્ત્વ નથી.’ પણ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ રચ્યો તે પછી એ પ્રવાદ બંધ થયો. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસના તત્ત્વને સમજતા ભલભલાનું પાણી ઉતરી જાય તેવું છે.”

આમ, એક અજૈન વિદ્વાનના મુખે જ્યારથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસ પર પ્રશંસાના પુષ્પો વરસતા જાણ્યા ત્યારથી આ ગ્રંથને જોવાની ઉત્કંઠા કહો કે લાલચ જાગેલી.

ત્યાર બાદ અમારા સંસારી નિવાસસ્થાનમાં એટલે તે વખતના ખોજના માળામાં (હાલ ભારજા ભુવન-ગુલાલવાડી) ૩ જે માળે શ્રીહીરાલાલ ગંભીરમલ વખારીયા રહેતા હતા. ધાર્મિક અધ્યયન અને અધ્યાપન એ એમના જીવનનો રસ હતો. તેઓ તે વખતે અમારા ઉપકારી દીક્ષાર્થીબેન ગુલાબબેન (હાલ - સાધ્વી વારિષેણાશ્રીજી - ગુલાલવાડી)ને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ ભણાવતા હતા. વળી પાછી સ્મૃતિ એ અંગેની જાગૃત થઈ. મારી સમજ પ્રમાણે એ ગ્રંથના પાના ફેરવતો રહ્યો. પણ તત્ત્વ બહુ સમજમાં ન આવ્યું.

એક વાર ૫૦૦૦ થી પણ વધુ પુસ્તકોનો સંગ્રહ મેં બાર્શી નગરમાં જોયો. અમારી સ્થિરતા વધુ ન હતી. છતાંય ૫૦૦૦ પુસ્તકોને ફંફોળી ગયો. જેમાં એક પુસ્તક મળ્યું ‘દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણ’.

શ્રીભોજકવિ દ્વારા વિરચિત આ ગ્રંથ એ ઉપાધ્યાયજી દ્વારા ગુજરાતીમાં રચાયેલ ગ્રંથ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ પરથી બનાવેલ સંસ્કૃત ભાવાનુવાદ જેવો છે. અત્યંત હર્ષથી મારા નેત્રો ઉભરાયા. ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથને જાણે સાચી ભાવાંજલિ મળી છે. તેનાથી ખૂબ ખુશી થઈ. તે ગ્રંથને પણ ઉપર છલ્લી દૃષ્ટિથી નજર નીચે કાઢ્યો. પણ બંને ગ્રંથની સરખામણી પૂર્વક અધ્યયનનો સમય ન રહ્યો.

આમ, આવા ગ્રંથસાગરને સમ્યક્ અવગાહવાનો વસવસો મનમાં રહ્યા જ કર્યો. પાછો એક શુભ અવસર આવ્યો. અમારા મિત્રસમ શ્રીયશોવિજયજી ગણીએ મને આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખવાનું કહ્યું. મેં આ વાતને સ્વીકારે પણ બે વર્ષ પૂરા થવા આવ્યા હશે.

ખૂબ જ શરમ આવે છે કે આ ગાળા દરમ્યાન પણ હું આ કાર્ય ન કરી શક્યો. કારણ કે મારી ઈચ્છા આ ગ્રંથને ખૂબ જ અવગાહીને પ્રસ્તાવના લખવાની હતી. પણ પેલા માધકવિએ શિશુપાલ વધ જેવા કાવ્યમાં અમારા જેવાનું ભાગ્ય ભાખ્યું છે.

માધ કહે છે — “હૃદિ ઉત્થાય વિલીયન્તે દ્રરિદ્રાણાં મનોરથાઃ”

‘દરિદ્ર લોકોના મનોરથ મનમાં પેદા થઈને તુરત જ મનમાં વિલીન થાય છે.’ આમ છતાં આ કાર્ય મનમાં હતું.

ઘાટકોપરના એક શ્રાવકને ત્યાં પગલા હતા. તેમના ઘરે આ પુસ્તક હતું. મારે કલાક-બે કલાક રોકાવાનું હતું. પુસ્તક હાથમાં લીધું. અને મન એમાં ચોટી ગયું. પહેલો જ શ્લોક મનમાં પ્રશ્ન કરી ગયો. આ ગ્રંથનો પહેલો શ્લોક છે.

“શ્રીગુરુ જીતવિજય મન ધરી, શ્રીનયવિજય સુગુરુ આદરી;

આતમ-અર્થિનઈ ઉપગાર, કરું દ્રવ્યઅનુયોગ વિચાર.” ॥ ૧/૧ ॥

મોટે ભાગે પ્રથમ જ શ્લોકમાં ગ્રંથકારો ગ્રંથનું નામ સૂચવતા હોય છે. અંતિમ પ્રશસ્તિમાં પણ ગ્રંથનું નામ દોહરાવતા હોય છે. આ શ્લોકમાં આ ગ્રંથનું નામ ‘દ્રવ્યઅનુયોગ વિચાર’ એમ જ ફલિત થાય છે. હા, લેખકોએ પ્રશસ્તિમાં આને ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ કહ્યો છે. પણ તે નામ પાછળથી રૂઢ થયું હોય તેવું લાગે છે.

પાંચમાં અંગસૂત્રનું નામ સ્પષ્ટ રીતે જ ‘વિવાહપન્નતિ’ એટલે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ છે. પણ તે ગ્રંથ ભગવતીસૂત્રના નામે જ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આનું કારણ સમજાવતા પૂ. અભયદેવસૂરિ મ.સા. જણાવે છે કે ગ્રંથ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ હોવા છતાં તેની પૂજા ખૂબ જ થતી હોવાથી તે ભગવતી પણ કહેવાય છે.

જો કે ગ્રંથનું નામ ગમે તે હોય પણ મહત્ત્વ તો અંદરની વિગતોનું જ છે. ‘દ્રવ્યાનુયોગ વિચાર’ કે જેમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો વિચાર જેમ સમાઈ શકે છે, તેમ નયો અને પ્રમાણોનો વિચાર પણ સમાઈ શકે છે. કારણ તે વિષયનો સમવતાર દ્રવ્યાનુયોગમાં જાય છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના વિષયમાં નયોનો વિચાર ખૂબ જ મુશ્કેલીથી સમાવી શકાય. પ્રસ્તુત શાસ્ત્રમાં નયોના નિરૂપણને આત્માના પર્યાયરૂપે ગણવા પડે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સંપાદન ખૂબ જ ચીવટભરી રીતે થયું છે. નહીં તો ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથોના પાઠાંતર મેળવવાનો કોઈ પ્રયાસ કરે નહીં. મને લાગે છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ માટે આ પહેલો જ પ્રયાસ છે. પાઠાંતરો મેળવવાની ઉપેક્ષા ઘણીવાર ખૂબ જ મોંઘી પડી જાય છે. પૂ. મુનિરાજ પુણ્યવિજયજી મ. અને પૂ. શ્રુતાચાર્ય મુનિરાજ જંબૂવિજયજી મ. ની આ અંગેની કાળજી પણ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે તેવી છે.

પ્રસ્તુત વિશાળ સંપાદનમાં ગણિતવર્ણશ્રીએ બે ગ્રંથોનો સમાવેશ કર્યો છે. એક છે -

‘દ્રવ્યાનુયોગ પરામર્શ’. આ ગ્રંથ તેઓએ પોતે જ સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યમાં રચ્યો છે. તથા ભૂતકાળમાં સંસ્કૃતમાં કવિ ભોજ દ્વારા રચાયેલી ‘દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા’ કરતાં પણ એક મોટી શ્રદ્ધાંજલિ આ ગ્રંથને સમર્પિત કરી પોતાના યશોવિજય નામને સાર્થક કર્યું છે.

બીજો ગ્રંથ છે - ‘દ્રવ્યાનુયોગ-પરામર્શકર્ણિકા’ આ ગ્રંથ પદ્યમાં રચાયેલ દ્રવ્યાનુયોગ પરામર્શની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા છે. એમની આવી સિદ્ધિ જોઈને એવું કહેવાનું મન થઈ જાય છે કે જો ‘દ્રવ્યાનુયોગ પરામર્શ’ પ્રાકૃતમાં રચ્યો હોત અને ‘દ્રવ્યાનુયોગ-પરામર્શકર્ણિકા’ સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા કરી હોત તો નિર્યુક્તિયુગની એક સ્મૃતિ થાત. વિદ્વાન ગણિવર જરૂર આગળના કોઈક ગ્રંથ માટે આવો પ્રયોગ કરશે જ. આનાથી પણ આગળ વધીને તેઓએ દ્રવ્યાનુયોગ-પરામર્શકર્ણિકા-સુવાસરૂપે સુંદર ગુજરાતી ભાષાંતર રજૂ કર્યું છે. પણ તે માત્ર ટંબાનું જ ભાષાંતર ન રહેતા મહાકાવ્ય ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ-કર્ણિકા’ વ્યાખ્યાના પદાર્થોની પરબ બની ગયેલ છે. ખરેખર તેમની કસાયેલી કલમે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ ગ્રંથ વધુ પુષ્ટ થયો છે.

તેઓએ શ્લોકે-શ્લોકે જે આધ્યાત્મિક ઉપનય આપ્યો છે, એટલો ભાગ તો આ ગ્રંથને સમજવામાં મુશ્કેલી હોય તેવા પણ સાધુ-સાધ્વીજીએ વાંચી જવા જેવો છે. જો કે પાઠકો એ વાંચશે જ. છતાં તેવા જ એક ઉપનયને અહીં પુનરુક્તિ દોષને ગૌણ કરીને પણ પાછો લખી રહ્યો છું. જે તેઓએ પહેલી ઢાળના અંતે (જુઓ પૃષ્ઠ-૮૨/૮૩) લખ્યો છે.

આધ્યાત્મિક ઉપનય :- “થોડો શાસ્ત્રબોધ મળે ને છકી જવું, અજ્ઞાનીનો તિરસ્કાર કરવો તે ઉદ્ધતાઈ છે. તથા મળેલા થોડા શાસ્ત્રબોધમાં જ સંતોષ માનીને નિષ્ક્રિય બની જવું તે આળસ છે. ઉદ્ધતાઈ અને આળસ બંનેને ખંખેરી અલ્પજ્ઞ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખી, સદ્ગુરુ પ્રત્યે સમર્પિત બની, દ્રવ્યાનુયોગ-આગમ આદિના અભ્યાસમાં લીન બનવું જોઈએ.

એક વખત સાંભળેલ, વાંચેલ, વિચારેલ કે ધારેલ શાસ્ત્રના અર્થને ‘આટલો જ આ શાસ્ત્રવચનનો અર્થ છે’ - એમ દૃઢ કરી ન દેવો. જેમ જેમ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યદશા, અસંગ આત્મદશા વધતી જશે તેમ તેમ અપૂર્વ-અજ્ઞાત અર્થ-પદાર્થ-પરમાર્થ-રહસ્યાર્થ સ્વયં સ્ફુરતા જશે. શાસ્ત્રના એક એક વચન માટે અદમ્ય ઝૂરણા-તીવ્ર તલસાટ -પ્રબળ મંથન-અહોભાવ - ઊંડો આદરભાવ હોય તો શાસ્ત્રના ગૂઢાર્થ આપમેળે સ્ફુરાયમાન થાય અને પરિણમન પામે. આ રીતે પરિપક્વ જ્ઞાનદશાનું નિર્માણ ઝડપથી થઈ શકે.”

એમના આ ઉપનયથી ચોક્કસ કહી શકાય છે કે તેમના જીવનમાં પાંડિત્ય છે છતાં તે પાંડિત્યને તેમણે પાવિત્ર્યનું જ સાધન બનાવ્યું છે. તેથી જ તેઓ પરિપક્વ દશાની વાત કરે છે. એમની આ દશા આ ગ્રંથના દરેક અભ્યાસુઓને પ્રાપ્ત થાય તે જ પ્રાર્થના.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ (દ્રવ્યાનુયોગ વિચાર) આ ગ્રંથ વાંચીને જૈન શાસનની વિશિષ્ટ નય શૈલીનો પરિચય થાય છે. જો કે ગુણ શબ્દ પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં વ્યાપક છે અને પ્રાચીન છે. પણ મહત્ત્વપૂર્ણ શબ્દો દ્રવ્ય અને પર્યાય બે જ છે.

સહભાવી પર્યાય જ ગુણ છે અને દ્રવ્યનું જે ક્રમભાવી પરિવર્તન છે, તે જ પર્યાય છે.

આમ પર્યાયનો જ એક વિભાગ ગુણ છે. અને જ્યારે પદાર્થ ઉપરથી - પ્રમેય ઉપરથી આપણે પ્રમાણ ઉપર જઈએ છીએ ત્યારે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક બે જ નયોને સ્વીકારીએ છીએ. દિગંબર વિદ્વાન દેવસેને ગુણાર્થિક નયની વિચારણા ઉભી કરી શકે તે રીતે સ્વતંત્ર 'ગુણ' પદાર્થની કલ્પના કરી છે પણ તે તર્કથી ટકે તેવી નથી. માટે પૂ. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે યુક્તિપૂર્વક તેનું નિરસન કર્યું છે.

નૈયાયિક અને વૈશેષિક જેવા દર્શનમાં દ્રવ્યના પરિણામ રૂપે પર્યાય જેવો કોઈ શબ્દ નથી. માટે તેઓએ ગુણ અને ક્રિયા બે શબ્દો ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે. તેઓની પાસે સહભાવી પર્યાયો અને ક્રમભાવી પર્યાયોને જોવાની દૃષ્ટિ હશે જ નહીં. તેથી જ્ઞાનના પાંચ ભેદની જેવી વ્યવસ્થા જૈન દર્શનમાં રહી તેવી નૈયાયિક દર્શનમાં રહી નથી. તેઓ માત્ર આત્મામાં જ્ઞાન પેદા થાય છે અને સમવાયથી રહે છે - તેવા નિર્ણય પર આવ્યા. પણ મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન:પર્યવ જેવા જ્ઞાનપર્યાયોને-જ્ઞાનપ્રકારોને ઝીણવટથી તપાસી ન શક્યા.

આમ અહીં જૈનદર્શનમાં પર્યાય શબ્દ પ્રધાન રહ્યો. ગુણ શબ્દ પ્રચલિત થયો હોવા છતાં તેટલી પ્રતિજ્ઞાને પામ્યો નથી. માટે જૈન દર્શનકારોની સામે શંકા પણ આવી કે 'ગુણ' એ તો પરદર્શનની સંજ્ઞા છે. જો કે જૈન દર્શનકારોએ એવી વાતનો સ્વીકાર નથી કર્યો કે ગુણ પરદર્શનની જ સંજ્ઞા છે. પણ એ નિશ્ચિત છે કે પર્યાયોને ગુણ કહેવાનો વ્યવહાર પરદર્શનમાં જ છે. એટલે આ વિષય ગંભીર ચિંતન-મનનનો બને છે.

તત્ત્વાર્થમાં ઉમાસ્વાતિ મહારાજે 'ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' એવું લક્ષણ બતાવ્યું છે. જો અહીં 'પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' એટલું જ લક્ષણ બતાવવામાં આવે તો કોઈ દોષ આવવાની સંભાવના નથી. કારણ કે તમામ દ્રવ્યો પર્યાયવાળા જ છે અને તમામ પર્યાયો કોઈને કોઈ દ્રવ્યના જ છે. આમ અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવ ત્રણેય દોષથી રહિત એવું લક્ષણ જ્યારે 'પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' બની શકે છે ત્યારે 'ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' એવું દ્રવ્યનું લક્ષણ બતાવવાનું એટલું જ પ્રયોજન છે કે સમસ્ત દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ ગુણ એ જૈન દર્શનમાંનો પર્યાય જ છે. પર્યાયવિશેષ જ ગુણ છે. આટલું જ્ઞાન થાય તે માટે જ આ 'ગુણ'શબ્દને લક્ષણ અંતર્ગત માનવો પડે.

વળી નૈયાયિક દર્શનમાં પણ ગુણ તો દ્રવ્યમાં જ પેદા થાય છે પણ એ દર્શનમાં ગુણથી ગુણ પેદા થાય છે. જેમ કે સ્મૃતિ સંસ્કારથી પેદા થાય છે. આ સંસ્કાર તેઓને ત્યાં ભાવનારૂપ ગુણ છે. જૈન દર્શન પણ સંસ્કારથી જન્ય સ્મૃતિને માને છે. પણ તે સંસ્કાર સ્વતંત્ર ગુણ નથી પણ દ્રવ્યથી કથંચિત્ અભિન્ન દ્રવ્યસ્વરૂપ જ છે. આમ જૈન દર્શનમાં તો ગુણો દ્રવ્યથી જ પેદા થાય છે અને દ્રવ્યથી અભિન્નપણે દ્રવ્યમાં જ રહે છે. એટલે

‘દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ’ જે કહેવાયું છે, તે પણ ભેદનયની પ્રધાનતાથી કહેવાયું છે તથા ‘ગુણો નિર્ગુણ છે’ - એવો સૂત્રનો ભાવાર્થ તારવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વાર્થ ટીકાકાર સિદ્ધસેનગણી જણાવી રહ્યા છે.....

“एवं च शुद्धद्रव्यास्तिकादेशादनन्यत्वमेव नैर्गुण्यम्, पर्यायविवक्षायां तु स्याद् गुणप्रधानत्वात् पर्याय-
नयस्येति। कदाचिदाशङ्केत परः - सतां गुणानां निर्गुणत्वं चिन्त्यतेऽत्यन्तशुद्धद्रव्यास्तिकपक्षे गुणा एव
न सन्ति कुतोऽनन्यत्वमिति ?। उच्यते - न सन्तीत्येतदयुक्तम्, सन्ति गुणाः, किन्तु द्रव्यादव्यतिरिच्यमानस्वस्वाः,
तद् यदि द्रव्यं शुक्लाकारेण परिणतं भवति, तदा कृष्णाकारपरिणामो नास्तीति स्फुटं निर्गुणत्वमिति
॥४०॥

અર્થાત્ ગુણો શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિકનયની વિવક્ષાએ દ્રવ્યથી જુદા નથી એ જ એનું નિર્ગુણપણું છે. પર્યાયનયની વિવક્ષાએ ગુણો નિર્ગુણ છે. તેથી સૂત્ર બેસે છે. કારણ કે પર્યાયાર્થિકનય ગુણપ્રધાન છે. ગુણને ભિન્ન માનીને ચાલનારો છે.

આમ છતાંય ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ગાથા (૨૮/૬) -

‘गुणाणमासओ दव्यं, एगदव्वस्सिआ गुणा। लक्खणं पज्जवाणं तु, उभओ अस्सिआ भवे।।’

આ ગાથાનો અર્થ બહુ ગૂઢ જણાય છે. ‘एगदव्वस्सिआ भवे गुणा’ એમાં ‘एग’ નો અર્થ શું કરવો ? દ્રવ્ય જ એક માત્ર જેનો આશ્રય તે एकद्रव्याश्रया: એવો અર્થ કરવો પડે. ગુણોનો દ્રવ્ય સિવાય બીજો કોઈ આધાર નથી. જ્યારે પર્યાયોનો આધાર દ્રવ્ય પણ છે અને ગુણો પણ છે. આમ જ અર્થ કરવો પડે. આમ છતાંય આ ગૂઢ લાગે છે. તેથી ગાથાનો અર્થ વિચારવા જેવો છે.*

અંતમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય જેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થોના વર્ણનમાં અસાધારણ ગતિને કરાવનાર અને મતિને વિસ્તારનારો આ ગ્રંથ છે.

આવા ગ્રંથો પર આટલું ગરવું અને વરવું ચિંતન કરનાર ગણી યશોવિજયનો પરિશ્રમ બિરદાવવા જેવો છે.

આખરે ઉપસંહાર કરતાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ભાષામાં કહીએ તો આપણા અનાદિ-અનંત આત્મદ્રવ્યમાં સાદિ-અનંત એવો સિદ્ધત્વ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય અને અનાદિ-સાંત એવો ભવ્યત્વ પર્યાય વિદાય લે અને આપણે જન્મ-મરણના ચક્રથી મુક્ત થઈ કેવલજ્ઞાનાદિ આત્મગુણના-શિવપદના ભોગી બનીએ.

*. ‘गुणाणमासओ....’ આ ગાથા અંગે વિશેષ વિગત માટે જુઓ - ૧૩/૧૭, પૃષ્ઠ- ૨૦૮૩ થી ૨૦૮૭.

● દ્રવ્યાનુયોગપદાનાર્થ-ઈન્દ્રિય-શુભ-અશુભ-જાતની દ્રવ્યોર્થે ●

અનાદિ કાળથી દેહાધ્યાસ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસ, ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહની બહિર્મુખતા, નબળા નિમિત્તોની પરવશતા, ઔદયિક ભાવોનું અંતરંગ ખેંચાણ વગેરેના લીધે જીવ બહિરાત્મદશામાં જ સતત અટવાયેલો છે. દ્રવ્યાનુયોગની પરિભાષામાં કહીએ તો પરદ્રવ્ય-પરગુણ-પરપર્યાયમાં જીવ નિરંતર ઓતપ્રોત બનીને ભળી ચૂકેલો છે. ચરણ-કરણાનુયોગની પરિભાષામાં જીવની આ ^૧બાલદશા છે, ^૨મંદદશા છે. ધર્મકથાનુયોગની પરિભાષામાં આત્માની આ ^૩મૂઢદશા છે, ^૪મૂર્ચ્છિતદશા છે. ગણિતાનુયોગની પરિભાષામાં પ્રાણીની આ અવસ્થા આધ્યાત્મિક જગતમાં શૂન્યના સ્થાને છે. યોગદૃષ્ટિની પરિભાષામાં આ અવસ્થા એ જ ભવાભિનંદીપણું છે. કાયમ દેહદશાની જ નિરંતર આળપંપાળ, ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં ખેંચાણ, માનસિક વિકલ્પોની હારમાળામાં તણાવે રાખવાની લગની સ્વરૂપ ^૫ભવાભિનંદીપણું જ આ જીવે પુષ્ટ કર્યું છે. આ રીતે પોતાના આનંદમય-પરમશાંત-પરમસ્થિર-શુદ્ધચૈતન્યમય સ્વરૂપની ધોર ઉપેક્ષા કરીને આ જીવે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે દ્વેષભાવ જ તગડો કર્યો છે. અચરમાવર્તકાળવર્તી જીવનો આ એક્સ-રે છે.

ચરમાવર્ત કાળમાં પ્રવેશ થયા બાદ, શુભ-અશુભ બળવાન નિમિત્તના માધ્યમે કર્મની ઘેરી ચોટ લાગતાં નિયતિ સાનુકૂળ હોવાથી જીવને પોતાની નિમ્નતર-નિરાધાર-નિઃસહાય-અશરણ-અશુચિમય અવસ્થાની પ્રતીતિ થાય છે. કર્મના ગણિતને જીવ ઊંડાણથી વિચારીને સમાધાનકારી વલણને અપનાવે છે. તેના કારણે પૂર્વકાલીન સતત બહાર તરફ રસપૂર્વક વહી જતો ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહ મંદ પડે છે. ગમો-અણગમો, આઘાત-પ્રત્યાઘાત વગેરેના વમળમાં સ્વરસથી તણાવાનું ઓછું થાય છે. શુદ્ધ ચૈતન્યની અનુભૂતિથી રંગાયેલા અંતરમાંથી નીકળતી સંવેગ-વૈરાગ્યમય ગુરુવાણી જીવના અંતઃકરણને ભીંજવે છે, જીવના અહંને ઓગાળે છે. આ રીતે જીવનો પોતાનો ભાવમળ કાંઈક અંશે ઓગળે છે. પોતાના મલિન વ્યક્તિત્વને ઓગાળવા માટે જીવ સદ્ગુરુની શરણાગતિને હૃદયથી સ્વીકારે છે. કર્મની ઘેરી ચોટની ગાઢ અસરવાળું અંતઃકરણ સંસાર પ્રત્યે વિરક્ત બને છે, ઉદાસીન બને છે.

સંસાર તરફ, વિષય-કષાય તરફ સતત વહી રહેલો જીવનો ઊર્જાપ્રવાહ પાંખો પડે છે, શિથિલ બને છે, મંદ થાય છે, વેરવિખેર બને છે. પર બાબતનું મૂલ્ય નહિવત્ લાગે છે. પરદ્રવ્ય-પરગુણ-પરપર્યાય હવે નિર્મૂલ્ય અને નિર્માલ્ય લાગે છે. ^૬ભવભ્રમણના કારણોની જીવ ઊંડી વિચારણા કરે છે. એકાંતે ^૭દુઃખરૂપ, દુઃખહેતુ, દુઃખાનુબંધી એવા બાહ્ય-અભ્યંતર સંસારની અસારતા તેના હૈયામાં વસી જાય છે. તેના લીધે પૈસા, પત્ની, પુત્ર, પરિવાર, પ્રસિદ્ધિ વગેરે સ્વરૂપ બાહ્ય સંસારમાં આસક્તિ અને આગ્રહ ઘટે છે. તથા રાગાદિ વિભાવપરિણામો અને માનસિક સંકલ્પ-વિકલ્પ-વિતર્ક-વિચારોની હારમાળા સ્વરૂપ આંતરિક સંસારમાં રતિ-રસિકતા-તન્મયતા-એકાકારતા તૂટે છે. આમ જીવનું અનાદિકાલીન ભવાભિનંદીપણું રવાના થાય છે. ^૮કુતર્ક-કદાગ્રહ-પૂર્વગ્રહ-હઠાગ્રહ પણ વિદાય લે છે. સહજમળ અત્યંત શિથિલ બને છે. ^૯પાપકર્મબંધની યોગ્યતા પણ ઘટે છે. ^{૧૦}વર્ધમાનગુણયુક્ત અપુનર્બંધકદશામાં જીવ

૧. અલં બાલસસ સંગેળ. (આચારાઙ્ગ - ૧/૨/૫/૧૪) + ચિતિયા મંદસસ બાલયા! (આચારાઙ્ગ - ૧/૫/૧/૧૪૫) ૨. મંદા મોહેળ પાડા. (આચારાઙ્ગ - ૧/૨/૨/૭૪) ૩. ઉત્તરાધ્યયન-૧/૨૮ ૪. જ્ઞાતાધર્મકથા - અધ્યયન ૧૭/સૂ. ૧૩૪ ૫. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય-૭૫/૭૬ ૬. યોગબિંદુ-૧૮૪ ૭. ધર્મરત્નપ્રકરણ-૬૩ ૮. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય-૮૬ ૯. યોગબિંદુ-૧૭૦ ૧૦. યોગબિંદુ-૧૭૮

પ્રવેશે છે. જીવ ^૧ભદ્રપરિણામી અને કલ્યાણમૂર્તિ બને છે. ચિત્તમાં સરળતા, નમ્રતા, ક્ષમા, ઉદારતા વગેરે ગુણો પ્રગટે છે. પોતાના જ નિર્મળ ચૈતન્યસ્વરૂપની ધોર હિસા કરવાની ધાતક ચિત્તવૃત્તિ વિરામ પામે છે. ^૨શુક્લ બીજના ચંદ્રની જેમ શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય ખીલે છે, જીવની સમજણ-આત્મતત્ત્વરુચિ વગેરે મુખ્ય ગુણો પ્રગટે છે તથા વૈરાગ્ય, અંતર્મુખતા વગેરે નિર્મળ પર્યાયો વિકસે છે. આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે દ્વેષ તથા ધોર ઉપેક્ષાનો પરિણામ (મલિન પર્યાય) રવાના થાય છે. આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે અદ્વેષ નામનો ગુણ પ્રગટે છે. ‘આ જીવનની સફળતા શેમાં? મારું મૂળ સ્વરૂપ કેવું છે?’ - આવી જિજ્ઞાસા તેના અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવે છે. ‘શાંતિનો મહાસાગર અંદરમાં જ છે. શાંતિ અંદરથી જ મળશે. માર્ગ અંદરમાં જ છે’ - આવો દૃઢ નિર્ણય-યથાર્થ પ્રણિધાન જીવમાં પ્રગટે છે. આ રીતે જીવ ^૩મોક્ષમાર્ગાભિમુખ બને છે.

ત્યાર બાદ રસપૂર્વક ઉપાદેયપણે પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના સંપર્કમાં આવવાની જીવની યોગ્યતા ઝડપથી ઘટે છે. સ્વાત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને મલિન કરવાની જીવની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. સ્વવિરોધીબળસ્વરૂપ સહજમળનું ઝડપથી રેચન થાય છે. નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ પ્રગટે છે. ઉપયોગ-રુચિ-શ્રદ્ધાને તે સતત પ્રયત્નપૂર્વક આત્મસન્મુખ રાખે છે. આ રીતે મોક્ષમાર્ગાનુસારીપણાને પ્રકૃષ્ટ બનાવીને સાધક ભગવાન સ્વતઃ સંસારમાર્ગથી પતિત અને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવિષ્ટ એવી આત્મદશામાં પ્રવેશે છે.

હવે ઔપાધિક સ્વદ્રવ્ય, વૈભાવિક નિજગુણો અને મલિન સ્વપર્યાય પ્રત્યેનું આકર્ષણ પણ ઓગળતું જાય છે. ચિત્તવૃત્તિનો પ્રવાહ નિરુપાધિક સ્વાત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તરફ સહજપણે વળે છે. આ રીતે સ્વરૂપપ્રાપ્તિની ધ્યાસમાંથી, પરમ શાંત નિજચેતનદ્રવ્યને પ્રગટ કરવાની તીવ્ર તડપનમાંથી આંતરિક મોક્ષમાર્ગ ખૂલતો જાય છે. જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં ખીલતો જાય છે, ઠરતો જાય છે. આત્માર્થી સાધક પોતાના જ નિર્મળ ચૈતન્યસ્વભાવમાં વિશ્રાન્તિ કરે છે. (૧) દૈહિક સાંસારિક ભાવો, (૨) શબ્દાદિ વિષયોના વ્યવહારો અને (૩) માનસિક સંકલ્પ-વિકલ્પસ્વરૂપ સંસાર સ્વતઃ અસારભૂત ભાસે છે. તે ત્રિવિધ સંસારમાં ઓતપ્રોત બનીને કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વભાવની રસમય પરિણતિસ્વરૂપ સંસારસારભૂતતા = ભવાભિનંદિતા ખતમ થાય છે. આધ્યાત્મિક અરુણોદય પરાકાષ્ઠાને પામે છે. આ રીતે જીવ ^૪અન્યભેદ કરવા માટે કટિબદ્ધ બને છે.

ખાવાની તીવ્ર લાલસા, કાતિલ ભોગતૃષ્ણા, કષાયના આવેશ વગેરેમાં હોંશે-હોંશે લાંબા સમય સુધી તજાવાની ચિત્તવૃત્તિ સ્વરૂપ સંસારપૂજા-સંસારનમસ્કાર હવે બંધ થાય છે. તથા પરમ નિષ્કષાયસ્વરૂપ આત્મદ્રવ્ય પ્રત્યેનો ઊંડો અહોભાવ, શાંત સુધારસમય ચેતનદ્રવ્ય પ્રત્યે અનન્ય આદરભાવ, પરમસમાધિપૂર્ણ નિજાત્મતત્ત્વનું અદમ્ય આકર્ષણ, પરમ નિર્વિકારી પાવન નિજસિદ્ધસ્વરૂપને પ્રગટાવવાની પ્રબળ ઝંપના, અલિપ્ત-અસંગ-અખંડ-અનાવૃત શુદ્ધચૈતન્યને જ અનુભવવાનો તીવ્ર તલસાટ, ત્રિકાળ શુદ્ધ-પરિપૂર્ણ સ્વાત્મદ્રવ્ય તરફ ઝૂકવાનું વલણ વગેરે પ્રગટ થવા સ્વરૂપ ‘નમો’ ભાવની સ્પર્શના કરવા માટે જીવ બડભાગી બને છે. ત્યારે નૈશ્વર્યિક ^૫ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણમાં જીવનો પ્રવેશ થાય છે. દેહેન્દ્રિયાદિભિન્ન વિશુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ તરફ પોતાનો ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહ નિરંતર પરમ પ્રીતિથી ઢળે, દૃઢ રુચિથી ઝૂકે, પ્રબળ લાગણીથી સમર્પિત થાય તે સ્વરૂપે ‘નમો અરિહંતાણં’ પદમાં જીવ સ્થિર થાય છે. આ સ્થિરતાના પ્રતાપે

૧. દ્વાત્રિશદ્ધ્વાત્રિશિકા - ૨૦/૩૨ ૨. દ્વાત્રિશદ્ધ્વાત્રિશિકા - ૨૧/૨૬ ૩. યોગબિંદુ - ૧૭૯ વૃત્તિ ૪. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય-શ્લો. ૨૫-વૃત્તિ ૫. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય - ૩૮ + દ્વાત્રિશદ્ધ્વાત્રિશિકા - ૨૧/૨૩

પૂર્ણ વીતરાગ ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં અપૂર્વ લીનતા-તન્મયતા-એકરસતા આવવા સ્વરૂપ અપૂર્વકરણ જ્યારે પ્રગટે છે, ત્યારે જીવ અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસથી નિર્ભયપણે ગ્રંથિભેદ કરે અને દર્શનસપ્તકનો છેદ કરે છે.

પૂર્વે કદી ન અનુભવેલ સાત્ત્વિક, તાત્ત્વિક, આધ્યાત્મિક એવા આનંદને અનુભવીને પોતાની પાવન ભાવધારાને જીવ ખંડિત થવા દેતો નથી. નિર્મળ ભાવધારામાં જીવ આગેકૂચ કરે છે. આ રીતે અનિવૃત્તિકરણમાં જીવ પ્રવેશ કરે છે. નિરાગ્રહી અને નિખાલસ અંતઃકરણમાં પ્રગટતા વર્ધમાન વૈરાગ્યભાવ તથા ઉપમાતીત ઉપશમભાવ દ્વારા સહજમળને જીવ મૂળમાંથી ઉખેડે છે. તન, મન, વચન, કરણ (ઈન્દ્રિય) વગેરેથી ભિન્ન અવિનાશી, અસંગ આત્મતત્ત્વની અપરોક્ષ અનુભૂતિ થાય છે. પોતાના ચિદાકાશમાં સમ્યગ્દર્શનનો સૂરજ ઉગે છે.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં ભેદ પાડ્યા વિના આખા નિજ શુદ્ધસ્વભાવને એકીસાથે નિર્વિકલ્પપણે સમકિતી અનુભવે છે. નિજવસ્તુના શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરીને તેનો યથાર્થ અનુભવ કરે છે. પોતાના જ સિદ્ધસ્વરૂપનું આંશિક વેદન-સંવેદન કરે છે. અપૂર્વ ચિદાનંદરસનું સંવેદન થતાં સમકિતીનો ઉપયોગ અંદરમાં રાગાદિથી ભિન્ન થાય છે અને પોતાના પ્રગટ શુદ્ધચૈતન્યરસમાં મગ્ન થઈને પોતે પોતાની અનુભૂતિ કરી લે છે. નિજ શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો સમસ્ત ખજાનો સ્વકીય આત્મપ્રદેશોમાં જ હર્યો-ભર્યો અનુભવાય છે. અવિકારી નિજ ચૈતન્યરસથી તરબોળ બનેલા સ્વાત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોમાં અભેદઅનુભૂતિ સ્વરૂપ પોતાનું સર્વસ્વ પ્રગટ થતાં જ આત્માની અપૂર્વતા, દિવ્યતા, ધન્યતા અનુભવાય છે. જીવનની કૃતાર્થતા પ્રતીત થાય છે. આત્મદ્રવ્યના ચૈતન્યથી ઝળહળતા નિર્મલ ગુણો સાનુબંધપણે પ્રગટ થાય છે અને પ્રગટ પર્યાયો નિર્મળ થતા જાય છે. શુદ્ધદૃષ્ટિ-દ્રવ્યદૃષ્ટિ સાધકને દિવ્યદૃષ્ટિ આપે છે. નિરંતર ગુણદર્શન-ગુણસંવેદન-ગુણસ્મરણથી સાધક અભિનવ ગુણનું પણ સ્પર્શન કરે છે. જ્ઞાનસ્વભાવમાં સાધક ઠરે છે. જ્ઞાનામૃતના આચમન સાથે પોતાના અનંત ગુણોનો રસાસ્વાદ તેને અંદરમાં જ આવે છે. અંદરમાં સિદ્ધસમાન નિજસ્વરૂપ ભાસે છે. સર્વ જીવો પણ સિદ્ધસમાન જણાય છે. સર્વ જીવોમાં સિદ્ધપર્યાયની ઉત્પ્રેક્ષા, પોતાના સિદ્ધપર્યાયની ઉપેક્ષા થવા દેતી નથી. આ છે નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનનો, સ્થિરા દૃષ્ટિનો (પાંચમી યોગદૃષ્ટિનો) ચિતાર.

ત્યાર બાદ અપ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ ભારબોજરૂપે અનુભવાય છે. સંસાર વેંઢારવો અસહ્ય બને છે. પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ પણ કાંઈક અંશે બોજરૂપ લાગે છે. પરમ શાંત નિવૃત્તિમય એવા આત્મદ્રવ્યના પરમાનંદનો રસાસ્વાદ માણવાથી અંતઃકરણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો ઈન્કાર કરે છે. બહિર્મુખી ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહ ઉપર વૈરાગ્યનો પ્રહાર પડે છે. ચિત્તવૃત્તિની બહારમાં ઉત્સુકતા મરી પરવારે છે. કેવળ કર્મોદયના ધક્કાથી સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં નિર્મળ સમકિતી જ્યારે જોડાય છે ત્યારે અંદરમાં પ્રવૃત્તિરહિત થવાના પ્રણિધાનની તીવ્રતા હોવાથી તે તેમાં ન છૂટકે, નીરસપણે જોડાય છે. ^૧સ્વાત્મદ્રવ્ય તરફ ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહને વહેવડાવવા સ્વરૂપ આત્મરમણતા માટે નિર્મળસમ્યગ્દર્શનની તડપે છે. નિજસ્વરૂપમાં ઠરવા માટે તે તલસે છે. કરણાતીત-કલ્પનાતીત-કર્માતીત ચેતનદ્રવ્યમાં લીન થવા માટે તે ઝૂરે છે. શક્તિને છૂપાવ્યા વિના, બિનજરૂરી પાપપ્રવૃત્તિને તે છોડે છે. જરૂરી પાપપ્રવૃત્તિને પણ ઘટાડે છે. આ રીતે ^૨પલ્યોપમપૃથક્ત્વ જેટલી કર્મસ્થિતિ ઘટતાં સાધક દેશવિરતિને મેળવે છે. દેહાદિમાં અહંભાવ તૂટવાથી, ઈન્દ્રિયાધ્યાસ છૂટવાથી તથા વિભાવ

-વિકલ્પાદિમાં મમત્વભાવ ઘટવાથી, કર્મમુક્ત આત્મદ્રવ્યને પૂર્ણતયા પ્રગટાવવાની પ્રબળ ધ્યાસ પ્રગટે છે. આત્મદ્રવ્યને રાગાદિ ભાવકર્મથી, આક દ્રવ્યકર્મથી, દેહાદિ નોકર્મથી સદા માટે મુક્ત બનાવવાની તડપન તીવ્ર બને છે. શુભાશુભ ભાવોથી સ્વપરિણતિને જુદા પાડવાનો અંતરંગ પુરુષાર્થ નિરંતર પ્રવર્તવાથી શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટે છે, બળવાન બને છે. દીર્ઘ કાળ સુધી તેવી આત્મદશા ટકવાથી સંખ્યાતા ^૧સાગરોપમ જેટલી કર્મસ્થિતિ ક્ષીણ થાય છે. ત્યારે સાધક સર્વવિરતિના પરિણામની પ્રાપ્તિ કરે છે, દ્રવ્ય-ભાવથી દીક્ષિત થાય છે.

હવે અપ્રશસ્ત નિમિત્તોના ઘેરાવામાંથી સાધક આત્મા વિપ્રમુક્ત બને છે. શ્રાવકજીવનની જેમ દીક્ષાજીવનમાં પણ સ્વાનુભવસંપન્ન ^૨મહાગીતાર્થ સદ્ગુરુની નિશ્રામાં સ્વભૂમિકાયોગ્ય સૂત્રનો અને તેના અર્થ-પરમાર્થનો અભ્યાસ કરવામાં સાધક લીન બને છે. પોતાનું આધ્યાત્મિક પ્રયોજન જેનાથી સરે તેવા શાસ્ત્રીય પદાર્થ-ભાવાર્થ-ગૂઢાર્થ-ઐદંપર્યાર્થ ભેળવીને, તીવ્ર ઉત્સાહથી મોહનો ઉચ્છેદ કરવા માટે સાધક કટિબદ્ધ બને છે. શાસ્ત્રાધારે સ્વરસવાહી સ્વસન્મુખી સ્વરૂપશ્રાહક શાંતચિત્તવૃત્તિપ્રવાહસ્વરૂપ સ્વાધ્યાયદશા અંતઃકરણમાં જન્મે છે. તેથી પોતાના બાહ્ય વ્યક્તિત્વને ઓગાળવાની પ્રક્રિયા વેગવંતી બને છે. તેના પ્રભાવથી અનાદિરૂઢ વિભાવદશા, વિકલ્પદશા, કર્મધીનદશા ઝડપથી વિદાય લે છે. અનિવાર્યપણે આવશ્યક દેહનિર્વાહ વગેરે પ્રવૃત્તિમાં જિનાજ્ઞાનુસાર જોડાવા છતાં તેમાં સાધક ભળતો નથી. કર્તા-ભોક્તાભાવથી મુક્ત બનીને, સમિતિ-ગુપ્તિમાં પ્રવર્તમાન કાયાદિચેષ્ટાની સાક્ષીભાવે સાધક નોંધ લે છે. અરે ! ^૩આંખના પલકારા વગેરેની કે મનમાં ઉઠતા વિકલ્પોની-વિચારોની પણ તેમાં ભળ્યા વિના સાધક નોંધ લે છે. બધું જાગ્રતપણે પ્રવર્તે છે. Thoughtless Awareness ના શિખરે સાધક સ્થિર બને છે. અતીન્દ્રિય નિર્વિકલ્પ બોધ અંદરમાં ઉજાગર થાય છે. પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મદ્રવ્યમાં ઉપયોગ ઠરી જાય છે.

આ રીતે પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ વિદાય લે છે તથા શુદ્ધ સ્વાત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયગોચર કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વપરિણામ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. હવે રાગાદિભાવ વડે પોતાનો ઉપયોગ દબાતો નથી. રાગાદિ ભાવો કરતાં નિજઉપયોગ બળવાન બને છે. સમસ્ત પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય પ્રત્યે અત્યંત ઉદાસીનતા પ્રવર્તે છે. સ્વાત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં જ તૃપ્તિ અનુભવાય છે. પ્રતિકમણાદિ આવશ્યક અનુચ્છાનમાં પ્રવર્તતી યોગધારા અને ઉપયોગધારા સ્વસન્મુખપણે પ્રવર્તે છે. કર્મોદયધારામાં ભળ્યા વિના, ઉપયોગને શુદ્ધ બનાવવાના માર્ગે સાધક વળે છે. વાણી-વર્તન-વિચાર-વિકલ્પને શાંત સાક્ષીભાવે ઉદાસીનપણે જોવાથી કર્મોદયધારાના વળતા પાણી થાય છે. 'देखत, देखत जावत है' - આ સમીકરણ સાકાર થાય છે. વિકલ્પાદિ પર્યાયોથી આત્મદ્રવ્ય છૂટું પડી જાય છે. શુદ્ધસ્વરૂપના માહાત્મ્યથી આત્મા અત્યંત ભાવિત થાય છે. ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહ પણ દૃઢતાથી નિજસ્વરૂપવિષયક અનુભૂતિથી વણાઈ જાય છે. નિજ ચૈતન્યપટ ઉપર કેવળ નિષ્કષાયતા, નિરુપમ નિર્વિકારિતા, અજોડ સમતા, સહજ સમાધિ, અદ્વિતીય વીતરાગતા, પરમ તૃપ્તિ, પ્રગાઢ શાંતિ, અત્યંત સ્વસ્થતા, સ્વાધીન પરમાનંદ અનુભવાય છે. નિજસ્વરૂપ પ્રત્યે અંતરમાં પરમ પ્રીતિ પ્રગટે છે. સર્વત્ર સર્વદા સ્વરૂપઅનુસંધાન ટકે છે. તેના બળથી વિકલ્પાદિ સાવ પાંગળા બની જાય છે.

૧. વિશેષાવધ્યકભાષ્ય-૧૨૨૨ + પંચવસ્તુ-૯૧૯ ૨. ઉચિયમહિજ્જઈ સુત્તં, સુણઈ તયત્થં તહા સુતિત્થમ્મિ। (ધર્મરત્નપ્રકરણ-૫૩) ૩. સૂયગડાંગસૂત્ર - ૨/૨/૨૯ ભાગ-૨/૫૪ - ૩૧૬ તથા દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ષિકા - ૧૩/૭.

આકાશમાં વાદળા આવે ને જાય. ધોળા વાદળ પણ આવે ને કાળા વાદળ પણ આવે. વાદળા વરસે પણ ખરા, ને ના પણ વરસે. પણ વાદળના ભરોસે ચાલી ન શકાય. છલાંગ લગાવીને વાદળ ઉપર બેસી ન જવાય. બાકી હાડકાં ભાંગી જતાં વાર ન લાગે. એ જ રીતે વિચાર અને વિકલ્પો પણ વાદળ જેવા છે. ચિત્તાકાશમાં તે આવે ને જાય. તે પ્રશસ્ત પણ હોય ને અપ્રશસ્ત પણ હોય. તે સફળ પણ બને અને ક્યારેક નિષ્ફળ પણ બને. પરંતુ પ્રશસ્ત વિચાર-વિકલ્પસ્વરૂપ વાદળના ભરોસે મોક્ષમાર્ગે ચાલી ન શકાય. તેમાં લાંબો સમય રોકાણ ન કરાય. અતીતના દર્દમય સંસ્મરણોમાં અને અનાગતની મહત્વાકાંક્ષાપૂર્ણ કલ્પનામાં રસપૂર્વક ખોવાઈ જવું તે વિકલ્પના વાદળ ઉપર આસન જમાવવા સમાન છે. એનાથી આત્માના સાધનારૂપી હાડકાંનો ઘણી વાર ચૂરેચૂરો થઈ ગયેલ છે.

વિવેકી માણસ વાદળાને જોવામાં ખોટી થવાના બદલે (વાદળાની આસપાસ કે વાદળાની વચ્ચે દેખાવા છતાં પણ) વાદળોની પેલે પાર આકાશમાં રહેલા એવા ઉગતા સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાને જોવા દ્વારા પોતાની આંખને વધુ તેજસ્વી બનાવે છે. તે રીતે દેહાત્મભેદજ્ઞાનરૂપી વિવેકદૃષ્ટિને ધરાવનાર આત્માર્થી સાધક વિચાર-વિકલ્પાત્મક વાદળમાં અટવાયા વિના, વિકલ્પવાદળની આસપાસ જણાવા છતાં પણ વિકલ્પવાદળની પેલે પાર ચિદાકાશમાં રહેલા એવા મતિજ્ઞાનરૂપી ટમટમતા તારલા, શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ નમણાં નક્ષત્રો, અવધિજ્ઞાનાત્મક તેજસ્વી ગ્રહો, મનઃપર્યવજ્ઞાનરૂપ સૌમ્ય ચન્દ્ર તથા કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપી ઉગતા સૂર્યના દર્શન કરવા દ્વારા પોતાની વિવેકદૃષ્ટિને વધુ તેજસ્વી અને નિર્મળ બનાવે છે. આશય એ છે કે મતિજ્ઞાનાદિમાં વણાયેલી શુદ્ધચેતના ઉપર સાધકની રુચિ ઉપાદેયપણે દૃઢ બને છે. મતિજ્ઞાનાદિની સાથે સંકળાયેલા વિકલ્પો યોગી માટે ઉપાદેય નહિ પણ માત્ર શ્વેય હોય છે. તેથી જ ક્વચિત્ પ્રયોજનભૂત એવા પ્રશસ્તવિચારવાદળની વચ્ચે શુદ્ધચેતન્યના તેજકિરણોના સહારે સર્જતા કુશલાનુબંધી પુણ્યસ્વરૂપ સમરંગી મેઘધનુષ્ય પણ સાધક માટે માત્ર દર્શનીય બની રહે છે. પ્રશસ્તવિચાર-વાદળની આસપાસ સંધ્યાના કે ઉષાના સોનેરી-રૂપેરી-ગુલાબી પ્રકાશસ્વરૂપે પ્રગટેલી શાસનપ્રભાવક શક્તિ, લબ્ધિ, ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ વગેરેના પણ અપ્રમત્તચારિત્રધર એવા યોગી માત્ર જ્ઞાતા-દૃષ્ટા-મૂકસાક્ષી બની રહે છે.

અનુભવના સ્તરે પ્રતીયમાન મોક્ષમાર્ગની અન્વયમુખે વાત કરી. હવે વ્યતિરેકમુખે વિચારીએ.

પૂર્વે અનેક વખત સંયમજીવનને સ્વીકાર્યા બાદ પણ સ્વદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની સમજણ મેળવવાપૂર્વક પોતાની ચિત્તવૃત્તિને અંતર્મુખ કરવાનું કાર્ય આ જીવે કર્યું નહિ. વિભિન્ન પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિના ભારબોજ નીચે દબાઈને, કચડાઈને આ મહત્વનું અંગત કર્તવ્યપાલન જીવ ચૂકી ગયો. ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહને સ્વાત્મદ્રવ્યની સન્મુખ કરવાનું પ્રશિધાન ન કર્યું. લોકકલ્યાણ, સંઘસેવા, શાસનપ્રભાવના, જનજાગૃતિ, ધર્મકથા, તીર્થરક્ષા, સમુદાયનું સંચાલન-સંવર્ધન, શ્રુતસંરક્ષણ, મહોત્સવ વગેરે રૂપાળા નામે પણ એક યા બીજી પ્રવૃત્તિને વળગવા દ્વારા અહંભાવને પુષ્ટ કરીને પ્રાયઃ બહિર્મુખતાને જ આ જીવે પુષ્ટ કરી છે.

બાહ્ય^૧ સાધુવેશ મેળવીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનવાની ભૂલ બાલદશામાં કરી. ત્યાંથી આગળ વધતાં મોટા ભાગે બાહ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિને જ તાત્વિક ધર્મ માની લીધો. ક્યારેક પુણ્યોપાર્જનમાં ધર્મદૃષ્ટિને તીવ્ર કરી. ક્યારેક પુણ્યોદયમાં સંયમજીવનની સાર્થકતા માની. સાધુજીવનમાં વિદ્વત્તા મેળવીને માત્ર દ્રવ્યસ્યાદ્વાદને

પકડી રાખ્યો. ‘કથંચિત્’ ના ઢોલ-નગારા જોર-શોરથી પીટીને સ્યાદ્વાદને શાસ્ત્ર કે શાસ્ત્રાર્થ (વાદ) પૂરતો જ સીમિત રાખ્યો. સ્વભૂમિકાને ઉચિત બને તે રીતે જીવનમાં બાહ્ય-અભ્યન્તર મોક્ષમાર્ગને વણીને ભાવસ્યાદ્વાદની શુદ્ધ પરિણતિને ન પ્રગટાવી.

સંસારત્યાગ પછી પણ રાગાદિ વિભાવપરિણામો પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ ન જગાડ્યો. અધિકરણોની દુનિયા છોડ્યા બાદ પણ સહવર્તી કે પ્રતિસ્પર્ધી પ્રત્યે તેજોદ્વેષ ન છોડ્યો. ચિત્તવૃત્તિગત તેજોદ્વેષ પરિણામ પ્રત્યે ભેદવિજ્ઞાનથી વિરક્ત બની પરમ ઉપશમભાવ ન પ્રગટાવ્યો. આત્માની શાંત-પ્રશાંત-ઉપશાંતદશા સ્વરૂપ નિર્મલ પર્યાયમાં ઉપાદેયદષ્ટિ-રુચિ જાગી નહિ. ચિત્તવૃત્તિના બહિર્ગમનને રોકવા સ્વરૂપ સંયમ રુચ્યું નહિ. ઈન્દ્રિયોની વિષયાભિમુખતાને તોડવા દ્વારા પ્રત્યાહારને (વિષયવૈરાગ્યને) પ્રાણપ્યારો બનાવ્યો નહિ. સ્વાત્મદ્રવ્યની બહાર ચિત્તાદિની વૃત્તિઓ દોડી જાય તેનો ખટકો અનુભવ્યો નહિ. દીક્ષાજીવનમાં પણ પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં મનોવૃત્તિ-ઈન્દ્રિયવૃત્તિને રસપૂર્વક જોડવા દ્વારા અસંયમને જ પુષ્ટ કર્યું. પરમ શાંતરસમય સ્વાત્મદ્રવ્યની પ્રતીતિ કરી ન હોવાથી તે અસંયમની પીડા પણ ન અનુભવી. પ્રશસ્ત એવી પણ અહંભાવપોષક પ્રવૃત્તિના ભારબોજ નીચે સંવેદનશીલતા ન પ્રગટી અથવા પ્રગટી તો નાશ પામી.

તેથી પોતાના વ્યક્તિત્વને ઓગાળવાનો પણ પ્રયાસ ન કર્યો. તેથી જ સદ્ગુરુની બિનશરતી શરણાગતિ અંતરથી ન સ્વીકારી. તેના લીધે સાત્ત્વિક બાહ્ય સાધનાથી પુષ્ટ થયેલા અહંભાવથી પ્રેરાઈને આ જીવ તારકસ્થાનની અવહેલના, આશાતના વગેરેમાં પણ અનેક વાર જોડાયો. પરિણામસ્વરૂપે ભવભ્રમણ ઘટવાના બદલે વધ્યું. રાગાદિશૂન્ય આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરવાના અનુસંધાન વગર, મલિનાશયથી કરેલ તપ-જપ-શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે સાધનાથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપાનુબંધી પુણ્યથી ભવભ્રમણ વધે જ ને ! ભવાભિનંદી દશામાં કરેલ સાધનાનું આ જ પરિણામ ઘણી વાર આવ્યું.

ક્યારેક શાસ્ત્રના કે સદ્ગુરુના સંગે અન્તર્લક્ષી સમજણ મળી. પરંતુ તેના માધ્યમે પોતાની પરિણતિને અન્તર્મુખી બનાવવાનું કામ ન કર્યું. પણ બીજાને ઉપદેશ આપવામાં કે પુસ્તકના માધ્યમે તેને પ્રકાશિત કરવામાં અન્તર્લક્ષી સમજણનો ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે પણ બહિર્મુખતાને જ તગડી કરી, અહંકારના ભાર નીચે આ જીવ દટાયો. પોતાના બાહ્ય વ્યક્તિત્વને ભૂંસવાનું સૌથી વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ કામ તો સાવ જ ભૂલાઈ ગયું. નિજ સ્વરૂપાનુસંધાન વિના માત્ર વચનના કે કાયાના સ્તરે કરેલ સાધના અને બાહ્ય ત્યાગ દ્વારા થતી કર્મનિર્જરા મંડૂકભસ્મસમાન ન બની પરંતુ ^૧મંડૂકચૂર્ણતુલ્ય બનીને સંસારવર્ધક બની. તથા સતત પરિવર્તનશીલ પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરુચિમાં ભૂલ-ભૂલામણીની સતામણી કરાવનારી બની.

મતલબ કે માત્ર ઉપદેશ, શાસ્ત્રપ્રકાશન, પુસ્તકલેખન, બાહ્ય આચાર કે સાધુવેશ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ નથી. પરંતુ આંતરિક ^૨કષાયજય-વિષયવૈરાગ્ય વગેરે જ મોક્ષના મુખ્ય કારણ છે. ઉપશમભાવ, વૈરાગ્ય વગેરેના બળથી ગ્રંથિભેદ કરી સમ્યગ્દર્શનને સાધક મેળવે તો જ સંસારાભિમુખી જ્ઞાનપ્રવાહ આત્મસન્મુખ બને, સમ્યગ્ બને. આ રીતે સમ્યગ્દર્શનસાપેક્ષ એવા ^૩સમ્યગ્જ્ઞાનને આગળ કરીને સ્વભૂમિકાયોગ્ય આચારને સાધુ પાળે તો તેની ભાવશુદ્ધિ-આશયશુદ્ધિ સાર્થક બને, સાનુબંધ સકામનિર્જરાનું

૧. યોગશતકવૃત્તિ ગાથા-૮૬, ઉપદેશપદ-ગાથા ૧૮૧-૧૮૨, યોગબિંદુ-૪૨૨, ઉપદેશરહસ્ય-૭, જ્ઞાનસાર-ઉપસંહાર-શ્લોક-૮૨. બાહ્યમ્ અનંદમ્, આન્તરમેવ કષાયજયાદિકં પ્રધાનં કારણમ્ । (સૂયગઙ્ગાસૂત્ર-શ્લુ.સ્ક.૨/અ.૬/સુ.૪/શીલાઙ્કાચાર્યવૃત્તિ/પૃ.૩૧૦)

૩. પ્રવ્રજિતસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વિકાં ક્રિયાં કુર્વતો ભાવશુદ્ધિઃ ફલવતી ભવતિ । (સૂયગઙ્ગાસૂત્રવૃત્તિ ૨/૬/૩૦વૃ.પૃ.૩૧૭)

કારણ બને, મોક્ષપ્રાપક બને. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનશૂન્ય એવી ભાવશુદ્ધિ પણ મોક્ષફલક ન બને, તો ફક્ત બાહ્યાચારશુદ્ધિ તો કઈ રીતે મોક્ષજનક બને ? ન જ બને. દીક્ષા લઈને, ^૧ઉપલક રીતે શાસ્ત્રના પદાર્થને પકડી, પોતાના પોપટીયા બોધમાં જ જે રાચ્યો-માચ્યો રહે, તે ઉગ્ર બાહ્યાચાર પાળવા છતાં રાગાદિ વિભાવપરિણામનો પક્ષ ન છોડવાથી સમ્યગ્દર્શનથી બાહ્ય - દૂરવર્તી જાણવો. આત્મઝૂરણા વગરનું ગોખણપટ્ટીવાળું જ્ઞાન તારક ન બને. 'હું' ની ગહન તલાશ અને સમ્યક્ તપાસ વિનાની કોરી વિદ્વત્તા કે ઉપદેશપટુતા કદાચ બીજાને મંત્રમુગ્ધ કરે. પણ સમ્યગ્દર્શનની પરીક્ષામાં તો તે સ્વયં નાપાસ જ થાય. સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર પણ સમકિતના આધારે જ રહે છે. માટે જ્ઞાન-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પૂર્વે સમ્યક્ત્વને મેળવવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે. તો જ આત્માનો આધ્યાત્મિક પ્રવાસ અને પ્રયાસ સફળ અને સાર્થક બને. આવું ^૨ષષ્ટિશતકવૃત્તિમાં પ્રારંભમાં જ જણાવેલ છે.

તેથી જ અપુનર્બંધકાદિને સંયોગવિશેષમાં દીક્ષા આપ્યા બાદ ગુરુએ શિષ્યના આત્મામાં સૌ પ્રથમ દર્શન મોહનીયનો ઉચ્છેદ થાય તથા સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે. આવું ^૩પંચવસ્તુમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ તથા બૃહત્કલ્પભાષ્યવૃત્તિમાં (ગાથા-૩૩૨) શ્રીમલયગિરિસૂરિજીએ જણાવેલ છે. અરે ! સાધુજીવન તો શું ? શ્રાવકજીવનમાં જિનપૂજા વગેરે આચાર પાળતાં પૂર્વે જ મિથ્યાત્વને છોડવાની વાત ^૪શ્રાદ્ધવિધિવ્યાખ્યામાં જણાવેલ છે. મતલબ કે જિનપૂજાદિ બાહ્ય આરાધનાઓ કરતાં પણ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. 'સુખ-શાંતિ બહારમાં છે, દેહ-પત્ની-પુત્ર-પરિવાર-પૈસા-પ્રસિદ્ધિમાં છે' - આવી મિથ્યામતિ ટળે તો જ મિથ્યાત્વ ઓગળે અને અંદરમાં સહજ શાંતરસમય અનંત આનંદનું વેદન થાય.

તેથી મિથ્યામતિને ટાળવા, મિથ્યાત્વને ઓગાળવા માટે (૧) વિષયવાસનાનો આવેગ, (૨) કષાયનો આવેશ, (૩) આકોશ (=ઈર્ષ્યા-દ્વેષ-તિરસ્કાર વગેરે ભાવોથી પ્રેરાઈને સાચી-ખોટી હૈયાવરાળ કાઢવી), (૪) આગ્રહ, (૫) આશાતના - આ પાંચ મલિન પર્યાયોને પોતાના અંતઃકરણમાંથી કાઢવા સાધકે સ્વયમેવ સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જરૂરી છે. જ્યાં સુધી આ પાંચેય મલિન પર્યાયોની અંતઃકરણમાં કબજિયાત થયેલી હોય, ત્યાં સુધી તપ-જપ-શાસ્ત્રાભ્યાસાદિ સાધના દ્વારા થતી પુણ્યની પુષ્ટિ પ્રાયઃ ^૫પાપાનુબંધી હોય છે. તેવી સાધનાથી સાત્ત્વિકતા વધતાં જે દેહબળ, વાણીબળ, મનોબળ, પ્રેરણાબળ, આત્મવિશ્વાસબળ, લેખનબળ, પુણ્યબળ, પ્રભાવકતાબળ, શિષ્યપરિવારબળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રાયઃ અહંભાવપોષક, ^૬જિનશાસનનાશક, રસ-ઋદ્ધિ-શાતાગારવના સર્જક તથા માયા-નિયાણ-મિથ્યાત્વશલ્યના વર્ધક બનવાથી ભવાટવીમાં સાધકને રખડાવે છે. જ્યાં સુધી અહંભાવને ઓગાળ્યો ન હોય, મલિન ચિત્તવૃત્તિને ઘસી ન હોય, ચિત્તવૃત્તિપ્રવાહને બહારમાં ઉદાસીન બનાવ્યો ન હોય, અંતઃકરણવૃત્તિવહેણને સ્વાત્મદ્રવ્યસન્મુખ

૧. પલ્લવગાહી સ્બોહસંતુદ્ધા । સુબદ્ધં પિ ઉજ્જમંતા તે દંસળવાહિરા નેયા ।। (સમ્યક્ત્વસપ્તતિકા-૬૮) ૨. જ્ઞાન-ચારિત્રયોઃ આધારભૂતે શ્રીસમ્યક્ત્વે પ્રાગ્ યતિતત્ત્વમ્, તત્પૂર્વકત્વાત્ સકલધર્મારાધનફલસ્ય (ષષ્ટિશતકવૃત્તિપ્રારંભે) । ૩. શરણં પ્રપન્નાઃ પ્રવ્રજ્યાદિપ્રતિપત્ત્યા, મોચયિતવ્યાઃ પ્રયત્નેન સમ્યક્ત્વકારણેન । (પંચવસ્તુ ગા.૧૩૫૧- સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ-પૃ.૫૭૮) અર્થ :- દીક્ષાદિને સ્વીકારવા દ્વારા શરણે આવેલા શિષ્યોને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન કરાવવા દ્વારા જન્મ-મરણાદિ સંસારદુઃખમાંથી ગુરુએ છોડાવવા જોઈએ. ૪. પૂર્વ તાવદ્ મિથ્યાત્વં ત્યાજ્યમ્ । તતો નિત્યં યથાશક્તિ ત્રિઃ દ્વિઃ સકૃદ્ વા જિનપૂજા, જિનદર્શનમ્, સમ્પૂર્ણદેવવન્દનં ચૈત્યવન્દના ચ કાર્યા । (શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિ-પ્રકાશ-૧ શ્લો. ૫/વૃ.પૃ.૧૦૯) ૫. યોગબિંદુ - ૧૪૫ + દ્વાત્રિંશિકાપ્રકરણ-૨૨/૨૭ ૬. સંમતિતર્ક - ૩/૬૬ + ઉપદેશમાલા - ૩૨૩

કરેલ ન હોય ત્યાં સુધી સાધના પણ ^૧પાપાનુંબધી બનીને પ્રાયઃ સાધકને ભવસાગરમાં ડૂબાડે છે. જ્યારે પૂર્ણવીતરાગી અનંતશાંતરસસ્વરૂપ સહજસમાધિસદ્ન નિસ્તરંગ જ્ઞાનસ્વભાવી અખંડાનંદમૂર્તિ નિજાત્મદ્રવ્યનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય અંતઃકરણમાં વસી જાય છે, પરમનિષ્ક્રમણ અને પરમનિર્વિકારી એવા નિજ ચેતનદ્રવ્યને પૂર્ણતયા પ્રગટ કરવાની ઝંખના અંદરમાં પ્રબળ બને છે, અપરોક્ષ સ્વાનુભૂતિ માટેનો તાત્ત્વિક તલસાટ પ્રગટે છે, ત્યારે અંતઃકરણમાંથી ઉપરોક્ત પાંચેય મલિન પર્યાયો સ્વયમેવ ખરી પડે છે. ત્યાર બાદ અંતઃકરણ પવિત્ર, ^૨શાંત, સ્વસ્થ, જીવમૈત્રીસભર, નિરાગ્રહી અને તારેક તત્ત્વ પ્રત્યે અહોભાવથી છલકાતું બને છે. તેનાથી પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું ઝડપથી શુદ્ધસ્વરૂપે સાનુબંધ પરિણમન થતું જાય છે. ક્રમશઃ મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્તિ - આ પ્રથમ ચાર યોગદૃષ્ટિની પરાકાષ્ઠાને જીવ સંપ્રાપ્ત કરે છે. હવે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટવા તત્પર બને છે. આત્માર્થી સદ્ગુરુના સત્સંગે નય-નિષ્કેપ-પ્રમાણથી આત્મતત્ત્વની તાત્ત્વિક સમજણ-રુચિ-શ્રદ્ધા કરવાથી દ્રવ્યસમકિત એ શબ્દઅગોચર સ્વાનુભવગમ્ય નૈશ્વર્યિક ભાવસમ્યક્ત્વરૂપે પરિણમે છે (પંચવસ્તુ-૧૦૬૩). ગ્રંથિભેદથી પ્રગટેલ સર્વ ગુણોની આંશિક અનુભૂતિ સ્વરૂપ શાંતરસમય સમ્યગ્દર્શનથી વ્યવહારચારિત્ર પણ ભાવચારિત્રરૂપે-સમ્યક્ચારિત્રરૂપે પરિણમવા માંડે છે. સમ્યગ્દર્શનની ^૩શુદ્ધિના લીધે સાધુ શુદ્ધ ચારિત્રને મેળવે છે.

ગ્રંથિભેદ કરીને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનના સહજઆનંદમય પરમતેજને માણનારા સંયમીને જ ધર્મદેશના દેવાનો ઔત્સર્ગિક અધિકાર છે. સમકિતની ગેરહાજરીમાં સાધુ ધર્મોપદેશ આપે તો તે ધર્મકથા નહિ પણ ^૪અકથા જ છે. માટે ધર્મકથા સાધુએ ગ્રંથિભેદ કરીને સમ્યગ્દર્શનને મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો એ અત્યંત આવશ્યક અને અનિવાર્ય એવું અંગત કર્તવ્ય છે. પરંતુ મુનિજીવનમાં તો મહત્તા મૌનની છે. કાયાનું મૌન (= કાયગુપ્તિ, દેહસ્થિરતા, દેહસંલીનતા, ^૫ઈન્દ્રિયસંલીનતા, કાયોત્સર્ગાદિ), વચનનું મૌન (= વચનગુપ્તિ, વાણીકર્કશતાદિનો ત્યાગ વગેરે) તથા મનનું મૌન (= ધ્યાન, નિર્વિકલ્પ દશા, સ્વરૂપાનુસંધાન, સમતા, મનસંલીનતા, ^૬કષાયસંલીનતા, આત્મલીનતા વગેરે) જેમ-જેમ બળવત્તર બને તેમ-તેમ મુનિજીવન છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકની સ્પર્શના કરાવનાર બને.

સંયમજીવનમાં પ્રાથમિક આવશ્યક શાસ્ત્રાભ્યાસ બાદ મનને શાંત-નીરવ-નિર્વિકલ્પ-નિર્વિચાર-નિસ્તરંગ કરવાનો પ્રતિદિન ક્રમ સે ક્રમ એકાદ કલાક તો અભ્યાસ થવો જ જોઈએ. પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિના ભારબોજ નીચે દટાઈ જવાના બદલે આ રીતે નિવૃત્તિનો પણ રોજ પ્રયાસ થવો જોઈએ. બાકી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમય ચારિત્રજીવનનો સાચો સંપૂર્ણ સ્વાદ માણી ન શકાય. બિનજરૂરી વિહાર, પત્રાચાર, બોલચાલ, ગૃહસ્થપરિચય, વિજાતીયસંયમીપરિચય, મહોત્સવોની હારમાળા, પરચૂરણ સાહિત્ય પ્રકાશન વગેરે પ્રવૃત્તિમાં આત્માર્થી સંયમી સ્વરસથી જોડાય નહિ. કેમ કે પ્રવૃત્તિનો બોજો વધતાં સંવેદનશીલતા પ્રાયઃ હણાય છે. પ્રશસ્ત એવી પણ પ્રવૃત્તિનો વળગાડ એ અંદર શુદ્ધ ચેતનદ્રવ્યમાં દૃષ્ટિને જોડવાની રુચિને સ્થિર કરવાના ઉલ્લાસ-ઉમંગને હણે છે. તેથી સ્વરૂપશુદ્ધિના લક્ષે આવશ્યક ચારિત્રાચારને

૧. યોગબિંદુ - ૩૭૦ ૨. યોગબિંદુ - ૧૮૭, ૧૮૩ ૩. દંસણસોહીઓ સુદ્ધ ચરણ લહૃ સાહુ । (ધર્મરત્નપ્રકરણ - ૧૩૮) ૪. મિચ્છંતં વેયન્તો જં અન્નાણી કહં પરિકહેડ । લિંગત્થો વા ગિહી વા સા અકહા દેસિયા સમણ ।। (દશવૈકાલિક-અધ્યયન ૩/નિર્ધુક્તિગાથા-૨૦૮) ૫. ઇંદિયપડિસંલીળયા કસાયપડિસંલીળયા જોગપડિસંલીળયા । (ભગવતીસૂત્ર - ૨૫/૭/૮૦૨)

પાળી, સંવેદનશીલ હૃદયથી ભગવદ્ભક્તિ-ગુરુસેવા કરીને મનને શુદ્ધ-શાંત-સ્વસ્થ-નીરવ કરવા ધ્યાનાભ્યાસ કરવો જોઈએ. સ્વ-પર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના ઊંડા અભ્યાસ દ્વારા બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ તથા સક્રિય કર્યા બાદ બુદ્ધિને નિષ્ક્રિય અને નીરવ કરવાની છે. મનને સાત્ત્વિક અને સૂક્ષ્મ કર્યા પછી મનને શાંત-સ્વસ્થ-શુદ્ધ કરવાનું છે. મનની ધરવખરી ખાલી કરવાની છે. તો જ નિજાત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું શુદ્ધ સ્વરૂપે સાનુબંધ પરિણમન થાય. ધ્યાન પૂર્ણ થયા બાદ સતત સર્વત્ર આત્માનુસંધાન પણ તો જ ટકી શકે. અન્યથા ત્રુટક-ત્રુટક બાહ્ય ધર્મપુરુષાર્થ થાય, આંતરિક અને અખંડ એવો મોક્ષપુરુષાર્થ ન થાય.

બુદ્ધિ નિષ્ક્રિય બને અને અંતઃકરણ શુદ્ધ બને પછી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઢગલાબંધ અનુપ્રેક્ષાનો વરસાદ પ્રભુપ્રસાદસ્વરૂપે અંદરમાં વરસતો હોય તેવું પણ ઘણી વાર અનુભવાય. પરંતુ એ અનુપ્રેક્ષાના પ્રદર્શનમાં/પ્રકાશનમાં પણ અટવાઈ ન જવું. એ સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ પણ અહંભાવને પુષ્ટ કરવા દ્વારા મોહરાજાની ભૂલભૂલામણીમાં સાધકને ફસાવે તેવી સંભાવના નકારી શકાતી નથી. એ માર્ગ લપસણો અને જોખમભરેલો છે. એ અનુપ્રેક્ષાના વિચારને પણ સંઘરવાના નથી. પરંતુ અંતઃકરણને તેની અસરવાળું કરવાનું છે. મૂળ વાત એ છે કે વિચાર, વિચાર ને વિચારમાં અટવાવાનું નથી. નવા-નવા વિકલ્પના ઘોંઘાટમાં ફસાવાનું નથી. વિકલ્પદશાને પૂર્ણતયા બાળી નાંખવાની છે. આંતરિક લાગણીતંત્રને પરમનિર્વિકલ્પ-પરમનિર્વિચાર-પરમનિર્વિકાર આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે કેન્દ્રિત કરવાનું છે.

તપ-જપ-શાસ્ત્રાભ્યાસાદિ સાધનાથી ઉત્પન્ન થયેલ સાત્ત્વિક શક્તિપ્રવાહને અંતઃકરણની સંવેદનશીલતા તરફ, અંતર્મુખતા તરફ પૂર્ણતયા વાળવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરવો. એ શક્તિપ્રવાહને શુદ્ધ સ્વાત્મદ્રવ્ય તરફ કેન્દ્રિત કરવાનું પ્રણિધાન તીવ્ર કરવું. તો છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકની સ્પર્શના આ જ ભવમાં થઈ શકે. તથા અંતરાત્મદશાના વિકાસથી પરમાત્મદશા ઝડપથી પ્રગટ થાય. તેથી 'તપ-જપ-શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરેથી જે બળ ઊભું થયું, તે અંતર્મુખતાને બળવાન બનાવવા માટે વપરાય છે કે નહિ ?' તેની વારંવાર તપાસ આત્માર્થી સંયમીએ/સાધકે અવશ્ય કરવી. પરંતુ એ શક્તિપ્રવાહને શાસનપ્રભાવનાદિ વિભિન્ન પ્રવૃત્તિમાં વિકેન્દ્રિત કરીને, તેમાં જ સંપૂર્ણપણે ખર્ચીને, તેના માધ્યમે પણ અહંભાવ પુષ્ટ થાય તેવું તો કદાપિ ન જ કરવું. બાકી મોહરાજાના મોજા સંસારસાગરના કિનારે આવેલા સાધકને પણ તાણી જાય. ઔદયિકધારામાં ભળવું એ ભૂલ છે. અહંભાવમાં તણાવું એ ગુનો છે. બાહ્ય પુણ્યોદયની ઝાકઝમાળમાં અંજાવું એ અપરાધ છે. ભલભલાને મૂંઝવી નાંખે તેવી મોહરાજાની આ માયાજાળ છે, એક પ્રકારની સત્તામણી છે, જોહુકમી છે. પરંતુ Safety First. તેથી છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનકની સ્પર્શનાને કરવાનું પોતાનું અંગત કાર્ય પ્રત્યેક આત્માર્થી સંયમીએ સૌ પ્રથમ કરી લેવું. એ અવસ્થા પરિપક્વ બને પછી શાસનપ્રભાવના, સંઘસેવા આદિ જરૂરી પ્રવૃત્તિ પોતાની ભૂમિકાને ઊચિત હોય તે રીતે, પોતાની શક્તિ-પુણ્ય-સંયોગાદિ મુજબ, અવશ્ય કરવી. કેમ કે પ્રધાનપણે ઔચિત્યપરિણતિ 'સામાયિકચારિત્રમાં વજાએલી જ હોય. પરંતુ ધાર્મિક દાંભિકતાનો આંચળો તો ઓઢવો નહિ જ. તથા જરૂરી શાસનપ્રભાવનાદિ વખતે પણ પોતાના નિર્મળ ચૈતન્યસ્વરૂપનું અનુસંધાન દૃઢ રહે તે વાત અત્યંત અગત્યની છે. કેમ કે સ્વોપકાર ચૂકીને તો પરોપકાર કરવાની જિનાજા પણ નથી.

આ અંગે મહાનિશીથસૂત્રમાં વજ્રાચાર્યના ઉદાહરણમાં જણાવેલ છે કે

“અત્તહિં કાયવ્વં જઈ સવ્કા પરહિયં પિ કરેજ્જા।

અત્તહિય-પરહિયાણં, અત્તહિં ચેવ કાયવ્વં।।” (મ.નિ.વજ્રાર્ય.ગાથા-૧૨૨)

અર્થ : ‘સૌ પ્રથમ આત્મહિત કરવું. જો શક્ય હોય તો પરહિત પણ કરવું. પરંતુ આત્મહિત અને પરહિત - આ બેમાં (એક જ કરવું જો શક્ય હોય તો) આત્મહિત જ કરવું.’

આ સૈદ્ધાન્તિક વાત અત્યંત ઉચિત જ જણાય છે. પોતાનું આત્મહિત બગાડીને પરહિત કરવું તે ઔદયિક ભાવ છે. ઔદયિક ભાવમાં વર્તતો જીવ જઘન્ય કક્ષાનો જ પરોપકાર કરી શકે. સ્વહિત સાચવીને યથાયોગ્ય પરોપકાર કરવો તે ક્ષયોપશમ ભાવ છે. ક્ષયોપશમ ભાવમાં વર્તતો જીવ મધ્યમ કક્ષાનો પરોપકાર કરે છે. પરંતુ ^૧સર્વશ્રેષ્ઠ પરોપકાર તો ક્ષાયિક ભાવમાં વર્તતા જીવ જ કરી શકે. માટે ક્ષાયિક ભાવની પ્રાપ્તિ અર્થે ક્ષાયોપશમિક ગુણવૈભવ જરૂર મેળવવો. પરંતુ ક્ષાયોપશમિક ગુણો ઉપર મદાર ન બાંધવો. તેના પ્રદર્શનમાં ખોટવાઈને-ખોરવાઈને ફરીથી ઔદયિક ભાવમાં અટવાઈ ન જવું. પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષાયોપશમિક ગુણો પ્રત્યે પણ ઉદાસીનતા કેળવીને ક્ષાયિક ગુણવિભૂતિને મેળવવા માટે નિજ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ગળાડૂબ રહેવું એ જ ^૨શ્રેષ્ઠ વૈરાગ્ય છે. તેવી અવસ્થામાં આત્માર્થીને સમાજમાં, સંઘમાં કે સમુદાયમાં પોતાનું મૂલ્યાંકન કરાવવાની કે બીજાનું મૂલ્યાંકન કરવાની લેશ પણ આવશ્યકતા જણાતી નથી. કેમ કે માપવાના બદલે પામવાની, ગુણોને અને પ્રગટ પર્યાયોને શુદ્ધસ્વરૂપે સાનુબંધપણે પરિણમાવવાની દશામાં જ તેઓ મહાલતા હોય છે. પરોપકારના નામે પુણ્યપ્રદર્શન, શક્તિપ્રદર્શન, ગુણપ્રદર્શન, લબ્ધિપ્રદર્શન, ચમત્કારપ્રદર્શન, પ્રસિદ્ધિ વગેરે મલિન પર્યાયોના વમળમાં સાચો સંયમી કદાપિ અટવાતો નથી. પાટ, પદવી, પ્રસિદ્ધિ, પરિવારવૃદ્ધિ, પ્રમાણપત્રો, પંડિતાઈ, પ્રભાવકતા, પ્રતિષ્ઠા, પ્રશંસા, પુણ્યોદય વગેરે પ્રલોભનોથી તે જલકમલવત્ અલિપ્ત અને અસંગ હોય છે.

સંયમજીવનમાં પ્રશસ્ત વાણી કે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ ઉપર વધુ ભાર નથી આપવાનો. પરંતુ અંતરના નિર્મળ ભાવો ઉપર વધુ ઝોક આપવાનો છે. દા.ત. ‘મોક્ષ મેળવવા જેવો છે’ - એવું હોઠથી માત્ર બોલવાનું નથી. પરંતુ ‘મારે મારું રાગાદિમુક્તસ્વરૂપ આ જ ભવમાં ઝડપથી સાધવું છે’ - આવી ભવ્ય ભાવના ભીંજાતા હૃદયે કરવા ઉપર વધુ લક્ષ રાખવાનું છે. તે જ રીતે આત્મજ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય, ઉપશમભાવ, અંતર્મુખતા, સંવેદનશીલતા, સરળતા, નમ્રતા વગેરે પાવન ભાવો ઉપર વધુ જોર દેવાનું છે. ^૩મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્તુત નિર્મળ ભાવો જ મુખ્ય છે, પ્રધાન છે. પવિત્ર ^૪ભાવ-ભાવનાનો દૃઢ અભ્યાસ કરવાથી જ ગ્રંથોના ગર્ભાર્થ અને ગૂઢાર્થ સ્વયમેવ સહજ રીતે સ્ફુરાયમાન થાય છે, ^૫જ્ઞાન પારમાર્થિક બને છે. આ સ્વાનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. પરંતુ આ રીતે આગળ વધતાં ઉપરની દશામાં તો પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિમાં, પ્રશસ્ત ભાવોમાં, વિચારમાં કે વિકલ્પમાં ભળ્યા વિના, તેમાં આત્મભાવને (= ‘હું’પણાના ભાવને) ભેળવ્યા વિના, તેના મૂક સાક્ષી બની, દૃષ્ટિનું-રુચિનું જોર સ્વાત્મદ્રવ્ય ઉપર આપીને બહારમાં અને અંદરમાં ઉચિત પ્રવૃત્તિ, ભાવ વગેરે થતા રહે તેવી આત્મદશા કેળવવાની છે, મેળવવાની છે.

૧. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય - ૧૮૫ ૨. અધ્યાત્મસાર - ૭/૧-૨૨-૨૪ ૩. ભાવસ્યૈવ મુખ્યત્વાત્। (ધર્મસહગ્રહ - શ્લો-૨૨ વૃ.૫.૮૩)

૪. યોગશતક - ગાથા - ૫૨ તથા દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ત્રિકા - ૧/૫ ૫. ભાવનાનુગતસ્ય જ્ઞાનસ્ય તત્ત્વતો જ્ઞાનત્વાત્। (ધર્મબિંદુ - ૬/૩૦)

તથા તેનાથી ઉપરની ભૂમિકામાં તો શુભાશુભ ભાવોથી પણ સ્વપરિણતિને જુદી પાડવાનો અંતરંગ આત્મપુરુષાર્થ કરવાનો છે. તેના પ્રાબલ્યથી શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટે. તથા શુદ્ધ પરિણતિની પ્રબળતા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે ત્યારે શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપ નૈશ્વર્યિક ચારિત્ર પ્રગટે. પછી જોય પદાર્થ સામે ચાલીને જ્ઞાનમાં જણાવા માટે આવે તો પણ જ્ઞાન તેના પ્રત્યે પૂર્ણતયા ઉદાસીન રહે છે. તેવી ઉન્નત દશામાં જ્ઞાનનો વિષય મુખ્યતયા બાહ્ય જોયપદાર્થ ન બને પરંતુ સ્વયં જ્ઞાન તથા જ્ઞાતા જ જ્ઞાનનો વિષય બને. જ્ઞાન-જ્ઞાતાથી ભિન્ન એવા જોયને પ્રકાશવું એ આત્મદ્રવ્યતુલ્ય જ્ઞાનનો મુખ્ય સ્વભાવ નથી. દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી સમજાય છે કે જ્ઞાન પોતાને અને પોતાનાથી અભિન્ન એવા જ્ઞાતાને જ મુખ્યતયા પ્રકાશે છે. તેથી ^૧જ્ઞાનમાં સ્વપ્રકાશકત્વસ્વભાવ નિરુપચરિત છે તથા પરપ્રકાશકત્વસ્વભાવ ઉપચરિત છે. જ્ઞાનથી અભિન્ન એવો જ્ઞાતા શુભાશુભપર્યાયની હેરા-ફેરીમાં કદાપિ અટવાતો નથી. આ રીતે દ્રવ્યાનુયોગવિમર્શથી, શુદ્ધાત્મદ્રવ્યરમણતાથી શુક્લધ્યાનફલસ્વરૂપ ^૨સિદ્ધસમાપત્તિને મેળવી, ગુણશ્રેણિ-ક્ષપકશ્રેણિ દ્વારા ઘાતિકર્મનો ઉચ્છેદ કરીને નિજાત્મમગ્ન સાધક કેવલ્યલક્ષ્મીને સંપ્રાપ્ત કરે છે. યથાયોગ્યપણે દેશના દ્વારા ભવ્યાત્માઓમાં વીતરાગસ્વરૂપને પ્રગટ કરવાની ઝંખના જગાડે છે, સમ્યગ્દર્શન વગેરે પ્રગટાવે છે. આ રીતે ^૩સર્વોત્કૃષ્ટ પરોપકાર કરે છે. ભવના અંતે, યોગનિરોધ કરી, સર્વ અઘાતિકર્મનો ક્ષય કરી સિદ્ધશિલામાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ પરમાનંદમય-સચ્ચિદાનંદમય નિજચૈતન્યસ્વરૂપમાં તે સિદ્ધાત્મા સદા સ્થિર બને છે. સાદિ-અનંત કાળ સુધી નિજ વિશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય-પૂર્ણગુણ-પવિત્રપર્યાયમય આનંદમહાસાગરમાં ડૂબી જાય છે.

આ છે નિગોદથી નિર્વાણ સુધીની યાત્રાનો સાચો ચિતાર. આનું દિગ્દર્શન કરાવનાર જિનશાસન છે, જિનાગમ છે. પરંતુ શુક્લ અંતઃકરણ વિના આવું લોકોત્તર જિનશાસન, જિનાગમ આત્માને સ્પર્શે તેવી કોઈ જ શક્યતા નથી. ખરેખર અહીં જણાવ્યા મુજબની મોહરાજાની ભૂલ-ભૂલામણીમાં અટવાયા વિના, ^૪દેહાદિમાં સ્વત્વનો = પોતાપણાનો આરોપ અને ^૫પત્ની-પુત્ર-પરિવારાદિમાં મમત્વનો આરોપ કરવાની આંટી-ઘૂંટીમાં ફસાયા વગર, સડસડાટ મુક્તાત્મસ્વરૂપની અપરોક્ષ અનુભૂતિ કરવાના માર્ગે આગળ વધવામાં પ્રાણ પૂરે તેવું ઉત્તમ પુષ્ટ આલંબન હોય તો તે છે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ ગ્રંથ.

❧ દ્રવ્યાનુયોગ અભ્યાસનું મહત્ત્વ ❧

શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ સમ્મતિતર્કની છેલ્લી ગાથામાં કહ્યું છે કે -

“મદં મિચ્છાદંસણસમૂહમદયસ્સ અમયસારસ્સ ।

જિણવયણસ્સ ભગવઓ સંવિગ્ગસુહાહિગમ્મસ્સ ।।” (સ.ત.૩/૬૧)

મતલબ કે મિથ્યાદર્શનોના સંતુલિત સમૂહમય તથા અમૃતઆસ્વાદમય અને સંવિગ્ન જીવો માટે સુગમ એવા ભગવાનસ્વરૂપ જિનવચનનું કલ્યાણ થાઓ. અવધૂતયોગી આનંદધનજી મહારાજે પણ શ્રીનમિનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે “ષડ્ દરિસન જિન અંગ ભણીજે... નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ્ દરિસણ આરાધે રે... જિનવરમાં સઘળાં દર્શન છે.”

“તમેવ સચ્ચં ણિસ્સંકં જં જિણેહિં પત્તં” (૧/૩/૩૦) - આ ભગવતીસૂત્રવચન મુજબ ‘શ્રીઅરિહંતે

૧. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ - ૧૨/૧૦ ૨. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ - ૧/૬, ૧૬/૫+૬ તથા ષોડશક - ૨/૧૪+ ૧૫

૩. યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય - ૧૮૫ ૪. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ - ૭/૬ ૫. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ - ૭/૧૭

ભાખ્યું એ જ સાચું' - આવું માને એ જીવમાં સમ્યક્ત્વ હોય - આ વાત સાચી છે. પણ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ તો ષડ્દર્શનના અભ્યાસથી જ મળી શકે આવો સમ્મતિવૃત્તિનો (૩/૬૭) અભિપ્રાય છે. કારણ કે ષડ્દર્શન પણ ઉપર કહ્યા મુજબ જિનેશ્વરના જ અંગ છે, જિનવચનના જ અંશ છે.

હા, જેમને એ અભ્યાસ કરવાની ક્ષમતા જ નથી એમને 'માષતુષ' મુનિની જેમ ગીતાર્થગુરુપારતન્ત્ર્યથી સમ્યક્ત્વ સંભવે છે. પરંતુ ક્ષયોપશમસંપન્ન મહાત્માઓએ ગુર્વાજ્ઞાપૂર્વક અવશ્ય ષડ્દર્શનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ અભ્યાસ દ્વારા જિનવચન વિશે બહુમાન કૂદકે ને ભૂસકે વધે છે. પરશાસ્ત્રોના અધ્યયન પછી થનારી જિનવચનની શ્રદ્ધા અને 'ભગવાને કહ્યું તે જ સાચું' આટલી માત્ર ઓધ શ્રદ્ધા - આ બંને શ્રદ્ધા વચ્ચે ઘણો ઘણો તફાવત પડે છે - એવો વિચક્ષણ અધ્યેતાને જાતે જ અનુભવ થશે.

પરમારાધ્યપાદ સ્વ.દાદા ગુરુદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાવધાની આપતા કહેતા હતા કે 'પરદર્શનના શાસ્ત્રોની પદાર્થવ્યવસ્થા ઠીક લાગે (જિનવચન કરતાં વ્યવસ્થિત લાગે) તો સમ્યક્ત્વમાં કાંકા નામનું દૂષણ લાગે છે.' માટે આ અભ્યાસ પણ ગુરુની સંમતિપૂર્વક યોગ્ય આત્માએ કરવો જોઈએ. સ્વશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવું તથા એ જ્ઞાનની પરિપક્વ પરિણતિ હોવી પણ જરૂરી છે. ષડ્દર્શનનો અભ્યાસ કરવામાં આ બાબતની ઉપેક્ષા ન થાય તે પણ ખૂબ જરૂરી છે. પરંતુ ક્ષયોપશમ-શક્તિ-યોગ્યતા હોવા છતાં, ગુરુજનોની સંમતિ મળવા છતાં, અધ્યયનવ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ હોવા છતાં પ્રમાદથી ષડ્દર્શનનો અભ્યાસ ન થાય તો જરૂરથી ઘણું ગુમાવવાનું થાય છે. આ વાત તો નિશ્ચિત છે.

શ્રીમદ્જીએ પણ દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસ અને પરિણમન માટે જણાવેલી નિમ્નોક્ત વાત ગંભીરપણે અધ્યેતાવર્ગે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. (i) 'પ્રત્યક્ષ સત્સમાગમમાં ભક્તિ-વૈરાગ્યાદિ દૃઢ સાધન સહિત, મુમુક્ષુએ સદ્ગુરુઆજ્ઞાએ દ્રવ્યાનુયોગ વિચારવા યોગ્ય છે.' (પત્રાંક-૬૮૮) (ii) 'દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી અથવા નાશ પામવાથી, વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતાથી અને મહાપુરુષના ચરણકમળની ઉપાસનાના બળથી દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે છે' (પત્રાંક-૮૬૬)

આવા દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસ માટે 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' એક બેનમૂન ગ્રંથ છે.

⊗ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ : પરિચય ⊗

૩૫૦ વર્ષ પૂર્વે આ ભારતવર્ષની ધન્ય ધરા ઉપર પ્રગટેલ સ્વાનુભવસંપન્ન મહાન જ્ઞાનજ્યોતિર્ધર એટલે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણિવર્ધ. (૧) સ્યાદ્વાદ, (૨) નયવાદ, (૩) કર્મવાદ, (૪) અહિંસાવાદ, (૫) ભક્તિયોગ, (૬) અધ્યાત્મયોગ, (૭) યતિદિનચર્યાયોગ તથા (૮) આગમ-તર્કદોહનયોગ વિશે અનેક નાના-મોટા વિવિધ ગ્રંથરત્નોનું તેમણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-મારુગુર્જર ભાષામાં સર્જન કરેલ છે. નવ્યન્યાયની જટિલ પરિભાષામાં જિનોક્ત સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવાની Godt-graft તેઓશ્રીને સંપ્રાપ્ત થયેલ હતી. તેઓશ્રીની પારદર્શી પવિત્ર પ્રજ્ઞાના દર્શન તેઓશ્રીની કૃતિઓમાં ઠેર-ઠેર થાય છે. તેઓશ્રીની ગ્રંથસર્જનમાળાનું એક પુષ્પ એટલે 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ'. દ્રવ્યાનુયોગસંબંધી શ્વેતાંબર-દિગંબર-સંપ્રદાય માન્ય પદાર્થોને તર્કબદ્ધ રીતે સંકલનરૂપે, સમવતારસ્વરૂપે, સંવાદીસ્વરૂપે અને ક્વચિત્ સંક્ષિપ્ત સમાલોચનાસ્વરૂપે આમાં સમાવેલ છે. આગમ-તર્ક-નય-નિર્ણય-પ્રમાણ દ્વારા આ ગ્રંથમાં જ્ઞાનપ્રધાન મોક્ષમાર્ગનું મુખ્યતથા નિરૂપણ કરવા છતાં પણ વચનાનુજ્ઞાન, સમાપત્તિ, ધ્યાન (૧૬/૫) વગેરેનું

પ્રતિપાદન કરીને ક્રિયામાર્ગનું, ઉપાસનામાર્ગનું પણ અવ્વલ કોટિનું મૂલ્યાંકન મહોપાધ્યાયજીએ કરેલ છે.

જૂની ગુજરાતી (મારુ ગુર્જર અને અપભ્રંશ) ભાષામાં રચાયેલ આ ગ્રંથપુષ્પ ૧૭ ઢાળરૂપી પાંખડીઓમાં વહેંચાયેલ છે. તથા સ્વોપજ સ્તબકથી (ટબાથી) આ ગ્રંથપુષ્પ વધુ મઘમઘતું બનેલ છે. તેથી જ દ્રવ્યાનુયોગના જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુભ્રમરના અદમ્ય આકર્ષણનું તે કેન્દ્રબિંદુ બની ચૂકેલ છે. નામ તેવા જ ગ્રંથના ગુણ છે. શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાય મુજબ, ભેદ અને લક્ષણ દર્શાવવાપૂર્વક દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની નયસાપેક્ષ વિચારણા અને ક્વચિત્ દિગંબર દેવસેનના મતની સમીક્ષા પણ તેમાં ઉપલબ્ધ છે. ક્રમશઃ સત્તર ઢાળના મુખ્ય વિષયો નીચે મુજબ છે.

- ઢાળ - ૧ દ્રવ્યાનુયોગ માહાત્મ્ય
- ઢાળ - ૨ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ભેદસિદ્ધિ
- ઢાળ - ૩ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અભેદસિદ્ધિ
- ઢાળ - ૪ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ભેદાભેદસિદ્ધિ + સપ્તભંગીસ્થાપન
- ઢાળ - ૫ નય-પ્રમાણસાપેક્ષ ભેદાભેદસિદ્ધિ + દ્રવ્યાર્થિકનયનિરૂપણ
- ઢાળ - ૬ દિગંબરસંમત નયનું નિરૂપણ
- ઢાળ - ૭ ઉપનય પરામર્શ
- ઢાળ - ૮ આધ્યાત્મિકનય નિરૂપણ + દેવસેનમત સમીક્ષા
- ઢાળ - ૯ ઉત્પાદાદિ વિચાર
- ઢાળ - ૧૦ દ્રવ્યભેદ નિરૂપણ
- ઢાળ - ૧૧ ગુણ + સામાન્યસ્વભાવ નિરૂપણ
- ઢાળ - ૧૨ વિશેષસ્વભાવ નિરૂપણ
- ઢાળ - ૧૩ સ્વભાવમાં નયયોજના
- ઢાળ - ૧૪ વ્યંજનપર્યાય-અર્થપર્યાય નિરૂપણ
- ઢાળ - ૧૫ જ્ઞાન માહાત્મ્ય
- ઢાળ - ૧૬ દ્રવ્યાનુયોગપરિજ્ઞાન પ્રાધાન્ય
- ઢાળ - ૧૭ ગુરુપરંપરા પ્રશસ્તિ

❖ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ : રચનાકાળ ❖

અઢારમી સદીમાં જૂની ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલ એક માત્ર દાર્શનિક ગ્રંથ હોય તો તે છે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ.’^૧ ‘શ્રુતસરિતા’માં પ્રકાશિત થયેલ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ : એક નોંધ’ - આવા શીર્ષકવાળા લેખમાં દલસુખ માલવણીયાએ જણાવેલ છે કે ‘આ ગ્રંથની જૂનામાં જૂની હસ્તપ્રત સં. ૧૭૨૮ (ઈ.૧૬૭૩) માં લખાયેલી મળે છે.’ (જુઓ - શ્રુતસરિતા પૃ.૨૧૮) પરંતુ ‘કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા’ સંસ્થામાંથી પરમ પૂજ્ય શ્રુતપ્રેમી આ.શ્રીપદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજની ઉદારતાથી -સહાયથી અમને આ ગ્રંથની વિ.સં.૧૭૨૪માં લખાયેલી હસ્તપ્રત પણ મળેલ છે. એટલે તેની પૂર્વે આ ગ્રંથની રચના થઈ હશે - તેમ કહી શકાય. આ ગ્રંથની ૧૭મી ઢાળના અંતે ‘કવિ જસવિજય

ભણઈ' (ગાથા-૨૮૪) આવો ઉલ્લેખ મળે છે. તેના આધારે કહી શકાય કે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે ઉપાધ્યાયપદની પ્રાપ્તિ પૂર્વે પોતાની કવિ અવસ્થામાં આ ગ્રંથ રચ્યો હશે. સ્યાદાદકલ્પલતા, અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્યવિવરણ, ન્યાયખંડખાદ્ય વગેરે આકર ગ્રંથોની પૂર્વે આ પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના થઈ હશે. તથા 'રહસ્ય' પદાલંકૃત ૧૦૮ ગ્રંથની રચના કરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછીના કાળમાં આ ગ્રંથ રચાયેલ હશે. કેમ કે રાસના સ્વોપજ ટબામાં ભાષારહસ્ય ^૧(૧૧/૬), ઉપદેશરહસ્ય (૧૫/૧/૫) ગ્રંથની ગાથા તેઓશ્રીએ ઉદ્ધૃત કરી છે. ટૂંકમાં, ગ્રંથસર્જનના પ્રારંભિક કે મધ્યમ તબક્કામાં મહોપાધ્યાયજી મહારાજે આ ગ્રંથ રચ્યો હશે.

આ જ બાબતનો નિર્ણય અન્ય રીતે કરવો હોય તો કહી શકાય કે ઈતિહાસવેત્તાઓના મતે વિ.સં. ૧૬૮૦ માં ગુજરાતમાં 'કનોડા' ગામમાં સૌભાગ્યદેવી માતાની કુક્ષિએ જન્મ લઈને, સાધકદશાના નિર્મળ ગુણ-પર્યાયોને નિજાત્મદ્રવ્યમાં પ્રગટાવવા, વિ.સં. ૧૬૮૮ માં ઉપાધ્યાય શ્રીનયવિજયજી મહારાજના વરદ હસ્તે લઘુબંધુ પદ્મસિંહની સાથે પારમેશ્વરી પ્રવ્રજ્યા લઈને મુમુક્ષુ જસવંતકુમાર એ મુનિરાજ શ્રીયશોવિજયજી બન્યા તથા પદ્મસિંહકુમાર એ મુનિરાજ શ્રીપદ્મવિજયજી થયા. વિ.સં. ૧૬૯૯ માં સભાસમક્ષ શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે આઠ અવધાનનો પ્રયોગ કર્યો. ત્યારે તેમની પ્રતિભાથી પ્રસન્ન થઈને 'ધનજી સૂરા' નામના શ્રેષ્ઠીએ તેમને કાશી ભણવા મોકલવાની ગુરુ શ્રીનયવિજયજી મ.ને વિનંતી કરી. ત્યાર બાદ શ્રીનયવિજયજી મ.સા.ની સાથે શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે કાશી તરફ વિહાર કર્યો. કાશીમાં ભટ્ટારકજી પાસે ૩ વર્ષ ન્યાયાદિવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. વિદ્યાઅભ્યાસકાળ દરમ્યાન દક્ષિણના વાદીને પોતાની પ્રતિભાથી પરાસ્ત કરવાના લીધે કાશીના પંડિતોએ તેમને ^૨'ન્યાયવિશારદ' પદવી એનાયત કરી હતી. ત્યાર બાદ આગ્રામાં ૪ વર્ષ વિશેષ અભ્યાસ કરીને તેઓ ગુજરાતમાં પધાર્યા. આમ વિ.સં. ૧૭૦૮ સુધી તેમનો વિદ્યાભ્યાસકાળ ગણી શકાય. ત્યાર પછી તેમણે ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું હોય તેમ માનીએ તો વિ.સં. ૧૭૨૪ પૂર્વે રચાયેલ આ ગ્રંથ તેમના ગ્રંથસર્જનના પ્રારંભિક અથવા મધ્યમ સમયગાળાનો માની શકાય. કારણ કે ડભોઈમાં વિ.સં. ૧૭૪૨માં તેમનો દેહવિલય થયો હતો.

આ તો થઈ અટકળની વાત. પરંતુ 'યશોભારતી જૈનપ્રકાશન સમિતિ' (પાલીતાણા) દ્વારા પ્રકાશિત તથા શ્રીયશોદેવસૂરિજી દ્વારા સંપાદિત 'યશોમંગલ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ' પુસ્તકમાં તો સ્પષ્ટપણે પ્રસ્તુત રાસનો રચના સમય વિ.સં. ૧૭૧૧ જણાવેલ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ સંપાદન-પ્રકાશનના છેલ્લા તબક્કામાં પૂ.મુનિરાજ શ્રીધુરંધરવિજયજી મ.સા. દ્વારા અમને પં.નયવિજયજી મહારાજે તૈયાર કરેલ 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ'નો પ્રથમાદર્શ Photo Copy સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થયો. તેમાં પણ રાસનો રચના કાળ વિ.સં. ૧૭૧૧ જણાવેલ છે. હમણાં આગળ જ તે પ્રથમાદર્શની પુષ્પિકા દર્શાવવામાં આવશે. તેમાં પ્રાપ્ત ઉલ્લેખ મુજબ પૂ.મહોપાધ્યાયજી મ.સા.ને સં. ૧૭૧૧માં કે તે પૂર્વે જ પંડિત + ગણિપદવી પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. માટે, આ ગ્રંથ મહોપાધ્યાયજી મ.સા.નો કવિ + પંડિત + ગણિઅવસ્થાનો ગણી શકાય. આમ મહોપાધ્યાયજીના ગ્રંથરચનાના પ્રારંભિક કાળમાં આ ગ્રંથ રચાયો છે - આ બાબત નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે. પ્રાથમિક તબક્કામાં રચાયેલ હોવા છતાં પણ આ ગ્રંથમાં તેઓશ્રીની પરિપક્વતા, પ્રકાંડ પ્રતિભા,

૧. ()માં જણાવેલ સંખ્યા એ 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ' ગ્રંથ સંબંધી ઢાળ/ગાથાનો કે શાખા/શ્લોકનો ક્રમાંક જણાવે છે.

૨. પૂર્વ ન્યાયવિશારદત્વવિરુદ્ધ કાણ્યાં પ્રદત્તં બુધેઃ। (પ્રતિમાશતક-પ્રશસ્તિ)

પ્રબુદ્ધતા, પારદર્શક પરદર્શનપારગામિતા પ્રજ્વલિત પુરવાર થાય છે. સિદ્ધપુરમાં આ ગ્રંથની રચના થઈ છે. આપણા આત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોને વિશુદ્ધ કરવાનું અમોઘ સામર્થ્ય આ ગ્રંથમાં નિહિત છે.

❧ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ વિશે પ્રાચીન ઉદ્ગાર ❧

(૧) ‘ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ’ (ખંડ-૧ મધ્યકાળ) માં ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ અંગે જણાવેલ છે કે “કવિના શાસ્ત્રજ્ઞાનના આલેખનની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન ગણાયેલો ૧૭ ઢાળ અને *૨૮૪ કડીનો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ/‘દ્રવ્ય-ગુણ અનુયોગ વિચાર’ (ઈ.૧૬૫૫/સં.૧૭૧૧, અસાડ) માં દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયના લક્ષણો ને સ્વરૂપોનું વર્ણન અનેક સમુચિત દૃષ્ટાંતોથી થયેલું છે.” (પૃ.૩૩૩, પ્રકાશક - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, મુખ્ય સંપાદકો - જયંત કોઠારી વગેરે).

(૨) ‘યશોજીવન પ્રવચનમાળા’ માં ‘એક : યશસ્વી ગુરુપરંપરા’ શીર્ષકવાળા (પૃ.૧૦) લેખમાં જણાવેલ છે કે “ખૂબીની વાત તો એ છે કે ઉપાધ્યાયજી મહારાજ જે કૃતિઓની રચના કરતા તેની શુદ્ધ સ્વચ્છ નકલો કરવાનું કામ તેમના ગુરુ પૂ. નયવિજયજી મહારાજ કરતા. દા.ત. વિ.સં. ૧૭૧૧ માં રચાયેલા ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ની નકલ પાલનપુરના ભંડારની, પૂ. નયવિજયજી મહારાજના હાથની લખેલી આજે પણ સચવાયેલી છે.

“સં.૧૭૧૧ વર્ષે પંડિતજસવિજયગણિના વિરચિતઃ સંઘવી હાંસાકૃતે આસાદમાસે શ્રીસિદ્ધપુરનગરે લિખિતશ્ચ શ્રીમદ્વારકશ્રીદેવસૂરિરાજ્યે પં. નયવિજયેન શ્રીસિદ્ધપુરનગરે પ્રથમાદર્શઃ। સકલવિબુધજનચેતશ્ચમત્કારકારકોડયં રાસઃ। સકલસાધુજનૈરભ્યસનીયઃ। શ્રેયોડસ્તુ સંઘાય। (પત્ર ૧૧-૧૫ પાલણપુર સંઘ મંદાર દા.૪૬ નં.૧૦, જૈન ગુ.કવિઓ ભા.૪ પૃ.૨૦૦)”

(૩) ‘શ્રુત સરિતા’માં પ્રકાશિત થયેલ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ : એક નોંધ’ - આવા શીર્ષકવાળા લેખમાં દલસુખ માલવણીયાએ જણાવેલ છે કે “દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ - એ ગ્રંથ ઘણા ભાગે ગુજરાતીમાં તે સૈકામાં લખાયેલ એક માત્ર દાર્શનિક ગ્રંથ હોવાનો સંભવ છે. આમ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ દાર્શનિક સાહિત્યમાં આનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે.” (પૃ.૨૧૮)

(૪) આજથી ૮૪ વર્ષ પૂર્વે ‘જૈન યુગ’ મેગેઝીનમાં ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ આ હેડિંગવાળા લેખમાં જણાવેલ છે કે “દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ એ પ્રવચનસાર, દ્રવ્યસંગ્રહ અને તત્ત્વાર્થસૂત્રના પંચમ અધ્યાય કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વનો છે. કેટલીક દૃષ્ટિએ અને કેટલીક બાબતોમાં તે સંમતિતર્કના મૂળનું સ્થાન લે છે. તેથી એનું સંસ્કરણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે. એનું સંપાદન યોગ્ય રીતે થાય તો સર્વત્ર તાત્ત્વિક પાઠ્યક્રમમાં એ પ્રથમ સ્થાન લે. (આપણી ચાલુ) ભાષામાં હોવાથી ઘણા લોકોને ઘણો લાભ સહેજે થાય અને આપોઆપ વિવિધ ભાષાઓમાં પરિણમે. એ ગ્રંથ સેંકડો ગ્રંથોના દોહનરૂપ છે. તેમાં ઉલ્લેખો પણ એટલા જ છે અને ક્યાંક ઉલ્લેખો ન હોય છતાં પણ ઘણા જૈન-જૈનેતર ગ્રંથોનાં સ્થળો મૂક્યાં છે. તે બંને સંપ્રદાય (= શ્વેતાંબર-દ્વિગંબરસંપ્રદાય સંબંધી ગ્રંથોનું) ઉપરાંત જૈનેતર વિશિષ્ટ ગ્રંથોનું

*. (૧) શ્રીનયવિજયજી મહારાજે લખેલ પ્રથમાદર્શમાં ૮૭મી ગાથા લખવાની રહી ગયેલ છે, જે અન્ય હસ્તપ્રતોમાં ઉપલબ્ધ છે (૨) મહેસાણા પ્રકાશિત રાસમાં ગાથાનો સળંગ ક્રમાંક ૧૨૨ બેવડાયેલ છે. (૩) તથા પં. શાંતિલાલ દ્વારા પ્રકાશિત મુદ્રિત પુસ્તકમાં રાસની ગાથાનો સળંગ ક્રમાંક ૨૨૮ બેવડાયેલ છે. તેથી રાસ ૨૮૪ કડી પ્રમાણ હોવાનો જમ વ્યાપકપણે સર્વત્ર ફેલાયેલ છે. હકીકતે રાસની કડી ૨૮૫ છે, ૨૮૪ નહીં. આગળ પણ સર્વત્ર આમ સમજવું.

એમાં માખણ છે. (આપણી ચાલુ) ભાષામાં આટલી બધી વિશિષ્ટ વસ્તુ હોય તેથી તે મારે મન સંમતિતર્કથી પણ વધારે મહત્વનો ગ્રંથ છે. તેથી એનું સંપાદન ધૈર્યપૂર્વક ઉદારતાથી કરવું ઘટે. તેમ થતાં તત્ત્વાર્થની મુશ્કેલી દૂર થશે અને પાઠ્ય તત્ત્વગ્રંથનું નવું જ પ્રસ્થાન શરૂ થશે.” (જૈન યુગ - સં. ૧૯૮૪, ભાદરવો મહિનો. પૃ.૫/૬)

⊗ અનુપમ ગ્રંથરાજની અદ્ભુત અજાયબી ⊗

પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજની અનેક અજાયબીઓમાં સૌથી વધુ આશ્ચર્યજનક અજાયબી તો પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના નામ સાથે સંકળાયેલી છે. આ ગ્રંથરાજનું ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ આ નામ સાંપ્રત શ્રમણસંઘમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. બાહુલ્યેન તે જ રૂપે આ ગ્રંથરાજનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. અહીં ઉલ્લેખનીય છે કે પૂર્વકાલીન મુદ્રિત પુસ્તકોમાં ઉપલબ્ધ આ કૃતિની અંદર ક્યાંય પણ મહોપાધ્યાયજીએ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ આ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેવું જોવા મળતું નથી.

સામાન્યથી ગ્રંથના શરૂઆતના શ્લોકોમાં જ ગ્રંથનું નામ જણાવવામાં આવતું હોય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના પ્રથમશ્લોકનો ઉત્તરાર્થ છે - ‘આતમઅર્થિનર્થ ઉપગાર, કરું દ્રવ્ય અનુયોગવિચાર.’ આ પંક્તિ દ્વારા ‘દ્રવ્યાનુયોગવિચાર’ આવું ગ્રંથરાજનું નામ ફલિત થઈ શકે છે કે જે સાન્વર્થ છે.

સ્વોપજા ટબાના મંગલશ્લોકનો ઉત્તરાર્થ આ મુજબ છે - ‘દ્રવ્યાનુયોગરાસસ્ય ભાવં ભવિહિતાવહમ્।।’ આના દ્વારા ‘દ્રવ્યાનુયોગરાસ’ આવું નામ ફલિત થઈ શકે છે. શ્રીકૈલાસસાગરસૂરિજ્ઞાનમંદિર, કોબામાં આગ્રાની જે હસ્તપ્રત (આ.૧) છે, તેમાં ‘દ્રવ્યાનુયોગસારસ્ય ભાવં ભવિહિતાવહમ્।।’ આ પ્રમાણે મંગલશ્લોકનો ઉત્તરાર્થ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેના દ્વારા ‘દ્રવ્યાનુયોગસાર’ - આવું ગ્રંથરાજનું નામ ફલિત થાય છે. આ બન્ને નામો સાન્વર્થ તથા ગ્રંથના નામ તરીકો શોભી ઉઠે તેવા છે. મુદ્રિત તમામ પુસ્તકોમાં આ બન્નેમાંથી એક પણ નામનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.

શ્રીસિદ્ધિ-ભુવન-જંબૂવિજયજી જ્ઞાનભંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલ હસ્તપ્રત(=સિ.)માં તથા શ્રીકૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબામાંથી ઉપલબ્ધ થયેલ આગ્રા સંબંધી હસ્તપ્રત(=આ.૧)માં સ્વોપજા ટબાની શરૂઆતની જ પંક્તિમાં ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસનો ટબાર્થ લખિઈ છે શ્રીગુરુપ્રસાદાત્’ - આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. આ પંક્તિ પ્રાચીન મુદ્રિત પુસ્તકોમાં ક્યાંય નથી. આ પંક્તિ દ્વારા ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ - આવું નામ ફલિત થઈ શકે છે. આ જ આગ્રાસંબંધી હસ્તપ્રતમાં ગ્રંથના અંતે પ્રશસ્તિમાં પણ ‘इति श्रीद्रव्य-गुण-पर्यायनो रास सम्पूर्ण’ - આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ હોવાથી ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ આ નામ ફલિત થાય છે.

ગ્રંથકારના ગુરુદેવ શ્રીનયવિજયજી મહારાજે લખેલ પ્રથમાદર્શમાં અંતે પ્રશસ્તિમાં ‘इति द्रव्य-गुण-पर्यायरासः’ - આવો સામાસિક ઉલ્લેખ છે. જે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ - આવા નામ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. પ્રાયશઃ ગ્રંથના નામની અંદર વિભક્તિનો નિર્દેશ ગ્રંથકારો ટાળતા હોય છે. પ્રાયઃ ગ્રંથનું નામ અખંડ જ રાખવામાં આવતું જોવા મળે છે. પૂ. નયવિજયજી મહારાજે લખેલ હસ્તપ્રત એ પ્રથમાદર્શ છે, સૌથી પ્રાચીન પ્રત છે - તે વાતની નોંધ લેવી ઘટે. આ હસ્તપ્રત પાલનપુરના જ્ઞાનભંડારની છે.

શ્રીકૈલાસસાગર સૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબાની ક્રમાંક ૭૧૮૯ વાળી હસ્તપ્રતના અંતે પ્રશસ્તિમાં

‘શ્રીમહોપાધ્યાયશ્રીયશોવિજયજગિના કૃતઃ સૂત્ર-ટબાર્થરૂપરાસઃ, સમ્પૂર્ણતામગમત્’ - આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. અહીં ‘સૂત્ર-ટબાર્થરૂપ રાસ’ - આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

ભાભાના પાડાનો જ્ઞાનભંડાર-પાટણ - અહીંથી ઉપલબ્ધ થયેલ હસ્તપ્રતમાં અંતે પ્રશસ્તિમાં ‘इति श्रीद्रव्य-गुण-पर्यायराससूत्रटबार्थ सम्पूर्ण’ - આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. જે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસસૂત્ર’ - આવા પ્રકારના નામને ઉલ્લેખિત કરે છે.

સામાન્યથી હસ્તપ્રતલેખકો ગ્રંથના નામમાં અક્ષરના ફેરફારને પણ સદંતર વર્જ્ય ગણતા હોય છે. જ્યારે અહીં લેખકોએ શબ્દોની વધ-ઘટ કરી જુદા જુદા નામો દર્શાવ્યા છે. તે શું પ્રસ્તુત ગ્રંથના નામની અનિશ્ચિતતા દ્યોતિત કરે છે ? શું ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ કે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ આવું નામ તે સમયે અતિપ્રસિદ્ધ નહીં થયું હોય ? કદાચ મૂલકૃતિમાં ગ્રંથના નામનો સ્પષ્ટોલ્લેખ ન હોવાથી પણ લેખકો આવી છૂટ લેવા પ્રેરાયા હોય ! - આવી ઘણી સંભાવનાઓ અંતરમાં ઉભરાય છે.

અનેકાંતવ્યવસ્થા પ્રકરણમાં પૃ.૫૪ ઉપર ‘આપભ્રંશિકપ્રબન્ધે’ - આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખ દ્વારા પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજનું સૂચન કરેલ છે. આ ઉલ્લેખકર્તા પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના કર્તા મહોપાધ્યાયજી મહારાજ જ છે.

(૧) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ	(૨) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ
(૩) દ્રવ્યાનુયોગવિચાર	(૪) દ્રવ્યાનુયોગરાસ
(૫) દ્રવ્યાનુયોગસાર	(૬) સૂત્રટબાર્થરૂપરાસ
(૭) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસસૂત્ર	(૮) આપભ્રંશિકપ્રબંધ

પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના આટલા નામો ઉપરોક્ત વિચાર-વિમર્શથી ફલિત થાય છે - તેમ કહી શકાય. અથવા તો આટલા શબ્દો દ્વારા પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજને નવાજવામાં આવેલ છે - તેમ કહી શકાય. જેના નામમાં પણ અનેકાંત છે અને કામમાં પણ અનેકાંતસ્થાપન છે તેવા આ કાન્ત ગ્રંથરાજની આ અજાયબી સહુને માટે આશ્ચર્યપ્રદ બની રહેશે. સૂચિત નામોની "આઠ" સંખ્યા અષ્ટકર્મના નિકંદન માટે પ્રોત્સાહિત કરી રહે - તે ઈચ્છનીય છે.

❁ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસના સ્વોપજ્ઞ સ્તબક(ટબા) અંગે કાંઈક ❁

‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ પૂર્ણ કરીને મહોપાધ્યાયજીએ તેમાં નિહિત પદાર્થોને અને પરમાર્થોને પ્રસ્ફુરિત કરવા માટે સ્તબક(ટબો) રચેલ છે. જૂની ગુજરાતી ભાષામાં તથા કવચિત્ સંસ્કૃત ભાષામાં સ્તબક ગૂંથાયેલ છે. સ્તબકની રચનાશૈલી જોતાં તેની અનેક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ જણાઈ આવે છે.

- (૧) સંક્ષેપમાં રાસનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું એ મુખ્ય લક્ષ્ય રહ્યું છે.
- (૨) તેથી જ અનેક સ્થળે તેમાં અવતરણિકા આપેલ નથી. (૧/૪ + ૫ + ૮ વગેરે).
- (૩) અનેક સ્થળે રાસની વિવેચના કરતા હોય ત્યારે ગાથાના મૂળ શબ્દનો પ્રતીક તરીકે ટબામાં ઉલ્લેખ કરતાં નથી. ઝડપથી આગળ વધે છે.
- (૪) અનેક સ્થળે નવ્યન્યાયની પરિભાષાનો તેઓશ્રીએ ઉપયોગ કરીને દ્રવ્યાનુયોગના પદાર્થોને પરિષ્કૃત રીતે તથા પારદર્શક રીતે રજૂ કરેલ છે.
- (૫) નવમી ઢાળની ૧૨-૧૩મી ગાથામાં જૂની ગુજરાતી ભાષામાં પણ નવ્યન્યાયની પરિભાષાનો પ્રકર્ષ જોવા મળે છે.

- (૬) અવસરે અસત્કાર્યવાદી, અસત્ત્વાતિવાદી, નૈયાયિક, સાંખ્ય, વેદાંત, માધ્યમિક બૌદ્ધ, યોગાચાર બૌદ્ધ, વર્ધમાન ઉપાધ્યાય, પશુપાલ વગેરેના સિદ્ધાંતની સમીક્ષા પણ કરેલ છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ-૪)
- (૭) દ્વિગંબર દેવસેનના મતનું વિસ્તારથી નિરૂપણ અને સંક્ષેપથી નિરાકરણ પણ ઉપલબ્ધ છે.
- (૮) વેદાન્તદર્શનનો સમન્વય (૮/૨૨), દ્વિગંબરમતનું પણ અનેક સ્થળે (૬/૮-૧૦, ૭/૧૫, ૧૧/૧+૨+૧૦+૧૧ વગેરે) સમર્થન જોવા મળે છે.
- (૯) આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, ભગવતીસૂત્ર, દશવૈકાલિકસૂત્ર, નંદીસૂત્ર, મહાનિશીથ, પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ, જીવાભિગમ, અનુયોગદ્વાર, ઉત્તરાધ્યયન, ગચ્છાચાર પયગ્રા, આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ, બૃહત્કલ્પભાષ્ય, પંચકલ્પભાષ્ય, વ્યવહારસૂત્રભાષ્ય, નિશીથભાષ્ય, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વગેરે આગમસાહિત્યના અવતરણોથી સ્તબકને સમૃદ્ધ અને વિશ્વસનીય બનાવેલ છે.
- (૧૦) આગમોત્તરકાલીન પ્રશમરતિ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ, સિદ્ધસેનીય દ્વાત્રિશિકા, સંમતિતર્ક, દ્વાદશારનયચક્ર, ઉપદેશમાલા, વિંશતિ-વિંશિકા, ઉપદેશપદ, ધર્મસંગ્રહણિ, લલિતવિસ્તરા, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, ખોડશક, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, યોગશાસ્ત્રવૃત્તિ, અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા, અભિધાનચિંતામણિ, કર્મવિપાક, પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક વગેરે શ્વેતાંબર આમ્નાયના ગ્રંથોના ઉદ્ધરણો પણ સ્તબકમાં ટાંકેલા છે.
- (૧૧) દ્વિગંબર સંપ્રદાયના પ્રવચનસાર, નિયમસાર, સમયસાર, પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ, ભાવપ્રાભૃત, આત્મમીમાંસા, દ્રવ્યસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોના સંદર્ભો પણ સ્તબકમાં ઉપલબ્ધ છે.
- (૧૨) અન્યદર્શનના માંડુક્યોપનિષદ્, ભગવદ્ગીતા, પ્રમાણવાર્તિક, ઉદયનાયાર્યકૃત કિરણાવલી, ચાણક્યશતક, પંચદશી, ભર્તૃહરિસુભાષિત સંગ્રહ, સુભાષિતરત્નભાંડાગાર, સૂક્તિમુક્તાવલી વગેરેના અવતરણોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. આના દ્વારા મહોપાધ્યાયજીની બહુશ્રુતતા સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨)
- (૧૩) સમગ્ર ગ્રંથનો ઝોક ક્રિયા કરતાં દ્રવ્યાનુયોગજ્ઞાનની મહત્તા પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે. તેમ છતાં સમ્યગ્જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયથી યુક્ત હોય તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આ બાબત પણ અહીં (૧૫/૨/૧) જણાવેલ છે.
- (૧૪) મહોપાધ્યાયજી મહારાજ સ્વરચિત દ્વાત્રિશિકાપ્રકરણ, અનેકાંતવ્યવસ્થા, ભાષારહસ્યપ્રકરણ, જ્ઞાનસાર, ઉપદેશરહસ્ય વગેરે ગ્રંથોના ઉદ્ધરણોને પણ ટબામાં ટાંકીને પદાર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨)
- (૧૫) દ્રવ્ય, સ્વભાવગુણ, વિભાવગુણ, અર્થપર્યાય, વ્યંજનપર્યાય, મૂલ-ઉત્તર નય, ઉપનય, આધ્યાત્મિક નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણ, નયસમ્ભવંગી, પ્રમાણસમ્ભવંગી, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય, એકાંતવાદની સમાલોચના વગેરે દ્રવ્યાનુયોગના ગહન વિષયોને 'ગાગરમાં સાગર' ન્યાયથી મહોપાધ્યાયજીએ અહીં ગૂંથી લીધેલ છે. તેથી જ તેના તલસ્પર્શી અભ્યાસ વિના દ્રવ્યાનુયોગના ઘણા પદાર્થો વાચકવર્ગના મનમાં અધૂરા, સંદિગ્ધ, અજ્ઞાત કે વિપર્યસ્ત રહી જાય તેવી પ્રબળતમ સંભાવનાને કોઈ પણ વિદ્વાન નકારી શકે તેમ નથી. આ રીતે દ્રવ્યાનુયોગ વિભાગમાં આ ગ્રંથ પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

卐 હસ્તપ્રતોમાં ટબાની ત્રિવિધ શૈલી 卐

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસની ૩૬ હસ્તપ્રતો અમને મળી. તેનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન નીચે મુજબ સમજવું.

(૧) સ્વોપજ ટબાનું સ્વરૂપ ક્યાંક માત્ર ટિપ્પણી સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે. દા.ત. કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર-કોબામાં ૨૪૮૦૧ ક્રમાંકવાળી હસ્તપ્રતમાં જે ટબો મળે છે, તે સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણી સ્વરૂપે છે.

(૨) ઘણી હસ્તપ્રતોમાં જે સ્વોપજ ટબો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે થોડા વિસ્તાર સાથે છે. મધ્યમપરિમાણવાળા તે ટબાને અનુસરીને અઘપર્યન્ત ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ સ્વોપજટબાસહિત અનેક પ્રકાશનોમાં મુદ્રિત થયેલ છે. તેમાં ઘણા સ્થળે (૧૪/૧૨, ૧૫/૧/૪+૫+૭) ટબામાં રાસની ગાથાનું વિવેચન નથી પણ માત્ર પ્રાચીન સાક્ષીપાઠ જ છપાયેલ છે.

(૩) પરંતુ અમને રાસના સ્વોપજ ટબાનું અત્યંત વિસ્તૃત સ્વરૂપ અનેક હસ્તપ્રતોમાં ઉપલબ્ધ થયેલ છે. જેમ કે (A) કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર - કોબામાં ૫૪૧૩૮ ક્રમાંકવાળી હસ્તપ્રત, (B) સિદ્ધિ-ભુવન-જંબૂવિજયજી જ્ઞાનભંડાર, માંડલ ૮૩૬ ક્રમાંકવાળી હસ્તપ્રત, તથા (C) શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી જૈન પુસ્તક ભંડાર, લીંબડીમાં ૨૫૮૬ ક્રમાંકવાળી હસ્તપ્રત - આ ત્રણ હસ્તપ્રતોમાં તો મુદ્રિત પુસ્તકોમાં ઉપલબ્ધ પ્રચલિત ટબાના પરિમાણ (૧૮૮૦ જેટલી પંક્તિઓ) કરતાં લગભગ ૧૫% જેટલું પરિમાણ વધુ મળે છે. તે ટબામાં ગુજરાતી પંક્તિઓ લગભગ ૧૪૫ જેટલી વધુ મળે છે. તથા સંસ્કૃતભાષાની લગભગ ૧૪૨ જેટલી પંક્તિઓ વધુ મળે છે.

‘વિસ્તૃત ટબામાં જે સંસ્કૃતભાષાની નવી પંક્તિઓ છે, તે અન્ય-અન્ય લેખકોએ ટબામાં પોતાની રીતે પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત કરેલ હોય’ - તેવી સંભાવના તો તદ્દન અસ્થાને છે. આનું કારણ એ છે કે

(I) તે પંક્તિઓ નવ્યન્યાયની ભાષાથી ગુંફિત છે.

(II) પશુપાલ, દીપ્તિકાર વગેરે નૈયાયિકોના મંતવ્યનું નિરાકરણ તેમાં મળે છે. (જુઓ-૪/૩)

(III) અનેકાંતવ્યવસ્થા વગેરે ગ્રંથોનો અતિદેશ પણ તે પંક્તિઓમાં મળે છે. (જુઓ-૪/૩)

(IV) મહોપાધ્યાયજી મહારાજના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જે વાક્યરચનાશૈલી જોવા મળે છે, તેનું વૈલક્ષણ્ય તે સંસ્કૃત પંક્તિઓમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. (જુઓ - ૨/૧૩, ૩/૩+૪+૮, ૪/૧+૩ વગેરે) તેથી તે સંસ્કૃત પંક્તિઓ મહોપાધ્યાયજી દ્વારા જ આલેખાયેલી હોય - તેમ સિદ્ધ થાય છે.

(V) તેમજ તે ત્રણ હસ્તપ્રતોમાં જે અધિક ગુજરાતી પંક્તિઓ મળે છે, તે પણ ટબાના ઊંડાણમાં પહોંચવા માટે આવશ્યક જ છે, પૂરક છે. તથા પ્રચલિત મુદ્રિત ટબા કરતાં તે અધિક ગુજરાતી પંક્તિઓની શૈલી બિલકુલ વિલક્ષણ નથી. (જુઓ - ૨/૭+૧૦+૧૧, ૩/૧+૨+૪+૬+૮+૧૧ વગેરે)

卐 એક પ્રબળ સંભાવના 卐

આ પ્રમાણે હસ્તપ્રતોમાં ત્રણ પ્રકારે રાસનું લઘુ-મધ્યમ-બૃહત્ પરિમાણ જોતાં, તે અંગે ઊંડાણથી વિચાર કરતાં એવું માનવા માટે અંતઃકરણ પ્રેરાય છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજીએ રચેલ વીતરાગસ્તોત્રના આઠમા પ્રકાશ ઉપર મહોપાધ્યાયજી મહારાજે જેમ લઘુ-મધ્યમ-બૃહત્પરિમાણયુક્ત ત્રણ પ્રકારે સ્યાદાદરહસ્યની રચના કરી છે. તેમ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ ગ્રંથ ઉપર પણ મહોપાધ્યાયજીએ લઘુપરિમાણ સ્તબક, મધ્યમપરિમાણ સ્તબક અને બૃહત્પરિમાણ સ્તબકની કાળક્રમે રચના કરી હશે.

સૌપ્રથમ તેઓશ્રીએ ફક્ત મૂળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસની રચના કરી હશે. મતલબ કે રાસની સાથે ટબાની રચના કે રાસરચના પછી તરત જ ટબાની રચના નહિ કરી હોય. આવું સ્વીકારવા માટે મારું મન એટલે લલચાય છે કે પૂ.ઉપાધ્યાયજી મ.સા.ના ગુરુ મ.સા. પં.નયવિજયજી મહારાજે લખેલી રાસની જે હસ્તપ્રત મને ઉપલબ્ધ થઈ, તેમાં માત્ર રાસની ગાથાઓ જ છે, ટબો નથી. તે હસ્તપ્રતની પુષ્પિકાની પંક્તિઓ પૂર્વે જણાવેલ જ છે. તેમાં મહત્વપૂર્ણ પંક્તિ છે - 'લિખિતશ્ચ મદ્વારકશ્રીવિજયદેવસૂરિરાજ્યે પં.નયવિજયેન શ્રીસિદ્ધપુરનગરે પ્રથમાદર્શઃ।' આના દ્વારા આપણે કલ્પી શકીએ કે જો મૂળગાથાની સાથે જ ટબાની રચના થઈ ગઈ હોય તો પ્રથમાદર્શ પણ ટબાસહિતનો જ હોય ને ! પરંતુ પ્રથમાદર્શ ટબા વિના ફક્ત મૂળગાથાયુક્ત મળે છે. માટે કલ્પી શકાય કે સૌ પ્રથમ ફક્ત રાસની મૂળગાથાઓ જ મહોપાધ્યાયજી મ.સા.એ રચી હોય.

ત્યાર બાદ અધ્યેતાઓને પડતી કઠિનાઈને લક્ષમાં રાખી, અલ્પજ્ઞ જીવો ઉપર ઉપકાર કરવા માટે કરુણાપ્લાવિત હૃદયથી મહોપાધ્યાયજીએ ટબાની રચના પાછળથી કરી હોય. (૧) ટબાની રચનામાં પણ હમણાં જણાવ્યા મુજબ સૌ પ્રથમ તેઓશ્રીએ સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણીસ્વરૂપે લઘુપરિમાણવાળા ટબાની રચના કરી હશે.(જુઓ-કોબા હસ્તપ્રત-ક્રમાંક ૨૪૮૦૧) તથા (૨) ત્યાર બાદ જિજ્ઞાસુઓ તરફથી માંગણી આવતા કે સ્વેચ્છાથી બીજી વાર મધ્યમપરિમાણવાળા ટબાની રચના કરી હશે. (તેના સ્વરૂપને જાણવા માટે જુઓ - અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા આ પૂર્વે પ્રકાશિત 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસનો ટબો'). તેમજ (૩) વિસ્તારરુચિ સમ્યગ્દર્શનની કામનાવાળા તત્ત્વપિપાસુવર્ગ માટે મહોપાધ્યાયજીએ બૃહત્પરિમાણવાળા ટબાની પાછળથી રચના કરી હશે. તેના સ્વરૂપને જાણવા માટે જુઓ - (૧) પ્રસ્તુત પ્રકાશનના સાતેય ભાગ અથવા (૨) અધ્યાત્મ અનુયોગથી વિભૂષિત, ટબાસહિત નૂતન સંપાદિત 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ'ના બે ભાગ (પ્રકાશક :- શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ - ઈર્લા, મુંબઈ).

❧ સંભાવનાનું સમર્થન ❧

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસના સ્વોપજ્ઞ સ્તબકમાં (૮/૨૨) 'સમાધિર્નન્દનં.....' ઈત્યાદિ શ્લોક મળે છે, તે રાસના મુદ્રિત તમામ પ્રકાશનોમાં તથા મહત્તમ હસ્તપ્રતોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આ શ્લોક જ્ઞાનસારના ૨૦મા અષ્ટકની દ્વિતીય કારિકા તરીકે વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે 'જ્ઞાનસાર' એ મહોપાધ્યાયજી મ.સા.ની પ્રૌઢ અવસ્થાની કૃતિ છે' - આવો પ્રવાદ શ્રમણવર્ગમાં તથા ઈતિહાસવિદ્ધના વર્તુળમાં પ્રસિદ્ધ છે. તથા પૂર્વે જણાવી ગયેલા અનેક પ્રમાણોથી મૂળ ગ્રંથનું = રાસનું નિર્માણ મહોપાધ્યાયજીએ ૩૧ વર્ષની વયે ઈ.સ.૧૭૧૧માં કરેલ છે - એ હકીકત નિશ્ચિત છે. જો તુરંતમાં જ સંપૂર્ણ અને વિસ્તૃત ટબાની રચના થઈ ગઈ હોય તો આ શ્લોક ટબામાં આવ્યો શી રીતે ? તે વિચારણીય બને છે. આનાથી પણ તે વાત ફલિત થઈ શકે છે કે - મધ્યમ અને વિસ્તૃત સ્તબકની રચના મહોપાધ્યાયજી મહારાજે પાછળથી કરી હશે. મતલબ કે ત્રણ સ્તબકે આ ટબાની રચના થઈ હશે. પરિણામે, આપણે ટબાના પરિમાણના જઘન્ય, મધ્યમ અને બૃહત્ - એવા ત્રણ ભેદ સ્વીકારી શકીએ છીએ.

❖ એક અનોખી ચમત્કૃતિ ❖

આ જ હકીકતને સમર્થન આપતી ધ્યાનાકર્ષક બીજી બાબત એ છે કે - સ્વોપજ ટબાની મહત્તમ હસ્તપ્રતોમાં ઉપલબ્ધ સ્વોપજ ટબામાં ‘અધિકું અનેકાંતવ્યવસ્થાથી જાણવું’ - (૪/૧૩) આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે. તથા જે હસ્તપ્રતોમાંથી રાસનું વિશાળકાય સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થયું, તેમાં ‘વ્યુત્પાદિત્મ્ અનેકાન્તવ્યવસ્થાયામ્ અસ્માભિઃ’ - (૪/૩) આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ છે. તથા અનેકાંતવ્યવસ્થામાં પણ પૃ.૫૪ ઉપર ‘દિક્ષટકપટમ્ અપાસ્તમ્ આપઞ્ચશિકપ્રબન્ધે અસ્માભિઃ’ - આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે. આ આપઞ્ચશિક પ્રબન્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ જ હોય - તેવું પ્રતીત થાય છે. કારણ કે મહોપાધ્યાયજીની અપઞ્ચશભાષામાં આ એક જ કૃતિ દાર્શનિક જગતમાં ઉપલબ્ધ છે - તેવું જાણમાં છે. તથા અનેકાંતવ્યવસ્થામાં ભળાવેલ નવનયવિભાગનું ખંડન પણ પ્રસ્તુત રાસના ટબામાં વિસ્તારથી ઉપલબ્ધ થાય જ છે.

આવા પ્રકારના બન્ને ઉલ્લેખો એવું માનવા મજબૂર કરે છે કે - સૌપ્રથમ મૂળ રાસ રચાયો હશે તથા તેના થોડા સમય બાદ તેની ઉપર સંક્ષિપ્ત અક્ષરગમનિકારૂપ સ્વોપજ સ્તબક રચાયેલ હશે. ત્યાર બાદ વચગાળાના સમયમાં અનેકાન્તવ્યવસ્થા જેવા પ્રકરણોની રચના થઈ હોય અને ત્યાર બાદ પુનઃ રાસના કંઈક વિસ્તૃત ટબાની રચના થઈ હોય. રાસસ્તબક (આપઞ્ચશિક પ્રબન્ધ) અને અનેકાંતવ્યવસ્થા - આ બન્ને ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ પરસ્પર ગ્રંથોમાં મળે છે, તે પણ એક ચમત્કૃતિ જ ગણી શકાય.

પૂર્વોક્ત ત્રણેય હસ્તપ્રતોમાં તે બૃહત્પરિમાણયુક્ત ટબો ઉપલબ્ધ છે. પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આ બૃહત્પરિમાણ સ્વોપજટબાનો મુખ્યતયા સમાવેશ કરેલ છે. તથા અન્ય હસ્તપ્રતોમાં મળતા ઉપયોગી પાઠાન્તરનો સમાવેશ કરી, અશુદ્ધ કે સામાન્ય પાઠાન્તરોનો પાદનોંધ[Foot note]માં નિર્દેશ કરીને પ્રસ્તુત પ્રકાશનનું સંપાદન કરેલ છે. મહેસાણાથી મુદ્રિત પુસ્તકાકાર ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસ સ્તબક સહિત’ શુદ્ધપ્રાયઃ હોવાથી તેને મુખ્ય આદર્શરૂપે રાખી, તેમાં બૃહત્પરિમાણ ટબાનો સમાવેશ કર્યો છે. વિજ્ઞ વાયકવર્ગે આ ગ્રંથરાજના અભ્યાસ-અનુશીલન દ્વારા મોહ સાથેની સગાઈ તોડીને સચ્ચિદાનંદમયી મુક્તિરમણીની સાથે અતૂટ સગપણ કરવાનું છે.

❖ ઇતિહાસવેત્તાઓ માટે સંશોધનનો વિષય ❖

(૧) મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણિવરે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસ-સ્તબકમાં ગૌણ પ્રતિવાદી તરીકે નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, વેદાન્તી, જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચાર બૌદ્ધ, શૂન્યવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધ, મીમાંસક વગેરેને ઓઘથી ગોઠવ્યા છે. તેમજ ક્વચિત્ વિશેષ નામોલ્લેખપૂર્વક પશુપાલ, દીધિતિકાર, વર્ધમાન ઉપાધ્યાય વગેરે નવ્યનૈયાયિકોને પણ ગૌણરૂપે પ્રતિવાદી તરીકે જણાવેલ છે (જુઓ-૪/૩, ૧૦/૮). તથા મુખ્ય પ્રતિવાદી તરીકે દ્વિગંબર દેવસેનને ગોઠવેલ છે. દેવસેનજીએ નયચક્ર અને આલાપપદ્ધતિ ગ્રંથ રચેલ છે. અનેક ઠેકાણે નયચક્રનો નામોલ્લેખ કરવાપૂર્વક દેવસેનમતને મહોપાધ્યાયજીએ રાસમાં રજૂ કર્યો છે. તથા તેની સમીક્ષા પણ કરી છે. પરંતુ ક્યારેક એવું પણ બનેલ છે કે ટબામાં ‘નયચક્ર’ ગ્રંથનો નામોલ્લેખ કર્યો હોય પણ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ દેવસેનકૃત નયચક્રમાં તે પદાર્થનું નિરૂપણ જોવા ન મળતું હોય, પરંતુ દેવસેનકૃત આલાપપદ્ધતિમાં તે પદાર્થનું પ્રતિપાદન ઉપલબ્ધ થતું હોય (જુઓ-૮/૭). અમે આ સ્થળે ‘રાસ’ મુજબ નયચક્રનો ઉલ્લેખ ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ માં કરેલ છે. તથા સંસ્કૃતવ્યાખ્યામાં ઉપલક્ષણથી ‘આલાપપદ્ધતિ’ નો નિર્દેશ કરેલ છે.

(૨) અન્ય નોંધપાત્ર એક બાબત એ છે કે ટબામાં ‘નયચક્ર ગ્રંથકર્તા દેવસેન’ આવો ઉલ્લેખ મહોપાધ્યાયજીએ અનેક વખત કરેલ છે. (જુઓ - ૮/૭, ૮/૨૪, ૧૪/૧૭ વગેરે) પરંતુ નયચક્રની એક પણ ગાથા ટબામાં ઉદ્ધૃત કરેલ નથી તથા ટબામાં ‘ગુણવિકારાઃ પર્યાયાઃ’ (જુઓ-૨/૧૦, ૧૪/૧૭) આવું દેવસેનવચન ઉદ્ધૃત કરેલ છે, તે વચન પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલ દેવસેનકૃત નયચક્રમાં નહિ, પણ સંસ્કૃતભાષામાં રચાયેલ દેવસેનકૃત આલાપપદ્ધતિ ગ્રંથમાં જ મળે છે. તથા ‘ઐકવિંશતિભાવાઃ...’ વાળી જે કારિકા ટબામાં બે વાર (જુઓ - ૧૨/૧૩, ૧૩/૧૨) ઉદ્ધૃત કરેલ છે, તે પણ નયચક્રમાં નહિ પણ આલાપપદ્ધતિમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. પરંતુ ટબામાં ક્યાંય પણ મહોપાધ્યાયજીએ આલાપપદ્ધતિનો નામોલ્લેખ સુદ્ધાં કરેલ નથી. ઇતિહાસવિદો માટે આ સંશોધનનો વિષય છે કે મહોપાધ્યાયજી મ. ના કાળમાં આલાપપદ્ધતિ ગ્રંથનું જ શું બીજું નામ નયચક્ર પ્રસિદ્ધ થયેલ હશે ? કે અન્ય કોઈ કારણસર મહોપાધ્યાયજીએ આલાપપદ્ધતિના બદલે નયચક્રનો ઉલ્લેખ ટબામાં કર્યો હશે ?

(૩) ક્યારેક એવું પણ જોવા મળે છે કે નયચક્રનો નામોલ્લેખ કરવા પૂર્વક જે પદાર્થ ટબામાં બતાવેલ હોય, તે પદાર્થ ન તો દેવસેનકૃત નયચક્રમાં જોવા મળતો હોય કે ન તો દેવસેનકૃત આલાપ-પદ્ધતિમાં સંપૂર્ણપણે જોવા મળતો હોય. આ અંગેનો ખુલાસો તે-તે સ્થળે ટિપ્પણ-કર્ણિકાવ્યાખ્યામાં કરેલ છે. (જુઓ-૧૪/૧૫ અવતરણિકા વગેરે.)

(૪) → ‘કિમયં મંતે ! કાલો તિ પવ્યુચ્ચઙ્ ? ગોયમા ! જીવા ચેવ, અજીવા ચેવ’ - આવો પાઠ જીવાભિગમસૂત્રમાં જણાવેલ છે ← આ મુજબ મહોપાધ્યાયજી મહારાજે ટબામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જુઓ - ૧૦/૧૧) પરંતુ વર્તમાન કાળે ઉપલબ્ધ મુદ્રિત સટીક જીવાભિગમસૂત્રમાં ઉપરોક્ત પાઠ ક્યાંય જોવા મળતો નથી. જો કે તત્ત્વાર્થસિદ્ધસેનીય વૃત્તિ, ધર્મસંગ્રહણિવૃત્તિ, દ્રવ્યાલંકાર, વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિ, કાળલોકપ્રકાશ, સ્યાદ્વાદકલ્પલતા વગેરે ગ્રંથોમાં પણ ઉપરોક્ત સંદર્ભ ઉદ્ધૃત છે. પણ તેમાં ક્યાંય જીવાભિગમના પાઠ તરીકેનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. પરંતુ ટબામાં મહોપાધ્યાયજીએ જીવાભિગમના પાઠ તરીકે તેને દર્શાવેલ છે. સંભવ છે કે મહોપાધ્યાયજીની પાસે જીવાભિગમસૂત્રની જે હસ્તપ્રત હોય, તેમાં તે પાઠ ઉપલબ્ધ હોય.

(૫) તથા ૮/૨૪ ના સ્વોપણટબામાં મહોપાધ્યાયજીએ ‘સત્પર્યાયેણ વિનાશઃ...’ ઇત્યાદિ શ્લોક સમ્મતિતર્કપ્રકરણવૃત્તિના શ્લોક રૂપે જણાવેલ છે. પરંતુ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ સમ્મતિતર્ક પ્રકરણની મુદ્રિત વૃત્તિમાં તે શ્લોક પ્રાપ્ત થતો નથી. કદાચ તેઓશ્રી પાસે ઉપલબ્ધ સમ્મતિતર્કવૃત્તિની હસ્તપ્રતમાં તે પાઠ હોઈ પણ શકે !

ઇતિહાસવેત્તાઓ માટે ઉપરોક્ત બાબત સંશોધનનો વિષય બની રહે છે કે ઉપરોક્ત સંદર્ભો કાળના પલટાતા પ્રવાહની સાથે ક્યારે તે-તે મૂળ ગ્રંથોમાંથી હુમ થઈ ગયા ? તથા ઉપરોક્ત સંદર્ભો વર્તમાનકાળે ઉપલબ્ધ કયા મૂળ ગ્રંથોમાં મળે છે ? પરંતુ આ સંશોધનમાં વ્યગ્ર અને વ્યસ્ત બનીને સંશોધક ઇતિહાસવિદોએ નિજાત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને નિર્મળ કરીને પોતાને સત્સ્વરૂપે, પરમાર્થ સ્વરૂપે, અખંડ સ્વરૂપે જાણવાનું-માણવાનું લક્ષ્ય ચૂકી ન જવાય તેની પણ સાથે કાળજી રાખવી.

❀ ગરવા ગુજરાતી ગ્રંથ ઉપર સંસ્કૃતભાષામાં કૃતિ ! ❀

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરથી માંડીને વિક્રમની અઢારમી સદી સુધીમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વિશે ભારતીય

દર્શનોમાં જે-જે વિચારો વ્યક્ત થયા તેનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ આ ગ્રંથમાં છવાયેલ છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અંગે દિગંબર સંપ્રદાયની માન્યતાનું નિવેદન અને નિરાકરણ પણ અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાંય શ્વેતાંબરશિરોમણિ મહોપાધ્યાયજી મહારાજ જેવા દિગ્ગજ વિદ્વાનની કસાયેલી કલમથી (૧) સ્વતંત્ર (શ્વેતાંબર આમ્નાય), (૨) સમાનતંત્ર (દિગંબર સંપ્રદાય) તથા (૩) અન્યતંત્ર (નૈયાયિક-બૌદ્ધાદિ દર્શન) સંબંધી ગ્રંથના સંદર્ભો અને અભિનવ યુક્તિઓ પીરસાય તેમ જ સર્વજ્ઞસંમત તત્ત્વોનું અભાષિતપણે પ્રસ્થાપન થાય એ એક અલૌકિક ઘટના છે. તેથી જ સ્વોપજ્ઞ સ્તબક સહિત પ્રસ્તુત રાસ ભલે ગુજરાતી ભાષામાં હોય છતાં તેનું મહત્ત્વ જૈનદર્શનમાં અજોડ છે. આ મહત્તાને ધ્યાનમાં રાખીને ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ નો આધાર લઈને ભોજસાગર કવિએ સંસ્કૃત ભાષામાં ‘દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા’ નામનો સટીક ગ્રંથ રચેલ છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ ગ્રંથના આધારે, તેને પ્રાયઃ અક્ષરશઃ અનુસરીને સંસ્કૃતભાષામાં નવો ગ્રંથ રચાય, તે ઘટના જૈન શાસનના ઇતિહાસમાં સૌપ્રથમવાર બની હશે. આ ઘટના પણ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ ગ્રંથ કેટલો મહત્ત્વપૂર્ણ છે ? તે વિચારવાની દિશામાં અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.

શ્રીપરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ (મુંબઈ) તરફથી ‘રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલા’ ૬-૮ અંતર્ગત ‘દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા-સટીક’ ગ્રંથ વીરનિર્વાણ સંવત-૨૪૩૨ માં પ્રકાશિત થયેલ છે. પંડિત ઠાકુરપ્રસાદ શર્માજીએ કરેલ હિન્દીભાષાનુવાદ પણ તેમાં મુદ્રિત છે. ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’માં કુલ ૧૭ ઢાળ છે. જ્યારે દ્રવ્યાનુયોગતર્કણામાં ૧૫ મી ઢાળના ૮ દુહા સુધીનું નિરૂપણ કરીને ગ્રંથને પૂર્ણ કરવામાં આવેલ છે. છેલ્લે ૧૩ શ્લોકપ્રમાણ સ્વગુરુપરંપરા-પ્રશસ્તિ તેમણે આપેલ છે. પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ મળે છે કે શ્રીભાવસાગરસૂરિના શિષ્ય વિનીતસાગરજીના શિષ્ય ભોજસાગરજીએ દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા ગ્રંથ રચેલ છે.

✽ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસના પૂર્વપ્રકાશનો ✽

- (૧) ‘શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા’ દ્વારા ઈ.સ.૧૯૩૮ માં, સ્તબક સહિત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ પ્રગટ થયો. કુલ ૨૭૬ + ૧૨૭ = ૪૦૩ પૃષ્ઠ - આમ બે વિભાગમાં તે પુસ્તક વહેંચાયેલ છે. તેમાં પ્રથમ વિભાગમાં વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમ, ઉપરાંત અંતમાં તેના ‘છૂટા બોલ’, ત્રણ નિબંધ, રાસની સંસ્કૃત પંક્તિઓનો અનુવાદ મળે છે. તે જ પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં જંબૂસ્વામીનો રાસ, મહોપાધ્યાયજી મ.ના બે પત્રો વગેરે છાપેલ છે. શ્રીપુણ્યવિજયજી મહારાજે તૈયાર કરેલ પ્રેસ કોપીને મુખ્ય રાખીને એ પ્રકાશનમાં રાસનું સંશોધન થયેલ છે. તે જ સંસ્થા દ્વારા તે જ સાલમાં પ્રકાશિત થયેલ અમુક પુસ્તકમાં ફક્ત ૨૭૬ પૃષ્ઠવાળો પ્રથમ વિભાગ જ ઉપલબ્ધ થાય છે.
- (૨) ‘શ્રી જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા-અમદાવાદ’ તરફથી વિ.સં. ૨૦૨૦ માં, ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ પ્રકાશિત થયો. તેમાં સ્વોપજ્ઞ ટબાની સાથે પૂ.પં. શ્રીધુરંધરવિજય ગણી દ્વારા કરાયેલ ગુજરાતી વિવેચન ઉપલબ્ધ છે. કુલ ૨૨૮ પૃષ્ઠ તે પુસ્તકમાં છે. તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિ.સં. ૨૦૪૨ માં મહોપાધ્યાયજી મ.ની ત્રિશતાબ્દીના મહોત્સવપ્રસંગે થયેલ.
- (૩) વિ.સં. ૨૦૪૫ માં પં. શાંતિલાલજીએ કરેલ ગુજરાતી વિવેચનથી યુક્ત સ્વોપજ્ઞ ટબા સહિત ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ પ્રકાશિત થયો. અમદાવાદ(વાસણા)થી પ્રકાશિત થયેલ આ પુસ્તકમાં ૨૫૦ પૃષ્ઠ છે.

- (૪) ઉપરના ત્રણેય પ્રકાશનોમાં સંપૂર્ણ ગ્રંથ (કુલ ગાથા-૨૮૫) ઉપલબ્ધ થાય છે. જ્યારે વિ.સં. ૧૯૬૪ માં, 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' (સ્વોપજ્ઞ ટબા વગરનો) પ્રકાશિત થયો, તેમાં ફક્ત ૧૪ ઢાળ 'મોહનલાલ વિ.અમરશી શેઠ'ના ગુજરાતી વિવેચનવાળી તથા ૧૫ મી ઢાળના આઠ દુહા અને કળશ (વિવેચનશૂન્ય) એમ કુલ ૨૫૩ ગાથા છપાયેલ છે. 'શ્રી જૈન વિજય પ્રેસ' દ્વારા છપાયેલી આ લઘુપુસ્તિકામાં કુલ ૩૨૪ પૃષ્ઠ છે. તેમાં સ્વોપજ્ઞ ટબો મુદ્રિત ન હોવા છતાં, ગુજરાતી વિવેચન તેના જ આધારે મહદ્ અંશે લખાયેલ છે.
- (૫) 'દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ, ધોળકા' દ્વારા વિ.સં. ૨૦૬૧ માં, સ્વોપજ્ઞ ટબાથી અલંકૃત 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ભાગ-૧ (ઢાળ ૧ થી ૮) પ્રકાશિત થયેલ છે. મારા વિદ્યાગુરુદેવ પ.પૂ.આ. શ્રીઅભયશંખર-સૂરીશ્વરજી મ.સા.નું વિસ્તૃત ગુજરાતી વિવરણ તેમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમાં કુલ ૩૦૦ પૃષ્ઠ છે.
- (૬) 'શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ, સુરત' દ્વારા વિ.સં. ૨૦૬૧ માં, ટબાસંહિત 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' પ્રકાશિત થયેલ છે. પં. ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતાએ કરેલ ગુજરાતી વિવેચન પણ તેમાં સામેલ છે. પુસ્તકાકારે બે ભાગમાં આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે. તેમાં કુલ ૭૫૭ પૃષ્ઠ વિદ્યમાન છે.
- (૭) શ્રાવક ભીમસિંહ માણેક, મુંબઈ તરફથી ઈ.સ.૧૮૭૬માં પ્રકાશિત 'પ્રકરણરત્નાકર' (ભાગ-૧)માં રાસ તથા સ્વોપજ્ઞ ટબો ઉપલબ્ધ છે.
- (૮) જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા, અમદાવાદ તરફથી વિ.સં.૧૯૮૬માં પ્રકાશિત થયેલ 'પ્રાચીન સ્તવનાદિ સંગ્રહ'માં રાસની મૂળ ગાથાઓ મુદ્રિત થયેલી છે.
- (૯) 'શ્રીપદ્મવિજયજી ગણિવર જૈન ગ્રંથમાળા ટ્રસ્ટ' તરફથી વિ.સં. ૨૦૫૩ માં, 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ફક્ત પ્રથમ ઢાળ સ્વોપજ્ઞ ટબા સાથે છપાયેલ છે. કીર્તિભાઈ માણેકલાલ શાહે પ્રથમ ઢાળનું ગુજરાતી વિવેચન કરેલ છે. એ લઘુ પુસ્તિકામાં કુલ ૬૩ પૃષ્ઠ છે.
- આ રીતે આ ગ્રંથના કુલ નવ પ્રકાશનો જાણવામાં આવેલ છે. એમાંથી અમુક પ્રકાશનોનો પાઠશુદ્ધિ માટે તથા કવચિત્ અર્થનિર્ણય માટે ઉપયોગ કરેલ છે.

❖ પ્રસ્તુત પ્રકાશનની પાશ્વભૂમિકા ❖

ઈ.સ. ૩૦-૧૧-૨૦૦૩ ના રોજ અમદાવાદ-રાજનગરમાં, શ્રેયસ ફાઉન્ડેશન ખાતે પૂ. પદ્મસાગર-સૂરિજી મ., પૂ. હેમચંદ્રસૂરિજી મ. (શાસનસમ્રાટ સમુદાય), પૂ. રાજયશસૂરિજી મ., પૂ. ઈન્દ્રસેનસૂરિજી મ., પૂ. યશોભદ્રસૂરિજી મ. (પંજાબ કેસરી સમુદાય), પૂ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મ., પૂ. પ્રવર્તક ધર્મગુપ્તવિજય મ., પૂ.પં.પુણ્યરત્નવિજયજી મ.(હાલ આચાર્ય) વગેરે મહાપુરુષોની નવલી નિશ્રામાં, ચતુર્વિધ સંઘની હાજરીમાં, જૈન-અજૈન પંડિતો-સંન્યાસીઓ વગેરેની ઉપસ્થિતિમાં 'દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા' પ્રકરણના આઠેય ભાગના વધામણા થયા. સંઘનાયક શ્રીશ્રેણિકભાઈ, કુમારપાળભાઈ વિ. શાહ, અશોકભાઈ શાહ, ચીનુભાઈ દેત્રોજવાળા વગેરે મહાનુભાવોએ 'નયલતા' નૂતન સંસ્કૃત વ્યાખ્યા અને ગુજરાતી વિવરણથી વિભૂષિત દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણના આઠેય ભાગોને ચામરો વીંઝ્યા, અક્ષતથી વધાવ્યા. તે અવસરે ઉપરોક્ત પૂજનીય આચાર્ય ભગવંતોએ 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ' ઉપર સંસ્કૃત-ગુજરાતી વ્યાખ્યા કરવાનો મને જાહેરમાં આદેશ કર્યો. એ અમોઘ આદેશને મેં શિરોમાન્ય કર્યો અને તે ધન્ય ઘડીએ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના બીજની વાવણી થઈ.

રાસની હસ્તપ્રતો વગેરેની તપાસ કરાવી. જુદા-જુદા સ્થળેથી રાસની કુલ ૩૬ હસ્તપ્રતની ઝેરોશ કોપી અનેક મહાત્માઓ, શ્રાવકો અને સંસ્થાઓ વગેરેના સહકારથી પ્રાપ્ત થઈ. તેના આધારે અનેક સ્થળે શુદ્ધ પાઠો, જરૂરી નવા પાઠો મળતાં ઉત્સાહમાં ખૂબ ઉછાળો આવ્યો. કાર્યસિદ્ધિના સૂચક નિમિત્તો મળ્યાં. પૂજ્યપાદ ગચ્છાધિપતિ શ્રીજયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજએ અને મારા ગુરુદેવ પંન્યાસપ્રવર શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી મહારાજે આશિષ પાઠવ્યા. મહોપાધ્યાયજી મહારાજને મનોમન નમન કરીને, એમનો અનુગ્રહ-અમીદૃષ્ટિ યાચવાપૂર્વક પ્રણિધાન કર્યું કે (૧) ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ મુજબ ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ નામે સંસ્કૃતમાં શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથ, (૨) સ્વોપજ સ્તબક (ટબા) મુજબ ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’ નામે સમૃદ્ધ સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તથા (૩) તે બન્નેનું વિસ્તૃત ગુજરાતી વિવેચન ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકાસુવાસ’ નામે તૈયાર થાય.

અમદાવાદમાં અધ્યાપનાદિ જવાબદારીની સાથે પંદર દિવસમાં રાસની સંસ્કૃત છાયાસ્વરૂપ ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ ગ્રંથ અનુષ્ટુભ્ છંદ, આર્યા છંદ અને સવૈયા છંદમાં રચાયો. તથા જામનગરમાં મારી વર્ધમાનતપની ૧૦૦ મી ઓળીની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે વિ.સં. ૨૦૬૫, શરદપૂર્ણિમાના દિવસે નૂતન સંસ્કૃત વ્યાખ્યા અને ગુજરાતી વિવેચન કાર્ય પૂર્ણ થયું. ૧૦૦ મી ઓળીમાં અને પ્રસ્તુત ગ્રંથના અંતિમ તબક્કામાં વિશેષ પ્રકારે પૂજ્યપાદ દાદાગુરુદેવ શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની દિવ્યકૃપાનો અવર્ણનીય અનુભવ થયો. ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રમાં છ વર્ષની વિહારયાત્રાના અંતે સંસ્કૃત-ગુજરાતી વ્યાખ્યાયુગલનું કાર્ય પૂર્ણ થયું. પછી ત્રણ વર્ષના સમયગાળામાં કમ્પોઝીંગ-પ્રુફકરેક્શન-ગ્રંથસંશોધન-પ્રિન્ટીંગ વગેરે કાર્ય પૂર્ણ થયું. તથા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસને સંસ્કૃત વ્યાખ્યાથી શણગારીને તથા ગુજરાતી વિવરણથી મઢીને, સાત ભાગમાં પ્રકાશિત કરવાનું સોનેરી સોણલું સાકાર થયું. માનો કે શ્રુત-ભગવાનને આંગી ચઢાવવાનું સૌભાગ્ય દેવ-ગુરુકૃપાથી ઉદયમાં આવ્યું.

❀ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા રચના પૂર્વે મંથન ❀

અધ્યેતાવર્ગ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો જોવા મળે છે. (I) સંક્ષેપરુચિ અને (II) વિસ્તારરુચિ. સંક્ષેપરુચિવાળા પ્રાણ અભ્યાસી માટે તો ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ છે જ. પરંતુ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના સાંગોપાંગ પરિશીલનની વિસ્તારરુચિવાળા, સ્વ-પરદર્શનસમન્વયકામી અને મધ્યમ ક્ષયોપશમવાળા - આ ત્રણ પ્રકારના વાચકવર્ગ માટે શું ? તેથી નક્કી કર્યું કે -

- (૧) વિસ્તારરુચિવાળા પાઠકવર્ગને લક્ષમાં રાખીને વિસ્તારથી સંસ્કૃત વ્યાખ્યા રચવી.
- (૨) ટબાની પ્રત્યેક પંક્તિ વિશે યથાશક્ય ઊંડાણથી ઊંછાપોહ કરવાપૂર્વક આગળ વધવું.
- (૩) શ્વેતાંબર, દિગંબર અને જૈનેતર ગ્રંથોના પરસ્પર અવિરોધી વચનોનો સમન્વય-સમવતાર-સંવાદ સાધતા રહેવું. જેથી સ્વ-પરદર્શનનો સમન્વય કરવા ઝંખતા વાચકોને યથાર્થ બોધ થાય.
- (૪) પ્રતિપાદનમાં બને ત્યાં સુધી પ્રાચીન ન્યાયની શૈલી અપનાવવી. નવ્યન્યાયની જટિલ પરિભાષાનો વ્યાપક ઉપયોગ ટાળવો. પરંતુ નવ્ય ન્યાયની પરિભાષામાં જ ટબાના પદાર્થની વધુ સ્પષ્ટતા

થાય ત્યાં નવ્ય ન્યાયની પરિભાષા જરૂર છૂટથી વાપરવી. (જુઓ-૨/૧૫, ૮/૧૬, ૯/૧૨+૧૩, ૧૦/૮, ૧૨/૭ વગેરે) નવ્યન્યાયરસિક પ્રાજ્ઞ વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક વ્યાયામ માટે ક્વચિત્ (જુઓ-૧૩/૧૦) નવ્ય ન્યાયની પરિભાષાનો પ્રકર્ષ પાંગરવા દેવો. આમ પ્રાચીનન્યાય અને નવ્યન્યાય - બંને શૈલીથી અભ્યાસુવર્ગને પરિચિત રાખવા.

- (૫) ન્યાયની ક્લિષ્ટ પંક્તિનો ગુજરાતી અનુવાદ અત્યંત સરળ પદ્ધતિએ કરવો. જેથી મધ્યમક્ષયોપશમ-વાળા અધ્યેતાવર્ગ-મુમુક્ષુવર્ગ નિઃસંદિગ્ધપણે રાસના પદાર્થને/પરમાર્થને પામવાની દિશામાં નિર્ભયતાથી આગેકૂચ કરી શકે.
- (૬) સ્વ-પરદર્શનના સંદર્ભોનું તથા રાસ-ટબાના પદાર્થોનું પૂર્વાપર અનુસંધાન કરાવવું. જેથી ભણનારા શ્રમણ-શ્રમણી વગેરેની ધારણાશક્તિ સતેજ બને, તેમજ પદાર્થો પારદર્શક બને.
- (૭) આપણે ત્યાં ન્યાયનો અભ્યાસ કરનારાઓને પણ શબ્દકોશોનો પરિચય બહુ ઓછો હોય - તેવું જોવા મળે છે. ખાસ કરીને ચ, અપિ, હિ, ચ્ચલુ વગેરે અવ્યયોના વિવિધ અર્થની બાબતમાં બહુલતયા વિદ્વદ્વર્ગમાં પણ હાલમાં ક્યાશ જણાય છે. તેથી વિવિધ શબ્દકોશોનો આ અંગે વ્યાપક ઉપયોગ કરવો. માટે જુદા-જુદા ૪૦ જેટલા શબ્દકોશોના સંદર્ભને પરામર્શકર્ણિકામાં સમાવેલા છે.
- (૮) નવા સંપાદકો, અભિનવ સંશોધકો, આધુનિક ઈતિહાસવિદો, નૂતન સંકલનકારો, નવ્ય સંગ્રહકારો, અદ્યતન પી.એચ.ડી. કરનારાઓ તથા અનેક ગ્રંથોનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરનારા જિજ્ઞાસુઓને એક જ ગ્રંથમાં પૂરતી માહિતી મળી રહે તે માટે એક જ વિષયને લગતા શ્વેતાંબર-દિગંબર-જૈનેતર ગ્રંથોના જેટલા પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઉપયોગી સંદર્ભો મળે તે તમામને સંસ્કૃતવ્યાખ્યામાં આવરી લેવા. જો કે પ્રાથમિક અભ્યાસ કરનારાઓને તો તેમાં પુનરુક્તિ લાગે કે કંટાળો આવે તેવી પણ શક્યતા છે. પરંતુ ઉપરોક્ત વિદ્વદ્વર્ગની, સંશોધકવર્ગની તથા Ph.D. આદિ કરનાર વાચક વર્ગની ભૂખ સંતોષવા માટે તે જરૂરી જણાય છે. તે તે વિષયોના ઊંડાણમાં ઉતરવા ઈચ્છતા વિસ્તારરુચિવાળા વાચકગણ માટે પણ તે આવશ્યક છે. તેમ સમજીને તે મુજબ કરેલ છે. પરંતુ પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને કંટાળો ન આવે તે લક્ષથી અવસરે સાક્ષી ગ્રંથોના માત્ર નામ લખી ()માં અધ્યયન-ઉદ્દેશો-સર્ગ-સ્તબક-પર્વ-સ્તંભ-શ્લોકના ક્રમાંક વગેરેનો નિર્દેશ કરવો - એમ નક્કી કર્યું. (જુઓ - પૃ. ૪૭૭, ૧૦૩૨, ૧૫૪૦ વગેરે) જેથી જિજ્ઞાસુઓ તે સ્થળે જોઈ શકે તથા પ્રાથમિક અભ્યાસીને કંટાળો ન આવે. આવી પદ્ધતિ પણ ક્વચિત્ અપનાવેલ છે.
- (૯) મિથ્યા એકાન્તવાદની તથા દિગંબરોની બ્રાન્ત માન્યતાની અવસરોચિત જરૂરી સમીક્ષા કરવી.

❖ રાસની હસ્તપ્રતોની પરિસ્થિતિ ❖

અનેક હસ્તપ્રતોના આધારે રાસ અને ટબાનું શુદ્ધ સંપાદન કરવાના સંકલ્પ મુજબ હસ્તપ્રતોના પાઠાંતર વગેરેની નોંધ કરવાની મહત્વપૂર્ણ જવાબદારી મારા વિનીત શિષ્ય મુનિરાજ શ્રીનિર્મલયશવિજયજીએ તથા નિપુણ હસ્તપ્રતાભ્યાસી સુશ્રાવિકા ઉષાબેન અજિતભાઈ શાહે ઉપાડી લીધી. એક તો ૩૬ હસ્તપ્રતોના

પાઠાન્તરોની નોંધનું કાર્ય ખૂબ જ ધીરજ માગી લે તેવું. તેમાં ય જૂની ગુજરાતી ભાષાના પાઠાન્તરો નોંધવા, એ તો અતિકપરું કાર્ય. છે, છઈ, છઈઈ, છી, છી... વગેરે શ્રુતિભેદ તો તેમાં ડગલે ને પગલે આવે. તેમાંથી જરૂરી પાઠાન્તરને અલગ તારવી લેવો, તે બુદ્ધિની દાદ માગી લે તેવું કઠણ કાર્ય હતું. છતાં નામનાની કામના વિના તે બંને જણે નિષ્ઠાપૂર્વક આ જવાબદારીને નભાવી છે. તે માટે મુનિ શ્રીનિર્મલચંદ્રવિજયજીને તથા સુશ્રાવિકા ઉષાબેનને ધન્યવાદ આપીએ તેટલા ઓછા છે.

રાસ+ટબાની કુલ ૩૬ હસ્તપ્રતોમાં અનેક પ્રકારની વિશેષતાઓ નીચે મુજબ જોવા મળેલ છે.

- (૧) ૧૦ હસ્તપ્રતોમાં ફક્ત રાસની ૨૮૫ ગાથાઓ જ સંપૂર્ણતયા ઉપલબ્ધ છે.
- (૨) ૫ હસ્તપ્રતોમાં રાસ તથા ટબો સંપૂર્ણ છે.
- (૩) ૧૮ હસ્તપ્રતોમાં રાસ સંપૂર્ણ તથા ટબો અપૂર્ણ (લગભગ ૨૫૧ ગાથા સુધીનો) છે.
- (૪) ૨ હસ્તપ્રતોમાં રાસ અને ટબો બંને અપૂર્ણ છે.
- (૫) ૧ હસ્તપ્રતમાં ફક્ત રાસ છે. તથા તે પણ અપૂર્ણ છે.
- (૬) મુદ્રિત પુસ્તકોમાં ન હોય તેવા અનેક નવા પાઠો, શુદ્ધ પાઠો, ત્રુટિ પાઠો તથા અનેક નૂતન પંક્તિઓ હસ્તપ્રતોમાંથી મળેલ છે. દા.ત. ફક્ત ૪/૧ અને ૪/૩ માં જ ટબામાં નવ્યન્યાયની પરિભાષાવાળી ૮૦ નવી સંસ્કૃત પંક્તિઓ કોબા, લીંબડી તથા માંડલ ભંડારની હસ્તપ્રતમાંથી મળેલ છે. ટબામાં ગુજરાતી ભાષાની કુલ ૧૪૫ જેટલી નવી પંક્તિઓ જુદી-જુદી હસ્તપ્રતોમાંથી મળેલ છે. તે-તે સ્થળે ટિપ્પણમાં તેની નોંધ કરેલ છે. (જુઓ પૃષ્ઠ-૪, ૫, ૧૪, ૨૧, ૨૮, ૩૧, ૪૪, ૪૭, ૫૬, ૬૬, ૬૭ વગેરે)
- (૭) મુદ્રિત પુસ્તકોમાં અનેક સ્થળે ગાથાની અવતરણિકા નથી. જ્યારે જુદી-જુદી હસ્તપ્રતોમાં તે-તે સ્થળે ગાથાની અવતરણિકાઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. (જુઓ - ૨/૨, ૩/૬, ૪/૩, ૫/૧૮)
- (૮) સ્વોપજ સ્તબકની નવ્યન્યાયની પરિભાષાવાળી જે જે પંક્તિઓ મુદ્રિત પુસ્તકોમાં અશુદ્ધ હતી, તે તે સ્થળે હસ્તપ્રતોમાંથી શુદ્ધ પાઠો મળેલ છે. (જુઓ - ૪/૧૩, ૮/૨૧, ૯/૧૨+૧૩ વગેરે)
- (૯) અમુક [કો.૧૮ + B(૨)] હસ્તપ્રતોમાં ટબો અત્યંત સંક્ષેપમાં ટિપ્પણીરૂપે જોવા મળે છે.
- (૧૦) મો.(૨)માં ૫/૫ થી ૮ ગાથા તથા તેનો ટબો નથી. તે પાનું હસ્તપ્રતમાંથી ગાયબ થયેલ છે.
- (૧૧) રાસના તમામ પુસ્તકોમાં તથા હસ્તપ્રતોમાં ૬/૪ મૂળગાથામાં અશુદ્ધ પાઠ છે. ફક્ત મો.(૧)માં શુદ્ધ પાઠ મળે છે.

પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં રાસ અને ટબો છાપવા માટે જે જે હસ્તપ્રતોનો અને મુદ્રિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરેલ છે તથા રાસસંબંધી જે પૂર્વકાલીન અન્ય પ્રકાશનો છે, તેના સંકેત વગેરેની નોંધ નીચે મુજબ છે.

* રાસની હસ્તપ્રતોનો પરિચય *

ક્રમાંક	સંકેત	માહિતી	વિગત	કુલ પૃષ્ઠ	હસ્તપ્રતોના લેખનનો સમય	લેખન સ્થળ
૧.	કો. (૧)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ-૨૮૫ ગાથા)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૭૮૪૦	૧૮	વિ.સં. ૧૮૧૮, ચૈત્ર સુદ-૩, રવિવાર	-
૨.	કો. (૨)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ-૨૮૫ ગાથા)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૧૨૩૮	૧૪	-	સંભળ તીર્થ
૩.	કો. (૩)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૭૦ ગાથા સુધી)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૫૪૧૩૮	૪૧	-	-
૪.	કો. (૪)/ આ. (૧)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૭૦ ગાથા સુધી)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૩૭૮૭	૨૭	વિ.સં. ૧૮૬૨, કારતક વદ-૫, સોમવાર	ધ્રોગધ્રા (આગ્રા જ્ઞાનમંદિર સંબંધી)
૫.	કો. (૫)	ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૧ ગાથા સુધી)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૦૬૨૭	૭૫	વિ.સં. ૧૭૮૦, મહા સુદ-૮, ગુરુવાર	સુરત બંદર
૬.	કો. (૬)	ગાથા + ટબો (૧૫ મી ઢાળથી અપૂર્ણ)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૫૭૦૫	૩૩	-	-
૭.	કો. (૭)	ગાથા + ટબો (૧૫ મી ઢાળ પછી અપૂર્ણ)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૦૮૦૭	૮૧	વિ.સં. ૧૮૪૧ મા.સુ. ૧૪, ગુરુવાર	-
૮.	કો. (૮)	ગાથા + ટબો (૧૫ મી ઢાળ પછી અપૂર્ણ)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૭૧૮૮	૭૩	-	-
૯.	કો. (૯)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૨૦૦૭૮	૧૮	શાક સં. ૧૮૩૮	નવલખા પાર્શ્વનાથ નિશા
૧૦.	કો. (૧૦)	ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૭૨ ગાથા સુધી)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૪૪૨૨૭	૭૩	વિ.સં. ૧૮૪૧, શાક સં. ૧૭૦૭, ફાગણ સુદ-૧, બુધવાર	ઝાલાવાડ દેશ, લીમડી નગર

❖ રાસની હસ્તાપ્રતોનો પરિચય ❖

ક્રમાંક	સંકેત	માહિતી	વિગત	કુલ પૃષ્ઠ	હસ્તાપ્રતોના લેખનનો સમય	લેખન સ્થળ
૧૧.	કો. (૧૧)	ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૧ ગાથા સુધી)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૨૨૭	૪૩	વિ.સં. ૧૮૧૫, શ્રાવણ સુદ-૩, શુક્રવાર	-
૧૨.	કો. (૧૨)	ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો સંપૂર્ણ	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૮૮૨૪	૭૧	વિ.સં. ૧૮૦૮, ચૈત્ર વદ-૧૧, રવિવાર	-
૧૩.	કો. (૧૩) // આ. (૨)	ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૩૦ ગાથા સુધી)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૩૮૮૫	૩૧	વિ.સં. ૧૮૦૬, આસો સુદ-૭, રવિવાર	વિજયધર્મદક્ષી જ્ઞાનમંદિર આગ્રા સંબંધી
૧૪.	કો. (૧૪) // લા. (૨)	ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૦ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક)	એલ. ડી. ઈન્સ્ટીટ્યુટ, ક્રમાંક-૫૦૫૪	૭૧	વિ.સં. ૧૭૫૩, ફાગણ સુદ-૧૩, મંગળવાર,	રાધનપુર
૧૫.	કો. (૧૫) + (સિ.)	ગાથા (સંપૂર્ણ) + (૨૫૧ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક)	સિદ્ધિ-ભુવન-જીવૂવિજયજ્ઞ જ્ઞાનભંડાર, માંડલ, ક. ૮૩૬	૨૧	-	-
૧૬.	કો. (૧૬) // લા. (૧)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ)	એલ. ડી. ઈન્સ્ટીટ્યુટ, ક્રમાંક-૬૧૧૪	૨૩	વિ.સં. ૧૭૨૪, પોષ સુદ-૧૩, બુધવાર	-
૧૭.	કો. (૧૭)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૮૩૨૩	૧૬	-	ગુજરાતી કટવા, પાલી (ગજ.) ભંડાર સંબંધી
૧૮.	કો. (૧૮)	ફક્ત મૂળ ગાથા (૧૦૭ ગાથા સુધી) કવચિત્ ટિપ્પણી છે.	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૨૪૮૦૧	૮	-	-
૧૯.	કો. (૧૯) // આ. (૩)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૩૭૮૬	૨૫	-	વિજયધર્મદક્ષી જ્ઞાનમંદિર આગ્રા સંબંધી
૨૦.	કો. (૨૦)	ફક્ત મૂળ ગાથા (૨૫૬ ગાથા સુધી)	કૈવાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૫૬૨૩૭	૧૬	-	-

❖ રાસની હસ્તપ્રતોનો પરિચય ❖

ક્રમાંક	સંકેત	માહિતી	વિગત	કુલ પૃષ્ઠ	હસ્તપ્રતોના લેખનનો સમય	લેખન સ્થળ
૨૧.	કો. (૨૧)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૧ ગાથા પછી ત્રુટક)	કેવાસસાગર સૂરિ જ્ઞાન મંદિર, કોબા, ક્રમાંક-૧૮૪૫૧	૮૧	વિ.સં. ૧૭૮૮, જૂન સુદ-૮, શુક્રવાર	સુરત
૨૨.	પા. / ભા.	ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૦ ગાથા પછી ટબામાં ત્રુટક-ત્રુટક)	ભાભાન્યા પાડાનો જ્ઞાનભંડાર, પાટણ દાબડ-૪૧, ક. ૧૫૭૭	૮૨	વિ.સં. ૧૭૩૬	રાજનગર (અમદાવાદ)
૨૩.	સં. (૧) / P (૧)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ)	સંવેગી ઉપાશ્રય, હાજી પટેલની પોળ, અમદાવાદ, ક. ૪૩૦ (૧૬૬૬)	૨૧	વિ.સં. ૧૮૧૩, આસો સુદ-૩	રાજનગર, અમદાવાદ
૨૪.	સં. (૨) / P (૨)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૧ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક)	સંવેગી ઉપાશ્રય, હાજી પટેલની પોળ, અમદાવાદ, ક. ૫૧૪૩	૫૮	-	-
૨૫.	સં. (૩) / P (૩)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૦ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક)	સંવેગી ઉપાશ્રય, હાજી પટેલની પોળ, અમદાવાદ, ક. ૧૬૬૭	૬૮	વિ.સં. ૧૭૮૬, શાક સં. ૧૬૫૧ ક્રસ્તક વદ-૮	સુરતપુર
૨૬.	સં. (૪) / P (૪)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૧ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક)	સંવેગી ઉપાશ્રય, હાજી પટેલની પોળ, અમદાવાદ, ક. ૧૬૬૪	૮૩	-	-
૨૭.	લી. (૧)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૭૦ ગાથા સુધી)	શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી જૈન પુસ્તક ભંડાર, લીંબડી, ક. ૧૮૬૫	૫૮	વિ.સં. ૧૮૧૧, ક્રસ્તક વદ-૫, સોમવાર	-
૨૮.	લી. (૨)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૧ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક)	શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી જૈન પુસ્તક ભંડાર, લીંબડી, ક. ૨૪૬૫	૫૦	વિ.સં. ૧૭૬૭, શાક સં. ૧૬૩૩, માગસર વદ-૧૪, શુક્રવાર	-
૨૯.	લી. (૩)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૧ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક)	શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી જૈન પુસ્તક ભંડાર, લીંબડી, ક. ૨૬૭૩	૫૬	-	-
૩૦.	લી. (૪)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૭૦ ગાથા સુધી)	શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી જૈન પુસ્તક ભંડાર, લીંબડી, ક. ૨૫૮૬	૩૭	-	-

સાસના હસ્તપ્રતોનો પરિચય

ક્રમાંક	સંકેત	માહિતી	વિગત	કુલ પૃષ્ઠ	હસ્તપ્રતોના લેખનનો સમય	લેખન સ્થળ
૩૧.	B (૧)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (સંપૂર્ણ)	મુંબઈ જ્ઞાનભંડાર, ક. ૩૬૬	૮૨	વિ.સં. ૧૭૮૮, ભાદરવા વદ-૬, શુક્રવાર	ઑરિંગાબાદ
૩૨.	B (૨)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ક્યાંક ટિપ્પણ છે.	મુંબઈ જ્ઞાનભંડાર, ક. ૨૫૨	૧૮	વિ.સં. ૧૭૨૮, પોષ વદ-૨, શુક્રવાર,	રાજનગર
૩૩.	મ./M (A)	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ)	મહેસાણા જ્ઞાનભંડાર	૧૮	વિ.સં. ૧૮૩૦, જેઠ સુદ-૮, બુધવાર	-
૩૪.	મો. (૧)	મૂળ ગાથા (૧૨૫ ગાથા સુધી) + ટબો (૧૦૧ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક)	અમૃતવિજયજી જૈન લાયબ્રેરી, મોરબી (ગુજરાત), ક. ૩૮૬	૩૦	-	-
૩૫.	મો. (૨)	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો (૨૫૧ ગાથા સુધી)	અમૃતવિજયજી જૈન લાયબ્રેરી, મોરબી (ગુજરાત), ક. ૩૩૦	૪૨	-	-
૩૬.	પાલ.	ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ)	પાલનપુર જ્ઞાનભંડાર, પં.શ્રીનંદવિજયજી મહારાજે તૈયાર કરેલા પ્રથમાદર્શ	૧૦	વિ.સં. ૧૭૧૧, રાસરચનાકાળ ઉલ્લેખ	સિદ્ધપુરનગર
૩૭.	પા. (૧)/ પાલિ.	મૂળ ગાથા + ટબો (૨૫૦ ગાથા સુધી)	મહેસાણાના મુદ્રિત પુસ્તકમાં આધારભૂત પાલિતાજ્ઞાની હસ્તપ્રત	૬૮	વિ.સં. ૧૮૦૮, ચૈત્ર વદ-૩, ગુરુવાર	ઑરિંગાબાદ

નોંધ :- (૧) કો. (૫-૬-૭-૮) આ ચારેય હસ્તપ્રતો એક જ કુલની હોય તેમ જણાય છે. તેમાં ૨૮૫ના બદલે ફક્ત ૨૫૨ ગાથા ઉપર જ ટબો છે.

(૨) શ્રી જૈન શ્રેયસ્કરમંડળ મહેસાણાથી પ્રકાશિત પુસ્તકાકાર રાસની પ્રેક્ષકોપી જે હસ્તપ્રતના આધારે બની તેમાં પણ ૧૫મી ઢાળથી (૨૫૨ ગાથા પછી) ટબો ન હતો - આવો ઉલ્લેખ તેમાં (=મ.માં) છે.

(૩) ૧૮ જેટલી હસ્તપ્રતોમાં ૧૫-૧૬-૧૭ મી ઢાળનો ટબો નથી અથવા અતિ ત્રુટક છે.

❖ રાસના ૯ મુદ્રિત પુસ્તકોનો પરિચય ❖

ક્રમાંક	સંકેત	માહિતી	વિગત	કુલ પૃષ્ઠ	પુસ્તકના પ્રકાશનનો સમય	પ્રકાશક
૧.	મ.	ટબા સહિત સંપૂર્ણ	પુસ્તકાકાર	૨૭૬	ઈ.સ. ૧૯૩૮	શ્રી શ્રેયસ્કર મંડળ, મહેસાણા
૨.	ધ.	સ્વોપજ્ઞ ટબા સહિત	શ્રીકુસ્કર વિ. ગણિ સંપાદિત ગુજરાતી વિવેચન યુક્ત (પુસ્તકાકાર)	૨૨૮	સં. ૨૦૨૦, વિજયવાદશમી	શ્રી જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા, અમદાવાદ
૩.	શાં.	સ્વોપજ્ઞ ટબા સહિત	પં. શાંતિલાલ ક્રેશવાલા સંપાદિત ગુજરાતી વિવેચન યુક્ત (પુસ્તકાકાર)	૨૫૦	(૧૦-૫-૧૯૮૮) વિ.સં. ૨૦૪૫, વી.સં. ૨૫૧૫	દિક્ષાંતિ ક્વેટર, ડી-૧, વાસણા, અમદાવાદ
૪.	-	સ્વોપજ્ઞ ટબા સહિત (૨૫૩ ગાથા)	મોહનલાલ વિ. અમરશી શેઠ કૃત ગુજરાતી વિવેચન યુક્ત (પુસ્તકાકાર)	૩૨૪	વિ.સં. ૧૯૬૪	શ્રી જૈન વિજય પ્રેસ
૫.	-	ઢાળ ૧ થી ૮ (સ્વોપજ્ઞ ટબા સહિત)	પૂ. આ. શ્રીઅમ્બયશોભસ્કર મ. કૃત ગુજરાતી વિવેચન યુક્ત (પુસ્તકાકાર)	૩૦૦	વિ.સં. ૨૦૬૧	દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ, ધોળાકા
૬.	-	ટબા સહિત સંપૂર્ણ ભાગ - ૧ + ૨	પં. ધીરજલાલ ક્રેશવાલા મહેતા કૃત ગુજરાતી વિવેચન યુક્ત (પુસ્તકાકાર)	૭૫૭	વિ.સં. ૨૦૬૧	શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારણ ટ્રસ્ટ, સુરત
૭.	-	રાસ + ટબો	'પ્રકરણ રત્નાકર (ભાગ-૧)' નામના પુસ્તક અંતર્ગત	-	ઈ.સ. ૧૯૭૬	ભીમસિંહ માણેક, મુંબઈ
૮.	-	મૂળ ગાથા	'પ્રાચીન સ્તવનાદિ સંગ્રહ' નામના પુસ્તક અંતર્ગત	-	ઈ.સ. ૧૯૮૬	જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા, અમદાવાદ
૯.	-	ફક્ત પ્રથમ ઢાળ સ્વોપજ્ઞ ટબા સહિત	કીર્તિભાઈ માણેકલાલ શાહ કૃત ગુજરાતી વિવેચન યુક્ત (પુસ્તકાકાર)	૬૩	વિ.સં. ૨૦૫૩	શ્રીપદ્મવિજયજી ગણિવર જૈન ગ્રંથ-માળા ટ્રસ્ટ

✽ संशोधनमां उपयुक्तं हस्तप्रतौनां अभुक्तं नमूना ✽

रूपेणाश्रीजीतमायतमः॥हृन्ना॥श्रीगुरुजीतविजयमतिधरी॥श्रीनयविजयसु
रुआदरी॥आतमअरधीनेउपकार॥करु इवअनुयोगविचारः॥विताइवअनु
योगविचारवरणकरणनोनहीकोमारसमनिगुंषिनाधिउडसुनिनोबुधजनमत
मावसु॥शाशुद्धाहारादिकतनुयोगामो ॥ दोकहिउडवअनुयोगाण्यदेअपदा॥
दिकगुंषिसाधिलहीचानोअनपंषि ॥ ३ ॥ ॥आयोमिडोनागरंग॥आधकमीदिक
नहीनेगापंचकत्यनामडंइमननि ॥ ३ ॥ ॥दगुरुपासडंसुमिसुणिउ॥धावाह
कियाबेबाहिरयोगाअंतरकियाड ॥ ४ ॥ ॥अनुयोगावाहीनपिणज्ञानविज्ञान
नलोकहिउडसुनिउपदेशमाला॥धा॥ ५ ॥ ॥आदिकविताइसारशुक्रध्यानपणिन
दिहंयारातेमाहिएहजआदरेमदगुरुविणमतनलाफरो॥६॥एहनोजेणइपासोता
गाउघइएहनोजेहनेरागाएवेवितवीनोनहीसाधनाधिउममनिअरवअगाध॥७॥
निकारणिगुरुचरणअधीनासमयइणियोगइजीन॥साधजेकिरियाव्यवहारने

↑ इस्तं मूल गाथा (संपूर्ण-२८४ गाथा) कुल पृष्ठ - १८ माप - २७.५" x १२.५"
प्रत. नं. १ कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोभा, लेखन वर्ष - वि.सं. १८१८
संकेत = को. (१) क्रमांक-१७८४० चैत्र सुद्ध-३, रविवार

रूपेणाश्रीजीतमायतमः॥घोषइश्रीगुरुजीतविजयमतिधरी श्रीनयविजयसुगुरुआदरी आतमअ
रधीनेउपकार करुइवअनुयोगविचार १ विताइवअनुयोगविचार चरणकरणनोन
हीकोमार समनिगुंषिनाधिउडसु नेतोबुधजनमतमावसु २शुद्धाहारादिकतनुयोग मध्ये
कहिउडवअनुयोग एउपदेशपदादिकगुंषि साधिलहीचानोअनपंषि ३ एजोगइजो
लागइरंग आधकमीदिकतहीनेगा पंचकत्यनाधिइमननि मदगुरुपासिइस्समिसुण्ण
धवावकियाबेबाहिरयोग अंतरकियाइवअनुयोग ४ वाहीनपिणज्ञानविज्ञान न
लोकहिउडसुनिउपदेशमाल ५ आदिकविताइसार शुक्रध्यानपणिनहीइवार तेमाहिएह
जआदरु मदगुरुविणमतनलाफरो ६ एहनोजेणइपासोतागा उघिएहनोजेहनेरागा एह
विबिणवीनोनहीसाध नायोसमनिअरवअगाध ७ तेकारणगुरुचरणअधीन समय
इणियोगिजीन साधजेकिरियाव्यवहार तेहजअसमोमेआधर ८ समनितवारसु
खप्रघ मोटाजेवचननिप्रघ तेहनोजेणमात्रएनही परमारवगुरुवयणेरही ए टालरम
असाउरी गुरुचरणमोारामननिप्रयो एदेसी॥ गुणवर्गीयन पुजेनाजन एकरुपत्रिककानि

↑ इस्तं मूल गाथा (संपूर्ण-२८४ गाथा) कुल पृष्ठ - १४ माप - २५" x ११"
प्रत. नं. २ कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोभा, स्तंभनतीर्थ
संकेत = को. (२) क्रमांक-११२३८

↑	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો	કુલ પૃષ્ઠ - ૪૧	માપ - ૨૮ x ૧૩
પ્રત નં.૩	(૨૭૦ ગાથા સુધી)	ક્રમાંક-૫૪૧૩૮	
સંકેત = કો. (૩)	કૈલાસસાગરસુરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા,		

↑	મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો	કુલ પૃષ્ઠ - ૨૭	માપ - ૨૫.૫ x ૧૨
પ્રત નં. ૪ (આગ્રા સંબંધી)	(૨૭૦ ગાથા સુધી)	વિ.સં. ૧૮૬૨, કારતક વદ-૫, સોમવાર	
સંકેત = કો. (૪) / આ. (૧)	કૈલાસસાગરસુરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા	ક્રમાંક-૧૭૭૮૭	ધ્રાંગધ્રાનગર

॥६॥ ऐं ह्रीं श्रुतिनतनवा जिनतत्त्वार्थदेविनं प्रबंधलोकवाचात्र ज्ञानार्थः कश्चिद्व्यते
तिदाप्रथमगुरुनन्दनमस्कारकरीनन्द प्रयोजनसहितश्रुतिधेयदेवामन्दबद्धादि।
लेखेपदेमंगलाचरणदेवान्मो॥ नमस्कारकस्योते॥ आत्मायीदहाअधिकारीयतेदे

॥६॥ ऐं नमः॥ श्रीगुरुजीतविजयमनधरी श्रीनयविजयसुगुरु

नन्दअवावाधयसद॥ एउपकारप्रयोजनद्वयानुयोगतेदहाअधिकारधृश्रीजीतविज
यपंनितनन्द श्रीनयविजयपंनितवेऊगुरुनैवित्तमैससारीआतमार्थज्ञानरुविजीव
तददेतदद्वयानुयोगविचारकरुंहु अनुयोगकदीदसूत्रार्थव्याख्यानतेदनाधलेदना
स्वदकह्यावरणकरणानुयोगआचारवचनआचारांगप्रमुखरंगणितानुयोगसंख्या
त्रास्वचंदप्रज्ञप्रमुखधर्मकथानुयोगआख्यायिकावचनज्ञानप्रमुखद्वयानु

आदरी आतमअरथीनदउपगार करुंदव्यअनुयोगविचारा॥

↑ गाथा (संपूर्ण)+टो (२५१ गाथा सुधी) कुल पृष्ठ - ७५ भाप - १८ x ८.५
प्रत नं. ५ डेलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोभा, वर्ष - वि.सं. १७८०,
संकेत = को. (५) कमांक-१०६२७ मछा सु६-८, गु३वार, सुरत बंदर

॥६॥ हातर॥ चउपईनी॥ श्रीगुरुजीतविजयमनधरी श्रीनयविजयसुगुरुआदरी आतम
अरथीनदउपकारकरुंदव्यअनुयोगविचारा॥ ॥ विनाद्वयअनुयोगविचारावरणकर
णतेनहिकोसारासमनिग्रथदसाधुद्वयानुयोगबुद्धजन्ममंवाच॥ ॥ शुद्धाहारादिकतनु
योगामोदोकीनद्वयअनुयोगएउपदेसयदिकगंथेसाधिलहीचानोभुतपेथि॥
॥ ३॥ एषोयोजोतागैरगाआधकरमादिकनहेसंगाधवकल्पेताधदमननु॥ सदगुरुप
सदद्वयसंस्तु॥ ४॥ वासकियाहैबाहिरयोग॥ अंतरकियाद्वयअनुयोगवाचरी
नयणिज्ञानविद्यानसलोकसोमुनिगुपदेसमावा॥ ५॥ द्वादिकविताइसाराभुक्तभा
नयणिलहीयद्वारातेमाटेएउजआदरीसदगुरुविणमतनुताफरो॥ ६॥ एहनोजेण
इपामीछागाउधेएहनोजेनैरागाएहैद्विगवीजोनहीसाधनासाधितसमतिअरथम
गाथा॥ ७॥ नेकारणगुरुवरणअधीनासप्रयसमयइरोयोगेनीतासाधुतेकिरीत्याव
वहारातेदजअनमोदोआधार॥ ८॥ समतितत्त्वार्थमुषयंतामोदजेप्रवचननि

↑ इक्त भूज गाथा (संपूर्ण) कुल पृष्ठ - १८ भाप - २७ x १२
प्रत नं. ८ डेलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोभा, शाक सं. १८३८ (नवलभा पार्श्वनाथ निश्रा)
संकेत = को. (८) कमांक-२००७८ श्राविका मूलिबाई पठनार्थे लिजिता

पञ्चैशानि तन्तवाजिनंतत्वाप्येदेजिने प्रबंभेलोककर
 येतिशाधिः कश्चिदुत्तमे। धानिवाप्रयप्रयुक्तेनमकार
 करकरीतः। यद्योजनमहितस्यतिथेयदेवाप्रदं पृष्टि
 तेष्वेवमंगत्वाचरलदेषाणि। तमकारकस्येतिगशाचा

[illegible][illegible]

↑	गाथा (संपूर्ण) + टबो	कुल पृष्ठ - ७३	माप - २६.५ x १२.५
प्रत नं. १०	(२७२ गाथा सुधी)	कमांक-४४२७	अलावाड देश, विंभरीनगरे
संकेत = को. (१०)	कैलाससागरसुरी ज्ञानमंदिर, कोबा,	वि.सं. १८४१, शाक.सं. १७०७, इगण्डसुद्ध-१	

श्रीगुरुजीत्रविजयमनिधरी श्रीनयविजयमुगुरुआदरी

आत्म-अर्थिने उपकारि कसुं दुख-अनुयोग-विचार । विना ।

इत्यनुयोगविचार-चरणकरणानुसङ्गिकोऽसौ समन्तिग्रथः

नाष्टुइस्म तेताबुधजनमनमावसु २ अष्टस्यद्वारादिकतनुं
इमात्रेमादमात्रिवात्रेतिरुपी०

[illegible]

योग मीमांसिकाद्याद्वयानुयोग एतत्पदत्रयीपदादिकप्रथमसाधन
 नृणां मार्गविद्ययाः एवामेतद्व्यानुयोगोदने इत्येवंदनाश्रयाकर्मकादिकंपिबले

दुयमो भाग तिहावारि
 ही चोता अरु पंथ ३
 एतान् मीठाव बासे एक
 एतान् जोतान् गेवंग
 मल्लोड एवमु एवक मयोजेक दिउ
 अभाक माटिक नहिउ

↑	ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટબો	કુલ પૃષ્ઠ - ૪૩	માપ - ૨૫ x ૧૨.૫
પ્રત નં. ૧૧	(૨૫૧ ગાથા સુધી)	ક્રમાંક - ૨૨૭	
સંકેત = કો. (૧૧)	કૈલાસસાગરસુરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા,	વિ.સં. ૧૮૧૫, શ્રાવણ સુદ-૩, શકવાર	

આત્મચરણ કરી જાત મન ધરી ॥ શ્રીગુરુજીત વિજય મન ધરી ॥ શ્રીનય વિજય સુગુરુ આ
દરી ॥ આતમ અર્થીને ઉપકાર ॥ કસંધ વ્યવ્યુત્તોગ વિચાર ॥ ૧ ॥ વિનાશ વ્યવ્યુત્તો
ગ વિચાર ॥ ચરણ કરણ નો નાદી કોઈ સાર ॥ સમતિ ગ્રંથે સંભુંદ સું ॥ તે તો બુદ્ધ જન મ
ન મેં વસ્તું ॥ ૨ ॥ શ્રુતિ દારાદિક તત્ત્વોગ ॥ મોટો કલોડ વ્યવ્યુત્તોગ ॥ ઉપદેશ પદાદિ
કયંથ ॥ સાવિત્રી વાલો શુભ પંથ ॥ ૩ ॥ એયોગે જો જોઈ રંગ ॥ આધાકર્માદિક નદી
સંગ ॥ પંચકલ્યણોં દમન પાંખ ॥ સદગુરુ પાસેથી મેં સુખ ॥ ધાત્રાદ્ય ક્રિયા છે વાદિર
યોગ ॥ અંતર ક્રિયાઈ વ્યવ્યુત્તોગ ॥ વાલ્યદીને પેળ જાન વિજાલ ॥ સલોક દિઉં શુભ
ઉપદેશ માલા ॥ ૪ ॥ દ્વાદિક કવિતાં સાર ॥ શુદ્ધિ આનંદ પલિલ દિંવાર ॥ તે માટે દેવ જ
આદરો ॥ સદગુરુ વિળ મત ત્ત્વ લાકિરો ॥ ૬ ॥ દેવો જે ભોળા મોટા ॥ ઉદે દેવો જે દ
ને રાગ ॥ એવે વિનંતી જો નદી સાધા ॥ તાલ્યો સમ્પતિ અર્થ અગાધ ॥ યાતે કારણ ગુરુ વ
રણ આધીના ॥ સમય સમય ધણિયોગ ડંડીના ॥ સાધુ જે કિરિયા વ્યવદાર ॥ તે દેવ અમ
મોનો આધાર ॥ ૮ ॥ સંમતિ તત્ત્વ અર્થ સુસ્વયંથ ॥ મોટો જે પ્રવચન નિયંથ ॥ તે દેવો જે જામા

↑
પ્રત નં. ૧૭
સંકેત = કો. (૧૭)

ફક્ત મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ)

કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા,
ક્રમાંક-૧૮૩૨૩

કુલ પૃષ્ઠ - ૧૬

નવલચંદ્ર સુરચંદ્ર, ગુજરાતી કટલા, પાલી
(મારવાડ)

માપ - ૨૫ x ૧૧

૥૬૦૬૧ ॥ ઉત્તમઃ ॥ શ્રીગુરુજીત વિજય મન ધરી ॥ શ્રીનય વિજય સુગુરુ
આદરી ॥ આતમ અર્થીને ઉપકાર ॥ કસંધ વ્યવ્યુત્તોગ વિચાર ॥ ૧ ॥
વિનાશ વ્યવ્યુત્તોગ વિચાર ॥ ચરણ કરણ નો નાદી કોઈ સાર ॥ સંમતિ ગ્રંથે
સંભુંદ સું ॥ તે તો બુદ્ધ જન મન માં વસ્તું ॥ ૨ ॥ શ્રુતિ દારાદિક તત્ત્વો
ગ ॥ મોટો કલોડ વ્યવ્યુત્તોગ ॥ ઉપદેશ પદાદિક કયંથ ॥ સા
વિત્રી વાલો શુભ પંથ ॥ ૩ ॥ એયોગે જો જોઈ રંગ ॥ આધાકર્માદિક ન
દી સંગ ॥ પંચકલ્યણોં દમન પાંખ ॥ સદગુરુ પાસેથી મેં સુખ ॥ ધા
ત્રાદ્ય ક્રિયા છે વાદિર જો ॥ અંતર ક્રિયાઈ વ્યવ્યુત્તોગ ॥ વાલ્યદી
ને પેળ જાન વિજાલ ॥ ૪ ॥ દ્વાદિક કવિતાં સાર ॥ શુદ્ધિ આનંદ પલિલ
દિંવાર ॥ તે માટે દેવ જ આદરો ॥ સદગુરુ વિળ મત ત્ત્વ લાકિરો ॥ ૬ ॥
દેવો જે ભોળા મોટા ॥ ઉદે દેવો જે દને રાગ ॥ એવે વિનંતી જો નદી
સાધા ॥ તાલ્યો સમ્પતિ અર્થ અગાધ ॥ યાતે કારણ ગુરુ વરણ આધી
ના ॥ સમય સમય ધણિયોગ ડંડીના ॥ સાધુ જે કિરિયા વ્યવદાર ॥ તે દેવ
અમમોનો આધાર ॥ ૮ ॥ સંમતિ તત્ત્વ અર્થ સુસ્વયંથ ॥ મોટો જે પ્રવચન
નિયંથ ॥ તે દેવો જે જામા

↑
પ્રત નં. ૧૮
સંકેત = કો. (૧૮)

ફક્ત મૂળ ગાથા (૧૦૭ ગાથા સુધી)
કવિચિત્ ટિપ્પણી છે.
કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા,

કુલ પૃષ્ઠ - ૮
ક્રમાંક-૨૪૮૦૧

માપ - ૨૧ x ૧૦.૫

॥१॥ श्रीपरमात्माय नमः॥ ह्यजद्योयैनि॥ श्रीगुरुजीतविजयमनिधरी॥ श्रीनयविजय
 गुरुआदरी॥ आत्मश्रद्धातद्व्यपकारकसंशयशुद्धयोगविचार॥१॥
 विनाश्वय अनुयोगविचार॥ चरणकरणनोनहीकोसारा॥ समतिये विनाशिवे
 ५स्यु॥ तेतोबुधऊतमनमोवस्यु॥ १॥ शुद्धादिकतनुयोगामोटीकहियोद्वय
 अनुयोग॥ एउपदेशपदादिकयेछि॥ साधिलहीवालोश्रुतपंथि॥ २॥ एयोगिऊल
 भाइरंगा॥ आधाकर्मादिकतहीनेमा॥ पंचकल्पताषडंमनणिउं॥ मदगुरुपामडं
 मिसुणिउं॥ बाह्यक्रियाबडवाहिरयोग॥ अंतरक्रियाद्वयअनुयोग॥ बाह्यहीनपणि
 ज्ञानविज्ञान॥ तलोकीहियुमनियुपदेशमाल॥ ५॥ द्वादिक्विताइंसार॥ शुद्ध
 ध्यानपणितहिइकारा॥ तेमाटेएकइयादरी॥ मदगुरुपामतमूलाफरो॥ ६॥ एहनो॥

↑
प्रत नं. १८

संकेत = को. (१८) / आ. (३)

इक्त मूल गाथा (संपूर्ण)
 डेलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोभा,
 कमांड-१३७८६

कुल पृष्ठ - २५ माप - २५ x ११
 विजय लक्ष्मी ज्ञानमंदिर, आग्रा

॥१॥ श्रीवातरगायनमः॥ श्रीगुरुजीतविजयमनिधरी॥ श्रीनयविजय
 गुरुआदरी॥ आत्मश्रद्धातद्व्यपकारकसंशयशुद्धयोगविचार
 ॥१॥ विनाश्वय अनुयोगविचार॥ चरणकरणनोनहीकोसारा॥ समतिये
 विनाशिवे ५स्यु॥ तेतोबुधऊतमनमोवस्यु॥ २॥ शुद्धादिकतनुयो
 गामोटीकहियोद्वयअनुयोग॥ एउपदेशपदादिकयेछि॥ साधिलही
 वालोश्रुतपंथि॥ ३॥ एयोगिऊल भाइरंगा॥ आधाकर्मादिकतहीने
 मा॥ पंचकल्पताषडंमनणिउं॥ मदगुरुपामडं ५स्युमेसूणिउं॥ ४॥
 बाह्यक्रियाबडवाहिरयोग॥ अंतरक्रियाद्वयअनुयोग॥ बाह्य
 हीनपणि ज्ञानविज्ञान॥ तलोकीहियुमनियुपदेशमाल॥ ५॥ द्वा

↑
प्रत नं. २०

संकेत = को. (२०)

इक्त मूल गाथा (२५६ गाथा सुधी)
 डेलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोभा,
 कमांड-५६२३७

कुल पृष्ठ - १६ माप - २६ x १२

॥ ૬ ॥ ૧ ॥ એનમઃ ॥ ૧ ॥ એવ્યેણિનતેનવા જિનંતત્વાર્થદેહિત્વં પદ્મજોત્સનાર્થઃ કલિ
 ડચતે ॥ નિદાંષયમગુરુનંદનમસ્કારકરીનંદનપ્રયોજનસંહિતે ॥ ૧ ॥ એવ્યેણિનતેનવા જિનંતત્વાર્થદેહિત્વં પદ્મજોત્સનાર્થઃ કલિ
 પદિલેવેપદેમગત્ત્વાચરણદેશ્યો નમસ્કારકસ્યોતે ॥ આત્માર્થીદંદાંઅધિકારીયતે

॥ ૬ ॥ ૧ ॥ એનમઃ ॥ શ્રીગુરુજીતવિજયમનધરીશ્રીનયવિજયમુગુરુઆ
 હનંદ્રઅવબોધપસંદ્રાઉપકારપ્રયોજનપ્રદ્યાનુયોગતેદંદાંઅધિકારશ્રીજી
 તવિજયપંદિતનંદાશ્રીનયવિજયપંદિતપદ્મજગુરુનૈવિત્તમૈસંતારીઆત્માર્થીકા
 નરુવિજીવનંદેતદંદ્યાનુયોગવિચારકસંહુ અનુયોગકદીદ્રમ્ભાર્યવાસ્થાન
 તેદનાધતેદશાસ્ત્રકલ્યાચરણકરણાનુયોગઆચારવચનઆચારંગપ્રમુખમણિતા
 યોગસંસ્થાશાસ્ત્રચંદ્રપદ્મિષ્વરમધર્મકથાનુયોગઆર્યાયિકાવચન

દરીઆતમઅરથીનંદુપગાર કરુંદવ્યઅનુયોગવિચારાશિવિના

↑ મૂળ ગાથા (સંપૂર્ણ) + કુલ પૃષ્ઠ - ૯૧ માપ - ૨૬.૫ x ૧૨.૫
 પ્રત નં. ૨૧ ટાંબો (૨૫૧ ગાથા પછી ત્રુટક-ત્રુટક) ક્રમાંક-૧૯૪૫૧ સુરત
 સંકેત = કો. (૨૧) કેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર, કોબા, વિ.સં. ૧૭૮૮, જેઠ સુદ-૮, શુક્રવાર

પ્રત્યક્ષે પદ્મજોત્સનાર્થઃ કલિ ડચતે ॥ નિદાંષયમગુરુનંદનમસ્કારકરીનંદનપ્રયોજનસંહિતે ॥ ૧ ॥ એવ્યેણિનતેનવા જિનંતત્વાર્થદેહિત્વં પદ્મજોત્સનાર્થઃ કલિ
 પદિલેવેપદેમગત્ત્વાચરણદેશ્યો નમસ્કારકસ્યોતે ॥ આત્માર્થીદંદાંઅધિકારીયતે

શ્રીગુરુજીતવિજયમનધરીશ્રીનયવિજયમુગુરુઆ
 હનંદ્રઅવબોધપસંદ્રાઉપકારપ્રયોજનપ્રદ્યાનુયોગતેદંદાંઅધિકારશ્રીજી
 તવિજયપંદિતનંદાશ્રીનયવિજયપંદિતપદ્મજગુરુનૈવિત્તમૈસંતારીઆત્માર્થીકા
 નરુવિજીવનંદેતદંદ્યાનુયોગવિચારકસંહુ અનુયોગકદીદ્રમ્ભાર્યવાસ્થાન
 તેદનાધતેદશાસ્ત્રકલ્યાચરણકરણાનુયોગઆચારવચનઆચારંગપ્રમુખમણિતા
 યોગસંસ્થાશાસ્ત્રચંદ્રપદ્મિષ્વરમધર્મકથાનુયોગઆર્યાયિકાવચન

આતમઅરથીનંદુપગાર કરુંદવ્યઅનુયોગવિચારાશિવિના

યોગવિચારાચરણકરણ નોનદીકો મારમમતિગ્રેષિનાધિગ્રેષિતોતુ

↑ ગાથા (સંપૂર્ણ) + ટાંબો કુલ પૃષ્ઠ - ૮ માપ - ૨૦.૫ x ૮.૫
 પ્રત નં. ૨૨ (૨૫૦ ગાથા પછી ટાંબામાં ત્રુટક-ત્રુટક) દાબડા-૪૧ વિ.સં. ૧૭૩૬
 સંકેત = પા./ભા. ભાભાના પાડાનો જ્ઞાનભંડાર, પાટણ ક્રમાંક-૧૫૭૭ રાજનગર (અમદાવાદ)

* રાસ + ટબાની સંપાદનપદ્ધતિ *

રાસની ૩૬ હસ્તપ્રતો અને મુદ્રિત પુસ્તકોને નજર સામે રાખીને રાસ + સ્તબક બંનેનું સંપાદન કરતી વખતે અમુક બંધારણો નક્કી કર્યા. જેમ કે —

- (૧) આગમપ્રભાકર પૂ. પુણ્યવિજયજી મ.ની પ્રેસકોપીના આધારે શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ(મહેસાણા) તરફથી ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં જે સ્તબક સહિત ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ પ્રકાશિત થયેલ, તેને જ મુખ્ય આદર્શ તરીકે રાખવો. તે પ્રકાશન ચાર હસ્તપ્રતોના આધારે તૈયાર થયેલ છે. તેથી આ પ્રકાશનમાં ૩૬ + ૪ = ૪૦ હસ્તપ્રતોના આધારે શુદ્ધિ વગેરે કાર્યો સારી રીતે થાય.
- (૨) મુદ્રિત ટબાના બદલે હસ્તપ્રતનો ટબો જો રાસની મૂળગાથાને અનુસરતો હોય તો તેવા સ્થળે હસ્તપ્રતનો જ પાઠ ગ્રહણ કરવો.
- (૩) મુદ્રિત ટબાના પાઠ મુજબ હસ્તપ્રતગત રાસનો પાઠ વધુ અનુકૂળ લાગે ત્યાં રાસની મૂળ ગાથારૂપે હસ્તપ્રતનો પાઠ લેવો.
- (૪) મહેસાણા પુસ્તક કરતાં હસ્તપ્રતમાં રહેલા રાસ-ટબામાં અધિક ઉપયોગી પાઠ મળે, શુદ્ધ પાઠ મળે, નવી સંસ્કૃત-ગુજરાતી પંક્તિ મળે તો તેનો રાસ-ટબામાં સમાવેશ કરવો તથા ક્યાંથી તે પાઠ લીધો ? તેની નોંધ ટિપ્પણમાં નીચે કરવી. (જુઓ- ૧/૧, ૧/૨, ૧/૩, ૧/૪ વગેરે)
- (૫) મહેસાણા પુસ્તકમાં શુદ્ધ પાઠ મળતો હોય તો તેને યથાવત્ રાખી પાદનોંધ(Foot note)માં હસ્તપ્રતના પાઠાન્તરનો કે અશુદ્ધ પાઠોનો નિર્દેશ કરવો.
- (૬) ક્વચિત્ મુદ્રિત પુસ્તકોમાં અને હસ્તપ્રતોમાં સંદર્ભનો પાઠ અશુદ્ધ મળે ત્યાં અન્ય ગ્રંથોના આધારે યથાશક્ય પાઠશુદ્ધિ કરવી તથા તેની નોંધ ટિપ્પણમાં દર્શાવવી. (જુઓ-પૃ.૯૬૩ વગેરે)
- (૭) મુદ્રિત પુસ્તક અને હસ્તપ્રત બંનેમાં અશુદ્ધ પાઠ મળતો હોય તો અપેક્ષિત શુદ્ધ પાઠની કલ્પના કરીને ()માં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન પછી શુદ્ધ પાઠ લખવો. (જુઓ - ૩/૫, ૧૪/૬ વગેરે) અથવા ટબાના અશુદ્ધ પાઠ પછી (?) મૂકવું. (જુઓ - ૨/૧૧ વગેરે)
- (૮) ટબામાં ત્રુટક પાઠ હોય ત્યાં ()માં અત્યંત જરૂરી પાઠ મૂકવો. (જુઓ - ૧૫/૧/૭ વગેરે)
- (૯) સ્વોપજ ટબામાં ઉદ્ભૂત પાઠના મૂળ સ્થાનો શોધી, તેની અધ્યયન-શ્લોક વગેરેની ક્રમાંકસહિત નોંધ ()માં મૂકવી. (જુઓ પૃષ્ઠ-૯૬૩, ૧૦૭૪, ૧૧૮૯, ૧૨૦૭ વગેરે)
- (૧૦) મુદ્રિત પુસ્તકોમાં તથા અનેક હસ્તપ્રતોની અંદર ટબામાં ઉદ્ભૂત પાઠ તેના મૂળ સ્થળમાં જુદો મળતો હોય તો ટબાના હસ્તપ્રતના પાઠને યથાવત્ રાખી મૂળ ગ્રંથના પાઠને પ્રશ્નાર્થસહિત ()માં જણાવવો. (જુઓ પૃષ્ઠ - ૩૮, ૧૮૧૬ વગેરે)
- (૧૧) રાસની ગાથામાં જે શબ્દો હોય તેની વ્યાખ્યા કરતી વખતે ટબામાં તેનું પ્રતીક દર્શાવેલ ન હોય તો રાસના તે શબ્દો ()માં લખવા. જેથી વાચકવર્ગને રાસ અને ટબા વચ્ચે અર્થસંગતિ કરવી હોય તો સરળતા રહે. અહીં અમારે ટબામાં ૫૦૦ થી વધુ સ્થાને આવો નિર્દેશ કરવો પડેલ છે. (જુઓ પૃષ્ઠ - ૫, ૧૪, ૩૧, ૪૪ વગેરે) તેમ છતાં ૧૦/૬ રાસની ગાથાના ‘કહિંઈ’ શબ્દને તથા ૧૧/૧૦ રાસની ગાથાના ‘કિમ’ શબ્દને ટબામાં ()માં પણ ગોઠવી શકાય તેમ ન હોવાથી ()માં ગોઠવેલ નથી. તે-તે સ્થળ જોવા દ્વારા વાચકવર્ગ આ બાબત સમજી શકશે.

- (૧૨) રાસમાં કે ટબામાં આવતાં અઘરા દેશી શબ્દોના અર્થ પાદનોંધમાં અન્ય ગ્રંથના આધારે દર્શાવવા. આ અંગે અહીં પાદનોંધમાં અમે નીચેના ગ્રંથોનો નિર્દેશ કરેલ છે. ભગવદ્ ગોમંડલ, આરામશોભા રાસમાળા, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, ગુર્જર રાસાવલી, ષડાવશ્યક બાલાવબોધ, અખાની કાવ્યકૃતિઓ, આનંદધન બાવીસી સ્તબક, કુસુમાંજલિ, નેમિરંગ રત્નાકર છંદ, વિક્રમ ચરિત્ર રાસ, નરસિંહ મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ, સિંહાસન બત્રીસી, કાદંબરી-પૂર્વભાગ, નંદ બત્રીસી, નલદવદંતી રાસ, નલાખ્યાન, પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચઉપઈ, મદનમોહના, સત્તરમા શતકના પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્યો, પ્રાચીન ફાગુ સંગ્રહ વિગેરે. (જુઓ ૧/૩, ૧/૭, ૨/૫, ૨/૧૦, ૨/૧૩ વગેરે) સાતમા ભાગના અંતે પરિશિષ્ટ-૫ માં આવા કુલ એકાવન ગ્રંથોની યાદી આપેલ છે.
- (૧૩) મુદ્રિત પુસ્તકોમાં રહેલા ઢગલાબંધ અનાવશ્યક અલ્પવિરામ, પૂર્ણવિરામ, વિસર્ગ વગેરે ચિહ્નોને દૂર કરવા. જરૂરી અલ્પવિરામ, પૂર્ણવિરામ વગેરે નિશાનીઓ ઉમેરવી.
- (૧૪) અર્થભેદ ન કરતા હોય તેવા હસ્તપ્રતના પાઠાન્તરોની નોંધ બને ત્યાં સુધી ટિપ્પણમાં ન કરવી. જેમ કે (૧) કહિઈ, કહિઈ, કહિયઈ, કહિયઈ, કહઈ, કહઈ, કહયઈ, કહયઈ, કહિઅઈ, કહિઅઈ, કહે, કહી, કહેઈ, કહેઈ, કહે, કહેઅઈ, કહિઈ... (૨) પણિ, પિણ, પણ... (૩) છિં, છીં, છિઈ, છિ, છયઈ, છયઈ, છઈ, છઈ... આવા સમાનાર્થક ઢગલાબંધ પાઠાન્તરોનો પાદનોંધમાં પ્રાયઃ અમે અહીં નિર્દેશ કર્યો નથી.
- (૧૫) ક્યારેક હસ્તપ્રતમાં ઘણો લાંબો પાઠ ગેરહાજર હોય, ત્યાં તુટક પાઠના પ્રારંભ અને અંતમાં જે કુદરતી વગેરે બે નિશાની કરી હોય તે અલગ-અલગ પૃષ્ઠમાં આવે. તેવા સંયોગમાં તે બંને પૃષ્ઠમાં ટિપ્પણમાં બે કુદરતી વગેરે નિશાનીનો ઉલ્લેખ કરીને ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ અમુક હસ્તપ્રતમાં નથી તેવો ઉલ્લેખ કરવો. જેમ કે પૃષ્ઠ ૭+૮, ૩૪+૩૮, ૫૬+૬૪, ૭૦+૭૧ વગેરે. આવા સ્થાનો પણ આ ગ્રંથમાં અનેક છે.

❀ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાની સંપાદનપદ્ધતિ ❀

દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શની સ્તબકાનુસારી 'દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા' નામની સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનું સંપાદન કરતી વખતે અમુક નિયમો નક્કી કર્યા. જેમ કે -

- (૧) મૂળ શ્લોકોના પ્રતીકરૂપે જે શબ્દો સંસ્કૃત વ્યાખ્યામાં આવે તે મોટા બોલ ટાઈપમાં લેવા.
- (૨) દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં ઉદ્ધૃત સંદર્ભો નાના નોર્મલ ટાઈપમાં લેવા.
- (૩) દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં દર્શાવેલ ગ્રંથના અને ગ્રંથકારના નામ નાના બોલ ટાઈપમાં લેવા.
- (૪) ન ચ... શઙ્કનીયમ્, ન ચ... વાચ્યમ્, અથ... ચેત્ ? મૈવમ્, નનુ...ચેત્ ? ઉચ્યતે, એતેન... નિરસ્તમ્, અનેન... પ્રત્યાખ્યાતમ્, એનેન... અપહસ્તિતમ્... વગેરે પૂર્વપક્ષઘોતક શબ્દોને તેમજ યદ્યપિ.... તથાપિ, એતેન.... ઘોતિતમ્, અનેન..... વ્યાખ્યાતમ્, એતાવતા... સમાહિતમ્, યતુ..... તત્તુ વગેરે સાપેક્ષ શબ્દોને ઈટાલિક્સ બોલ ટાઈપમાં લેવા.
- (૫) ઉદ્ધૃત સંદર્ભોના ગ્રંથના અધ્યયન-ઉદ્દેશ-શ્લોક વગેરેના ક્રમાંકની નોંધ ()માં આપવી.
- (૬) જ્યાં ઉદ્ધૃત સંદર્ભોના મૂળ સ્થળ ખ્યાલમાં ન આવે ત્યાં જે ગ્રંથમાં તે ઉદ્ધૃત કરેલ હોય તે ગ્રંથનું યથાશક્ય નામ તથા શ્લોક ક્રમાંક ()માં લખવો. (જુઓ - ૧૭૫૦, ૧૭૫૬, ૨૩૫૬ વગેરે).

- (૭) જે વ્યાખ્યાગ્રંથનો પાઠ સાક્ષીરૂપે દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં ઉદ્ધૃત કરેલ હોય તે વ્યાખ્યાગ્રંથમાં તે વ્યાખ્યાકારે જે સાક્ષીપાઠ ઉદ્ધૃત કરેલ હોય, તેના પણ મૂળસ્થાન યથાશક્ય શોધી તેનો ઉલ્લેખ ()માં કરવો (જુઓ - ૧/૨, ૧/૪ વગેરે).
- (૮) પરામર્શકર્ણિકામાં જે સાક્ષીપાઠ લીધો હોય તે અશુદ્ધ જણાતો હોય તો તેવા સ્થળે ()માં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન કર્યા પછી અપેક્ષિત શુદ્ધ પાઠ કાઉંસમાં જ આપવો. (જુઓ - ૧/૪, ૮/૧૫, ૮/૭, ૧૧/૬ વગેરે) અથવા તેવા સ્થળે સાચો અપેક્ષિત પાઠ પૂર્વે જણાવી ()માં મુદ્રિત પુસ્તકાદિનો અશુદ્ધ પાઠ આપી ત્યાર પછી પ્રશ્નાર્થચિહ્ન કરીને કાઉંસ પૂરો કરવો (જુઓ - ૬/૧૦ વગેરે). અથવા ()માં ફક્ત પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મૂકવું (જુઓ - ૮/૨૯ વગેરે). અથવા સંદર્ભનો અશુદ્ધ પાઠ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન સાથે ()માં મૂકવો. (જુઓ - ૮/૭ દેવેન્દ્રવ્યાખ્યા વગેરે). અથવા સંદર્ભના અશુદ્ધ પાઠના બદલે અન્ય ગ્રંથના આધારે શુદ્ધ પાઠ જ મૂકવો તથા ટિપ્પણમાં તેની સ્પષ્ટતા કરવી. (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૦૩ વગેરે)
- (૯) પરામર્શકર્ણિકામાં ટાંકેલ સાક્ષીપાઠ અપૂર્ણ જણાતો હોય તો તેવા સ્થળે અર્થાનુસંધાન મુજબ અપેક્ષિત પાઠને ()માં દર્શાવવો. (જુઓ - ૨/૧ પૃ.૯૭ માં વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિ પાઠ)
- (૧૦) ટબામાં જે શ્લોકાદિ ઉદ્ધરણ ટાંકેલા હોય તેને પરામર્શકર્ણિકામાં યથાશક્ય સટીક દર્શાવવા. (જુઓ - ૧/૨+૬, ૨/૮, ૨/૧૧+૧૨, ૩/૧૫, ૪/૧, ૪/૫ વગેરે). અથવા અન્ય ગ્રંથોના આધારે પૂર્ણ પાઠ ત્યાં મૂકીને ટિપ્પણમાં તેનો ખુલાસો કરવો. (જુઓ - ૮/૧૯ વગેરે.)
- (૧૧) ટબામાં સાક્ષીરૂપે ટાંકેલા જે શ્લોકો અપૂર્ણ હોય, અડધા હોય તે શ્લોકોનું મૂળ સ્થાન શોધી સંપૂર્ણ શ્લોક પરામર્શકર્ણિકામાં દર્શાવવો. (જુઓ - ૧/૫+૯, ૨/૮+૯, ૮/૨૩, ૧૦/૨+૧૪, ૧૩/૧ વગેરે.)
- (૧૨) પરામર્શકર્ણિકામાં અનેક સ્થળે આવતા એક જ પદાર્થનું તથા સંદર્ભનું આગળ-પાછળ અનુસંધાન જિજ્ઞાસુને રહે તે માટે ()માં તે-તે સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરવો. (જુઓ - ૨/૧, ૮/૨૮, ૧૦/૧ વગેરે.)

❧ સમગ્ર ગ્રંથની યોજનાબદ્ધ સંપાદનપદ્ધતિ ❧

સમગ્ર ગ્રંથનું આયોજનબદ્ધ સંપાદન કરવા માટે નીચે મુજબના ધારા-ધોરણો નક્કી કર્યા. જેમ કે :-

(૧) પ્રત્યેક પૃષ્ઠમાં ઉપરના પ્રથમ ભાગમાં રાસ + ટબો, બીજા વિભાગમાં દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ અને દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા સંસ્કૃતવ્યાખ્યા, ત્રીજા વિભાગમાં દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકાસુવાસ (ગુજરાતી વિવેચન) તથા નીચે ચોથા વિભાગમાં પાઠનોંધરૂપે પાઠાંતરો, રાસના દેશી શબ્દોનો અર્થસંદર્ભ અને ઉપરના પ્રાકૃત સંદર્ભોની છાયા લેવી.

(૨) દરેક પૃષ્ઠના શીર્ષકરૂપે સંસ્કૃતવ્યાખ્યાના વિષયોનો નિર્દેશ કરવો જેથી વાચકગણ તે-તે વિષયના પદાર્થોને સહેલાઈથી સમજી શકે તથા બાજુમાં જ શાખા/શ્લોકનો ક્રમાંક દર્શાવવો.

(૩) સમગ્ર રાસની ગાથાઓનો સર્ગગ ક્રમાંક તે તે ગાથા પછી તરત ()માં આપવો.

(૪) તમામ પૃષ્ઠમાં રાસ અને ટબો તેટલા જ પ્રમાણમાં આપવો કે જેટલા પ્રમાણમાં યથાયોગ્ય સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક (= દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ), તેની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા (= પરામર્શ કર્ણિકા), તથા શ્લોકાર્થ

+ વ્યાખ્યાનું ગુજરાતી વિવેચન (= કર્ણિકાસુવાસ) અને ટિપ્પણાદિનો તે જ પૃષ્ઠમાં સમાવેશ થઈ શકે. આ પ્રમાણે ગ્રંથનું Setting કરવાથી વાચકવર્ગને પાના આગળ-પાછળ ઉથલાવવા નહિ પડે.

(૫) ગુજરાતી વિવેચનમાં પ્રાયઃ પ્રત્યેક પેરેગ્રાફના પ્રારંભમાં ()માં સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનું પ્રતીક આપવું જેથી વાચકને ઉપરના વ્યાખ્યાગ્રંથ જોડે અનુવાદ સંલગ્ન કરવામાં અનુકૂળતા રહે.

(૬) રાસની પ્રત્યેક નવી ગાથાનો/દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શના નૂતન શ્લોકનો પ્રારંભ નવા પૃષ્ઠથી કરવો.

(૭) ગુજરાતી વિવેચનમાં અવસરે વિષયને અનુરૂપ અવનવા શીર્ષકો (Heading) મૂકી વાચકોને આગળના ગ્રંથવાંચન માટે તૈયાર કરવા. આવી રીતે ગ્રંથના સેટીંગ માટે મહેનત કરી છે.

રાસઅનુસારી દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ એટલે દિવ્ય અને ભવ્ય કલ્પવૃક્ષ !

રાસની સત્તર ઢાળ મુજબ એ કલ્પવૃક્ષનું સંવર્ધન એટલે સત્તર શાખા.

ટબાને અનુસરીને કલ્પવૃક્ષનું ખીલવું એ કુસુમખચિત રંગબેરંગી કર્ણિકા.

નૂતન ગુજરાતી વિવેચન એ કર્ણિકાની ચોતરફ મધમધતી મસ્ત સુવાસ.

આ પરામર્શકર્ણિકાસુવાસ અહીં અવતરણિકા, શ્લોકાર્થ, શંકા-સમાધાન, પ્રશ્ન-પ્રત્યુત્તર, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ, જિજ્ઞાસા-શમન, તર્ક-તથ્ય, તાળુ-ચાવી, દલીલ-નિરાકરણ, સ્પષ્ટતા, આધ્યાત્મિક ઉપનય... ઈત્યાદિ ક્રમથી ફેલાયેલ છે. આ અંગે વિશેષ વિગત માટે જુઓ પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવનામાં જ 'દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા સુવાસ' ની રૂપરેખા પૃ.86.

પ્રથમ ભાગમાં ગ્રંથપ્રારંભ પૂર્વે રાસ-ટબો-દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ-પરામર્શકર્ણિકાવ્યાખ્યામાં આવેલા પદાર્થોની વિસ્તૃત સૂચિ (Tree) આપેલ છે. (જુઓ પૃષ્ઠ - 96 થી 162) આવા પ્રકારના પ્રારંભિક પરિશિષ્ટથી ચોક્કસ પ્રકારના વિષયોની અભિરુચિ ધરાવનાર અध्येતાઓને પોતાના મનપસંદ વિષયોને માણવા તે-તે પૃષ્ઠો ઉપર ઝડપથી સરકવાની સુંદર તક સરળતાથી મળશે. તેમજ અવસરે સિંહાવલોકન/વિહંગાવલોકન માટે પણ અનુકૂળતા રહેશે.

પ્રત્યેક શાખાના પ્રારંભ પૂર્વે ૧ પાનામાં તે-તે શાખાની સંક્ષિપ્ત વિષયમાર્ગદર્શિકા (સંસ્કૃતમાં) તથા ૧ પૃષ્ઠમાં તે શાખાનો ટૂંકસાર આપેલ છે. તથા દરેક શાખાના અંતે બે પૃષ્ઠમાં તે-તે શાખામાં આવેલા પદાર્થોની અનુપ્રેક્ષા (પ્રશ્નપત્ર) આપવામાં આવેલ છે. (તેના જવાબ સાતમા ભાગમાં ૧૭ મા પરિશિષ્ટમાં છે.)

ગ્રંથના અંતે છેલ્લા (= સાતમા) ભાગમાં હસ્તપ્રતોમાં વિદ્યમાન અંતિમ પુષ્ટિકા-લેખક-પ્રેરક-હસ્તપ્રતલેખનસ્થળ વગેરેનો નિર્દેશ કરેલ છે. તથા ૧૮ પરિશિષ્ટો આપેલ છે. આ ક્રમથી સમગ્ર ગ્રંથનું સંપાદન કરવામાં આવેલ છે.

❧ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાની રચનાપદ્ધતિ ❧

(૧) દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શની વ્યાખ્યા કરતી વખતે પ્રારંભમાં પ્રત્યેક શ્લોકની અવતરણિકા આપીને દંડાન્વય જણાવેલ છે. ત્યાર બાદ તેની વ્યાખ્યા 'રાસ' ના સંશોધિત-સંવર્ધિત ટબાને અનુસરીને કરેલ છે. ટબાના શબ્દાર્થને-ભાવાર્થને સંસ્કૃત વ્યાખ્યામાં સંપૂર્ણતયા સમાવવાનો યથાશક્ય પ્રયાસ થયો છે. તથા શક્યતા મુજબ 'ટબા'ની પ્રત્યેક પંક્તિના સમર્થન માટે શ્વેતાંબર-દિગંબર-જૈનેતર શાસ્ત્રોના સંદર્ભોને છૂટથી દર્શાવેલ છે. ટબામાં જે જે પ્રાચીન અવતરણો મહોપાધ્યાયજી મહારાજે લીધેલ છે, તેની સંપૂર્ણ

કે આંશિક પ્રાચીન-અર્વાચીન વ્યાખ્યા પણ તે તે સ્થળે પરામર્શકર્ણિકામાં પ્રાયઃ બતાવેલ છે. (જુઓ - ૧/૨, ૧/૪, ૨/૮, ૨/૧૧-૧૨, ૪/૧, ૪/૫, ૪/૧૩, ૮/૮, ૮/૮, ૮/૧૮, ૧૦/૧૩, ૧૦/૧૪, ૧૩/૧૭, ૧૪/૧૨ વગેરે).

(૨) ટબાના જે પ્રાચીન સાક્ષીપાઠોના મૂળ સ્થળ પ્રાપ્ત ન થયા તેની નવી સંસ્કૃતવૃત્તિ બનાવીને દર્શાવેલ છે (જુઓ - ૮/૧૫ વગેરે).

(૩) આ સિવાય પરામર્શકર્ણિકામાં પણ ઉદ્ભૂત સાક્ષીશ્લોકોની જરૂર પડે ત્યાં વ્યાખ્યા દર્શાવેલ છે (જુઓ - ૩/૪, ૮/૬ વગેરે).

(૪) તથા ક્યાંક ઉદ્ભૂત શ્લોકોના અઘરા અંશોની જ વ્યાખ્યા કરેલ છે. (જુઓ-૨/૮, ૨/૧૧, ૨/૧૨, ૮/૪ વગેરે).

(૫) અહીં અવસરે સંમતિતર્કવૃત્તિની બે હસ્તપ્રતના ટિપ્પણનો ઉપયોગ (૧૦/૧૮), પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની જેસલમેરવર્તી હસ્તપ્રતના પાઠનો ઉપયોગ (૧૦/૧૮), જયપુર-આમેર ભંડારવર્તી આલાપપદ્ધતિ હસ્તપ્રતના પાઠનો ઉપયોગ (૧૪/૭), The New book of knowledge - Vo. 18, (U.S.)નો ઉપયોગ (૧૦/૧૩) તથા 'જૈન યુનિવર્સિટી' નામની વેબસાઈટના મેટરનો ઉપયોગ (૧/૩ + ૮/૨૩) કરીને 'રાસ' + ટબાના પદાર્થને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

(૬) અમુક સ્થળે (૧૪/૧૦ વગેરે) અલગ-અલગ દૃષ્ટિકોણથી મૂળ શ્લોકની બે અવતરણિકા આપેલ છે.

(૭) અવસરોચિત પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ વગેરે દ્વારા ઊંડાણમાં ઉતરીને અહીં પદાર્થને વિશદ કરવાનો ક્ષયોપશમાનુસાર પ્રયાસ દેવ-ગુરુકૃપયા થયેલ છે. આ રીતે Broad Casting અને Deep Casting દ્વારા શ્રુતોપાસનાનો નિર્મળ આનંદ અવાર-નવાર અનુભવેલ છે.

* અધ્યાત્મનું આગવું અનુસંધાન *

અહીં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસમાં વિદ્વતાના અનુસંધાન કરતાં અધ્યાત્મનું અનુસંધાન વધુ મહત્વપૂર્ણ છે. ચર્ચાના મરચા ખાંડવાની ચળ ઉપડે તો તે વિદ્વતા આશિષ નહિ પણ અભિશાપરૂપ બની જતાં વાર લાગતી નથી. દ્રવ્યાનુયોગની તર્કવિદ્યા વાદ-વિવાદ ઊભા કરવા માટે નથી પરંતુ જીવનમાં આધ્યાત્મિક સંવાદ લાવવા માટે છે. તારક તીર્થંકર પરમાત્માએ દર્શાવેલ સૂક્ષ્મધારવાણું નયચક્ર કર્મચક્રને કાપવા માટે છે, સિદ્ધચક્રમાં પ્રતિષ્ઠિત થવા માટે છે. પરંતુ વિષયચક્રમાં કે કષાયચક્રમાં ફસાવા માટે નથી કે ભવચક્રમાં ભટકવા માટે નથી. તેથી જ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં પ્રત્યેક શ્લોકની વ્યાખ્યાના અંતે તે શ્લોકસંબંધી 'આધ્યાત્મિક ઉપનય' સ્વાન્તઃસુખાય + સર્વજનહિતાય દર્શાવેલ છે. પ્રત્યેક શ્લોકના આધ્યાત્મિક ઉપનય વિભાગમાં છેલ્લે આપણા મુખ્ય ધ્યેય-ગંતવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય એવા સિદ્ધસ્વરૂપની અવનવી-અનોખી ૫૦૦ થી વધુ વિશેષતાઓ (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૦, ૨૮, ૪૩, ૫૫, ૬૮, ૭૪, ૭૭, ૮૩ વગેરે) જુદા-જુદા પ્રાચીન-અર્વાચીન શ્વેતાંબરીય-દ્વિગંબરીય ૩૦૦ જેટલા ગ્રંથસંદર્ભોના આધારે જણાવેલ છે. જેથી શાસ્ત્રાભ્યાસનું મુખ્ય પ્રયોજનભૂત લક્ષ્ય ચૂક્યા વિના, ઉપાદેયપણે સિદ્ધદશા ઉપર આંતરિક દૃષ્ટિ-રુચિ-ઉપયોગ-લાગણીતંત્ર સતત કેન્દ્રિત રહે. આ આધ્યાત્મિક ઉપનય વિભાગ એટલે માનો કે ગ્રંથમંદિરના શિખર ઉપર પ્રભુએ અધ્યાત્મનો સુવર્ણકશળ ચઢાવી આપ્યો.

આ રીતે ‘રાસ’ + ટબાની લંબાઈ-પહોળાઈ-ઊંડાઈ-ઊંચાઈની દીર્ઘકાલીન યાત્રા પરમારાધ્યપાદ દાદા ગુરુદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિર્વાજ દિવ્ય કૃપાથી, પૂજ્યપાદ સિદ્ધાંત દિવાકર ગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ વિજય જયધોષસૂરીશ્વરજી મહારાજના સ્વર્ણિમ સામ્રાજ્યમાં, મારા ભવોદધિતારક ગુરુદેવ પરમપૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી મહારાજની અપાર અમીદષ્ટિના લીધે, નિર્વિઘ્નપણે સાનંદ સંપન્ન થઈ.

❀ દ્રવ્યનુયોગ પરામર્શકર્ણિકામાં શું નિહાળશો ? ❀

❀ શ્વેતાંબર, દિગંબર, જૈનેતર દર્શનના જુદા-જુદા ૭૮૫ જેટલા ગ્રંથોના ૩૭૦૦ જેટલા સંદર્ભો દ્વારા અનેક પદાર્થને વિશે વિવિધ મંતવ્યોને દ્રવ્યનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં ગૂંથી લીધેલ છે. આ રીતે પરામર્શકર્ણિકામાં વિસ્તારરુચિવાળા વાચકવર્ગને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ + ટબાના વિવિધ પદાર્થોનું વિશદ સ્પષ્ટીકરણ નિહાળવા મળશે તથા તે તે શાસ્ત્રસંદર્ભો માણવા મળશે. દા.ત.

- નૃસિંહ, ચણોઠી, દાડમ વગેરે ૬૩૦ જેટલા દૃષ્ટાંતો દ્વારા રાસ-ટબાના પદાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ. (જુઓ- ૪/૩, ૪/૬, ૪/૮ વગેરે)
- કાળ પદાર્થ વિશે શ્વેતાંબર-દિગંબર-અન્યદર્શનના ૩૭૦ થી વધુ સંદર્ભો. (જુઓ ૧૦/૧૦ થી ૧૮)
- કુલ ૧૨૧ દોષોની છણાવટ અહીં મળે છે. જેમ કે અન્યોન્યાશ્રય, વિરોધ વગેરે ૬૯ દાર્શનિક દોષો, રત્નત્રયસંબંધી ૪૪ દોષો તથા ખેદ, ઉદ્વેગ વગેરે ૮ આધ્યાત્મિક દોષો. (જુઓ ૪/૧+૩, ૧૧/૮, ૧૨/૭, ૧૬/૭ વગેરે)
- પ્રમાણતત્ત્વ અંગે ૧૦૦ સંદર્ભો (૨૭ શ્વેતાંબરગ્રંથોના, ૧૫ દિગંબરગ્રંથોના તથા ૫૮ અજૈનગ્રંથોના. જુઓ - ૧૨/૧૪).
- જ્ઞાનપ્રાધાન્ય અંગે સ્વ-પરદર્શનના કુલ ૮૨ સંદર્ભો દર્શાવેલ છે. (જુઓ - ૧/૧+૩+૫+૬ તથા ૧૫/૧/૧-૩ થી ૮ તથા ૧૫/૨/૧+૩+૬+૧૦+૧૩)
- સ્વપર્યાય, પરપર્યાય, કારણશુદ્ધ પર્યાય, કાર્યશુદ્ધ પર્યાય, રાજપર્યાય વગેરે ૭૨ જેટલા પર્યાયોની સમજણ અહીં ઉપલબ્ધ થાય છે. (જુઓ - ૪/૮, ૬/૩, ૧૪/૪ વગેરે)
- ગુણપદાર્થ વિશે ૬૯ ગ્રંથસંદર્ભો [૫૫ સ્વદર્શનના (૨/૨, ૨/૧૬, ૧૧/૧), ૧૪ પરદર્શનના (૨/૨)].
- દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વગેરે ૬૭ પદાર્થોના લક્ષણો સ્વ-પરદર્શનના શાસ્ત્રસંદર્ભો સાથે અહીં જણાવેલ છે. (જુઓ - ૨/૨, ૨/૧૧, ૨/૧૬, ૫/૮, ૬/૧, ૬/૭, ૬/૧૧ વગેરે.)
- જીવાદિ ૪૩ પદાર્થની પ્રજ્ઞાપના (જુઓ - ૨/૧૦, ૪/૩, ૭/૧૮, ૮/૮, ૮/૧૮, ૧૦/૧૨, ૧૦/૧૩ વગેરે).
- દ્રવ્યપદાર્થ અંગે ૪૦ સંદર્ભો [૨૧ શ્વેતાંબર ગ્રંથોના, ૮ દિગંબર ગ્રંથોના, ૧૧ પરદર્શનના (૨/૧+૧૩+૧૬, ૮/૨૮, ૧૦/૧)].
- ઉપચારપદાર્થ વિશે સ્વ-પરદર્શનના કુલ ૪૦ સંદર્ભો (૭/૫).
- ૩૮ પ્રકારના સૂત્રો (૧૬/૭ પૃ.૨૫૬૨-૬૩).
- શબ્દની શક્તિ-લક્ષણા-વ્યંજના અંગે સ્વ-પરદર્શનના ૩૭ સંદર્ભો (૫/૧, ૧૩/૪).

- પર્યાયપદાર્થ અંગે ૩૬ સંદર્ભો [૨૧ શ્લોકાંબર ગ્રંથોના (૨/૨, ૨/૧૬), ૧૪ દિગંબર ગ્રંથોના (૨/૨), ૧ યાપનીય સંપ્રદાયનો (૨/૨)].
- ૩૪ પ્રકારના જ્ઞાન અંગે સ્વ-પરદર્શનના વિવિધ સંદર્ભો. (જુઓ - ૨/૧૦, ૪/૩, ૭/૩, ૮/૨, ૮/૧૪+૧૫, ૧૧/૧, ૧૩/૧૦, ૧૬/૭ વગેરે).
- જીવ, અજીવ, જ્ઞાન, કાળ, દિશા, સૂત્ર વગેરે જુદા-જુદા ૩૧ પદાર્થોના અનેક પ્રકારના ભેદ-પ્રભેદો સ્વ-પરદર્શનના શાસ્ત્રસંદર્ભો દ્વારા દર્શાવેલ છે. (જુઓ - ૪/૩, ૫/૧૩, ૬/૧૨, ૭/૩, ૮/૧૬, ૮/૧૮ વગેરે).
- દ્રવ્યશુદ્ધિ, ભાવશુદ્ધિ, પાત્રશુદ્ધિ, સત્ત્વશુદ્ધિ વગેરે ૨૫ પ્રકારની શુદ્ધિઓ નિહાળવા મળશે. (જુઓ - ૧/૪, ૧/૫, ૧૦/૨, ૧૬/૫, ૧૬/૭ વગેરે.)
- સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ, સદસત્કાર્યવાદ, નિત્યવાદ, અનિત્યવાદ, નિત્યાનિત્યવાદ વગેરે ૨૩ પ્રકારના વાદોની સમજૂતી અહીં પ્રાપ્ત થશે. (૩/૭, ૩/૮, ૩/૧૨, ૩/૧૫ વગેરે.)
- અનુગમશક્તિ, ઓધશક્તિ, સમુચિતશક્તિ, આવિર્ભાવશક્તિ, ધર્મશક્તિ વગેરે ૨૧ પ્રકારની શક્તિઓનો સુભગ સમન્વય સ્વ-પરસમયના સંવાદો દ્વારા સાધવામાં આવેલ છે. (જુઓ - ૨/૬, ૨/૮, ૩/૮, ૮/૧૦, ૧૧/૧, ૧૬/૭ વગેરે).
- સ્વભાવદશા, વિભાવદશા, ભવબાલદશા, ધર્મયૌવનદશા, બંધદશા વગેરે ૧૮ પ્રકારની દશાઓનું દિગ્દર્શન અત્રે થયેલ છે. (જુઓ - ૨/૮, ૧૬/૭ વગેરે)
- જીવપરિણામ, અજીવ પરિણામ, પતંજલિસમ્મત પરિણામ, દ્રવ્યાર્થિકસમ્મત પરિણામ, પર્યાયાર્થિક-સમ્મત પરિણામ વગેરે ૧૨ પ્રકારના પરિણામનું પ્રદર્શન સ્વ-પરદર્શનશાસ્ત્રોના સાક્ષીપાઠો દ્વારા દર્શાવેલ છે. (જુઓ - ૨/૧૨, ૩/૮, ૪/૮, ૮/૨૪, ૧૩/૫ વગેરે)
- ક્ષિપ્રચિત્ત, મૂઢચિત્ત, ચલચિત્ત, શુક્લચિત્ત વગેરે ૧૧ પ્રકારના ચિત્તની ચમત્કારસૃષ્ટિ અહીં સર્જાયેલી છે. (જુઓ - ૧૬/૭)
- 'નગ્ન'પદાર્થ અંગે ૧૧ કોશાદિના અવતરણો (૧૨/૨).

✍ એક જ વિષય વિવિધ સ્વરૂપે, અનેક ભેદ-પ્રભેદ પ્રકારે વિસ્તારપૂર્વક દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ષિકામાં ઠેર-ઠેર જોવા મળશે. જેમ કે -

- ૧૫૦ જેટલા નય(મુખ્ય-અવાન્તરભેદ સહિત)નું નિરૂપણ (જુઓ - શાખા-૫, ૬, ૭, ૮).
- ૪૫ પ્રકારના સંબંધનું પ્રકાશન. (જુઓ - ૩/૨, ૭/૧૫, ૭/૧૭, ૭/૧૮ વગેરે).
- આરોપ(ઉપચાર)ના ૪૦ જેટલા પ્રકાર (૬/૭ થી ૧૦, ૭/૬ થી ૧૪).
- વ્યંજનપર્યાય-અર્થપર્યાય વિશે ૨૫ થી વધુ શાસ્ત્રપાઠો (૧૪/૨).
- ગુણશબ્દના ૨૫ અર્થ (૨/૨).
- ૨૩ નયલક્ષણો (૫/૬).
- અનુપલબ્ધિના ૨૧ પ્રકાર (૮/૨૩).
- અસ્તિ-નાસ્તિ અનેકાંત, અક્રમ અનેકાંત વગેરે સ્વરૂપે ૨૧ પ્રકારના અનેકાંતનું દિગ્દર્શન (૨/૫, ૪/૩, ૧૧/૬ વગેરે).

- ૧૬ પ્રકારે ઉપચારસંબંધનું દૃષ્ટાન્તસહિત પ્રતિપાદન (૭/૧૮).
- આકાશ અંગે શ્વેતાંબર-દિગંબર સંપ્રદાયના ૧૪ સંદર્ભો (૧૦/૮+૯).
- પરિણામ વિશે શ્વેતાંબર-દિગંબર-પરદર્શનના ૧૪ મંતવ્યો (૮/૨૪ + ૨૫, ૧૩/૫).
- ૧૪ પ્રકારની સમભંગીનું દિગ્દર્શન (૪/૧૩ + ૧૪).
- ઉપચાર નિમિત્તના ૧૧ પ્રકાર (૬/૮).
- ભાષાના ૧૧ પ્રકાર (૧૬/૧ વગેરે).
- શ્રદ્ધાના ૧૦ સ્વરૂપ (૮/૧).
- ૯ પ્રકારે વૈયાવચ્ચની સમજણ (૧૫/૧/૬).
- નિશ્ચય-વ્યવહારનયના વિભિન્ન ૮ સ્વરૂપોનું પ્રતિપાદન (૮/૨૧ થી ૨૩).
- કાલાદિ ૮ તત્ત્વોનું નિરૂપણ (૪/૧૪, ૫/૧૪).
- સુનય-દુર્નયના ૮ લક્ષણો (૫/૬).
- સાપેક્ષ એકત્વના ૫ પ્રકાર (૩/૫ + ૬).
- ઘટના ચાર પ્રકારોનું બે રીતે નિરૂપણ (૪/૯).

☞ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં અનેક વિસ્તૃત મીમાંસાઓ જાણવા મળશે. જેમ કે -

- ગુણ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે કે પર્યાય સ્વરૂપ ? (૨/૧૧ થી ૧૩, ૧૪/૧૧+૧૨, ૧૪/૧૭).
- દ્રાણેન્દ્રિય દ્રવ્યગ્રાહક છે કે નહિ ? (૨/૧૫).
- સ્યાદ્વાદમાં ૧૭ દોષનો આક્ષેપ (૪/૧) અને તેનું નિરાકરણ (૪/૩).
- સર્વત્ર સમભંગી જ પ્રવર્તે કે નહિ ? (૪/૧૩).
- શક્તિ-લક્ષણાની યુગપત્ પ્રવૃત્તિ થાય કે નહિ ? (૫/૧).
- ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યાસ્તિકનય છે કે પર્યાયાસ્તિક ? (૮/૧૨ + ૧૩).
- નૈગમનય સંગ્રહ-વ્યવહારથી સ્વતન્ત્ર છે કે નહિ ? (૮/૧૫).
- મૂળ નય નવ છે કે સાત ? (૮/૮ થી ૧૮).
- ઉપનય સ્વતંત્ર છે કે નહિ ? (૮/૧૯).
- નિશ્ચયનયમાં ઉપચાર છે કે નહિ ? (૮/૨૦).
- પ્રમેયત્વ અન્વય-વ્યતિરેકી છે કે નહિ ? (૮/૯).
- કાળ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે કે પર્યાય ? (૧૦/૧૦ થી ૧૩, ૧૦/૧૮-૧૯).
- એક દ્રવ્યનું મૂળભૂત લક્ષણ એક કે અનેક ? (૧૧/૪).

☞ ટબાના પદાર્થ અંગે મૂળ આગમગ્રંથોનું સમર્થન મળે તે માટે તેનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન આગમમાં ક્યાં છે ? તેનો નિર્દેશ પણ પરામર્શકર્ણિકામાં ઠેર-ઠેર નિહાળવા મળશે. જેમ કે -

- 'આદૌ અન્તે ચ યન્નાસ્તિ...' સિદ્ધાંતનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન - આચારાંગસૂત્ર (૨/૮).
- સમભંગીનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન - ભગવતીસૂત્ર (૪/૯).
- નગર વગેરેમાં જીવાજીવરૂપતાનું ભગવતીસૂત્ર, સ્થાનાંગસૂત્ર વગેરેમાં પ્રતિપાદન (૭/૧૮).

- સાત નયોનું ઠાણાંગસૂત્ર, અનુયોગદ્વારસૂત્ર વગેરે આગમોમાં નિરૂપણ (૮/૮, ૮/૧૭).
- પ્રસ્થક-વસતિ-પ્રદેશ ઉદાહરણની અનુયોગદ્વારમાં છણાવટ (૮/૧૮).
- પરમાણુની ઉત્પત્તિમાં ભગવતીસૂત્રનો સંદર્ભ (૮/૨૧).
- ઐકત્વિક ઉત્પાદ વિશે આવશ્યકનિર્યુક્તિ, વિશેષાવશ્યકભાષ્યાદિનો સંવાદ (૮/૨૨).
- દિશા અંગે ભગવતીસૂત્રમાં મૂળ ઉદ્ભવ (૧૦/૧૩).
- અરૂપી કાયા વિશે ભગવતીસૂત્રમાં મૂળ ઉદ્ગમ (૧૩/૧૨).
- પરમાણુઉત્પત્તિ અંગે ભગવતીસૂત્રમાં મૂળ ઉદ્ગમ (૧૪/૧૬).
- બ્રહ્માણીનું મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન - સમવાયાંગ સૂત્ર + આવશ્યકનિર્યુક્તિ વગેરે (૧૬/૩).

☞ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં શ્વેતાંબર-દ્વિગંબર-જૈનેતરદર્શનના આધારે અનેક પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. જેમ કે -

- ગુણના લક્ષણ, પ્રકાર, સંખ્યા વગેરે (૨/૨, ૨/૧૬ વગેરે).
- દ્રવ્ય અને ગુણાદિમાં ભેદ (૨/૨+૮+૧૬), અભેદ (૩/૨+૩+૪+૬+૭+૧૫), ભેદાભેદ (૪/૩ થી ૭, ૧૧/૧૦, ૧૩/૪).
- ભાવાન્તરસ્વરૂપ અભાવ (૧૧/૨).
- એકાંતપક્ષમાં અર્થક્રિયાવિરહ (૧૧/૮).
- સામાન્ય-વિશેષસમવ્યાપ્તિ (૧૧/૮).
- જ્ઞાન-ક્રિયાસમુચ્ચય (૧૫/૨/૧).
- સમાપત્તિ (૧૬/૫).
- એકત્ર સત્ત્વ-અસત્ત્વનો સમાવેશ (૪/૮, ૧૩/૧).
- ભેદપ્રતીતિની હાજરીમાં અભેદઉપચાર (૭/૬).
- એકત્ર ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય (૮/૩+૪, ૮/૮).
- શૂન્યવાદ નિરાકરણ (૮/૭).
- પરમાણુ સ્વરૂપ (૮/૨૧).
- કાર્ય-કારણમાં ભેદાભેદ (૧૧/૧૦, ૧૩/૪).
- દ્રવ્યલક્ષણ અંગે ૨૬ સંદર્ભો દ્વારા દ્રવ્યના ૩૨ લક્ષણો (૧૦/૧).
- ધર્મ-ધર્મીમાં ભેદાભેદ (૧૧/૧૦).
- બૌદ્ધિક લક્ષણસમૂહાત્મક મુહૂર્તાદિ (૧૦/૩).
- જઘન્યતમ કાળના જ્ઞાનનો ઉપાય (૧૦/૧૪, ૧૦/૧૭).
- એકત્ર ચલન-અચલન (૧૨/૬).
- અસ્તિત્વ (૧૧/૧).
- લક્ષણભંગભંગ (૧૧/૮).
- સોપાધિક ભેદ (૧૧/૮).

☞ ટબામાં આવતા મતભેદવાળા પદાર્થના નિરૂપણ અંગે પ્રાચીન-અર્વાચીન-આગમિક-તાર્કિક શ્વેતાંબર-દિગંબર ગ્રંથ મુજબ તથા જૈનેતર દર્શનોના ગ્રંથ મુજબ તે-તે પદાર્થનું દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ષિકામાં સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે. જેમ કે —

- સમભંગીમાં અવક્તવ્ય ભાંગો ત્રીજો કે ચોથો ? તે વિશે શ્વેતાંબર-દિગંબરના ૯ ગ્રંથ મુજબ અવક્તવ્ય ત્રીજો ભાંગો, શ્વેતાંબર-દિગંબરના ૧૫ ગ્રંથો અનુસાર ચોથો ભાંગો, બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્ય તથા બ્રહ્મસૂત્રભાસ્કરભાષ્યના નિરૂપણ મુજબ પણ ચોથો ભાંગો છે - આ બાબત દર્શાવી છે. (જુઓ - ૪/૧૦).
- ઋજુસૂત્રનય દ્રવ્યાર્થિક કે પર્યાયાર્થિક ? તે અંગે ૬૬ જેટલા શ્વેતાંબરીય ગ્રંથસંદર્ભો તથા ૯ દિગંબરીય ગ્રંથસંવાદો દર્શાવેલ છે. (જુઓ - ૮/૧૨ + ૧૩).
- નૈગમનય સ્વતંત્ર છે કે નહિ ? તે વિષયમાં શ્વેતાંબરીય તથા દિગંબરીય ગ્રંથોના ૨૦ જેટલા અવતરણો બતાવેલ છે. (જુઓ - ૮/૧૫).
- જીવાદિ તત્ત્વ સાત, આઠ, નવ કે દશ ? તે બાબતમાં શ્વેતાંબર-દિગંબર ૧૪ ગ્રંથોના અવતરણો કે અતિદેશ દ્વારા સાત તત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલ છે. તેમજ ઉભયસંપ્રદાયના ૩૭ જેટલા ગ્રંથોના અવતરણો કે અતિદેશ દ્વારા નવ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. જયધવલા મુજબ આઠ તત્ત્વ તથા અર્હદ્ગીતા મુજબ દશ તત્ત્વ પણ દર્શાવેલ છે (૮/૧૬).

☞ ટબાના પદાર્થનો અન્ય ગ્રંથ સાથે વિરોધાભાસ જેવું જ્યાં જણાય, ત્યાં વિરોધાભાસ દૂર કરી તાત્પર્યાર્થ/સમાધાન જણાવવાનો પ્રયાસ પરામર્શકર્ષિકામાં અનેક સ્થળે કરેલ છે. જેમ કે —

- સમ્મતિતર્ક અને ભગવતીસૂત્ર વચ્ચે ભાસતા વિરોધનો પરિહાર (૧/૨).
- શબ્દને ગુણ કહેવામાં આવતા વિરોધનો ઉકેલ (૨/૨).
- ગુણના પર્યાય ન માનવામાં પ્રાપ્ત અનેક આગમવૃત્તિના વિરોધનું નિરાકરણ (૨/૨).
- ટબો અને તત્ત્વાર્થવૃત્તિ વચ્ચે જણાતા વિરોધનું નિવારણ (૨/૧૧).
- રત્નપ્રભાને પર્યાયાર્થિકથી નિત્ય માનવામાં જીવાભિગમ સાથે વિરોધનું સમાધાન (૬/૧).
- શુદ્ધપર્યાયાર્થિક નામકરણમાં નયચક્ર વગેરે ગ્રંથ સાથે આવતા વિરોધનું શમન (૬/૧ + ૨).
- દેવસેનજી અને મહોપાધ્યાયજી વચ્ચે વિરોધનો વિરામ (૬/૫, ૧૪/૧૬).
- ટબાને પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકની સાથે આવતા વિરોધનું દૂરીકરણ (૬/૧૧).
- અનુયોગદ્વાર સૂત્ર અને સંમતિતર્કાદિ ગ્રંથો વચ્ચે આવતા વિરોધની શાંતિ (૮/૧૩).
- ટબા અને સ્યાદ્વાદકલ્પલતા-નયોપદેશવૃત્તિ-નયરહસ્ય વચ્ચે ઉપસ્થિત વિરોધનો નિકાલ (૮/૧૩).
- ટબા તેમ જ અનુયોગદ્વાર-પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વચ્ચે આવતા વિરોધની હકાલપટ્ટી (૧૦/૧૮).
- ટબા અને શ્રાવકપ્રજ્ઞાપ્તિ વચ્ચે જણાતા વિરોધની વિદાય (૧૫/૧/૬).

☞ ટબામાં પૂર્વાપર વિરોધ જેવું ક્યાંક જણાય તેનું પણ નિરાકરણ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ષિકા કરેલ છે. જેમ કે — ● ઋજુસૂત્રસંમત સ્થૂલ ધ્રોવ્ય (જુઓ - ૮/૨૭).

☞ ટબાના પદાર્થ સાથે સંકળાયેલા અન્ય અનેક ગ્રંથોના આશયનું સ્પષ્ટીકરણ પણ દ્રવ્યાનુયોગ-પરામર્શકર્ણિકામાં જોવા મળશે. જેમ કે —

- ભગવતીસૂત્રવચનનું સ્પષ્ટીકરણ (૧/૨, ૪/૯, ૬/૧૨, ૭/૯, ૮/૨, ૧૦/૧૮+૧૯, ૧૧/૪).
- ઉત્તરાધ્યયન તાત્પર્યપ્રકાશન (૧૧/૪).
- આવશ્યકનિર્ણયના તાત્પર્યનું ઘોતન (૮/૨).
- આવશ્યકનિર્ણય મલયગિરીયવૃત્તિનું વિશદીકરણ (૮/૧૩).
- પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ (૬/૧૨, ૧૦/૧૮+૧૯).
- સ્યાદ્વાદકલ્પલતાનું સ્પષ્ટીકરણ (૪/૧૪).
- વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિનું સ્પષ્ટીકરણ (૮/૨).
- રત્નાકરાવતારિકાના આશયનું પ્રકાશન (૪/૧૪).
- સંમતિતર્કનું સ્પષ્ટીકરણ (૧/૨, ૧૩/૧૦).
- ભામતીમાં વાયસ્પતિમિશ્રના વચનનું અર્થઘટન (૪/૯).
- તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિનું સ્પષ્ટીકરણ (૨/૧૧, ૧૦/૧૮, ૧૧/૪).
- અનેક શબ્દકોશોના આધારે સ્થાનાંગ માતૃકાપદનું (ત્રિપદીનું) સ્પષ્ટીકરણ (૮/૪).
- કાલાણુપ્રતિપાદક યોગશાસ્ત્રાદિના વચનનું તાત્પર્યઘોતન (૧૦/૧૫+૧૭ થી ૧૯).
- તત્ત્વસંગ્રહ સ્પષ્ટીકરણ (૧૨/૬).

☞ સંક્ષેપથી અને વિસ્તારથી ૩૨ સમીક્ષાઓ પણ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમ કે —

- ગદાધરમત સમીક્ષા (૨/૧૫).
- મંડનમિશ્રમત મીમાંસા (૧૧/૧૦).
- શંકરાચાર્યમત સમીક્ષા (૧૨/૩, ૧૩/૧).
- વેદાંતમત સમીક્ષા (૧૨/૯, ૧૩/૭).
- બ્રહ્મદેવમત સમીક્ષા (૧૧/૯, ૧૪/૧૦).
- કુંદકુંદસ્વામીમત સમીક્ષા (૧૪/૧૦).
- અમૃતચન્દ્રમત સમીક્ષા (૧૪/૧૦).
- પદ્મપ્રભમત સમીક્ષા (૧૪/૧૦+૧૪).
- માઈલ્લપવલમત સમીક્ષા (૧૩/૧૭, ૧૪/૧૦+૧૭).
- શુભચન્દ્રમત સમીક્ષા (૧૩/૧૨, ૧૪/૧૬+૧૭).
- અકલંકસ્વામીમત સમાલોચના (૨/૧૨).
- કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાવૃત્તિકારમત સમીક્ષા (૬/૯, ૧૪/૧૭).
- ‘પચતિ’ પ્રયોગમાં નૈયાયિકમત સમીક્ષા (૬/૧૦).
- નેમિચંદ્રમત સમીક્ષા (૭/૭).
- બૌદ્ધમત સમીક્ષા (૮/૭, ૧૧/૮).

- નાગેશભટ્ટમત સમીક્ષા (૮/૮).
- નવ્યનૈયાયિકમત સમીક્ષા (૮/૧૨).
- કાલાણુ સમીક્ષા (૧૦/૧૭).
- વૈયાકરણમહાભાષ્યપ્રદીપવ્યાખ્યા સમીક્ષા (૧૧/૭) વગેરે ૩૩ સમીક્ષા.

☞ દેવસેનમતની સમાલોચના વિવિધ રીતે દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં અનેક સ્થળે જોવા મળશે.

- દિગંબર ગ્રંથો દ્વારા દેવસેનમતસમીક્ષા અનેક સ્થળે કરી છે. જેમ કે ધવલા (=ષટ્પંડાગમવૃત્તિ), જયધવલા (=કષાયપ્રાભૂતવૃત્તિ), સમયસાર, પ્રવચનસાર, પ્રવચનસારવૃત્તિ, નિયમસાર, નિયમસારવૃત્તિ, ચારિત્રપ્રાભૂત, યુક્તિઅનુશાસન, પંચાસ્તિકાયસંગ્રહવૃત્તિ, પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય, તત્ત્વાર્થસર્વાર્થસિદ્ધિ, તત્ત્વાર્થશ્રુતસાગરીવૃત્તિ, તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક, તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક, તત્ત્વાર્થસાર, સિદ્ધિવિનિશ્ચય, લઘીયજ્ઞય, લઘીયજ્ઞયતાત્પર્યવૃત્તિ, અષ્ટસહસ્રી, કાર્તિકેયઅનુપ્રેક્ષા, કાર્તિકેય-અનુપ્રેક્ષાવૃત્તિ, બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહવૃત્તિ, પરમાત્મપ્રકાશવૃત્તિ, દ્રવ્યસ્વભાવપ્રકાશ વગેરે દિગંબર ગ્રંથો દ્વારા દિગંબર દેવસેનના મતની સમીક્ષા કરેલ છે. (જુઓ - ૨/૧૧ + ૧૨, ૮/૧૦, ૮/૧૫ + ૧૬ + ૧૭, ૮/૨૦ + ૨૧, ૮/૨૩, ૧૧/૪, ૧૩/૧૨ + ૧૭, ૧૪/૮ + ૧૦ + ૧૪ + ૧૬ + ૧૭ વગેરે).
- દેવસેનવચન દ્વારા પણ દેવસેનમતસમીક્ષા અનેકત્ર કરેલ છે. (જુઓ - ૮/૧૭, ૧૩/૧૨, ૧૪/૧૬ + ૧૮)
- શ્વેતાંબરાચાર્યોના ગ્રંથો દ્વારા પણ દેવસેનમતસમાલોચના અનેક સ્થળે કરેલ છે. જેમ કે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર, ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ, સંમતિતર્ક, સંમતિતર્કવૃત્તિ, આવશ્યક-નિર્યુક્તિચૂર્ણી, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તત્ત્વાર્થસ્વોપજભાષ્ય, તત્ત્વાર્થહારિભદ્રીવૃત્તિ, તત્ત્વાર્થયશોવિજયવૃત્તિ, તત્ત્વાર્થસિદ્ધસેનીયવૃત્તિ, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રવ્યાખ્યા, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યકોટ્યાચાર્યવૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકભાષ્યમલધારવૃત્તિ, આચારાંગસૂત્રવૃત્તિ, સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્ર, સ્થાનાંગવૃત્તિ, સમવાયાંગસૂત્રવૃત્તિ, નંદીસૂત્રચૂર્ણી, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, દશવૈકલિક-વૃત્તિ, પ્રવચનસારોદ્ધાર, પંચકલ્પભાષ્યચૂર્ણી, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, સિદ્ધસેનીય દ્વાત્રિંશિકાપ્રકરણ, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, ધર્મસંગ્રહણિ, પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, અધ્યાત્મબિંદુ, પ્રમાણમીમાંસા, સમ્યક્ત્વપરીક્ષા, જૈનસ્યાદ્વાદમુક્તાવલી, સ્યાદ્વાદમંજરી, અર્હદ્ગીતા, સમભંગી નયપ્રદીપ, ષોડશકવૃત્તિ, સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા, અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણ, અધ્યાત્મપરીક્ષા, ન્યાયખંડખાદ, ઉપદેશરહસ્યવૃત્તિ, ભાષારહસ્ય, મોક્ષરત્ના (ભાષારહસ્યવૃત્તિ), ધર્મસંગ્રહવૃત્તિ, આગમસાર, નયયકસાર, જ્ઞાનમંજરી, નયકર્ણિકા, પંચસૂત્રવાર્તિક, અધ્યાત્મવૈશારદી વગેરે શ્વેતાંબરીય ગ્રંથો દ્વારા દેવસેનમતની સમીક્ષા કરેલ છે. (જુઓ - ૨/૧૧ + ૧૨, ૮/૮ + ૧૦ + ૧૪ + ૧૬ થી ૨૪, ૧૧/૪, ૧૩/૧૭, ૧૪/૧૭ વગેરે)

☞ અનેક સ્થળે પરામર્શકર્ણિકામાં વિવિધ પદાર્થોનો સમવતાર પણ કર્યો છે. જેમ કે -

- ૧૨ નયોનો ૭ નયોમાં સમવતાર (૪/૮).

- ૯ નયોનો ૭ નયોમાં સમવતાર (૮/૯).
- ૭ નયોનો ૫ નયોમાં સમવતાર (૮/૯).
- યાસ્ક મુનિએ દર્શાવેલ ૬ ભાવવિકારોનો ઉત્પાદાદિત્રિકમાં સમવતાર (૯/૨).

☞ અત્યંત વિસ્તૃત પાઠ/પંક્તિઓ જ્યારે મુદ્રિત પુસ્તકાદિમાં ન મળે અને રાસ-ટબાની હસ્તપ્રતોમાં મળે ત્યારે કઈ હસ્તપ્રતના આધારે આ વાત જણાવી છે ? તેનો ઉલ્લેખ પણ પરામર્શકર્ણિકામાં અવાર-નવાર કરેલ છે (જુઓ - ૨/૧૨, ૪/૧ થી ૩ વગેરે).

- ટબામાં ઉદ્ધૃત શ્લોક અંગે અન્યદર્શનકારોની ક્યારેક બે વ્યાખ્યા જણાવી છે. (જુઓ-૯/૭).
- ટબામાં ઉદ્ધૃત કરેલી ગાથા ક્યારેક બે ગ્રંથોમાં મૂળગાથા તરીકે દર્શાવેલી હોય તો પરામર્શકર્ણિકામાં બંને ગ્રંથની વ્યાખ્યા જણાવેલી છે (જુઓ - ૫/૬ વગેરે).
- ટબાની જુદી-જુદી હસ્તપ્રતોમાં અલગ-અલગ પાઠ મળતા હોય કે મહત્વનો અધિક પાઠ મળતો હોય ત્યાં અપેક્ષિત પાઠવાળી હસ્તપ્રત કયા જ્ઞાનભંડારની છે કે કયા ગામની છે ? તેનો પણ નિર્દેશ પરામર્શકર્ણિકામાં ઘણા સ્થળે કરેલ છે. (જુઓ - ૪/૩, ૬/૪ વગેરે).

☞ ટબામાં સંમતિતર્કની જે ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરેલી છે, તેના ઉપર અલગ-અલગ હસ્તપ્રતોમાં મહોપાધ્યાયજીકૃત જુદી-જુદી વ્યાખ્યાઓ જૂની ગુજરાતીમાં તથા સંસ્કૃતભાષામાં ઉપલબ્ધ છે. તથા તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિજીની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તો પ્રસિદ્ધ છે જ. તદુપરાંત, નવાંગી ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ પણ સંમતિતર્ક ગ્રંથની અમુક ગાથાની વ્યાખ્યા કરી છે. તેથી પ્રસ્તુત અનેક વ્યાખ્યાઓ પરામર્શકર્ણિકામાં દર્શાવેલ છે. આમ પરામર્શકર્ણિકામાં સંમતિતર્કની ગાથાની ક્યાંક (૪/૧૩, ૯/૧૨) બે વ્યાખ્યા તથા ક્યાંક (૨/૧૧) ત્રણ સંસ્કૃતવ્યાખ્યા વાચકવર્ગ માણી શકશે.

- તથા ક્યાંક સંમતિતર્કની ગાથાની જે વ્યાખ્યા ટબામાં મહોપાધ્યાયજીએ આપી હોય તેનું સંસ્કૃતમાં રૂપાંતરણ કરી પરામર્શકર્ણિકામાં દર્શાવેલ છે. (જુઓ - ૨/૧૧ વગેરે).
- તેમ જ ટબામાં ઉદ્ધૃત સંમતિતર્ક ગાથાનું વિવેચન મહોપાધ્યાયજીએ કર્યું હોય તેવા સ્થળે ક્વચિત્ (જુઓ - ૨/૧૨) પરામર્શકર્ણિકામાં તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિજીકૃત સંમતિતર્કગાથાવૃત્તિને જ જણાવેલ છે.
- ક્યાંક ટબામાં ઉદ્ધૃત સંમતિતર્ક ગાથાની શ્રીઅભયદેવસૂરિજીકૃત વ્યાખ્યા અશુદ્ધ કે ત્રુટક જણાતી હોય તથા મહોપાધ્યાયજી મહારાજે જ અન્ય વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં તે ગાથાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરી હોય તો તેવા સ્થળે મહોપાધ્યાયજી મહારાજની વ્યાખ્યાનું અનુસરણ કરીને શુદ્ધ પાઠ પરામર્શકર્ણિકામાં સંમતિતર્કગાથાની વ્યાખ્યામાં નિર્દિષ્ટ કરેલ છે. તથા તેનો ઉલ્લેખ ત્યાં ટિપ્પણમાં કરેલ છે. (જુઓ ૯/૧૯ પૃ. ૧૩૦૯)
- ટબામાં ઉદ્ધૃત કરેલી સંમતિતર્ક વગેરે ગ્રંથની ગાથાનો પાઠ વર્તમાનમાં મુદ્રિત સંમતિતર્કગાથા વગેરેના પાઠ કરતાં જુદો હોય તેવું ક્યાંક જોવા મળે છે. તેવા સ્થળે રાસ-ટબાની હસ્તપ્રતમાં સંમતિતર્કગાથા વગેરે સંબંધી ઉપલબ્ધ થયેલો પાઠ ટબામાં યથાવત્ રાખેલ છે. અથવા

()માં મુદ્રિત પ્રકાશનનો પાઠ મૂકેલ છે. પરંતુ પરામર્શકર્ણિકામાં તો મુદ્રિત સંમતિતર્કગાથા વગેરે જ સદીક જણાવેલ છે. [જુઓ - ૪/૩ (સંમતિતર્કની ૩/૨૭ ગાથા), ૧૧/૧૦ (પ્રવચનસાર ગાથા)]

❧ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં ક્યાંક પંચાંગી આગમ સંદર્ભ દ્વારા તાર્કિક મતનું સમર્થન કરેલ છે (૮/૧૩ પૃ.૮૫૮). તો ક્યાંક દિગંબર ગ્રંથસંવાદ વડે તાર્કિક મતને પુષ્ટ કરેલ છે (૮/૧૩ પૃ.૮૬૧+૮૭૬+ ૮૭૭). તો ક્યાંક દિગંબર મત મુજબ આગમિક મતની પણ સંગતિ કરેલ છે (૮/૧૩ પૃ.૮૭૮). આગમિક વ્યાખ્યામાં પણ ક્યારેક સૈદ્ધાન્તિક મતના બદલે તાર્કિક મતનું અનુસરણ થયેલ હોય તે પણ પરામર્શકર્ણિકામાં નિહાળવા મળશે (૮/૧૩ પૃ.૮૭૮).

❧ ક્યારેક રાસ + ટબાના પદાર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે અન્ય દર્શનના ગ્રંથોનો આધાર અનિવાર્યપણે લેવો પડેલ છે. જેમ કે -

- (૮/૧૨) માં સામાન્યલક્ષણા દીપિતિ, દીપિતિપ્રકાશ, સામાન્યલક્ષણા ગાદાધરી, વ્યુત્પત્તિવાદ, વ્યુત્પત્તિવાદ-આદર્શટીકા વગેરે ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે.

❧ અવસરે આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન, ગોટફ્રીડ, કાન્ટ, હેગલ, રસેલ, બુલર, જેકોબી વગેરે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોના/તત્ત્વચિંતકોના વિચારને તથા આધુનિક જૈવિક વિજ્ઞાનના અભિપ્રાયને પણ પરામર્શકર્ણિકામાં દર્શાવેલ છે. (જુઓ - ૨/૮, ૧૦/૮, ૧૦/૧૩ વગેરે) ગુજરાતી વિશ્વકોશ વગેરેનો પણ ટબાના પદાર્થની સ્પષ્ટતા માટે ઉપયોગ કર્યો છે. (જુઓ - ૧૦/૪).

❧ રાસ + ટબાના પદાર્થને સ્પષ્ટ કરવા સાક્ષીરૂપે ટોકેલા શ્લોક/ગાથાની વ્યાખ્યા પણ અવસરે દર્શાવેલ છે. જેમ કે -

- વિશેષાવશ્યકભાષ્યગાથા (૪/૩, ૬/૧૪, ૭/૭, ૮/૧૫).
- આવશ્યકનિર્યુક્તિગાથા (૮/૮).
- અભિધર્મકોશ - સ્ફુટાર્થા વૃત્તિ (૮/૬) વગેરે.

❧ એક જ વિષય અંગે દિગંબર - શ્વેતાંબરાદિ જુદા-જુદા ગ્રંથકારોના મતભેદને સંક્ષેપથી અને વિસ્તારથી દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં દર્શાવેલ છે. જેમ કે -

- નૈગમના પ્રકાર વિશે ૧૫ જેટલા મતોનું દિગ્દર્શન (૬/૭).
- લક્ષણાના સ્વરૂપ તથા ભેદ અંગે જૈન-નૈયાયિક-વૈયાકરણ-આલંકારિક-મીમાંસક વગેરે મતોનો નિર્દેશ (૫/૧, ૬/૮, ૧૩/૪).
- ઉપચારના નિમિત્ત વિશે ૫ અભિપ્રાયોનું નિવેદન (૫/૧, ૬/૮).
- વિવિધ દર્શનોમાં ધ્યાનના ચાર માર્ગ (૧૬/૫).
- 'ગૌઃ વાહીકઃ' - સ્થળે ૫ વિભિન્ન અભિપ્રાયોનું પ્રતિપાદન (૧૨/૧૧).

❧ દિગંબર ગ્રંથોની સ્પષ્ટતા અનેક સ્થળે કરેલ છે (જુઓ - ૨/૨, ૪/૩, ૭/૨, ૭/૧૫, ૮/૨, ૮/૫, ૧૦/૧૬, ૧૧/૨, ૧૧/૬, ૧૧/૧૦, ૧૨/૮, ૧૩/૨, ૧૩/૪, ૧૪/૩, ૧૪/૧૦ વગેરે).

- ☞ શ્રેતાંબર-દિગંબર સંપ્રદાયના મતભેદો અનેક સ્થાને દર્શાવેલ છે (જુઓ - ૯/૨૩, ૧૧/૧૧ વગેરે).
- ☞ દિગંબર-શ્રેતાંબર ગ્રંથોના તુલ્યાર્થક સંદર્ભોનો અતિદેશ પણ કર્યો છે (જુઓ- ૬/૧૧, ૭/૧૮, ૮/૧૦).
- ☞ સૈદ્ધાંતિક મત અને તાર્કિક મત વચ્ચેના તફાવતોને પણ અનેક સ્થળે જણાવેલ છે (જુઓ - ૮/૧૩, ૯/૨૩, ૧૦/૧૩, ૧૦/૧૭).
- ☞ પરામર્શકર્ણિકામાં ઉદ્ધૃત સાક્ષીપાઠમાં અંતર્ગત ઉદ્ધરણોના પણ મૂળ સ્થળ શોધીને તેનો નિર્દેશ ()માં કરેલ છે. જેમ કે -
- સ્યાદ્વાદમંજરીના ઉદ્ધૃત સંદર્ભ (૩/૧૫, ૮/૧).
 - સંમતિતર્કવૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત સંદર્ભ (૧/૨+૬+૭, ૨/૧૨, ૪/૩).
 - સ્યાદ્વાદકલ્પલતાના ઉદ્ધરણોના મૂળ સ્થાન (૨/૧૨, ૧૦/૧૩ વગેરે).
 - ધર્મસંગ્રહવૃત્તિના ઉદ્ધરણ (૧૦/૧૩). ● નયચક્રસારમાં ઉદ્ધૃત પાઠ (૯/૨૮).
 - પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિગત ઉદ્ધરણ (૧૦/૩). ● અનેકાંતવ્યવસ્થામાં ઉદ્ધૃત પાઠ (૨/૮).
 - ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિગત ઉદ્ધૃત પાઠ (૨/૮). ● ગચ્છગાયારપયત્રામાં ઉદ્ધૃત સંદર્ભ (૧૫/૨/૮).
 - સૂચગડાંગવૃત્તિગત ઉદ્ધરણ (૧/૪, ૧૧/૮, ૧૩/૧) વગેરેમાં ઉદ્ધૃત પાઠના મૂળસ્થાન ()માં જણાવેલ છે.
- ☞ રાસ + ટબાના પદાર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે પરામર્શકર્ણિકામાં સંવાદરૂપે દર્શાવેલ જટિલ સંદર્ભોની પણ વિસ્તૃત છણાવટ અવસરે કરેલ છે. જેમ કે -
- નયોપદેશવૃત્તિની સ્પષ્ટતા (૮/૧૩). ● સ્યાદ્વાદકલ્પલતાનું વિશદીકરણ (૮/૧૨).
- ☞ ટબામાં અતિદેશ કરેલા પદાર્થો પરામર્શકર્ણિકામાં વિસ્તારથી સમજવા મળશે. જેમકે -
- સકલાદેશ, વિકલાદેશ, પ્રમાણસમભંગી, નયસમભંગી વગેરે (૪/૧૪).
 - દ્રવ્યાર્થિકના દશ ભેદોનો શુદ્ધાશુદ્ધ સંગ્રહાદિમાં સમાવેશ (૮/૧૪).
 - પર્યાયાર્થિકના છ પ્રકારોનો શુદ્ધાશુદ્ધ ઋજુસૂત્રાદિમાં સમવતાર (૮/૧૪).
 - દેવસેનમતમાં ૯ ના બદલે ૧૧ નયના આપાદનસ્થળે ૪૪ નયનું આપાદન (૮/૧૦).
 - પ્રસ્થકાદિ દેષાંત (૪/૧૩, ૮/૧૫+૧૮).
 - પુંડરીક અધ્યયન અર્થ (૮/૨૨).
- ☞ એક જ શ્લોક/ગાથાને મહોપાધ્યાયજીએ ટબામાં અનેક વખત સાક્ષીરૂપે અલગ-અલગ પ્રયોજનથી ટાંકેલ હોય તો તેવા સ્થળે વાચકવર્ગને પૂર્વાપર અનુસંધાન રહે તે માટે પરામર્શકર્ણિકા વ્યાખ્યામાં યથાશક્ય ()માં પૂર્વોત્તર શાખા-શ્લોકના નંબર જણાવેલ છે. જેમ કે-
- ‘ચરણ-કરણખ્ખહાણા..’ - ગાથા (ટબામાં ૧/૨ માં તથા ૪/૧૪ માં ટાંકેલ છે).
 - ‘આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ...’ - કારિકા (ટબામાં ૨/૮ માં અને ૩/૧૪ માં ઉદ્ધૃત છે).
 - ‘પુરિસમ્મિ પુરિસસદ્ધો...’ - ગાથા (ટબામાં ૪/૫ તથા ૧૪/૬ માં ઉદ્ધૃત છે).
 - ‘અણુ-દુઅણુઈં દવ્વે..’ - ગાથા (ટબામાં ૯/૨૧ માં તેમજ ૧૪/૧૬ માં ઉદ્ધૃત છે).

આ જ ગ્રંથમાં આવતા પદાર્થોને આગળ-પાછળની શાખાના પદાર્થની સાથે સાંકળી લઈને સમગ્ર ગ્રંથને અખંડપણે વણી લેવાનો પ્રયત્ન દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ષિકામાં કરેલ છે. દા.ત.

- સમવાયનિરાસ (૩/૨, ૩/૬, ૮/૧+૨૧, ૧૧/૮+૧૦, ૧૨/૬ વગેરે સ્થળનો આગળ-પાછળ નિર્દેશ થયેલ છે).
- દ્રવ્યલક્ષણ (૨/૧, ૮/૨૮, ૧૦/૧).
- ગુણલક્ષણ (૨/૨, ૨/૧૬, ૧૧/૧).
- ઉર્ધ્વતા સામાન્ય (૨/૪, ૧૪/૨).
- લક્ષણા નિમિત્ત (૫/૧, ૬/૮, ૮/૧૮).
- વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક (૩/૬, ૧૪/૧૭).
- પરિણામ (૮/૨૪, ૧૩/૫).
- ધ્યાન (૧/૬, ૧૬/૫, ૧૬/૬).
- ગુણ-સ્વભાવઐક્ય (૨/૨, ૧૩/૧૭).
- સંસારી જીવની મૂર્તતા (૧૨/૩+૧૧).
- દ્રવ્યનિત્યતા (૨/૪, ૧૪/૧૩).
- જ્ઞાનમાં જીવોપચાર (૫/૧૨, ૬/૧૦, ૭/૧૦).
- સાપેક્ષભાવો પારમાર્થિક (૪/૨, ૧૧/૬).
- વચનમાર્ગવ્યાપક નયવાદ (૪/૮, ૮/૮).
- વ્યંજનપર્યાય - અર્થપર્યાય (૪/૫, ૧૪/૧ થી ૫).
- નાસ્તિસ્વભાવ અપેક્ષા (૪/૮, ૧૧/૬).
- દિગંબરમાન્ય ભેદ-અભેદ સ્વરૂપ (૪/૩, ૧૧/૧૦).
- દ્રવ્ય અને ગુણાદિ વચ્ચે ભેદાભેદ (૪/૩ થી ૭).
- લોકાકાશપ્રદેશતુલ્ય કાલાણુ (૧૦/૧૦+૧૪).
- ગ્રહણ સ્વરૂપ (૨/૨, ૧૦/૨૦, ૧૧/૪).
- નયના ઉપયોગનું અનુસંધાન (૬/૪).
- પારિણામિક ભાવ (૧૧/૪+૧૨).
- પ્રદીપ નિત્યાનિત્યતા (૮/૧, ૮/૨૫).
- સ્વતંત્ર અવયવીદ્રવ્ય નિરાસ (૩/૩+૪, ૧૦/૩).
- પ્રથમ-અપ્રથમ કેવલજ્ઞાનાદિ ભેદ (૨/૧૦, ૪/૩, ૮/૧૫+૧૭, ૧૧/૮, ૧૩/૧૦, ૧૪/૭).
- ગુણવિકાર પર્યાયપ્રતિષેધ (૨/૧૩, ૧૪/૧૭).
- ઓઘશક્તિ (૨/૮, ૧૧/૮).
- પર્યાય લક્ષણ (૨/૨, ૧૪/૧૫).
- મનસ્કાર (૮/૬, ૧૧/૮).
- ઉપચાર નિરૂપણ (૨/૨, ૭/૬).
- ઈચ્છાયોગલક્ષણ (૧/૮, ૧૫/૨/૧૧).
- અર્થક્રિયાકારિત્વાભાવ (૧૧/૮+૧૦).
- જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા (૧/૫, ૧૫/૧/૩).
- ગુણના પર્યાયનું સ્પષ્ટીકરણ (૨/૨, ૧૩/૧૭).
- કેવલજ્ઞાન ત્રૈલક્ષણ્ય (૪/૩, ૮/૧૪+૧૫).
- શુદ્ધઅર્થપર્યાયગ્રાહકતા (૮/૧૩, ૧૨/૨).
- પ્રસ્થકાદિ દૃષ્ટાંત (૪/૧૩, ૮/૧૫).
- પ્રમાણ લક્ષણ (૮/૧૮, ૧૨/૧૪).
- ઉત્પાદાદિનો ત્રૈકાલ્ય સ્પર્શ (૬/૧૦, ૮/૨૦).
- સમભંગીમાં નયાશ્રય (૪/૧૪, ૧૩/૧૭).
- કાલાંતર આરોપ વિમર્શ (૬/૮, ૬/૧૦).
- જીવલક્ષણ (૫/૧૮, ૧૦/૨૦).
- મેરુનિત્યતા (૬/૧, ૬/૧૩, ૮/૨૬).
- કાલાણુનિરૂઢ લક્ષણા (૧૦/૧૫+૧૭+૧૮).
- ક્રિયામાણ-કૃતવિચાર (૬/૧૩, ૮/૧૧).
- અસ્તિત્વાદિ (૬/૧૧, ૧૧/૧).
- વસ્તુલક્ષણ (૩/૬, ૧૪/૧૭).

રાસના પદાર્થોની સ્પષ્ટતા મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના જ અન્ય ગ્રંથોના સંદર્ભ દ્વારા અનેક સ્થળે કરેલ છે. (જુઓ - ૧/૧, ૩/૩-૧૩, ૪/૧૩, ૫/૧, ૬/૭-૧૦, ૮/૧૫, ૮/૪-૮-૧૨, ૧૦/૮, ૧૧/૬, ૧૨/૧, ૧૩/૭, ૧૪/૧૩, ૧૫/૧/૫ વગેરે.)

- ☞ અનેક સ્થળોએ નકશા-કોષકો દર્શાવીને પદાર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (જુઓ - ૧/૧, ૨/૧૧, ૩/૧૩, ૪/૮ + ૧૩ + ૧૪, ૫/૧ + ૮ + ૧૯, ૬/૧૦ + ૧૧ + ૧૨ + ૧૫ + ૧૬, ૭/૧ + ૧૯, ૮/૧૬, ૯/૮ + ૨૩ + ૨૪ + ૨૮, ૧૦/૧૯, ૧૨/૧૪, ૧૩/૪, ૧૪/૭ વગેરે.). પરિશિષ્ટ-૧૫માં આ નકશાઓ દર્શાવેલ છે.
- ☞ એક જ ગ્રંથકારે જુદા-જુદા ગ્રંથોમાં એક જ વિષયમાં વિલક્ષણ વાતો કરી હોય તેનો ઉલ્લેખ પરમર્શકર્ષિકામાં કરેલ છે. દા.ત.—
- ઋજુસૂત્રનય અંગે શ્રીહરિભદ્રસૂરિમત (૮/૧૩), શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિમત (૮/૧૩), મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીમત (૮/૧૩).
 - કાળતત્ત્વ વિશે શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિમત (૮/૧૩, ૧૦/૧૯), શ્રીશીલાંકાર્યાર્થમત (૧૦/૧૨, ૧૦/૧૮), શ્રીમલયગિરિસૂરિમત (૧૦/૧૨+૧૯).
- ☞ એક જ ગ્રંથકારે એક જ વિષયમાં એક જ ગ્રંથમાં અલગ-અલગ અભિપ્રાયથી આગળ-પાછળ અનેક વિભિન્ન મંતવ્યો જણાવેલ હોય, તેનું દિગ્દર્શન કરેલ છે. દા.ત. વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિમાં
- વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય અંગે શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિમત (૧૪/૨).
 - ઋજુસૂત્ર અંગે શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિમત (૮/૧૩) વગેરે.
- ☞ પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાની ગાથાઓને ઉત્તરકાલીન ગ્રંથકારોએ સંસ્કૃત ભાષામાં જાણે કે છાયા સ્વરૂપે બતાવી ન હોય ! એવા અનેક સ્થળોને વાચકવર્ગ પરમર્શકર્ષિકામાં નિહાળી શકશે.
- (જુઓ - ૧૩/૧૦, ૧૪/૭, ૧૪/૧૭, ૧૬/૨ વગેરે).
 - શ્વેતાંબરીય ગ્રંથોનું આવું સંસ્કૃત રૂપાંતરણ દિગંબર ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે છે. (જુઓ - ૧૫/૨/૩ વગેરે).
- ☞ એક જ ગ્રંથકારે સ્વરચિત અનેક ગ્રંથમાં અન્ય ગ્રંથના એક જ શ્લોક મૂળગ્રંથરૂપે દર્શાવેલ હોય તેવા શ્વેતાંબર-દિગંબર ગ્રંથોના અનેક સ્થળોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમ કે —
- ઈચ્છાયોગ અંગે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અને લલિત વિસ્તરા ગ્રંથની કારિકા (જુઓ-૧/૮, ૧૫/૨/૧૧).
 - જીવલક્ષણ વિશે સમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ, ભાવપ્રાભૂતની ગાથા (જુઓ - ૧૦/૨૦).
- ☞ એક જ ગ્રંથકારે સ્વરચિત જુદા-જુદા ગ્રંથોમાં અન્ય ગ્રંથના એક જ શ્લોકને થોડાક ફેરફાર સાથે ઉદ્ધૃત સંદર્ભ તરીકે જણાવેલ હોય, તેને પરમર્શકર્ષિકામાં દર્શાવેલ છે. દા.ત.
- અનેકાંતજયપતાકા તથા અનેકાન્તવાદપ્રવેશ ગ્રંથમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ઉદ્ધૃત કરેલ શ્લોક (૧૧/૮) વગેરે.
- ☞ જુદા-જુદા ગ્રંથકારોએ એક જ શ્લોક આંશિક શાબ્દિક ફેરફાર સાથે અનેક ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત સંદર્ભ તરીકે જણાવેલ હોય તેનો પરમર્શકર્ષિકામાં નિર્દેશ કરેલ છે. દા.ત.

- 'બાલ-સ્ત્રી-મન્દ-મૂર્ખાણાં....' - શ્લોક (અગિયાર ગ્રંથમાં આંશિક ફેરફાર સાથે ઉદ્ધૃત - ૧૬/૧).
- 'નાન્વયો ભેદરૂપત્વાત્...' - શ્લોક (નવ ગ્રંથમાં ફેરફાર સાથે ઉદ્ધૃત - ૧૧/૮).
- 'પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનં...' - શ્લોક (સાત ગ્રંથમાં ક્વચિત્ આંશિક ફેરફાર - ૮/૨૪).
- 'યસ્મિન્નેવ હિ સન્તાને...' - શ્લોક (સાત ગ્રંથમાં ફેરફાર સાથે ઉદ્ધૃત - ૧૧/૮).
- 'શક્તયઃ સર્વભાવાનાં...' - કારિકા (પાંચ ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત - ૨/૭)
- 'આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ...' - કારિકા (પાંચ ગ્રંથમાં ફેરફાર યુક્ત ઉદ્ધૃત - ૨/૮).
- 'અસિદ્ધઃ સિદ્ધસેનસ્ય...' - શ્લોક (ચાર ગ્રંથમાં ફેરફાર સાથે ઉદ્ધૃત - ૧૧/૮).
- 'જાતિરેવ હિ ભાવાનાં...' - શ્લોક (ચાર ગ્રંથમાં ફેરફાર સાથે ઉદ્ધૃત - ૧૧/૮).
- 'જાવહ્યા વયણપહા...' - શ્લોક (ત્રણ ગ્રંથમાં આંશિક તફાવત સાથે ઉદ્ધૃત - ૮/૮).

☞ એક જ શાસ્ત્રકારે એક જ સૂત્ર કે શ્લોક અક્ષરશઃ સમાનસ્વરૂપે અનેક ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ હોય કે ઉદ્ધૃત કરેલ હોય તેનો ઉલ્લેખ પણ પરામર્શકર્ષિકામાં જોવા મળશે. જેમ કે -

- ભગવતીસૂત્ર - ઠાણાંગસૂત્ર (૨/૧૨). ● ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ - ઠાણાંગસૂત્રવૃત્તિ (૧૦/૧૩).

☞ એક જ અવતરણ અનેક જૈન શાસ્ત્રકારોએ જુદા-જુદા ગ્રંથોમાં અક્ષરશઃ સમાન રીતે ઉદ્ધૃત કરેલ હોય તેવા ગ્રંથોનો નિર્દેશ પણ પરામર્શકર્ષિકામાં જોવા મળશે. જેમ કે -

- 'કિમયં ભંતે ! કાલોત્તિ પવુચ્ચહ ?' - આ સંદર્ભ આઠ ગ્રંથોમાં ઉદ્ધૃત છે (જુઓ-૧૦/૧૧).
- 'દ્રવ્યં પર્યાયવિયુતં...' - આ શ્લોક સાત ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત છે (જુઓ-૧૧/૮).
- 'સર્વમસ્તિ સ્વરૂપેણ...' - આ શ્લોક પાંચ ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત છે (૧૩/૧).
- 'કારણમેવ તદન્યં...' - આ શ્લોક ત્રણ ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત છે (૧૩/૧૨).

☞ સ્વ-પરદર્શનના અનેક ગ્રંથોમાં ઉદ્ધૃત કરેલ એક સરખા શ્લોકાદિ દ્વારા રાસ + ટબાના પદાર્થને સ્પષ્ટ કરેલ છે. જેમ કે -

- 'ગુણાનાં પરમં સ્વં...' - શ્લોક જૈન-અજૈન સાત ગ્રંથોમાં મળે છે (૮/૨).
- 'સુખમાહ્લાદનાકારં...' - શ્લોક પાંચ ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત મળે છે (૮/૭).
- 'યદ્યપિ ન ભવતિ હાનિઃ...' - શ્લોક ત્રણ અજૈન ગ્રંથોમાં મળે છે (૮/૮).

☞ સ્વ-પરદર્શનના આધારે એક જ પદાર્થના સમાનાર્થક અનેક શબ્દો જણાવેલા છે. જેમ કે -

- આકાશના પર્યાયવાચી ૨૭ શબ્દો (૧૦/૮).
- પર્યાયના એકાર્થક ૧૮ શબ્દો (૨/૨, ૧૪/૧)
- સમાપત્તિના પર્યાયવાચી ૧૮ શબ્દો (૧૬/૫).
- ગુણના એકાર્થક ૧૭ શબ્દો (૨/૨ + ૧૧, ૧૩/૧૭).
- દ્રવ્યના સમાનાર્થક ૮ શબ્દો (૨/૧ + ૧૦/૨૦).
- અણુના પર્યાયવાચક ૭ શબ્દો (૭/૧૩).
- તિર્યક્ સામાન્યના પર્યાયવાચી ૪ શબ્દો (૨/૫)
- ઊર્ધ્વતાસામાન્યના સમાનાર્થક ૪ શબ્દો (૨/૫)

પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિવેચનમાં ઉપયોગી એવા સમાન શ્લોક/ગાથા/વિવરણ શ્વેતાંબર-દિગંબર-જૈનેતરદર્શનના અનેક ગ્રંથોમાં મૂળગ્રંથસ્વરૂપે જોવા મળે તો તે - તે ગ્રંથોના નામોલ્લેખપૂર્વક પરામર્શકર્ણિકામાં તેને દર્શાવેલ છે. દા.ત. ‘જં અન્નાણી...’ આ એક જ ગાથા દિગંબર-શ્વેતાંબરના ૧૪ ગ્રંથોમાં એક પણ શાબ્દિક ફેરફાર વિના જોવા મળે છે (જુઓ-૧૫/૨/૧૩). સ્વ-પરદર્શનના અનેક શાસ્ત્રોમાં (ઉદ્ધૃત શ્લોકરૂપે નહિ પણ) મૂળ શ્લોક તરીકે આવતા, આંશિક પણ ફેરફાર વિનાના શ્લોકોવાળા પરામર્શકર્ણિકાનિર્દિષ્ટ ગ્રંથોની ટૂંકી યાદી નીચે મુજબ છે.

- પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, ઔપપાતિકસૂત્ર, તીર્થોદ્ગાલી પ્રકીર્ણક, દેવેન્દ્રસ્તવ, સમરાઈચ્ચ કહા, આવશ્યકનિર્યુક્તિ, વિંશતિવિંશિકાપ્રકરણ (જુઓ - ૭/૪, ૧૨/૩).
- બૃહત્કલ્પભાષ્ય, ચન્દ્રકવેધ્યકપયત્રા, મરણવિભક્તિ પયત્રા, મરણસમાધિપ્રકીર્ણક, પંચાશક, આરાધનાપતાકા (દ્વિવિધ), પંચવસ્તુક, સંવેગરંગશાળા, દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ, ભગવતી આરાધના (૧૫/૧/૮).
- આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ઔપપાતિકસૂત્ર, તીર્થોદ્ગાલી પયત્રા, સમરાઈચ્ચકહા, આત્મપ્રબોધ, વિચારસાર (૫/૧૩).
- ઔપપાતિક સૂત્ર, તીર્થોદ્ગાલી પયત્રા, દેવેન્દ્રસ્તવ પયત્રા, આવશ્યકનિર્યુક્તિ, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, આત્મપ્રબોધ (૫/૧૪, ૧૫/૨/૨).
- અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને આવશ્યકનિર્યુક્તિ (૬/૧૪).
- તંદુલવૈચારિક અને જ્યોતિષ્કરંડક (૧૦/૧૪).
- બૃહત્કલ્પસૂત્ર તથા સ્થાનાંગસૂત્ર (૧૬/૨).
- શ્રાવકપ્રજ્ઞાપ્તિ તથા સંવેગરંગશાળા (૧૬/૨).
- યોગશાસ્ત્ર તથા ષડ્દર્શનસમુચ્ચય (૧૫/૨/૩).
- નિશીથભાષ્ય, વિચારસાર (૧૬/૨).
- પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, સ્યાદ્વાદભાષા (૬/૧૧, ૬/૧૪).
- ભગવતીસૂત્ર, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (૧૪/૪+૧૭).
- હિતોપદેશમાળા, ષષ્ટિશતક, સંગ્રહશતક, ગાથાસહસ્રી, પ્રવચનપરીક્ષા (૮/૮).
- ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (૧૫/૨/૩).
- રત્નાકરાવતારિકા, પંચાશત્ પ્રકરણ, જૈન સ્યાદ્વાદમુક્તાવલી, જૈનવિશેષતર્ક (૮/૩).
- આત્મમીમાંસા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, જૈન સ્યાદ્વાદમુક્તાવલી, સ્યાદ્વાદકલિકા (૮/૩, ૮/૭).
- ભગવતીસૂત્ર, જ્યોતિષ્કરંડક, બૃહત્સંગ્રહણિ (૮/૨૧).
- સ્થાનાંગ સૂત્ર, નંદિસૂત્ર (૧૪/૭).
- ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (૮/૨૮).
- ભગવતીસૂત્ર, નંદિસૂત્ર, બૃહત્કલ્પભાષ્ય, પંચકલ્પભાષ્ય, આવશ્યકનિર્યુક્તિ (૧૬/૨).
- સંમતિતર્ક, ગોમ્મટસાર, (૮/૨૪).

- જૈનવિશેષતર્ક, આલાપપદ્ધતિ (૧૨/૧૩).
- આલાપપદ્ધતિ, કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાવૃત્તિ (૧૩/૧ થી ૮ તથા ૧૪ + ૧૫).
- પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ, સમયસાર, નિયમસાર, ભાવપ્રાભૂત (૧૦/૨૦).
- લઘુ નયયક, દ્રવ્યસ્વભાવપ્રકાશ (૬/૧૩, ૬/૧૪, ૭/૧, ૭/૫+૬, ૭/૧૩ થી ૧૭, ૮/૫+૧૩, ૧૩/૧૭).
- સુભાષિત રત્નભાંડાગાર, સૂક્તમુક્તાવલી, ભર્તૃહરિસુભાષિતસંગ્રહ (૮/૮).
- ચાણક્યનીતિશતક, નીતિમંજરી, સુભાષિત રત્નભાંડાગાર (૧/૮).
- સૂક્તમુક્તાવલી, કવિતામૃતકૂપ (૧૬/૭). ● તંત્રવાર્તિક, ભાવપ્રકાશન (૧૩/૪).
- કાવ્યપ્રકાશ, ભાવપ્રકાશન (૧૩/૪). ● સાંખ્યકારિકા, જલ્પકલ્પલતા (૮/૨૩).
- બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચય, દ્વાત્રિંશિકા (૧૫/૨/૧૧). ● જીવસમાસ, સિદ્ધાન્ત સારોદ્ધાર (૧૦/૧૪).

☞ તે જ રીતે એક જ વ્યાખ્યાકારે કે જુદા-જુદા ટીકાકારે અલગ-અલગ વ્યાખ્યા-ટીકા-વિવરણાદિમાં સમાન નિરૂપણ કરેલ હોય તેવું પણ જોવા મળે છે. તે-તે ટીકાગ્રંથોના અનેક વાક્યો/પેરેગ્રાફ અક્ષરશઃ સમાનરૂપે અનેકત્ર ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમ કે -

- આવશ્યકનિર્યુક્તિ હારિભદ્રી વૃત્તિમાં, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય મલધારવૃત્તિમાં, ભગવતીસૂત્રવૃત્તિમાં, સ્થાનાંગવૃત્તિમાં દ્રવ્ય-ગુણાદિના ભેદાભેદની વિસ્તૃત ચર્ચા (જુઓ પરામર્શકર્ણિકા-૪/૪).
- અનુયોગદ્વારવૃત્તિમાં અને વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિમાં ગુણવ્યુત્પત્તિ (૨/૧૬).
- આલાપપદ્ધતિમાં તથા કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાવૃત્તિમાં ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ (૧૧/૧).
- કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાવૃત્તિમાં તથા આલાપપદ્ધતિમાં શબ્દનયવ્યુત્પત્તિ (૬/૧૪).
- આવશ્યકનિર્યુક્તિહારિભદ્રી વૃત્તિમાં અને આવશ્યકનિર્યુક્તિમલયગિરીય વૃત્તિમાં નયનિરૂપણ (૮/૧૨).
- અનુયોગદ્વારસૂત્રની હારિભદ્રીવૃત્તિમાં અને મલધારવૃત્તિમાં નયનિરૂપણ (૮/૧૩).
- દિગંબરીય ધવલા-મહાધવલામાં નયનિરૂપણ (૮/૧૬).

અનેક ગ્રંથોમાં આવતા આવા અક્ષરશઃ સમાન પાઠોના અવતરણ પરામર્શકર્ણિકા વ્યાખ્યામાં તે તે ગ્રંથોના નામોલ્લેખ સહિત કરેલ છે. તેનાથી વિજ્ઞ વાચકવર્ગને ખ્યાલ આવશે કે પૂર્વે આ રીતે આદાન-પ્રદાનનો વ્યવહાર પ્રચલિત હતો. કયા ગ્રંથમાંથી ક્યારે તે શ્લોકો/સંદર્ભો કોણે ગ્રહણ કર્યા ? તેનું મૂળ સ્થાન કયું ? તે અંગે ઈતિહાસવેત્તાઓ પણ આના માધ્યમથી પ્રયાસ કરશે - તેવી ભાવના રાખું છું.

☞ જૈનેતર વિદ્વાનોના ગ્રંથો ઉપર જૈન વિદ્વાનોએ રચેલ વ્યાખ્યા-વિવરણ વગેરે પણ પરામર્શકર્ણિકામાં માણવા મળશે. જેમ કે -

- બૌદ્ધાચાર્ય દિઙ્નાગે રચેલ 'ન્યાયપ્રવેશકશાસ્ત્ર' ઉપર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ બનાવેલી શિષ્યહિતા વ્યાખ્યા તથા પાર્શ્વદેવગણીએ બનાવેલી 'ન્યાયપ્રવેશકવૃત્તિપંજિકા'. (પૃ. ૬૮૮ વગેરે)
- 'પાતંજલ યોગસૂત્ર ભાષ્ય' ઉપર મહોપાધ્યાય યશોવિજયજીએ રચેલ યોગસૂત્રવિવરણ. (પૃ. ૨૫૪૨)

- વૈશેષિક શિવાદિત્ય મિશ્રએ રચેલ 'સત્તપદાર્થી' ઉપર જિનવર્ધનસૂરિએ રચેલ સત્તપદાર્થીવૃત્તિ. (પૃ. ૧૦૬૮)

❧ દિગંબર - શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જુદા-જુદા ગ્રંથકારોએ અલગ-અલગ ગ્રંથોમાં આંશિક શાબ્દિક ફેરફાર સાથે અર્થતઃ એક સરખી બાબત જણાવી હોય તેવા અનેક શાસ્ત્રસંદર્ભોને બતાવેલ છે. દા.ત.

● શુક્લધ્યાનવિષયક નિરૂપણ (૧/૬).	● ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણા (૮/૮).
● અર્પિત-અનર્પિત નય (૮/૧૦).	● ઋજુસૂત્રમાં પર્યાયાર્થિકતા (૮/૧૩).
● નિર્મલ પરિણામ (૮/૨૨).	● ઉન્માર્ગ (૧૫/૨/૩).
● સ્યાદ્વાદથી સિદ્ધિ વિશે (૪/૩).	● સમકિત યોગસાફલ્યસંપાદક (૧૦/૨).
● અનેકાન્ત (૧૧/૬).	● જીવલક્ષણ (૧૦/૨૦, ૧૧/૪).
● ચાર પર્યાય (૧૪/૪).	● ચૈતન્ય (૧૨/૧).
● દેહગત ચૈતન્ય (૧૩/૬).	● ધર્માસ્તિકાય (૧૦/૪).
● જીવમૂર્તતા (૧૩/૮).	● અધર્માસ્તિકાય (૧૦/૫).
● શુદ્ધ-અશુદ્ધ સ્વભાવ (૧૩/૧૫).	● આકાશ (૧૦/૮).
● નય વિશે (શાખા - ૫, ૬, ૭, ૮).	● અર્થ-વ્યંજનપર્યાય (૧૪/૨).
● બે મૂળનય (૮/૧).	● નય-પ્રમાણાદિથી અર્થનિર્ણય (૫/૧).

❧ નજીકના સમયમાં થયેલા તથા વિદ્યમાન પૂ. આચાર્યોના ગ્રંથોના સંદર્ભોનો સાક્ષીપાઠરૂપે સમાવેશ કરેલ છે. દા.ત. શ્રીવિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી મ.સા.), શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરિજી, શ્રીસાગરા-નંદસૂરિજી, શ્રીલાવણ્યસૂરિજી, શ્રીલબ્ધિસૂરિજી, શ્રીન્યાયવિજયજી, શ્રીધર્મસૂરિજી, શ્રીકુલચન્દ્રસૂરિજી વગેરેના નામોલ્લેખપૂર્વક તેમના ગ્રંથોના સંદર્ભો અહીં લીધેલા છે (જુઓ - પરિશિષ્ટ - ૮).

❧ ક્યાંક પ્રાસંગિક બાબત વિશે સ્વતંત્ર વાદસ્થળોની નવી વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાનું ઊચિત ન જણાતાં તે વિષયમાં તે તે ગ્રંથોના નામનો ()માં શ્લોકાંક સાથે નિર્દેશમાત્ર કરેલ છે. જેમ કે -

- 'દિશા સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી પરંતુ ગગનાત્મક છે' - આ વિષયમાં સ્યાદ્વાદરત્નાકર, તત્ત્વાર્થસિદ્ધસેનીય-વૃત્તિ, દ્રવ્યાલંકાર, સ્યાદ્વાદરહસ્ય, તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે (૧૦/૧૩).

❧ (૧) ટી.વી., ટેલિફોન, ફેક્સ, ઈ-મેલ, માર્ઈક વગેરે આધુનિક સાધનોના સંસ્કૃત શબ્દો તથા (૨) કેન્સર, એસીડીટી, ટાઈફોઈડ, મેલેરિયા, માર્ઈબ્રેન, ગ્રોમ્બો'સિસ વગેરે રોગોના સંસ્કૃત શબ્દો તેમજ (૩) ક્રિકેટ, બાસ્કેટબોલ, ટેબલટેનીસ વગેરે રમત-ગમતના સંસ્કૃત શબ્દો અને (૪) સ્પીડબ્રેકર, બ્રેક, રિવર્સ ગિયર વગેરે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દો સંબંધી સંસ્કૃત શબ્દો પણ પરામર્શકર્ણિકામાં મળી શકશે (જુઓ - ૨/૧, ૩/૮, ૫/૩, ૧૦/૧૫ વગેરેમાં આધ્યાત્મિક ઉપનય).

❧ દાર્શનિક જગતમાં પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઘટનાઓને શ્લેષાલંકાર વગેરેથી પરામર્શકર્ણિકામાં અમુક સ્થળે યાદ કરાવી છે. જેમ કે -

- મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ દ્વારા ગોપાલ સરસ્વતી વગેરે પંડિતો ઉપર લખાયેલો પત્ર (૯/૧).
 - પંપા સરોવર પાસે રામ-લક્ષ્મણ-મત્સ્યનો સંવાદ (૧૫/૨/૫).
 - પ્રભાકરમિશ્રનો પ્રસંગ (૧૬/૫).
- ✍ અધ્યાત્મરસિક શ્રાવકોએ તથા કવિઓએ રચેલા ગ્રંથના સંદર્ભો પણ અનેક સ્થળે જોવા મળશે.
- જેમ કે આસડ કવિ રચિત વિવેકમંજરી (૨/૧૩), શ્રાદ્ધવર્ષ અંબપ્રસાદકૃત નવતત્ત્વસંવેદન (૧૧/૩, ૧૧/૮, ૧૪/૧ વગેરે), સુશ્રાવક નેમિચંદ્રજીરચિત ષષ્ટિશતક (૮/૮).
- ✍ અનેક સ્થળે આગમિક અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું આગમસંદર્ભ, પ્રાચીન તાર્કિક સંવાદો તથા અભિનવ યુક્તિઓ દ્વારા સમર્થન થવાથી આગમવાદ અને હેતુવાદ વચ્ચે સમન્વય-સંયોજન-સંવર્ધન પણ પરામર્શકર્ણિકામાં માણવા મળશે. જેમ કે —
- ધર્માસ્તિકાય (૧૦/૪). ● અધર્માસ્તિકાય (૧૦/૫થી૭).
 - આકાશ (૧૦/૮). ● કાળ (૧૦/૧૦થી૧૮).
- ✍ ટબાના આધારે વર્ણવેલા, વિશદ કરેલા વિષયોના ઊંડાણમાં જવા માટે પરામર્શકર્ણિકામાં અવાર-નવાર સ્વરચિત જયલતા (સ્યાદ્વાદરહસ્ય વ્યાખ્યા), નયલતા (દ્વાત્રિંશિકાપ્રકરણ વ્યાખ્યા), મોક્ષરત્ના (ભાષારહસ્યવૃત્તિ), અધ્યાત્મવૈશારદી (અધ્યાત્મોપનિષદ્વૃત્તિ), કલ્યાણકંદલી (ખોડશકવૃત્તિ) વગેરેનું અવલોકન કરવાની ભલામણ કરેલ છે. (જુઓ- ૧/૩, ૩/૮, ૪/૩, ૪/૧૧, ૫/૧૩, ૭/૬, ૮/૧૮, ૮/૨૩, ૯/૧, ૯/૩ થી ૫, ૯/૨૪ + ૨૫, ૧૦/૨, ૧૦/૬, ૧૦/૧૩, ૧૦/૨૦, ૧૧/૧, ૧૧/૬ થી ૧૦, ૧૨/૧૧, ૧૫/૧/૨, ૧૫/૧/૫, ૧૫/૨/૧, ૧૫/૨/૩, ૧૬/૫, ૧૬/૬).
- ✍ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકામાં શાસ્ત્રઆધારે પદાર્થનિરૂપણ કર્યા બાદ ‘ઇદમત્ર અસ્માકં પ્રતિભાતિ’, ‘ઇતિ તાવદ્ વયમ્ અવગચ્છામઃ’, ‘અત્રેદમાકૂતં પ્રતિભાતિ’, ‘વયં તુ બ્રૂમઃ’, ‘અસ્માકમ્ આભાતિ,’.... ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા અમારી મૌલિક અનુપ્રેક્ષા પણ અનેક સ્થળે દર્શાવેલ છે. (જુઓ - ૧/૭, ૫/૧, ૫/૧૬, ૭/૩, ૮/૧૩, ૯/૧૬, ૧૦/૧૮ વગેરે).

☆ માત્ર વિસ્તાર નથી ☆

- ✍ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના ૭ દળદાર ભાગોને જોઈને કોઈને એમ થાય કે ‘અહીં કેવળ વિસ્તાર જ કરવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શમાં સાક્ષીપાઠોનો ખડકલો ઊભો કર્યો છે.’ પરંતુ હકીકતમાં તેવું નથી. જ્યાં વિસ્તૃત અવતરણો આપવા જરૂરી ન હોય કે વાચકવર્ગને રસભંગ થાય તેમ લાગે તેવા અનેક સ્થળે વિવિધ ગ્રંથોના નામમાત્રનો અતિદેશ પણ કરેલ છે. તેવા ગ્રંથોની યાદી નીચે મુજબ છે —

- સમ્મતિતર્કવૃત્તિ (૩/૬, ૪/૩, ૪/૧૪, ૮/૧૬, ૯/૭, ૧૧/૬+૮, ૧૨/૧૪).
- સ્યાદ્વાદરત્નાકર (૪/૩, ૯/૭, ૧૦/૧૩, ૧૧/૬ + ૧૦, ૧૨/૧૦ + ૧૪).

- પ્રવચન સારોદ્ધાર (૮/૮+૧૬+૨૩).
- સ્યાદ્વાદ ભાષા (૮/૧૩).
- નય રહસ્ય (૪/૧૩ + ૧૪, ૮/૧૩).
- ષડ્દ્રવ્યવિચાર (૫/૧૮, ૬/૬).
- દ્રવ્યાલંકાર (૧૦/૧૩, ૧૧/૧૦).
- પ્રમાણમીમાંસાવૃત્તિ (૪/૩).
- સ્યાદ્વાદમંજરી (૪/૩).
- સ્યાદ્વાદ રહસ્ય (૧૦/૧૩).
- આગમસાર (૬/૬).
- પ્રમાલક્ષણ (૮/૧૬).
- અનેકાંત વ્યવસ્થા (૪/૩+૧૩).
- ઋષભપંચાશિકાવૃત્તિ (૮/૧૩).
- પ્રમાણનયતત્વાલોક (૮/૧૦).
- નયોપદેશવૃત્તિ (૮/૧૨).
- અનેકાંતજયપતાકા (૧૧/૬).
- સિદ્ધિવિનિશ્ચયવૃત્તિ (૮/૭).
- વિચારસાર (૮/૧૬).
- જયધવલા (૮/૨).
- તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક (૧૦/૧૩).
- બ્રહ્મસૂત્રશારીરકભાષ્ય (૩/૩).
- ભાવપ્રકાશન (૫/૧).
- કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાવૃત્તિ (૫/૧૮, ૬/૬+૧૧ થી ૧૫, ૮/૧૦ થી ૧૩, ૧૪/૮).
- જૈન સ્યાદ્વાદમુક્તાવલી (૮/૧૩+૧૬+૧૭).
- સ્યાદ્વાદકલ્પલતા (૪/૩, ૪/૧૪, ૮/૭, ૧૧/૬).
- સ્થાનાંગસૂત્રવૃત્તિ (૧/૬, ૪/૪).
- નયચક્રસાર (૭/૧૦).
- વીતરાગસ્તોત્રવૃત્તિ (૪/૧, ૪/૩, ૧૧/૧૦).
- ષડ્દર્શનસમુચ્ચયબૃહદ્વૃત્તિ (૪/૩, ૮/૧૬).
- તત્ત્વાર્થસિદ્ધસેનીયવૃત્તિ (૪/૧૪, ૧૦/૧૩).
- અધ્યાત્મસાર (૨/૮, ૮/૧૬, ૧૧/૧૦).
- આવશ્યકનિર્યુક્તિચૂષિ (૮/૮).
- દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણ (૮/૧૬).
- ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ (૪/૪).
- અર્હદ્ગીતા (૮/૧૦).
- હૈમપ્રકાશ વ્યાકરણ (૮/૪).
- દ્વાદશારનયચક્ર (૧૧/૬).
- તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક (૧૦/૧૩).
- દ્રવ્યસ્વભાવપ્રકાશ (૧૧/૧૦).
- સમયસાર (૮/૧૬).
- નિયમસારવૃત્તિ (૬/૭).
- ઉપદેશપદ (૧૫/૧/૮).
- બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્ય (૧૧/૮).
- યોગશતક (૧૫/૧/૮).

આનાથી તે તે વિષયની રુચિવાળા વિદ્વાનો તે તે ગ્રંથોનું શાંત ચિત્તે અલગ રીતે અવગાહન કરી શકે. તેમજ અહીં વ્યર્થ વિસ્તારનું ભારણ પણ હળવું બને.

❀ પરમર્શકર્ણિકામાં સંદર્ભપાઠોના ક્રમાંક વિશે ખુલાસો ❀

છ વર્ષના સમયગાળા દરમ્યાન સંસ્કૃતવ્યાખ્યા અને ગુજરાતી વિવેચન તૈયાર થયેલ છે. આ સમય દરમ્યાન સાધુજીવનની મર્યાદા મુજબ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્રમાં વિવિધ સ્થાનોમાં વિચરણ થયું, જે તે સમયે, જે તે સ્થાનમાં, અલગ-અલગ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત જે પુસ્તક-પ્રતાદિ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ, તેના આધારે સંસ્કૃતવ્યાખ્યામાં સાક્ષીપાઠો લીધા છે. તેથી ઘણી વાર એવું પણ બનેલ છે કે જુદી-જુદી સંસ્થા તરફથી મુદ્રિત થયેલ એક જ ગ્રંથના એક જ શ્લોકનો ક્રમાંક અલગ-અલગ પ્રકાશનોમાં જુદો-જુદો હોય. અમારી પાસે જ્યારે જે પ્રકાશન હતું, તે મુજબનો શ્લોકનો ક્રમાંક ()માં દર્શાવેલ છે.

દા.ત. (A) ‘णोसंजण, णोअसंजण...’ પાઠ પૂ. પુણ્યવિજયજી મ. દ્વારા સંપાદિત, શ્રીમહાવીર

જૈન વિદ્યાલય તરફથી પ્રકાશિત (ફક્ત મૂળ) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ૨૮મા પદમાં સૂત્ર નંબર ૧૮૯૩ આપેલ છે. જ્યારે પંડિત ભગવાનદાસ હર્ષચંદ્ર દ્વારા અનુવાદિત, જૈન સોસાયટી, અમદાવાદથી પ્રકાશિત (ઈ.સ. ૧૯૯૧) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં દરેક પદમાં (અધ્યાયમાં) સૂત્ર નંબર ૧, ૨, ૩ થી શરૂ કરીને દર્શાવેલ છે. તેથી તે પ્રકાશનમાં ઉપરોક્ત સૂત્રનો ક્રમાંક ૧૨ આપેલ છે. તથા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃતવૃત્તિયુક્ત પૂ. સાગરાનંદસૂરિ દ્વારા સંપાદિત પ્રતમાં ઉપરોક્ત સૂત્રનો નંબર ૩૧૦ છે. તેથી કઈ રીતે સૂત્રનંબરના ફેરફારનો મેળ પાડવો ? ઉપરોક્ત સ્થળે અમે શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલયના પ્રકાશનનો સૂત્રક્રમાંક પરામર્શકર્ણિકા (૧૪/૪) માં લખેલ છે.

(B) તે જ રીતે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની 'વત્થું પજ્જવનયસ્સ...' ગાથાનો મલધારવૃત્તિમાં ક્રમાંક ૩૫૮૮ છે તથા કોટ્યાચાર્યવૃત્તિમાં ક્રમાંક ૪૩૩૧ છે. પરામર્શકર્ણિકા (૬/૨)માં મલધારવૃત્તિનો ક્રમાંક લીધો છે.

(C) વિશેષાવશ્યકભાષ્યની 'ઉવઓગમઓ જીવો...' ગાથાનો ક્રમાંક મલધારવૃત્તિમાં ૨૪૩૧ છે તથા કોટ્યાચાર્યવૃત્તિમાં ૨૯૩૧ છે. અમે અહીં (૫/૧૩) મલધારવૃત્તિનો ક્રમાંક લીધો છે.

આવા સૂત્રક્રમાંકભેદના સ્થાનો ઢગલાબંધ છે. તે બધા સૂત્રનંબરના તફાવતોની યાદી તો ઘણી લાંબી થાય તેમ છે. તેથી તે તે સંદર્ભ-શ્લોક-ગાથા વગેરેના મૂળ સ્થાન સુધી પહોંચતી વખતે વાચકવર્ગે ઉપરોક્ત બાબતને ધ્યાનમાં લેવી. કોઈ પણ પ્રકાશનમાં શતક/અધ્યાય/અધ્યયન/ઉદ્દેશો/પરિચ્છેદ/સ્તબક/ઉલ્લાસ/તરંગ... વગેરેના નંબરમાં પ્રાયઃ કોઈ તફાવત પડતો નથી. તેથી એ બાબતને લક્ષમાં રાખવાથી અલગ-અલગ પ્રકાશનોમાં પણ સાક્ષીપાઠને વ્યાખ્યા સહિત જોવામાં જિજ્ઞાસુ વાચકવર્ગને અનુકૂળતા રહેશે.

મારી વર્ષો જૂની ડાયરીમાં નોંધેલા શાસ્ત્રપાઠોમાં ક્યારેક ફક્ત ગ્રંથના નામ લખેલા હોય પરંતુ શ્લોકક્રમાંક લખ્યો ન હોય તેવું પણ બનેલ છે. તે સંદર્ભોને પરામર્શકર્ણિકામાં ટાંકતી વખતે તે મૂળ ગ્રંથ જ્ઞાનભંડારાદિમાંથી ઉપલબ્ધ થયો હોય તો તેના શ્લોક-ક્રમાંકને શોધીને ()માં નોંધેલ છે. અન્યથા પરામર્શકર્ણિકામાં ()માં શ્લોક નંબર લખેલ નથી. આ બાબતની વાચકવર્ગે નોંધ લેવી.

* ઉદ્ધરણોના શ્રુતિભેદ-પાઠાંતર વિશે સ્પષ્ટતા *

દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા વ્યાખ્યામાં જે સાક્ષીપાઠો ઉપલબ્ધ જે પ્રકાશનના આધારે લીધેલા હોય, તેને યથાવત્ રાખેલા છે.

દા.ત. (A) પૂ. સાગરાનંદસૂરિજી દ્વારા સંપાદિત ઠાણાંગસૂત્ર વગેરેમાં ઓદારિયસરીરે, આસાયણા, વિણઓ, કિરિયાઓ વગેરે પાઠ મળે છે. જ્યારે પૂ. પુણ્યવિજયજી મ. અને પૂ. જંબૂવિજયજી મ. દ્વારા સંપાદિત ઠાણાંગસૂત્ર વગેરેમાં ઉપરોક્ત સ્થળે ક્રમશઃ 'ઓરાલિતસરીરે, આસાતણા, વિણતો, કિરિતાઓ' વગેરે પાઠ મુદ્રિત છે. અમારી પાસે વિહારાદિમાં જે જે સ્થળે જે પ્રકાશન હતું, તેના આધારે તે - તે સાક્ષીપાઠો લીધેલા છે. આ પાઠાન્તરોનો તફાવત તે-તે પ્રકાશનના આધારે છે. તેમ વિજ વાચકવર્ગે સમજવું.

(B) દિગંબરસાહિત્યના ધવલા, જયધવલા, ત્રિલોકપ્રજ્ઞાપ્તિ, પ્રવચનસાર, સમયસાર વગેરે ગ્રંથોમાં હેઠ ના બદલે હેઠ્ઠ (હેતવઃ), ચિઠ્ઠ ના બદલે ચેઠ્ઠેદિ (તિષ્ઠતિ),

एयाणं ना बढले एदाणं (एतेषाम्), सुयं ना बढले सुदं (श्रुतम्),
हवन्ति ना बढले हुवन्ति (भवन्ति), कायव्वो ना बढले कादव्वो (कर्तव्यः).

વગેરે પાઠો મળે છે. તે સંદર્ભો તે-તે મુદ્રિત દિગંબર સાહિત્ય મુજબ જ પરામર્શકર્ણિકામાં લીધેલા છે. તથા વાચકવર્ગની અનુકૂળતા માટે ટિપ્પણમાં તે-તે દિગંબરીય સંદર્ભોની સંસ્કૃત છાયા પણ તે-તે પૃષ્ઠોમાં આપેલ છે. (જુઓ - ૧/૬, ૧૦/૨૦, ૧૧/૧૧ વગેરે)

❧ ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકાસુવાસ’ની રૂપરેખા ❧

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસનો વિષય ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’માં પ્રાયઃ સંપૂર્ણતયા આવેલ છે. તથા ટબાનો વિષય ‘પરામર્શકર્ણિકા’માં પ્રાયઃ સંપૂર્ણતયા સમાવેલ છે. તેથી રાસ/ટબાનું ગુજરાતી વિવેચન કરવાના બદલે દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ + પરામર્શકર્ણિકાનું ગુજરાતી વિવેચન ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકાસુવાસ’માં કરેલ છે. અવતરણિકા, શ્લોકાર્થ, વ્યાખ્યાર્થ, આધ્યાત્મિક ઉપનય - આ ક્રમથી ગુજરાતી વિવરણ કર્યું છે. તથા વચ્ચે-વચ્ચે શંકા-સમાધાન, પ્રશ્ન-પ્રત્યુત્તર, દલીલ-નિરાકરણ વગેરે રજૂ કરેલ છે.

(A) સંસ્કૃત વ્યાખ્યામાં આવેલી બાબત અંગે કાંઈક અધિક નિરૂપણ ગુજરાતીમાં કરવું હોય તો ‘વ્યાખ્યાર્થ’ વિભાગમાં ઘણી વાર ()માં તે વિગત જણાવેલ છે (જુઓ - ૪/૧૩... વગેરે).

(B) તથા ક્લિષ્ટ વિષય હોય ત્યાં ‘સ્પષ્ટતા’ મથાળું બાંધીને વિષયને વિશદ કરેલ છે. ક્યારેક વ્યાખ્યાર્થમાં જે બાબતનો વિસ્તાર ન કરેલ હોય પણ તેને સમજાવવી જરૂરી હોય તેવી બાબતની છણાવટ પણ ‘સ્પષ્ટતા’ વિભાગમાં કરેલ છે. (જુઓ-૩/૯ + ૧૦ વગેરે). તેમજ વાદી-પ્રતિવાદીના મતભેદની નોંધ પણ ‘સ્પષ્ટતા’ વિભાગમાં ઘણી વાર બતાવેલ છે. (જુઓ - ૧૦/૧૯ વગેરે). પ્રસ્તુત વિષય વિશે કાંઈક અધિક નિરૂપણ કે ઐતિહાસિક બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ વાચકવર્ગની અનુકૂળતા માટે ‘સ્પષ્ટતા’ વિભાગમાં કરેલ છે. (જુઓ - ૧૬/૫ વગેરે). તથા નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં સંસ્કૃતવ્યાખ્યામાં જે પદાર્થ સંક્ષેપમાં દર્શાવેલ હોય, તેનું વિસ્તૃતીકરણ ગુજરાતી વ્યાખ્યામાં ‘સ્પષ્ટતા’ વિભાગમાં કે વ્યાખ્યાર્થમાં અનેક સ્થળે ઉપલબ્ધ છે. (જુઓ- ૯/૧૨, ૧૨/૭, ૧૩/૧૦ વગેરે...). તેથી સંસ્કૃતવ્યાખ્યાના વાચકોને એટલી વિનંતી કરીશ કે ગુજરાતીવ્યાખ્યાના ‘સ્પષ્ટતા’ વિભાગનું અવશ્ય અવલોકન કરે, જેથી વિષય વધુ વિશદ બને.

(C) ‘પરામર્શકર્ણિકા’ માં જે જે કોષ્ઠક-નકશા બતાવેલ છે, તે સ્પષ્ટ હોવાથી ગુજરાતી વિવેચનમાં તેનું પુનરાવર્તન કરેલ નથી (જુઓ-૯/૨૩+૨૪+૨૮ વગેરે). તેમજ ક્યાંક સંસ્કૃત વ્યાખ્યામાં કોઠા-નકશા આપેલ ન હોય ત્યાં વાચકવર્ગની અનુકૂળતા માટે ગુજરાતી વિવરણમાં કોઠા-નકશા દર્શાવેલ છે (જુઓ - ૩/૧૩, ૪/૧૩ વગેરે).

(D) સંસ્કૃત વ્યાખ્યામાં ઉદ્ધૃત કરેલા અનેક શ્લોકો પ્રાયઃ સમાન આવતા હોય, શાબ્દિક ફેરફાર હોવા છતાં અર્થમાં ખાસ ફરક ન પડતો હોય તો તેવા સ્થળે વાચકવર્ગને રસભંગ ન થાય તે માટે તેવા અનેક શ્લોકોનું વિવેચન અલગ-અલગ કરવાના બદલે તે બધા શ્લોકોનો ભાવાર્થ સમાઈ જાય તે રીતે ગુજરાતી વિવરણ કરેલ છે (જુઓ - ૮/૮, ૧૧/૮, ૧૫/૨/૩ વગેરે).

(E) ક્યાંક પરામર્શકર્ણિકા વ્યાખ્યામાં આપેલ પદાર્થની સ્પષ્ટતા માટે ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ વગેરેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે (જુઓ - ૧૦/૪).

(F) ગુજરાતી ભાષાના વિવિધ જોડણીકોશ-શબ્દકોશમાં ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી વિવિધ સ્વરૂપે મળે છે. દા.ત. વિશે-વિષે, નુકશાન-નુકસાન, વ્યાજબી-વાજબી, કુશૂલ-કુસૂલ, કાલ-કાળ, મૂર્ત-મૂર્ત... વગેરે. તેથી 'દ્રવ્યનુયોગપરામર્શકર્ણિકાસુવાસ' - ગુજરાતી વિવરણમાં ક્યારેક આવા શબ્દોની બન્ને પ્રકારની જોડણી જોવા મળશે. ગુજરાતી વાચકવર્ગે આ બાબતની નોંધ લેવી.

✽ પરિશિષ્ટો અંગેની સમજ ✽

ગ્રંથ/વ્યાખ્યા સ્વયં સમૃદ્ધ હોય તો પણ પરિશિષ્ટો દ્વારા તેની વિશિષ્ટતાઓ/વિવિધતાઓ દર્શાવવા માટે ગ્રંથના આરંભે કે અંતે પરિશિષ્ટોને દર્શાવવાની આધુનિક પદ્ધતિ અધ્યેતાવર્ગ માટે ખૂબ લાભદાયી પુરવાર થયેલ છે. જુદા-જુદા પ્રકારના પરિશિષ્ટો દ્વારા ગ્રંથના આંતરિક સ્વરૂપનો જુદા જ સ્વરૂપે ઉઘાડ થવાથી ચોક્કસ પ્રકારના વિષયોની રુચિ ધરાવનારા અભ્યાસુઓને પોતાના મનગમતા વિષયોને માણવા તે તે વિષયો સુધી ઝડપથી પહોંચવાની સુંદર તક સુલભ બને છે. તેમ જ રુચિના વિષયોનું અવગાહન થતાં સંપૂર્ણ ગ્રંથના સાંગોપાંગ અધ્યયનની પણ જિજ્ઞાસા-અભિરુચિ-ઉમંગ પ્રગટે છે. તેમજ અવસરે વિહંગાવલોકન/સિંહાવલોકન માટે પણ ઉપયોગી વિષયો સુધી પહોંચવામાં જટિલતા અનુભવાતી નથી. નવા સંશોધકો, અભિનવ સંપાદકો, નૂતન સંકલનકારો, આધુનિક ઇતિહાસવિદો, નવ્ય સંગ્રહકારો, અદ્યતન પી.એચ.ડી. કરનારાઓ તથા વિવિધ ગ્રંથોનું તુલનાત્મક અધ્યયન-અધ્યાપન કરનારા વિજ્ઞ વાચકો માટે તો ગ્રંથની મહત્ત્વપૂર્ણ વિગત દર્શાવનારા પરિશિષ્ટો અત્યંત ઉપયોગી-આદરણીય-આવશ્યક અને અનિવાર્ય બની જાય છે. આવી અનેક બાબતોને લક્ષમાં રાખીને પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના કુલ ૨૦ પરિશિષ્ટો બનાવેલ છે. એક પરિશિષ્ટ પ્રથમ ભાગના પ્રારંભમાં (જુઓ - પૃષ્ઠ 96 થી 162). બીજું પરિશિષ્ટ ચોથા ભાગના અંતે આપેલ છે. તેમાં કાલતત્ત્વ વિશેનો પ્રાચીન મનનીય લેખ મૂકેલ છે. તથા બાકીના ૧૮ પરિશિષ્ટો સાતમા ભાગના છેડે મૂકેલ છે. (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૩૧ થી ૨૮૩૪) જેમ ગ્રંથના પ્રારંભ-મધ્ય-અંત ભાગમાં ત્રણ પ્રકારે મંગલ આવે છે, તેમ પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના આદિ-મધ્ય-અંત ભાગમાં કુલ ૨૦ પરિશિષ્ટો જાણે કે મંગલસ્વરૂપે પ્રભુપ્રસાદથી ગોઠવાયા છે.

✽ પ્રથમ ભાગના પરિશિષ્ટ અંગે કાંઈક ✽

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસ + ટંબામાં આવતા પદાર્થોની તો વિસ્તૃત છણાવટ 'દ્રવ્યનુયોગપરામર્શકર્ણિકા' - સંસ્કૃત વ્યાખ્યામાં કરેલ છે જ. તદુપરાંત પ્રાસંગિક રૂપે શ્વેતાંબર-દિગંબર-જૈનેતરદર્શનના અનેકવિધ પદાર્થોનું પણ પ્રતિપાદન તેમાં કરેલ છે. તેની એક વિસ્તૃત નોંધ (કુલ પૃષ્ઠ-૬૭) પ્રથમ ભાગમાં ગ્રંથપ્રારંભની પૂર્વે તથા મારી હૃદયોર્મિ (પ્રસ્તુત વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના) પૂર્ણ થયા બાદ દર્શાવેલ છે. આના માધ્યમથી જિજ્ઞાસુ વાચકવર્ગ તે-તે પદાર્થોના પરિશીલન માટે તે-તે સ્થળનું અવલોકન સરળતાથી કરી શકશે. મુખ્ય વિષયો, ગૌણ વિષયો, અવાંતર વિષયો, સ્વતન્ત્ર વિષયો વગેરેને આ પરિશિષ્ટમાં અકારાદિ વર્ણાનુક્રમથી સૂચવેલ છે.

૬૩૦ જેટલા દૃષ્ટાંતો, નયના મુખ્ય-અવાન્તર ૧૫૦ જેટલા પ્રકારો, ૧૨૧ દોષ, પ્રમાણના ૧૦૦ લક્ષણો, સંબંધના ૪૫ પ્રકાર, આરોપના (ઉપચારના) ૪૦ જેટલા પ્રકાર, 'ગુણ' શબ્દના ૨૫ અર્થ, ૨૧ પ્રકારની અનુપલબ્ધિ, ૯ પ્રકારે વૈયાવચ્ચ... વગેરે પદાર્થો આ પરિશિષ્ટના માધ્યમથી વાચકવર્ગને સરળતાથી મળી શકશે.

શ્વેતાંબર, દિગંબર, અજૈનદર્શનમાંથી ‘કોને સંમત પદાર્થનું નિરૂપણ ક્યાં છે ?’ તેની જાણકારી પણ વાયકવર્ગને આ પરિશિષ્ટ દ્વારા મળે તેવો પ્રયત્ન અનેક સ્થળે કરવામાં આવેલ છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે નય, આરોપ, ગુણ, દષ્ટાંત વગેરે માત્ર આ શબ્દો ક્યા-ક્યા પૃષ્ઠ ઉપર આવેલ છે ? તેની નોંધ આ પરિશિષ્ટમાં આપેલ નથી. કારણ કે તેવી નોંધ અતિ-અતિ વિસ્તૃત બની જવાથી વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બનવાના બદલે મૂંઝવી નાંખે તેવી શક્યતા વધુ છે. તેથી વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી બને તે રીતે તે-તે પદાર્થો પૃષ્ઠક્રમાંક સહિત આ પરિશિષ્ટમાં જણાવેલ છે. દ્વાત્રિશિકાપ્રકરણ (આઠ ભાગમાં પ્રકાશિત)માં પ્રથમ ભાગના પ્રારંભમાં જે પરિશિષ્ટ અમે રજૂ કરેલું તેવા પ્રકારનું જ આ પરિશિષ્ટ છે. ફક્ત તફાવત એટલો છે કે તે પરિશિષ્ટ કોમ્પ્યુટરની મદદથી તૈયાર કરેલ, જ્યારે પ્રસ્તુત પરિશિષ્ટ જાતે તૈયાર કરેલ છે. આ પદાર્થનોંધને આત્માર્થી અધ્યેતાવર્ગ અવશ્ય આવકારશે - તેવી આશા છે.

✧ સાતમા ભાગના અંતે આપેલ ૧૮ પરિશિષ્ટોની માહિતી ✧

- પરિશિષ્ટ-૧ :- મહોપાધ્યાયજી મહારાજે રચેલ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસ’ની ૨૮૫ ગાથાનો અકારાદિ ક્રમથી નિર્દેશ કર્યો છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૩૧ થી ૨૬૩૫).
- પરિશિષ્ટ-૨ :- ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ના ટંબામાં મહોપાધ્યાયજીએ જે ગ્રંથોના ઉદ્ધરણો લીધેલા છે, તે ગ્રંથોના નામની યાદી આપેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૩૬ અને ૨૬૩૭).
- પરિશિષ્ટ-૩ :- ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ના ટંબામાં મહોપાધ્યાયજી મહારાજે જે સાક્ષીપાઠો ઉદ્ધૃત કર્યા છે, તેને અકારાદિ ક્રમથી મૂકેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૩૮ થી ૨૬૪૦).
- પરિશિષ્ટ-૪ :- ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ના ટંબામાં જે જે ગ્રંથકારોના કે વાદીઓના કે વ્યક્તિવિશેષના નામ લીધા છે, તેની અકારાદિ ક્રમથી સૂચિ દર્શાવેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૪૧).
- પરિશિષ્ટ-૫ :- ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ અને ‘ટંબો’ - બન્નેમાં આવતા અધરા દેશી શબ્દોના અર્થઘટન માટે જે-જે ગ્રંથો ઉપયોગમાં લીધેલા છે, તે ગ્રંથોના નામની યાદી આપેલ છે. (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૪૨-૨૬૪૪)
- પરિશિષ્ટ-૬ :- દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શના ૨૮૯ શ્લોકોનો અકારાદિ ક્રમથી ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૪૫ થી ૨૬૪૯)
- પરિશિષ્ટ-૭ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’માં જે જે ગ્રંથોના ઉદ્ધરણો લીધેલા છે, તે તે ગ્રંથોના નામોને વર્ણાનુક્રમે રજૂ કરેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૫૦ થી ૨૬૭૬).
- પરિશિષ્ટ-૮ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’માં જે ગ્રંથકારોના નામો જણાવેલા છે, તેની વર્ણક્રમાનુસાર સૂચિ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૭૭ થી ૨૬૮૬).
- પરિશિષ્ટ-૯ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’માં જે લૌકિક-લોકોત્તર ૧૮૫ ન્યાયોનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેને અકારાદિ ક્રમથી દર્શાવેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૮૭ થી ૨૬૯૧).
- પરિશિષ્ટ-૧૦ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’માં જે વાદી-પ્રતિવાદીઓના નામો તથા વ્યક્તિવિશેષના નામો જણાવેલા છે, તેની વર્ણક્રમાનુસાર યાદી છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૯૨ અને ૨૬૯૩).

- પરિશિષ્ટ-૧૧ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’માં જે જે નગર-તીર્થઆદિના નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની વર્ણાનુક્રમે સૂચિ આપેલી છે. (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૮૪).
- પરિશિષ્ટ-૧૨ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’માં શ્વેતાંબર-દિગંબર-અજૈન દર્શનના જે જે સાક્ષીપાઠો ઉદ્ધૃત કરેલ છે, તેનો વર્ણાનુક્રમથી નિર્દેશ કર્યો છે. (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૬૮૫ થી ૨૭૫૪) તે સાક્ષીપાઠમાં ()માં આપેલા સંકેતોનું સ્પષ્ટીકરણ તેની બાજુમાં આપેલા પૃષ્ઠક્રમાંક ઉપર જોવાથી થઈ જશે.
- પરિશિષ્ટ-૧૩ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’માં આવતા વિષયોનો ઉલ્લેખ દરેક પૃષ્ઠની ઉપર, બોર્ડરની બહાર કરેલ છે. સમગ્ર ગ્રંથના દરેક પૃષ્ઠના તે સંસ્કૃત હેડિંગોનો અકારાદિ ક્રમથી ઉલ્લેખ આ પરિશિષ્ટમાં કર્યો છે. આખો ગ્રંથ જોવાની અનુકૂળતા ન હોય પણ અમુક જ વિષયોને જોવા હોય તો તેવા જિજ્ઞાસુવર્ગને તે-તે વિષયો શોધવામાં સરળતા રહે તે આશયથી આ પરિશિષ્ટ બનાવેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૭૫૫ થી ૨૭૮૮).
- પરિશિષ્ટ-૧૪ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’ વ્યાખ્યામાં આવેલા પદાર્થોને સ્પષ્ટ કરતા ૬૩૦ જેટલા દૃષ્ટાંતોની અકારાદિ ક્રમથી શૂચિ આ પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૭૮૮ થી ૨૮૦૨).
- પરિશિષ્ટ-૧૫ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા’માં તથા ‘કર્ણિકા સુવાસ’માં આવેલા કોષકોનું/નકશાઓનું સંકલન આ પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૮૦૩ થી ૨૮૧૫).
- પરિશિષ્ટ-૧૬ :- ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા સુવાસ’ નામના ગુજરાતી વિવરણમાં જે-જે પ્રાચીન-અર્વાચીન ગુજરાતી-હિન્દી અવતરણો પદ્યબદ્ધરૂપે દર્શાવેલ છે, તેની અકારાદિક્રમથી યાદી આ પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૮૧૬).
- પરિશિષ્ટ-૧૭ :- પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ૧૭ શાખા છે. દરેક શાખાના છેડે જે અનુપ્રેક્ષા (પ્રશ્નપત્ર) જણાવેલ છે. તેના ઉત્તરપત્રો આ પરિશિષ્ટમાં છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૮૧૭ થી ૨૮૩૩). વિદ્યાર્થી જાતે પરીક્ષા આપે કે અધ્યાપકો-વડીલો વિદ્યાર્થીને પરીક્ષાપત્ર ભરવાની પ્રેરણા કરીને પરીક્ષા ગોઠવે તો પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના પદાર્થો વિદ્યાર્થીને આત્મસાત્ થાય. તથા આ પ્રશ્નપત્રો તૈયાર કરવાની મહેનત લેખે લાગે. અસ્તુ.
- પરિશિષ્ટ-૧૮ :- પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના સાતેય ભાગમાં કેટલી ઢાળ/શાખા કેટલા પૃષ્ઠમાં ફેલાયેલ છે ? તેની યાદી આ પરિશિષ્ટમાં દર્શાવેલ છે (જુઓ - પૃષ્ઠ ૨૮૩૪). તથા આ અઢારમું પરિશિષ્ટ દરેક ભાગના અંતે પણ વાચકવર્ગની સુગમતા-સરળતા માટે મૂકવામાં આવેલ છે.

❧ વાચકો માટે અંગત સૂચન ❧

પ્રસ્તુત મહાકાવ્ય ગ્રંથને સારી રીતે માણવા માટે (૧) મધ્યસ્થવૃત્તિ, (૨) પરીક્ષકવૃત્તિ અને (૩) સમન્વયવૃત્તિ આવશ્યક છે. આ વિરાટ ગ્રંથરાજના પદાર્થોને અને પરમાર્થોને સાંગોપાંગ આત્મસાત્ કરવા માટે (૧) ધારદાર બુદ્ધિ, (૨) ધારણા શક્તિ, (૩) ધીરજ, (૪) ધગશ અને (૫) ધવલ ચિત્ત - આ પાંચ મહત્ત્વના પરિબળો આવશ્યક છે. જે વાચકો પાસે પ્રશસ્ત પવિત્ર પ્રકૃષ્ટ પ્રૌઢ પ્રજ્ઞાનો પ્રામાણિક પ્રકર્ષ પાંગરેલો હશે તથા નિરાળી ન્યારી નિખાલસતા ભરેલી વિચારસરણી હશે, તેઓ આ ગરવા ગ્રંથરત્નના માધ્યમથી જરૂર મોક્ષમાર્ગે છલાંગ લગાવી અત્યંત ઝડપથી આગળ વધી શકશે. દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ શુષ્ક બની ન જાય તે માટે દરેક શ્લોકની વ્યાખ્યાના અંતે મૂકવામાં આવેલ

આત્મદ્રાવક આધ્યાત્મિક ઉપનયનું તો અવશ્ય પરિશીલન કરવું. તેમાં આ ગહન અને ગંભીર ગ્રંથસાગરનું મંથન કરીને મળેલું અધ્યાત્મઅમૃત મૂકવામાં આવેલ છે. આત્માના ભાવરોગનું તે અમોઘ ઔષધ બનશે તેમાં શંકા નથી.

જે આત્માર્થી વાયકવર્ગ પાસે આ ગ્રંથના સાતેય ભાગોને વાંચવા જેટલી દીર્ઘકાલીન ધીરજ કે સાનુકૂળ સંયોગો ન હોય તેઓ ગ્રંથનિહિત અમૃતના આયમનથી વંચિત ન રહે તે માટે રાસ, ટબો, દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ, શ્લોકાર્થ, ટિપ્પણ અને આધ્યાત્મિક ઉપનયન સાથે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ, અધ્યાત્મઅનુયોગ’ (ભાગ - ૧+૨) નામથી અલગ પુસ્તક પણ આ સાથે જ પ્રકાશિત કરેલ છે. તેના માધ્યમથી પણ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ ના આધ્યાત્મિક નવનીતને વાયકવર્ગ માણી શકશે. તેનાથી વાયકોને અદ્ભુત આત્માનંદની અલૌકિક અનુભૂતિ અવશ્ય થશે - એવો મને દઢ વિશ્વાસ છે.

કદાચ તેટલી પણ સમયની અનુકૂળતા અધ્યેતાવર્ગ પાસે ન હોય તો તેઓ ૧૬ મી શાખાના છેલ્લા શ્લોકનો (= ૧૬/૭ નો) આધ્યાત્મિક ઉપનય (જુઓ - ભાગ-૭ પૃષ્ઠ ૨૩૯૭ થી ૨૫૮૪) વાંચશે તો પણ ગુપ્ત, ગૂઢ અને ગહન એવા ગ્રંથિભેદના અભ્યંતર માર્ગો, ભેદજ્ઞાનની ઉપાસનાના પાવન પંથે હરણફાળ ભરવાની આંતરિક કોઠાસૂઝને અવશ્ય મેળવી શકશે. સાંપ્રતકાળે આત્માર્થી આરાધકો માટે એવી આંતરિક સમજણ અતિઆવશ્યક છે.

ધારો કે તેટલો પણ સમય અભ્યાસુવર્ગ પાસે ન હોય તો ક્રમ સે ક્રમ આ ગ્રંથરાજના આધ્યાત્મિક ઉપનયમાં જુદા-જુદા સ્થાને આપેલી અધ્યાત્મસભર બાર (૧૨) આખી A B C D (A to Z) નું અવગાહન તો અવશ્યમેવ કરવા આત્મીય ભાવે વિનંતિ છે. (જુઓ - પૃ. ૧૬૪૧, ૨૨૧૯, ૨૪૦૪, ૨૪૩૬, ૨૪૪૪, ૨૪૭૪, ૨૪૮૦, ૨૫૦૨, ૨૫૦૩, ૨૫૦૭, ૨૫૧૫, ૨૫૩૪). આ બાર (૧૨) A B C D નું એકાગ્ર ચિત્તે અહોભાવપૂર્વક અખંડપણે ઘોલન કરવાથી અંતઃકરણમાં અનુભવના સ્તરે મોક્ષમાર્ગનો જરૂર અપૂર્વ ઉઘાડ થશે. જો આવું થશે તો તારક જિનશાસનના રૂડા આરાધકોની અણમોલ સેવાનો ઉત્તમ લાભ મેળવ્યાનો મને આંતરિક સંતોષ થશે. ગમતાનો ગુલાલ કરવાનો આ એક નમ્ર પ્રયાસ સફળ થવાથી ધન્યતા અનુભવાશે.

❖ મીઠાં-મધુરાં ઉપકાર સંસ્મરણો ❖

- પરમ પૂજ્ય યોગીવરેણ્ય સુવિશુદ્ધબાલબ્રહ્મચારી કર્મસાહિત્યનિપુણમતિ સિદ્ધાન્તમહોદયિ સ્વ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજની દૈવી કૃપા લેખન-સંશોધન-સંપાદનકાળ દરમ્યાન સતત વરસતી અનુભવાઈ.
- પરમારાધ્યપાદ ન્યાયવિશારદ સકલસંઘણિતચિંતક વર્ધમાનતપોનિધિ સ્વ. દાદાગુરુદેવ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની દિવ્ય-ભવ્ય અમીવૃષ્ટિ વિના પ્રસ્તુત પ્રકાશન કઈ રીતે સંભવે ?
- પૂજ્યપાદ ગીતાર્થચૂડામણિ સિદ્ધાન્તદિવાકર આગમની મોબાઈલ લાઈબ્રેરી મારા પરમહિતૈષી સુવિશાલગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયઘોષસૂરીશ્વરજી મહારાજના શુભાશિષ અને મંગલ કામનાઓનો સાથ-સહકાર સતત સાંપડી રહ્યો છે. તેઓશ્રીને શી રીતે વિસરાય ?

- પરમ ઉપાસનીય પરમ ઉપકારી પ્રાચીનશ્રુતસંરક્ષક પરમાત્મભક્તિનિમગ્ન વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ દીક્ષાગુરુદેવ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ રજોહરણપ્રદાન કરવા દ્વારા મારો ભવનિસ્તાર ન કર્યો હોત તો ? આ કલ્પના કરતાં પણ ધ્રુજારી ચડી જાય છે. તેઓશ્રીને આ પાવન પ્રસંગે કઈ રીતે ભૂલી શકાય ?
- પરમ પૂજનીય સંઘ-શાસનકૌશલ્યાધાર સર્વતોમુખીપ્રતિભાસંપન્ન તર્કાધિપતિ નિઃસ્પૃહશિરોમણિ વિદ્યાગુરુદેવ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયસુંદરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના અનુપમ હૃદયોદ્ગાર, મંગલ માર્ગદર્શન અને સોનેરી સૂચનો પ્રસ્તુત કાર્યમાં અવાર-નવાર પ્રાપ્ત થતા રહ્યા છે. પ્રથમ શાખાને સાઘંત તપાસી આપવાનો મહાન ઉપકાર પણ તેઓશ્રીએ કરેલ છે.
- પરમહિતૈષી સૂરિમંત્રપંચપીઠસમારાધક નિખાલસસ્વભાવી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજા, પરમ સન્માનીય સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞ સાધ્વીગણનાયક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય અભયશેખર સૂરીશ્વરજી મહારાજા, પરમ સ્તુત્ય પ્રભાવકપ્રવચનકાર આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય અજિતશેખર સૂરીશ્વરજી મહારાજા, પરમ સન્માન્ય વર્ધમાનતપસમારાધક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કલ્યાણબોધિ સૂરીશ્વરજી મહારાજા - આ સર્વે વિદ્યાગુરુદેવો પણ આ અવસરે અનાયાસે સ્મૃતિપટ ઉપર છવાઈ જાય છે.
- પરમ વંદનીય પાર્શ્વપ્રજ્ઞાલયતીર્થપ્રેરક પદ્મભણિતીર્થોદ્ધારક પૂનાજિલ્લાઉદ્ધારક પ્રસન્નમૂર્તિ ભવોદ્ધધિતારક ગુરુદેવ પંન્યાસપ્રવર શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી મહારાજાએ મારો હાથ ન ઝાલ્યો હોત તો આજે હું ભવાટવીમાં ક્યાં ભટકતો હોત ? તે વિચારતાં પણ કંપારી છૂટે છે. તેઓશ્રીની પણ કૃપા વિના આ સર્જન શક્ય ન બન્યું હોત.
- પરમ પૂજ્ય શ્રુતસંરક્ષક રાષ્ટ્રસંત ઉદારમના સુમધુરભાષી આચાર્યદેવ શ્રીપદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજાને તો આ મંગલ અવસરે કેમ ભૂલાય ? શ્રીકૈલાસસાગરસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનભંડાર-કોબામાંથી સતત ૩/૪ મહિના સુધી, એકી સાથે ૪૦૦/૫૦૦ કિંમતી પુસ્તકો અપાવવામાં તથા બહારગામ પણ મારા સુધી ગ્રંથોને સમયસર પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં તેઓશ્રીએ દાખવેલી ઉદારતા વિના 'પરામર્શકર્ણિકા' - સંસ્કૃતવ્યાખ્યાની રચના ખૂબ વામણી બની જાત.
- (૧) સિદ્ધિ-ભુવન-જંબૂવિજયજી જ્ઞાનભંડાર - માંડલમાં રહેલી 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ'ની હસ્તપ્રતની કોપી મને ઉદારભાવે આપનારા પરમ પૂજ્ય ભાષાવિશારદ આગમદિવાકર વિદ્વત્સભાશૃંગાર સંઘસ્થવિર સ્વ.મુનિરાજશ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજા, (૨) પાટણ - ભાભાના ભંડારમાં રહેલી 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ'ની હસ્તપ્રતિની ઝેરોક્ષ કોપી મને આત્મીયભાવે આપનાર તથા પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં અવાર-નવાર પ્રોત્સાહન આપનારા તથા અણમોલ આશિષ પાઠવનારા પરમ પૂજ્ય પ્રવચનપ્રભાવક, જૈનઈતિહાસવિદ્ સૌમ્યભાષી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મહારાજા, (૩) પં. શ્રીનયવિજયજી મહારાજે 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ'નો જે પ્રથમાદર્શ તૈયાર કર્યો હતો, તે હસ્તપ્રતની Photo copy મને આપવાની ઉદારતા કરનારા સુદીર્ઘસંયમી શ્રુતરસિયા કવિરાજ મુનિરાજ

શ્રીધુરંધરવિજયજી મહારાજ, (૪) શ્રીકૈલાસસાગરસૂરિ જૈનજ્ઞાનમંદિર - કોબામાં રહેલી 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ'ની ૧૮ હસ્તપ્રતોની નકલોને ઉલ્લાસથી અપાવનારા આત્મીય પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રીઅજયસાગરજી મહારાજ, (૫) L.D. ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં રહેલી 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ'ની હસ્તપ્રતની કોપી મેળવવામાં સહાય કરનારા પંડિતવર્ય શ્રીજિતેન્દ્રભાઈ શાહ, (૬) સંવેગી ઉપાશ્રય - જ્ઞાનભંડાર (અમદાવાદ)માં રહેલી આ ગ્રંથની ૪ હસ્તપ્રતોની કોપી મેળવી આપવામાં મદદ કરનારા ત્યાંના ટ્રસ્ટીગણ, (૭) લીંબડી-જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ પ્રસ્તુત ગ્રંથની ૪ હસ્તપ્રતોની કોપી આપવાની ઉદારતા દેખાડનારા ત્યાંના ટ્રસ્ટીગણ, (૮) મોરબી - જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ રાસની ૨ હસ્તપ્રતની નકલ આપવામાં સહયોગ દેખાડનારા ત્યાંના ટ્રસ્ટીગણ, (૯) મુંબઈ - જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ રાસની ૨ હસ્તપ્રતની કોપી મેળવવામાં સહાય કરનારા સુશ્રાવક શિરીષભાઈ સંઘવી વગેરેની માગણીશૂન્ય લાગણીની સરવાણી પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજને શુદ્ધ-સમૃદ્ધ કરવામાં અજોડ સહાયક બનેલ છે.

- પ્રસ્તુત પ્રકાશનના પ્રથમ ભાગને વાંચી, તપાસી, પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની ઉદારતા અને આત્મીયતા દર્શાવનાર પરમાદરણીય તત્ત્વચિંતક મધુર વક્તા શાસનપ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રાજયશસૂરીશ્વરજી મહારાજ પણ આ પાવન પ્રસંગે અવશ્ય સ્મરણીય છે.
- પરમ શ્રદ્ધેય સાહિત્યમનીષી પ્રાચીનસાહિત્યસંશોધક-સંપાદક મૃદુ-મિત-મિષ્ટભાષી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય મુનિયન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજએ પ્રસ્તુત પ્રકાશનનો ત્રીજો ભાગ વાંચી, કિંમતી સૂચનો આપી, ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની પરિશ્રમસાધ્ય ઉદારતા કરી છે. તે ચિર કાળ સુધી સ્મૃતિપટ ઉપર અંકિત રહેશે.
- પરમ પૂજ્ય સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞાસંપન્ન સુવિશુદ્ધસંયમી પરાર્થરસિક ઉગ્રતપસ્વી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પુણ્યરત્નસૂરીશ્વરજી મહારાજે પ્રસ્તુત પ્રકાશનના તમામ ભાગોનું સંપૂર્ણપણે સંશોધન કરીને પ્રસ્તુત પ્રકાશનની ઉપાદેયતામાં જબ્બર વધારો કર્યો છે. તથા પૂર્વકાલીન ઉપકારશૃંખલાને પણ ખરેખર ખૂબ લંબાવી છે.
- પરમ પૂજ્ય સહૃદયી પ્રતિભાસંપન્ન સૌમ્યસ્વભાવી પ્રવચનપ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભાગ્યેશસૂરીશ્વરજી મહારાજે અનેકવિધ વ્યસ્તતા વચ્ચે પણ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના ચોથા ભાગને વાંચી, મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપી, ચોથા ભાગની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી આપવાની આત્મીયતા-સૌજન્ય દેખાડેલ છે. તે કેમ વિસરાશે ?
- પરમ પૂજ્ય ઈતિહાસરસિક સૌમ્યસ્વભાવી સાહિત્યરત્ન વિદ્વદ્વિભૂષણ બંધુબેલડી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય મુક્તિયન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય મુનિયન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે છેલ્લા સાતમા ભાગની સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રસ્તાવના લખી આપવાની મહત્તી કૃપા કરેલ છે. તે શેં વીસરાશે ?
- પરમ પૂજ્ય નિપુણમતિ પ્રવચનપ્રભાવક સાગરસમુદાયરત્ન નીડર વક્તા પંન્યાસપ્રવર શ્રીઅક્ષયચંદ્રસાગરજી મહારાજને પણ આ અવસરે કેમ ભૂલી શકાય ? તેઓશ્રીએ બીજો ભાગ વાંચી, તપાસી, બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના લખી આપવા દ્વારા મહત્વપૂર્ણ ઉપકાર કર્યો છે.

- પરમ પૂજ્ય જોશીલા પ્રવચનકાર શ્રુતરસિક સૌહાર્દમૂર્તિ પ્રસન્નસ્વભાવી પંન્યાસપ્રવર શ્રીમહાબોધિવિજયજી ગણિવર્ચશ્રી તો આ પુનિત પ્રસંગે અનાયાસે સ્મૃતિપટ ઉપર ઉપસ્થિત થાય છે. તેઓશ્રીએ છઠ્ઠા-સાતમા ભાગને વાંચી, તપાસી, બન્ને ભાગની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની આત્મીયભાવે ઉદારતા દાખવી છે.
- પરમ પૂજ્ય વિચક્ષણપ્રજ્ઞાસંપન્ન પરોપકારપરાયણ પંન્યાસપ્રવર શ્રીઅજયસાગરજી મહારાજે પ્રસ્તુત પ્રકાશનના તમામ પરિશિષ્ટોને તૈયાર કરવા અંગે અગત્યના સૂચનો અને મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન આપેલ છે. તેઓશ્રીને આ રૂઝા અવસરે યાદ કર્યા વિના રહી શકાતું નથી.
- સેવાભાવી સરળપ્રકૃતિ પ્રાજ્ઞ મુનિરાજ શ્રીયોગિરત્નવિજયજી મહારાજે કિંમતી સમય કાઢીને પ્રસ્તુત પ્રકાશનના તમામ ભાગોનું સંપૂર્ણતયા વાંચન-સંશોધન-પ્રુફરીડિંગ કરી, યોગ્ય સૂચનો આપીને આત્મીયતાનો સંબંધ ધનિષ્ઠ બનાવ્યો છે.
- અધ્યાત્મરસિક વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રીસ્થિતપ્રજ્ઞવિજયજી મહારાજે સાતમી શાખાનું સંશોધન કરીને અવનવા સૂચનો આપેલ છે. તે પણ કદી નહિ ભૂલાય.
- પૂજ્યપાદ અરિહંતસિદ્ધસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયના સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞા સાધ્વી શ્રીનંદીયશાશ્રીજીએ, પૂજ્યપાદ બાપજી મહારાજના સમુદાયના વિચક્ષણ સાધ્વી શ્રીરાજયશાશ્રીજીએ તથા પૂજ્યપાદ સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમુદાયના વિદુષી સાધ્વી શ્રીશીલવર્ષાશ્રીજીએ પ્રસ્તુત પ્રકાશનના તમામ ભાગોને સંપૂર્ણપણે વાંચી-સુધારીને જે ધીરજપૂર્વક અને ચીવટપૂર્વક હાર્દિક શ્રુતસેવા કરી છે, તે અત્યંત અનુમોદનીય છે.
- મારા વિનીત શિષ્ય મુનિ શ્રીનિર્મલયશવિજયજી તથા સુશ્રાવિકા ઉષાબેન અજિતભાઈ શાહ (અમદાવાદ) દ્વારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ + ટબાની ઉદ જેટલી હસ્તપ્રતોના આધારે પાઠાંતરો નોંધવામાં ઉદારતાપૂર્વકનો ધીરજસાધ્ય અવિસ્મરણીય સહયોગ મળેલ છે. તેમજ મુનિ શ્રીનિર્મલયશવિજયજી મહારાજે તો દરેક શાખાનો ટૂંકસાર લખી આપવામાં પણ નિષ્ઠાપૂર્વક સહાય કરી છે.
- પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના કુનેહપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક પ્રુફરીડિંગ આદિમાં સહાય કરનારા મારા શિષ્યો મુનિ શ્રીઅનંતયશવિજયજી, મુનિ શ્રીનિર્મલયશવિજયજી, મુનિ શ્રીજીવબંધુવિજયજી, મુનિ શ્રીદિવ્ય-યશવિજયજી, મુનિ શ્રીશ્રુતયશવિજયજી, મુનિ શ્રીભક્તિયશવિજયજી, મુનિ શ્રીજ્ઞાનયશવિજયજી, મુનિ શ્રીશ્રમણયશવિજયજી, મુનિ શ્રીનમ્રયશવિજયજી, મુનિ શ્રીહેમયશવિજયજી તથા મુનિ શ્રીભાનુયશવિજયજી મ.સા. પણ અવશ્ય અભિનંદનપાત્ર છે.
- દ્રવ્યદષ્ટિ - આત્મદ્રવ્યદષ્ટિ વિકસાવવામાં સહર્ષ સહયોગ દેનારા સ્વાનુભૂતિસંપન્ન શ્રીજિતુભાઈ ઝવેરી (જામનગર) આ અવસરે કૃતજ્ઞભાવે યાદ આવ્યા વિના રહેતા નથી.
- ૩ થી ૮ શાખાના ગુજરાતી અનુવાદની સુંદર પ્રેસકોપી તૈયાર કરી આપનારા તથા વિચાર-વિમર્શ દ્વારા રાસ + ટબાના પદાર્થોની સ્પષ્ટતામાં સહાય કરનારા શ્રુતવ્યસની શ્રાદ્ધવર્ચ શ્રીહર્ષદભાઈ મણિલાલ સંઘવી (અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ-ઈર્લાના પ્રમુખ) પણ આ અવસરે અવશ્ય ધન્યવાદાર્હ છે.

- શ્રીપાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સવાળા અજયભાઈ શાહ તથા વિમલભાઈ પટેલ દ્વારા પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજના કમ્પોઝીંગ, સેટીંગ આદિ કાર્યોમાં ઉત્સાહ-ઉમંગ-ધીરજપૂર્વકનો સહયોગ ન મળ્યો હોત તો પ્રસ્તુત પ્રકાશન અત્યંત દુષ્કર બની જાત. ૪/૫ વખત મુક આપવામાં, પાછળથી ઉમેરેલ પુષ્કળ મેટરનું કંટાળ્યા વિના સુંદર રીતે સેટીંગ કરવામાં વિમલભાઈએ દર્શાવેલી સ્ફૂર્તિ અને કુશળતા ખરેખર દાદ માગી લે તેમ છે.
- શ્રીકૈલાસસાગરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર - કોબાના કોમ્પ્યુટર વિભાગના ઈન્ચાર્જ કેતનભાઈ શાહનો પરિશિષ્ટો તૈયાર કરવામાં ખૂબ જ ખંતપૂર્વકનો સુંદર સહયોગ મળેલ છે, તે પણ ભૂલાશે નહિ.
- શ્રીકૈલાસસાગરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિર - કોબાના લાઈબ્રેરી વિભાગના ઈન્ચાર્જ મનોજભાઈ શાહ, રામપ્રકાશભાઈ, અરુણભાઈ, સંજયભાઈ વગેરેએ મહિનાઓ સુધી સમયસર પુસ્તક/પ્રત/હસ્તપ્રત વગેરે પહોંચાડવા માટે જે સહયોગ દર્શાવેલ છે, તે સદા સ્મરણીય બની રહેશે.
- મલ્ટી ગ્રાફિક્સ(મુંબઈ)વાળા મુકેશભાઈ જૈને ટાઈટલ પેજની ડિઝાઈન તથા સુંદર ચિત્રો વગેરે તૈયાર કરી પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજને આકર્ષક કરવામાં ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક સ્વયંભૂ સહયોગ આપેલ છે, તે પણ યાદગાર રહેશે.
- શિવકૃપા ઓફસેટ(અમદાવાદ)વાળા ભાવિનભાઈએ ચીવટપૂર્વક ખૂબ જ સુંદર પ્રિન્ટીંગ-બાઈન્ડીંગ વગેરે કરી આપવામાં જે સહયોગ આપેલ છે, તે ચિરસ્મરણીય બની રહેશે.
- શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ-ઈર્લા, મુંબઈ દ્વારા પ્રસ્તુત પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ આર્થિક લાભ સામે ચાલીને લેવાયેલ છે. આ અદકેરી શ્રુતભક્તિ અંગે તેમના ટ્રસ્ટીગણની ઉદારતાની અનુમોદના કરીએ તેટલી ઓછી છે.

આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સૌજન્ય-સહયોગ દેનારા નામી-અનામી અન્ય સર્વે મહાનુભાવોનું પણ ઋણ સ્વીકારતાં હૈયું ગદ્ગદ થાય છે.

અંતિમ પૂર્વધર શ્રીદેવદ્વિગણી ક્ષમાશ્રમણની પાવન જન્મભૂમિ વેરાવળ (સૌરાષ્ટ્ર)માં રહેવા છતાં પણ અનેકાનેક ભૂલોને કરનારા એવા મારા આત્માના ઉદ્ધાર માટે, નિષ્કારણ વાત્સલ્યબુદ્ધિથી મારી આત્મભૂમિમાં ધર્મબીજ-સત્સંસ્કારની વાવણી કરનારા પરમોપકારી પ્રાતઃસ્મરણીય બા સાધ્વીજી શ્રીરત્નયશાશ્રીજી મ.સા. (પૂજ્ય બાપજી મ.સા.ના સમુદાયના) તથા અવિસ્મરણીય સંસારી પિતા શ્રીરમણીકલાલભાઈ લીલાધર શાહ (વેરાવળ નિવાસી) આ ધન્ય અવસરે કૃતજ્ઞભાવે યાદ આવ્યા વિના રહેતા નથી.

‘અનાદિ કાળથી જેને અંતરથી નથી સમજ્યો એવી મારા અલૌકિક ચૈતન્યસ્વભાવની જે આ અપૂર્વ વાત ગ્રંથનિહિત છે, તેના પારાયણ દ્વારા હવે મારે મારા પરમાત્મતત્ત્વની અહોભાવથી ઉપાસના કરવી જ છે’ - આ રીતે આંતરિક વીર્યોલ્લાસ પ્રગટાવીને પ્રસ્તુત અમોઘ ગ્રંથરાજનું પઠન-પાઠન-પુનરાવર્તન-ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસન આદિ કરવા દ્વારા અંતઃકરણમાં નિજ નિર્મલ પરમાત્મતત્ત્વનો પરમ પાવન

પ્રકાશ પાથરી વિસ્તારરુચિવાળા સહુ આત્માર્થી જીવો બાહ્ય-અભ્યંતર મોક્ષમાર્ગે ઝડપભેર આગેકૂચ કરી પરમપદમાં વહેલી તકે સદા વિશ્રાન્ત થાઓ એ જ અરિહંતને અંતરથી અભ્યર્થના.

અનેક વિદ્વાન સંયમીઓ પાસે સમગ્ર ગ્રંથરાજનું સંશોધન કરાવ્યા બાદ તેમજ ચારથી પાંચ વાર પ્રુફરીડિંગ થયા બાદ પણ પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં જાણે-અજાણે છત્તસ્થતાવશ કોઈ ત્રુટિ રહી ગઈ હોય તેવી સંભાવના નકારી શકાય તેમ નથી. તેથી ગુણાનુરાગી વિજ્ઞ વાચકવર્ગ તે ત્રુટિઓ મને જણાવવાનો ઉપકાર કરે તેવી નમ્રાતિનમ્ર વિનંતિ કરું છું. જેથી પુનઃપ્રકાશનમાં તે ક્ષતિઓનું પરિમાર્જન કરવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરી શકાય.

પ્રસ્તુત નિરુપમ ગ્રંથરાજના સામિધ્યમાં, પ્રસ્તુત શ્રુતતીર્થની યાત્રામાં ભીંજતા હૃદયથી જે આંતરિક આનંદ અનુભવાયો છે, તે અવર્ણનીય છે. (૧) વ્યક્તિત્વને ઓગાળવામાં, (૨) નિજ અસ્તિત્વની અનુભૂતિ કરવામાં તથા (૩) સંભેદ પ્રણિધાન અને અભેદ પ્રણિધાન દ્વારા આત્મપ્રદેશોમાં અરિહંતસંનિધિને માણવામાં દિવ્ય-ભવ્ય સહાય કરનારા આ અજોડ ગ્રંથરાજને અંતરથી અનંતશઃ વંદન-વંદન-વંદન.....

“કોઈ પલળતા ભીતરે તો કોઈ પલળતા બહાર,
પણ સાચું પલળવું તો એ છે કે પલળવું આરપાર.”

ચાલો, આપણે સહુ આ ગહન જ્ઞાનસાગરમાં/ક્ષીરસમુદ્રમાં સાકર બની આરપાર ભીંજાઈએ -પલળીએ-ઓગળીએ.

પ્રાન્તે, તરણ-તારણહાર શ્રીજિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કાંઈ લખાયું હોય, છપાયું હોય તો
ત્રિવિધ-ત્રિવિધ મિથ્યા મિ દુક્કડમ્.

માગસર વદ - ૧૦, વિ.સં. ૨૦૬૯, ✍ આચાર્યદેવ શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન
શ્રી પાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણક દિન. પંન્યાસપ્રવર શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી મહારાજનો
શ્રી પાર્શ્વ વલ્લભ ઈન્દ્રધામ તીર્થ, કચ્છ. શિષ્યાશુ પંન્યાસ યશોવિજય.

॥ ત્વામેકમર્હન્ ! શરણં પ્રપદ્યે ॥

॥ જિનશાસન ! શરણં મમ ॥

॥ શ્રીગુરુતત્ત્વં શરણં મમ ॥

॥ પરમગુરુઃ શરણં મમ ॥

॥ જિનદશા શરણં મમ ॥

● પ્રારંભિક પરિશિષ્ટ ●

સङ્ક્ષેપ-વિસ્તરાભ્યામ્, યે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસગતાઃ ।

કર્ણિકાગતાશ્ચાર્થાઃ, તત્સૂચિર્દર્શયતેઽત્ર મુદા ॥ (આર્યાચ્છન્દઃ)

‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ તથા ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ વ્યાખ્યામાં વર્ણવેલા પદાર્થોની યાદી

૧૦૦ નય	દેખિએ	નય (વિસ્તાર)	અકૃત્તઅસગમ -	દેખિએ	દોષ (દૂષણ)
૪૦૦ નય	દેખિએ	નય (વિસ્તાર)	અક્રમ અનેકાન્ત	દેખિએ	અનેકાન્ત
૫૦૦ નય	દેખિએ	નય (વિસ્તાર)	અક્રિયા મિથ્યાત્વ	દેખિએ	મિથ્યાત્વ
૬૦૦ નય	દેખિએ	નય (વિસ્તાર)	અગીતાર્થ	દેખિએ	વર્જ્ય સાધુ
૭૦૦ નય	દેખિએ	નય (વિસ્તાર)	અગુણિ નય	દેખિએ	નય
અંગ-અંગિભાવ સંબંધ	દેખિએ	સંબંધ			(આપાદન પ્રકાર)
અંતરંગ પુરુષાર્થ	દેખિએ	ગ્રન્થિભેદ પુરુષાર્થ	અગુરુલઘુત્વ	૬૫, ૮૪૯, ૧૪૭૯, ૧૬૨૬-	
અંતરંગ લક્ષણ	દેખિએ	લક્ષણ		૧૬૨૮, ૨૨૩૮ (+ દેખિએ	
અંતરાત્મા	દેખિએ	આત્મા		ગુણપ્રકાર - (૨) સામાન્યગુણ	
અંત્યઅવયવી		૨૭૧-૨૭૨, ૨૭૬		+ અવશિષ્ટ સા.ગુ.)	
અંત્ય કારણ	દેખિએ	કારણ	અગુરુલઘુશક્તિ	દેખિએ	શક્તિ (અર્થગત)
અંત્ય વિશેષ	દેખિએ	વિશેષ	અચરમ વિશેષ	દેખિએ	વિશેષ
અંધકાર દ્રવ્ય		૧૩૬૦	અચરમાવર્ત કાલ	દેખિએ	કાલ
અંશ					(આધ્યાત્મિક)
(I) દ્રવ્યઅંશ		૧૪૦૯	અચેતનતા	દેખિએ	ગુણ પ્રકાર
(II) ભાવઅંશ		૧૪૦૯			(૧) વિશેષ ગુણ
અંશ-અંશિભાવ સંબંધ	દેખિએ	સંબંધ			+ (૨) સામાન્ય ગુણ
અંશ નૈગમ (દ્વિવિધ)	દેખિએ	નય (નવવિધ)	અચેતન સ્વભાવ	દેખિએ	સ્વભાવ (૧)
		નૈગમ (દેવચંદ્રજી)			વિશેષ સ્વભાવ
અકથા	દેખિએ	કથા	અજહત્સ્વાર્થા શુદ્ધા લક્ષણા	દેખિએ	વૃત્તિ
અકરણનિયમ		૨૨૭૧-૨૨૭૨, ૨૫૪૨			(વૈયાકરણસમ્મત) (૧) લક્ષણા
અકર્તૃ નય	દેખિએ	નય	અજહદ્ લક્ષણા	દેખિએ	લક્ષણા
		(આપાદન પ્રકાર)			(સામાન્યતઃ)
અકલંકસ્વામીમત સમીક્ષા	દેખિએ	સમીક્ષા	અજીવપરિણામ	દેખિએ	પરિણામ
અકલ્પક		૨૪૬૬	અજીવપરિણામભેદ	દેખિએ	ભેદ (પ્રકાર)
અકુશલાનુબંધ	દેખિએ	અનુબંધ	અજીવપર્યાય	દેખિએ	પર્યાય
					(ભગવતીસૂત્ર)

1. ૧, ૨, ૩.... અં, અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઝ, જ, ઞ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અઃ તથા કં, ક, કા, કિ, કી, કુ, કૂ, કૃ, કે, કૈ, કો, કૌ, કઃ, ક્, ક્ક, ક્કા, ક્ક્ર, ક્ક્રા..., આ ક્રમથી પદાર્થો દર્શાવેલ છે.

अज्ञान (वेदान्तिसम्मत)	२०१३-२०१४	अत्यन्ताभाव	देखिए	अभाव
अज्ञान	देखिए दोष (दूषण)			(३) संसर्ग अभाव
अज्ञानत्व	२२८६	अद्वेष	देखिए	गुण (अष्टक)
अज्ञान मिथ्यात्व	देखिए मिथ्यात्व	अधर्मास्तिकाय	देखिए	द्रव्य (षट्क)
अणु (एकार्थिक)	८६७	अधर्मास्तिकायसाधक प्रमाण	देखिए	प्रमाण (साधक)
अणु		अधःकरण	देखिए	निगरण
(१) कालाणु (दिगंबरपक्ष)	१५४७-१५५३, १५६१, १५६४-१५६६, १५६९, १५७४, १५७९, १५८७, १५८९, १५९२, २०६६, २०६७	अधःप्रवृत्तिकरण	देखिए	करण (३) यथाप्रवृत्तकरण
(२) कालाणु (श्वेतांबरपक्ष)	१५५८, १५५९, १५७९, १५९४-१५९९, १६०६	अध्यवसाय (अध्यवसान)		२३७६
(३) पुद्गलाणु (पुद्गलपरमाणु)	१३२६-१३२९, १३६१-१३६३, १३६६, १३६८, २०६६, २२११, २२१२	अध्यात्मअनुयोग	देखिए	अनुयोग
अणुगति		अध्यात्मयोग	देखिए	योग (योगबिन्दु)
(१) प्रकृष्ट अणुगति	१६०४-१६०५	अनंतद्रव्यवृत्तित्व	देखिए	दोष (दूषण)
(२) मंद अणुगति	१५७३-१५७५	अनधिकृतप्रवर्तन	देखिए	दोष (दूषण)
अतद्भाव	देखिए भेद (दिगंबर)	अनधिगम अर्थ	देखिए	अर्थ (आगमिक)
अतात्त्विक व्यवहार	देखिए व्यवहार (अवशिष्ट)	अनध्यवसाय	देखिए	दोष (दूषण)
अतादवस्थ्यापत्ति	देखिए दोष (दूषण)	अननुगम (अननुगतत्व)	देखिए	दोष (दूषण)
अतिपरिणामी	२३६६-६७	अननुष्ठान	देखिए	अनुष्ठान
अतिप्रसंग	देखिए दोष (दूषण)	अनन्त नय	देखिए	नय (विस्तार)
अतिव्याप्ति	देखिए दोष (दूषण)	अनर्पित नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)
अतीत-अनागत आरोप	देखिए आरोप (+ उपचार)	अनवस्था	देखिए	दोष (दूषण)
अतीतत्व लक्षण	देखिए लक्षण	अनस्तिकाय		१४०५-१४०७, १५६३
अतीतभाव प्रज्ञापक नय	देखिए नय (आपादन प्रकार)	अनागत-अतीत आरोप	देखिए	आरोप (+ उपचार)
अतीत-वर्तमानत्व आरोप	देखिए आरोप (+ उपचार)	अनागतभाव प्रज्ञापक नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)
		अनागत-वर्तमान आरोप	देखिए	आरोप (+ उपचार)
		अनादिनित्यग्राहक शुद्धपर्यायार्थिक	देखिए	नय (नवविध)
				(२) पर्यायार्थिकनय

अनाभोगकरण	देखिए	करण	अनुपचरित सद्भूत व्यवहारनय	देखिए	नय
		(३) यथाप्रवृत्तकरण		(आध्यात्मिक) (२) व्यवहारनय	
अनालम्बन योग	देखिए	योग (अवशिष्ट)		(१) सद्भूत व्यवहारनय	
अनाश्रव योग	देखिए	योग (अवशिष्ट)	अनुत्साह	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबन्धी)
अनावश्यकप्रवर्तन	देखिए	दोष (दूषण)	अनुपपत्ति	देखिए	दोष (दूषण)
अनिकाचित कर्म	देखिए	कर्म	अनुपलब्धि (२१ प्रकार)		१०८२-८३
अनित्यअशुद्ध पर्यायार्थिक	देखिए	नय	अनुप्रेक्षावृष्टि		२५४६
	(नवविध) (२) पर्यायार्थिकनय		अनुबन्ध		
अनित्यता			(१) अकुशलानुबन्ध		२४३७, २४८१
(१) एकान्त अनित्यता (निरन्वय नाश)	१७४३,		(२) कुशलानुबन्ध		२४२०, २५१३, २५३७
	१७४६, १७५९, १७८१, १७८३, १७८४		अनुबन्धशुद्ध अनुष्ठान	देखिए	अनुष्ठान
(२) संसर्ग अनित्यता	१७४२		अनुबन्धशुद्धि	देखिए	शुद्धि
(३) प्रध्वंस अनित्यता	१७४२		अनुभवउच्छेद	देखिए	दोष (दूषण)
(४) परिणाम अनित्यता	१७४२		अनुभवन चेतना	देखिए	चेतना (चैतन्य)
(५) परिणामी अनित्यता (सान्वय नाश)	१७४३				(श्वेतांबर सम्मत)
अनित्य पर्याय	देखिए	पर्याय (प्रकीर्णक)	अनुयोग		७
अनित्यवाद	देखिए	वाद	(१) अध्यात्म अनुयोग		१२
अनित्यशुद्ध पर्यायार्थिक देखिए	नय (नवविध)		(२) गणितानुयोग		८
	(२) पर्यायार्थिकनय		(३) चरण-करणानुयोग		८, १४-१७
अनित्य स्वभाव	देखिए	स्वभाव	(४) द्रव्यानुयोग (दशविध)		२२५०
	(२) सामान्य स्वभाव		(५) द्रव्यानुयोग (सामान्यतः)		८-११, २२-२४
अनियतपर्याय आरंभवाद देखिए	आरंभवाद		(६) धर्मकथानुयोग		८
अनिवृत्तिकरण	देखिए	करण	(७) मातृकानुयोग		१३८१
अनिवृत्तिकरण लक्षण देखिए	लक्षण		अनुयोगभेद (दिगंबरमत) देखिए	भेद (प्रकार)	
अनुगम विशेष संग्रहनय देखिए	नय (नवविध)			(२) अनुयोग भेद	
	संग्रहनय (देवचन्द्रजी)		अनुयोगभेद (श्वेतांबरमत) देखिए	भेद (प्रकार)	
	(B) विशेषसंग्रहनय			(२) अनुयोग भेद	
अनुगमशक्ति	देखिए	शक्ति (अर्थगत)	अनुशास्ति	देखिए	वैयावृत्त्य
अनुत्पन्नत्व लक्षण देखिए	लक्षण		अनुष्ठान		
अनुपचरित व्यवहार देखिए	व्यवहार		(१) अनुष्ठान		२४८५-८६
	(देवचन्द्रजीसम्मत)		(२) अनुबन्धशुद्ध अनुष्ठान		२५४४
			(३) अमृत अनुष्ठान		२४३२
			(४) अशुद्ध अनुष्ठान		२४८६

(૫) અસંગ અનુષ્ઠાન	૨૩૭૬, ૨૩૭૯, ૨૪૫૯, ૨૪૬૧-૬૨, ૨૪૬૮-૬૯, ૨૫૬૬	(૧૧) પ્રમાણ-અપ્રમાણ અનેકાંત	૪૦૮-૪૧૧
(૬) યુક્ત અનુષ્ઠાન	૨૫૬૨	(૧૨) પ્રમેયત્વ-અપ્રમેયત્વાદિ અનેકાંત	૧૨૧૪-૧૬, ૧૬૬૧
(૭) ગર અનુષ્ઠાન	૨૪૭૯	(૧૩) ભવ્ય-અભવ્ય અનેકાંત	૧૮૨૧-૧૮૩૨
(૮) તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન	૨૪૦૬	(૧૪) ભેદાભેદ અનેકાંત	૩૯૩-૪૦૪, ૪૨૬, ૪૨૯-૪૫૬, ૪૭૫-૪૯૦, ૧૮૦૫-૧૮૨૦
(૯) પ્રીતિ અનુષ્ઠાન	૨૪૦૧, ૨૪૧૧-૧૨	(૧૫) શુદ્ધ-અશુદ્ધપર્યાયસમાવેશ	
(૧૦) ભક્તિ અનુષ્ઠાન	૨૪૨૦	અનેકાંત	૨૨૦૧
(૧૧) વચન અનુષ્ઠાન	૨૩૭૬-૭૭, ૨૩૮૩, ૨૩૯૧, ૨૪૪૦	(૧૬) સમ્યગ્નેકાંત અનેકાંત	૪૨૬
(૧૨) વિષ અનુષ્ઠાન	૨૪૭૯	(૧૭) સર્વ-અસર્વાત્મક અનેકાંત	૪૦૮
(૧૩) શુદ્ધ અનુષ્ઠાન	૨૪૩૩	(૧૮) સર્વજ્ઞ-અસર્વજ્ઞ અનેકાંત	૪૧૧-૪૧૭
(૧૪) સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન	૨૪૬૮	(૧૯) સર્વનયમય અનેકાંત	૧૨૬૭
અનેકત્વશક્તિ	દેખિએ	શક્તિ (અર્થગત)	
અનેકપ્રદેશ સ્વભાવ	દેખિએ	સ્વભાવ	
		(૧) વિશેષ સ્વભાવ	
અનેક સ્વભાવ	દેખિએ	સ્વભાવ	
		(૨) સામાન્ય સ્વભાવ	
અનેકાન્ત (+ દેખિએ સ્યાદ્વાદ + ભજના)		અનેકાન્તવાદિમત સમીક્ષા (પૂર્વપક્ષ) દેખિએ સમીક્ષા	
(૧) અક્રમ અનેકાન્ત (= સહ અનેકાન્ત)	૧૪૦, ૨૩૩, ૪૦૬	અનેકાંતિક	દેખિએ દોષ (દૂષણ)
(૨) અનેકાન્તે અનેકાંત	૪૧૧-૪૨૫	અન્તર્મુખઉપયોગ	દેખિએ ઉપયોગ (ચૈતન્ય)
(૩) અસ્તિ-નાસ્તિ અનેકાંત	૪૬૭-૬૮, ૪૭૧, ૧૭૧૫-૧૭૩૦	અન્યથાસિદ્ધ	૧૪૪૯
(૪) એક-અનેકસ્વભાવ અનેકાંત	૪૦૭, ૧૧૨૦, ૧૧૬૭, ૧૭૮૯-૧૮૦૪	અન્યમુદ્	દેખિએ દોષ (આધ્યાત્મિક)
(૫) કર્મબંધ-અબંધ અનેકાંત	૩૪-૩૭	અન્યવિધ કાલલલ્લિ	દેખિએ લલ્લિ
(૬) કલ્પ્યાઽકલ્પ્ય અનેકાંત	૩૫-૪૦		(ગ્રન્થિભેદ કારણીભૂત)
(૭) કૃતત્વ-અકૃતત્વ અનેકાંત	૧૨૫૧	અન્યોન્ય અનુગમ	૨૦૩૫-૨૦૪૪
(૮) ક્રમ અનેકાન્ત	૧૪૦, ૨૩૩, ૪૦૬	અન્યોન્યાભાવ	દેખિએ અભાવ
(૯) ગતિ-અગતિ અનેકાંત	૪૦૯, ૪૧૦	અન્યોન્યાશ્રય	દેખિએ દોષ (દૂષણ)
(૧૦) નિત્યાઽનિત્ય અનેકાંત	૭૦૯, ૧૧૧૧- ૧૧૨૦, ૧૧૨૭, ૧૭૩૧-૧૭૮૭	અન્વય (અર્થગત)	
		(૧) કાલાન્વય	૧૧૭૬-૧૧૭૭
		(૨) દેશાન્વય	૧૨૪૬, ૧૧૭૬-૧૧૭૭
		અન્વય દ્રવ્યાર્થિકનય	દેખિએ નય (દેવચંદ્રજી- સમ્પત) (૧) દ્રવ્યાર્થિકનય
		અન્વય દ્રવ્યાર્થિકનય	દેખિએ નય (નવવિધ)
			(૧) દ્રવ્યાર્થિકનય

अन्वयबोध	२२५-२३०, ५२०, १२४२-१२४४, १९२०	अप्रतिपाती गुण	२२७१-२२७८
(१) एकदेश अन्वयबोध	२०६, २२६, १२४६, १२४८	अप्रसिद्धशक्ति	देखिए वृत्ति (वैयाकरणसम्मत) (२) शक्ति
अन्वय व्यभिचार	देखिए दोष (दूषण) (५४) व्यभिचार	अबन्धआत्मा	देखिए आत्मा
अन्वयित्व लक्षण	देखिए लक्षण	अभव्य स्वभाव	देखिए स्वभाव (२) सामान्य स्वभाव
अपकारी क्षमा	देखिए क्षमा	अभाव	
अपकृष्ट गुरुत्व	देखिए गुरुत्व	(१) अन्योन्याभाव	१६८२
अपघ्नंश भाषा	देखिए भाषा	(२) भावांतरस्वरूपअभाव	१६८१
अपरम स्वभाव	देखिए स्वभाव	(३) संसर्गअभाव	१६८२
	(२) सामान्य स्वभाव	(I) ध्वंस	१२४१, १२४३-१२५०
अपर वैराग्य	देखिए वैराग्य	(II) अत्यन्ताभाव	१६७७
अपरसंग्रहनय	देखिए नय (नवविध) (४) संग्रहनय	(III) प्रागभाव	१२४९, १२५३, १२५५
अपरिणामी	२३६७	अभिधामूलक शाब्दीव्यंजना	देखिए वृत्ति (आलंकारिकसम्मत) (३) व्यंजनाशक्ति
अपरोक्ष स्वानुभव उपाय	२३९९		(II) शाब्दी व्यंजना
अपवर्ग	देखिए मोक्ष	अभिधा वृत्ति	देखिए वृत्ति (मीमांसासम्मत)
अपवाद नय	देखिए नय (आपादन प्रकार)	अभिधा शक्ति	देखिए वृत्ति (आलंकारिकसम्मत)
अपसिद्धांत	देखिए दोष (दूषण)	अभिनिवेश	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
अपान्तरालसामान्यग्राहक नैगम	देखिए नय (नवविध) नैगम (शीलाङ्गाचार्यसम्मत)	अभिभव	२०४८-२०५१
अपाय	देखिए उपयोग (चैतन्य)	अभिव्यक्ति	देखिए व्यक्ति
अपायशक्तिमालिन्य	२४३३	अभेद उपचार	५३४-५३५, ५३८-५४०
अपुनर्बन्धक	२४०४, २४०७, २४८९	अभेदउपासना (नवधा)	२५५६-५८
अपुनर्बन्धक गुण	देखिए गुण (आध्यात्मिक)	अभेदवाद	देखिए वाद
अपुनर्बन्धक दशा	देखिए दशा	अभेदवृत्ति प्राधान्य	५३४, ५३७-५३९
अपूर्वकरण	देखिए करण	अभेद संबंध	देखिए संबंध
अपूर्वकरण लक्षण	देखिए लक्षण	अभेद स्वभाव	देखिए स्वभाव (२) सामान्य स्वभाव
अपृथग्भाव संबंध	देखिए संबंध	अभोक्तृ नय	देखिए नय (आपादन प्रकार)
अपेक्षा कारण	देखिए कारण	अभ्यन्तर तप	देखिए तप
अप्रज्ञाप्य	२४९१		

अभ्युच्चयवाद	देखिए	वाद	अर्थपद लक्षण	देखिए	लक्षण
अभ्युपगमवाद	देखिए	वाद	अर्थपर्याय	देखिए	पर्याय
अमनस्क योग	देखिए	योग (अवशिष्ट)			(दिगंबरसम्मत)
अमूर्तता	देखिए	गुण प्रकार	अर्थपर्याय	देखिए	पर्याय (श्वेताम्बर)
		(१) विशेष गुण	अर्थपर्याय	देखिए	पर्याय
		+ (२) सामान्य गुण			(सम्मतितर्कानुसार)
अमूर्तत्व (जाति-परिणति)		८४९, १६३९	अर्थपर्याय	देखिए	पर्याय
अमूर्तत्वशक्ति	देखिए	शक्ति (अर्थगत)			(आलापपद्धति परिभाषा)
अमूर्त स्वभाव	देखिए	स्वभाव	अर्थपर्याय	देखिए	पर्याय प्रकार
		(१) विशेष स्वभाव	अर्थपर्याय नैगम	देखिए	नय (नवविध)
अमृत अनुष्ठान	देखिए	अनुष्ठान			नैगम (विद्यानंदस्वामी-अन्यविध)
अमृतचन्द्राचार्यमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	अर्थपर्याय भेद	देखिए	भेद (प्रकार)
अमृतरसांजन		२३३२, २४४७			(२३) पर्यायभेद
अयुगपद्भावी पर्याय	देखिए	पर्याय (श्वेताम्बर)	अर्थपर्याय सप्तभङ्गी	देखिए	सप्तभङ्गी
अरूपिअजीवद्रव्य प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना	अर्थलक्षण	देखिए	लक्षण
अरूपिअजीवभेद	देखिए	भेद (प्रकार)	अर्थव्यंजनपर्याय नैगम	देखिए	नय (नवविध)
अर्थ (आगमिक)					नैगम (विद्यानंदस्वामी-अन्यविध)
(१) अनधिगम अर्थ		३७३-३७४	अर्थसमाजसिद्ध		१४४०
(२) दुरधिगम अर्थ		३७३-३७४	अर्थसिद्धि		५०६
(३) सुखाधिगम अर्थ		३७३-३७४	अर्थान्तरगमन नाश	देखिए	नाश
अर्थ (दार्शनिक)					(सम्मतिकारसम्मत) (१) प्रायोगिक नाश
(१) शक्यार्थ (वाच्यार्थ)		५६९, ५७१, ५७६, ५८१, ५९७	अर्थान्तरगमन नाश	देखिए	नाश
(२) लक्ष्यार्थ (गौण)		५७०-५७२, ५७६, ५८१, ५९४			(सम्मतिकारसम्मत) (२) वैज्ञानिक नाश
(३) व्यंग्यार्थ		५८१	अर्थारूढ समभिरूढ	देखिए	नय (नवविध)
(४) प्रतीयमान अर्थ		५९७			(८) समभिरूढ नय
अर्थक्रिया		१७६२, १७७०-१७७३, १७८१, १७८३, १७८५, १८१०, १८१४, १९६५	अर्पित नय	देखिए	नय
					(आपादन प्रकार)
अर्थक्रियाअनुपपत्ति	देखिए	दोष (दूषण)	अर्हत्समापत्ति	देखिए	समापत्ति (द्विविध)
अर्थनय	देखिए	नय (प्रकीर्णक)	अलीकता	देखिए	दोष (दूषण)
अर्थनय	देखिए	नय	अलोकाकाश	देखिए	द्रव्य (षट्क)
		(आपादन प्रकार)			(१) आकाशास्तिकाय
			अवक्तव्य		४७६-४८४, ५१८-५१९, ५७६-५७७, ५८५

अवक्तव्य स्वभाव	देखिए	स्वभाव	अव्याप्ति	देखिए	दोष (दूषण)
		(२) सामान्य स्वभाव	अशरीरजीव प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना
अवगाहना लक्षण	देखिए	लक्षण	अशुद्ध अनुष्ठान	देखिए	अनुष्ठान
अवगाहहेतुता	देखिए	गुण प्रकार	अशुद्ध गुण अर्थपर्याय	देखिए	पर्याय प्रकार
		(१) विशेष गुण			(१) अर्थपर्याय
अवग्रह	देखिए	उपयोग (चैतन्य)	अशुद्ध गुण व्यंजनपर्याय	देखिए	पर्याय प्रकार
अवधि (मर्यादा)		१४७८-८१, १५७५			(२) व्यंजनपर्याय
अवधिज्ञान	देखिए	ज्ञान (+उपयोग+बोध)	अशुद्ध द्रव्य अर्थपर्याय	देखिए	पर्याय प्रकार
अवधिज्ञानविषय (जघन्य)		८५०			(१) अर्थपर्याय
अवशिष्ट सामान्यगुण	देखिए	गुण प्रकार	अशुद्धद्रव्य नैगम	देखिए	नय (नवविध)
		(२) सामान्य गुण		नैगम (विद्यानंदस्वामी - अन्यविध)	
अवसन्न	देखिए	वर्ज्य साधु	अशुद्ध द्रव्यव्यंजनपर्याय	देखिए	पर्याय प्रकार
अवस्थित गुरुत्व	देखिए	गुरुत्व			(१) व्यंजनपर्याय
अवांतर सामान्य	देखिए	सामान्य	अशुद्ध द्रव्यव्यंजनपर्याय नैगम	देखिए	नय (नवविध)
अवाचनीय (श्रोता)		२३६५-६६		नैगम (विद्यानंदस्वामी - अन्यविध)	
(१) त्रिविध अवाचनीय		२३६५	अशुद्ध द्रव्यार्थपर्याय नैगम	देखिए	नय (नवविध)
(२) चतुर्विध अवाचनीय		२३६६		नैगम (विद्यानंदस्वामी - अन्यविध)	
अविद्याआश्रव	देखिए	आश्रव	अशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	देखिए	नय (देवचंद्रजी-
अविनय	देखिए	दोष			सम्मत) (१) द्रव्यार्थिकनय
		(रत्नत्रयसंबंधी)	अशुद्ध नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)
अविनय मिथ्यात्व	देखिए	मिथ्यात्व	अशुद्ध नय	देखिए	नय (प्रकीर्णक)
अविभागपलिच्छेद पर्याय	देखिए	पर्याय (प्रकीर्णक)	अशुद्ध निश्चयनय	देखिए	नय (आध्यात्मिक)
अविरोध (भेदाभेद संबंधी)		३७७-३८३,			(१) निश्चयनय
		३८५-३९९, ४२९-४३८, ४४८-४५६	अशुद्ध पर्याय	देखिए	पर्याय (प्रकीर्णक)
अविशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	देखिए	नय (प्रकीर्णक)	अशुद्ध भाव	देखिए	भाव
		(५) द्रव्यार्थिक नय	अशुद्ध व्यवहारनय	देखिए	नय (नवविध)
अविशुद्ध द्रव्यास्तिकनय	देखिए	नय			व्यवहारनय (देवचंद्रजी)
(अनुयोगद्वारवृत्तिकारसम्मत)		(१) द्रव्यास्तिकनय	अशुद्ध व्यवहार	देखिए	व्यवहार (देवचंद्रजीसम्मत)
अवेद्यसंवेद्यपद	देखिए	पद	अशुद्ध सद्भूत व्यवहार	देखिए	उपनय
अव्यक्त समाधि		२४१३			(१) सद्भूत व्यवहार
अव्यक्त सामायिक		२४१३	अशुद्ध सामायिक	देखिए	सामायिक
अव्यवच्छित्तिनयमत	देखिए	नयमत	अशुद्ध स्वभाव	देखिए	स्वभाव
अव्यवस्था	देखिए	दोष (दूषण)			(१) विशेष स्वभाव

अशुभउपयोग	देखिए	उपयोग (चैतन्य)	अस्तित्ता	देखिए	गुण प्रकार
अशुभ व्यवहार	देखिए	व्यवहार (देवचंद्रजीसम्मत)			(२) सामान्य गुण
अष्टतत्त्व प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना	अस्तित्वपरिणाम	देखिए	परिणाम
अष्टविध व्यवहार	देखिए	व्यवहार	अस्तित्वादिनय (२१)	देखिए	नय (आपादन प्रकार)
असंख्य नय	देखिए	नय (विस्तार)	अस्ति-नास्ति अनेकांत	देखिए	अनेकांत
असंग अनुष्ठान	देखिए	अनुष्ठान	अस्ति-नास्ति सप्तभङ्गी	देखिए	सप्तभङ्गी
असंग साक्षिभाव		२५७३, २५७५	अस्ति स्वभाव	देखिए	स्वभाव
असंभव	देखिए	दोष (दूषण)			(२) सामान्य स्वभाव
असंमोह ज्ञान	देखिए	ज्ञान	अहंकार	देखिए	दोष
		(+ उपयोग + बोध)			(रत्नत्रयसंबंधी)
असंश्लेषित असद्भूत अशुद्ध व्यवहारनय			आंशिक उपयोग	देखिए	उपयोग (चैतन्य)
देखिए नय (नवविध) व्यवहारनय			आकाश लक्षण	देखिए	लक्षण
(देवचन्द्रजी) (२) अशुद्ध व्यवहारनय			आकाशसाधक प्रमाण	देखिए	प्रमाण (साधक)
(II) असद्भूत अशुद्ध व्यवहारनय			आकाशास्तिकाय	देखिए	द्रव्य (षट्क)
असंश्लेषित असद्भूत व्यवहारनय देखिए नय			आकाशास्तिकाय प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना
(आध्यात्मिक) (२) व्यवहारनय			आक्षेपक ज्ञान	देखिए	ज्ञान
(II) असद्भूत व्यवहारनय					(+ उपयोग + बोध)
असंसारसमापन्नजीव प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना	आत्मसंलीनता	देखिए	संलीनता
असत्कार्यवाद	देखिए	वाद	आत्मगर्हा		२४७७
असत्ख्यातिवाद	देखिए	वाद	आत्मज्ञान (साक्षात्कार)	देखिए	ज्ञान
असद्भूत अशुद्ध व्यवहारनय देखिए नय					(+ उपयोग + बोध)
(नवविध) व्यवहारनय (देवचन्द्रजी)			आत्मज्योतिर्दर्शन		२५३८
(२) अशुद्ध व्यवहारनय			आत्मनिरीक्षण		२५५९
असद्भूत व्यवहार देखिए उपनय			आत्मपरिणतिमत् ज्ञान देखिए	ज्ञान	
असद्भूत व्यवहार (प्रकारान्तर) देखिए उपनय (२) B					(+ उपयोग + बोध)
असद्भूत व्यवहारनय देखिए नय (आध्यात्मिक)			आत्म प्रज्ञापना (दशविध) देखिए	प्रज्ञापना	
(२) व्यवहारनय			आत्मभेद	देखिए	भेद (प्रकार)
असमज्जसआपत्ति देखिए दोष (दूषण)			आत्मसमदर्शिता		२४२३
असमानजातीय द्रव्यपर्याय देखिए पर्याय			आत्मस्वरूपभावना		२५६८
(प्रवचनसारवृत्ति परिभाषा) (२) द्रव्यपर्याय			आत्मस्वरूप विचार (१६ प्रकार)		२५४८-५०
असिद्धता देखिए दोष (दूषण)			आत्मा		
अस्तिकाय		१४०१-१४०५	(१) अंतरात्मा		२४०६
			(२) अबंधआत्मा		२५७८

(३) उपयोगात्मा	६४०	आरंभवाद	
(४) कषायात्मा	६४०	(१) अनियतपर्याय आरंभवाद	१३७४
(५) चारित्रात्मा	६४०	(२) नियतपर्याय आरंभवाद	१३७४
(६) ज्ञानात्मा	६४०	आरोप (+ देखिए उपचार)	२४९३
(७) दर्शनात्मा	६४०	(१) अतीत-अनागत आरोप	७५०-७५१
(८) द्रव्यात्मा	६४०	(२) अतीत-वर्तमानत्व आरोप	७२०, ७५०, ७५२
(९) परमात्मा	२५४७	(३) अनागत-अतीत आरोप	७५०-७५२
(१०) बहिरात्मा	२४०६, २५४६	(४) अनागत-वर्तमान आरोप	७५०-७५२
(११) योगात्मा	६४०	(५) कारण-कार्य आरोप	७४९
(१२) वीर्यात्मा	६४०	(६) गुण-गुण आरोप	७४९
आत्मार्थिजीवभेद	देखिए भेद (प्रकार)	(७) गुण-द्रव्य आरोप	७४९
आत्माश्रय	देखिए दोष (दूषण)	(८) गुण-विजातीयगुण आरोप	८७३-८७४
आदिष्ट द्रव्य	देखिए द्रव्य (सामान्य)	(९) द्रव्य-कालान्तरीयपर्याय आरोप	७२६, ७३८
आदेश		(१०) पर्याय-विजातीयगुण आरोप	८७५
(१) विकलादेश (दिगंबर)	५४३-५४४	(११) वर्तमान-अतीतत्व आरोप	७२१, ७५०, ७५२
(२) विकलादेश (श्वेतांबर)	५३४-५३५, ५३८-५४४, ५५१-५५६	(१२) वर्तमान-अतीतपर्याय आरोप	७२२
(३) सकलादेश (दिगंबर)	५४३	(१३) वर्तमानकाल-अनागतत्व आरोप	७३८- ७३९, ७५०, ७५२
(४) सकलादेश (श्वेतांबर)	५३४, ५३६-५३८, ५४१-५४४, ५५१, ५५३, ५५५-५५६	(१४) वर्तमानकाल-अनागतपर्याय आरोप	७३८
आधाकर्म	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	(१५) स्वजातीयगुण-स्वजातीयद्रव्य आरोप	८६९
आधार-आधेयभाव संबंध	देखिए संबंध	(१६) स्वजातीयगुण-स्वजातीयपर्याय आरोप	८७०
आधिपत्य	देखिए उपचारनिमित्त (लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)	(१७) स्वजातीयपर्याय-स्वजातीयगुण आरोप	८७१
आधुनिक साधन	९९, ५९५	(१८) स्वजातीयपर्याय-स्वजातीयपर्याय आरोप	८६८-८६९
आध्यात्मिकगीतार्थ भेद	देखिए भेद (प्रकार) (१०) गीतार्थ भेद	(१९) स्वजातीयविभावपर्याय- स्वजातीयद्रव्य आरोप	८७०
आध्यात्मिक संकेत	देखिए संकेत	आरोपनिमित्त	देखिए उपचारनिमित्त
आनर्थक्य	देखिए दोष (दूषण)	आरोप नैगम (चतुर्विध)	देखिए नय (नवविध) नैगम (देवचंद्रजी)
आपत्ति (समापत्ति स्थानीय)	२३८५	आरोप सामग्री	७४०
आपवादिकमार्ग	देखिए मोक्षमार्ग	आर्त्तध्यान	देखिए ध्यान (चतुर्विध)
आमशौषधि लब्धि	देखिए लब्धि (योगफल)		

आर्थ बोध	देखिए	बोध (+ ज्ञान)	उत्कृष्ट गीतार्थ	देखिए	गीतार्थ
आर्थी व्यंजना	देखिए	वृत्ति	उत्कृष्टयोग लब्धि	देखिए	लब्धि
	(आलंकारिकसम्मत)	(३) व्यंजनाशक्ति	उत्तम मौन (तात्त्विक)	देखिए	मौन
आलम्बनशुद्धि	देखिए	शुद्धि	उत्तरनय सप्तभङ्गी	देखिए	सप्तभङ्गी
आलस्य	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	उत्तरसामान्य प्रकार	देखिए	प्रकार
आवरण शक्ति	देखिए	शक्ति (अर्थगत)	उत्तर सामान्य संग्रहनय	देखिए	नय (नवविध)
आविर्भाव	देखिए	व्यक्ति	संग्रहनय (देवचन्द्रजी) (A) सामान्यसंग्रहनय		
आविर्भाव शक्ति	देखिए	शक्ति (अर्थगत)	उत्थान	देखिए	दोष (आध्यात्मिक)
आशय			उत्पत्ति (आगमिक मत)		
(१) प्रणिधान		२४४०, २५२८	(१) प्रायोगिक उत्पत्ति		१३११-१३१२
(२) प्रवृत्ति		२४४०	(२) मिश्र उत्पत्ति		१३११-१३१२
(३) विघ्नजय		२५०८-०९	(३) वैससिक उत्पत्ति		१३११-१३१२
(४) विनियोग		२४६८	उत्पत्ति (प्रकीर्णक)		३१३, ७४७
(५) सिद्धि		२४६०	(१) प्रतीत्य पर्याय समुत्पाद		११४८
आशातना		९३३	उत्पत्ति संबंध	देखिए	संबंध
आश्रयता संबंध	देखिए	संबंध	उत्+पदधात्वर्थ	देखिए	धात्वर्थ
आश्रव			उत्पाद (उत्पत्ति-समुत्पत्ति-तार्किकमत)		
(१) अविद्याआश्रव		२४३३-३४	(१) प्रायोगिक उत्पाद		१३०८-१३१०
(२) कामाश्रव		२४५५	(I) समुदयकृत प्रायोगिक उत्पाद		१३०९
(३) कर्माश्रव		२४३७	(२) वैससिक उत्पाद		१३१४
आश्रव दशा	देखिए	दशा	(I) ऐकत्विक वैससिक उत्पाद		१३१६-१३१८, १३२२-१३२६, १३३२-१३३५, १३३७-१३४१
आसंग	देखिए	दोष (आध्यात्मिक)	(II) समुदयकृत वैससिक उत्पाद		१३१५-१३१७
आसन	देखिए	योग (अष्टांग)	उत्पादन	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
आहारादिसंज्ञा	देखिए	संज्ञा	उत्पाद-व्ययसापेक्षसत्ताग्राहकाऽशुद्ध		द्रव्यार्थिकनय
इच्छायम	देखिए	यम		देखिए	नय (नवविध)
इच्छायोग	देखिए	योग (त्रिविध)			(१) द्रव्यार्थिकनय
इतिशब्दार्थ		११५६-११५७	उत्सर्ग नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)
इन्द्रिय वंचन		२४४४-४६	उत्सूत्रभाषण	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
इन्द्रिय विजय	देखिए	विजय	उदात्तत्व		२४२२
इन्द्रिय संलीनता	देखिए	संलीनता	उद्गम	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
ईहा	देखिए	उपयोग (चैतन्य)	उद्देश्यताअवच्छेदकभेद		६८३
उचित अनुष्ठान	देखिए	अनुष्ठान			

ઉદ્દેશ્ય-વિધેયભાવ	૮૬૪, ૯૭૦	(૬) તાદ્દર્શ્ય (સારૂપ્ય)	૫૮૦, ૭૨૭-૭૨૮
ઉદ્દેશ્યશુદ્ધિ	देखिए शुद्धि	(૭) ધારણ	૭૨૯
ઉદ્વેગ	देखिए दोष (आध्यात्मिक)	(૮) માન	૭૨૯
ઉન્મત્તતા	देखिए दोष (दूषण)	(૯) યોગ	૭૨૯
ઉન્મનીભાવ	૨૪૬૬, ૨૫૩૯	(૧૦) વૃત્ત	૭૨૯
ઉન્માર્ગગામી	૨૨૯૯-૨૩૨૭	(૧૧) સહચરણ	૭૨૮
ઉપકારી ક્ષમા	देखिए क्षमा	(૧૨) સાધન	૭૩૦
ઉપગ્રહ	देखिए वैयावृत्य	ઉપચાર નૈગમ देखिए नय (नवविध) नैगम (देवचंद्रजी)	
ઉપગ્રહ કારણ	देखिए कारण	ઉપચાર પદાર્થ (૪૦ પ્રકાર)	૮૩૫-૮૪૦
ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર	देखिए उपनय	ઉપચાર વૃત્તિ देखिए वृत्ति (नैयायिकसम्मत)	
ઉપચરિત વ્યવહાર	देखिए व्यवहार (देवचंद्रजीसम्मत)	ઉપચાર સમ્બન્ધ (૧૬)	૮૯૬, ૮૯૭
ઉપચરિત સંબંધ	देखिए संबंध	ઉપજીવક	૧૪૪૬
ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનય	देखिए नय	ઉપજીવ્ય	૧૪૪૬
(આધ્યાત્મિક) (૨) વ્યવહારનય		ઉપધેયસાંકર્ય	देखिए दोष (दूषण)
(I) સદ્ભૂત વ્યવહારનય		ઉપનય	૮૧૭-૮૧૯
ઉપચરિત સ્વભાવ देखिए स्वभाव (२) विशेष स्वभाव		(૧) સદ્ભૂત વ્યવહાર	૮૧૭-૮૩૩
ઉપચાર (+ देखिए आरोप)	૧૨૨, ૮૩૪	(I) શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર	૮૨૦, ૮૨૩, ૮૨૬-૮૨૭
(૧) ગુણ-ગુણ ઉપચાર	૮૪૮-૮૫૦	(II) અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહાર	૮૨૧, ૮૨૪
(૨) ગુણ-દ્રવ્ય ઉપચાર	૮૫૮-૮૬૦	(૨) (A) અસદ્ભૂત વ્યવહાર	૮૩૪-૮૬૪
(૩) ગુણ-પર્યાય ઉપચાર	૮૬૩	(I) દ્રવ્ય-દ્રવ્ય ઉપચાર	૮૪૨-૮૪૭
(૪) દ્રવ્ય-દ્રવ્ય ઉપચાર	૮૪૨-૮૪૭	(II) ગુણ-ગુણ ઉપચાર	૮૪૮-૮૫૦
(૫) દ્રવ્ય-ગુણ ઉપચાર	૮૫૫	(III) પર્યાય-પર્યાય ઉપચાર	૮૫૨-૮૫૪
(૬) દ્રવ્ય-પર્યાય ઉપચાર	૮૫૬-૮૫૭	(IV) દ્રવ્ય-ગુણ ઉપચાર	૮૫૫
(૭) પર્યાય-ગુણ ઉપચાર	૮૬૪	(V) દ્રવ્ય-પર્યાય ઉપચાર	૮૫૬-૮૫૭
(૮) પર્યાય-દ્રવ્ય ઉપચાર	૮૬૧, ૧૫૮૪-૧૫૮૬	(VI) ગુણ-દ્રવ્ય ઉપચાર	૮૫૮-૮૬૦
(૯) પર્યાય-પર્યાય ઉપચાર	૮૫૨-૮૫૪	(VII) પર્યાય-દ્રવ્ય ઉપચાર	૮૬૧
ઉપચાર નિમિત્ત (लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)		(VIII) ગુણ-પર્યાય ઉપચાર	૮૬૩
(૧) આધિપત્ય	૭૩૦	(IX) પર્યાય-ગુણ ઉપચાર	૮૬૪
(૨) તત્સામીપ્ય	૫૮૦, ૭૨૭-૭૨૯	(B) અસદ્ભૂત વ્યવહાર (प्रकारान्तर) ૮૬૫-૮૮૦	
(૩) તત્સાહચર્ય	૫૮૧, ૭૨૭-૭૨૮	(I) સ્વજાતીય અસદ્ભૂત વ્યવહાર	૮૬૭-૮૭૧
(૪) તાત્સ્થ્ય	૫૮૦, ૭૨૭-૭૨૯	(II) વિજાતીય અસદ્ભૂત વ્યવહાર	૮૭૩-૮૭૫
(૫) તાદર્શ્ય	૭૨૮-૭૨૯		

(III) स्वजातीय-विजातीय		उपाधि	७०६-७०७, १६९२, १६९३,
असद्भूत व्यवहार	८७६-८७९		१७९३-१७९६, १९२३-१९२४,
(३) उपचरित असद्भूत व्यवहार	८८१		२०७०-७१
(I) स्वजातीय उप.अ.व्य.	८८३-८८७	उपालंभ	देखिए वैयावृत्य
(II) विजातीय उप.अ.व्य.	८८९-८९२	उपासना चिह्न	२४१९
(III) स्वजातीय-विजातीय		उपास्य-उपासकभाव संबंध	देखिए संबंध
उप.अ.व्य.	८९३-८९५	उपेक्षा	देखिए औदासीन्य
उपयोग (चैतन्य)	१६३६-१६३८	उमास्वातिसम्मत परिणाम	देखिए परिणाम
(१) अन्तर्मुख उपयोग	२४८७	ऊर्ध्वता सामान्य	देखिए सामान्य
(२) अशुभ उपयोग	२५७६	ऊर्ध्वतासामान्य द्रव्य	देखिए द्रव्य (सामान्य)
(३) आंशिक उपयोग	१६५३-१६५४	ऊर्ध्व प्रचय	देखिए प्रचय
(४) ज्ञान उपयोग (अपाय-धारणा)	९१४,	ऊर्ध्वप्रचय-पर्यायवाचीनाम	देखिए प्रचय
	१६३८, १६५३, १६५४	ऋजुसूत्रद्रव्यार्थिकवाद	देखिए वाद
(५) दर्शन उपयोग (अवग्रह-ईहा)	१६५३-१६५४	ऋजुसूत्रनय	देखिए नय (आपादन प्रकार)
(६) निर्विकल्प उपयोग	२४६६, २४६८	ऋजुसूत्रनय (द्विविध)	देखिए नय (नवविध)
(७) पूर्ण उपयोग	१६५३-१६५४	ऋजुसूत्रनय लक्षण	देखिए लक्षण
(८) विशेष उपयोग	१६५३	ऋजुसूत्रपर्यायार्थिकवाद	देखिए वाद
(९) शुक्लज्ञान उपयोग	२४६५	ऋजुसूत्रमत	देखिए नयमत
(१०) शुद्ध उपयोग	२५७६	ऋतंभरा प्रज्ञा	देखिए ज्ञान
(११) शुभ उपयोग	२५७६		(+ उपयोग + बोध)
(१२) सामान्य उपयोग	१६५३	एक-अनेकस्वभाव अनेकांत	देखिए अनेकांत
उपयोग धारा	देखिए धारा	एक-द्रव्यार्थिकनय	देखिए नय (देवचंद्रजी-
उपयोग लक्षण	देखिए लक्षण		सम्मत) (१) द्रव्यार्थिकनय
उपयोग शुद्धि	देखिए शुद्धि	एकत्व	२८०
उपयोगशून्यता	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	(१) क्रियासापेक्ष एकत्व	२८९
उपयोगात्मा	देखिए आत्मा	(२) जातिसापेक्ष एकत्व	२८९
उपवास लक्षण	देखिए लक्षण	(३) द्रव्यपरिणामकृत एकत्व	२८२
उपशमभाव	देखिए भाव	(४) धर्मसापेक्ष एकत्व	२८९
उपशम लब्धि	देखिए लब्धि	(५) समूहकृत एकत्व	२८२
उपशान्तकषायादि प्रज्ञापना	देखिए प्रज्ञापना	एकत्वआपत्ति	देखिए दोष (दूषण)
उपशान्तदशा	देखिए दशा	एकत्ववितर्क अविचार शुक्लध्यान	देखिए ध्यान
उपादान कारण	देखिए कारण		(चतुर्विध) (४) शुक्लध्यान
		एकत्वशक्ति	देखिए शक्ति (अर्थगत)

एकत्वहानि	देखिए	दोष (दूषण)	(२) धर्मकथा (धर्मदेशना)	२५३३-२५७९
एकदेश अन्वयबोध	देखिए	अन्वयबोध	कदाग्रह	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
एकप्रदेश स्वभाव	देखिए	स्वभाव	कपट (माया)	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
		(१) विशेष स्वभाव	कफौषधि लब्धि	देखिए लब्धि (योगफल)
एक स्वभाव	देखिए	स्वभाव	करण	
		(२) सामान्य स्वभाव	(१) अनिवृत्तिकरण	६६, २२७३, २४२६
एकाग्र चित्त	देखिए	चित्त	(२) अपूर्वकरण	६६, २४२५
एकान्त अनित्यता	देखिए	अनित्यता	(३) यथाप्रवृत्तिकरण	६६
एकान्त नित्यता	देखिए	नित्यता	(I) चरम यथाप्रवृत्तिकरण	२२८९, २४२९,
एकान्तवादिमत समीक्षा (सामान्यतः)	देखिए			२४२४
		समीक्षा	(II) नैश्चयिक चरम यथाप्रवृत्तिकरण	२४२५
एवंभूतनय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)	(III) अनाभोगकरण	६६
एवंभूतनय	देखिए	नय (नवविध)	(IV) अधःप्रवृत्तिकरण	६६
एवंभूतनय लक्षण	देखिए	लक्षण	करण लक्षण	देखिए लक्षण
एवकार अर्थ		११५४	करणलब्धि	देखिए लब्धि (ग्रन्थिभेद कारणीभूत)
ऐकत्विक नाश	देखिए	नाश (सम्मतिकारसम्मत)	करणस्वरूप	२५३०
		(२) वैस्रसिक नाश	कर्तृत्वशक्ति	देखिए शक्ति (अर्थगत)
ऐकत्विक वैस्रसिक उत्पाद	देखिए	उत्पाद	कर्तृत्व-भोक्तृत्वपरिणति	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
		(२) वैस्रसिक	कर्तृ नय	देखिए नय (आपादन प्रकार)
ऐदम्पर्य शुद्धि	देखिए	शुद्धि	कर्म	
ओष दृष्टि	देखिए	दृष्टि	(१) अनिकाचित कर्म (सोपक्रम कर्म)	२४६२
ओष शक्ति	देखिए	शक्ति (अर्थगत)	(२) निकाचित कर्म	२४८३-८४
ओष संज्ञा	देखिए	संज्ञा	(३) द्रव्य कर्म	२४८५
औत्सर्गिक मार्ग	देखिए	मोक्षमार्ग	(४) भावकर्म	२४८५
औदयिक धारा	देखिए	धारा	कर्मअधिकारनिवृत्ति	२४०५
औदयिक भाव	देखिए	भाव	कर्मजनित उपचरित स्वभाव	देखिए स्वभाव
औदासीन्य (उपेक्षा)	२४४७, २४५५, २४६२-६३,		(१) विशेष स्वभाव (X) उपचरित स्वभाव	
	२४९७, २५३८-३९		कर्मबंध-अबंध अनेकांत	देखिए अनेकांत
औपचारिक भेद	देखिए	भेद (प्रकार)	कर्माधीन दशा	देखिए दशा
कथंचित्परिणामित्व लक्षण	देखिए	लक्षण	कर्माश्रव	देखिए आश्रव
कथा			कर्मादयधारा	देखिए धारा
(१) अकथा (कथा आभास)		२५३३		

कर्मोपाधिनिरपेक्ष नित्यशुद्धपर्यायार्थिक देखिए नय (नवविध) (२) पर्यायार्थिकनय	(६) परिणामी कारण (उपादान कारण) १४१२, १७५२-१७५५
कर्मोपाधिनिरपेक्ष शुद्धद्रव्यार्थिकनय देखिए नय (नवविध) (१) द्रव्यार्थिकनय	(७) प्रेरक कारण १४१५
कर्मोपाधिसापेक्ष अनित्यशुद्धपर्यायार्थिक देखिए नय (नवविध) (२) पर्यायार्थिकनय	कारण-कार्य आरोप देखिए आरोप (+उपचार) कारणता ३१६
कर्मोपाधिसापेक्षाऽशुद्ध द्रव्यार्थिक देखिए नय (नवविध) (१) द्रव्यार्थिकनय	कारणशुद्ध पर्याय देखिए पर्याय (नियमसार) कार्य-कारणभाव संबंध देखिए संबंध कार्यशुद्ध पर्याय देखिए पर्याय (नियमसार) काल देखिए द्रव्य (षट्क)
कला (७२) २३७०	काल (आध्यात्मिक)
कल्प्याकल्प्य अनेकांत देखिए अनेकांत	(१) अचरमावर्त काल १५३, १५५
कषाय देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	(२) चरमावर्त काल १५४, १५६, २३९९
कषाय परिपाक २४४६	(३) धर्मयौवन काल १५३-१५४, २४०४
कषायमुक्ति २४८०	(४) भवबाल काल १५२-१५३, २४०४
कषायशासन प्रभावना देखिए प्रभावना	काल (एकादश) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल (I) काल श्वेतांबरपक्ष
कषाय संलीनता देखिए संलीनता	काल (चतुष्क) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल (I) काल श्वेतांबरपक्ष
कषाय सप्तभङ्गी देखिए सप्तभङ्गी	काल (त्रिविध) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल (I) काल श्वेतांबरपक्ष
कषायात्मा देखिए आत्मा	काल (दर्शनांतर निषिद्ध) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल
कान्तादृष्टि देखिए योगदृष्टि	काल (दिगांबरपक्ष) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल
कामवासना देखिए वासना	काल (पर्यायस्वरूप कालपक्ष) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल (I) काल श्वेतांबरपक्ष
कामाश्रव देखिए आश्रव	काल (मनुष्यक्षेत्रव्यापी) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल (I) काल श्वेतांबरपक्ष
कायिक गुप्ति देखिए गुप्ति	काल (लोकव्यापक) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल (I) काल श्वेतांबरपक्ष
कायिक मौन देखिए मौन	काल (लोकालोकव्यापक) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल (I) काल श्वेतांबरपक्ष
कारक-कारकिभाव संबंध देखिए संबंध	काल (श्वेतांबरपक्ष) देखिए द्रव्य (षट्क) (३) काल
कारण	
(१) अंत्य कारण १४२३	
(२) अपेक्षा कारण १४१२-१४१५, १४२०, १४२१, १४२६, १४३४-१४३५, १४३९, १४४०, १५०१-१५०२, १५११	
(३) उपग्रह कारण १४१४	
(४) निमित्त कारण १४१२-१४१५, १७५२	
(५) निर्वर्तक कारण १४१२-१४१३	

काल (स्वतंत्र कालद्रव्य पक्ष)	देखिए	द्रव्य (षट्क)	केवल लक्षण	देखिए	लक्षण (सामान्यतः)
(३) काल (I) काल श्वेतांबरपक्ष			केवल व्यतिरेकी		१२१२-१२१३
कालत्रयस्पर्श		७४१-७४३, ७४७-७४९	केवलान्वयित्व लक्षण	देखिए	लक्षण
कालद्रव्यवाद	देखिए	वाद	केवली		
कालनिक्षेप	देखिए	निक्षेप	(१) श्रुतकेवली		२२८०-८२
कालपर्यायवाद	देखिए	वाद	(२) सर्वज्ञकेवली		२२८०-८२
काल प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना	कैयटमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा
कालभेद	देखिए	भेद (प्रकार)	कैलाशचन्द्रमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा
काललिंग		१५००-१५०१	कोटि नय	देखिए	नय (विस्तार)
कालशुद्धि	देखिए	शुद्धि	क्रम अनेकान्त	देखिए	अनेकान्त
कालसूक्ष्मता		७४१-७४६	क्रमभाविपर्याय	देखिए	पर्याय (श्वेताम्बर)
कालस्थूलता		७४१-७४२, ७४९	क्रमिक वृत्तिप्रवृत्ति	देखिए	वृत्तिप्रवृत्ति
कालाणु (दिगंबर पक्ष)	देखिए	अणु	क्रमिकोपयोगद्वयवाद	देखिए	वाद
कालाणु (श्वेतांबर पक्ष)	देखिए	अणु	क्रियमाणता		७४१
कालादिअष्टक		५३६-५४१	क्रिया नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)
कालान्वय	देखिए	अन्वय (अर्थगत)	क्रिया मार्ग		२३७७
किल्बिषिक भावना		२३०५	क्रिया योग	देखिए	योग (अवशिष्ट)
कुंदकुंदस्वामिमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	क्रियावंचक	देखिए	योग (योगदृष्टिसमुच्चय)
कुलयोगी	देखिए	योगी	क्रियावादी		५४
कुशलानुबंध	देखिए	अनुबंध	क्रियाशुद्धि	देखिए	शुद्धि
कुशलानुबंध विच्छेद		२५१३	क्रियासापेक्ष एकत्व	देखिए	एकत्व
कुशील	देखिए	वर्ज्य साधु	क्षणिकद्रव्यवाद	देखिए	वाद
कुशीलता	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	क्षपकश्रेणि	देखिए	श्रेणि
कृतक (कृत्रिम)		६८७-६८८	क्षमा		
कृतत्व-अकृतत्व अनेकांत	देखिए	अनेकांत	(१) अपकारी क्षमा		२४८७
कृतनाश	देखिए	दोष (दूषण)	(२) उपकारी क्षमा		२४८७
कृष्ण धर्म	देखिए	धर्म	(३) धर्म क्षमा (स्वभाव क्षमा)		२४७२-७३,
कृष्ण लेश्या	देखिए	लेश्या			२४८७
केवल अन्वयी		१२१२-१२१५	(४) वचन क्षमा		२४४०, २४८७
केवलज्ञान	देखिए	ज्ञान	(५) विपाक क्षमा		२४८७
		(+ उपयोग + बोध)	क्षयोपशम लब्धि	देखिए	लब्धि
केवलज्ञान प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना			(ग्रन्थिभेद कारणीभूत)
केवलज्ञानभेद	देखिए	भेद (प्रकार)	क्षायिक भाव	देखिए	भाव

क्षायोपशमिक भाव	देखिए	भाव	गीतार्थमिश्र विहार	देखिए	विहार
क्षिप्त चित्त	देखिए	चित्त	गीतार्थ विहार	देखिए	विहार
क्षेप	देखिए	दोष (आध्यात्मिक)	गुण (अष्टक)		
खंडशःशक्ति	देखिए	वृत्ति (नैयायिकसम्मत)	(१) अद्वेष	१५४, २४०५, २४२१, २४८९, २५२७	
		(२) शक्ति	(२) जिज्ञासा	१५४, २४०६, २४२१, २४८९, २५२७	
खल		२३९४-९६	(३) तत्त्वमीमांसा	२४४२	
खेद	देखिए	दोष (आध्यात्मिक)	(४) प्रतिपत्ति	२४६०	
गणितानुयोग	देखिए	अनुयोग	(५) प्रवृत्ति	२४७१	
गति-अगति अनेकांत	देखिए	अनेकांत	(६) शुश्रूषा	२४२१, २४८९, २५२७	
गतिहेतुता	देखिए	गुण प्रकार (१) विशेष गुण	(७) श्रवण	२४२१, २५२७	
गदाधरमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	(८) सूक्ष्म बोध	२४३३	
गन्ध	देखिए	गुण प्रकार (१) विशेष गुण	गुण (आध्यात्मिक)		
गर अनुष्ठान	देखिए	अनुष्ठान	(१) अपुनर्बन्धकगुण	२४०४	
गर्व		२३१६	(२) देशविरतिगुण	२४३९	
गर्हा (निन्दा)	देखिए	दोष	(३) भवाभिनंदीगुण (लक्षण)	२४०४	
		(रत्नत्रयसंबन्धी)	(४) सम्यग्दृष्टिगुण (लक्षण)	२४२८-३०	
गाढ मिथ्यात्व	देखिए	मिथ्यात्व	(५) सर्वविरतिगुण	२४५४-५५	
गीतलक्षण	देखिए	लक्षण	गुण (त्रिविध)		
गीतार्थ	२२७६, २५९३, २५९४		(१) तमोगुण	२३९९-२४००	
(१) गीतार्थ (आध्यात्मिक परिभाषा)			(२) रजोगुण	२३९९-२४००	
(I) जघन्यगीतार्थ	२४८९-९०, २५३३		(३) सत्त्वगुण	२४०६	
(II) मध्यमगीतार्थ	२४८९-९०		गुण (शक्तिरूप)	१७२-१७३, १८१	
(III) उत्कृष्टगीतार्थ	२४८९-९०, २५६३		गुण (षोडशकवृत्ति परिभाषा)		
(२) गीतार्थ (चरण-करणानुयोग)	७३		(१) विशेष गुण	२२२५	
(I) जघन्यगीतार्थ	७३		(२) सामान्य गुण	२२२५	
(II) मध्यमगीतार्थ	७३		गुण (द्विविध)		
(III) उत्कृष्टगीतार्थ	७३, २२८०-२२८२		(१) निरुपाधिक गुण	९१०	
(३) गीतार्थ (द्रव्यानुयोग)	७४		(२) सोपाधिक गुण	९१०-९११	
(I) जघन्यगीतार्थ	७४		गुण-गुण आरोप	देखिए	आरोप (+उपचार)
(II) मध्यमगीतार्थ	७४		गुण-गुण उपचार	देखिए	उपचार
(III) उत्कृष्टगीतार्थ	७४, २२८०-२२८२			(२) असद्भूत व्यवहार	
गीतार्थभेद	देखिए	भेद (प्रकार)	गुण-गुणउपचार	देखिए	उपचार (+आरोप)

ગુણ-ગુણિભાવ સંબંધ	દેખિએ સંબંધ	૧૪૧૮-૨૩, ૧૪૫૧, ૧૬૮૬-૧૬૮૮
ગુણ-દ્રવ્ય આરોપ	દેખિએ આરોપ (+ઉપચાર)	(V) ગન્ધ ૧૬૮૬-૧૬૮૮
ગુણ-દ્રવ્ય ઉપચાર	દેખિએ ઉપનય	(VI) ચૈતન્ય ૧૬૮૬-૧૬૯૧
	(૨) અસદ્ભૂત વ્યવહાર	(VII) જ્ઞાન ૧૬૮૫, ૧૬૮૮
ગુણ-દ્રવ્ય ઉપચાર	દેખિએ ઉપચાર (+ આરોપ)	(VIII) દર્શન ૧૬૮૫, ૧૬૮૮
ગુણનિષ્કેપ	દેખિએ નિષ્કેપ	(IX) મૂર્તત્વ ૧૬૮૭-૧૬૯૧
ગુણપદાર્થ (જૈન)	૧૦૩-૧૦૭	(X) રસ ૧૬૮૬-૧૬૮૮
ગુણપદાર્થ (ચરક)	૧૧૦	(XI) વર્ણ ૧૬૮૬-૧૬૮૮
ગુણપદાર્થ (નૈયાયિક)	૧૦૮-૧૦૯	(XII) વર્તનાહેતુતા ૧૬૮૬-૧૬૮૮
ગુણપદાર્થ (મીમાંસક)	૧૧૦-૧૧૧	(XIII) વીર્ય ૧૬૮૫, ૧૬૮૮
ગુણપદાર્થ (રસવૈશેષિક)	૧૧૧	(XIV) સુખ ૧૬૮૫, ૧૬૮૮
ગુણપદાર્થ (વેદાન્ત)	૧૧૧	(XV) સ્થિતિહેતુતા ૧૬૮૬-૧૬૮૮
ગુણપદાર્થ (વૈયાકરણ)	૧૧૨	(XVI) સ્પર્શ ૧૬૮૬-૧૬૮૮
ગુણપદાર્થ (સાંખ્ય)	૧૦૯	(૨) સામાન્ય ગુણ
ગુણપર્યાય	દેખિએ પર્યાય (નયચક્રાદિ પરિભાષા)	(I) અગુરુલઘુતા ૧૬૬૪-૧૬૬૮
ગુણપર્યાય	દેખિએ પર્યાય (પ્રવચનસારવૃત્તિ પરિભાષા)	(II) અચેતનતા ૧૬૭૧-૧૬૭૨
		(III) અમૂર્તતા ૧૬૭૨-૧૬૮૧
ગુણ પર્યાય	દેખિએ પર્યાય (દિગંબર)	(IV) અવશિષ્ટ સામાન્યગુણ ૧૬૯૬, ૧૮૩૫, ૨૦૯૫
ગુણ પર્યાય	દેખિએ પર્યાય (દેવચન્દ્રમત)	(V) અસ્તિતા ૧૬૫૧-૫૨
ગુણ-પર્યાયઅભેદ	૧૭૫-૧૮૪, ૧૮૭-૧૮૮, ૧૯૩-૧૯૬, ૨૦૦-૨૦૬, ૨૦૯-૨૧૦, ૨૧૨-૨૧૭, ૮૫૦	(VI) ચેતનતા ૧૬૭૦-૧૬૭૧
		(VII) દ્રવ્યતા ૧૬૫૫-૧૬૬૦
ગુણ-પર્યાય ઉપચાર	દેખિએ ઉપનય	(VIII) પ્રદેશતા ૧૬૬૯-૧૬૭૦
	(૨) અસદ્ભૂત વ્યવહાર	(IX) પ્રમેયતા ૧૬૬૦-૧૬૬૪
ગુણ-પર્યાય ઉપચાર	દેખિએ ઉપચાર (+આરોપ)	(X) મૂર્તતા ૧૬૭૨-૧૬૮૧
ગુણ-વિજાતીયગુણ આરોપ	દેખિએ આરોપ (+ઉપચાર)	(XI) વસ્તુતા ૧૬૫૨-૫૩
ગુણપ્રકાર		ગુણ ભેદ દેખિએ ભેદ (પ્રકાર)
(૧) વિશેષ ગુણ		ગુણ લક્ષણ (ચરકસમ્મત) દેખિએ લક્ષણ
(I) અચૈતન્ય	૧૬૮૬-૧૬૯૧	(૨૨) ગુણ લક્ષણ
(II) અમૂર્તત્વ	૧૬૮૭-૧૬૯૧	ગુણ લક્ષણ (દિગમ્બરસમ્મત) દેખિએ લક્ષણ
(III) અવગાહહેતુતા	૧૬૮૬-૧૬૮૮	(૨૨) ગુણ લક્ષણ
(IV) ગતિહેતુતા	૧૪૧૨, ૧૪૧૪,	ગુણ લક્ષણ (નાગાર્જુનસમ્મત) દેખિએ લક્ષણ
		(૨૨) ગુણ લક્ષણ

गुण लक्षण (नैयायिकसम्मत) देखिए लक्षण	गौण अर्थ देखिए अर्थ (दार्शनिक)
(२२) गुण लक्षण	गौणत्व (अर्थगत) ५७१-५७२
गुण लक्षण (पतंजलिसम्मत) देखिए लक्षण	गौण प्रत्यय देखिए प्रत्यय (द्विविध)
(२२) गुण लक्षण	गौण-मुख्यभाव संबंध देखिए संबंध
गुण लक्षण (मीमांसकसम्मत) देखिए लक्षण	गौण संकेत देखिए संकेत
(२२) गुण लक्षण	गौणी लक्षणा देखिए लक्षणा (सामान्यतः)
गुण लक्षण (विशिष्टाद्वैतवादिसम्मत) देखिए लक्षण	गौणी लक्षणा देखिए वृत्ति (वैयाकरण-सम्मत) (१) लक्षणा
(२२) गुण लक्षण	गौणी वृत्ति देखिए वृत्ति (मीमांसासम्मत)
गुण लक्षण (वेदांतिसम्मत) देखिए लक्षण	गौरव देखिए दोष (दूषण)
(२२) गुण लक्षण	ग्रन्थिभेद २४२५, २४३५, २५०६, २५०९, २५३०, २५७९
गुण लक्षण (सांख्यसम्मत) देखिए लक्षण	ग्रन्थिभेद दुर्लभता २५०५-०६
(२२) गुण लक्षण	ग्रन्थिभेद पुरुषार्थ (अंतरंग पुरुषार्थ) २४९४-२५०१
गुण विकार (देवसेन) देखिए विकार	ग्रन्थिभेद प्रक्रिया २४२०-२४२८
गुण वैराग्य देखिए वैराग्य	ग्रन्थिभेदप्रार्थना २४९४
गुण व्यंजनपर्याय देखिए पर्याय (देवचन्द्रमत)	ग्रन्थिभेद विघ्न २५०४-०६
गुणश्रेणि देखिए श्रेणि	ग्रन्थिभेदविघ्नविजय २५०८-०९
गुणस्थानक ६३१	ग्रन्थिभेद विरामस्थान २५०३-०४
गुणस्वरूप २४२३	ग्रन्थिभेद विश्रामस्थान अतिक्रमण २५०७-०८
गुणिनय देखिए नय (आपादन प्रकार)	ग्राह्य-ग्राहकभावत्याग २५३९
गुप्ति	घ्राणेन्द्रिय विषय २२२-२३१
(१) कायिकगुप्ति २५३४	घ्राणात्वर्थ देखिए धात्वर्थ
(२) मनोगुप्ति (त्रिविध) २५३५-३७	चतुर्विध अवाचनीय देखिए अवाचनीय (श्रोता)
(३) वचनगुप्ति २५३४	चरण-करणसार ५२८-५२९
गुरुअदत्त २३६१	चरण-करणानुयोग देखिए अनुयोग
गुरुत्व	चरण-करणानुयोगगीतार्थ भेद देखिए भेद (प्रकार)
(१) अपकृष्ट गुरुत्व २७३-२७६	(१०) गीतार्थभेद
(२) अवस्थित गुरुत्व २७६-२७७	चरम यथाप्रवृत्तकरण देखिए करण
गुरुधर्म ११४१	(३) यथाप्रवृत्तकरण
गुरुपूजा देखिए पूर्वसेवा	चरमावर्त काल देखिए काल (आध्यात्मिक)
गुर्जर भाषा देखिए भाषा	चल चित्त देखिए चित्त
गोत्रयोगी देखिए योगी	

चारित्र पर्याय	देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)	जघन्य गीतार्थ	देखिए गीतार्थ
चारित्रभेद	देखिए भेद (प्रकार)	जघन्य परोपकार	देखिए परोपकार
चारित्रभ्रष्टता	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	जनमनोरंजन	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
चारित्र लक्षण	देखिए लक्षण	जहत्स्वार्था शुद्धा लक्षणा	देखिए वृत्ति
चारित्रशब्दार्थ	२५७६		(वैयाकरणसम्मत) (१) लक्षणा
चारित्रात्मा	देखिए आत्मा	जहद्लक्षणा	देखिए लक्षणा (सामान्यतः)
चिंतामय ज्ञान	देखिए ज्ञान (+ उपयोग + बोध)	जातिउत्तर सामान्य संग्रह	देखिए नय (नवविध)
चित्रज्ञान (चित्रसंविद्)	देखिए ज्ञान (+ उपयोग + बोध)	संग्रहनय (देवचन्द्रजी) (A)	सामान्यसंग्रहनय (२) उत्तरसामान्यसंग्रहनय
चित्त		जातिसापेक्ष एकत्व	देखिए एकत्व
(१) एकाग्र चित्त	२४११, २४२१	जात्यंतर	३९६-३९८, १६३९, १७८५-१७८६
(२) क्षिप्त चित्त	२४००	जिज्ञासा	देखिए गुण (अष्टक)
(३) चल चित्त	२४०६	जिनशासन प्रभावना	देखिए प्रभावना
(४) निरुद्ध चित्त	२४७१	जीवदया	देखिए दया
(५) मूढ चित्त	२४००	जीवपरिणाम	देखिए परिणाम
(६) यातायात चित्त	२४०७	जीवपरिणामभेद	देखिए भेद (प्रकार)
(७) विक्षिप्त चित्त	२४०६	जीवपर्याय	देखिए पर्याय (भगवतीसूत्र)
(८) शुक्ल चित्त (अंतःकरण)	२५८०	जीव प्रज्ञापना	देखिए प्रज्ञापना
(९) श्लिष्ट चित्त	२४११	जीवभेद	देखिए भेद (प्रकार)
(१०) सानंद चित्त	२४०६, २४११	जीवाजीव प्रज्ञापना	देखिए प्रज्ञापना
(११) सुलीन चित्त	२४६९	जीवास्तिकाय	देखिए द्रव्य (षट्क)
चित्सुखाचार्यमत समीक्षा	देखिए समीक्षा	जुगुप्सा	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
चूलिका पैशाची भाषा	देखिए भाषा	ज्ञपरिज्ञा	देखिए परिज्ञा
चेतनता	देखिए गुण प्रकार (२) सामान्य गुण	ज्ञान (+ देखिए उपयोग+बोध)	
चेतन स्वभाव	देखिए स्वभाव (१) विशेष स्वभाव	(१) अवधिज्ञान	८२५, १६०९, १९४५, २१३८, २२१४, २२१६, २२२४-२७
चेतना (चैतन्य) (श्वेताम्बरसम्मत)		(I) लोकावधि ज्ञान	१६०९
(१) अनुभवन चेतना	१६३७	(२) असंमोह ज्ञान	२४५७
(२) संविज्ञान चेतना	१६३७	(३) आक्षेपक ज्ञान	२४४३
चैतन्य	देखिए उपयोग (+ गुण प्रकार) (१) विशेष गुण	(४) आत्मपरिणतिमत् ज्ञान	२४५८, २५४४
चैतन्यसाधक प्रमाण	देखिए प्रमाण (साधक)	(५) आत्माज्ञान (साक्षात्कार)	
छिद्रमति	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)		

२४७३, २४८७, २५१९, २५७८	(२३) मार्गानुसारी बुद्धि	२४११, २४८९, २४९५
(६) ऋतंभरा प्रज्ञा	२५७९	(२४) मोक्षार्थशास्त्रतात्पर्य बोध
(७) केवलज्ञान	१७३, ४१२, ८२५, ९१४, १२७५-७८, १९४५, २०४४, २१३८, २१५७, २२१४, २२१६, २२२४-२७, २५७९	(२५) वरा प्रज्ञा
(i) भवस्थ केवलज्ञान	१७३, ४१२, १२७५-१२७८, २०४४, २१५७	(२६) विषयप्रतिभास ज्ञान
(ii) सिद्ध केवलज्ञान	१७३, ४१२, १२७५-१२७८, २०४४, २१५७	(२७) शुक्ल ज्ञान
(८) चित्रज्ञान (चित्रसंविद्)	११८५, ११८९-९२	(२८) श्रुतज्ञान
(९) चिंतामय ज्ञान	२४१५, २४८९, २५१२, २५४४	(२९) श्रुतमय ज्ञान (पारिभाषिक)
(१०) ज्ञान (योगदृष्टिगत)	२४१२, २५५१	(३०) समाधि प्रज्ञा
(११) तत्त्वज्ञान	२५६५-६६	(३१) साकार ज्ञान
(१२) तत्त्वबोध ज्ञान	२४१५	(३२) सूक्ष्म बोध
(१३) तत्त्वसंवेदन ज्ञान	२४२२, २४५८, २५४४	(३३) स्थूल बोध
(१४) तारक ज्ञान	२२६८	(३४) स्पर्शज्ञान
(१५) प्रत्यभिज्ञान	१३१०, १७६५	ज्ञान (योगदृष्टिगत)
(१६) प्रातिभ ज्ञान	२५७९	देखिए ज्ञान
(१७) बन्धज्ञान	२५७८	(+ उपयोग + बोध)
(१८) बुद्धि	२४१२	ज्ञान देखिए गुण प्रकार (१) विशेष गुण
(१९) भावनामय ज्ञान	२३८५-८६, २५४४, २५६२, २५६९	ज्ञानअप्रतिपाती
(२०) भेदज्ञान (विज्ञान)	२४०९, २४७७, २५१८-२५२४, २५२८	ज्ञानउपमा
(२१) मतिज्ञान	११४, ८२५, ८७३-८७५, ९१३, १६५३, १९४५, २१३८, २२१४, २२१६, २२२४-२७	ज्ञान उपयोग (अपाय-धारणा) देखिए उपयोग
(२२) मनःपर्यवज्ञान	८२५, १९४५, २१३८, २२१४, २२१६, २२२४-२७	(चैतन्य)
		ज्ञानगर्भ वैराग्य देखिए वैराग्य
		ज्ञानधारा देखिए धारा
		ज्ञान नय देखिए नय (आपादन प्रकार)
		ज्ञानपरिपाक
		ज्ञान पर्याय देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)
		ज्ञानप्रकार (११)
		ज्ञान प्रज्ञापना देखिए प्रज्ञापना
		ज्ञानप्राधान्य
		ज्ञानभेद देखिए भेद (प्रकार)
		ज्ञानफल
		ज्ञान योग देखिए योग (अवशिष्ट)

ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्ति देखिए	प्रत्यासत्ति	तप्तलोहपदन्यास	२४३४
ज्ञानशक्ति देखिए	शक्ति (अर्थगत)	तमोगुण देखिए	गुण (त्रिविध)
ज्ञानाकार	३३२, १२८३-१२८५, १९०९	तर्क	५९६
ज्ञानात्मा देखिए	आत्मा	तात्त्विक मौन देखिए	मौन
ज्ञानाद्वैतवाद देखिए	वाद	तात्त्विक व्यवहार देखिए	व्यवहार (अवशिष्ट)
ज्ञायकशक्ति देखिए	शक्ति (अर्थगत)	तात्स्थ्य देखिए	उपचारनिमित्त
ज्ञेयाकार	३३२, १२८३, १९०९, १९१३		(लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)
तत्त्वज्ञान देखिए	ज्ञान	तादर्थ्य देखिए	उपचारनिमित्त
	(+ उपयोग + बोध)		(लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)
तत्त्वदर्शनबीज	२४६३	तादात्म्यनियत संबंध देखिए	संबंध
तत्त्वदृष्टि देखिए	दृष्टि	तादात्म्य संबंध देखिए	संबंध
तत्त्वप्रकर्ष	२४१९	ताद्वर्म्य देखिए	उपचारनिमित्त
तत्त्वबोध ज्ञान देखिए	ज्ञान		(लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)
	(+ उपयोग + बोध)	तारक ज्ञान देखिए	ज्ञान
तत्त्वभासन	२५६९		(+ उपयोग + बोध)
तत्त्वभेद देखिए	भेद (प्रकार)	तारादृष्टि देखिए	योगदृष्टि
तत्त्वमीमांसा देखिए	गुण (अष्टक)	तार्किक मत देखिए	मत (जैन)
तत्त्वसंवेदन ज्ञान देखिए	ज्ञान	तिरोभाव शक्ति देखिए	शक्ति (अर्थगत)
	(+ उपयोग + बोध)	तिर्यक् प्रचय देखिए	प्रचय
तत्सामीप्य देखिए	उपचारनिमित्त	तिर्यक्प्रचय-पर्यायवाचीनाम देखिए	प्रचय
	(लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)	तिर्यक् सामान्य देखिए	सामान्य
तत्साहचर्य देखिए	उपचारनिमित्त	तिर्यक् सामान्य द्रव्य देखिए	द्रव्य (सामान्य)
	(लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)	तीर्थश्रवण	२४५३
तथाभव्यता (तथाभव्यत्व)	१८२८-१८३२, २४००	तीव्ररागादि देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
तद्धेतु अनुष्ठान देखिए	अनुष्ठान	त्रिपदी (त्रैलक्षण्य)	११०७-१३८२
तन्मयता	२५३९	त्रिलक्षण देखिए	लक्षण
तप देखिए	पूर्वसेवा	त्रिविध अवाचनीय देखिए	अवाचनीय (श्रोता)
तप		दया (जीवदया)	२४२३
(१) अभ्यंतर तप	२४८५	दर्शन देखिए	गुण प्रकार (१) विशेष गुण
(२) बाह्य तप	२४८५	दर्शन उपयोग (अवग्रह-ईहा) देखिए	उपयोग
(३) शुद्ध तप	२४६६, २४८३		(चैतन्य)
(४) सर्वगुणप्रसाधक तप	७२५	दर्शन पर्याय देखिए	पर्याय (प्रकीर्णक)
तप लक्षण देखिए	लक्षण		

दर्शनबाह्य	२४९२	दुर्नय	देखिए	नय (प्रकीर्णक)
दर्शनात्मा	देखिए आत्मा	दुर्नय लक्षण	देखिए	लक्षण
दशतत्त्व प्रज्ञापना	देखिए प्रज्ञापना	दुर्लभ बोधि	देखिए	बोधि
दशविध सम्यक्त्व	देखिए सम्यक्त्व (सम्यग्दर्शन)	दृशिशक्ति	देखिए	शक्ति (अर्थगत)
दशा		दृष्टहानि-अदृष्टकल्पना	देखिए	दोष (दूषण)
(१) अपुनर्बन्धकदशा	२४०४	दृष्टांत (६३०)	देखिए	परिशिष्ट-१४
(२) आश्रवदशा	२५७१	दृष्टि		
(३) उपशांतदशा	२४७७	(१) ओघदृष्टि		२४०१
(४) कर्माधीनदशा	२४५८	(२) तत्त्वदृष्टि		२४९२
(५) धर्मयौवनदशा (काल)	१५३-१५४, २४०४	(३) बाह्यदृष्टि		२४९२
(६) निर्विकल्पदशा	२५३५	(४) मिथ्यादृष्टि		२४०७
(७) बन्धदशा	२४९७, २५७१	(५) योगदृष्टि (सामान्यतः)		२४०१, २४०७, २४८२
(८) बहिर्मुखदशा	२४७४, २४८४, २४८८	(६) शुद्ध द्रव्यदृष्टि		२४३१
(९) बालदशा	२४७५	(७) सम्यग्दृष्टि		२४२६-२४३०
(१०) भवबालदशा (काल)	१५२, १५३, २४०४	दृष्टिवादउपदेशिकी संज्ञा	देखिए	संज्ञा
(११) भवाभिनंदी दशा	२४८१	दृष्टिसम्मोह	देखिए	दोष
(१२) विकल्पदशा	२४५८, २४९७, २५४७, २५७१			(रत्नत्रयसंबन्धी)
(१३) विदेहदशा	२४७२	देवपूजा	देखिए	पूर्वसेवा
(१४) विभावदशा	२४५८, २४९७, २५७१	देवसेनमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा
(१५) सहजदशा	२५६६	देश	देखिए	द्रव्य (चतुर्विध)
(१६) साधकदशा	२४९६-९८	देशनाश्रवण लब्धि	देखिए	लब्धि
(१७) स्वभावदशा	२४५८			(ग्रन्थिभेद कारणीभूत)
(१८) स्वाध्यायदशा	२४५८	देशपरिक्षेपी नैगम	देखिए	नय (नवविध)
दिगम्बरदेशीयमत समीक्षा	देखिए समीक्षा			नैगम (तत्त्वार्थवृत्तिकार)
दिगम्बरमत समीक्षा	देखिए समीक्षा	देशविरति गुण	देखिए	गुण (आध्यात्मिक)
दिशा	१५२३-१५२६, १५४०-१५४२	देशवृत्ति	देखिए	वृत्ति (अर्थगत)
दिशा प्रज्ञापना	देखिए प्रज्ञापना	देशशुद्धि	देखिए	शुद्धि
दिशाभेद	देखिए भेद (प्रकार)	देशसंग्राही नैगम	देखिए	नय (नवविध)
दीप्रा दृष्टि	देखिए योगदृष्टि			नैगम (हरिभट्टीय)
दुःखगर्भ वैराग्य	देखिए वैराग्य	देशान्वय	देखिए	अन्वय (अर्थगत)
दुग्ध-दधि	देखिए दृष्टांत	देशी भाषा	देखिए	भाषा
दुरधिगम अर्थ	देखिए अर्थ (आगमिक)	देहवासना	देखिए	वासना

દૈવ નય દેખિયે નય (આપાદન પ્રકાર)

દોષ (આધ્યાત્મિક)

(૧) અન્યમુદ્	૨૪૪૩
(૨) આસંગ	૨૪૭૦
(૩) ઉત્થાન	૨૪૧૬, ૨૪૨૧
(૪) ઉદ્વેગ	૨૪૦૬, ૨૪૨૧
(૫) ક્ષેપ	૨૪૧૧, ૨૪૨૧
(૬) હેદ	૨૪૦૬, ૨૪૨૧
(૭) ભ્રાંતિ	૨૪૩૨
(૮) રોગ	૨૪૫૫

દોષ (દૂષણ)

(૧) અકૃતઆગમ	૪૩૮, ૧૩૮૧, ૧૭૬૪-૧૭૬૭
(૨) અજ્ઞાન	૨૨૪૯
(૩) અતાદવસ્થાપત્તિ	૧૭૭૨
(૪) અતિપ્રસંગ	૫૩૧, ૧૫૪૦, ૧૬૭૧, ૧૭૫૭, ૧૭૮૭, ૧૮૨૮, ૧૮૮૪
(૫) અતિવ્યાપ્તિ	૧૧૧-૧૨, ૨૧૦, ૫૩૨, ૧૪૩૫-૩૬
(૬) અનંતદ્રવ્યવૃત્તિ	૧૭૮૦
(૭) અનધિકૃતપ્રવર્તન	૧૦૫૭
(૮) અનધ્યવસાય	૧૯૫૩, ૨૨૪૯
(૯) અનનુગમ (અનનુગતત્વ)	૧૪૬૧, ૧૬૬૩
(૧૦) અનવસ્થા	૨૫૩, ૨૫૪, ૩૬૫, ૩૬૮, ૪૦૦, ૪૧૯, ૪૨૧-૪૨૫, ૧૧૭૧, ૧૭૭૫, ૧૭૭૬, ૧૭૮૦
(૧૧) અનાવશ્યકપ્રવર્તન	૧૦૫૭
(૧૨) અનુપપત્તિ	૧૭૬૩, ૧૮૬૮
(૧૩) અનુભવઉચ્છેદ	૧૭૮૪
(૧૪) અનૈકાંતિક	૧૧૬૧-૬૨
(૧૫) અન્યોન્યાશ્રય	૨૧૪, ૨૧૫, ૨૩૭, ૩૯૯
(૧૬) અપસિદ્ધાંત દોષ	૧૩૯, ૨૨૮, ૧૩૦૮, ૧૦૪૪, ૧૨૦૫, ૧૫૯૪, ૨૦૫૫,

૨૦૯૭, ૨૧૭૧, ૨૨૧૩, ૨૨૩૦

(૧૭) અર્થક્રિયા અનુપપત્તિ	૩૫૦-૩૫૩, ૧૭૬૪, ૧૭૭૦-૭૧, ૧૭૮૧, ૧૮૧૪
(૧૮) અલીકતા	૧૧૯૦
(૧૯) અવ્યવસ્થા	૨૨૦૧
(૨૦) અંવ્યાપ્તિ	૧૬૬૩
(૨૧) અસંભવ	૧૭૭૦, ૧૯૬૫
(૨૨) અસમઞ્જસઆપત્તિ	૧૩૮૧
(૨૩) અસિદ્ધતા	૧૭૬૧-૧૭૬૨
(૨૪) આત્માશ્રય	૧૬૫૫
(૨૫) આનર્થક્ય	૧૭૮૩
(૨૬) ઝનમત્તતા	૨૧૭૧
(૨૭) ઉપધેયસાંકર્ય	૧૬૯૨, ૧૭૯૦
(૨૮) એકત્વઆપત્તિ	૩૬૮
(૨૯) એકત્વહાનિ	૧૧૯૧
(૩૦) કૃતનાશ	૪૩૮, ૧૩૮૧, ૧૭૬૪-૧૭૬૭
(૩૧) ગૌરવ (મહાગૌરવ)	૧૧૪૧, ૧૨૦૧, ૧૪૨૮-૧૪૨૯, ૧૪૩૧, ૧૪૪૦, ૧૪૪૬, ૧૪૬૧, ૧૬૫૫, ૧૬૬૨, ૧૬૬૫
(૩૨) દુષ્ટહાનિ-અદૃષ્ટકલ્પના	૩૬૬, ૪૦૩
(૩૩) નિયતપ્રવૃત્તિ અનુપપત્તિ	૩૬૮
(૩૪) નિષ્પ્રયોજનત્વ	૧૦૨૮, ૨૦૩૨
(૩૫) પદાર્થએકત્વ	૮૦૪
(૩૬) પુનરુક્તિ (પૌનરુક્ત્ય)	૧૬૩૩
(૩૭) પુરુષાર્થઉચ્છેદ	૬૫૨
(૩૮) પ્રતીતિવિરોધ	૧૭૮૨
(૩૯) પ્રત્યાસત્તિ	૨૦૨૮
(૪૦) પ્રયોગ અનુપપત્તિ	૨૨૬, ૨૨૯
(૪૧) ફલમુખગૌરવ અભાવ	૧૪૪૬
(૪૨) બાધ	૩૭૧, ૩૯૯, ૪૨૬, ૬૮૫, ૧૦૨૭, ૧૭૬૨
(૪૩) વદતો વ્યાઘાત	૧૪૮૦
(૪૪) વાક્યભેદ	૨૨૭

(४५) विनिगमकअभाव	१६५५	(६७) स्वरूपअसिद्धि	४२६, १०२७-
(४६) विपर्यय	८०४, १९५३, २२४९		२८, १७६२, १८९३
(४७) विभागन्यूनता	१०४०, १०४२-	(६८) स्वरूपहानि	४६९
	४३, १०९२, २०९२	(६९) स्ववचनविरोध	२०५७
(४८) विरोध (विरुद्धत्व)	३६१-३६३,	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	
	३६७, ३७८, ३९९, ४२४, ४२९, ५१७,	(१) अनुत्साह	१९३०
	११२७, १७६१-१७६२, २२२४	(२) अभिनिवेश	२१७१
(४९) विरोधउच्छेदप्रसंग	१८९०	(३) अवाचनीयत्व (चुतर्विध)	२३६६
(५०) वैयधिकरण्य	३६३, ४००	(४) अवाचनीयत्व (त्रिविध)	२३६५
(५१) वैयर्थ्य	१०२५-२६, १७६१,	(५) अविनय	२३६५-६६
	१८१५	(६) अहंकार	२४७४-७५
(५२) व्यतिकर	३६, ३४०, ०१९, ५३२, २०१	(७) आधाकर्म	२९-३७
(५३) व्यभिचार	१७६१,	(८) आलस्य	१९३०
(I) अन्वय व्यभिचार	१२९३, १४२७,	(९) उत्पादन	३१
(II) व्यतिरेक व्यभिचार	१४६६, २०१२	(१०) उत्सूत्रभाषण	९३३-३४, १०३८, २३३५
(५४) व्यर्थविशेषणघटितत्व	१४३१	(११) उद्गम	३१
(५५) व्यवहारविलोप	३६९, ४३७,	(१२) उपयोगशून्यता	२१६३
	१७८४	(१३) कदाग्रह	२४०४
(५६) व्याघात	११९१	(१४) कपट (माया)	२३००-२३०४,
(५७) व्याप्यत्वअसिद्धि	१०२५		२३०७-२३१२, २३१९
(५८) शून्यताप्रसंग	१८२८	(१५) कर्तृत्व-भोक्तृत्वपरिणति	२०३४
(५९) संकोच	१०९६	(१६) कषाय	१९३०
(६०) संबंधगौरव	१६६२	(१७) कषायशासनप्रभावना	२४८०
(६१) संशय (शंका)	१०८, ३६५,	(१८) कुशीलता	२३२३-२३२६
	४०२, ६२६, ८०४, १९५३, २२४९	(१९) चारित्रभ्रष्टता	२३४०
(६२) सङ्कर (सांकर्य + संकीर्णता)	३६४, ४००, ८०४, १०५४,	(२०) छिद्रमति	२३६१-६३
	१७२०, १८१३, १८२८, २२०१	(२१) जनमनोरंजन	२३०१
(६३) सत्प्रतिपक्ष	१०२७-२८	(२२) जुगुप्सा	३७४
(६४) सिद्धसाधनत्व	१८९३	(२३) तीव्ररागादि	१९३०
(६५) सिद्धसाध्यता	३६७, ४०५,	(२४) दृष्टिसंमोह	६९२
	१८९३-१८९४	(२५) निन्दा (गर्हा)	२६, २८, २३०५, २५०९
(६६) स्याद्वादहानि	१८६२		

(२६) प्रमाद	२५०९	१४७२-१४७७, १४८१, १४९५
(२७) प्रवृत्तिग्रह	२४७४	(II) अलोकाकाश १४४५-१४४६,
(२८) बहिर्मुखता	२०३४, २२५९, २३१३, २३२५	१४७७-१४८१
(२९) मद-मदनादि	२४७९-२४८०, २५०९	(२) अधर्मास्तिकाय १४२६-१४४२
(३०) मिथ्यात्व	६२६, २०३३, २०६१	(३) काल
(३१) मुक्तिद्वेष	२४८०	(I) काल (श्वेताम्बरपक्ष)
(३२) योगहीलना	२४७८	(A) काल (पर्यायस्वरूप कालपक्ष)
(३३) लय	१९३०	१४८३-१४९७, १५१६-१५१७, १५२६-१५३२, १५४२-१५४५, १५७७-१६३४
(३४) लोकबाध	२०३०	(B) काल (स्वतंत्रकालद्रव्यपक्ष)
(३५) विकल्पव्यसन	१९३०, २४८३	१४९९-१५१२, १५१६, १५१८-१५२३
(३६) विक्षेप	१९३०	(C) काल (चतुष्क) १५०४-१५०५
(३७) विचिकित्सा	३७३-३७५	(D) काल (एकादश) १५८२, १६१९-१६२५
(३८) विस्रोतसिका	१९५३	(E) काल (मनुष्यक्षेत्रव्यापी)
(३९) शब्दव्यसन	२४८३	१५९९-१६०६
(४०) शास्त्रबाध	२०३०	(F) काल (लोकव्यापक) १६०८-१६११
(४१) साधुद्वेष	२३३५	(G) काल (लोकालोकव्यापक)
(४२) साधुनिंदा	२३३६	१६१९-१६२१
(४३) स्वच्छन्दता	२६	(H) काल (त्रिविध) १५२१, १६१५
(४४) स्वोत्कर्ष	२३१५-२३१६	(II) काल (दिगम्बरपक्ष) ५४७-१५५६
द्रव्य (चतुर्विध)		(III) काल (दर्शनांतर निषिद्ध) १५३३-१५३९
(१) देश	१५७१, १६१३, १६१८	(४) जीवास्तिकाय १६३६-१६४०
(२) परमाणु	१३२६-१३२९, १३६१- १३६३, १३६६, १३६८, २०६६, २२११, २२१२	(५) धर्मास्तिकाय १४११-१४२५
(३) प्रदेश	१५७१, १५७७, १६१३, १६१८	(६) पुद्गलास्तिकाय १६३५-१६३६
(४) स्कन्ध	६८०, १५७०-१५७४, १५७७, १६१०-१६१३, १६१८, २०६३, २०६६	द्रव्य (सामान्य) ८९-९०, १२९, १६७
द्रव्य (षट्क)	१४००-१६४४	(१) आदिष्ट द्रव्य ९३
(१) आकाशास्तिकाय	१४५८-१४८१	(२) ऊर्ध्वतासामान्य द्रव्य १२९-१३३
(I) लोकाकाश	१४४५-१४४८,	(३) तिर्यक्सासामान्य द्रव्य १३५-१४०
		द्रव्यअंश देखिए अंश

द्रव्यकर्म	देखिए	कर्म	द्रव्य-पर्यायार्थिक नैगम	देखिए	नय (नवविध)
द्रव्य-कालान्तरीयपर्याय आरोप	देखिए	आरोप		नैगम	(जयधवलाकारसम्मत)
		(+उपचार)	द्रव्य प्रमाण		१३५१, २१६२
द्रव्य-गुण उपचार	देखिए	उपनय	द्रव्यप्ररूपणा नैगम	देखिए	नय (नवविध)
		(२) असद्भूत व्यवहार		नैगम	(हेमचन्द्रसूरिसम्मत)
द्रव्य-गुण उपचार	देखिए	उपचार (+ आरोप)	द्रव्यभेद	देखिए	भेद (प्रकार)
द्रव्य-द्रव्य उपचार	देखिए	उपनय	द्रव्य योग	देखिए	योग (अवशिष्ट)
		(२) असद्भूत व्यवहार	द्रव्य लक्षण (दिगम्बरसम्मत)	देखिए	लक्षण
द्रव्य-द्रव्य उपचार	देखिए	उपचार (+ आरोप)		(२७) द्रव्य लक्षण	
द्रव्य-द्रव्य नैगम	देखिए	नय (नवविध)	द्रव्य लक्षण (नैयायिकसम्मत)	देखिए	लक्षण
		नैगम (विद्यानंदस्वामी)		(२७) द्रव्य लक्षण	
द्रव्यता	देखिए	गुण प्रकार (२) सामान्य गुण	द्रव्य लक्षण (पातंजलसम्मत)	देखिए	लक्षण
द्रव्यत्व लक्षण	देखिए	लक्षण		(२७) द्रव्य लक्षण	
द्रव्य नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)	द्रव्य लक्षण (मीमांसकसम्मत)	देखिए	लक्षण
द्रव्यनाम प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना		(२७) द्रव्य लक्षण	
द्रव्य नैगम (द्विविध)	देखिए	नय (नवविध)	द्रव्य लक्षण (लोकसम्मत)	देखिए	लक्षण
		नैगम (वादिदेवसूरि - अन्यविध)		(२७) द्रव्य लक्षण	
द्रव्यपरिणामकृत एकत्व	देखिए	एकत्व	द्रव्य लक्षण (वेदांतिसम्मत)	देखिए	लक्षण
द्रव्यपर्याय	देखिए	पर्याय (नयचक्रादि परिभाषा)		(२७) द्रव्य लक्षण	
द्रव्यपर्याय	देखिए	पर्याय (प्रवचनसारवृत्ति	द्रव्य लक्षण (वैयाकरणसम्मत)	देखिए	लक्षण
		परिभाषा)		(२७) द्रव्य लक्षण	
द्रव्य पर्याय	देखिए	पर्याय (दिगंबर)	द्रव्य लक्षण (श्वेताम्बरसम्मत)	देखिए	लक्षण
द्रव्य पर्याय	देखिए	पर्याय (देवचन्द्रमत)		(२७) द्रव्य लक्षण	
द्रव्य-पर्याय उपचार	देखिए	उपनय	द्रव्यलेश्या	देखिए	लेश्या
		(२) असद्भूत व्यवहार	द्रव्य विकार	देखिए	विकार
द्रव्य-पर्याय उपचार	देखिए	उपचार (+ आरोप)	द्रव्य व्यंजनपर्याय	देखिए	पर्याय (देवचन्द्रमत)
द्रव्य-पर्याय नैगम (चतुर्विध)	देखिए	नय	द्रव्यशुद्धि	देखिए	शुद्धि
		(नवविध) नैगम (वादिदेवसूरि - अन्यविध)	द्रव्यस्याद्वाद	देखिए	स्याद्वाद
द्रव्य-पर्याय नैगम	देखिए	नय (नवविध)	द्रव्यात्मा	देखिए	आत्मा
		नैगम (विद्यानंदस्वामी)	द्रव्यानुयोग (दशविध)	देखिए	अनुयोग
द्रव्य-पर्यायप्ररूपणा नैगम	देखिए	नय (नवविध)	द्रव्यानुयोग (सामान्यतः)	देखिए	अनुयोग
		नैगम (हेमचन्द्रसूरिसम्मत)	द्रव्यानुयोगगीतार्थ भेद	देखिए	भेद (प्रकार)
					(१०) गीतार्थभेद

द्रव्यानुयोग प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना
द्रव्यानुयोग माहात्म्य		२९-४१, ४४-५४, २२४७-२३५०
द्रव्यानुयोग व्याख्या		२२५०
द्रव्यार्थिकनय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)
द्रव्यार्थिकनय (दशविध)	देखिए	नय (नवविध)
द्रव्यार्थिकनय	देखिए	नय (देवचंद्रजीसम्मत)
द्रव्यार्थिकनय	देखिए	नय (प्रकीर्णक)
द्रव्यार्थिकनय लक्षण	देखिए	लक्षण
द्रव्यार्थिक नैगम	देखिए	नय (नवविध) नैगम (जयधवलाकारसम्मत)
द्रव्यास्तिक नय	देखिए	नय (मूलनय)
द्रव्यास्तिक नय	देखिए	नय (अनुयोगद्वारवृत्तिकारसम्मत)
द्रव्यास्तिकमत	देखिए	नयमत
द्वादशनय (मल्लवादी)	देखिए	नय (प्रकीर्णक)
धनशुद्धि	देखिए	शुद्धि
धर्म		
(१) कृष्णधर्म		२४०७
(२) शुक्लधर्म		२४०२-०३
धर्मकथा	देखिए	कथा
धर्मकथानुयोग	देखिए	अनुयोग
धर्म क्षमा	देखिए	क्षमा
धर्मदेशना	देखिए	कथा
धर्मदेशनाअधिकारी		२५३३
धर्म-धर्मनैगम	देखिए	नय (नवविध) नैगम (वादिदेवसूरि)
धर्म-धर्मनैगम	देखिए	नय (नवविध) नैगम (वादिदेवसूरि)
धर्म-धर्मिभाव संबंध	देखिए	संबंध
धर्मध्यान	देखिए	ध्यान (चतुर्विध)
धर्म पुरुषार्थ	देखिए	पुरुषार्थ

धर्मयौवन काल	देखिए	काल (आध्यात्मिक)
धर्मयौवन दशा (काल)	देखिए	दशा
धर्मरुचि सम्यक्त्व	देखिए	सम्यक्त्व (सम्यग्दर्शन)
धर्मशक्ति	देखिए	शक्ति (अर्थगत)
धर्मसंन्यास सामर्थ्ययोग	देखिए	योग (त्रिविध) (३) सामर्थ्य योग
धर्मास्तिकाय	देखिए	द्रव्य (षट्क)
धर्मास्तिकायसाधकप्रमाण	देखिए	प्रमाण (साधक)
धर्मि-धर्मिनैगम	देखिए	नय (नवविध) नैगम (वादिदेवसूरि)
धर्मिसापेक्ष एकत्व	देखिए	एकत्व
धात्वर्थ		
(१) उत् + पदधात्वर्थ		१२४१-१२४३
(२) घ्राधात्वर्थ		२२४, २२५, २२९
(३) नश्धात्वर्थ		१२४३-१२४८
धारण	देखिए	उपचारनिमित्त (लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)
धारणा	देखिए	योग (अष्टांग)
धारणा ज्ञान	देखिए	उपयोग (चैतन्य)
धारा		
(१) औदयिकधारा		२५६४
(२) कर्मोदयधारा		२४६२
(३) उपयोगधारा (ज्ञानधारा)		२४३३, २४६२
(४) योगधारा		२४३३, २४६२
ध्यान (चतुर्विध)		२३८३-२३८६, २४५२, २४६५, २५४५-४६
(१) आर्त ध्यान		२४५८
(२) धर्म ध्यान		२४५८
(३) रौद्र ध्यान		२४५८
(४) शुक्ल ध्यान		५६-६३, २३९०, २४७३
(I) पृथक्त्ववितर्क सविचार		
शुक्लध्यान		५७, ६०, ६३

(II) एकत्ववितर्क अविचार	(II) अविशुद्ध द्रव्यास्तिकनय ७७७
शुक्लध्यान ५७, ६०	नय (आध्यात्मिक)
(III) सूक्ष्मक्रिया अनिवृत्ति शुक्लध्यान ५७, ६०	(१) निश्चयनय ९०७-९१६
(IV) समवच्छिन्नक्रिया अप्रतिपाती	(I) शुद्ध निश्चयनय ९०८-९१०,
शुक्लध्यान ५७, ६०	९१२-९१४, ९१८१
ध्यान (चतुर्थ)	(II) अशुद्ध निश्चयनय ९१०-९१२
(१) परमशुक्ल ध्यान ५७	(२) व्यवहारनय ९१७-९३०
(२) शुक्ल ध्यान ५७	(I) सदभूत व्यवहारनय ९१७, ९१७९,
ध्यान (प्रकीर्णक) २४६५, २५०४, २५३५,	२०११, २२१३
२५३८-३९, २५४५	(A) उपचरित सदभूत
ध्यान देखिए योग (अष्टांग)	व्यवहारनय ९१९-९२०
ध्यानजन्यसुख देखिए सुख	(B) अनुपचरित सदभूत
ध्यान-ध्येयभाव संबंध देखिए संबंध	व्यवहारनय ९२१-९२३
ध्यानफल २४६५	(II) असदभूत व्यवहारनय ९२५-९२९,
ध्यानमार्ग चतुष्टय २३८३-८४	२००५-२००९, २०११-२०१५, २०२६,
ध्यानमार्गभेद देखिए भेद (प्रकार)	२०२८-२०३०, २०३३, २०५२-२०५८,
ध्यानयोग देखिए योग (योगबिन्दु)	२०७७, २०९३, २१९४
ध्यानसिद्धि २५७०	(A) असंश्लेषित असदभूत
ध्यानाभ्यासरस २५३८	व्यवहारनय ९२५-९२७
ध्येयगुणमयता २५३९	(B) संश्लेषित असदभूत
ध्रुवाध्वा २३७९	व्यवहारनय ९२८-९२९
ध्रौव्य १३७०-१३७७	नय (आपादन प्रकार)
(१) स्थूल ध्रौव्य १३७०	(१) अकर्तृनय ९५१
(२) सूक्ष्म ध्रौव्य १३७१	(२) अगुणिनय ९५१
ध्वंस देखिए अभाव (१) संसर्ग अभाव	(३) अतीतभाव प्रज्ञापक नय ९४९-९५०
नव्यदवाच्यता १६७७-१६८२, १८५८-१८६०	(४) अनर्पितनय ९४२-९४६, ९४९
नट वैराग्य देखिए वैराग्य	(५) अनागतभाव प्रज्ञापक नय ९५०
नमस्कार	(६) अपवादनय ९५१
(१) वीतराग नमस्कार २४१८-१९	(७) अभोक्तृनय ९५१
(२) संसार नमस्कार २४१८	(८) अर्थनय ९४६
नय (अनुयोगद्वारवृत्तिकारसंमत)	(९) अर्पितनय ९४२-९४६, ९४९
(१) द्रव्यास्तिकनय ७७७	(१०) अशुद्धनय ९४७-९४८
(II) विशुद्ध द्रव्यास्तिकनय ७७७	

(११) अस्तित्वादिनय (२१)	९५०	द्रव्यार्थिकनय	६२८-६३१
(१२) उत्सर्गनय	९५१	(IV) कर्मोपाधिसापेक्षाऽशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	६३९-६४२, २०७०-७१
(१३) ऋजुसूत्रनय	९४८	(V) परद्रव्यादिग्राहक द्रव्यार्थिकनय	६६४-६६५, १९६४
(१४) एवंभूतनय	९४८	(VI) परमभावग्राहक द्रव्यार्थिकनय	६६६-६६९, १९९९-२००२, २००७-२००८, २०१०, २०१५, २०२५-२०२६, २०४४, २०६२-६३
(१५) कर्तृनय	९५१	(VII) भेदकल्पनानिरपेक्ष द्रव्यार्थिकनय	६३८, १९७५, १९७९, २०६३
(१६) क्रियानय	९५१	(VIII) भेदकल्पनासापेक्षाऽशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	६४९-६५१, २०६५-६७
(१७) गुणिनय	९५१	(IX) सत्ताग्राहकशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	६३३-६३५, १९७०
(१८) ज्ञाननय	९५१	(X) स्वद्रव्यादिग्राहक द्रव्यार्थिकनय	६६१-६६३, १९६४
(१९) दैवनय	९५१	(२) पर्यायार्थिकनय (षड्विध)	
(२०) द्रव्यनय	९४८-९४९	(I) अनादिनित्यग्राहक	शुद्धपर्यायार्थिकनय ६७७-६८९
(२१) द्रव्यार्थिकनय	९४६-९४९	(II) अनित्य शुद्ध पर्यायार्थिकनय	६९८-७००, १९७१
(२२) नामनय	९४८-९४९	(III) अनित्यअशुद्ध	पर्यायार्थिकनय ७००-७०३
(२३) नैगमनय	९४८	(IV) कर्मोपाधिसापेक्ष नित्य शुद्ध	पर्यायार्थिकनय ७०६-७१०
(२४) पर्यायार्थिकनय	९४६-९४९	(V) कर्मोपाधिसापेक्ष अनित्य अशुद्ध	पर्यायार्थिकनय ७११-७१३
(२५) पुरुषकारनय	९५१	(VI) सादिनित्य शुद्ध पर्यायार्थिकनय	६९५-६९८
(२६) भावनय	९४८-९४९	(३) नैगमनय (त्रिविध)	७१४-७५४
(२७) भोक्तृनय	९५१	(I) भूतनैगम	७१४-७२५
(२८) वर्तमानभाव प्रज्ञापक नय	९४९	(II) भाविनैगम	७३१-७३४
(२९) व्यंजननय	९४६		
(३०) व्यवहारनय	९४८		
(३१) शब्दनय	९४८		
(३२) शुद्धनय	९४७-९४८		
(३३) संग्रहनय	९४८		
(३४) समभिरूढनय	९४८		
(३५) स्थापनानय	९४८-९४९		
नय (नवविध)	६२४-८०८		
(१) द्रव्यार्थिकनय (दशविध)			
(I) अन्वय द्रव्यार्थिकनय	६५३-६५९, १९७५		
(II) उत्पाद-व्ययसापेक्षसत्ताग्राहकाऽशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	६४३-६४७		
(III) कर्मोपाधिनिरपेक्षशुद्ध			

(III) વર્તમાનનૈગમ (સાંપ્રતનૈગમ) ૭૩૪-૭૪૯

૭૫૧-૭૫૨

- નૈગમ (વાદિદેવસૂરિ)
 - (A) ધર્મ-ધર્મનૈગમ ૭૧૭
 - (B) ધર્મિ-ધર્મિનૈગમ ૭૧૭
 - (C) ધર્મ-ધર્મિનૈગમ ૭૧૭
- નૈગમ (વિદ્યાનંદસ્વામી)
 - (ક) દ્રવ્ય-દ્રવ્ય નૈગમ ૭૧૭
 - (ખ) પર્યાય-પર્યાય નૈગમ ૭૧૭
 - (ગ) દ્રવ્ય-પર્યાય નૈગમ ૭૧૭
- નૈગમ (જયધવલાકારસમ્મત)
 - (X) દ્રવ્યાર્થિક નૈગમ ૭૧૭
 - (Y) પર્યાયાર્થિક નૈગમ ૭૧૭
 - (Z) દ્રવ્ય-પર્યાયાર્થિક નૈગમ ૭૧૭
- નૈગમ (વિશેષાવશ્યકભાષ્યકારસમ્મત)
 - (૧) સામાન્ય ગ્રાહક નૈગમ ૭૧૮
 - (૨) વિશેષ ગ્રાહક નૈગમ ૭૧૮
 - (૩) સામાન્ય-વિશેષગ્રાહક નૈગમ ૭૧૮
- નૈગમ (શીલાઙ્કાચાર્યસમ્મત)
 - (૧) મહા સામાન્ય ગ્રાહક ૭૧૮
 - (૨) અપાન્તરાલ સામાન્ય ગ્રાહક ૭૧૮
 - (૩) વિશેષ ગ્રાહક ૭૧૮
- નૈગમ (હેમચન્દ્રસૂરિસમ્મત)
 - (૧) દ્રવ્યપ્રરૂપણા ૭૧૮
 - (૨) પર્યાયપ્રરૂપણા ૭૧૮
 - (૩) દ્રવ્ય-પર્યાયપ્રરૂપણા ૭૧૮
- નૈગમ (દેવચંદ્રજી)
 - (a) આરોપ નૈગમ (ચતુર્વિધ) ૭૧૮, ૭૪૯-૭૫૨
 - (b) અંશ નૈગમ (દ્વિવિધ) ૭૧૮, ૭૫૦-૭૫૨
 - (c) સંકલ્પ નૈગમ (દ્વિવિધ) ૭૧૮,

(d) ઉપચાર નૈગમ ૭૫૨

- નૈગમ (હરિભદ્રીય)
 - (અ) સર્વસંગ્રાહી નૈગમ ૭૧૮
 - (બ) દેશસંગ્રાહી નૈગમ ૭૧૮
- નૈગમ (તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર)
 - (A) દેશપરિક્ષેપી નૈગમ ૭૧૯
 - (B) સર્વપરિક્ષેપી નૈગમ ૭૧૯
- નૈગમ (વાદિદેવસૂરિ-અન્યવિધ)
 - (S1) પર્યાય નૈગમ (ત્રિવિધ) ૭૫૩
 - (S2) દ્રવ્ય નૈગમ (દ્વિવિધ) ૭૫૩
 - (S3) દ્રવ્ય-પર્યાય નૈગમ (ચતુર્વિધ) ૭૫૩
- નૈગમ (વિદ્યાનંદસ્વામી-અન્યવિધ)
 - (T1) શુદ્ધદ્રવ્ય નૈગમ ૭૫૩
 - (T2) અશુદ્ધદ્રવ્ય નૈગમ ૭૫૩
 - (T3) અર્થપર્યાય નૈગમ ૭૫૩
 - (T4) વ્યંજનપર્યાય નૈગમ ૭૫૩
 - (T5) અર્થવ્યંજનપર્યાય નૈગમ ૭૫૩
 - (T6) શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થપર્યાય નૈગમ ૭૫૩
 - (T7) અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થપર્યાય નૈગમ ૭૫૩
 - (T8) શુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય નૈગમ ૭૫૩
 - (T9) અશુદ્ધ દ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય નૈગમ ૭૫૩
- (૪) સંગ્રહનય (દ્વિવિધ) ૭૫૫-૭૭૭
 - (I) પરસંગ્રહનય ૭૫૬-૭૬૧
 - (II) અપરસંગ્રહનય ૭૫૬-૭૫૭
- સંગ્રહનય (દેવચંદ્રજી)
 - (A) સામાન્ય સંગ્રહનય ૭૫૫-૭૫૭
 - (૧) મૂલ સામાન્ય સંગ્રહનય ૭૬૨-૭૬૩
 - (૨) ઉત્તર સામાન્ય સંગ્રહનય ૭૬૨-૭૬૩
 - (ક) જાતિઉત્તર સામાન્ય સંગ્રહનય ૭૬૨-૭૬૩
 - (ખ) સમુદાયઉત્તર સામાન્ય

संग्रहनय	७६२-७६३	(७) शब्दनय	७९०-७९६
(B) विशेष संग्रहनय	७६२-७६३	(८) समभिरूढनय (द्विविध)	७९७-८०२
(१) संगृहीत विशेष संग्रहनय	७६३	(I) अर्थारूढ समभिरूढनय	७९८-७९९
(२) पिंडित विशेष संग्रहनय	७६३	(II) शब्दारूढ समभिरूढनय	७९८-७९९
(३) अनुगम विशेष संग्रहनय	७६३	(९) एवंभूतनय	८०३-८०७
(४) व्यतिरेक विशेष संग्रहनय	७६३	नय (देवचंद्रजीसम्मत)	
(५) व्यवहारनय (द्विविध)	७६८-७७७	(१) द्रव्यार्थिकनय	
(I) सामान्यसंग्रहभेदक		(I) अशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	६७०
व्यवहारनय	७६८, ७७१-७७३	(II) अन्वय द्रव्यार्थिकनय	६७०
(II) विशेषसंग्रहभेदक		(III) एक द्रव्यार्थिकनय	६७०
व्यवहारनय	७७१-७७३	(IV) नित्य द्रव्यार्थिकनय	६७०
• व्यवहारनय (देवचंद्रजी)		(V) परम द्रव्यार्थिकनय	६७०
(१) शुद्ध व्यवहारनय	७७५	(VI) परमभावग्राहक द्रव्यार्थिकनय	६७०
(i) वस्तुगत शुद्ध व्यवहारनय	७७५	(VII) वक्तव्य द्रव्यार्थिकनय	६७०
(ii) साधन शुद्ध व्यवहारनय	७७५	(VIII) शुद्ध द्रव्यार्थिकनय	६७०
(२) अशुद्ध व्यवहारनय	७७५	(IX) सद् द्रव्यार्थिकनय	६७०
(i) सदभूत अशुद्ध व्यवहारनय	७७५	(X) सत्ता द्रव्यार्थिकनय	६७०
(ii) असदभूत अशुद्ध व्यवहारनय	७७५	नय (प्रकीर्णक)	
(a) संश्लेषित असदभूत		(१) अर्थनय	५०८, ५१३-५१४, ७८५
अशुद्ध व्यवहारनय	७७५	(२) अशुद्धनय	६३१
(b) असंश्लेषित असदभूत		(३) दुर्नय	५५७, ६००-६०४, ६०८-६०९
अशुद्ध व्यवहारनय	७७५	(४) द्वादशनय (मल्लवादी)	४५६, ४६४
• व्यवहारनय (देवचन्द्रजी-अन्यविध)		(५) द्रव्यार्थिकनय	५७५, ५७९, ५८३-५८६, ५८९-५९१, ६१४-६१६, ७७८, ९४६-९४९, ९६०-९६३, ९७८, ९८३
(i) विभजन व्यवहारनय	७७६	(I) अविशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	७७७
(ii) प्रवृत्ति व्यवहारनय	७७६	(II) विशुद्ध द्रव्यार्थिकनय	७७७
(a) वस्तुप्रवृत्ति व्यवहारनय	७७६	(६) पर्यायार्थिकनय	५७६, ५८६, ५९३-५९५, ५९८, ६०३, ९५६-९६८, ९७२-९७८, ९८२-९८३
(b) साधनप्रवृत्ति व्यवहारनय		(७) शुद्धनय	६३१
(त्रिविध)	७७६	(८) शब्दनय (व्यञ्जननय)	५०८, ५१४-५१५,
(c) लौकिकप्रवृत्ति व्यवहारनय	७७६		
(६) ऋजुसूत्रनय (द्विविध)	७७९-७८८, ९५८-९८३		
(I) सूक्ष्म ऋजुसूत्रनय	७८२, ७८५		
(II) स्थूल ऋजुसूत्रनय	७८२-७८७		

		५१७-५२१			८९७, ११४५-११४६, १२३०,
(९) सुनय	५५७-५५८, ५६७, ६०१, ६०८-६०९				१२५१-१२५२, १२५७, २०५०-५१
नय (मूल नय)			(५) नैगममत		१३३, ३३३, २४०३
(१) द्रव्यास्तिक नय	१९०-१९३, ४५७		(६) पर्यायार्थिकमत		९६२-९६४, ११२२,
(२) पर्यायास्तिक नय	१९०-१९३, ४५७				१३५०-१३५३, १४०१, १४३१, १७९७
नय (विस्तार)			(७) भावार्थनयमत		१९९
(१) २०० नय	९३६-९३७, ९४९		(८) व्यवच्छिन्ननयमत		२००
(२) ४०० नय	९३६-९३७		(९) व्यवहारनयमत		१६७, १२३२, १२५१,
(३) ५०० नय	९३६-९३७				२०७३-७४
(४) ६०० नय	९३६-९३७		(१०) शुद्धनयमत		२५७३
(५) ७०० नय	९३६-९३७		(११) शुद्धनिश्चयमत	१६१-१६४, १६७-१६९	
(६) अनन्तनय	९३८-९३९		(१२) शुद्धद्रव्यार्थिकमत	१६३-१६५, २०२६,	
(७) असंख्यनय	६२४				२०७२-७४
(८) कोटिनय	४६४-४६५		(१३) संग्रहमत	१३३, १६३-१६५	
(९) नय चतुष्क	९३७-९३८		नयमुख्यता प्रयोजन		२४४७-४९
(१०) नय नवक	६२३-६२४		नयलक्षण	देखिए	लक्षण
(११) नय पञ्चक	९३५-९३६, ९३८		नयवाक्य	देखिए	वाक्य
(१२) नय सप्तक	९३५, ९४०		नयवाद		४६५, ५६७
नयगोचर सप्तभङ्गी	देखिए	सप्तभङ्गी	नयशुद्धि	देखिए	शुद्धि
नय चतुष्क	देखिए	नय (विस्तार)	नय संकेत	देखिए	संकेत
नय नवक	देखिए	नय (विस्तार)	नय सप्तक	देखिए	नय (विस्तार)
नय पञ्चक	देखिए	नय (विस्तार)	नय सप्तभङ्गी	देखिए	सप्तभङ्गी
नय परिकर	देखिए	परिकर	नयसप्तभङ्गी लक्षण	देखिए	सप्तभङ्गी लक्षण
नयप्रमाण प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना	नय समवतार (अन्तर्भाव)	९४५, ९५५-९५६, ९६०,	
नयप्रयुक्त सप्तभङ्गी	देखिए	सप्तभङ्गी		९८५-९९५, १०१२-१०१४	
नयमत			नवतत्त्व प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना
(१) अव्यवच्छिन्ननयमत		२००	नव्यनैयायिकमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा
(२) ऋजुसूत्रमत	९६३-९६६, ९६८, ९७२-		नश्वतात्वर्थ	देखिए	धात्वर्थ
	९७४, ११४६, १२३२		नागार्जुनमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा
(३) द्रव्यास्तिकमत	१६५-१६६, ९६१, १३५०-		नागेशमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा
	१३५३, १४०१		नाडीशुद्धि	देखिए	शुद्धि
(४) निश्चयनयमत	१५८-१५९, १६७-१६८,		नाम नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)

नाश (वादिदेवसूरिसम्मत)			१७७९, १७८३-८४
(१) पर्यायार्थिकसम्मत नाश	१३५४	नित्यत्वलक्षण	देखिए लक्षण
(२) व्यवहारसम्मत नाश	१३५२	नित्य द्रव्यार्थिकनय	देखिए नय (देवचंद्रजी-सम्मत) (१) द्रव्यार्थिकनय
नाश (सम्मतिकारसम्मत)			
(१) प्रायोगिक नाश	१३४४, १३६३-६४	नित्य पर्याय	देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)
(I) अर्थान्तरगमन नाश	१३४६-१३४७, १३६२, १३६४	नित्यवाद	देखिए वाद
(II) समुदयविभागकृत (रूपान्तरगमन) नाश	१३४५, १३६२-१३६४	नित्य स्वभाव	देखिए स्वभाव
(२) वैज्ञानिक नाश	१३४५	नित्यानित्य अनेकांत	देखिए अनेकांत
(I) अर्थान्तरगमन (समुदयजनित) नाश	१३४५-१३४९, १३६१-१३६८	नित्यानित्यवाद	देखिए वाद
(II) ऐकत्विक (रूपान्तर परिणाम) नाश	१३४५, १३५९, १३६२-१३६८	निन्दा (गर्हा)	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
(III) समुदयविभागकृत नाश	१३४५, १३४८, १३६२-१३६८	निमित्त कारण	देखिए कारण
नाशत्व लक्षण	देखिए लक्षण	नियतपर्याय आरंभवाद	देखिए आरंभवाद
नास्तित्वपरिणाम	देखिए परिणाम	नियतप्रवृत्तिअनुपपत्ति	देखिए दोष (दूषण)
नास्ति स्वभाव	देखिए स्वभाव	नियम	देखिए योग (अष्टांग)
(२) सामान्य स्वभाव		निरनुबंध योग	देखिए योग (अवशिष्ट)
निकाचित कर्म	देखिए कर्म	निरनुबन्धी पुण्य	देखिए पुण्य
निक्षेप		निरन्वय नाश	देखिए अनित्यता
(१) काल निक्षेप	१५८२	निरपेक्ष पर्याय	देखिए पर्याय (दिगंबरसम्मत)
(२) गुण निक्षेप	१६५१	निराचारपद योगी	देखिए योगी
(३) वस्त्र निक्षेप	८९१-८९३	निरालम्बनयोग	२३७९
निराकरण (निगीर्णत्व-अधःकरण)	१९८८-१९९२	निरुद्ध चित्त	देखिए चित्त
निजस्वभावस्थिति	२५७६	निरुपाधिक गुण	देखिए गुण (द्विविध)
नित्यता		निरुपाधिक भेद	देखिए भेद (प्रकार)
(१) एकान्त नित्यता	१११२-१११३, १११८-१११९, १३६२, १७७३, १७८१, १७८३, १७८४	निरूढ लक्षणा	देखिए लक्षणा (सामान्यतः)
(२) परिणामि नित्यता	४३७, १११४-१११५,	निरूपितत्व संबंध	देखिए संबंध
		निर्ग्रन्थ प्रज्ञापना	देखिए प्रज्ञापना
		निर्बीज समाधि	देखिए समाधि (पातंजल)
		निर्वर्तक कारण	देखिए कारण
		निर्विकल्पउपयोग	देखिए उपयोग (चैतन्य)
		निर्विकल्प दशा	देखिए दशा
		निर्विकल्प सुख	देखिए सुख

निश्चयनय	देखिए	नय (आध्यात्मिक)	पद
निश्चयनयमत	देखिए	नयमत	(१) अवेद्यसंवेद्य पद २४०३, २४०७, २५१०
निश्चयनय लक्षण (अष्टविध)	देखिए	लक्षण	(२) वेद्यसंवेद्य पद (सत्प्रवृत्तिपद) २३७९,
निश्चयसम्मत पर्याय (२८)	देखिए	पर्याय	२४३५-३६, २४६१
		(नन्दीसूत्रचूर्णि)	पदार्थएकत्व देखिए दोष (दूषण)
निश्छिद्रमति	देखिए	मति	पद्मप्रभमत समीक्षा देखिए समीक्षा
निषेधपरिणति (२१००)		२५५१-५६	परंज्योति २४३६, २४६३
निष्प्रययोग योगी	देखिए	योगी	परंब्रह्म २४८३
निष्प्रयोजनत्व	देखिए	दोष (दूषण)	परद्रव्यादिग्राहक द्रव्यार्थिक देखिए नय (नवविध)
नृलोक	देखिए	समयक्षेत्र	(१) द्रव्यार्थिकनय
नेमिचंद्रमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	परनिरूपित विषयिता संबंध देखिए संबंध
नैगम (जयधवलाकारसम्मत)	देखिए	नय (नवविध)	परपर्याय देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)
नैगम (तत्त्वार्थवृत्तिकार)	देखिए	नय (नवविध)	परप्रकाशत्व देखिए प्रकाशत्व
नैगम (देवचंद्रजी)	देखिए	नय (नवविध)	परप्रतिभास देखिए प्रतिभास
नैगम (वादिदेवसूरि)	देखिए	नय (नवविध)	परब्रह्म देखिए ब्रह्म
नैगम (वादिदेवसूरि - अन्यविध)	देखिए	नय (नवविध)	परब्रह्मज्योतिःस्फुरण २३७९
नैगम (विद्यानंदस्वामी)	देखिए	नय (नवविध)	परम द्रव्यार्थिकनय देखिए नय
नैगम (विद्यानंदस्वामी-अन्यविध)	देखिए	नय (नवविध)	(देवचंद्रजीसम्मत) (१) द्रव्यार्थिकनय
नैगम (विशेषावश्यकभाष्यकारसम्मत)	देखिए	नय	परमभाव देखिए भाव
		(नवविध)	परमभावग्राहक द्रव्यार्थिक देखिए नय (नवविध)
नैगम (शीलाङ्गाचार्यसम्मत)	देखिए	नय (नवविध)	(१) द्रव्यार्थिकनय
नैगम (हरिभद्रीय)	देखिए	नय (नवविध)	परमभावग्राहक द्रव्यार्थिकनय देखिए नय
नैगम (हेमचन्द्रसूरिसम्मत)	देखिए	नय (नवविध)	(देवचंद्रजीसम्मत) (१) द्रव्यार्थिकनय
नैगम नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)	परम शुक्लध्यान देखिए ध्यान (चतुर्थ)
नैगमनय (त्रिविध)	देखिए	नय (नवविध)	परम स्वभाव देखिए स्वभाव
नैगमनय लक्षण	देखिए	लक्षण...	(१) सामान्य स्वभाव
नैगममत	देखिए	नयमत	परमाणु देखिए द्रव्य (चतुर्विध)
नैयायिकमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	परमाणुपुद्गल प्रज्ञापना देखिए प्रज्ञापना
नैश्चयिक चरम यथाप्रवृत्तकरण	देखिए	करण	परमाणुविश्रान्त गुरुता २७६
		(३) यथाप्रवृत्तकरण	परमाणुविश्रान्त रूप २७७
नैश्चयिक मूर्तत्व	देखिए	मूर्तत्व (द्विविध)	परमात्मा देखिए आत्मा
पंडित श्रोता	देखिए	श्रोता	पर वैराग्य देखिए वैराग्य
			परसंग्रहनय देखिए नय (नवविध) (४) संग्रहनय

પરા દૃષ્ટિ	દેખિં	યોગદૃષ્ટિ	પરિપક્ક સુખ	દેખિં	સુખ
પરા ભક્તિ		૨૪૭૧	પરીક્ષા (ચતુષ્ઠય)		૮૧૦, ૨૪૦૮
પરિકર			પરોપકાર		
(૧) નયપરિકર		૬૧૪	(૧) જઘન્ય પરોપકાર		૨૫૬૪
(૨) પ્રમાણપરિકર		૬૧૫-૬૧૬	(૨) મધ્યમ પરોપકાર		૨૫૬૪
પરિજ્ઞા			(૩) સર્વોત્કૃષ્ટ પરોપકાર		૨૫૬૪
(૧) જ્ઞપરિજ્ઞા		૨૩૬૧	પર્યાપ્તિ		૫૦૫, ૫૨૨, ૫૩૧-૫૩૨
(૨) પ્રત્યાઘ્વાન પરિજ્ઞા		૨૩૬૧	પર્યાય (સામાન્યતઃ)		૧૧૨-૧૨૦
પરિણતિ		૧૩૩૦	પર્યાય (આલાપપદ્ધતિ પરિભાષા)		
પરિણામ			(૧) અર્થપર્યાય		૨૧૬૧
(૧) અજીવ પરિણામ		૧૯૬, ૨૧૯૧	(I) વિભાવ અર્થપર્યાય		૨૧૬૧
(૨) અસ્તિત્વ પરિણામ		૩૦૯-૩૧૦, ૪૭૨-૪૭૩	(II) સ્વભાવ અર્થપર્યાય		૨૧૬૧
(૩) ઉમાસ્વાતિસમ્મત પરિણામ		૧૩૫૫	(૨) વ્યંજનપર્યાય		૨૧૬૧
(૪) જીવ પરિણામ		૧૯૬, ૨૧૯૧	(I) વિભાવ વ્યંજનપર્યાય		૨૧૬૧
(૫) દિગમ્બરસમ્મત પરિણામ		૧૩૫૬	(II) સ્વભાવ વ્યંજનપર્યાય		૨૧૬૧
(૬) દ્રવ્યાર્થિકસમ્મત પરિણામ		૧૩૫૦-૧૩૫૧, ૧૯૯૯	પર્યાય (ગુણવિકાર)		૧૭૨-૧૭૩, ૨૨૧૮
(૭) નાસ્તિત્વ પરિણામ		૩૦૯-૩૧૦, ૪૭૨-૪૭૩	પર્યાય (દિગંબર)		
(૮) પતંજલિસમ્મત પરિણામ		૧૩૫૬, ૧૩૫૭	(૧) ગુણપર્યાય		૧૭૨-૧૭૩, ૨૧૭
(૯) પર્યાયાર્થિકસમ્મત પરિણામ		૧૩૫૨-૧૩૫૩	(૨) દ્રવ્યપર્યાય		૧૭૨
(૧૦) વાર્ધ્યાયણિસમ્મત પરિણામ (ષટ્ક)		૧૧૨૮-૨૯	પર્યાય (દિગમ્બરસમ્મત)		
(૧૧) સાંખ્યસમ્મત પરિણામ		૧૩૫૭	(૧) અર્થ પર્યાય		૬૫, ૧૩૫૧
(૧૨) સ્મિઘ-રૂક્ષ પરિણામ		૨૦૬૭-૬૮	(૨) નિરપેક્ષ પર્યાય		૧૭૨૬
પરિણામ અનિત્યતા	દેખિં	અનિત્યતા	(૩) વ્યંજન પર્યાય		૬૫, ૧૩૫૧
પરિણામ-પરિણામિભાવ સંબંધ	દેખિં	સંબંધ	(૪) સાપેક્ષ પર્યાય		૧૭૨૬
પરિણામ લક્ષણ (દ્રવ્યાર્થિકનયસમ્મત)	દેખિં	લક્ષણ	પર્યાય (નન્દીસૂત્રચૂર્ણિ)		
પરિણામ લક્ષણ (પર્યાયાર્થિકસમ્મત)	દેખિં	લક્ષણ	(૧) નિશ્ચયસમ્મત પર્યાય (૨૮)		૨૨૩૭
પરિણામશુદ્ધિ	દેખિં	શુદ્ધિ	(૨) વ્યવહારસમ્મત પર્યાય (૩૦)		૨૨૩૭
પરિણામી અનિત્યતા	દેખિં	અનિત્યતા	પર્યાય (નયચક્રાદિ પરિભાષા)		
પરિણામી કારણ	દેખિં	કારણ	(૧) દ્રવ્યપર્યાય		
પરિણામી નિત્યતા	દેખિં	નિત્યતા	(I) વિજાતીય દ્રવ્યપર્યાય		૨૨૦૪-૨૨૦૮
પરિત્તીકરણ		૨૪૨૩	(II) સજાતીય દ્રવ્યપર્યાય		૨૨૦૪-૨૨૦૭
			(૨) ગુણપર્યાય		
			(I) વિભાવ ગુણપર્યાય		૨૨૦૪-૨૨૦૯

(II) સ્વભાવ ગુણપર્યાય ૨૨૦૪-૨૨૦૯	(૧૨) રાજ પર્યાય ૬૯૬
પર્યાય (અન્ય પરિભાષા)	(૧૩) શુદ્ધ પર્યાય ૭૦૬-૭૦૯, ૨૧૨૯-૩૦,
(૧) વિભાવ ગુણ વ્યંજનપર્યાય ૯૧૫,	૨૧૩૬, ૨૧૪૪, ૨૧૬૪
૨૧૬૬-૬૭, ૨૨૨૬	(૧૪) શ્રુત પર્યાય ૯૧૨
(૨) વિભાવ દ્રવ્ય વ્યંજનપર્યાય ૨૧૩૯-૨૧૪૦,	(૧૫) સિદ્ધ પર્યાય ૬૯૬-૬૯૮, ૨૪૩૪
૨૧૬૬-૨૧૬૭	(૧૬) સૂક્ષ્મ પર્યાય ૨૧૫૫, ૨૧૫૭, ૨૧૭૧
(૩) સ્વભાવ ગુણ વ્યંજનપર્યાય ૯૨૪, ૨૧૩૯-	(૧૭) સ્વ પર્યાય ૪૭૩
૨૧૪૦, ૨૧૬૬-૬૭, ૨૨૨૬	(૧૮) સ્વભાવ પર્યાય ૨૧૩૭, ૨૧૫૬, ૨૨૧૭
(૪) સ્વભાવ દ્રવ્ય વ્યંજનપર્યાય ૨૧૩૯-૨૧૪૦,	પર્યાય (પ્રવચનસારવૃત્તિ પરિભાષા)
૨૧૬૬-૬૭, ૨૨૦૮, ૨૨૧૨	(૧) ગુણપર્યાય
પર્યાય (નિયમસાર + પરમાત્મપ્રકાશવૃત્તિ)	(I) વિભાવ ગુણપર્યાય ૨૨૧૦
(૧) વિભાવ પર્યાય ૨૨૨૩-૨૨૨૪	(II) સ્વભાવ ગુણપર્યાય ૨૨૧૦
(૨) સ્વભાવ પર્યાય ૨૨૨૩-૨૨૨૪	(૨) દ્રવ્યપર્યાય
(I) કારણશુદ્ધ પર્યાય ૨૧૩૭	(I) અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય ૨૨૦૮-૨૨૦૯
(II) કાર્યશુદ્ધ પર્યાય ૨૧૩૭	(II) સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય ૨૨૦૮-૨૨૦૯
પર્યાય (પ્રકીર્ણક)	પર્યાય (ભગવતીસૂત્ર)
(૧) અનિત્ય પર્યાય ૬૯૮-૭૦૨, ૭૧૧-૭૧૨	(૧) અજીવ પર્યાય ૨૨૨૨
(૨) અવિભાગપલિચ્છેદ પર્યાય ૧૧૩-	(૨) જીવ પર્યાય ૨૨૨૨, ૨૨૨૯
૧૧૪, ૨૨૧૬	પર્યાય (શુભચન્દ્ર પરિભાષા)
(૩) અશુદ્ધ પર્યાય ૭૧૧-૭૧૨, ૨૧૨૯,	(૧) બાદર પર્યાય ૨૨૧૪
૨૧૩૪, ૨૧૩૮, ૨૧૪૪, ૨૧૪૭,	(૨) સૂક્ષ્મ પર્યાય ૨૨૧૪
૨૧૫૧, ૨૧૬૪, ૨૧૯૪-૯૫, ૨૨૦૦, ૨૨૧૩	પર્યાય (શ્રીદેવચન્દ્રમત)
(૪) ચારિત્ર પર્યાય ૧૧૪, ૨૧૫૮-૨૧૬૦,	(૧) ગુણ પર્યાય ૨૨૧૬
૨૨૧૬, ૨૨૨૯	(૨) ગુણ વ્યંજનપર્યાય ૨૨૧૬-૨૨૧૭
(૫) જ્ઞાન પર્યાય ૨૨૧૬, ૨૨૨૯	(૩) દ્રવ્ય પર્યાય ૨૨૧૬
(૬) દર્શન પર્યાય ૧૧૪, ૨૨૧૬, ૨૨૨૯	(૪) દ્રવ્ય વ્યંજનપર્યાય ૨૨૧૬
(૭) નિત્ય પર્યાય ૬૭૯-૬૮૯, ૬૯૫-૬૯૭,	(૫) વિભાવ પર્યાય ૨૨૧૬-૨૨૧૭
૭૦૬-૭૦૯	(૬) સ્વભાવ પર્યાય ૨૨૧૬-૨૨૧૭
(૮) પર પર્યાય ૪૭૩	પર્યાય (શ્વેતામ્બર)
(૯) બાદર પર્યાય ૨૨૧૪	(૧) અર્થપર્યાય ૧૩૫૧
(૧૦) મતિજ્ઞાન પર્યાય ૧૧૩-૧૧૪	(૨) ક્રમભાવિપર્યાય (અયુગપદ્ભાવી) ૧૮૨-૧૮૪
(૧૧) મૂર્ત પર્યાય ૨૨૧૭	(૩) વ્યંજન(વચન)પર્યાય ૧૩૫૧

(४) सहभाविपर्याय (युगपद्भाविपर्याय) १८२-१८४
पर्याय (समानार्थक) ११९, १४३, २१७, १६४०,
२०८२, २१११, २२२६

पर्याय (सम्मतिर्तर्क अनुसार)

(१) अर्थपर्याय ४३६-४३७, ५०९, ५१७,
१३५१, १६५४

(२) व्यंजनपर्याय ४३६-४३७, ५१०, ५१७,
५१९, १३५१, १६५४

पर्याय-गुण उपचार देखिए उपनय
(२) असद्भूत व्यवहार

पर्याय-गुण उपचार देखिए उपचार (+ आरोप)

पर्याय-द्रव्य उपचार देखिए उपनय
(२) असद्भूत व्यवहार

पर्याय-द्रव्य उपचार देखिए उपचार (+ आरोप)

पर्यायनाम प्रज्ञापना देखिए प्रज्ञापना

पर्याय नैगम (त्रिविध) देखिए नय (नवविध)
नैगम (वादिदेवसूरि - अन्यविध)

पर्याय-पर्याय उपचार देखिए उपनय
(२) असद्भूत व्यवहार

पर्याय-पर्याय उपचार देखिए उपचार (+ आरोप)

पर्याय-पर्यायनैगम देखिए नय (नवविध)
नैगम (विद्यानंदस्वामी)

पर्याय-पर्यायिभाव संबंध देखिए संबंध

पर्याय प्रकार

(१) अर्थपर्याय २११७-२१२८, २१७१-७२,
२२१३

(I) शुद्ध द्रव्य अर्थपर्याय २१४४-२१५३,
२१६७, २१६९-२१७२

(II) अशुद्ध द्रव्य अर्थपर्याय २१४४-
२१५३, २१६७

(III) शुद्ध गुण अर्थपर्याय २१५४-२१६२,
२१६७

(IV) अशुद्ध गुण अर्थपर्याय २१५४-२१६२,
२१६७

(२) व्यंजनपर्याय २११६-२१२८, २१७१-७२

(I) शुद्ध द्रव्य व्यंजनपर्याय २१३०-
२१३३, २१६४, २१७७-२१७९

(II) अशुद्ध द्रव्य व्यंजनपर्याय २१३४-
२१३५, २१६४, २१७६-२१८१,
२२००-२२०२

(III) शुद्ध गुण व्यंजनपर्याय २१३६-
२१३७, २१६५

(IV) अशुद्ध गुण व्यंजनपर्याय २१३८-
२१४०, २१६५

पर्यायप्रज्ञापना देखिए प्रज्ञापना

पर्यायप्ररूपणा नैगम देखिए नय (नवविध)
नैगम (हेमचन्द्रसूरिसम्मत)

पर्यायभेद देखिए भेद (प्रकार)

पर्याय लक्षण (दिगम्बरसम्मत) देखिए लक्षण
(३७) पर्याय लक्षण

पर्याय लक्षण (यापनीयसम्मत) देखिए लक्षण
(३७) पर्याय लक्षण

पर्याय लक्षण (श्वेताम्बरसम्मत) देखिए लक्षण
(३७) पर्याय लक्षण

पर्याय-विजातीयगुण आरोप देखिए आरोप
(+ उपचार)

पर्यायशब्द प्रयोजन २११४

पर्यायषट्क भेद देखिए भेद (प्रकार)
(२३) पर्यायभेद

पर्यायार्थिक नय देखिए नय (आपादन प्रकार)

पर्यायार्थिक नय देखिए नय (नवविध)

पर्यायार्थिक नय (षड्विध) देखिए नय
(प्रकीर्णक)

पर्यायार्थिकनय लक्षण देखिए लक्षण

पर्यायार्थिक नैगम	देखिए	नय (नवविध)	पूर्वसेवा	२४१२
		नैगम (जयधवलाकारसम्मत)	(१) गुरु पूजा	२४१२
पर्यायार्थिक मत	देखिए	नयमत	(२) तप	२४१२
पर्यायार्थिकसम्मत नाश	देखिए	नाश	(३) देव पूजा	२४१२
		(वादिदेवसूरिसम्मत)	(४) मुक्त्यद्वेष	२४१२
पर्यायास्तिक नय	देखिए	नय (मूलनय)	(५) सदाचार	२४१२, २४४२
पर्युदास प्रतिषेध	देखिए	प्रतिषेध (नञ्)	पूर्ण स्कन्ध पर्याय	देखिए
पशुपालमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	स्कन्ध पर्याय	
पात्रशुद्धि	देखिए	शुद्धि	पृथक्त्व (बहुत्व)	९६३, ९६७-९६९
पापश्रमण		२३०४-२३०५	पृथक्त्व	देखिए
पापानुबन्धी पुण्य	देखिए	पुण्य	भेद (दिगंबर)	
पार्श्वस्थ	देखिए	वर्ज्य साधु	पृथक्त्वअभाव	९६९
पिंडित विशेष संग्रहनय	देखिए	नय (नवविध)	पृथक्त्ववितर्क सविचार शुक्लध्यान	देखिए ध्यान
संग्रहनय (देवचन्द्रजी)		(B) विशेषसंग्रहनय	(चतुर्विध) (४) शुक्लध्यान	
पुण्य			पैशाची भाषा	देखिए भाषा
(१) निरनुबन्धी पुण्य		२४८५	प्रकार	
(२) पापानुबन्धी पुण्य		२५१४-१६	(१) उत्तरसामान्य प्रकार	७६२-७६३
(३) पुण्यानुबन्धी पुण्य		२४३१	(२) मूलसामान्य प्रकार	७६२-७६३
पुण्यानुबन्धी पुण्य	देखिए	पुण्य	(३) सामान्य प्रकार	७६४-७६६
पुद्गल परमाणु	देखिए	अणु	प्रकाशत्व	
पुद्गलपरावर्त (पुद्गलावर्त)		१४८-१५०	(१) परप्रकाशत्व	२५७६
पुद्गलप्रतिघात प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना	(२) स्वप्रकाशत्व	२५७६
पुद्गलभेद	देखिए	भेद (प्रकार)	प्रकृष्ट अणुगति	देखिए
पुद्गलाणु	देखिए	अणु	अणुगति	
पुद्गलास्तिकाय	देखिए	द्रव्य (षट्क)	प्रचय	
पुनरुक्ति (पौनरुक्त्य)	देखिए	दोष (दूषण)	(१) ऊर्ध्वप्रचय	१३८-१४०
पुरुषकार नय	देखिए	नय (आपादन प्रकार)	(२) ऊर्ध्वप्रचय-पर्यायवाची नाम	१४०
पुरुषार्थ			(३) तिर्यक्प्रचय	१३८-१४०, १५६२-१५६७
(१) धर्म पुरुषार्थ		२५४५	(४) तिर्यक्प्रचय-पर्यायवाची नाम	१४०
(२) मोक्ष पुरुषार्थ		२५४५	(५) प्रदेशप्रचय	१३८
पुरुषार्थ उच्छेद	देखिए	दोष (दूषण)	प्रज्ञा (पंचविध)	२४५०
पूर्ण उपयोग	देखिए	उपयोग (चैतन्य)	प्रज्ञापना	
			(१) अजीवपरिणाम प्रज्ञापना	१९६, २१९१
			(२) अधर्मास्तिकाय प्रज्ञापना	१४३४-१४३५

(३) अरूपीअजीवद्रव्य प्रज्ञापना	१५०५-१५०६, १५८६, १६११-१६१२, १६३२
(४) अवाचनीय प्रज्ञापना	२३६५-६६
(५) अशरीरजीव प्रज्ञापना	२१३१
(६) अष्टतत्त्व प्रज्ञापना	१०३३
(७) असंसार समापन्नजीव प्रज्ञापना	४१३, १२९७-९८
(८) आकाशास्तिकाय प्रज्ञापना	१४४५
(९) आत्म प्रज्ञापना (अष्टविध)	६४०, २१३५
(१०) उपशांतकषायादि प्रज्ञापना	१७९६, २१५९
(११) काल प्रज्ञापना	१४९२-१४९५, १५०४-०५, १५२१, १५७८, १६१५, १६२३
(१२) केवलज्ञान प्रज्ञापना	१७३, ४१२, १२७८, २१५७
(१३) जीव प्रज्ञापना	७७१, १६३७, २२२९
(१४) जीवपरिणाम प्रज्ञापना	१९६, २१९१
(१५) जीवपर्याय प्रज्ञापना	२२२९
(१६) जीवाजीव प्रज्ञापना	१०२२
(१७) ज्ञान प्रज्ञापना	८२५
(१८) दशतत्त्व प्रज्ञापना	१०३३
(१९) दिशा प्रज्ञापना	१५२४
(२०) द्रव्यनाम प्रज्ञापना	१५०४
(२१) द्रव्यानुयोग प्रज्ञापना (दशविध)	२२५०
(२२) धर्मास्तिकाय प्रज्ञापना	१४११, १४२४, १८७७
(२३) नयप्रमाण प्रज्ञापना	१०४४
(२४) नवतत्त्व प्रज्ञापना	१०३१-१०३२
(२५) निर्ग्रन्थ प्रज्ञापना	१७९६, २१५९
(२६) परमाणुपुद्गल प्रज्ञापना	१३६८
(२७) पर्याय प्रज्ञापना	२२२२

(२८) पर्यायनाम प्रज्ञापना	२०८५
(२९) पुद्गलपरावर्त प्रज्ञापना	१४९
(३०) पुद्गलप्रतिघात प्रज्ञापना	१४४८
(३१) पुद्गलास्तिकाय प्रज्ञापना	१३११-१३१२, १३६८, १६३५-१६३६, १७३३, १७३८, २०५९
(३२) मिथ्यात्व प्रज्ञापना	२०६१, २३६६
(३३) मूलनय प्रज्ञापना	९४०, १०३६
(३४) रत्नप्रभापृथ्वी प्रज्ञापना	६८१-६८७
(३५) राजगृहनगर प्रज्ञापना	८९४, ८९५
(३६) लोक प्रज्ञापना	१४७६, १४९५, १५३१, २२२९
(३७) शुक्लध्यान प्रज्ञापना	६०
(३८) संसारसमापन्नजीव प्रज्ञापना	१०१९-१०२०
(३९) सप्ततत्त्व प्रज्ञापना	१०२९-१०३०
(४०) समयक्षेत्र प्रज्ञापना	१५०२
(४१) सर्वद्रव्य प्रज्ञापना	१५०३, १५७९, १५८४
(४२) सूक्ष्मसंपरायसंयमादि प्रज्ञापना	२१५८-२१५९
(४३) स्कन्ध प्रज्ञापना	८५३
प्रज्ञापरिकर्म	२५३८
प्रज्ञाप्रतिष्ठा	२४५०
प्रणिधान	देखिए आशय
प्रतिघात	१४४८
प्रतिपत्ति	देखिए गुण (अष्टक)
प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव संबंध	देखिए संबंध
प्रतिभास	
(१) परप्रतिभास	१९११-१९१५
(२) स्वप्रतिभास	१९११-१९१५
प्रतियोगिता संबंध	देखिए संबंध
प्रतिषेध (नञ्)	
(१) पर्युदास प्रतिषेध	१४७३,
(२) प्रसज्य प्रतिषेध	१६७८-१६८२

प्रतिष्ठा	२४६८	(३) चैतन्यसाधक	१६७१
प्रतीतिविरोध	देखिए दोष (दूषण)	(४) धर्मास्तिकायसाधक	१४४४-१४५१, १४६८
प्रतीत्य पर्याय समुत्पाद	देखिए उत्पत्ति (प्रकीर्णक)	प्रमाण-अप्रमाण अनेकांत	देखिए अनेकांत
प्रतीयमान अर्थ	देखिए अर्थ (दार्शनिक)	प्रमाणनयजन्य बोध	देखिए बोध (+ ज्ञान)
प्रत्यभिज्ञान	देखिए ज्ञान	प्रमाण परिकर	देखिए परिकर
	(+ उपयोग + बोध)	प्रमाणलक्षण	देखिए लक्षण
प्रत्यनीक (९)	२३०५-२३०६	प्रमाणलक्षण (श्वेताम्बरसम्मत)	देखिए लक्षण
प्रत्यय (त्रिविध)	२४१६		(३९) प्रमाण लक्षण
प्रत्यय (द्विविध)		प्रमाणलक्षण (दिगम्बरसम्मत)	देखिए लक्षण
(१) गौण प्रत्यय	१९८५		(३९) प्रमाण लक्षण
(२) समनन्तर प्रत्यय	११७६	प्रमाणलक्षण (पौष्करसम्मत)	देखिए लक्षण
प्रत्याख्यान परिज्ञा	देखिए परिज्ञा		(३९) प्रमाण लक्षण
प्रत्यासत्ति		प्रमाणलक्षण (द्वैतवेदांतसम्मत)	देखिए लक्षण
(१) ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्ति	१४६४		(३९) प्रमाण लक्षण
(२) सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति	६५५-६५६	प्रमाणलक्षण (नव्यनैयायिकसम्मत)	देखिए लक्षण
प्रत्यासत्ति	देखिए दोष (दूषण)		(३९) प्रमाण लक्षण
प्रत्याहार	देखिए योग (अष्टांग)	प्रमाणलक्षण (वैशेषिकसम्मत)	देखिए लक्षण
प्रदेश	देखिए द्रव्य (चतुर्विध)		(३९) प्रमाण लक्षण
प्रदेशता	देखिए गुण प्रकार	प्रमाणलक्षण (प्राचीननैयायिकसम्मत)	देखिए लक्षण
	(२) सामान्य गुण		लक्षण (३९) प्रमाण लक्षण
प्रदेशप्रचय	देखिए प्रचय	प्रमाणलक्षण (मीमांसकसम्मत)	देखिए लक्षण
प्रधानद्रव्य सम्यक्त्व	देखिए सम्यक्त्व(सम्यग्दर्शन)		(३९) प्रमाण लक्षण
प्रध्वंस अनित्यता	देखिए अनित्यता	प्रमाणलक्षण (बौद्धसम्मत)	देखिए लक्षण
प्रभा दृष्टि	देखिए योगदृष्टि		(३९) प्रमाण लक्षण
प्रभावना		प्रमाणलक्षण (पातञ्जलसम्मत)	देखिए लक्षण
(१) जिनशासन प्रभावना	— २४८०		(३९) प्रमाण लक्षण
(२) कषायशासन प्रभावना	२४८०	प्रमाणलक्षण (साङ्ख्यसम्मत)	देखिए लक्षण
प्रमाण	५०५, ५३३, ५४१, ६१०, १९४१-१९५१		(३९) प्रमाण लक्षण
प्रमाण (साधक)		प्रमाणलक्षण (स्मृतिसम्मत)	देखिए लक्षण
(१) अधर्मास्तिकायसाधक	१४५०, १४५३-१४५७, १४६८		(३९) प्रमाण लक्षण
(२) आकाशसाधक	१४५९-१४६८	प्रमाणलक्षण (वैद्यकशास्त्रसम्मत)	देखिए लक्षण
			(३९) प्रमाण लक्षण

प्रमाणलक्षण (शैवसम्मत) देखिए लक्षण	प्रशस्तलब्धि देखिए लब्धि (ग्रन्थिभेद कारणीभूत)
(३९) प्रमाण लक्षण	प्रशांतत्व २४२२
प्रमाणलक्षण (वेदांतिसम्मत) देखिए लक्षण	प्रशांतवाहिता २३७९
(३९) प्रमाण लक्षण	प्रसज्य प्रतिषेध देखिए प्रतिषेध (नञ्)
प्रमाणलक्षण (विशिष्टाद्वैतवादिसम्मत) देखिए	प्रसिद्ध शक्ति देखिए वृत्ति (वैयाकरणसम्मत)
लक्षण (३९) प्रमाण लक्षण	(२) शक्ति
प्रमाणलक्षण (शुद्धाद्वैतवादिसम्मत) देखिए लक्षण	प्रस्थक लक्षण देखिए लक्षण
(३९) प्रमाण लक्षण	प्रस्थक सप्तभङ्गी देखिए सप्तभङ्गी
प्रमाणलक्षण (अवशिष्ट) देखिए	प्राकृत भाषा देखिए भाषा
लक्षण (३९) प्रमाण लक्षण	प्रागभाव देखिए अभाव (१) संसर्ग अभाव
प्रमाणवाक्य देखिए वाक्य	प्राणायाम देखिए योग (अष्टांग)
प्रमाण सप्तभङ्गी देखिए सप्तभङ्गी	प्रातिभ ज्ञान देखिए ज्ञान
प्रमाणसप्तभङ्गीलक्षण देखिए सप्तभङ्गी लक्षण	(+ उपयोग + बोध)
प्रमाद देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	प्राथमिक काललब्धि देखिए लब्धि (ग्रन्थिभेद कारणीभूत)
प्रमेयता देखिए गुण प्रकार (२) सामान्य गुण	प्रायोगिक उत्पत्ति देखिए उत्पत्ति (आगमिक मत)
प्रमेयत्व-अप्रमेयत्वादि अनेकांत देखिए अनेकांत	प्रायोगिक उत्पाद देखिए उत्पाद (उत्पत्ति -समुत्पत्ति-तार्किकमत)
प्रमेयभेद देखिए भेद (प्रकार)	प्रायोगिक नाश देखिए नाश (सम्मतिकारसम्मत)
प्रयोगअनुपपत्ति देखिए दोष (दूषण)	प्रायोग्य लब्धि देखिए लब्धि
प्रयोग लब्धि देखिए लब्धि (ग्रन्थिभेद कारणीभूत)	प्रीति अनुष्ठान देखिए अनुष्ठान
प्रयोजननिरपेक्ष लक्षणा देखिए लक्षणा(सामान्यतः)	प्रेरक कारण देखिए कारण
प्रयोजनवती लक्षणा देखिए लक्षणा(सामान्यतः)	फलमुख गौरव अभाव देखिए दोष (दूषण)
प्रयोजनसापेक्ष लक्षणा देखिए लक्षणा(सामान्यतः)	फलावंचक देखिए योग (योगदृष्टिसमुच्चय)
प्रयोज्य-प्रयोजकभाव संबंध देखिए संबंध	फलोपधायक योग्यता देखिए योग्यता
प्रवचन (एकार्थ) २००	बंधज्ञान देखिए ज्ञान (+ उपयोग + बोध)
प्रवृत्तचक्र योगी देखिए योगी	बंधदशा देखिए दशा
प्रवृत्ति देखिए आशय	बला दृष्टि देखिए योगदृष्टि
प्रवृत्ति देखिए गुण (अष्टक)	बहिरंग लक्षण देखिए लक्षण
प्रवृत्तिग्रह देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	बहिरात्मा देखिए आत्मा
प्रवृत्तियम देखिए यम	बहिर्मुखता देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
प्रवृत्ति व्यवहारनय देखिए नय (नवविध)	बहिर्मुखदशा देखिए दशा
व्यवहारनय (देवचन्द्रजी-अन्यविध)	बादर पर्याय देखिए पर्याय (शुभचन्द्र परिभाषा)
प्रव्रज्या ५२, २४८४	
प्रव्रज्याअधिकारी २४४९-५०	

बाध	देखिए	दोष (दूषण)	भक्ति अनुष्ठान	देखिए	अनुष्ठान
बालदशा	देखिए	दशा	भजना (+ देखिए अनेकान्त)		४२०-४२३, ४२६
बाल श्रोता	देखिए	श्रोता	(१) सदसदरूप अनेकान्त		४६७-४६८, ४७१
बाह्यआचार शुद्धि	देखिए	शुद्धि	भवचेष्टा		२४३५
बाह्य तप	देखिए	तप	भवनाटक (संसारनाटक)		२५७०
बाह्य दृष्टि	देखिए	दृष्टि	भवबाल काल देखिए काल (आध्यात्मिक)		
बीजबुद्धि		११०८	भवबाल दशा (काल) देखिए दशा		
बीजरुचि सम्यक्त्व देखिए सम्यक्त्व (सम्यग्दर्शन)			भवस्थ केवलज्ञान देखिए ज्ञान (७) केवलज्ञान		
बुद्धि देखिए ज्ञान (+ उपयोग + बोध)			भवाभिनंदिता (संसारसारभूतता)		२४०४, २४१५,
बुद्धिगुण		४६			२४८१
बोध (+ देखिए ज्ञान + उपयोग)			भवाभिनंदी गुण (लक्षण) देखिए गुण (आध्यात्मिक)		
(१) आर्थ बोध	५७९-५८०, ५८३-५८५		भवाभिनंदी दशा देखिए दशा		
(२) प्रमाणनयजन्य बोध		५८६	भवाश्रव		२४०७
(३) शाब्द बोध	५७९, ५८३-५८५		भव्य-अभव्य अनेकांत देखिए अनेकांत		
(४) स्थूल बोध		२४३०	भव्य स्वभाव देखिए स्वभाव (२) सामान्य स्वभाव		
(५) सूक्ष्म बोध		२४३३	भारतीय राष्ट्रभाषा देखिए भाषा		
बोधि			भाव		
(१) दुर्लभ बोधि		४५, २४८४	(१) अशुद्ध भाव		२४०४
(२) सुलभ बोधि		४५	(२) औदयिक भाव		८५०, ८५७, ८६२,
बोधिबीजवपन		२५७९			२४८५-८६, २५६४
बौद्ध मत			(३) उपशम भाव		२४७७, २४८८
(१) माध्यमिक मत	११८८-११९२, ११९६		(४) क्षायिक भाव		२५६४
(२) योगाचार मत	३२५-३२८, ११८१-११८७, ११९६, १२८६		(५) क्षायोपशमिक भाव		२४८७, २५६४
(३) वैभाषिक मत		२७३	(६) परम भाव		६६६-६६८
(४) सौत्रान्तिक मत	११९६, १४४१		(७) व्यंजक-व्यंग्य भाव		१७२४-१७२८
बौद्धमत समीक्षा देखिए समीक्षा			(८) व्यंजक-अव्यंग्य भाव		१७२४-१७२८
ब्रह्म			(९) शुद्ध भाव		२४३४
(१) परब्रह्म		२३७२, २३७७	(१०) समभाव		२५६२
(२) शब्दब्रह्म		२३७२	भावअंश देखिए अंश		
ब्रह्मदेवमत समीक्षा देखिए समीक्षा			भावकर्म देखिए कर्म		
ब्रह्माणी		२३६९-२३७२	भाव नय देखिए नय (आपादन प्रकार)		
ब्राह्मी	देखिए	लिपि	भावना		२३८२

भावनामयज्ञान	देखिए	ज्ञान	भाषाशुद्धि	देखिए	शुद्धि
		(+ उपयोग + बोध)	भासर्वज्ञमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा
भावनायोग	देखिए	योग (योगबिन्दु)	भूतनैगम	देखिए	नय (नवविध) (३) नैगमनय
भाव योग	देखिए	योग (अवशिष्ट)	भूमिशुद्धि	देखिए	शुद्धि
भावलब्धि	देखिए	लब्धि (ग्रन्थिभेद कारणीभूत)	भेद (दिगंबर)		
भावलेख्या	देखिए	लेख्या	(१) अतद्भाव		३९८, १८१६-१८१८
भाव विकार (देवचंद्रजी)	देखिए	विकार	(२) पृथक्त्व		३९८, १८१६-१८१८
भाव विकार (वार्ष्पायणि)	देखिए	विकार	भेद (प्रकार)		
भावशुद्धि	देखिए	शुद्धि	(१) अजीवपरिणामभेद		१९६, २१९१
भावश्रावक लिंग (क्रियागत)	देखिए	लिंग	(२) अनुयोगभेद		
		(१) भावश्रावक लिंग	(i) दिगंबरमत		९
भावश्रावक लिंग (भावगत)	देखिए	लिंग	(ii) श्वेतांबरमत		८
		(१) भावश्रावक लिंग	(३) अरूपअजीवभेद		१५०५-०६,
भाव सम्यक्त्व	देखिए	सम्यक्त्व (सम्यग्दर्शन)			१५८६, १६११-१२, १६३२
भावसाधु लिंग	देखिए	लिंग	(४) अवाचनीयभेद		२३६५-६७
भावस्याद्वाद	देखिए	स्याद्वाद	(५) आत्मभेद		६४०, २१३५
भावस्याद्वाद शुद्धपरिणति		२४७६	(६) आत्मार्थिजीवभेद		६, ७
भावांतरस्वरूप अभाव	देखिए	अभाव	(७) औपचारिक भेद		२४७
भावार्थनयमत	देखिए	नयमत	(८) कालभेद		१५०४-०५, १५२१,
भाविनैगम	देखिए	नय (नवविध) (३) नैगमनय			१५८२, १६१५, १६२५
भाषा			(९) केवलज्ञान भेद		१७३, ४१२, १२७५-
					१२७८, २०४४, २१५७
(१) अपभ्रंश		२३५८	(१०) गीतार्थभेद		
(२) गुर्जरभाषा		२०२०	(i) आध्यात्मिक गीतार्थ भेद		२४८९-
(३) चूलिका पैशाची		२३५८			२४९०, २५३३
(४) देशी		२३५८	(ii) चरण-करणानुयोगगीतार्थ भेद		७३,
(५) पैशाची		२३५८			२२८०-८२
(६) प्राकृत		२३५५-२३५८	(iii) द्रव्यानुयोगगीतार्थ भेद		७४, २२८०-८२
(७) भारतीयराष्ट्रभाषा		२०२०	(११) गुणभेद		
(८) मागधी		२३५८	(i) विशेषगुण भेद		१६८५-१७०७
(९) मिश्र		२३५८	(ii) सामान्यगुण भेद		१६४९-१६८४
(१०) शौरसेनी		२३५८	(१२) चारित्रभेद		१७९६
(११) संस्कृत		२३५७-५९			

(૧૩) જીવપરિણામ ભેદ	૧૯૬, ૨૧૧૧	ભેદજ્ઞાન અભ્યાસ	૨૫૧૧-૨૪
(૧૪) જીવભેદ	૪૧૩, ૭૭૧-૭૭૩, ૧૦૧૧-૨૨	ભેદવાદ	देखिए वाद
(૧૫) જ્ઞાનભેદ	૮૨૫	ભેદવિજ્ઞાનપરિણતિ પ્રભાવ	૨૪૬૯, ૨૫૩૬
(૧૬) તત્ત્વભેદ	૧૦૨૯-૩૩	ભેદવૃત્તિ	૫૩૯
(૧૭) દિશાભેદ	૧૫૨૪	ભેદ સંબંધ	देखिए संबंध
(૧૮) દ્રવ્યભેદ	૧૪૦૦-૧૬૪૬	ભેદ સ્વભાવ	देखिए स्वभाव (૨) सामान्य स्वभाव
(૧૯) દ્રવ્યાનુયોગભેદ	૨૨૫૦	ભેદસાધન	૮૩૦-૮૩૨, ૧૧૧૬
(૨૦) ધ્યાનમાર્ગભેદ	૨૩૮૩, ૨૩૮૪	ભેદાભેદ અનેકાંત	देखिए अनेकांत
(૨૧) નયભેદ	देखिए नय (नवविध)	ભેદાભેદ ધર્મ	૩૪૫, ૪૩૭, ૪૪૪, ૧૧૮૦-૧૧૮૨
(૨૨) નિરુપાધિક ભેદ	૧૭૯૫	ભેદાભેદવાદ	देखिए वाद
(૨૩) પર્યાયભેદ		ભેદાભેદ સંબંધ	देखिए संबंध
(i) અર્થપર્યાય ભેદ	૨૧૪૪-૨૧૭૪	ભેદાભેદ સમ્પ્રભક્ષી	देखिए सम्प्रभङ्गी
(ii) પર્યાયષટ્ક ભેદ	૨૨૧૬	ભોક્તુ નય	देखिए नय (आपादन प्रकार)
(iii) વ્યંજનપર્યાય ભેદ	૨૧૧૩-૨૧૪૩	ભોક્તુત્વશક્તિ	देखिए शक्ति (अर्थगत)
(૨૪) પુદ્ગલભેદ	૧૩૧૧, ૧૩૧૨	ભોગ ચેષ્ટા	૨૪૩૫
(૨૫) પ્રમેયભેદ	૪૧૮	ભોગ શક્તિ	देखिए शक्ति (अर्थगत)
(૨૬) મિથ્યાત્વભેદ	૨૦૬૧, ૨૩૬૬	ભોગ સંસ્કાર	देखिए संस्कार
(૨૭) વ્યવહારભેદ	૭૭૭	ધ્રાંતિ	देखिए दोष (आध्यात्मिक)
(૨૮) સિદ્ધભેદ	૪૧૨, ૪૧૩, ૧૨૯૭-૧૨૯૮	મંડનમિશ્રમત સમીક્ષા	देखिए समीक्षा
(૨૯) સૂત્રભેદ	૨૫૬૨-૬૩	મંદ અણુગતિ	देखिए अणुगति
(૩૦) સોપાધિક ભેદ	૧૭૧૫	મકરધ્વજ	૨૫૭૦, ૨૫૭૨
(૩૧) સ્વભાવભેદ		મત (જૈન)	
(i) વિશેષસ્વભાવ ભેદ	૧૮૪૭-૧૯૩૯, ૨૦૦૩-૨૦૮૨	(૧) તાર્કિક મત	૫૨૧-૫૨૨, ૯૫૮-૯૬૩, ૯૬૭-૯૬૮, ૯૭૦-૯૭૧, ૧૨૯૦
(ii) સામાન્યસ્વભાવ ભેદ	૧૭૦૯-૧૮૩૯, ૧૯૬૩-૨૦૦૨	(૨) સૈદ્ધાન્તિક મત	૫૨૩, ૯૬૩-૯૬૮, ૧૨૮૮, ૨૨૭૪
ભેદ ઉપચાર	૫૩૯, ૫૪૧	મતિ	
ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષ દ્રવ્યાર્થિક	देखिए नय	(૧) નિશ્ચિદ્રમતિ	૨૩૬૨, ૨૩૬૪
(નવવિધ) (૧) દ્રવ્યાર્થિકનય		(૨) મિથ્યામતિ	૨૩૫૯, ૨૩૭૧
ભેદકલ્પનાસાપેક્ષાઽશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક	देखिए नय	(૩) સચ્ચિદ્રમતિ	૨૩૬૨
(નવવિધ) (૧) દ્રવ્યાર્થિકનય		(૪) સમ્યગ્મતિ	૨૩૫૯, ૨૩૭૧
ભેદજ્ઞાન (ભેદવિજ્ઞાન)	देखिए ज्ञान	મતિજ્ઞાન	देखिए ज्ञान (+उपयोग+बोध)
(+ ઉપયોગ + બોધ)		મતિજ્ઞાન પર્યાય	देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)

मद-मदनादि	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	मार्गणास्थान	६३१
मध्यम गीतार्थ	देखिए	गीतार्थ	मार्गपतित (मार्गप्रविष्ट)	२४१४, २४१८, २४८९
मध्यम परोपकार	देखिए	परोपकार	मार्गानुसारी जीव	२४०८, २४१३, २४८९
मध्यम श्रोता	देखिए	श्रोता	मार्गानुसारी बुद्धि देखिए ज्ञान (+उपयोग + बोध)	
मध्यस्थता	देखिए	माध्यस्थ्य	मार्गाभिमुख	२४०३-०८, २४८९
मनःपर्यवज्ञान	देखिए	ज्ञान	मित्रादिदृष्टिप्रकर्ष	२५३०
		(+उपयोग + बोध)	मित्रादृष्टि	देखिए योगदृष्टि
मन संलीनता	देखिए	संलीनता	मिथ्यात्व	६२६
मनस्कार	८७३, ११७१-११७४, १७५१-५२		(१) अक्रिया मिथ्यात्व	२३६६
मनुष्यक्षेत्र	देखिए	समयक्षेत्र	(२) अज्ञान मिथ्यात्व	२३६६
मनोगुप्ति (त्रिविध)	देखिए	गुप्ति	(३) अविनय मिथ्यात्व	२३६६
मनो विजय	देखिए	विजय	(४) गाढ मिथ्यात्व	२२८९
मलौषधि लब्धि	देखिए	लब्धि (योगफल)	(५) व्यक्त मिथ्यात्व	२२८८
महापथप्रयाण	२३७९		(६) सांशयिकादि (पंचविध) मिथ्यात्व	२२८४
महामोह	२५७०, २५७२		मिथ्यात्व	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
महायोगी	देखिए	योगी	मिथ्यात्वत्याग	२५१४
महासमाधिबीज	२४६१		मिथ्यात्वत्याग उपाय	२५१४
महा सामान्य	देखिए	सामान्य	मिथ्यात्वभेद	देखिए भेद (प्रकार)
महासामान्यग्राहक नैगम	देखिए	नय (नवविध)	मिथ्यादर्शन	४७०
	नैगम (शीलाङ्काचार्यसम्मत)		मिथ्यादृष्टि	देखिए दृष्टि
महासामायिक	२४७२		मिथ्यामति	देखिए मति
माइल्लधवलमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	मिश्र उत्पत्ति	देखिए उत्पत्ति (आगमिक मत)
मागधी भाषा	देखिए	भाषा	मिश्र भाषा	देखिए भाषा
मातृकानुयोग	देखिए	अनुयोग	मुक्त्यद्वेष	देखिए पूर्वसेवा
माध्यमिक मत	देखिए	बौद्धमत	मुक्तावली	१२४-१२६
माध्यमिकबौद्धमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	मुक्तिद्वेष	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
माध्यस्थ्य (मध्यस्थता)	११३२-११३७, ११४२, २३८५, २४०९, २४२५		मुक्तिराग	२४२०
मान	देखिए	उपचारनिमित्त (लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)	मुख्यत्व (अर्थगत)	५७१
मानसिक मौन	देखिए	मौन	मुख्य वृत्ति	देखिए वृत्ति (नैयायिकसम्मत)
माया (कपट)	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	मुख्य संकेत	देखिए संकेत
			मूढ चित्त	देखिए चित्त
			मूढता	२५७३

मूत्रौषधि लब्धि	देखिए	लब्धि (योगफल)	यम	
मूर्तता	देखिए	गुण प्रकार (२) सामान्य गुण	(१) इच्छायम	२४२४
मूर्तत्व (द्विविध)		८७३-८७४, १६३९, २०९४	(२) प्रवृत्तियम	२४२४
(१) नैश्चयिक मूर्तत्व		२०५७-२०६०	(३) स्थिरयम	२४६०
(२) व्यावहारिक मूर्तत्व		२०५५-२०६०	(४) सिद्धियम	२४७१
मूर्तत्व देखिए	गुण प्रकार (१) विशेष गुण		यातायात चित्त	देखिए चित्त
मूर्त पर्याय	देखिए	पर्याय (प्रकीर्णक)	यादृच्छिकी लक्षण	देखिए लक्षण (सामान्यतः)
मूर्त स्वभाव	देखिए	स्वभाव (१) विशेष स्वभाव	युगपदुपयोगद्वयवाद	देखिए वाद
मूलनय प्रज्ञापना	देखिए	प्रज्ञापना	युगपद्धावी पर्याय	देखिए पर्याय (श्वेताम्बर)
मूलनय सप्तभङ्गी	देखिए	सप्तभङ्गी	युगपद् वृत्तिद्वय	५७३-५७४, ५७८
मूलसामान्य प्रकार	देखिए	प्रकार	युगपद्वृत्तिप्रवृत्ति	देखिए वृत्तिप्रवृत्ति
मूल सामान्य संग्रहनय	देखिए	नय (नवविध)	योग (अवशिष्ट)	
संग्रहनय (देवचन्द्रजी) (A) सामान्यसंग्रहनय			(१) अनालम्बन योग	२३७९, २४५८, २५७९
मोक्ष (अपवर्ग)		७३६	(२) अनाश्रव योग	२४७३, २५७९
मोक्ष पुरुषार्थ	देखिए	पुरुषार्थ	(३) अमनस्क योग	२४६६
मोक्षमार्ग			(४) क्रियायोग	२३७६, २४८६
(१) औत्सर्गिक	२२९२-२२९३, २३४०-२३४२		(५) ज्ञानयोग	२४६६, २४८३-८४, २५४०
(२) आपवादिक	२२९५, २३३६		(६) द्रव्ययोग	२४७५
मोक्षशास्त्र वचन		२४०८-०९	(७) निरनुबंध योग	२४८३
मोक्षार्थशास्त्रतात्पर्य बोध	देखिए	ज्ञान	(८) भावयोग	२४३५, २४७५
		(+उपयोग+बोध)	(९) सानुबंध योग	२४६३
मोहगर्भ वैराग्य	देखिए	वैराग्य	(१०) सालंबन योग	२४५८
मोहमाहात्म्य		२४८०	(११) साश्रव योग	२४७३
मौन			योग (अष्टांग)	
(१) उत्तम मौन (तात्त्विक)		२५३५, २५३७	(१) आसन	२४१३
(२) कायिक मौन		२५३४	(२) धारणा	२४४३, २४६२
(३) वाचिक मौन		२५३४-३५	(३) ध्यान	२४६२
(४) मानसिक मौन		२५३५	(४) नियम	२४०७
यतनावरण कर्म		२४६२	(५) प्राणायाम	२४६२
यथाछंद	देखिए	वर्ज्य साधु	(६) प्रत्याहार	२४३४, २४६२, २४७७
यथाप्रवृत्त करण	देखिए	करण	(७) यम	२४०७
यम	देखिए	योग (अष्टांग)	(८) समाधि	२४७०

योग (त्रिविध)	योगधारा	देखिए धारा
(१) इच्छा योग ७६, २३३५-२३३६, २४४२	योगनिरोध	२५८०
(२) शास्त्र योग २४६६	योगपूर्वसेवा	देखिए पूर्वसेवा
(३) सामर्थ्य योग २४७३, २५३८, २५७९	योगफल	२४५५-५७
(I) धर्मसंन्यास सामर्थ्य योग २५७९	योगबीज	२४०१
(II) योगसंन्यास सामर्थ्य योग २५७९	योगसंस्कार	देखिए संस्कार
योग (योगदृष्टिसमुच्चय)	योगसंन्यास सामर्थ्ययोग	देखिए योग (त्रिविध)
(१) क्रियावंचक २४१९-२४२१		(३) सामर्थ्य योग
(२) फलावंचक २४२१	योगहीलना	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
(३) योगावंचक १९५७, २४१८, २५१२, २५२६, २६१७	योगाचार मत	देखिए बौद्धमत
योग (योगबिन्दु)	योगाचारमत समीक्षा	देखिए समीक्षा
(१) अध्यात्म योग २४०१, २४०३, २४१९-२०, २५०९-२५१०	योगात्मा	देखिए आत्मा
(२) ध्यान योग २४२१-२२	योगावंचक	देखिए योग (योगदृष्टिसमुच्चय)
(३) भावना योग २४०३, २५६९	योगी	
(४) वृत्तिसंक्षय योग २५३८, २५४२, २५७९	(१) कुल योगी	२४८७
(५) समता योग २४२४, २५३२	(२) गोत्र योगी	२४८७
योग देखिए उपचारनिमित्त (लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)	(३) निराचारपद योगी	२४७३
योगदशा २४३९, २४६४, २४७३	(४) निष्पन्नयोग योगी	२४७०
योगदृष्टि	(५) प्रवृत्तचक्र योगी	२४६९
(१) मित्रा दृष्टि २४०७-०८	(६) महा योगी	२४७२
(२) तारा दृष्टि २४०७	योग्यता	
(३) बला दृष्टि २४०८	(१) फलोपधायक योग्यता	२४२५
(४) दीप्रा दृष्टि २४१४-२४२५	(२) सक्रियतरसमुचित योग्यता	२४१३, २४२५
(५) स्थिरा दृष्टि २४२९-२४३७	(३) स्वरूप योग्यता	२४०३
(६) कान्ता दृष्टि २४३८-२४५०	(४) सहकारि योग्यता	२४०३
(७) प्रभा दृष्टि २४५०-२४६८	रजोगुण	देखिए गुण (त्रिविध)
(८) परा दृष्टि २४६९-२४७३	रस	देखिए गुण प्रकार (१) विशेष गुण
योगदृष्टि (सामान्यतः) देखिए दृष्टि	रागकेसरी	२५७०, २५७२
योगधर्माधिकारी २४१६	रागविलय	२४५१
	राज पर्याय	देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)
	रूढ लक्षण	देखिए लक्षण (सामान्यतः)
	रूपान्तरगमन नाश	देखिए नाश

रूपान्तरपरिणाम नाश देखिए	नाश	(सम्मतिकारसम्मत)
रोग (शारीरिक)		१९-१००
रोग देखिए	दोष (आध्यात्मिक)	
रौद्रध्यान	देखिए	ध्यान (चतुर्विध)
लक्षक	देखिए	शब्द
लक्षण		
(१) अंतरंग लक्षण		१७०६
(२) अतीतत्व लक्षण		१२४१
(३) अनिवृत्तिकरण लक्षण		२४२५
(४) अनुत्पन्नत्व लक्षण		१२७१
(५) अनुयोग लक्षण		७-११
(६) अन्वयित्व लक्षण		१२१६-१८
(७) अपूर्वकरण लक्षण		२४२५
(८) अर्थपदलक्षण		११०९
(९) अर्थलक्षण		११०७
(१०) अवगाहना लक्षण		१४५९
(११) आकाश लक्षण		१४६९-१४७१
(१२) इच्छायोग लक्षण		७६, २३३२
(१३) उपयोग लक्षण		१७००, २५७५
(१४) उपवास लक्षण		२५७७
(१५) ऋजुसूत्रनय लक्षण		७७९-८१, ७८७
(१६) एवम्भूतनय लक्षण		८०३
(१७) करण लक्षण		२५३०
(१८) कथंचित्परिणामित्व लक्षण		४७५
(१९) केवलान्वयित्व लक्षण		१२१५
(२०) गीत लक्षण		२५९२
(२१) गीतार्थ लक्षण		७३, २५९३-२५९४
(I) स्वगीतार्थत्व लक्षण		२४९०
(२२) गुण लक्षण		१०१-१०३, १०७, ११८-१२०, १८२-१८४, २३५
(I) चरकसम्मत		११०

(II) दिगम्बरसम्मत	१०७-१०८, १६५०, १६५८
(III) नागार्जुनसम्मत	१११
(IV) नैयायिकसम्मत	१०९
(V) पतंजलिसम्मत	११२
(VI) मीमांसकसम्मत	११०-१११
(VII) विशिष्टाद्वैतवादिसम्मत	१११
(VIII) वेदान्तिसम्मत	१११
(IX) वैशेषिकसम्मत	१०८
(X) श्वेताम्बरसम्मत	१००-१०३, १६५८-१६५९
(XI) सांख्यसम्मत	१०९
(२३) चारित्र लक्षण	२४७७, २५७६
(२४) तप लक्षण	२५७६-७७
(२५) त्रिलक्षण	११२२-११२८
(२६) दुर्नय लक्षण	६०९-६१०
(२७) द्रव्य लक्षण	८९-९८, २१३, २३५, १३७८, १३८८-१३९१
(I) दिगम्बरसम्मत	१३८८-१३९०
(II) नैयायिकसम्मत	१३९१
(III) पातञ्जलसम्मत	१३९०
(IV) मीमांसकसम्मत	१३९०
(V) लोकसम्मत	१३९१
(VI) वेदान्तिसम्मत	१३९०
(VII) वैयाकरणसम्मत	१३९१
(VIII) वैशेषिकसम्मत	१३९१
(IX) श्वेताम्बरसम्मत	८९-९७, २३५, १३७८, १३८८-१३९०
(२८) द्रव्यत्व लक्षण	१६५४-५५
(२९) द्रव्यार्थिकनय लक्षण	६२८
(३०) ध्यान लक्षण	२३८३
(३१) नय लक्षण	५३१, ६०५-६१०
(३२) नाशत्व लक्षण	१२४७

(३३) नित्यत्व लक्षण	१७३३-३६	(XII) वैद्यकशास्त्रसम्मत	१९५१
(३४) निश्चयनय लक्षण (अष्टविध)	१०७४- १०७९, १०८८-१०९१	(XIII) वैशेषिकसम्मत	१९४६
(३५) नैगमनय लक्षण	७१४-१६	(XIV) शुद्धाद्वैतवादिसम्मत	१९५१
(३६) परिणाम लक्षण		(XV) शैवसम्मत	१९५१
(I) द्रव्यार्थिकनयसम्मत	१३५०, १३५१, १९९९	(XVI) श्वेताम्बरसम्मत	१९४२-४४
(II) पर्यायार्थिकनयसम्मत	१३५२, १३५३	(XVII) साङ्ख्यसम्मत	१९५०
(III) श्वेताम्बरसम्मत	१३५५-५६	(XVIII) स्मृतिसम्मत	१९५१
(IV) दिगम्बरसम्मत	१३५६	(४०) प्रस्थक लक्षण	१०५-५२
(V) पतञ्जलिसम्मत	१३५६	(४१) बहिरंग लक्षण	१७०६
(VI) सांख्यसम्मत	१३५७	(४२) मनस्कारलक्षण	११७४
(३७) पर्याय लक्षण		(४३) मूढता लक्षण	२५७३
(I) दिगम्बरसम्मत पर्यायलक्षण	११५-११७, ११९-१२०, १६५८	(४४) यथाप्रवृत्तिकरण लक्षण	२४२४
(II) यापनीयसम्मत पर्यायलक्षण	११७	(४५) लक्षणा लक्षण	१९८३-१९८४, १९९३
(III) श्वेताम्बरसम्मत पर्यायलक्षण	११२-११५, ११८-११९, १७५-१७८, २३६, १६५८-१६५९, २१८४-२१९०	(४६) लब्धि लक्षण	
(३८) पर्यायार्थिकनय लक्षण	६७८	(I) उत्कृष्टयोगलब्धि लक्षण	२५२९
(३९) प्रमाण लक्षण	५३३, १६६४	(II) उपशमलब्धि लक्षण	२५२९
(I) अवशिष्ट	१९५२, २०५२	(III) करणलब्धि लक्षण	२५२९, २५३०
(II) दिगम्बरसम्मत	१९४४-४६	(IV) क्षयोपशमलब्धि लक्षण	२५२५
(III) द्वैतवेदांतसम्मत	१९५२	(V) देशनाश्रवणलब्धि लक्षण	२५२६
(IV) नव्यनैयायिकसम्मत	१९४७	(VI) प्रयोगलब्धि लक्षण	२५२७
(V) पातञ्जलसम्मत	१९५०-५१	(VII) प्रशस्तलब्धि लक्षण	२५२४
(VI) पौष्करसम्मत	१९५१	(VIII) भावलब्धि लक्षण	२५१२
(VII) प्राचीननैयायिकसम्मत	१९४६-४८	(IX) विशुद्धिलब्धि लक्षण	२५२५
(VIII) बौद्धसम्मत	१९४९-५०	(४७) वचनानुष्ठान लक्षण	२३८३
(IX) मीमांसकसम्मत	१९४८-४९	(४८) वर्तमानत्व लक्षण	१२४१
(X) विशिष्टाद्वैतवादिसम्मत	१९५१	(४९) वसति लक्षण	१००६
(XI) वेदांतिसम्मत (अद्वैत)	१९५१	(५०) विभाव लक्षण	१७०१-१७०६
		(५१) विरति लक्षण	२४५९
		(५२) वैराग्य लक्षण	१७०१-१७०६
		(I) दुःखगर्भ वैराग्य लक्षण	२४८२
		(II) मोहगर्भ वैराग्य लक्षण	२४८२
		(III) पर वैराग्य लक्षण	२५६४

(५३) व्यंजना लक्षण	५८१-५८२	(१२) रूढ लक्षणा	१९९६
(५४) व्यतिकर लक्षण	३६४	(१३) प्रयोजनवती लक्षणा	१९९४-९६
(५५) व्यतिरेकित्व लक्षण	१२१६-१८	(१४) शुद्ध लक्षणा	१९८८, १९९१
(५६) व्यवहारनय लक्षण	७६८-६९	लक्षणा (नैयायिक) देखिए वृत्ति (नैयायिकसम्मत)	
(५७) व्यवहारनय लक्षण (अष्टविध)	१०८१-१०९२	लक्षणा (वैयाकरण) देखिए वृत्ति (वैयाकरणसम्मत)	
(५८) शब्दनय लक्षण	७९०, ७९३, ७९५	लक्षणानिमित्त देखिए उपचारनिमित्त	
(५९) संकर लक्षण	३६४	लक्षणा प्रकार (आलङ्कारिकसम्मत)	५८०
(६०) सङ्ग्रहनय लक्षण	७५५-५६	लक्षणा प्रकार (वैयाकरणसम्मत)	५८०
(६१) सप्तभंगी लक्षण	५३०	लक्षणा प्रयोजन	७२२-७२४
(६२) समभिरूढनय लक्षण	७९७, ७९९	लक्षणामूलक शाब्दीव्यंजना देखिए वृत्ति	
(६३) समापत्ति लक्षण	२३७७-२३८६	(आलंकारिक सम्मत) (३) व्यंजनाशक्ति	
(६४) सम्यक्त्व लक्षण	१३९६, १९५३	(i) शाब्दी व्यंजना	
(६५) सुनय लक्षण	६०८-६०९	लक्षणा लक्षण देखिए लक्षण	
(६६) स्याद्वादलक्षण (भजना)	१११३, ११२६	लक्षणा वृत्ति देखिए वृत्ति (मीमांसासम्मत)	
(६७) स्वभाव लक्षण	१७०१-१७०६, १७११	लक्षणाशक्ति देखिए वृत्ति (आलंकारिकसम्मत)	
लक्षणा (सामान्यतः)	५६९	लक्षणा हेतु	५७२, १९८५
(१) अजहद् लक्षणा	१९८६	लक्ष्यार्थ देखिए अर्थ (दार्शनिक)	
(२) गौणी लक्षणा	१९१८-१९२१, १९९०-१९९४	लब्धि (ग्रन्थिभेद कारणीभूत)	
(३) जहद् लक्षणा	६१३, ७२३	(१) अन्यविधकाल लब्धि	२५११
(४) निरूढ लक्षणा	१४८६-१४८७, १५७५, १५९६-१५९९, १९९५-१९९७	(२) करण लब्धि (उपशमलब्धि + उत्कृष्टयोगलब्धि)	२५२९-३०
(५) विरूद्ध लक्षणा	६१३	(३) क्षयोपशम लब्धि	२५२५
(६) साध्यवसाना लक्षणा	९११, १९८८-१९९७	(४) देशनाश्रवण लब्धि	२५२६-२७
(७) सारोपा लक्षणा	९११, १९१८, १९८८-१९९७	(५) प्रयोग लब्धि (प्रायोग्य लब्धि)	२५२७
(८) प्रयोजनसापेक्ष लक्षणा	१९९४	(६) प्रशस्त लब्धि (विशुद्धि लब्धि)	२५२६
(९) प्रयोजननिरपेक्ष लक्षणा	१९९४	(७) प्राथमिककाल लब्धि	२५११
(१०) यादृच्छिकी लक्षणा	१९९६	(८) भाव लब्धि	२५१२
(११) केवल लक्षणा	१९९५-९६	लब्धि (योगफल)	
		(१) आमर्शोषधि लब्धि	२४५७
		(२) कफौषधि लब्धि	२४५७
		(३) मलौषधि लब्धि	२४५७
		(४) मूत्रौषधि लब्धि	२४५७

(५) विप्रुडौषधि लब्धि	२४५७	सम्मत) (१) द्रव्यार्थिकनय
(६) सर्वौषधि लब्धि	२४५७	वक्तव्य स्वभाव देखिए स्वभाव
(७) संभिन्नश्रोतो लब्धि	२४५७	(२) सामान्य स्वभाव
लय देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)		वचन अनुष्ठान देखिए अनुष्ठान
लिंग		वचन क्षमा देखिए क्षमा
(१) भावश्रावक लिंग		वचनगुप्ति देखिए गुप्ति
(I) भावश्रावक लिंग क्रियागत	२४४०	वचन पर्याय देखिए पर्याय (श्वेताम्बर)
(II) भावश्रावक लिंग भावगत	२४४०-४१	वचनानुष्ठान लक्षण देखिए लक्षण
(२) भावसाधु लिंग	२४५४-५५	वदतो व्याघात देखिए दोष (दूषण)
(३) सम्यग्दृष्टि लिंग	२४२८-३०	वरा प्रज्ञा देखिए ज्ञान (+उपयोग+बोध)
लिपि (ब्राह्मी आदि)	२३६९-२३७३	वर्ज्य साधु
लेखविधान	२३७०	(१) अवसन्न २३२३-२३२४
लेश्या		(२) अगीतार्थ २३२३-२३२६
(१) कृष्ण लेश्या	८४९	(३) कुशील २३२३-२३२६
(२) द्रव्य लेश्या	८४८-८५०	(४) पार्श्वस्थ २३२३-२३२५
(३) भाव लेश्या	८४८-८५०	(५) यथाछंद १३३, २३२३-२३२४
लेश्याशुद्धि देखिए शुद्धि		(६) संसक्त २३२३-२३२४
लोकपंक्ति	२४३४	वर्ण देखिए गुण प्रकार (१) विशेष गुण
लोक प्रज्ञापना देखिए प्रज्ञापना		वर्तना १४८३-१४८५, १५१५
लोकबाध देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)		वर्तनाहेतुता देखिए गुण प्रकार (१) विशेष गुण
लोकवासना देखिए वासना		वर्तमान-अतीतत्व आरोप देखिए आरोप (+उपचार)
लोकसंज्ञा देखिए संज्ञा		वर्तमान-अतीतपर्याय आरोप देखिए आरोप (+उपचार)
लोकाकाश देखिए द्रव्य (षट्क)		वर्तमानकाल-अनागतत्व आरोप देखिए आरोप (+उपचार)
(१) आकाशास्तिकाय		वर्तमानकाल-अनागतपर्याय आरोप देखिए आरोप (+उपचार)
लोकावधि ज्ञान देखिए ज्ञान		वर्तमानत्व लक्षण देखिए लक्षण
(१) अवधिज्ञान		वर्तमाननैगम (सांप्रतनैगम) देखिए नय (नवविध)
लोकोत्तरतत्त्वप्राप्ति	२४८४	(३) नैगमनय
लौकिकप्रवृत्ति व्यवहारनय देखिए नय (नवविध)		वर्तमानभाव नय देखिए नय (आपादन प्रकार)
व्यवहारनय (देवचन्द्रजी-अन्यविध)		वर्धमानउपाध्यायमत समीक्षा देखिए समीक्षा
(ii) प्रवृत्ति व्यवहारनय		
लौकिक संकेत देखिए संकेत		
वक्तव्य द्रव्यार्थिकनय देखिए नय (देवचन्द्रजी-		

वसति लक्षण	देखिए	लक्षण
वसति सप्तभङ्गी	देखिए	सप्तभङ्गी
वस्तु	२९१, ५४७, १२०७, १२६५, १६५३, १७२१, १७८१, १७८४, १७८७, १७९२, १९६६, २२३०-३२	

वस्तुगत शुद्धव्यवहारनय	देखिए	नय (नवविध)
		व्यवहारनय (देवचन्द्रजी)
		(१) शुद्ध व्यवहारनय

वस्तुता	देखिए	गुण प्रकार (२) सामान्य गुण
वस्तुप्रवृत्ति व्यवहारनय	देखिए	नय (नवविध)
		व्यवहारनय (देवचन्द्रजी-अन्यविध)
		(ii) प्रवृत्ति व्यवहारनय

वस्त्रनिक्षेप	देखिए	निक्षेप
वाक्य		
(१) प्रमाणवाक्य	५०५, ५२१, ५३३, ५४१, ५५१, ५६६, ६४५	
(२) नयवाक्य	५३३, ५४७, ५६७, ५७५- ५७६, ६४५	

वाक्यभेद	देखिए	दोष (दूषण)
वाचक	देखिए	शब्द
वाचिक मौन	देखिए	मौन
वाच्यार्थ	देखिए	अर्थ (दार्शनिक)
वाद		
(१) अनित्यवाद		३५१-३५३
(२) अभेदवाद		३८१
(३) अभ्युच्चयवाद		२०७
(४) अभ्युपगमवाद		२१२
(५) असत्कार्यवाद	२९९-३००, ३१२- ३१९, ३४२-४५	
(६) असत्ख्यातिवाद		३३७
(७) ऋजुसूत्रद्रव्यार्थिकवाद	९५५-५७, ९६३-६७, ९६९	

(८) ऋजुसूत्रपर्यायार्थिकवाद	९५८-६३, ९६७-६८, ९७०-७३	
(९) कालद्रव्यवाद	१४९९-१५१२, १५१८-२२	
(१०) कालपर्यायवाद	१४८३-९७, १५१५-१७, १५२६-४४, १५७७-१६३२	
(११) क्रमिकोपयोगद्वयवाद	१२८७-८८	
(१२) क्षणिकद्रव्यवाद	९६७	
(१३) ज्ञानाद्वैतवाद	३२५-३२८, ११८१- ११८७, ११९६	
(१४) नित्यवाद	३५०-३५१	
(१५) नित्यानित्यवाद	३५३-३५४	
(१६) भेदवाद	३८२	
(१७) भेदाभेदवाद	३८२-३८३	
(१८) युगपदुपयोगद्वयवाद	१२८८-९०	
(१९) विशिष्टाद्वैतवाद	१११	
(२०) शून्यवाद	११९३-९५, १७६१	
(२१) सत्कार्यवाद	२९५-३००, ३४२-३४५	
(२२) सदसत्कार्यवाद	३२०-३३७, ३४४-३४५	
(२३) समुच्चयवाद	२०७	

वासना		
(१) कामवासना		२४४७
(२) देहवासना		२४३५
(३) लोकवासना		२४३९
(४) विकल्पवासना		२४७०
(५) शास्त्रवासना		२४६४
वासना संक्रम		१७५७
वास्य-वासकभाव संबंध	देखिए	संबंध
विकलादेश (दिगंबर)	देखिए	आदेश
विकलादेश (श्वेतांबर)	देखिए	आदेश
विकल्प दशा	देखिए	दशा
विकल्प वासना	देखिए	वासना
विकल्प विश्रान्ति		२४६७
विकल्पव्यसन	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)

विकार		विभागन्यूनता	देखिए	दोष (दूषण)
(१) गुण विकार (देवसेन)	२२२०, २२२३	विभाज्यता अवच्छेदक		१९७-१९९, १०१८,
(२) द्रव्य विकार	११६, २२२२-२२२३			१०२३-१०२९
(३) भाव विकार (वार्ष्पायणि)	११२८	विभाव अर्थपर्याय देखिए	पर्याय (आलापपद्धति	
(४) भाव विकार (देवचंद्रजी)	११२९		परिभाषा) (२) अर्थपर्याय	
(५) संस्कृति विकार	२३५६	विभाव गुणपर्याय देखिए	पर्याय (नयचक्रादि	
विक्षिप्त चित्त	देखिए		परिभाषा) (२) गुण पर्याय	
विक्षेप	देखिए	विभाव गुणपर्याय देखिए	पर्याय (प्रवचनसारवृत्ति	
विक्षेप शक्ति	देखिए		परिभाषा) (२) गुणपर्याय	
विघ्नजय	देखिए	विभाव गुणव्यंजनपर्याय देखिए	पर्याय	
विचिकित्सा	देखिए		(अन्य परिभाषा)	
विजय		विभाव दशा देखिए	दशा	
(१) इन्द्रियविजय	२५४०	विभावद्रव्य व्यंजनपर्याय देखिए	पर्याय	
(२) मनोविजय	२५३९		(अन्य परिभाषा)	
विजातीय असद्भूत व्यवहार देखिए	उपनय	विभाव पर्याय देखिए	पर्याय (देवचन्द्रमत)	
(२) (B) असद्भूत व्यवहार (प्रकारान्तर)		विभाव पर्याय देखिए	पर्याय (नियमसार +	
विजातीय उपचरित असद्भूत व्यवहार देखिए	उपनय		परमात्मप्रकाशवृत्ति)	
(३) उपचरित असद्भूत व्यवहार		विभाव लक्षण देखिए	लक्षण	
विजातीय द्रव्यपर्याय देखिए	पर्याय (नयचक्रादि	विभाव व्यंजनपर्याय देखिए	पर्याय	
परिभाषा) (१) द्रव्यपर्याय			(आलापपद्धति परिभाषा) (१) व्यंजनपर्याय	
विज्ञान	देखिए	विभाव स्वभाव देखिए	स्वभाव (१) विशेष स्वभाव	
विदेहदशा	देखिए	विरति लक्षण देखिए	लक्षण	
विद्याजन्म	५२, २४६५	विरामप्रत्यय अभ्यास	२५४०	
विधि-निषेध (आंतरिक)	२५४७-४८	विरुद्ध लक्षणा देखिए	लक्षणा (सामान्यतः)	
विनाश	देखिए	विरोध देखिए	दोष (दूषण)	
विनिगमक अभाव	देखिए	विरोध उच्छेदप्रसंग देखिए	दोष (दूषण)	
विनियोग	देखिए	विशिष्टाद्वैतवाद देखिए	वाद	
विपर्यय	देखिए	विशुद्ध द्रव्यार्थिकनय देखिए	नय (प्रकीर्णक)	
विपाक क्षमा	देखिए		(३) द्रव्यार्थिक नय	
विप्रुडौषधि लब्धि	देखिए	विशुद्ध द्रव्यास्तिकनय देखिए	नय (अनुयोगद्वार-	
विभजन व्यवहारनय देखिए	नय (नवविध)		वृत्तिकारसंमत) (१) द्रव्यास्तिकनय	
व्यवहारनय (देवचन्द्रजी-अन्यविध)		विशुद्धि लब्धि देखिए	लब्धि	

विशेष	१२७, ७१४, ७१६, ७१८, ७५८	(२) गीतार्थमिश्र विहार	७२, २२९७
(१) अचरम विशेष	२०४०-२०४१, २०४९-२०५०	वीतराग नमस्कार	देखिए नमस्कार
(२) अंत्य विशेष	२०३३-२०४४, २०४८, २०५०	वीर्य	देखिए गुण प्रकार (१) विशेष गुण
विशेष उपयोग	देखिए उपयोग (चैतन्य)	वीर्यशक्ति	देखिए शक्ति (अर्थगत)
विशेषगुण देखिए गुण (षोडशकवृत्ति परिभाषा)		वीर्यात्मा	देखिए आत्मा
विशेषगुण भेद	देखिए भेद (प्रकार)	वृत्त	देखिए उपचारनिमित्त (लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)
	(११) गुणभेद	वृत्ति (अर्थगत)	
विशेषग्राहक नैगम	देखिए नय (नवविध) नैगम (विशेषावश्यकभाष्यकारसम्मत)	(१) देशवृत्ति	१८८७-१८९४
विशेषग्राहक नैगम	देखिए नय (नवविध) नैगम (शीलाङ्गाचार्यसम्मत)	(२) सकलवृत्ति	१८८७-१८९४
विशेषसंग्रहनय	देखिए नय (नवविध) संग्रहनय (देवचन्द्रजी)	वृत्ति (आलङ्कारिकसम्मत)	
विशेषसंग्रहभेदक व्यवहारनय	देखिए नय (नवविध) (५) व्यवहारनय	(१) अभिधा शक्ति	५८१-५८२
विशेष स्वभाव	देखिए स्वभाव	(२) लक्षणा शक्ति	५८१-५८२
विशेषस्वभाव भेद	देखिए भेद (प्रकार) (३१) स्वभावभेद	(३) व्यञ्जना शक्ति	५८२-५८३
विष अनुष्ठान	देखिए अनुष्ठान	(I) आर्थी व्यञ्जना	५८१-५८२
विषय वैराग्य	देखिए वैराग्य	(II) शाब्दी व्यञ्जना	
विषयता संबंध (विषय-विषयिभाव संबंध)	देखिए संबंध	(A) अभिधामूलक शाब्दी व्यञ्जना	५८१-५८२
विषयप्रतिभास ज्ञान	देखिए ज्ञान (+ उपयोग + बोध)	(B) लक्षणामूलक शाब्दी व्यञ्जना	५८१-५८२, ७२३
विषयाभिलाष मंत्री	२५७०, २५७२	वृत्ति (नैयायिकसम्मत)	
विषयिता (त्रिविध)	१०७१, १२८५	(१) लक्षणा (उपचार वृत्ति)	५६९-५७०, ५७३-५७९, ५९३-५९४, ५९७-५९८, १९८३
विसभागपरिक्षय	२३७९	(२) शक्ति (मुख्य वृत्ति)	५६८-५७०, ५७३, ५७८-५७९, ५९७, १९८३
विस्ताररुचि सम्यक्त्व	देखिए सम्यक्त्व (सम्यग्दर्शन)	(I) खंडशः शक्ति	२२८, ५२०, १२४३-१२४४
विस्मोतसिका	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	वृत्ति (मीमांसासम्मत)	
विहार		(१) लक्षणा वृत्ति	५८४
(१) गीतार्थ विहार	७२, २२९७	(२) अभिधा वृत्ति	५८४
		(३) गौणी वृत्ति	५८४

वृत्ति (वैयाकरणसम्मत)	(III) तदुभय २२७८
(१) लक्षणा	वैराग्य
(I) गौणी लक्षणा १९८५	(१) गुण वैराग्य (परवैराग्य) २५६४-६५
(II) शुद्धा लक्षणा १९८५	(२) ज्ञानगर्भ वैराग्य २४८६
(A) अजहत्स्वार्था शुद्धा लक्षणा १९८६	(३) दुःखगर्भ वैराग्य २४८२
(B) जहत्स्वार्था शुद्धा लक्षणा १९८६	(४) नट वैराग्य २५३३
(२) शक्ति (शब्दगत)	(५) मोहगर्भ वैराग्य २४८२
(I) अप्रसिद्ध शक्ति ५८३	(६) विषय वैराग्य (अपरवैराग्य) २४१०,
(II) प्रसिद्ध शक्ति ५८३	२५६४-६५
वृत्तिअनियामक संबंध देखिए संबंध	वैराग्य लक्षण देखिए लक्षण
वृत्तिप्रवृत्ति	वैमलसिक उत्पत्ति देखिए उत्पत्ति (आगमिक मत)
(१) क्रमिक वृत्तिप्रवृत्ति ५७५-५७८	वैमलसिक उत्पाद देखिए उत्पाद
(२) युगपद्वृत्तिप्रवृत्ति ५६९-५७४	वैमलसिक नाश देखिए नाश (सम्मतिकारसम्मत)
वृत्तिसंक्षय योग देखिए योग (योगबिन्दु)	व्यंग्यार्थ देखिए अर्थ (दार्शनिक)
वेदांतमत समीक्षा देखिए समीक्षा	व्यंजक १७२२-१७२९
वेद्यसंवेद्य पद देखिए पद	व्यंजक-अव्यंग्यभाव देखिए भाव
वैज्ञानिक संबंध देखिए संबंध	व्यंजक-व्यंग्यभाव देखिए भाव
वैभाषिक मत देखिए बौद्ध मत	व्यञ्जननय देखिए नय (प्रकीर्णक)
वैयधिकरण्य देखिए दोष (दूषण)	व्यञ्जननय देखिए नय (आपादन प्रकार)
वैयर्थ्य देखिए दोष (दूषण)	व्यंजन पर्याय देखिए पर्याय (दिगंबरसम्मत)
वैयावृत्त्य	व्यंजन पर्याय देखिए पर्याय (श्वेताम्बर)
(१) अनुशास्ति २२७७	व्यंजन पर्याय देखिए पर्याय (सम्मतितर्कानुसार)
(I) स्व २२७८	व्यंजन पर्याय देखिए पर्याय (आलापपद्धति परिभाषा)
(II) पर २२७७	व्यंजन पर्याय देखिए पर्याय प्रकार
(III) तदुभय २२७७	व्यंजनपर्याय नैगम देखिए नय (नवविध)
(२) उपालंभ २२७७	नैगम (विद्यानंदस्वामी-अन्यविध)
(I) स्व २२७८	व्यंजनपर्याय भेद देखिए भेद (प्रकार)
(II) पर २२७८	(२३) पर्यायभेद
(III) तदुभय २२७८	व्यंजनपर्याय सप्तभङ्गी देखिए सप्तभङ्गी
(३) उपग्रह २२७७	व्यंजना लक्षण देखिए लक्षण
(I) स्व २२७७	व्यंजनाशक्ति देखिए वृत्ति (आलंकारिकसम्मत)
(II) पर २२७८	व्यक्त मिथ्यात्व देखिए मिथ्यात्व
	व्यक्ति (अभिव्यक्ति-आविर्भाव) १२६, १६६, १७०,

૩૦૨-૩૦૭			વ્યવહારવિલોપ	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)
વ્યતિકર	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)	વ્યવહારશુદ્ધિ	દેખિયે	શુદ્ધિ
વ્યતિકર લક્ષણ	દેખિયે	લક્ષણ	વ્યવહારસમ્મત નાશ	દેખિયે	નાશ
વ્યતિરેક વિશેષ સંગ્રહનય	દેખિયે	નય (નવવિધ)			(વાદિદેવસૂરિસમ્મત)
સંગ્રહનય (દેવચન્દ્રજી)	(B)	વિશેષસંગ્રહનય	વ્યવહારસમ્મત પર્યાય (૩૦)	દેખિયે	પર્યાય
વ્યતિરેક વ્યભિચાર	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)			(નન્દીસૂત્રચૂર્ણિ)
		(૫૪) વ્યભિચાર	વ્યવહિત સંકેત	દેખિયે	સંકેત
વ્યતિરેકિત્વ લક્ષણ	દેખિયે	લક્ષણ	વ્યાઘાત	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)
વ્યભિચાર	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)	વ્યાપ્યત્વઅસિદ્ધિ	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)
વ્યય	દેખિયે	નાશ	વ્યાપ્ય-વ્યાપક સંબંધ	દેખિયે	સંબંધ
વ્યર્થવિશેષણઘટિતત્વ	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)	વ્યાવહારિક મૂર્તત્વ	દેખિયે	મૂર્તત્વ (દ્વિવિધ)
વ્યવચ્છિત્તિનયમત	દેખિયે	નયમત	શંકરાચાર્યમત સમીક્ષા	દેખિયે	સમીક્ષા
વ્યવહાર (દેવચન્દ્રજીસમ્મત)			શંકા (સંશય)	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)
(૧) શુદ્ધ વ્યવહાર		૭૭૭	શકુનશુદ્ધિ	દેખિયે	શુદ્ધિ
(૨) અશુદ્ધ વ્યવહાર		૭૭૭	શક્તિ (અર્થગત)	૧૨૫-૧૨૭, ૧૪૫, ૧૫૭-૧૬૦,	
(૩) શુભ વ્યવહાર		૭૭૭		૧૭૨-૧૭૩, ૨૯૮, ૧૧૬૪-૧૧૬૭,	
(૪) અશુભ વ્યવહાર		૭૭૭		૧૧૭૭, ૧૮૨૧, ૧૮૨૩, ૨૦૨૬	
(૫) ઉપચરિત વ્યવહાર		૭૭૭	(૧) અગુરુલઘુશક્તિ		૧૬૬૭
(૬) અનુપચરિત વ્યવહાર		૭૭૭	(૨) અનુગમશક્તિ		૧૨૨૩
વ્યવહાર (અવશિષ્ટ)			(૩) અનેકત્વશક્તિ		૧૭૯૭
(૧) અતાત્ત્વિક વ્યવહાર	૧૦૭૨, ૧૦૮૯-૧૦૯૦		(૪) અમૂર્તત્વશક્તિ		૧૬૭૭
(૨) તાત્ત્વિક વ્યવહાર	૧૦૭૨, ૨૦૯૫-૯૬		(૫) આવરણશક્તિ		૨૫૭૦
વ્યવહાર નય	દેખિયે	નય (આપાદન પ્રકાર)	(૬) આવિર્ભાવશક્તિ		૩૦૨-૩૧૧
વ્યવહારનય (દેવચન્દ્રજી)	દેખિયે	નય (નવવિધ)	(૭) એકત્વશક્તિ		૧૭૯૭
વ્યવહારનય (દેવચન્દ્રજી-અન્યવિધ)	દેખિયે	નય	(૮) ઓઘશક્તિ	૧૪૨-૧૫૦, ૧૭૬૦	
		(નવવિધ)	(૯) કર્તૃત્વશક્તિ	૨૪૬૨, ૨૫૭૦-૭૧	
વ્યવહારનય	દેખિયે	નય (આધ્યાત્મિક)	(૧૦) જ્ઞાનશક્તિ		૧૬૮૫
વ્યવહારનય (દ્વિવિધ)	દેખિયે	નય (નવવિધ)	(૧૧) જ્ઞાયકશક્તિ		૧૭૭૦
વ્યવહારનયમત	દેખિયે	નયમત	(૧૨) તિરોભાવશક્તિ		૩૦૨-૩૧૧
વ્યવહારનય લક્ષણ	દેખિયે	લક્ષણ	(૧૩) દૃશિશક્તિ		૧૬૮૫
વ્યવહારનય લક્ષણ (અષ્ટવિધ)	દેખિયે	લક્ષણ	(૧૪) ધર્મશક્તિ		૨૪૪૨
વ્યવહારભેદ	દેખિયે	ભેદ (પ્રકાર)	(૧૫) ભોક્તૃત્વશક્તિ	૨૪૬૨, ૨૫૭૦, ૨૫૭૨	

(૧૬) ભોગશક્તિ	૨૪૪૨	શુક્લજ્ઞાન ઉપયોગ	દેખિએ	ઉપયોગ (ચૈતન્ય)
(૧૭) વિક્ષેપશક્તિ	૨૫૭૦	શુક્લ ધર્મ	દેખિએ	ધર્મ
(૧૮) વીર્યશક્તિ	૧૬૮૬	શુક્લ ધ્યાન	દેખિએ	ધ્યાન (ચતુર્વિધ)
(૧૯) સમુચિતશક્તિ	૧૪૨-૧૫૦	શુક્લ ધ્યાન	દેખિએ	ધ્યાન (ચતુર્થ)
(૨૦) સાવયવત્વશક્તિ	૨૦૬૬	શુક્લ પાશ્વિક		૫૪, ૨૩૯૯
(૨૧) સુખશક્તિ	૧૬૮૫	શુક્લાભિજાત્ય		૨૪૭૨
શક્તિ (શબ્દગત) દેખિએ	વૃત્તિ (વૈયાકરણસમ્મત)	શુદ્ધ અનુષ્ઠાન	દેખિએ	અનુષ્ઠાન
શક્તિ દેખિએ	વૃત્તિ (નૈયાયિકસમ્મત)	શુદ્ધ અનુષ્ઠાન સાધન		૨૪૨૨
શક્તિભેદ	૧૫૭, ૨૯૮-૨૯૯	શુદ્ધ-અશુદ્ધપર્યાયસમાવેશ	અનેકાંત દેખિએ	અનેકાંત
શક્યાર્થ	દેખિએ અર્થ (દાર્શનિક)	શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ		૨૩૯૮-૯૯
શબ્દ		શુદ્ધ ઉપયોગ	દેખિએ	ઉપયોગ (ચૈતન્ય)
(૧) લક્ષક	૫૯૮, ૧૯૮૭	શુદ્ધ ગુણ અર્થપર્યાય	દેખિએ	પર્યાય પ્રકાર
(૨) વાચક	૫૯૭			(૧) અર્થપર્યાય
શબ્દનય	દેખિએ નય (નવવિધ)	શુદ્ધ ગુણ વ્યંજનપર્યાય	દેખિએ	પર્યાય પ્રકાર
શબ્દનય	દેખિએ નય (આપાદન પ્રકાર)			(૨) વ્યંજનપર્યાય
શબ્દનય	દેખિએ નય (પ્રકીર્ણક)	શુદ્ધ તપ	દેખિએ	તપ
શબ્દનય લક્ષણ	દેખિએ લક્ષણ	શુદ્ધ દ્રવ્ય અર્થપર્યાય	દેખિએ	પર્યાય પ્રકાર
શબ્દ બ્રહ્મ	દેખિએ બ્રહ્મ			(૧) અર્થપર્યાય
શબ્દારૂઢ સમભિરૂઢ	દેખિએ નય (નવવિધ)	શુદ્ધ દ્રવ્યદૃષ્ટિ	દેખિએ	દૃષ્ટિ
	(૮) સમભિરૂઢ નય	શુદ્ધ દ્રવ્ય નૈગમ	દેખિએ નય (નવવિધ)	નૈગમ
શરીર સંલીનતા	દેખિએ સંલીનતા			(વિદ્યાનંદસ્વામી - અન્યવિધ)
શાંતિદેવમત સમીક્ષા	દેખિએ સમીક્ષા	શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજનપર્યાય નૈગમ	દેખિએ નય (નવવિધ)	નૈગમ
શાબ્દ બોધ	દેખિએ બોધ (+ જ્ઞાન)			(વિદ્યાનંદસ્વામી - અન્યવિધ)
શાબ્દી વ્યંજના	દેખિએ વૃત્તિ (આલંકારિકસમ્મત)	શુદ્ધ દ્રવ્ય વ્યંજનપર્યાય	દેખિએ	પર્યાય પ્રકાર
	(૩) વ્યંજનાશક્તિ			(૨) વ્યંજનપર્યાય
શાસ્ત્રબાધ	દેખિએ દોષ (રત્નત્રયસંબંધી)	શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થપર્યાય નૈગમ	દેખિએ નય (નવવિધ)	નૈગમ
શાસ્ત્ર યોગ	દેખિએ યોગ (ત્રિવિધ)			(વિદ્યાનંદસ્વામી-અન્યવિધ)
શાસ્ત્રવાસના	દેખિએ વાસના	શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય	દેખિએ નય (દેવચંદ્રજીસમ્મત)	
શાસ્ત્ર સંજ્ઞા	દેખિએ સંજ્ઞા			(૧) દ્રવ્યાર્થિકનય
શિવવર્ત્મ	૨૩૭૯	શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકમત	દેખિએ	નયમત
શુક્લ અંતઃકરણ	દેખિએ ચિત્ત	શુદ્ધ નય	દેખિએ	નય (આપાદન પ્રકાર)
શુક્લ જ્ઞાન	દેખિએ જ્ઞાન	શુદ્ધ નય	દેખિએ	નય (પ્રકીર્ણક)
	(ઉપયોગ+બોધ)	શુદ્ધનયમત	દેખિએ	નયમત

शुद्ध नयस्थिति	२५२८	(१४) पात्रशुद्धि	२४४१
शुद्ध निश्चयनय देखिए नय (आध्यात्मिक)		(१५) भावशुद्धि	३०,४८,१३९८,
(१) निश्चयनय			२४४१,२४९१
शुद्धनिश्चयमत देखिए नयमत		(१६) भाषाशुद्धि	२४४१
शुद्ध परिणति	२५७६	(१७) भूमिशुद्धि	२४४१
शुद्ध पर्याय देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)		(१८) लेश्याशुद्धि	२३७६,२४४१
शुद्ध भाव देखिए भाव		(१९) व्यवहारशुद्धि	२४४१
शुद्ध लक्षणा देखिए लक्षणा (सामान्यतः)		(२०) शकुनशुद्धि	२४४१
शुद्ध व्यवहार देखिए व्यवहार (देवचंद्रजीसम्मत)		(२१) सत्त्वशुद्धि	२४४१
शुद्ध व्यवहारनय देखिए नय (नवविध)		(२२) साधनशुद्धि	२४४१
व्यवहारनय (देवचंद्रजी)		(२३) साध्यशुद्धि	२४४१
शुद्ध सद्भूत व्यवहार देखिए उपनय		(२४) स्वरूपशुद्धि	२४४१
(१) सद्भूत व्यवहार		(२५) हेतुशुद्धि	२४४१
शुद्ध सामायिक देखिए सामायिक		शुभउपयोग देखिए उपयोग (चैतन्य)	
शुद्ध स्वभाव देखिए स्वभाव		शुभचन्द्रमत समीक्षा देखिए समीक्षा	
(१) विशेष स्वभाव		शुभ व्यवहार देखिए व्यवहार (देवचंद्रजीसम्मत)	
शुद्ध लक्षणा देखिए वृत्ति (वैयाकरणसम्मत)		शुश्रूषा देखिए गुण (अष्टक)	
(१) लक्षणा		शून्यताप्रसंग देखिए दोष (दूषण)	
शुद्धि		शून्यवाद देखिए वाद	
(१) अनुबंधशुद्धि	२४४१	शौरसेनी भाषा देखिए भाषा	
(२) आलम्बनशुद्धि	२४४१	श्रद्धा	११०८-१११०
(३) उद्देश्यशुद्धि	२४४१	श्रद्धा-श्रद्धेयभाव संबंध देखिए संबंध	
(४) उपयोगशुद्धि	२४४१	श्रवण देखिए गुण (अष्टक)	
(५) ऐदम्पर्यशुद्धि	२४४१	श्रावक	२३३९-२३४२
(६) कालशुद्धि	२४४१	श्रुतकेवली देखिए केवली	
(७) क्रियाशुद्धि (बाह्यआचारशुद्धि)	२४४१,२४९१	श्रुतज्ञान देखिए ज्ञान	
(८) देशशुद्धि	२४४१		(+उपयोग+बोध)
(९) द्रव्यशुद्धि	२४४१	श्रुत पर्याय देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)	
(१०) धनशुद्धि	२४४१	श्रुतमयज्ञान (पारिभाषिक) देखिए ज्ञान	
(११) नयशुद्धि	२४४१		(+उपयोग+बोध)
(१२) नाडीशुद्धि	२४४१	श्रेणि	
(१३) परिणामशुद्धि	२४४१,२५२६	(१) क्षपकश्रेणि	२४७३,२५७९
		(२) गुणश्रेणि	२५७९

श्रोता	संबंध
(१) बाल श्रोता २२५४-२२५६, २४७५	(१) अंग-अंगिभाव संबंध ८९७
(२) मध्यम श्रोता २२५४-२२५६, २४७५	(२) अंश-अंशिभाव संबंध ८९७
(३) पंडित श्रोता २२५४-२२५६	(३) अपृथग्भाव संबंध १६६७, १७०४
श्लिष्ट चित्त देखिए चित्त	(४) अभेद संबंध ८८६, १७७४, १८१५, १९२०-१९२१
संकर (साङ्कर्य) देखिए दोष (दूषण)	(५) आधार-आधेयभाव संबंध ८९६, १८१०
संकर लक्षण देखिए लक्षण	(६) आश्रयता संबंध २२५
संकल्प नैगम (द्विविध) देखिए नय (नवविध)	(७) उत्पत्ति संबंध १२४८
	(८) उपचरित संबंध ८७८, ८८५
संकेत	(९) उपास्य-उपासकभाव संबंध ८९७
(१) आध्यात्मिकसंकेत ५९९	(१०) कारक-कारकिभाव संबंध १८०७, १८११
(२) गौणसंकेत ५९८	(११) कार्य-कारणभाव संबंध ८९६
(३) नयसंकेत ६११-६१७	(१२) गुण-गुणिभाव संबंध १८६, १८११
(४) मुख्यसंकेत ५९८	(१३) गौण-मुख्यभाव संबंध ८९७
(५) लौकिकसंकेत ६१२, ६१४, ६१६	(१४) तादात्म्य संबंध १६१९, १७०४
(६) व्यवहितसंकेत ५९७-५९८, ६११	(१५) तादात्म्यनियत संबंध १५२७
(७) साक्षात्संकेत ५९७-५९८, ६११	(१६) धर्म-धर्मिभाव संबंध १८११-१२
संकोच देखिए दोष (दूषण)	(१७) ध्यान-ध्येयभाव संबंध ८९७
संगृहीत विशेष संग्रहनय देखिए नय (नवविध)	(१८) निरूपितत्व संबंध २२५
संग्रहनय (देवचन्द्रजी) (B) विशेषसंग्रहनय	(१९) परनिरूपितविषयिता संबंध १९१०-१९११
संग्रह नय देखिए नय (आपादन प्रकार)	(२०) परिणाम-परिणामिभाव संबंध ८९६
संग्रहनय (देवचन्द्रजी) देखिए नय (नवविध)	(२१) पर्याय-पर्यायिभाव संबंध १८०६-१८०७, १८११
संग्रहनय (द्विविध) देखिए नय (नवविध)	(२२) प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव संबंध ८९६
सङ्ग्रहनय लक्षण देखिए लक्षण	(२३) प्रतियोगिता संबंध १२४१
संग्रहमत देखिए नयमत	(२४) प्रयोज्य-प्रयोजकभाव संबंध ८९६
संज्ञा	(२५) भेद संबंध ८८५-८८६, ८८९, १७७५
(१) आहारादि संज्ञा २४४२	(२६) भेदाभेद संबंध ८८५, ८९६, १६६७
(२) ओघसंज्ञा २४८५	(२७) वास्य-वासकभाव संबंध १७५८
(३) दृष्टिवादउपदेशिकी संज्ञा २४३३	(२८) विषयता संबंध = (विषय-विषयिभाव संबंध) ८७६-८७९
(४) लोकसंज्ञा २२८९, २४३९, २४८५	(२९) वृत्तिअनियामक संबंध ८७७, १६१९
(५) शास्त्रसंज्ञा २४३३	
संपत्ति २३८५	

(૩૦) વૈજ્ઞાનિક સંબંધ	૨૩૮૧	સંશ્લેષિત અસદ્ભૂત અશુદ્ધ વ્યવહારનય	देखिए
(૩૧) વ્યાપ્ય-વ્યાપક સંબંધ	૧૮૦૩	નય (નવવિધ) વ્યવહારનય	
(૩૨) શ્રદ્ધા-શ્રદ્ધેયભાવ સંબંધ	૮૯૭	(દેવચન્દ્રજી) (૨) અશુદ્ધ વ્યવહારનય	
(૩૩) સંયોગ સંબંધ	૧૯૮૫	(ii) અસદ્ભૂત અશુદ્ધ વ્યવહારનય	
(૩૪) સંયોગ-સંયોગિભાવ સંબંધ	૮૯૬	સંસક્ત	देखिए वर्ज्य साधु
(૩૫) સંશ્લેષ-સંશ્લેષિભાવ સંબંધ	૮૯૬	સંસર્ગ અનિત્યતા	देखिए अनित्यता
(૩૬) સમવાય સંબંધ	૨૫૦-૨૫૪, ૨૮૭, ૧૧૧૯, ૧૭૭૫-૧૭૮૦, ૧૮૧૫, ૧૮૮૬	સંસર્ગઅભાવ	देखिए अभाव
(૩૭) સાદૃશ્ય સંબંધ	૧૯૨૦-૧૯૨૧	સંસાર (ત્રિવિધ)	२४०१-०२, २४१४
(૩૮) સાદૃશ્યઅધિકરણત્વ સંબંધ	૧૯૮૫	સંસાર નમસ્કાર	देखिए नमस्कार
(૩૯) સાદૃશ્યઅધિકરણત્વભિન્ન સંબંધ	૧૯૮૫	સંસારનાટક	देखिए भवनाटक
(૪૦) સ્વ-સ્વામિભાવ સંબંધ	૮૮૮, ૮૯૬, ૧૮૦૩	સંસારસમાપન્નજીવ પ્રજ્ઞાપના	देखिए प्रज्ञापना
(૪૧) સ્વજનકત્વ સંબંધ	૧૯૧૦	સંસ્કાર	
(૪૨) સ્વનિરૂપિતવિષયતા સંબંધ	૧૯૧૧	(૧) ભોગસંસ્કાર	२४३५
(૪૩) સ્વપ્રતિપાદકત્વ સંબંધ	૧૯૧૦-૧૯૧૧	(૨) યોગસંસ્કાર	२५२७
(૪૪) સ્વભાવ-સ્વભાવિભાવ સંબંધ	૧૮૦૭	સંસ્કૃત ભાષા	देखिए भाषा
(૪૫) સ્વશરીરજન્યત્વ સંબંધ	૮૮૭	સંસ્કૃતિ વિકાર	देखिए विकार
સંબંધગૌરવ	देखिए दोष (दूषण)	સકલ વૃત્તિ	देखिए वृत्ति (अर्थगत)
સંયોગ સંબંધ	देखिए संबंध	સકલાદેશ (દિગંબર)	देखिए आदेश
સંયોગ-સંયોગિભાવ સંબંધ	देखिए संबंध	સકલાદેશ (શ્વેતાંબર)	देखिए आदेश
સંલીનતા		સક્રિયતર સમુચિત યોગ્યતા	देखिए योग्यता
(૧) આત્મ સંલીનતા	२५३५	સચિત્ત સ્કન્ધ પર્યાય	देखिए स्कन्ध पर्याय
(૨) ઇન્દ્રિય સંલીનતા	२५३४	સચ્છિદ્રમતિ	देखिए मति
(૩) કષાય સંલીનતા	२५३५	સજાતીય દ્રવ્યપર્યાય	देखिए पर्याय (नयचक्रादि परिभाषा) (१) द्रव्यपर्याय
(૪) મન સંલીનતા	२५३५	સજ્જન (સુજન)	२३९६
(૫) શરીર સંલીનતા	२५३४	સત્કાર્યવાદ	देखिए वाद
સંવિગ્ન પાક્ષિક	२३३५-२३३९	સત્તા દ્રવ્યાર્થિકનય	देखिए नय (देवचंद्रजी-सम्मत) (१) द्रव्यार्थिकनय
સંવિજ્ઞાન ચેતના	देखिए चेतना (चैतन्य) (श्वेतांबरसम्मत)	સત્તા સામાન્ય	देखिए सामान्य
સંશય	देखिए दोष (दूषण)	સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય	देखिए नय (नवविध) (१) द्रव्यार्थिकनय
સંશ્લેષ-સંશ્લેષિભાવ સંબંધ	देखिए संबंध	સત્ત્વ-અસત્ત્વ સમભક્તી	देखिए समभङ्गी
સંશ્લેષિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય	देखिए नय (आध्यात्मिक) (२) व्यवहारनय (ii) असद्भूत व्यवहारनय		

સત્ત્વગુણ	देखिए	गुण (त्रिविध)	(११) वसति सप्तभंगी	४९५
सत्त्वगुणवृद्धि		२५१५	(१२) व्यञ्जनपर्याय सप्तभंगी	५०५-५२२
सत्त्वशुद्धि	देखिए	शुद्धि	(१३) सत्त्व-असत्त्व सप्तभंगी	
सत्प्रतिपक्ष	देखिए	दोष (दूषण)	(अस्ति-नास्ति सप्तभंगी)	४६१-४६७,
सत्प्रवृत्तिपद	देखिए	पद		५५६-५५७
सदनुष्ठान		२४३२	(१४) सुनय-दुर्नय सप्तभंगी	५४६-५४७
सदनुष्ठानलक्षण		२४११-१२	सप्तभङ्गीलक्षण	५३०-५३१
सदसत्कार्यवाद	देखिए	वाद	(१) नय सप्तभंगीलक्षण	५३१-५३२
सदसद् रूप अनेकान्त	देखिए	भजना (+अनेकान्त)	(२) प्रमाण सप्तभङ्गीलक्षण	५३१-५३२
सदाचार	देखिए	पूर्वसेवा	सफलारंभिता	२३०५
सदानंदमत समीक्षा	देखिए	समीक्षा	सबीज समाधि देखिए	समाधि (पातंजल)
सद्गुरु		२४००	समकालીનત્વ	૧૧૪૪-૧૧૪૬
સદ્ દ્રવ્યાર્થિકનય	देखिए	नय (देवचंद्रजी- सम्मत) (१) द्रव्यार्थिकनय	समतापत्ति	२३७९
સદ્ભૂત અશુદ્ધ વ્યવહારનય	देखिए	नय (नवविध) व्यवहारनय (देवचन्द्रजी) (२) अशुद्ध व्यवहारनय	समतायोग	देखिए योग (योगबिन्दु)
સદ્ભૂત વ્યવહાર	देखिए	उपनय	समनन्तर प्रत्यय	देखिए प्रत्यय
સદ્ભૂત વ્યવહારનય	देखिए	नय (आध्यात्मिक) (२) व्यवहारनय	समभाव	देखिए भाव
સમતત્ત્વ પ્રજ્ઞાપના	देखिए	प्रज्ञापना	समभावापत्ति	२३७९
સમસંભંગી		૪૫૯-૫૫૭, ૬૪૭, ૧૨૧૦	સમભિરૂઢ નય	देखिए नय (आपादन प्रकार)
(१) અર્થપર્યાય સમસંભંગી		૫૦૯-૫૧૦	સમભિરૂઢ નય (દ્વિવિધ)	देखिए नय (नवविध)
(२) ઉત્તરનય સમસંભંગી		૫૫૩-૫૫૪	સમયક્ષેત્ર (મનુષ્યક્ષેત્ર-નૃલોક)	૧૫૦૨-૧૫૦૩,
(३) કષાય સમસંભંગી		૫૫૦		૧૫૨૯, ૧૬૦૦-૧૬૦૬
(४) નય સમસંભંગી		૫૩૨, ૫૪૨-૫૪૬, ૫૫૩	સમયસ્વરૂપ	૧૫૫૪-૧૫૫૫
(५) નયગોચર સમસંભંગી		૫૪૫	સમરસભાવ	૨૩૭૯
(६) નયપ્રયુક્ત સમસંભંગી		૫૪૪	સમરસાપત્તિ	૨૩૭૯
(७) પ્રમાણ સમસંભંગી		૫૪૮-૫૫૦, ૫૫૩-૫૫૪	સમરસીભાવ	૨૩૭૯
(८) પ્રસ્થક સમસંભંગી		૪૯૦-૫૦૪, ૫૨૨	સમવચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી શુક્લધ્યાન	देखिए ध्यान (चतुर्विध) (४) शुक्ल ध्यान
(९) ભેદાભેદ સમસંભંગી		૪૭૫-૪૮૯	સમવાયનિરાસ	૨૫૦-૨૫૪, ૨૮૭, ૧૧૧૯,
(१૦) મૂલનય સમસંભંગી		૫૦૨- ૫૦૪, ૫૫૧, ૫૫૪-૫૫૬		૧૩૨૩, ૧૭૭૫-૧૭૮૦, ૧૮૧૫, ૧૮૮૬
			સમવાય સંબંધ	देखिए संबंध
			સમાધિ (પાતંજલ)	૨૨૫૮
			(१) निर्बीज समाधि	૨૫૭૯

(૨) સર્વજ્ઞ સમાધિ	૨૩૭૯	૧૪૨-૧૫૧, ૧૫૩-૧૫૭, ૧૮૫-૧૯૮,
સમાધિ	देखिए योग (अष्टांग)	૧૦૦૦-૧૦૧૬, ૧૦૧૮-૧૦૪૩, ૧૦૫૩-
સમાધિનિષ્ઠ અનુષ્ઠાન	देखिए अनुष्ठान	૧૦૬૨, ૧૦૯૬-૧૦૯૭, ૧૬૭૨, ૧૬૯૪-
સમાધિ પ્રજ્ઞા	देखिए ज्ञान	૧૭૦૬, ૨૦૫૪-૨૦૫૮, ૨૦૮૮-૨૧૦૦,
	(+उपयोग+बोध)	૨૨૧૩, ૨૨૨૦-૨૨૩૨
સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય देखिए पर्याय		(૧૩) નવ્યનૈયાયિકમત સમીક્ષા ૨૬૯-૨૭૮,
(પ્રવચનસારવૃત્તિ પરિભાષા) (૨) દ્રવ્યપર્યાય		૭૪૬-૭૪૯, ૧૨૫૨-૧૨૬૦, ૧૨૬૯-૧૨૭૩
સમાનતંત્ર સિદ્ધાંત	૧૬૫૦	(૧૪) નાગાર્જુનમત સમીક્ષા ૧૧૯૫
સમાપત્તિ (સામાન્યતઃ)	૨૩૭૬-૨૩૮૪, ૨૪૭૩, ૨૫૭૯	(૧૫) નાગેશમત સમીક્ષા ૧૨૦૬
સમાપત્તિ (દ્વિવિધ)		(૧૬) નેમિચંદ્રમત સમીક્ષા ૮૫૦
(૧) અર્હત્સમાપત્તિ	૬૫, ૨૨૭૬	(૧૭) નૈયાયિકમત સમીક્ષા ૨૫૩-૨૫૪,
(૨) સિદ્ધસમાપત્તિ	૬૪	૨૬૨-૨૬૩, ૨૮૨-૨૮૪, ૨૮૭-૨૯૦,
સમાપત્તિપર્યાયશબ્દ	૨૩૭૯	૨૯૩-૩૦૦, ૩૦૨-૩૧૦, ૩૨૦-૩૨૬,
સમાપત્તિ લક્ષણ देखिए लक्षण		૩૩૬-૩૩૭, ૪૩૩-૪૩૯, ૪૪૨-૪૪૬,
સમીક્ષા		૧૧૧૧, ૧૧૯૮-૧૨૧૯,
(૧) અકલંકસ્વામીમત સમીક્ષા	૨૧૦	૧૭૭૫-૧૭૭૮, ૧૮૧૫, ૧૮૮૧-૧૮૯૫
(૨) અનેકાન્તવાદિમત સમીક્ષા (પૂર્વપક્ષ)	૩૬૧-૩૭૧	(૧૮) પદ્મપ્રભમત સમીક્ષા ૨૧૭૯, ૨૨૦૦
(૩) અમૃતાચન્દ્રાચાર્યમત સમીક્ષા	૨૧૮૦	(૧૯) પશુપાલમત સમીક્ષા ૪૧૯-૪૨૫
(૪) એકાન્તવાદિમત સમીક્ષા (સામાન્યતઃ)	૩૯૩-૪૨૭, ૧૧૧૪-૧૧૨૦, ૧૧૪૯-૧૧૫૪	(૨૦) બૌદ્ધમત સમીક્ષા ૧૧૬૯-૧૧૭૮,
(૫) કુંદકુંદસ્વામીમત સમીક્ષા	૨૧૭૯, ૨૧૮૧	૧૭૪૭-૧૭૬૭, ૨૦૮૩
(૬) કૈયટમત સમીક્ષા	૧૭૪૨	(૨૧) બ્રહ્મદેવમત સમીક્ષા ૧૭૯૬, ૨૧૭૮
(૭) કૈલાશચન્દ્રમત સમીક્ષા	૧૬૬૭	(૨૨) ભાસર્વજ્ઞમત સમીક્ષા ૧૧૨૮
(૮) ગદાધરમત સમીક્ષા	૨૨૫-૨૩૧	(૨૩) મંડનમિશ્રમત સમીક્ષા ૧૮૦૯
(૯) ચિત્સુખાચાર્યમત સમીક્ષા	૨૦૧૩	(૨૪) માઇલ્લધવલમત સમીક્ષા ૨૦૯૪, ૨૦૯૬,
(૧૦) દિગમ્બરદેશીયમત સમીક્ષા	૨૧૬૯-૨૧૭૨	૨૧૭૯, ૨૨૨૨
(૧૧) દિગમ્બરમત સમીક્ષા	૧૩૮-૧૪૦, ૬૨૦, ૧૫૬૯-૧૫૭૪,	(૨૫) માધ્યમિકબૌદ્ધમત સમીક્ષા ૧૧૯૩-૧૧૯૫
	૨૧૯૩-૨૧૯૫	(૨૬) યોગાચારમત સમીક્ષા ૧૧૮૫-૧૧૯૪
(૧૨) દેવસેનમત સમીક્ષા	૧૭૫-૨૧૦,	(૨૭) વર્ધમાનઉપાધ્યાયમત સમીક્ષા ૧૪૬૩-૬૪
		(૨૮) વેદાંતમત સમીક્ષા ૧૯૦૩, ૧૯૦૪
		(૨૯) શંકરાચાર્યમત સમીક્ષા ૧૮૬૮, ૧૯૬૫
		(૩૦) શાંતિદેવમત સમીક્ષા ૧૭૬૪

(३१) शुभचन्द्रमत समीक्षा	७३५-३६,	सम्यग्एकांत अनेकांत देखिए	अनेकांत
	२०५७, २२११, २२१४, २२२३	सम्यग्दर्शन	देखिए सम्यक्त्व
(३२) सदानंदमत समीक्षा	२०१४	सम्यग्दर्शन योग्यता	२४१७
(३३) सांख्यमत समीक्षा	३१२-३१८	सम्यग्दर्शनलक्षण	२४२८-२९
समुचितशक्ति	देखिए शक्ति (अर्थगत)	सम्यग्दर्शनस्थैर्य उपाय	२४२९
समुच्चयवाद	देखिए वाद	सम्यग्दर्शनादि निमित्त	२४१७
समुदयकृत प्रायोगिक उत्पाद	देखिए उत्पाद	सम्यग्दृष्टि	देखिए दृष्टि
(उत्पत्ति-समुत्पत्ति - तार्किकमत)		सम्यग्दृष्टि गुण (लक्षण)	देखिए गुण (आध्यात्मिक)
(१) प्रायोगिक उत्पाद		सम्यग्दृष्टि ज्ञान	११६०
समुदयकृत वैज्ञानिक उत्पाद	देखिए उत्पाद	सम्यग्दृष्टि लिंग	देखिए लिंग
(२) वैज्ञानिक		सम्यग् मति	देखिए मति
समुदयजनित नाश	देखिए नाश (सम्मतिकारसम्मत)	सर्व-असर्वात्मक अनेकांत	देखिए अनेकांत
समुदयविभागकृत नाश	देखिए नाश	सर्वगुणप्रसाधक तप	देखिए तप
(सम्मतिकारसम्मत) (१) प्रायोगिक नाश		सर्वज्ञ-असर्वज्ञ अनेकांत	देखिए अनेकांत
समुदयविभागकृत नाश	देखिए नाश	सर्वज्ञकेवली	देखिए केवली
(सम्मतिकारसम्मत) (२) वैज्ञानिक नाश		सर्वद्रव्य प्रज्ञापना	देखिए प्रज्ञापना
समुदायउत्तर सामान्य संग्रह	देखिए नय (नवविध)	सर्वनयमय अनेकांत	देखिए अनेकांत
संग्रहनय (देवचन्द्रजी) (A) सामान्यसंग्रहनय		सर्वपरिक्षेपी नैगम	देखिए नय (नवविध)
(२) उत्तरसामान्यसंग्रहनय		नैगम (तत्त्वार्थवृत्तिकार)	
समूहकृत एकत्व	देखिए एकत्व	सर्वविरति गुण	देखिए गुण (आध्यात्मिक)
सम्प्रज्ञातसमाधि	२३७९	सर्वसंग्राही नैगम	देखिए नय (नवविध)
सम्भिन्नश्रोतो लब्धि	देखिए लब्धि (योगफल)	नैगम (हरिभद्रीय)	
सम्यक्त्व (सम्यग्दर्शन)	४३९, १३९३-१३९६, १९५३	सर्व संवर	२५८०
(१) दशविध सम्यक्त्व	१३८०	सर्वोत्कृष्ट परोपकार	देखिए परोपकार
(२) धर्मरुचि सम्यक्त्व	१४८२	सर्वोषधि लब्धि	देखिए लब्धि (योगफल)
(३) प्रधानद्रव्य सम्यक्त्व	१३९४, २५३०	सहअनेकान्त	देखिए अनेकान्त
(४) बीजरुचि सम्यक्त्व	११०८	(१) अक्रम अनेकान्त	
(५) भाव सम्यक्त्व	१३९४, १३९६, २४९२, २५३०	सहकारि योग्यता	देखिए योग्यता
(६) विस्ताररुचि सम्यक्त्व	१३७९-१३८०, १६४४, १९५२	सहचरण	देखिए उपचारनिमित्त (लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)
सम्यक्त्व लक्षण	देखिए लक्षण	सहज उपचरित स्वभाव	देखिए स्वभाव
सम्यक् श्रुत	४३९	(१) विशेष स्वभाव (X) उपचरित स्वभाव	
		सहज दशा	देखिए दशा

सहज मल	२३०४, २५७०, २५७२	सापेक्ष पर्याय	देखिए पर्याय (दिगंबरसम्मत)
सहज समाधि	२४६४	सामग्री	१७४६, १७५१
सहभावी पर्याय	देखिए पर्याय (श्वेताम्बर)	सामर्थ्ययोग	देखिए योग (त्रिविध)
सांकर्य	देखिए दोष (दूषण)	सामान्य	
सांख्यमत समीक्षा	देखिए समीक्षा	(१) अवांतर सामान्य	७१६, ७५८, ७६५-७६६
सांप्रतनैगम	देखिए नय (नवविध) (३) नैगमनय	(२) ऊर्ध्वता सामान्य	१२९-१३३, ६५५-६५६, १५६७
सांशयिकादि (पंचविध) मिथ्यात्व	देखिए मिथ्यात्व	(३) तिर्यक् सामान्य	१३५-१३६, १५६७, २१८६
साकार ज्ञान	देखिए ज्ञान (+उपयोग+बोध)	(४) महा सामान्य	७१६, ७६४-७६६
साक्षात्संकेत	देखिए संकेत	(५) सत्ता सामान्य	७६४-७६५
सादिनित्यशुद्ध पर्यायार्थिक	देखिए नय (नवविध) (२) पर्यायार्थिकनय	(६) सामान्य-विशेष सामान्य	७६४-७६५
सादृश्यअधिकरणत्व संबंध	देखिए संबंध	सामान्य उपयोग	देखिए उपयोग (चैतन्य)
सादृश्य संबंध	देखिए संबंध	सामान्यगुण	देखिए गुण (षोडशकवृत्ति परिभाषा)
साधक दशा	देखिए दशा	सामान्यगुण	देखिए गुण प्रकार
साधन	देखिए उपचारनिमित्त (लक्षणानिमित्त + आरोपनिमित्त)	सामान्यगुण भेद	देखिए भेद (प्रकार) (११) गुणभेद
साधनप्रवृत्ति व्यवहारनय (त्रिविध)	देखिए नय (नवविध) व्यवहारनय (देवचन्द्रजी-अन्यविध) (ii) प्रवृत्ति व्यवहारनय	सामान्यग्राहक नैगम	देखिए नय (नवविध) नैगम (विशेषावश्यकभाष्यकारसम्मत)
साधनशुद्ध व्यवहारनय	देखिए नय (नवविध) व्यवहारनय (देवचन्द्रजी) (१) शुद्ध व्यवहारनय	सामान्यप्रकार	देखिए प्रकार
साधनशुद्धि	देखिए शुद्धि	सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति	देखिए प्रत्यासत्ति
साधुद्वेष	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	सामान्य-विशेष सामान्य	देखिए सामान्य
साधुनिंदा	देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)	सामान्य-विशेषग्राहक नैगम	देखिए नय (नवविध) नैगम (विशेषावश्यकभाष्यकारसम्मत)
साधुसच्चेष्टा	२४५४-२४६६	सामान्य संग्रहनय	देखिए नय (नवविध) संग्रहनय (देवचन्द्रजी)
साध्यवसाना लक्षणा	देखिए लक्षणा (सामान्यतः)	सामान्यसंग्रह भेदक व्यवहारनय	देखिए नय (नवविध) (५) व्यवहारनय
साध्यशुद्धि	देखिए शुद्धि	सामान्य स्वभाव	देखिए स्वभाव
सानंद चित्त	देखिए चित्त	सामान्यस्वभाव भेद	देखिए भेद (प्रकार) (३१) स्वभावभेद
सानुबंध योग	देखिए योग (अवशिष्ट)	सामायिक	
सान्वय नाश	देखिए अनित्यता	(१) अशुद्ध सामायिक	२५६७

(૨) શુદ્ધ સામાયિક	૨૫૬૭	સુનયલક્ષણ	દેખિયે	લક્ષણ
સામાયિકચારિત્ર	૨૪૭૨	સુલભ બોધિ	દેખિયે	બોધિ
સામાયિકસ્વરૂપ	૨૫૬૨	સુલીન ચિત્ત	દેખિયે	ચિત્ત
સારૂપ્ય દેખિયે	ઉપચારનિમિત્ત (લક્ષણાનિમિત્ત + આરોપનિમિત્ત)	સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનય	દેખિયે	નય (નવવિધ)
સારોપા લક્ષણા	દેખિયે	લક્ષણા (સામાન્યતઃ)		(૬) ઋજુસૂત્રનય
સાલંબન યોગ	દેખિયે	યોગ (અવશિષ્ટ)		સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાન દેખિયે
સાવચ્છિન્ન-નિરવચ્છિન્ન અનેકાંત	દેખિયે	અનેકાંત		ધ્યાન (ચતુર્વિધ) (૪) શુક્લધ્યાન
સાવયવત્વશક્તિ	દેખિયે	શક્તિ (અર્થગત)		સૂક્ષ્મ ધ્રોવ્ય દેખિયે
સાશ્રવ યોગ	દેખિયે	યોગ (અવશિષ્ટ)		ધ્રોવ્ય
સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન	દેખિયે	જ્ઞાન (૭) કેવલજ્ઞાન		સૂક્ષ્મ પર્યાય દેખિયે
સિદ્ધગુણ (૩૧)	૧૬૯૪			પર્યાય (પ્રકીર્ણક + શુભચન્દ્ર પરિભાષા)
સિદ્ધગુણ (અનંત)	૧૬૯૪			સૂક્ષ્મ બોધ દેખિયે
સિદ્ધગુણ (૪)	૧૬૯૪			બોધ (+ ઉપયોગ + જ્ઞાન)
સિદ્ધગુણ (૮)	૧૬૯૪			સૂક્ષ્મ બોધ દેખિયે
સિદ્ધ પર્યાય	દેખિયે	પર્યાય (પ્રકીર્ણક)		ગુણ (અષ્ટક)
સિદ્ધભેદ	દેખિયે	ભેદ (પ્રકાર)		સૂક્ષ્મસંપરાયસંયમાદિ પ્રજ્ઞાપના દેખિયે
સિદ્ધ સમાપત્તિ	દેખિયે	સમાપત્તિ (દ્વિવિધ)		પ્રજ્ઞાપના
સિદ્ધ સાધ્યતા	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)		સૂત્રપ્રોતન ૨૨૭૭-૨૨૭૯
સિદ્ધસાધનત્વ	દેખિયે	દોષ (દૂષણ)		સૂત્રભેદ દેખિયે
સિદ્ધસુખ	૨૦, ૨૮, ૪૩, ૫૫, ૬૯, ૭૪, ૭૭, ૮૩ (ઇત્યાદિ ૨૮૫ સે અધિક સ્થાન)			ભેદ (પ્રકાર)
સિદ્ધિ	દેખિયે	આશય		સેકન્ડ ૧૫૫૬
સિદ્ધિ યમ	દેખિયે	યમ		સૈદ્ધાન્તિક મત દેખિયે
સુખ (ધ્યાનજન્ય સુખ)	૨૪૬૫			મત (જૈન)
સુખ (નિર્વિકલ્પ સુખ)	૨૪૭૧			સોપક્રમ કર્મ દેખિયે
સુખ (પરિપક્વ સુખ)	૨૪૬૬			કર્મ
સુખ દેખિયે	ગુણ પ્રકાર (૧) વિશેષ ગુણ			સોપાધિક ગુણ દેખિયે
સુખશક્તિ	દેખિયે	શક્તિ (અર્થગત)		ગુણ (દ્વિવિધ)
સુખાધિગમ અર્થ	દેખિયે	અર્થ (આગમિક)		સોપાધિક ભેદ દેખિયે
સુજન	દેખિયે	સજન		ભેદ (પ્રકાર)
સુનય	દેખિયે	નય (પ્રકીર્ણક)		સૌત્રાન્તિક મત દેખિયે
સુનય-દુર્નય સમ્પ્રભજ્ઞી	દેખિયે	સમ્પ્રભજ્ઞી		બૌદ્ધ મત
				સ્કન્ધ દેખિયે
				દ્રવ્ય (ચતુર્વિધ)
				સ્કન્ધ પર્યાય ૮૫૨-૮૫૪
				(૧) પૂર્ણ સ્કન્ધ પર્યાય ૮૫૩
				(૨) સચિત્ત સ્કન્ધ પર્યાય ૮૫૩-૮૫૪
				સ્થાપના નય દેખિયે
				નય (આપાદન પ્રકાર)
				સ્થિતિહેતુતા દેખિયે
				ગુણ પ્રકાર (૧) વિશેષ ગુણ
				સ્થિર યમ દેખિયે
				યમ
				સ્થિરા દૃષ્ટિ દેખિયે
				યોગદૃષ્ટિ
				સ્થૂલ ઋજુસૂત્રનય દેખિયે
				નય (નવવિધ)
				(૬) ઋજુસૂત્રનય
				સ્થૂલ ધ્રોવ્ય દેખિયે
				ધ્રોવ્ય

स्थूल बोध	देखिए	बोध
		(+ उपयोग + ज्ञान)
स्निग्ध-रूक्ष परिणाम	देखिए	परिणाम
स्पर्श	देखिए	गुण प्रकार (१) विशेष गुण
स्पर्शज्ञान	देखिए	ज्ञान
		(+ उपयोग + ज्ञान)
स्याद्वाद		
(१) द्रव्यस्याद्वाद		२४७६
(२) भावस्याद्वाद		२४७६
स्याद्वाद लक्षण (भजना)	देखिए	लक्षण
स्याद्वादहानि	देखिए	दोष (दूषण)
स्वगीतार्थत्व लक्षण	देखिए	लक्षण
		(२१) गीतार्थ लक्षण
स्वच्छन्दता	देखिए	दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
स्वजनकत्व संबंध	देखिए	संबंध
स्वजातीय असद्भूत व्यवहार	देखिए	उपनय
(२) (B) असद्भूत व्यवहार (प्रकारान्तर)		
स्वजातीय उपचरित असद्भूत व्यवहार	देखिए	उपनय
(३) उपचरित असद्भूत व्यवहार		
स्वजातीयगुण-स्वजातीयद्रव्य आरोप	देखिए	
		आरोप (+ उपचार)
स्वजातीयगुण-स्वजातीयपर्याय आरोप	देखिए	
		आरोप (+ उपचार)
स्वजातीयपर्याय-स्वजातीयगुण आरोप	देखिए	
		आरोप (+ उपचार)
स्वजातीयपर्याय-स्वजातीयपर्याय आरोप	देखिए	
		आरोप (+ उपचार)
स्वजातीय-विजातीय असद्भूत व्यवहार		
देखिए उपनय (२) (B) असद्भूत		
व्यवहार (प्रकारान्तर)		
स्वजातीय-विजातीय उपचरित असद्भूत व्यवहार		
देखिए उपनय (३) उपचरित		
असद्भूत व्यवहार		

स्वजातीयविभावपर्याय-स्वजातीयद्रव्य आरोप	
देखिए	आरोप (+ उपचार)
स्वद्रव्यादिग्राहक द्रव्यार्थिक	देखिए नय
(नवविध) (१) द्रव्यार्थिकनय	
स्वनिरूपित विषयिता संबंध	देखिए संबंध
स्वपर्याय	देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)
स्वप्रकाशत्व	देखिए प्रकाशत्व
स्वप्रतिपादकत्व संबंध	देखिए संबंध
स्वप्रतिभास	देखिए प्रतिभास
स्वभाव (आपादन)	२०९१-२०९३
स्वभाव	
(१) विशेष स्वभाव	१८४७-१९५७
(I) अचेतन स्वभाव	१८५०, १८५६-
	१८६०, २००७, २०११-२०१५
(II) अनेकप्रदेश स्वभाव	१८७७, १८८१-
	१८९४, २०६५-२०६७
(III) अमूर्त स्वभाव	१८६६, १८७३-
	१८७४, २०२३-२०३०, २०५८
(IV) अशुद्ध स्वभाव	१९०२-१९०५,
	२०७०-७३
(V) उपचरित स्वभाव	१९०८-१९२६,
	२०७७-७८, २०८२
(A) कर्मजनित उपचरित	
स्वभाव	१९१७
(B) सहज उपचरित	
स्वभाव	१९२२-१९२६
(VI) एकप्रदेश स्वभाव	१८७४, १८७८-
	१८७९, २०६२-२०६३
(VII) चेतन स्वभाव	१८४७-१८५२,
	२००२, २००५-२००६
(VIII) मूर्त स्वभाव	१८६५-१८६९,
	२०२१-२०२४, २०५८

(IX) विभाव स्वभाव	१८९६-१८९७, २०७०	स्वभाव गुणपर्याय देखिए पर्याय (नयचक्रादि परिभाषा) (२) गुणपर्याय
(X) शुद्ध स्वभाव	१९०१-१९०२, २०७०-७३	स्वभाव गुणपर्याय देखिए पर्याय (प्रवचनसारवृत्ति परिभाषा) (१) गुणपर्याय
(२) सामान्य स्वभाव	१७०१-१८३८	स्वभाव गुण व्यंजनपर्याय देखिए पर्याय
(I) अस्ति स्वभाव	१७१२-१७२९, १९६३-१९६६	(अन्य परिभाषा)
(II) अनित्य स्वभाव	१७३७-१७४३, १७६७-१७७८, १९७१	स्वभावदशा देखिए दशा
(III) अनेक स्वभाव	१७९१-१८०३, १९७५-१९७६	स्वभाव द्रव्य व्यंजनपर्याय देखिए पर्याय
(IV) अपरम स्वभाव	२०९१	(अन्य परिभाषा)
(V) अभव्य स्वभाव	१८२३-१८२८, १९९९	स्वभाव पर्याय देखिए पर्याय (देवचन्द्रमत)
(VI) अभेद स्वभाव	१८०६-१८०७, १८१०-१८१८, १९७९-१९९७	स्वभाव पर्याय देखिए पर्याय (नियमसार + परमात्मप्रकाशवृत्ति)
(VII) अवक्तव्य स्वभाव	१८३९	स्वभाव पर्याय देखिए पर्याय (प्रकीर्णक)
(VIII) एक स्वभाव	१७८९-१७९०, १७९८- १७९९, १९७५, १९८२-१९८३	स्वभावभेद देखिए भेद (प्रकार)
(IX) नास्ति स्वभाव	१७१३-१७२५, १९६४-१९६६	स्वभाव लक्षण देखिए लक्षण
(X) नित्य स्वभाव	१७३१-१७३७, १७४५-१७६७, १९७०	स्वभाव व्यंजनपर्याय देखिए पर्याय (आलापपद्धति परिभाषा) (२) व्यंजनपर्याय
(XI) परम स्वभाव	१८३४-१८३९, २००१	स्वभाव-स्वभाविभाव संबंध देखिए संबंध
(XII) भेद स्वभाव	१८०५-१८१०, १९७९- १९८१	स्वरूप असिद्धि देखिए दोष (दूषण)
(XIII) भव्य स्वभाव	१८२१-१८२३, १८२५, १९९९	स्वरूप-पररूप अनेकांत देखिए अनेकांत
(XIV) वक्तव्य स्वभाव	१८३९, २०९१	स्वरूप योग्यता देखिए योग्यता
स्वभाव अर्थपर्याय देखिए पर्याय (आलापपद्धति परिभाषा) (१) अर्थपर्याय		स्वरूपशुद्धि देखिए शुद्धि
स्वभाव क्षमा देखिए क्षमा		स्वरूपहानि देखिए दोष (दूषण)
		स्ववचनविरोध देखिए दोष (दूषण)
		स्वशरीरजन्यत्व संबंध देखिए संबंध
		स्व-स्वामिभाव संबंध देखिए संबंध
		स्वाध्यायदशा देखिए दशा
		स्वानुभवतारतम्य २४६४
		स्वोत्कर्ष देखिए दोष (रत्नत्रयसंबंधी)
		हेतुशुद्धि देखिए शुद्धि

વિષયમાર્ગદર્શિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શાખા - ૧ દ્રવ્યાનુયોગમાહાત્મ્યમ્ ૧-૮૫		જૈનદર્શનની તાત્ત્વિક ઓળખ માટે	
ટૂંકસાર (શાખા - ૧)	૩	સર્વદર્શનઅભ્યાસ જરૂરી	૧૯
ગ્રન્થમહાગ્લોપદર્શનમ્	૪	નૈશ્વર્યિક ચારિત્રને પ્રગટાવીએ	૧૯
દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા વ્યાખ્યાના		જ્ઞાન-ક્રિયોભયરુચિઃ કર્તવ્યા	૨૦
મંગલશ્લોકનો અર્થ	૪	ક્રિયા કરતાં જ્ઞાનમાં વિશેષ ઉદ્દમ આવશ્યક	૨૦
અધિકારિ-પ્રયોજનોપદર્શનમ્	૫	દ્રવ્યાનુયોગમાહાત્મ્યમ્	૨૧
પ્રતિજ્ઞાપદર્શનમ્	૬	સર્વ અનુયોગોમાં દ્રવ્યાનુયોગ ઉત્તમ	૨૧
અનુયોગસ્વરૂપપ્રતિપાદનમ્	૭	દ્રવ્યાનુયોગ પંચચારમય	૨૧
અનુયોગની વ્યાખ્યા	૭	દ્રવ્યાનુયોગઃ પઞ્ચાચારરૂપઃ	૨૨
અનુયોગભેદનિરૂપણમ્	૮	દ્રવ્યાનુયોગો મહર્થિકઃ	૨૩
અનુયોગના ચાર પ્રકાર	૮	દ્રવ્યાનુયોગ સોનાની ખાણ	૨૩
બ્રહ્મદેવમતપ્રકાશનમ્	૯	‘અંગિ પ્રધાન’ ન્યાયનું નિરૂપણ	૨૩
અનુયોગ વિશે દ્વિગંબરમત	૯	કદાગ્રહિસ્વરૂપપ્રકાશનમ્	૨૪
દ્રવ્યાનુયોગનું લક્ષણ	૯	જ્ઞાનયોગને મુખ્ય બનાવીએ	૨૪
શ્વેતામ્બરમતાનુસારેણ દ્રવ્યાનુયોગલક્ષણમ્	૧૦	ભૌતધાતક ઉદાહરણ	૨૪
સમન્તભદ્રાચાર્યમતોલ્લેખઃ	૧૧	જ્ઞાનોપસર્જનીકરણમ્ અશ્રેયસે	૨૫
આધ્યાત્મિક ઉપનય વિના શાસ્ત્રાભ્યાસ ભારબોજ	૧૧	દ્રવ્યાનુયોગ ફલતઃ પંચચારમય	૨૫
અધ્યાત્મશૂન્ય શાસ્ત્રં શસ્ત્રમ્	૧૨	ખાળે ડૂબા, દરવાજા મોકળા - અજ્ઞાનીપ્રવૃત્તિ	૨૫
‘આત્માર્થી’ પદનો રહસ્યાર્થ	૧૨	અપરિશુદ્ધાનુષ્ઠાનનિવેદનમ્	૨૬
જ્ઞાનસ્ય મુખ્યગુણત્વમ્	૧૩	સાધુના અશુદ્ધ અનુષ્ઠાનની ઓળખાણ	૨૬
સમ્મતિતર્કસંવાદઃ	૧૪	પ્રવચનાપજ્ઞાજનાદેઃ ગુરુદોષતા	૨૭
દ્રવ્યાનુયોગ વિના ચારિત્ર અસાર	૧૪	શ્રાવકના અશુદ્ધ અનુષ્ઠાનની નિશાની	૨૭
ઓષનિર્યુક્તિભાષ્યપ્રભૃતિસંવાદઃ	૧૫	સાચો સાધુ નિંદા ન કરે	૨૭
ચરણ-કરણની ઓળખ	૧૫	સાધુતાઽઽભાસપ્રકાશનમ્	૨૮
ચરણ-કરણસારપ્રતિપાદનમ્	૧૬	વિવેકદષ્ટિને અપનાવીએ	૨૮
સ્વ-પરસમયભેદના અજાણ ચરણ-કરણસારથી વંચિત ..	૧૬	જ્ઞાનયોગરહસ્યઃ તારકઃ	૨૯
બોધં વિના રુચ્યસમ્ભવઃ	૧૭	ક્રિયાશુદ્ધિ કરતાં ભાવશુદ્ધિ બળવાન	૨૯
સ્વ-પરદર્શનબોધ વિના સમકિત ન હોય	૧૭	વ્યાવહારિક-નૈશ્વર્યિકગુણ-દોષવિચારણા	૩૦
ભગવતીસૂત્ર અને સંમતિસૂત્રનું સમાધાન	૧૭	અસંગ સેવાને સમજીએ	૩૦
ભગવતીસૂત્ર-સમ્મતિતર્કવિરોધપરિહાર	૧૮	વિવેકદષ્ટિની મુખ્યતા	૩૦
સર્વદર્શનસમન્વયાત્મક જૈનદર્શનમ્	૧૯	પઞ્ચકલ્પભાષ્યસંવાદઃ	૩૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આચારભંગ છતાં ચારિત્ર અભંગ :		કષાયજયાદિના શીઘ્ર મોક્ષસમ્ભવઃ	૪૬
પંચકલ્પભાષ્યના પરિપ્રેક્ષામાં	૩૧	ચારિત્ર શુદ્ધિ : દ્રવ્યાનુયોગના આધારે	૪૬
આચાર્ય-ગચ્છસંસ્તરણચતુર્ભંગીપ્રદર્શનમ્	૩૨	ક્રિયાવાન્ અપિ જ્ઞાનહીનો ન શ્રેયાન્	૪૭
ગોચરીગ્રહણ સંબંધી ચતુર્ભંગી : પંચકલ્પભાષ્ય	૩૨	ક્રિયાજડ અજ્ઞાની કરતાં ક્રિયારહિત જ્ઞાની સારા	૪૭
અનેકાન્તસ્ય પ્રામાણિકવ્યવસ્થારૂપતા	૩૩	દ્રવ્યાનુયોગજ્ઞાનસ્વરૂપસ્ય વિચારઃ	૪૮
કલ્પ્ય-અકલ્પ્યમાં અનેકાન્તવાદ	૩૩	શુદ્ધપ્રસ્થક આચારવિકલોડપિ પૂજ્યઃ	૪૯
સૂત્રકૃતાઙ્ગસૂત્રવિચારઃ	૩૪	સંવિગ્નપાશિકની ભક્તિ કર્તવ્ય : ધર્મદાસગણી	૪૯
આધાર્કર્મ દુષ્ટ-અદુષ્ટ : સૂયગડાંગસૂત્રની મીમાંસા	૩૪	જ્ઞાનયોગસ્ય બલાધિકત્વમ્	૫૦
પ્રશમરતિ-ચરકસંહિતાસંવાદઃ	૩૫	શુદ્ધપ્રરૂપક ભાવથી પૂજ્ય	૫૦
આહારાઽભાવેઽનર્થઃ	૩૬	હેયોપાદેયાનવબોધે મિથ્યાત્વમ્	૫૧
પ્રશમરતિ ગ્રન્થનું તાત્પર્ય	૩૬	સંવિગ્નપાશિકનું સ્વરૂપ	૫૧
શીલાંકાર્યાર્થજનું તાત્પર્ય	૩૬	અગીતાર્થ દુર્ગતિદાયક પણ બને !	૫૧
કર્મબન્ધાઽનેકાન્તદ્યોતનમ્	૩૭	પ્રવ્રજ્યા જ્ઞાનયોગપ્રતિપત્તિસ્વરૂપા	૫૨
નિશ્ચય-વ્યવહારહિસા વિચાર	૩૭	 તો સમ્યગ્દર્શન ન મળે	૫૨
કલ્યાકલ્યયોઃ ઉમાસ્વાતિવાચકાભિપ્રાયઃ	૩૮	જ્ઞાન-ક્રિયામાં ગૌણ-મુખ્યભાવનો ઉત્સર્ગ-અપવાદ	૫૨
ઉમાસ્વાતિજી મહારાજનું મંતવ્ય	૩૮	જ્ઞાનનયવિચારઃ	૫૩
જ્ઞાનનિમિત્તકાઽપવાદપ્રદર્શનમ્	૩૯	વિવેકી જ્ઞાનયોગી, વૈરાગી ક્રિયાયોગી - મતવિશેષ ...	૫૩
કલ્પ્ય-અકલ્પ્યવ્યવસ્થા : છ કારણને સાપેક્ષ	૩૯	નયવાદ અતિગંભીર	૫૩
દર્શનપ્રભાવકગ્રંથઅભ્યાસ માટે અપવાદ :		નયવાદસ્ય ગામ્ભીર્યમ્	૫૪
નિશીથસૂત્રની દ્રષ્ટિએ	૩૯	આત્મદશા ઊંચી લાવો	૫૪
ચારિત્રોપસર્જનભાવેન જ્ઞાનસ્ય બલવત્ત્વમ્	૪૦	જ્ઞાનપદાર્થપ્રકાશનમ્	૫૫
આય-વ્યયસન્તુલનં કાર્યમ્	૪૧	'જ્ઞાન'પદાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ	૫૫
સાધક એટલે વાણિયો	૪૧	શાસ્ત્રના પરમાર્થને મેળવીએ	૫૫
વિધિ અને જયણા સાધનાના પ્રાણ	૪૧	દ્રવ્યાનુયોગસ્ય શુક્લધ્યાનપ્રાપકતા	૫૬
ક્વચિદ્ અમાર્ગસ્યાઽપિ માર્ગરૂપતા	૪૨	દ્રવ્યાનુયોગી : શુક્લધ્યાનપારગામી	૫૬
અવસરે ડાયવર્ઝન પણ આવકાર્ય	૪૨	શુક્લધ્યાનાધિકારિનિરૂપણમ્	૫૭
દ્રવ્યાનુયોગોપેક્ષણં મૂર્ખત્વમ્	૪૩	ધ્યાનસ્ય ઉત્કૃષ્ટતપોરૂપતા	૫૮
દ્રવ્યાનુયોગની ઉપેક્ષા મૂર્ખામી	૪૩	આઘ શુક્લધ્યાનભેદનો વિશેષ પરિચય	૫૮
દ્રવ્યાનુયોગોત્કર્ષવિદ્યોતનમ્	૪૪	જીવાજીવરાશિથી મિત્રાભિન્ન નિર્જરા	૫૮
ક્રિયા બહિરંગ, દ્રવ્યાનુયોગ અંતરંગ	૪૪	સમ્મતિતર્કવૃત્તિસંવાદઃ	૫૯
ચારિત્રશુદ્ધિઃ દર્શનશુદ્ધધીના	૪૫	દ્વિતીય શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ-કાર્ય-ફળ	૫૯
દ્રવ્યાનુયોગથી સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધિ અને સુલભબોધિપણું ..	૪૫	ભગવતીસૂત્રસંવાદઃ	૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ભગવતીસૂત્રના સંદર્ભમાં શુક્લધ્યાન	૬૦	દ્રવ્યાનુયોગરહસ્યની જાણકારી જરૂરી	૭૪
દ્રવ્ય-ગુણાદિભેદાસંબંધપ્રજ્ઞાતઃ શુક્લધ્યાનદ્વૈવિધ્યસમ્ભવઃ	૬૧	દ્રવ્યાનુયોગલાભતઃ કૃતકૃત્યતા	૭૫
શુક્લધ્યાનમાં નયવિચાર	૬૧	ઈચ્છાયોગ અમારું આલંબન	૭૫
શુક્લધ્યાન : સમવાયાંગસૂત્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં	૬૧	ઈચ્છાયોગલક્ષણપ્રકાશનમ્	૭૬
શુક્લધ્યાને શ્રીહરિમંદ્રાચાર્યાભિપ્રાયઃ	૬૨	ઈચ્છાયોગનું અનુસંધાન	૭૬
શુક્લધ્યાન : ધ્યાનશતકના પરિપ્રેક્ષમાં	૬૨	ગુણાનુરાગાદિના મોક્ષમાર્ગાભિસર્પણમ્	૭૭
શુક્લધ્યાને ભેદાભેદવિતર્કઃ	૬૩	વર્તમાનકાળમાં રાખવા યોગ્ય સાધનાની	૭૭
શુક્લધ્યાન પૂર્વધરને જ હોય ?	૬૩	શ્રીસંધનું વાતાવરણ તંદુરસ્ત બનાવીએ	૭૭
શુક્લધ્યાનફલરૂપા સિદ્ધસમાપત્તિઃ	૬૪	ગુરુસેવા ન ત્યાજ્યા	૭૮
સ્થિર દીપકની ઉપમાનું રહસ્ય	૬૪	જ્ઞાનયોગની ઉપાસના મોક્ષદાયક	૭૮
સિદ્ધસમાપત્તિ : શુક્લધ્યાનફળ	૬૪	શાસ્ત્રપરમાર્થઃ ગુરુવચનાધીનઃ	૭૯
દર્શનમોહોચ્છેદોપાયોપદર્શનમ્	૬૫	જ્ઞાને સન્તોષો મદો વા ન કાર્યઃ	૮૦
નિશ્ચયથી આત્મા એ જ પરમાત્મા	૬૫	ષટ્સ્થાનપતિતની સમજ	૮૦
સામાન્ય-વિશેષગુણાર્થ-વ્યજ્જનપર્યાયાતિદેશઃ	૬૬	અપૂરો ઘડો છલકાય	૮૦
પ્રવચનસાર ગ્રંથનું તાત્પર્ય	૬૬	અત્યુચ્છેદઃ પરાભવઃ ન કાર્યઃ	૮૧
સર્વનયજ્ઞગુરુસમર્પણપ્રાધાન્યદ્યોતનમ્	૬૭	પાત્રતા મુજબ નયપ્રદર્શન	૮૧
જ્ઞાનાદૈતવાદી અતિપરિણામી	૬૭	ઋજુસૂત્રાદ્યધિકારિપ્રકાશનમ્	૮૨
અતિપરિણામી, અપરિણામી, પરિણામી જીવની ઓળખ	૬૭	ઋજુસૂત્રાદિનય પરિપક્વને આપવા	૮૨
આધ્યાત્મિકાર્યે ચિત્તં વિનિયોજ્યમ્	૬૮	આત્મદશા ઉમ્મત બનાવવા તત્પર બનીએ	૮૨
ધ્યાન, ધ્યાનધારા, ધ્યાનાન્તરિકાને ઓળખીએ	૬૮	શાસ્ત્રીય ગૂઢાર્થને ઉઘાડવાની ચાવી	૮૩
સદ્ગુણપરમ્પરાયાઃ ધ્યાનલભ્યતા	૬૯	આગમપરમાર્થપ્રકટીકરણોપાયાઃસંવેદનમ્	૮૩
ધ્યાનસંસ્કારનો પ્રભાવ	૬૯	શાખા - ૧ - અનુપ્રેક્ષા	૮૪
ક્રિયામાત્રસન્તોષો ન કાર્યઃ	૭૦	શાખા - ૨ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદસિદ્ધિઃ	૮૭-૨૪૨
સાધુના બે પ્રકાર : સંમતિતર્કવૃત્તિ	૭૦	ટૂંકસાર (શાખા - ૨)	૮૮
સમ્મતિતર્કવૃત્તિસંવાદઃ	૭૧	ગુણ-પર્યાયભાજનં દ્રવ્યમ્	૮૯
સ્વચ્છંદી યતિવેશધારીની ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ	૭૧	દ્રવ્યલક્ષણ વિચારણા	૮૯
દ્વિવિધવિહારાનુજ્ઞા	૭૨	સ્વદર્શને દ્રવ્યલક્ષણનિરૂપણમ્	૯૦
ગીતાર્થનિશ્ચાનું ફળ જાણીએ	૭૨	આગમદર્પણમાં દ્રવ્યદર્શન	૯૦
ચરણાનુયોગતઃ જઘન્ય-મધ્યમોત્કૃષ્ટગીતાર્થપ્રકારાઃ	૭૩	પતંજલિમતદ્યોતનમ્	૯૧
ચરણકરણાનુયોગના ગીતાર્થની વ્યાખ્યા	૭૩	પતંજલિમતે દ્રવ્ય નિત્ય	૯૧
દ્રવ્યાનુયોગતઃ જઘન્ય-મધ્યમોત્કૃષ્ટગીતાર્થપ્રકારાઃ	૭૪	મીમાંસકમતે દ્રવ્ય નિત્ય	૯૧
દ્રવ્યાનુયોગના ગીતાર્થની ઓળખ	૭૪		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
તંતુ દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મક	૧૧	ગુણસ્ય દ્રવ્યભેદકતા	૧૦૮
પુદ્ગલસ્ય દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મકતા	૧૨	ગુણલક્ષણ : વૈશેષિક-ન્યાયાદિદર્શનઅનુસાર	૧૦૮
આત્મનો દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મકતા	૧૩	નૈયાયિકાદિદર્શને ગુણપદાર્થ:	૧૦૯
આત્મતત્ત્વમાં દ્રવ્ય-પર્યાયવિચારણા	૧૩	ગુણસ્વરૂપ : સાંખ્યદર્શનના દર્પણમાં	૧૦૯
શબલવસ્તુવ્યવહારવિચારણા	૧૪	મીમાંસાદિદર્શને ગુણલક્ષણમ્	૧૧૦
આત્મા પણ ઉત્પન્ન થાય	૧૪	ગુણલક્ષણ : ચરકસંહિતાના સંદર્ભમાં	૧૧૦
દ્રવ્યત્વ સાપેક્ષ કે નિરપેક્ષ ?	૧૪	ગુણલક્ષણ : મીમાંસાદર્શનના દૃષ્ટિકોણમાં	૧૧૦
દ્રવ્યાનર્થાન્તરપદપ્રતિપાદનમ્	૧૫	મેઘનાદસૂરિપ્રમૃતિમતદ્યોતનમ્	૧૧૧
દ્રવ્યલક્ષણ અંગે નૈયાયિકમતમીમાંસા	૧૫	ગુણલક્ષણ : વેદાન્તમતાનુસાર	૧૧૧
દ્રવ્યવાચક પર્યાયશબ્દોનો પરિચય	૧૫	ગુણલક્ષણે પતંજલિમતપ્રકાશનમ્	૧૧૨
સપ્ત દ્રવ્યલક્ષણાનિ	૧૬	ગુણલક્ષણ : પતંજલિમહર્ષિના અભિપ્રાયમાં	૧૧૨
દ્રવ્યની સાત વ્યાખ્યા	૧૬	પર્યાયની ઓળખ	૧૧૨
દ્રવ્યલક્ષણપ્રદર્શનમ્	૧૭	પર્યાયસ્વરૂપપ્રકાશનમ્	૧૧૩
દ્રવ્યલક્ષણવિભજનમ્	૧૮	પર્યાય : શ્વેતાંબર આગમટીકાકારની દૃષ્ટિએ	૧૧૩
મલિન પરિણમનને અટકાવો	૧૮	વિલક્ષણપર્યાયપ્રદર્શનમ્	૧૧૪
આધુનિકભોગોપભોગસાધનગૃહ્ણિ: ત્યાજ્યા	૧૯	પર્યાય ઉપાધિસ્વરૂપ : શ્રીશાંતિસૂરિજી	૧૧૪
પુણ્યોદયમાં આસક્ત ન બનો	૧૯	પર્યાયપ્રરૂપણાયાં દિગમ્બરમતપ્રકાશનમ્	૧૧૫
પાપોદયમાં ત્રસ્ત ન બનો	૧૯	પર્યાયના પર્યાયવાચક શબ્દો	૧૧૫
રોગોદ્વેગ: ત્યાજ્યા:	૧૦૦	પર્યાય : દિગંબરસાહિત્યમાં	૧૧૫
ષટ્દ્રવ્યસામાન્યગુણનિરૂપણમ્	૧૦૧	દિગમ્બરમતસમ્મતપર્યાયપ્રકાશનમ્	૧૧૬
ગુણ અને પર્યાયના લક્ષણની વિચારણા	૧૦૧	શાકટાયનાદિમતાનુસારે પર્યાયલક્ષણવિમર્શ:	૧૧૭
ગુણનાં નિર્ગુણતા	૧૦૨	પર્યાયશબ્દના સમાનાર્થક શબ્દોની છણાવટ	૧૧૭
ગુણલક્ષણ : તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર -		પર્યાયસ્વરૂપ : દેવસેનાચાર્યની દૃષ્ટિમાં	૧૧૭
તત્ત્વાર્થવૃત્તિકારની દૃષ્ટિએ	૧૦૨	પર્યાયસ્વરૂપ : શાકટાયનાચાર્યના મતે	૧૧૭
ગુણપદાર્થનિરૂપણે રાજવાર્તિકકારમતદ્યોતનમ્	૧૦૩	ગુણ-પર્યાયવૈલક્ષણ્યવિમર્શ:	૧૧૮
ગુણ : આગમટીકાકારની દૃષ્ટિમાં	૧૦૩	ગુણ-પર્યાયભેદ : આગમદૃષ્ટિએ	૧૧૮
‘ગુણ’ શબ્દના વિવિધ અર્થ : રાજવાર્તિકકાર	૧૦૩	ગુણ-પર્યાયવિભેદવિજ્ઞાપનમ્	૧૧૯
આગમદર્પણે ગુણપદાર્થ:	૧૦૪	ગુણ-પર્યાયભેદ : દિગંબરમતાનુસાર	૧૧૯
‘ગુણ’શબ્દના વિવિધ અર્થ : આગમની આરસીમાં ...	૧૦૪	પર્યાયવાચકપર્યાયશબ્દપ્રકાશનમ્	૧૨૦
અર્થભા-રસ-પ્રાણસ્ય-કાન્તિપ્રમૃતે: ગુણશબ્દવાચ્યતા	૧૦૫	ગુણ અન્વય, પર્યાય વ્યતિરેક : તફાવતવિશેષ	૧૨૦
કાર્ય-કલા-કણ્ઠસૂત્રાદે: ગુણશબ્દવાચ્યતા	૧૦૬	વિવિધ શાસ્ત્રસંદર્ભથી બોધની	
પञ्चविंशतिगुणपदार्थप्रकाशनम्	૧૦૭	વ્યાપકતા અને વિશદતા	૧૨૦
ગુણલક્ષણ : દિગંબર સમ્પ્રદાયમાં	૧૦૭	પ્રદેશાડિભાગાદ્ દ્રવ્ય-ગુણાદ્યભેદ:	૧૨૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પરદર્શનઅભ્યાસાદિથી બુદ્ધિ વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ	૧૨૧	પ્રતિવ્યક્તિ તુલ્યપરિણતે: તિર્યક્સામાન્યરૂપતા	૧૩૬
ભિન્ન-અભિન્નસ્વરૂપ પદાર્થ	૧૨૧	દેશભેદેન કાલભેદેન ચ અનુગતપ્રતીતિપ્રકાશનમ્	૧૩૭
ત્રિવિધ-નવવિધપદાર્થપ્રકાશનમ્	૧૨૨	તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય વચ્ચે તફાવત	૧૩૭
ઉપચારથી નવવિધ પદાર્થ	૧૨૨	ઊર્ધ્વતાપ્રચય-તિર્યક્પ્રચયવિચાર:	૧૩૮
સ્વાત્મતોષકૃતે દ્રવ્યાદિજ્ઞાનં પ્રાપ્યમ્	૧૨૩	ઊર્ધ્વતાપ્રચય - તિર્યક્પ્રચય : દિગંબર	૧૩૮
જાતને ખોલવાની સાધના કરીએ	૧૨૩	કાલાણુમાં તિર્યક્પ્રચય અમાન્ય - દિગંબરમત	૧૩૮
મુક્તાવલીદૃષ્ટાન્તવિમર્શ:	૧૨૪	પરમાણુષુ તિર્યક્પ્રચયાભાવાપાદનમ્	૧૩૯
દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વચ્ચે ભેદની સિદ્ધિ	૧૨૪	દિગંબરમત સમીક્ષા	૧૩૯
અકપ્રદેશપદપ્રયોજનોપદર્શનમ્	૧૨૫	દિગંબરોને સાત દ્રવ્યની આપત્તિ	૧૩૯
પરિભાષાન્તરપ્રકાશનમ્	૧૨૬	જયસેનાચાર્યમતનિરસનમ્	૧૪૦
માળા દષ્ટાંત ભેદઅંશમાં શ્રાવ્ય	૧૨૬	તિર્યક્ સામાન્ય = તિર્યક્ પ્રચય	૧૪૦
શક્તિ-વ્યક્તિનો વિચાર	૧૨૬	તિર્યક્સામાન્યોપયોગપ્રદ્યોતનમ્	૧૪૧
વિશેષસ્ય ગુણ-પર્યાયાત્મકતા	૧૨૭	ભેદભાવ નિવારીએ	૧૪૧
દ્રવ્ય સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક	૧૨૭	તિર્યક્સામાન્યનો આધ્યાત્મિક ઉપયોગ	૧૪૧
સામાન્ય-વિશેષ ઉપયોગનું પ્રયોજન	૧૨૭	શક્તિદ્વિતયવિમર્શ:	૧૪૨
દ્રવ્યદૃષ્ટિ: પ્રાપ્તવ્યા	૧૨૮	ઓધશક્તિ અને સમુચિતશક્તિ	૧૪૨
ગુણદ્રષ્ટિનો આશ્રય સપ્રયોજન	૧૨૮	નયલતાઉત્તિદેશ:	૧૪૩
દ્વિવિધસામાન્યસ્વરૂપવિમર્શ:	૧૨૯	તાત્ત્વિક સાધનામાર્ગની સમજણ	૧૪૩
ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો વિચાર	૧૨૯	ધૃતશક્તિવિચાર:	૧૪૪
પતઙ્ગલિમતાનુસારેણ દ્રવ્યનિરૂપણમ્	૧૩૦	ઓધશક્તિના અને સમુચિતશક્તિના ઉદાહરણ	૧૪૪
માટી ઊર્ધ્વતાસામાન્ય	૧૩૦	ઓધશક્તે: અવ્યવહાર્યતા	૧૪૫
બૌદ્ધમતપ્રવેશાપત્તિવિચાર:	૧૩૧	તૃણાદિમાં ધૃતાદિશક્તિ અવ્યવહાર્ય	૧૪૫
બૌદ્ધમતપ્રવેશ આપત્તિનું નિવારણ	૧૩૧	કાર્યનિમિત્તક અર્થાપત્તિથી શક્તિની સિદ્ધિ	૧૪૫
પરાપરોર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપપ્રકાશનમ્	૧૩૨	અનન્તર-પરસ્પરકારણયો: સમુચિતોધશક્તી	૧૪૬
ઊર્ધ્વતાસામાન્યના બે પ્રકાર	૧૩૨	સહકારીકારણ ઓધશક્તિના અભિવ્યંજક છે	૧૪૬
વિવિધસામાન્યગ્રાહકનૈગમનયમતપ્રકાશનમ્	૧૩૩	મોક્ષસમુચિતશક્તિપ્રાદુર્ભાવપ્રેરણા	૧૪૭
અપેક્ષાભેદથી એકત્ર પર-અપર ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા	૧૩૩	શક્તિ અંગે નૈયાયિકપરિભાષા	૧૪૭
નૈગમનય મુજબ દ્રવ્યભેદ	૧૩૩	મોક્ષની સમુચિતશક્તિને પ્રગટાવવી	૧૪૭
શુદ્ધસદ્ગ્રહનયમતે દ્રવ્યવિમર્શ:	૧૩૪	ધર્મશક્તિદ્વિતયવિમર્શ:	૧૪૮
ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો ઉપયોગ	૧૩૪	ધર્મની ઓધશક્તિ અને સમુચિતશક્તિ	૧૪૮
ઘટત્વશક્તિ: તિર્યક્સામાન્યમ્	૧૩૫	પુદ્ગલપરાવર્તની સમજ	૧૪૮
તિર્યક્ સામાન્યનો વિચાર	૧૩૫	સત્ત્વવિધપુદ્ગલપરાવર્તપ્રજ્ઞાપના	૧૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પુદ્ગલપરાવર્તની સમજણ	૧૪૯	સદસત્ત્વભાવકાર્યતુચ્છતાવિચાર:	૧૬૩
સત્કાર્યવાદવિચાર:	૧૫૦	સત્-અસત્ સ્વભાવમાં વિરોધ	૧૬૩
અસત્ કદાપિ સત્ ન બને	૧૫૦	વિનિગમના વિરહ	૧૬૩
આઇનસ્ટાઇન-ભર્તૃહરિપ્રભૃતિમતપ્રકાશનમ્	૧૫૧	આદ્યન્તકાલાઽવિદ્યમાનાર્થાઽસત્ત્વવ્યાપનમ્	૧૬૪
સંસારિણુ સિદ્ધત્વં સત્	૧૫૨	શેરડીના સાંઠાનું ઉદાહરણ	૧૬૪
સંસારી જીવમાં પણ સિદ્ધત્વ છે	૧૫૨	ગુણ-પર્યાયો ઔપચારિક : નિશ્ચયનય	૧૬૪
ચરમાવર્તકાલપ્રભાવપ્રતિપાદનમ્	૧૫૩	ગુણ-પર્યાયપ્રતિક્ષેપ:	૧૬૫
ધર્મયૌવનકાળને ઓળખીએ	૧૫૩	સ્વતંત્ર પર્યાય મિથ્યા : નિશ્ચયનય	૧૬૫
ધર્મયૌવનકાલારમ્ભદ્યોતનમ્	૧૫૪	શુદ્ધનિશ્ચય અને શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનો સમાન અભિપ્રાય... ..	૧૬૫
ચરમાવર્તમાં જિનવચન પરિણમે	૧૫૪	કાદાથિત્ક હોય તે અસત્ : શ્રીશાંતિસૂરિજી	૧૬૫
લોકોત્તરતત્ત્વપ્રાપ્તિની વિચારણા	૧૫૪	પર્યાયતુચ્છતાપ્રસ્થાપનમ્	૧૬૬
અચરમાવર્તમાં ઓધશક્તિ અકિંચિત્કર	૧૫૪	ઐતિહાસિક સંશોધિત તથ્ય	૧૬૬
ઓઘશક્તે: ન ફલોપધાયકત્વમ્	૧૫૫	દશ્ય જગત મિથ્યા : વિદ્યારણ્યસ્વામી	૧૬૬
કાળનો મહિમા પરખીએ	૧૫૫	કાર્ય-કારણતાશૂન્યં પરમાર્થસત્	૧૬૭
કાલપ્રભાવપ્રતિપાદનમ્	૧૫૬	નિરવધિ દ્રવ્ય પરમાર્થસત્	૧૬૭
કહેવતોનું શાણપણ સમજીએ	૧૫૬	વ્યવહારનયગામી નૈયાયિક -	
ઉપાધિભેદે ઉપહિતભેદ:	૧૫૭	નિશ્ચયનયગામી વેદાંતી	૧૬૭
કાર્યભેદ શક્તિભેદસાધક : વ્યવહારનય	૧૫૭	વેદાન્તિ-નૈયાયિકમતભેદોપદર્શનમ્	૧૬૮
વ્યવહાર-નિશ્ચયનયસમ્મતશક્તિવિમર્શ:	૧૫૮	કાર્યદ્રવ્ય મિથ્યા - બૌદ્ધમત	૧૬૮
સમાનકારણથી કાર્યવૈષમ્યનો અસંભવ	૧૫૮	કાર્યમિથ્યાત્વસમર્થનમ્	૧૬૯
અનેકકાર્યકારી એક શક્તિ : નિશ્ચયનય	૧૫૮	પદાર્થવિચારથી પદાર્થવિલય	૧૬૯
શક્તિ-તદાશ્રયયો: એક્યમ્	૧૫૯	આચારાંગમાં મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન	૧૬૯
નિશ્ચયનયથી દ્રવ્ય એકશક્તિસ્વભાવયુક્ત	૧૫૯	સાત્ત્વિકાદિશક્તિકાર્યપ્રતિપાદનમ્	૧૭૦
કારણાન્તરાપેક્ષાવિચાર:	૧૬૦	વ્યવહાર-નિશ્ચયનું પારમાર્થિક પ્રયોજન	૧૭૦
સમર્થ કારણ અન્યનિરપેક્ષ	૧૬૦	સ્વભૂમિકોચિતાચરણપરાયણતયા ભાવ્યમ્	૧૭૧
અનેક કાર્યોત્પત્તિ આપત્તિનું નિરાકરણ	૧૬૦	શુદ્ધ નિશ્ચયનયનું તાત્પર્ય સમજીએ	૧૭૧
કારણાન્તરકૃત ઉપકારની મીમાંસા	૧૬૦	શક્તિસ્વરૂપગુણવિચાર:	૧૭૨
કારણાન્તરવૈફલ્યાપત્તિનિવારણમ્	૧૬૧	ગુણ-પર્યાય વ્યક્તિસ્વરૂપ : શ્વેતાંબર	૧૭૨
દ્રવ્યભેદ આપત્તિનું નિરાકરણ	૧૬૧	ગુણ શક્તિસ્વરૂપ દેવસેનાચાર્ય	૧૭૨
કાર્ય માત્ર મિથ્યા : શુદ્ધ નિશ્ચયનય	૧૬૧	પ્રકૃતિ-વિકૃતિરૂપો ગુણ-પર્યાયો	૧૭૩
મિતાક્ષરાવૃત્તિસંવાદોપદર્શનમ્	૧૬૨	ભવન્નમણચિહ્નપ્રદર્શનમ્	૧૭૪
પરમાર્થસત્ય અંગે વિચારણા	૧૬૨	દેવસેનમત સમીક્ષા	૧૭૪

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
નિરુપાધિક સ્વભાવાનુસાર પરિણમન હિતકારી	૧૭૪	દેવસેનમતમીમાંસા	૧૮૮
ગુણ-પર્યાયતુલ્યતાસ્થાપનમ્	૧૭૫	દિગંબર સંપ્રદાયમાં પણ ગુણ-પર્યાયમાં અભેદ	૧૮૮
પર્યાયભિન્ન ગુણ અવિદ્યમાન	૧૭૫	ત્રણ પ્રકારની સાધના	૧૮૮
સંમતિ ગાથાની વ્યાખ્યા	૧૭૫	દ્રવ્યાનુયોગમીમાંસાસાફલ્યદ્યોતનમ્	૧૮૯
ગુણાર્થિકનયાડપ્રદર્શનમ્	૧૭૬	આગમસમ્મતં નયદ્વિત્વમ્	૧૯૦
ગુણ-પર્યાયમાં અભેદ : સંમતિતર્કવૃત્તિતાત્પર્ય	૧૭૬	ગુણાર્થિક નયની આપત્તિ	૧૯૦
સંમતિ ગાથાની અન્ય વ્યાખ્યા	૧૭૬	અશેષનયસદ્ગ્રાહકમૂલનયદ્વયોપદર્શનમ્	૧૯૧
નયવિભાજકોપાધિદ્વારા નયવિભાગપ્રદર્શનમ્	૧૭૭	ગુણાર્થિક નય અમાન્ય : સંમતિકાર	૧૯૧
ગુણ-પર્યાયના સ્વરૂપની અધિક સ્પષ્ટતા	૧૭૭	નયાનામ્ અવ્યાપકત્વાપાદનમ્	૧૯૨
અવાન્તરવિશેષદ્વારા મૂલનયવિભજનમ્ અપ્રામાણિકમ્ ૧૭૮		તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકસંવાદ	૧૯૩
સંમતિ ગાથાની ત્રીજી વ્યાખ્યા	૧૭૮	વર્ણાદિ પરમાર્થથી પર્યાયસ્વરૂપ	૧૯૩
ગુણ-પર્યાયયોઃ ઔપચારિકભેદ	૧૭૯	ગુણાર્થિક નય અસંમત : વિદ્યાનંદસ્વામી	૧૯૩
વિવક્ષાવશ ગુણ - પર્યાયમાં ભેદ : શ્વેતાંબર	૧૭૯	વર્ણાદૌ ગુણપદાવાચ્યતા	૧૯૪
ઉપચરિતભેદોડમીષ્ટકાર્યાડસાધક	૧૮૦	શિષ્ટ રૂઢિ પણ ક્વચિત્ અર્થનિર્ણાયક	૧૯૪
ગુણ-પર્યાયમાં ભેદ ઔપચારિક, અભેદ પારમાર્થિક .. ૧૮૦		પર્યાયથી અતિરિક્ત ગુણ અમાન્ય	૧૯૪
ગુણશબ્દસ્ય પારીક્ષ્યમ્	૧૮૧	દેવસેનસ્ય અપસિદ્ધાન્તઃ	૧૯૫
શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરના તાત્પર્યનું નિવેદન	૧૮૧	પર્યાય એ જ ગુણ : તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક	૧૯૫
પર્યાયસ્વરૂપ જ ગુણ - સિદ્ધસેનદિવાકરજી	૧૮૧	આગમાદ ગુણ-પર્યાયાડભેદસાધનમ્	૧૯૬
તત્ત્વાર્થવૃત્તિકૃત્મતપ્રદર્શનમ્	૧૮૨	દસ પ્રકારના પરિણામ : પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર	૧૯૬
ગુણ-પર્યાયમાં અભેદ : સિદ્ધસેન ગણિવર	૧૮૨	ભગવત્પાં ગુણાર્થિકદેશના સદ્ગ્રહ્યાડભિપ્રાયેણ	૧૯૭
ઔપચારિકભેદાપન્નઃ ગુણઃ	૧૮૩	ગુણશબ્દ સંખ્યાવિશેષવાચક	૧૯૭
વ્યાવહારિક ભેદ, નૈશ્ચયિક અભેદ	૧૮૩	પદાર્થવિભાજનકૌશલ્યદર્શનમ્	૧૯૮
અવસ્થાભેદથી ગુણ-પર્યાયમાં ભેદ	૧૮૩	વિભાગનિયામક ગુણધર્મનો વિચાર	૧૯૮
પર્યાયવૈવિધ્યોપદર્શનમ્	૧૮૪	ગુણત્વસ્ય પદાર્થવિભાજ્યતાનવચ્છેદકતા	૧૯૯
ગુણ પર્યાયભિન્ન નથી : કોટ્યાચાર્ય	૧૮૪	દ્વિવિધ પદાર્થવિભાગનું સમર્થન	૧૯૯
કોષ્ટકરૂપેણ પર્યાયવૈવિધ્યપ્રદર્શનમ્	૧૮૫	ભાવાર્થનય આપાદન	૧૯૯
શાસ્ત્રદીપિકાસંવાદોપદર્શનમ્	૧૮૬	અવચ્છિન્નિનયાદિનો અભિપ્રાય	૧૯૯
કેવળ શબ્દપ્રયોગ ભેદ-અસાધક : શ્વેતાંબર	૧૮૬	અવચ્છિન્નિનયવિષયોપદર્શનમ્	૨૦૦
ક્રમાડક્રમભાવિપર્યાયપ્રસ્થાપનમ્	૧૮૭	યૌગિક ભેદ, રૂઢ અભેદ	૨૦૦
જ્ઞાતિ વગેરે પણ પર્યાયવિશેષસ્વરૂપ : શ્વેતાંબર	૧૮૭	અવચ્છિન્નિનયથી ગુણ-પર્યાયમાં અભેદ	૨૦૦
સહભાવી પરિણામ પણ પર્યાય : શ્રીમદ્વિષેણસૂરિ ... ૧૮૭		ગુણાન્યત્વવાદિમતસ્થાપનમ્	૨૦૧
વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અંગે શંકા-સમાધાન	૧૮૭	સંમતિતર્કમાં ગુણાર્થિકનયમીમાંસા	૨૦૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુણ અતિરિક્ત છે : પૂર્વપક્ષી	૨૦૧	દ્રવ્ય અનાવશ્યક થવાની આપત્તિ	૨૧૩
સમ્મતૌ સિદ્ધાન્તપક્ષદર્શનમ્	૨૦૨	કાર્યતાવચ્છેદકભેદાત્ કારણભેદસિદ્ધિમીમાંસા	૨૧૪
ગુણ-પર્યાય અભિન્ન છે : સિદ્ધાન્તવાદી	૨૦૨	કાર્યતાઅવચ્છેદકભેદથી અતિરિક્ત	
તત્ત્વાર્થસૂત્રેણ સહ વિરોધોદ્ભાવનમ્	૨૦૩	ગુણસિદ્ધિનો પ્રયાસ	૨૧૪
‘ગુણ’ શબ્દ પર્યાયભિન્નનો અવાચક	૨૦૩	અતિરિક્ત ગુણસિદ્ધિમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ	૨૧૪
દ્રવ્યલક્ષણ સૂત્રની મીમાંસા	૨૦૩	કાર્યભેદાત્કારણભેદવિમર્શ:	૨૧૫
ગુણ-પર્યાયયો: શબ્દભેદ: , અર્થાઽભેદ:	૨૦૪	પ્રકારાન્તરથી અન્યોન્યાશ્રય આપાદન	૨૧૫
‘વત્’ પ્રત્યયાર્થ મીમાંસા	૨૦૪	સ્વાતન્ત્ર્યેણ ગુણસ્ય પર્યાય: નાસ્તિ	૨૧૬
નામાદિભેદ અર્થભેદઅસાધક : કુંદકુંદસ્વામી	૨૦૪	‘આછી લાલાશ - ઘેરી લાલાશ’ વ્યવહારનો વિચાર ..	૨૧૬
દશપદસ્ય સદ્વ્ય્યા-સદ્વ્યેયવાચકત્વવિમર્શ:	૨૦૫	સ્વાતન્ત્ર્યોપચારેણ નામત્રિતયસિદ્ધિ:	૨૧૭
ગુણશબ્દાર્થ : સંખ્યા તથા સંખ્યાવિશિષ્ટ	૨૦૫	ગુણના પર્યાય અપારમાર્થિક	૨૧૭
પદાર્થ: પદાર્થેન અન્વેતિ - નિયમ વિચાર	૨૦૫	ગુણપર્યાય અંગે મહત્ત્વનો ખુલાસો	૨૧૭
પદાર્થકદેશેઽપિ અભેદાન્વય:	૨૦૬	પર્યાયના સમાનાર્થક શબ્દો	૨૧૭
એક દેશમાં અભેદ અન્વય બોધ ક્વચિત્ સ્વીકાર્ય	૨૦૬	અધ:પતનમાં જવાબદારી આપણી	૨૧૭
‘દશગુણો રૂપાણો’ વાક્યવિચાર	૨૦૬	પરકીયદોષારોપણનિરાકરણં શ્રેય:	૨૧૮
ગુણશબ્દ: સ્વાભાવિકધર્મવાચક:	૨૦૭	નિરાશાવાદમાંથી બહાર નીકળીએ	૨૧૮
ગુણનિરૂપણમાં અભ્યુચ્ચયવાદ	૨૦૭	एकानेकस्वभावादिभि: ભેદસિદ્ધિ:	૨૧૯
ગો-બલિવર્દ ન્યાય વિચાર	૨૦૭	દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયમાં ભેદની વિચારણા	૨૧૯
ગો-બલિવર્દન્યાયેન ઉપપાદનમ્	૨૦૮	દ્રવ્ય-ગુણાદિમાં એકાનેક સ્વભાવથી ભેદ	૨૧૯
પર્યાયભિન્ન ગુણ અસિદ્ધ	૨૦૮	પરસ્પર અવૃત્તિધર્મ ભેદસાધક	૨૧૯
વાચકમુખ્યવચનાઽવિરોધ:	૨૦૯	વિલક્ષણસ્વભાવચતુષ્કપ્રણિધાનમ્	૨૨૦
ગુણ-પર્યાયમાં ભેદકલ્પનાનું પ્રયોજન	૨૦૯	નિર્મળ ગુણ-પર્યાય પ્રયત્નસાધ્ય	૨૨૦
ભેદપક્ષમાં ગુણલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ	૨૦૯	નિયતાઽઽધારાઽઽધેયભાવેન મિથોભેદસિદ્ધિ:	૨૨૧
રાજવાર્તિકસમીક્ષા	૨૧૦	દ્રવ્ય-ગુણાદિગ્રાહક ઈન્દ્રિયમાં ભેદ	૨૨૧
અકલંકમત નિરાકરણ	૨૧૦	નૈયાયિકમતાનુસાર દ્રવ્ય અને ગુણાદિમાં ભેદસિદ્ધિ ...	૨૨૧
રાગાદિ વિલય : વિવિધનયપ્રયોજન	૨૧૦	દ્રવ્યસ્ય દ્વીન્દ્રિયગ્રાહ્યતાવિમર્શ:	૨૨૨
સર્વનયાભ્યાસપ્રયોજનપ્રદર્શનમ્	૨૧૧	દ્રવ્યસ્ય રાસનાદિપ્રત્યક્ષસ્થાપનમ્	૨૨૩
પર્યાય: ગુણાનુપાદેય:	૨૧૨	નૈયાયિકમતનું નિરાકરણ	૨૨૩
પર્યાયકારણ ગુણ નથી : શ્વેતાંબર	૨૧૨	રસાધારની અનુમિતિ : નૈયાયિક	૨૨૩
પ્રાચીન-અર્વાચીન સંવાદનો સમન્વય	૨૧૨	રસનેદ્રિય પણ દ્રવ્યગ્રાહક	૨૨૩
સ્યાદ્વાદકલ્પલતા-રત્નાકરસંવાદ:	૨૧૩	જ્ઞાનાદીન્દ્રિયસ્યાઽપિ દ્રવ્યગ્રાહકતા	૨૨૪
દ્રવ્યનું બીજું લક્ષણ	૨૧૩	વ્યવસાય - અનુવ્યવસાયની વિચારણા	૨૨૪

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
જૈનમતે 'પુષ્પં' જિઘ્રામિ' વાક્યાર્થ વિચાર	૨૨૪	બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યનું નિરાકરણ	૨૩૨
'જિઘ્રતિ' સ્થલે શાબ્દબોધમીમાંસા	૨૨૫	દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયનો ભેદ	૨૩૨
'જિઘ્રતિ' સ્થળમાં ગદાધરમત	૨૨૫	ગુણ-પર્યાયયોઃ કાલ્પનિકા ભેદઃ	૨૩૩
ગદાધરમતમીમાંસા	૨૨૫	સહઅનેકાન્ત-ક્રમઅનેકાન્તનો બોધ	૨૩૩
ઘૃત્પત્તિવાદમીમાંસા	૨૨૬	ચિત્તવૃત્તિને આત્માભિમુખ કરીએ	૨૩૩
'કર્પૂરં' જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમ્' - સ્થળે		સંજ્ઞાદિભિઃ દ્રવ્ય-ગુણાદિભેદઃ	૨૩૪
ગદાધરમત બાધિત	૨૨૬	દ્રવ્ય-ગુણાદિમાં સંજ્ઞા, સંખ્યાદિથી ભેદસિદ્ધિ	૨૩૪
ગદાધરસિદ્ધાન્તથી ગદાધરમતનું નિરાકરણ	૨૨૬	આચારાદ્ગવૃત્તિસંવાદઃ	૨૩૫
'કર્પૂરં' જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમિતિ' શાબ્દબોધવિમર્શઃ	૨૨૭	દ્રવ્યાદિના લક્ષણ વિભિન્ન	૨૩૫
નૈયાયિકમતમાં વાક્યભેદઆપત્તિ	૨૨૭	પર્યાયવ્યુત્પત્તિઃ	૨૩૬
પ્રતિયોગ્યભાવાન્વયૌ તુલ્યયોગ-ક્ષેમૌ	૨૨૮	પર્યાયલક્ષણ પરામર્શ	૨૩૬
ખંડશઃ શક્તિની મીમાંસા	૨૨૮	પર્યાયના વિભિન્ન લક્ષણોનો વિચાર	૨૩૬
ગદાધરને અપસિદ્ધાન્ત દોષની આપત્તિ	૨૨૮	દ્રવ્યાદિમાં પ્રતીતિભેદ	૨૩૬
ગદાધરમતમીમાંસા	૨૨૯	દ્રવ્યાદિત્રિતયભેદસિદ્ધિઃ	૨૩૭
'આમોદં' જિઘ્રતિ' સ્થળે ગદાધરમત બાધિત	૨૨૯	અન્યોન્યાશ્રય શંકા-સમાધાન	૨૩૭
'દ્રા' ધાતુનો શક્યાર્થ દ્રાણજ પ્રત્યક્ષ	૨૨૯	દ્રવ્યાદિમાં સ્થિતિભેદ	૨૩૭
દ્રાધાતુશક્યતાવચ્છેદકોપદર્શનમ્	૨૩૦	પારમાર્થિકૌપચારિકભેદવિચારઃ	૨૩૮
કર્મણિ પ્રયોગથી દ્રાણેન્દ્રિયમાં દ્રવ્યગ્રાહકતાસિદ્ધિ	૨૩૦	દ્રવ્ય ગુણાદિથી નિરપેક્ષ, ગુણાદિ દ્રવ્યસાપેક્ષ	૨૩૮
સુદર્શનાચાર્યવ્યાખ્યા ગદાધરને પ્રતિકૂળ	૨૩૦	સાગર તરંગનિરપેક્ષ, તરંગ સાગરસાપેક્ષ	૨૩૮
નૈયાયિકમતમાં આશ્રયઅનવચ્છિન્ન -		અનુયોગદ્વારમાં દ્રવ્યાદિ વચ્ચે ભેદવિવક્ષા	૨૩૮
રૂપપ્રત્યક્ષની આપત્તિ	૨૩૦	ત્રિવિધનામતાત્પર્યપ્રકાશનમ્	૨૩૯
દ્રવ્યગ્રહે સદ્વ્યગ્રાહાનિયમઃ	૨૩૧	દ્રવ્યાદૈતનું નિરાકરણ	૨૩૯
સંખ્યાગ્રાહક ક્ષયોપશમવિશેષ : જૈન	૨૩૧	દ્રવ્યાદિભેદસમર્થનોપસંહારઃ	૨૪૦
દ્રાણેન્દ્રિયસ્યાઽપિ દ્રવ્યગ્રાહકતા	૨૩૨	શાખા - ૨ - અનુપ્રેક્ષા	૨૪૧

कर्णिकोपयुक्तं यत् कोशग्रन्थकदम्बकम् ।
कोशविदां विमोदाय प्रदर्श्यते मुदा हि तत् ॥

द्व्यानुयोगपरामर्शकृष्टिङ्गामां उपयुक्त कोशग्रंथोनी यादी

(१) *अनेकार्थनाममाला	(२२) एकाक्षरशब्दमाला
(२) अनेकार्थनिघण्टु	(२३) एकाक्षरसंज्ञकाण्ड
(३) अनेकार्थसङ्ग्रहकोश	(२४) एकाक्षरीनाममाला
(४) अभिधानचिन्तामणिनाममाला	(२५) एकाक्षरीमातृकाकोश
(५) अभिधानचिन्तामणिशेषनाममाला	(२६) कल्पद्रुकोश
(६) अभिधानरत्नमाला	(२७) त्रिकाण्डशेषकोष
(७) अभिधानाद्येकाक्षरीनाममाला	(२८) नानार्थरत्नमाला
(८) अमरकोश	(२९) परमानन्दीयनाममाला
(९) एकाक्षरकाण्ड	(३०) बङ्गीयविश्वकोश
(१०) एकाक्षरकोश (पुरुषोत्तमदेवकृत)	(३१) मङ्गलकोश
(११) एकाक्षरकोश (महाक्षपणकृत)	(३२) मुक्तावलीकोश
(१२) एकाक्षरकोश (मनोहरकृत)	(३३) मेदिनीकोश
(१३) एकाक्षरनाममाला (शाहराजकृत)	(३४) लघुतमनामकोश
(१४) एकाक्षरनाममाला (मेदिनीकरकृत)	(३५) विश्वप्रकाशकोश
(१५) एकाक्षरनाममाला (विश्वप्रकाशकोशकृत)	(३६) विश्वलोचनकोश
(१६) एकाक्षरनाममाला (वररुचिकृत)	(३७) वैजयन्तीकोश
(१७) एकाक्षरनाममाला (सुधाकलशीय)	(३८) शब्दरत्नाकर
(१८) एकाक्षरनाममाला (सौभरिकृत)	(३९) शाश्वतकोश
(१९) एकाक्षरनाममालिका (अमरचन्द्रकृत)	(४०) हलायुधकोश
(२०) एकाक्षरनाममालिका (विश्वशम्भुकृत)	(४१) हेमानेकार्थकोश
(२१) एकाक्षरबीजनाममाला	

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ટીકા

ટીકા-

દ્રવ્યાનુયોગ માહાત્મ્ય

દ્રવ્યાનુયોગ-સંનિર્ણય-શાસ્ત્ર-૧

દ્રવ્યાનુયોગમાહાત્મ્યમ

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ ટાળ-૧

દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શઃ શાસ્ત્રા-૧

દ્રવ્યાનુયોગમાહાત્મ્યમ્

शाखा - १ : द्रव्यानुयोगमाहात्म्यम्

ग्रन्थमङ्गलोपदर्शनम् (१/१)

प्रतिज्ञाप्रदर्शनम् (१/१)

अनुयोगस्वरूप-भेद-लक्षणनिरूपणम् (१/१)

द्रव्यानुयोगमाहात्म्यम् (१/२+३)

ज्ञानस्य मुख्यत्वम् (१/३)

दोषग्रस्ताऽऽहारग्रहणविषये विविधभूतमीमांसा (१/४)

ज्ञानस्य बलवत्त्वम् (१/४)

द्रव्यानुयोगोत्कर्षविधौतनम् (१/५)

प्रमाणवादतः साधुस्वरूपोपदर्शनम् (१/५)

शुक्लध्यानस्वरूपमीमांसा (१/६)

द्रव्य-गुणादिप्रज्ञातः शुक्लध्यानसम्भवः (१/६)

गीतार्थस्य परिचयः (१/७)

इच्छायोगस्य स्वरूपम् (१/८)

गुरोः महत्ता (१/८)

ज्ञानविषयकः मदः सन्तोषश्च त्याग्यः (१/९)

* દૂંડસાર *

: શાખા - ૧ :

મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મ.સા. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ શરૂ કરતાં પોતાના ગુરુજનોને મંગલનિમિત્તે યાદ કરે છે. જ્ઞાન આત્માનો પ્રધાન ગુણ હોવાથી એ જ્ઞાનાત્મક આત્મસ્વરૂપને ઝંખતા જ્ઞાનરુચિવાળા આત્માર્થી જીવોને લક્ષમાં રાખીને આ ગ્રંથ રચાયેલ છે. [૧/૧]

જૈન દર્શન એટલે એકાંતવાદી બૌદ્ધ, સાંખ્ય, નૈયાયિક... વગેરે સર્વ દર્શનોની માન્યતાઓનો વિવેકદૃષ્ટિથી સાપેક્ષ સમન્વય. શક્તિ હોવા છતાં આવા જૈનદર્શનના તલસ્પર્શી જ્ઞાનને મેળવવાનો પુરુષાર્થ છોડીને ફક્ત ચારિત્રની ક્રિયાને જ મુખ્ય બનાવવાની નથી. પરંતુ ભગવદ્ભક્તિપૂર્વક જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયાત્મક મોક્ષમાર્ગમાં આગેફૂથ કરવાની છે. [૧/૨]

ઉપદેશપદ ગ્રંથમાં પણ શુદ્ધ ગોચરી વગેરેને ગૌણ યોગ તરીકે બતાવેલ છે અને નૈશ્વર્યિક પંચાચારમય દ્રવ્યાનુયોગને પ્રધાનયોગ તરીકે બતાવેલ છે. તેમાં ભૌતધાતકનું દૃષ્ટાંત સમજાવીને ગુરુકુલવાસને, ગુરુની આજ્ઞાને જીવનમાં મુખ્ય બનાવવાની વાત કરેલ છે. [૧/૩]

પંચકલ્પભાષ્યમાં પણ આવશ્યકતા મુજબ, દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસ માટે વિવેકદૃષ્ટિથી દોષિત ગોચરીની રજા આપેલ છે. કારણ કે દ્રવ્યશુદ્ધિ કરતાં ભાવશુદ્ધિ વધારે મહત્ત્વની છે. [૧/૪]

દ્રવ્યાનુયોગસંબંધી જ્ઞાનના આધારે સમ્યગ્દર્શનને શુદ્ધ કરી, તાત્ત્વિક ચારિત્રને પાળી સાધુ મહાન બને છે. દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી સુલભબોધિપણું મળે છે. માટે આત્માર્થી સાધકે દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરવો. આ વાત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં તથા ઉપદેશમાલામાં બતાવેલ છે. સંવિગ્ન બહુશ્રુતની ગેરહાજરીમાં શિથિલાચારી એવા સંવિગ્નપાક્ષિક બહુશ્રુત પાસેથી પણ શાસ્ત્રનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન મેળવવું. [૧/૫]

દ્રવ્યાનુયોગના વિચાર દ્વારા જીવ શુકલધ્યાનનો પાર પામે છે. યોગની સ્થિરતા દ્વારા સાંસારિક ભાવોથી ઉદાસીન બનેલો જીવ ક્ષપકશ્રેણી માંડીને કેવળજ્ઞાનને મેળવે છે. આમ દ્રવ્યાનુયોગના પરિશીલનથી કેવળજ્ઞાન માટે અનિવાર્ય એવા ધ્યાનાભ્યાસ અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય સુસાધ્ય બને છે. [૧/૬]

સમ્મતિતર્ક ગ્રંથમાં પણ જણાવેલ છે કે તાત્ત્વિક સાધુપણું દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી મળે છે. જે દ્રવ્યાનુયોગ ભણે નહિ અથવા શક્તિ હોવા છતાં જેને દ્રવ્યાનુયોગની રુચિ નથી તે સાધુ જ નથી કહેવાતો. આમ જ્યાં દ્રવ્યાનુયોગ નથી ત્યાં નૈશ્વર્યિક ચારિત્ર જ નથી. માટે યથાશક્તિ ચારિત્રાચારનું પાલન કરી દ્રવ્યાનુયોગના પરમાર્થોને મેળવવા સાધકે કટિબદ્ધ બનવું જોઈએ. [૧/૭]

દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસમાં તત્પર એવા સાધકે તથાવિધ ગીતાર્થ ગુરુની સેવા કરતાં કરતાં સારા નિમિત્તો દ્વારા બળ મેળવી પોતાની જાતને સુધારતા રહેવી. સંઘને વિશે ગુણાનુવાદ, ગુણાનુરાગ કેળવવો. નિંદા વગેરેથી દૂર રહેવું અને ગ્રંથિમુક્ત બનવા દ્વારા મોક્ષમાર્ગે વિકાસ કરવો. [૧/૮]

મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતા વધતા શાસ્ત્રના અભ્યાસ દ્વારા બોધને સૂક્ષ્મ કરવો. તથા તેનાથી છકી ન જવું કે જ્ઞાનાભ્યાસમાં સંતોષી પણ ન બનવું. આગમના પરમાર્થ જાણવા-માણવા માટે સદ્ગુરુને સમર્પિત બનવું. [૧/૯]

॥ महामहिमश्रीशङ्खधरपार्थनाथाय नमः॥

॥ श्रीदान-प्रेम-भुवनभानु-जयघोषसूरि-पंच्यासविश्वकल्याणविजयसद्गुरुभ्यो नमः॥

તાર્કિકશિરોમણિ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીકૃત

द्रव्य-गुण-पर्यायनो रास

સ્વોપજ સ્તબકાર્થ સહિત

ઢાળ - ૧

(રાગ : દેશાખ - ચોપાઈ)

ટબાનો મંગલ શ્લોક → 'ऐन्द्रं धाम' हृदि *स्मृत्वा वक्ष्ये सुगमया गिरा।

*द्रव्यानुयोगरासस्य भावं भविहितावहम्॥૧॥

* દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા સુવાસ *

ગુરુવર પ્રણમી પ્રેમથી, નમી શંખેશ્વર પાસ;

દ્રવ્યાનુયોગકર્ણિકા તણી, ફેલાય છે સુવાસ ॥૧॥

શારદમાત કૃપા કરી, મુજ મન પૂરો આશ;

સેવકજનહિત ચિત્ત ધરી, મુજ મુખ કરજો વાસ ॥૨॥

ટબાનો મંગલ શ્લોકનો અર્થ :- ઈન્દ્રસંબંધી = આત્મસંબંધી જ્ઞાનતેજનું હૃદયમાં સ્મરણ કરીને દ્રવ્યાનુયોગરાસના ભાવને સરળ ભાષાથી કહીશ. એ ભાવ ભવ્ય જીવો માટે હિતકારી છે. (૧)

બુધ્ધિ :- શ્રીવિક્રમાર્કની ૧૭-૧૮મી શતાબ્દીના અલંકાર જિનશાસનશાણગાર મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી ગણિવર્યશ્રીએ સંસ્કૃતભાષાના અનભિજ્ઞ જિજ્ઞાસુઓ માટે જૂની ગુજરાતી (મારુ ગુર્જર અને કવચિત્ અપભ્રંશ) ભાષામાં રચેલ 'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' સ્વોપજ સ્તબકાર્થ (ટબાર્થ) સહિત વર્તમાનમાં મળે છે. ૧૭ ઢાળમાં રચાયેલ પ્રસ્તુત રાસના પૂર્ણ-અપૂર્ણ કુલ નવ મુદ્રિત પુસ્તકો વર્તમાન કાળે મળે છે. તદુપરાંત કોબા, પાટણ, આગ્રા, માંડલ, મોરબી, લીંબડી, એલ.ડી. ઈન્ડોલોજી વગેરેના જ્ઞાનભંડારમાંથી કુલ ૩૬ હસ્તપ્રતોની પ્રતિનકલો (Photo Copies) મને મળી. હસ્તપ્રતોની પ્રતિનકલોમાં વધુ શુદ્ધ-સારા અને અનેક નવા પાઠો મળ્યા. પુસ્તકોમાં મુદ્રિત ટબા કરતાં ઘણું મોટું કદ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસના ટબાનું હસ્તપ્રતોના આધારે જણાયું. તેનું સંશોધન+સંપાદન કરી તેના આધારે સંસ્કૃત ભાષામાં "દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ" નામનો શ્લોકબદ્ધ મૂળગ્રંથ + 'દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા' નામની તેની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા રચવાનું સૌભાગ્ય

૧. તમામ મુદ્રિત પુસ્તકોમાં આ શ્લોક નથી. લી.(૪)+સં.(૧)+કો.(૩)+સિ.+આ.માં આ શ્લોક મળે છે. હસ્તપ્રતોના સંકેત માટે 'દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ-કર્ણિકા-સુવાસકારની હૃદયોર્મિ'માં 'રાસની હસ્તપ્રતોનો પરિચય' વિભાગને (પૃષ્ઠ ૪૮ થી ૫૧) જુઓ. ♦. કો.(૫+૬+ ૧૦+૧૨+૧૩+૧૪+૨૧)+ભા.+B.(૧)+લી.(૧+૨+૩)+સં.(૨+૩)માં તથા શાં.ને છોડીને પૂર્વ મુદ્રિત તમામ પુસ્તકોમાં ટબાનો મંગલશ્લોક આ મુજબ છે. ऐन्द्रश्रेणिनतं नत्वा जिनं तत्त्वार्थदेशिनम्। प्रबन्धे लोकवाचाऽत्र लेशार्थः कश्चिदुच्यते॥ શાં.માં ટબાનો મંગલશ્લોક જ નથી. *. સિ.માં 'સ્મૃત્વા' ના સ્થાને 'ધ્યાત્વા' પાઠ છે. ❖. આ.(૧)માં 'દ્રવ્યાનુયોગસારસ્ય' પાઠ છે.

►દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસનો ટભાર્થ લખિઈ છે શ્રીગુરુપ્રસાદાત્.† તિહાં પ્રથમ ગુરુનઈ નમસ્કાર કરીનઈ *પ્રયોજનસહિત અભિધેય દેખાડઈ છઈ.

શ્રીગુરુ જીતવિજય મન• ધરી, શ્રીનયવિજય સુગુરુ આદરી;
આતમ*અર્થિનઈ *ઉપગાર, કરું દ્રવ્યઅનુયોગ* વિચાર ॥૧/૧॥ (૧)◻

• દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ: •

શાખા - ૧

શ્રીજીતવિજયં નત્વા, શ્રીનયવિજયં તથા ।

આત્માર્થિહિતહેતોર્હિ દ્રવ્યાનુયોગ ઈક્ષ્યતે ॥૧/૧॥

• દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા •

શ્રીશંકરેશ્વરપાર્થ પ્રણમ્ય ભાવતઃ સ્વગુરુવર્ગજ્ઞૈવ,

યશોવિજયવાચકકૃતં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસમુપજીવ્ય ।

અસ્મદુપજ્ઞો દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શઃ સ્તબકમનુસૃત્ય;

યશોવિજયકવિકૃતમપ્ત્રંશભાષાપ્રથિતં વિવ્રિયતે હિ ॥૧/૧॥ [સવૈયા]

દેવ-ગુરુપ્રસાદથી મને સંપ્રાપ્ત થયું. ત્યાર બાદ સંસ્કૃતભાષાના અનભિજ્ઞ વાચકો માટે ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા સુવાસ’ નામનું ગુજરાતી વિવેચન કરાય છે. દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ + પરામર્શકર્ણિકા સંસ્કૃત વ્યાખ્યામાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસનો તથા તેના સ્તબકનો અર્થ પ્રાયઃ પૂર્ણતયા સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તેથી રાસનું અને સ્તબકનું પણ ગુજરાતી વિવેચન ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા સુવાસ’માં સમાઈ જાય છે. માટે રાસનું તથા તેના સ્તબકનું અલગ ગુજરાતી વિવરણ અહીં કરવામાં આવેલ નથી. આ પુસ્તકમાં ઉપર છાપેલ જૂની ગુજરાતી ભાષામાં નિબદ્ધ રાસ અને તેનો સ્તબક તથા દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ + પરામર્શકર્ણિકાને જોવાથી ઉપરોક્ત હકીકત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

વિચાર :- શ્રીજીતવિજયજી મહારાજને તથા શ્રીનયવિજયજી મહારાજને નમસ્કાર કરીને આત્માર્થી જીવના હિતને માટે જ દ્રવ્યાનુયોગનો અહીં વિચાર-વિમર્શ-પરામર્શ કરવામાં આવે છે. (૧/૧)

૬ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા વ્યાખ્યાના મંગલશ્લોકનો અર્થ ૬

શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાનને તથા નિજ ગુરુવર્ગને ભાવથી નમસ્કાર કરીને, મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવર દ્વારા રચિત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસનો આધાર લઈને અમે બનાવેલ

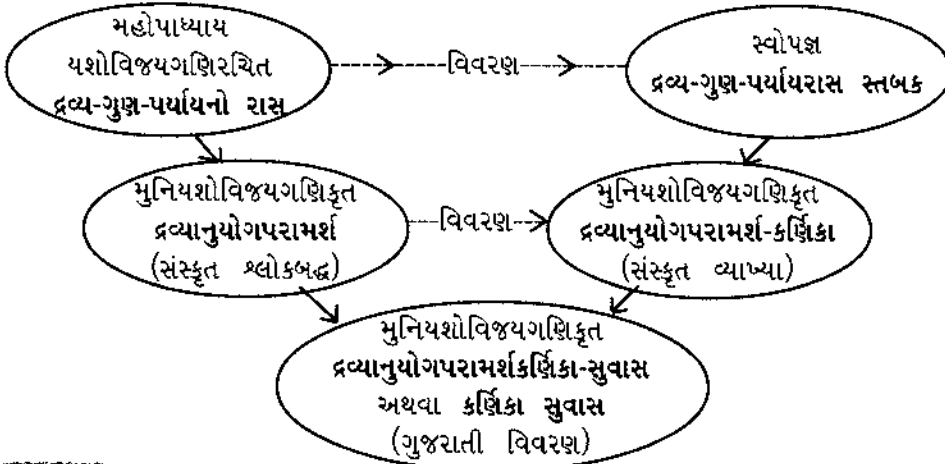
►....◄ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + આ. (૧)માં છે. ★ પહિલઈ બિ પદૈ મંગલાચરણ દેખાડયું-નમસ્કાર કર્યા તે (૧) આત્માર્થી ઈહાં અધિકારી (૨), તેહનઈ અવબોધ થાસ્યઈ-ઉપકારરૂપ પ્રયોજન (૩), દ્રવ્યનો અનુયોગ તે ઈહાં અધિકાર (૪). ગ્રન્થકારની ટિપ્પણી.(મ.+મો.(૨)+કો.(૧૨)માં છે.) ● પુસ્તકોમાં ‘મનિ’ પાઠ. કો.(૨+૪)+મો.(૨)નો પાઠ લીધેલ છે. ❖ પુસ્તકોમાં ‘અરથીનઈ’ પાઠ. આ. (૧)નો પાઠ અહીં લીધો છે. ★ પુસ્તકોમાં ‘ઉપકાર’ પાઠ. કો.(૨+૧૦)નો પાઠ લીધેલ છે. આ.(૧) માં ‘ઉપકારી... વિચારિ’ પાઠ. ❖ કો.(૩)માં ‘અનુજોગ’ પાઠ છે. ◻ સમગ્ર રાસની ગાથાઓનો સળંગ ક્રમાંક આ રીતે ()માં આપવામાં આવ્યો છે.

શ્રીજીતવિજય પંડિત, અનઈ શ્રીનયવિજય પંડિત એ બેહુ ગુરુનઈ (આદરી=) 'આદરેં કરી' (મન ધરી=) ચિત્તમાંહિ સંભારીનઈ, *એતદ્ગુરુતત્ત્વ દેખાડયો,* આતમાર્થી = જ્ઞાનરુચિ જીવના ઉપકારનઈ

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - શ્રીજીતવિજયં તથા શ્રીનયવિજયં નત્વા આત્માર્થિહિતહેતોઃ હિ દ્રવ્યાનુયોગ ઈક્ષ્યતે ॥૧૭/૧૧॥

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસાનુસારિણો દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શસ્ય અસ્મદુપજ્ઞસ્ય વ્યાખ્યા લિખ્યતે શ્રીગુરુ-પ્રસાદાત્ । શ્રીજીતવિજયં પण्डितं स्वगुरुज्येष्ठगुरुभ्रातृतया गुरुतुल्यं तथा श्रीनयविजयं पण्डितं स्वगुरुदेवं चेतसि समादरेण संस्मृत्य नत्वा च । अनेन गुरुतत्त्वम् उपादर्शि मङ्गलज्वाकारि । अधिकारि-प्रयोजनयोः प्रदर्शनार्थमाह - आत्मार्षिहितहेतोः = ज्ञानस्य अन्तरङ्गत्वेन क्रियापेक्षया-

'દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ' નામના ગ્રંથનું વિવરણ, મહોપાધ્યાય યશોવિજયકવિએ અપભ્રંશ ભાષામાં બનાવેલ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસના ટબાને (સ્તબકને) અનુસરીને, અમારા દ્વારા (=મુનિ યશોવિજય ગણી દ્વારા) કરાય છે. (મહોપાધ્યાયજી મહારાજે ઉપાધ્યાય પદની પ્રાપ્તિ પૂર્વે કવિ અવસ્થામાં 'દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ' ગ્રંથ રચેલો છે. જુઓ - રાસ ૧૭/૧૧. તેથી 'યશોવિજયકવિકૃતમ્' આવો ઉલ્લેખ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકાના મંગલ શ્લોકમાં કરેલ છે.)

નિબંધ :- શ્રીગુરુભગવંતોની કૃપાથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસના આધારે અમારા દ્વારા રચાયેલ 'દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ' ગ્રંથની 'દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા' નામની સંસ્કૃતવ્યાખ્યાનો ગુજરાતી ભાષામાં અર્થ લખાય છે. પોતાના (મહોપાધ્યાય યશોવિજયગણિવરના) ગુરુદેવના મોટા ગુરુભાઈ હોવાથી ગુરુતુલ્ય એવા પંડિત શ્રીજીતવિજયજી મહારાજને તથા મારા (મહોપાધ્યાયજીના) ગુરુદેવ પંડિત શ્રીનયવિજયજી મહારાજને ચિત્તમાં અત્યંત આદરપૂર્વક યાદ કરીને તથા નમસ્કાર કરીને અહીં દ્રવ્યાનુયોગનો પરામર્શ થાય છે. શ્લોકના પૂર્વાર્ધ દ્વારા ગુરુતત્ત્વને દેખાડ્યું તથા મંગલાચરણ કર્યું. આ ગ્રંથને ભણવાના અધિકારીનો

▶....◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + આ.(૧)માં છે.

.... ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. ફક્ત કો.(૧૧)માં છે.

હેતઈ દ્રવ્યાનુયોગ વિચાર કરું છું.

ડમ્યર્હિતત્વાત્, પ્રધાનાત્મગુણત્વાત્, દર્શન-ચારિત્રાદિગુણકારણત્વાચ્ચ તથા દ્રવ્યાનુયોગસ્ય મુખ્યતયા વિશિષ્ટજ્ઞાનરુચિજીવોપકારકત્વાદ્ જ્ઞાનરુચિજીવોપકારકૃતે હિ = એવ દ્રવ્યાનુયોગઃ = દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયગોચરઃ સૂત્રાત્મકઃ અર્થાત્મકશ્ચ વિચારઃ વિવિધનયાડમિપ્રાયેણ ઈક્ષ્યતે = વિમૃશ્યતે મહોપાધ્યાય-ન્યાયવિશારદ-યશોવિજયગણિભિઃ દ્રવ્યાનુયોગરાસાડપરાડમિધાને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસાડડચ્ચે અપભ્રંશ-ભાષાનિબદ્ધે પ્રબન્ધે સ્વોપજ્ઞસ્તબકાન્વિતે, તદનુસારેણ ચ રચિતસ્ય દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શસ્ય વૃત્તૌ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકાડમિધાનાયાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસસ્તબકાર્થમનુસૃત્ય મયા શ્રીભુવનભાનુસૂરીશિષ્ય-પંન્યાસશ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયગણિશિષ્યેણ ગણિના યશોવિજયેન સ્વતન્ત્ર-સમાનતન્ત્રાડન્યતન્ત્રગ્રન્થસન્દર્ભા-ડમિનવયુક્ત્યાદ્યુપબૃંહણત્વ ઇતિ પ્રતિજ્ઞા જ્ઞેયા ।

इदमत्र चेतसि कर्तव्यम् - आत्मार्थिनो जीवा द्विधा - (१) मुख्यतया ज्ञानरुचिशालिनः (२)

અને પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરવા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલ છે કે ‘આત્માર્થી જીવના જ હિત માટે દ્રવ્યાનુયોગનો વિચારવિમર્શ થાય છે.’ આત્માર્થી એટલે જ્ઞાનરુચિવાળો જીવ. ‘ક્રિયારુચિવાળો કે ધ્યાનરુચિવાળો કે દર્શનરુચિવાળો... એટલે આત્માર્થી’ એવું કહેવાના બદલે ‘જ્ઞાનરુચિવાળો જીવ એટલે આત્માર્થી’ - આવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્રિયાની અપેક્ષાએ જ્ઞાન અંતરંગ હોવાથી વધુ મહત્વપૂર્ણ છે. તેમ જ આત્માનો મુખ્ય ગુણ જ્ઞાન છે. સમ્યગ્ દર્શન, ચારિત્ર આદિનું પણ તે કારણ છે. માટે ‘આત્માર્થી = જ્ઞાનરુચિવાળો જીવ’ આવું કહેવું વ્યાજબી જ છે. વળી, દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે વિશિષ્ટજ્ઞાનરુચિવાળા જીવોને જ ઉપકારક છે; નહિ કે ચારિત્રાદિના વિશિષ્ટ અર્થી જીવોને. એ આશયથી પણ અહીં ‘આત્માર્થી’ શબ્દનો અર્થ ‘જ્ઞાનરુચિ’ કરેલ છે. ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ શબ્દનો અર્થ છે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના પ્રતિપાદક શાસ્ત્રવચનોની અને તેના અર્થની વિચારણા. (દા.ત. સૂયગડાંગસૂત્ર એટલે સૂત્રાત્મક દ્રવ્યાદિવિચારણા. સૂયગડાંગસૂત્રવૃત્તિ એટલે અર્થાત્મક દ્રવ્યાદિવિચારણા.) આવા દ્રવ્યાનુયોગની વિવિધ નયોના અભિપ્રાયથી વિચારણા મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય ગણિવરે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ + ટબા’માં કરેલ છે. ટબાના મંગલ શ્લોક મુજબ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ ગ્રંથનું બીજું નામ ‘દ્રવ્યાનુયોગરાસ’ છે. મહોપાધ્યાયશ્રી દ્વારા રચિત ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ’ને અને તેના ‘ટબા’ના અર્થને અનુસરીને તેમજ સ્વતંત્રગ્રંથ = શ્વેતાંબરજૈનદર્શનગ્રંથ, સમાનતંત્રગ્રંથ = દિગંબરજૈનગ્રંથ, અન્યતંત્રગ્રંથ = ન્યાયાદિદર્શનશાસ્ત્ર - આ ત્રણેય પ્રકારના શાસ્ત્રોના સંદર્ભો તથા અભિનવ યુક્તિ વગેરે દ્વારા રાસનું અને ટબાનું સમર્થન કરીને શ્રીભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પંન્યાસપ્રવર શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણિવરના શિષ્ય ‘મુનિ યશોવિજય ગણી’ એવા નામને ધારણ કરનારા મારા વડે ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ની ‘દ્રવ્યાનુયોગ-પરામર્શકર્ણિકા’ નામની સંસ્કૃત વ્યાખ્યામાં દ્રવ્યાનુયોગ વિચારાય છે. તથા આ બન્નેનું ગુજરાતી ભાષામાં ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા સુવાસ’ અથવા ‘કર્ણિકાસુવાસ’ નામનું વિવરણ પણ મારા વડે રચાય છે. આ પ્રતિજ્ઞા જાણવી.

(इदम्) અહીં આ વાત ખ્યાલમાં રાખવી કે આત્માર્થી જીવો બે પ્રકારના હોય છે - (૧) પ્રધાનપણે જ્ઞાનરુચિવાળા અને (૨) પ્રધાનપણે ક્રિયારુચિવાળા. તેમાંથી આ ગ્રંથ દ્વારા પ્રધાનપણે જ્ઞાનરુચિવાળા

*અનુયોગ કહિઈ સૂત્રાર્થ વ્યાખ્યાન.

પ્રધાનતયા ક્રિયારુચિશાલિનશ્ચ । તત્ર જ્ઞાનરુચિશાલિષુ એવ અનેન પ્રકરણેન પ્રધાનતયા ઉપકારઃ શક્યઃ । અતઃ પ્રકૃતે આત્માર્થિશબ્દસ્ય ‘જ્ઞાનરુચિઃ’ इत्यर्थः કૃતઃ इति જ્ઞાયતે । યથા જ્ઞાનરુચિશૂન્યક્રિયારુચિશાલી જીવઃ આત્માર્થી इति વક્તું ન શક્યતે તથા ક્રિયારુચિશૂન્યજ્ઞાનૈકરુચિશાલી જીવોઽપિ આત્માર્થી इति વક્તું ન યુજ્યતે । તતશ્ચાત્ર આત્માર્થિપદેન જ્ઞાનરુચિઃ યદોચ્યતે તદા ‘ક્રિયારુચિઃ નાત્માર્થી’ इति ન બોદ્યવ્યમ્ ।

સામ્પ્રતમ્ અનુયોગપદં વ્યાખ્યામઃ । સૂત્રસ્ય સ્વાભિધેયેન સમં અનુરૂપઃ ઉત્પ્રેક્ષિતોઽપિ અનુકૂલો વા યોગલક્ષણો વ્યાપારઃ અનુયોગ ઉચ્યતે । તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણૈઃ¹ “અણુવચનમણુઓગો સુયસ્સ નિયણેણ જમભિદેણ્ણં । વાવારો વા જોગો જોઽણુસ્સોઽણુકૂલો વા ।।” (વિ.આ.ભા.૮૪૭) इति । તદુક્તં શ્રીશીલાઙ્કાચાર્યેણાપિ આચારાઙ્કસૂત્રવૃત્તૌ “સૂત્રાદ્ અનુ = પશ્વાદ્ અર્થકથનમિતિ ભાવના” (આ.૧/૧/૧/પૃ.૩) इति । તદુક્તં સ્થાનાઙ્કસૂત્રવૃત્તૌ શ્રીઅભયદેવસૂરિભિરપિ “અનુયોજનં = સૂત્રસ્ય અર્થેન સમ્બન્ધનમ્, અનુરૂપઃ અનુકૂલો વા યોગઃ = સૂત્રસ્યાભિધેયાર્થ પ્રતિ વ્યાપારઃ = અનુયોગઃ, વ્યાખ્યાનમિતિ ભાવઃ” (સ્થા.૧૦/સૂ.૧૧૮/પૃ.૫૨૪) इति । ક્વચિચ્ચ શાસ્ત્રાનુસારિણી પર્યાલોચનાઽપિ અનુયોગ ઉચ્યતે ।

જીવો ઉપર જ ઉપકાર શક્ય હોવાથી અહીં ‘આત્માર્થી’ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનરુચિ કર્યો છે - એવો આશય જણાય છે. જેમ જ્ઞાનરુચિ વિના એકલી ક્રિયારુચિવાળા જીવને આત્માર્થી કહી શકાતો નથી, તેમ ક્રિયારુચિ વિના એકલી જ્ઞાનરુચિવાળા જીવને પણ આત્માર્થી કહી શકાતો નથી. એટલે ગ્રંથકાર ‘આત્માર્થી’ શબ્દનો અર્થ ‘જ્ઞાનરુચિ’ કરે ત્યારે ‘ક્રિયારુચિવાળો જીવ આત્માર્થી નથી’ - એવું ન સમજવું.

卐 અનુયોગની વ્યાખ્યા 卐

(સામ્પ્ર.) હવે સૌપ્રથમ તો અનુયોગની અમે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. સૂત્રને પોતાના અભિધેય-અર્થની સાથે જોડવું તેને અનુયોગ કહેવાય. એટલે કે સૂત્રને અનુરૂપ પ્રતિપાદન કે સ્વયં ઉત્પ્રેક્ષિત પણ સૂત્રને અનુકૂળ બને તેવું સંગત પ્રતિપાદન કરવા સ્વરૂપ યોગ તે અનુયોગ કહેવાય છે. તેથી જ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે જણાવેલ છે કે “શ્રુતને = શાસ્ત્રને ચોક્કસ એવા અર્થની સાથે જોડવાનું કામ કરવું = વ્યાપાર તે અનુયોગ કહેવાય. અથવા શાસ્ત્રને અનુકૂળ કે અનુરૂપ એવો અર્થનો યોગ = સંબંધ કરવો તે અનુયોગ કહેવાય.” આચારાંગસૂત્રની વ્યાખ્યા(Commentary)માં શ્રીશીલાંકાચાર્યજીએ પણ જણાવેલ છે કે “અનુ = સૂત્રની પાછળ, યોગ = અર્થનું જોડાણ કરવું તે અનુયોગ. મતલબ એ છે કે મૂળસૂત્રના અભ્યાસ પછી સૂત્રના અર્થનું નિરૂપણ કરવું તે અનુયોગ કહેવાય.” સ્થાનાંગસૂત્રવ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ પણ જણાવેલ છે કે ‘સૂત્રનો અર્થની સાથે સંબંધ જોડવો તે અનુયોગ. અથવા સૂત્રને અનુરૂપ કે અનુકૂળ બને તે રીતે સૂત્રનો અર્થની સાથે સંબંધ જોડવો તે અનુયોગ.’ તથા ક્યાંક શાસ્ત્રાનુસારી પર્યાલોચના = પરામર્શ પણ અનુયોગ કહેવાય છે.

❖...❖ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ કો.(૯) + સિ.માં નથી.

1. અનુવચનમનુયોગઃ શ્રુતસ્ય નિયતેન યદભિધેયેન! વ્યાપારો વા યોગો યોઽણુસ્સોઽણુકૂલો વા।।

તેહના ૪ ભેદ શાસ્ત્રઈ કહિયા- ચરણકરણાનુયોગ = આચારવચન, *આચારાજ* પ્રમુખ (૧), ગણિતાનુયોગ=સંખ્યાશાસ્ત્ર, *ચન્દ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ* પ્રમુખ (૨), ધર્મકથાનુયોગ = આખ્યાયિકાવચન, *જ્ઞાતા* પ્રમુખ (૩), દ્રવ્યાનુયોગ=ષડ્દ્રવ્યવિચાર, સૂત્રમધ્યે - *સૂત્રકૃતાઙ્ગ*, પ્રકરણમધ્યે *સમ્મતિ*, *તત્ત્વાર્થ* પ્રમુખ મહાશાસ્ત્ર (૪). તે માટઈ એ પ્રબંધ* કીજઈ છઈ. તિહાં● પણિ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવિચાર છઈ, તેણઈ એ શાસ્ત્ર* દ્રવ્યાનુયોગ જાણવો.* ॥૧/૧॥

શાસ્ત્રેષુ નિરુક્તલક્ષણોડનુયોગસ્તાવચ્ચતુર્થા ઉક્તઃ। વ્યાખ્યેયભેદાત્ શાસ્ત્રમપિ ચતુર્થા ભિદ્યતે। તથાહિ - (૧) ચરણ-કરણાનુયોગઃ આચારપ્રતિપાદકગ્રન્થઃ આચારાઙ્ગાદિઃ। (૨) ગણિતાનુયોગઃ સંખ્યાપ્રધાનશાસ્ત્રં ચન્દ્રપ્રજ્ઞાપ્તિમુખ્યમ્। (૩) ધર્મકથાનુયોગઃ આખ્યાયિકાપ્રદર્શકગ્રન્થઃ જ્ઞાતાધર્મ-કથાઙ્ગપ્રમૃત્તિઃ। (૪) દ્રવ્યાનુયોગઃ દ્રવ્ય-ગુણાદિનિરૂપણપ્રવણગ્રન્થઃ આગમસૂત્રમધ્યે મુખ્યતયા પૂર્વ દૃષ્ટિવાદઃ સામ્પ્રતન્તુ સૂત્રકૃતાઙ્ગપ્રમુખઃ, પ્રકરણમધ્યે ચ સમ્મતિતર્ક-તત્ત્વાર્થસૂત્રાદિમહાશાસ્ત્રમ્। દ્રવ્યાદિવિચારણાર્થમ્ અયં પ્રબન્ધઃ ક્રિયતે। અત્રાડપિ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયગોચરવિમર્શો વિવર્તતે इति દ્રવ્યાનુયોગતયાડયમવસેયઃ।

✽ અનુયોગના ચાર પ્રકાર ✽

(શાસ્ત્રેષુ.) શાસ્ત્રોમાં મૂળ સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા = વિવેચના સ્વરૂપ અનુયોગ ચાર પ્રકારે વિભાજિત થયેલ છે. કારણ કે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય શાસ્ત્રના અર્થ ચાર પ્રકારે હોવાથી શાસ્ત્રના પણ ચાર ભેદ થાય છે. તે આ રીતે - (૧) આચારના પ્રતિપાદક આચારાંગ વગેરે શાસ્ત્રો એટલે ચરણ-કરણાનુયોગ. (૨) સંખ્યા = આંકડા (ગણિત) મુખ્યતયા જેમાં દર્શાવાયેલ હોય તેવા ચન્દ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ વગેરે ગ્રંથો એટલે ગણિતાનુયોગ. (૩) આખ્યાન-કથા-કથાનિકા-વાર્તા-જીવનચરિત્રને દર્શાવનારા જ્ઞાતાધર્મકથાંગ વગેરે શાસ્ત્રો એટલે ધર્મકથાનુયોગ. (૪) દ્રવ્ય, ગુણ વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં તત્પર એવા શાસ્ત્રો એટલે દ્રવ્યાનુયોગ. આગમસૂત્રોની અંદર, પૂર્વ કાળમાં દૃષ્ટિવાદ નામનું બારમું અંગશાસ્ત્ર દ્રવ્યાનુયોગમાં ગણાતું હતું. વર્તમાન કાળમાં તો સૂચકાંગ (સૂત્રકૃતાંગ) વગેરે મૂળ આગમો મુખ્યતયા દ્રવ્યાનુયોગ તરીકે ગણાય છે. તથા આગમોત્તરકાલીન પ્રકરણ ગ્રંથોની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો સમ્મતિતર્ક, સિદ્ધસેનીય તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિ વગેરે મહાશાસ્ત્રોની દ્રવ્યાનુયોગમાં ગણના કરવામાં આવે છે. દ્રવ્યાદિની વિચારણા માટે આ પ્રબંધ રચવામાં આવે છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસઅનુસારી પ્રસ્તુત ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ નામના પ્રબંધ ગ્રંથમાં અને તેની ‘પરામર્શકર્ણિકા’ વ્યાખ્યામાં પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય વિશે વિચાર-વિમર્શ વિશેષ રીતે વિદ્યમાન છે. માટે આ ગ્રન્થ દ્રવ્યાનુયોગ તરીકે સમજવો.

અર્થ :- સાધુ-શ્રાવક-સમકિતી-માર્ગાનુસારી વગેરે જીવોના આચારનું, ક્ષેત્ર-કાળાદિ સંબંધી ગણિતનું, મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રનું અને દ્રવ્યાદિનું નિરૂપણ મુખ્યતયા આગમોમાં આવે છે. આ ચાર વિષયોને અનુલક્ષીને ક્રમશઃ આગમોનું વિભાજન ચાર વિભાગમાં કરવામાં આવેલ છે. (૧)

◆ મો.(૨)માં ‘મહાનિશીથ’ પાઠ. ✽. ‘પ્રકરણ’ પાલિ. ● તિહાં દ્રવ્યે ગુણ. પા. ✽ પુસ્તકોમાં ‘શાસ્ત્ર’ નથી. આ.(૧)માં છે. ✽...✽ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ કો.(૯) + સિ.માં નથી.

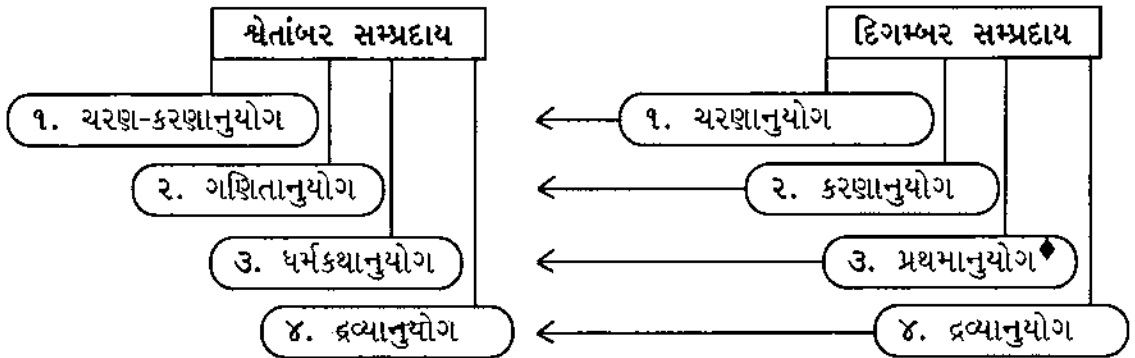
દિગંબરસમ્પ્રદાયે તુ ♦પ્રથમાનુયોગઃ, કરણાનુયોગઃ, ચરણાનુયોગઃ દ્રવ્યાનુયોગશ્ચેત્યેવં ચત્વારિ અનુયોગનામાનિ બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહવૃત્તૌ (ગા.૪૨/પૃ.૧૪૪) બ્રહ્મદેવેન દર્શિતાનિ । તત્ર પ્રથમાનુયોગો ધર્મકથાનુયોગે કરણાનુયોગશ્ચ ગણિતાનુયોગેઽન્તર્ભાવનીય इति ध्येयम् ।

દ્રવ્યાનુયોગલક્ષણમ્ ઓધનિર્યુક્તિભાષ્યવૃત્તૌ દ્રોણાચાર્યેણ “દ્રવ્યાનુયોગઃ સદસત્પર્યાલોચનારૂપઃ । સ ચ દૃષ્ટિવાદઃ ચશબ્દાદ્ અનાર્થઃ સમ્મત્યાદિરૂપશ્ચ” (ઓ.નિ.ભા.૫૪.) ઇત્યુક્તમ્ ।

ચરણકરણાનુયોગ, (૨) ગણિતાનુયોગ, (૩) ધર્મકથાનુયોગ અને (૪) દ્રવ્યાનુયોગ. વિષયવિભાગપૂર્વક અર્થના અવધારણમાં અધ્યેતાવર્ગને સુગમતા રહે તે આશયથી પૂર્વધર આર્યરક્ષિતસૂરિજીએ અર્થની દૃષ્ટિએ ઉપરોક્ત ચાર વિભાગમાં આગમોનું વિભાજન કરેલ છે. તે પૂર્વે ચારેય અનુયોગો પ્રત્યેક આગમોમાં એકીસાથે વણાયેલા હતા. અનુયોગ એટલે આગમસૂત્રોના અર્થની વિચારણા-વિવેચના-વ્યાખ્યા. પ્રસ્તુત ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ ગ્રંથ અને તેની ‘પરામર્શકર્ણિકા’ વ્યાખ્યામાં ૫૩ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયની મીમાંસા કરવામાં આવેલ છે. માટે પ્રસ્તુત પ્રકરણ ગ્રંથની ગણના દ્રવ્યાનુયોગ વિભાગમાં થાય તે વ્યાજબી છે.

❁ અનુયોગ વિશે દિગંબરમત ❁

(દિગ.) દિગંબર સમ્પ્રદાયમાં તો ચાર અનુયોગના નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) ♦પ્રથમાનુયોગ, (૨) કરણાનુયોગ, (૩) ચરણાનુયોગ, (૪) દ્રવ્યાનુયોગ. આ મુજબ બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહની વ્યાખ્યામાં બ્રહ્મદેવે જણાવેલ છે. ત્યાં પ્રથમાનુયોગ વગેરેની જે વ્યાખ્યા કરેલી છે તે મુજબ વિચારણા કરવામાં આવે તો પ્રથમાનુયોગનો સમાવેશ ધર્મકથાનુયોગમાં તથા કરણાનુયોગનો સમાવેશ ગણિતાનુયોગમાં થઈ શકે છે. માટે નામમાત્રમાં તકાવત છે, અર્થમાં નહિ. આમ શ્વેતાંબર સમ્પ્રદાય અને દિગંબર સમ્પ્રદાયમાં શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા - અર્થમીમાંસા નીચે મુજબ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલ છે.

❁ દ્રવ્યાનુયોગનું લક્ષણ ❁

(દ્રવ્યાનુ.) શ્વેતાંબરશિરોમણિ ચૌદપૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલ ઓધનિર્યુક્તિના ભાષ્યની વ્યાખ્યામાં શ્રીદ્રોણાચાર્યજીએ દ્રવ્યાનુયોગનું લક્ષણ બતાવતાં જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યાનુયોગ પદાર્થના સત્-અસત્ સ્વરૂપની વિચારણારૂપ છે. આર્ષ ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિવાદ નામનું બારમું અંગશાસ્ત્ર દ્રવ્યાનુયોગ છે. તથા ‘ચ’ શબ્દથી

♦ શ્વેતાંબર જૈન સંઘમાં ‘પ્રથમાનુયોગ’ તરીકે ‘વસુદેવહિંસી’ ગ્રન્થ ઓળખાય છે. જુઓ-આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા. ૧૫૪નું ટિપ્પણ.

વિશેષાવશ્યકભાષ્યે શ્રીજિનભદ્રગણિકમાશ્રમણૈઃ ¹“દ્રવ્યાણં અણુઓગો જીવાજીવાણ પજ્જવા જેયા। તત્થ વિ મગ્ગણાઓડણેગા સઘ્ઘણ-પરઘ્ઘણે।।” (વિ.આ. ભા.૧૩૧૭) इत्यादिरूपेण द्रव्यानुयौगलक्षणं व्याख्यातम्।

સ્થાનાઙ્ગસૂત્રવૃત્તૌ શ્રીઅભયદેવસૂરિભિઃ “યજ્જીવાદેદ્રવ્યત્વં વિચાર્યતે સ દ્રવ્યાનુયોગો, યથા દ્રવતિ = ગચ્છતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ દ્વયતે વા તૈસ્તૈઃ પર્યાયૈરિતિ દ્રવ્યં = ગુણ-પર્યાયવાન્ અર્થઃ, તત્ર સન્તિ જીવે જ્ઞાનાદયઃ સહભાવિત્વલક્ષણા ગુણાઃ। ન હિ તદ્વિયુક્તો જીવઃ કદાચનાડપિ સમ્ભવતિ, જીવત્વહાનેઃ। તથા પર્યાયા અપિ માનુષત્વ-બાલ્યાદયઃ કાલકૃતાડસ્વસ્થાલક્ષણાસ્તત્ર સન્ત્યેવેતિ। અતો ભવત્યસૌ ગુણ-પર્યાયવત્ત્વાદ્ દ્રવ્યમિત્યાદિઃ દ્રવ્યાનુયોગઃ” (સ્થા. ૧૦/૧૧૮ પૃ. ૫૨૪) इत्युक्तम्। આચારાઙ્ગસૂત્રવૃત્તૌ શીલાઙ્કાચાર્યેણ “દ્રવ્યસ્ય = આત્મ-પરમાણ્વવાદેઃ અનુયોગઃ = દ્રવ્યાનુયોગઃ” (આ.સૂ.૧/૧/૧ પૃ.૪) इत्युक्तम्।

ઘવલાયામ્ ²“સત્તાનિયોગમ્હિ જમત્યિત્તં ઉત્તં તસ્સ પમાણં પરુવેદિ દ્રવ્યાણુયોગો” (ધ.૧/૧-૧-૭/૧૫૮/ ૪) इत्युक्तम्। बृहद्द्रव्यसङ्ग्रहवृत्तौ ब्रह्मदेवेन “प्राभूत-तत्त्वार्थ-सिद्धान्तादौ यत्र शुद्धाऽशुद्धजीवादिषड्द्रव्यादीनां

આર્થ (આગમ) ગ્રન્થ સિવાયના ગ્રંથોમાં સમ્મતિતર્ક વગેરે ગ્રન્થસ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ જાણવો.’

(વિશે.) વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં શ્રીજિનભદ્રગણિકમાશ્રમણે બતાવેલ છે કે ‘જીવ-અજીવ વગેરે દ્રવ્યોના પર્યાયો શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ હોય તે પ્રમાણે વિચારવા તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય. તેમાં પણ જીવ-અજીવ દ્રવ્યોની સ્વસ્થાન-પરસ્થાનની અપેક્ષાએ અનેક માર્ગશાસ્થાનોની વિચારણા દ્રવ્યાનુયોગમાં માન્ય છે.’ (જીવ-અજીવ વગેરે દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચારણા કરવી તે સ્વસ્થાન વિચારણા અને ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ વિચારણા કરવી તે પરસ્થાન વિચારણા કહેવાય.)

(સ્થા.) સ્થાનાંંગસૂત્ર વ્યાખ્યામાં નવાંગીટીકાકાર આચાર્ય શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે ‘જીવાદિ પદાર્થોમાં દ્રવ્યત્વની જે વિચારણા થાય તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય. જેમ કે દ્રવે તે દ્રવ્ય. અર્થાત્ તે તે પર્યાયોને = અવસ્થાને પામે તે દ્રવ્ય અથવા તે તે પર્યાયો વડે પ્રાપ્ત કરાય તે દ્રવ્ય. આ પ્રમાણેની વ્યાખ્યા મુજબ ગુણથી અને પર્યાયથી યુક્ત હોય તે પદાર્થ દ્રવ્ય કહેવાય - આવું ફલિત થાય છે. તે દ્રવ્યોની અંતર્ગત જીવ દ્રવ્યમાં જ્ઞાનાદિ ગુણો રહેલા છે. દ્રવ્યસહભાવી હોય તે ગુણ કહેવાય. આથી આવા જ્ઞાનાદિ ગુણોથી રહિત જીવ ક્યારેય પણ સંભવતો નથી. જ્ઞાનાદિશૂન્ય પદાર્થ કદાપિ જીવ બની જ ન શકે. જ્ઞાનાદિશૂન્યમાં જીવત્વ જ ન હોય. તથા મનુષ્યત્વ, બાલ, યુવાન આદિ પર્યાયો પણ જીવમાં હોય જ છે. કાલકૃત અવસ્થાવિશેષ એટલે પર્યાય. કોઈ પણ દ્રવ્ય ક્યારેય પણ પર્યાયશૂન્ય હોતું નથી. આમ ગુણ અને પર્યાયથી યુક્ત હોવાના લીધે જીવ એ દ્રવ્ય છે - એમ સિદ્ધ થાય છે. આ મુજબ યુક્તિપૂર્વક જે વિચાર-વિમર્શ થાય તેને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય.’ આચારાંગસૂત્રવ્યાખ્યામાં શ્રીશીલાંકાચાર્યજીએ જણાવેલ છે કે ‘આત્મા, પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યની વિચારણા કરવી તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય.’

(ઘવલા.) દિગંબરોના ધવલા ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘સત્પદપ્રરૂપણામાં જે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કહેવાયેલ છે તેના પ્રમાણનું વર્ણન દ્રવ્યાનુયોગ કરે છે.’ અર્થાત્ પદાર્થઅસ્તિત્વસાધક એવા પ્રમાણની મીમાંસા એટલે દ્રવ્યાનુયોગ. દિગંબર શ્રીનેમિચન્દ્રાચાર્ય દ્વારા રચિત બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહની વ્યાખ્યામાં બ્રહ્મદેવે

1. દ્રવ્યાણામનુયોગો જીવાજીવાનાં પર્યવા જેયાઃ। તત્રાપિ ચ માર્ગણા અનેકાઃ સ્વસ્થાન-પરસ્થાનયોઃ।।

2. સત્તાનિયોગે યદસ્તિત્વમ્ ઉત્તં તસ્ય પ્રમાણં પ્રરૂપયતિ દ્રવ્યાનુયોગઃ।

મુખ્યવૃત્ત્યા વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે સ દ્રવ્યાનુયોગો ભળ્યતે” (બૃ.દ્ર.સ.૪૨/પૃ.૧૮૨) इत्युक्तम्।

फलमुखेन तन्निरूपणं रत्नकरण्डकश्रावकाचारे समन्तभद्राचार्येण “जीवाजीवसुतत्त्वे पुण्यापुण्ये च बन्ध-मोक्षौ च। द्रव्यानुयोगदीपः श्रुतविद्याऽऽलोकमातनुते।।” (र.क.श्रा.४६) इति कृतम्।

ततश्च नय-प्रमाणाभ्यां शुद्धाऽशुद्धजीवादितत्त्वानाम् अस्तित्व-नास्तित्व-द्रव्यत्वलक्षण-शुद्धाऽशुद्ध-गुण-पर्यायप्रकाशिका व्याख्या हि द्रव्यानुयोग इति फलितम्।

परं पुद्गलादिद्रव્ય-वर्णादिगुण-संस्थानાદિપર્યાયચિન્તનવ્યગ્રતયા નિર્મલનિજાત્મતત્ત્વવિસ્મરણે તુ પરદ્રવ્યાદિપારવશ્યમપિ ક્વચિત્ પ્રસજ્યેત। इदमेवाऽभिप्रेत्य कुन्दकुन्दस्वामिना नियमसारे ¹“द्रव्य-गुण-पञ्जयाणं चित्तं जो कुणइ सो वि अण्णवसो” (नि.सा.१४५) इत्युक्तम्। ततश्च केवलज्ञानादिशुद्धगुण-सिद्धत्वादिस्वभावपर्यायाधारभूतनिर्मलनिजात्मतत्त्वरुचिसमनुविद्धान्तःकरणतया आध्यात्मिकोपनयगर्भः द्रव्यानुयोगः परामृश्यः। अध्यात्मशून्यहृदयानां हि शास्त्रमेव शस्त्रं भवति। यथोक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिः योगबिन्दौ “पुत्र-दाराऽऽदिसंसारः पुंसां सम्मूढचेतसाम्। विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगरहिताऽऽत्मनाम्।।” (यो.बि.५०९) इति। तदुक्तं योगसारप्राभूते अमितगतिनाऽपि “संसारः पुत्र-दारादिः पुंसां सम्मूढचेतसाम्।

જણાવેલ છે કે ‘સમયસાર આદિ પ્રાભૂત ગ્રંથો, તત્ત્વાર્થસૂત્ર તથા સિદ્ધાન્ત આદિ શાસ્ત્રોમાં મુખ્યતથા શુદ્ધ-અશુદ્ધ જીવ આદિ છ દ્રવ્ય વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે.’

(फल.) द्रव्यानुयोगનું ફળમુખે નિરૂપણ કરતાં (દ્રવ્યાનુયોગનું ફલ બતાવતા) રત્નકરંડકશ્રાવકાચાર્ય ગ્રંથમાં શ્રીસમન્તભદ્રાચાર્યે જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યાનુયોગસ્વરૂપ દીપક જીવ-અજીવસ્વરૂપ પારમાર્થિક તત્ત્વને, પુણ્ય-પાપ તત્ત્વને તથા બંધ-મોક્ષ તત્ત્વને આશ્રયીને શ્રુતવિદ્યાના પ્રકાશને ફેલાવે છે.’

(ततश्च.) શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સંપ્રદાયના વિવિધ ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ દ્રવ્યાનુયોગલક્ષણની વિચારણા કરતાં ફલિત થાય છે કે નય તથા પ્રમાણ દ્વારા શુદ્ધ-અશુદ્ધ જીવાદિ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, દ્રવ્યત્વલક્ષણ, શુદ્ધ-અશુદ્ધ ગુણ-પર્યાય વગેરેનું વ્યાખ્યાન = વિવરણ = વિવેચન કરવું તે દ્રવ્યાનુયોગ.

✽ આધ્યાત્મિક ઉપનય વિના શાસ્ત્રાભ્યાસ ભારજોજ ✽

(परं.) પરંતુ પુદ્ગલાદિ દ્રવ્ય, વર્ણાદિ ગુણો અને સંસ્થાનાદિ પર્યાયો - આ અંગેની વિચારણામાં વ્યગ્ર બનવાથી જો નિર્મલ નિજ આત્મતત્ત્વનું વિસ્મરણ થાય તો પરદ્રવ્યાદિની પરવશતા પણ ક્યારેક આવી પડે. આ જ અભિપ્રાયથી કુંદકુંદસ્વામીએ નિયમસાર ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોમાં જે મનને રાખે છે, તે પણ પરવશ થાય છે.’ તેથી ‘કેવલજ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ગુણો તથા સિદ્ધત્વાદિ સ્વભાવપર્યાય - આ બન્નેનો આધાર થનાર નિર્મલ નિજ આત્મતત્ત્વની રુચિથી વ્યાપ્ત અંતઃકરણવાળા બનીને આધ્યાત્મિક ઉપનયથી ગર્ભિત રીતે દ્રવ્યાનુયોગની વિભાવના કરવી જોઈએ. ખરેખર અધ્યાત્મશૂન્યહૃદયવાળા જીવોને શાસ્ત્ર જ શાસ્ત્ર બની જાય છે. તેથી જ તો શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિંદુમાં જણાવેલ છે કે ‘અત્યંત મૂઢચિત્તવાળા પુરુષોને પુત્ર, પત્ની વગેરે સ્વરૂપ સંસાર છે. તાત્ત્વિક યોગથી રહિત વિદ્વાનોને શાસ્ત્ર સ્વરૂપ સંસાર છે.’ દિગંબર અમિતગતિએ પણ યોગસારપ્રાભૂતમાં તે જ દૃષ્ટાંત આપીને અધ્યાત્મશૂન્ય એવા વિદ્વાનો માટે

1. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાણાં ચિત્તં યઃ કરોતિ સોઽપ્યન્યવશઃ।

સંસારો વિદુષાં શાસ્ત્રમધ્યાત્મરહિતાત્મનામ્ ।।” (યો.સા.પ્રા.૭/૪૪) ઇતિ । યશોવિજયવાચકૈઃ અપિ અધ્યાત્મસારે “ધનિનાં પુત્ર-દારાદિ યથા સંસારવૃદ્ધયે । તથા પાણ્ડિત્યદૃપ્તાનાં શાસ્ત્રમધ્યાત્મવર્જિતમ્ ।।” (અ.સા.૧/૨૩) ઇતિ ગદિતમ્ । અધ્યાત્મોપનિષદિ ચ “પુત્ર-દારાદિસંસારો ધનિનાં મૂઢચેતસામ્ । પણ્ડિતાનાં તુ સંસારઃ શાસ્ત્રમધ્યાત્મવર્જિતમ્ ।।” (અ.ઉ.૧/૭૨) ઇત્યુક્તમ્ । તતશ્ચ જ્ઞાનસ્ય ન પરિગ્રહઃ કાર્યઃ કિન્તુ પરિણમનં કર્તવ્યમ્ । અત એવ અધીત્ય દ્રવ્યાનુયોગં ન વિજાનાતિ યઃ-તદીયમ્ આધ્યાત્મિકોપનયં સ હિ દ્રવ્યાનુયોગાધ્યયનસ્ય ભારમાત્રમેવ વિભર્તિ । આધ્યાત્મિકોપનયો હિ શાસ્ત્રસ્ય આન્તરં શરીરં સ્વમુચ્યતે । જ્ઞાનાચારાદિષુ વ્યાપ્તોઽપિ વીર્યાચાર ઇવ દ્રવ્યાનુયોગાદિષુ વ્યાપ્તોઽપિ અધ્યાત્માનુયોગઃ તત્પ્રાણતયા આધ્યાત્મિકોપનયરુપેણ પૃથગુપદર્શ્યતેઽત્રાઽસ્માભિઃ પ્રતિશ્લોકમ્ । **યદ્યપિ** સ્વમ્ આત્મીયં વિવૃણુતે શાસ્ત્રં સ્વત એવ વ્યુત્પન્નાનાં **તથાપિ** અકોવિદાનામ્ ઉપકારાય તં દર્શયિષ્યામઃ ઇત્યવધેયમ્ ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - આત્માર્થિકૃતે કૃતોઽયં ગ્રન્થ ઇતિ અધિકારિતયા પુદ્ગલ-પરિવાર-પ્રસિદ્ધિ-સંસારાદ્યર્થિનાં કેવલક્રિયારુચીનાઞ્ચ વ્યવચ્છેદઃ કૃતઃ । યુક્તઞ્ચૈતત્ - જ્ઞાનસ્ય પ્રધાનાત્મ-ગુણત્વાત્, દર્શન-ચારિત્રાદિકારણત્વાત્, અન્તરંગત્વાત્, આત્મલક્ષણત્વાત્, મુખ્યાત્મસ્વભાવત્વાચ્ચ ।

શાસ્ત્રને સંસાર કહ્યો છે. અધ્યાત્મસાર અને અધ્યાત્મોપનિષત્માં મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે પણ તે જ ઉદાહરણ દેખાડીને પંડિતાઈથી છકેલા જીવોને અધ્યાત્મશૂન્ય શાસ્ત્ર સંસારવર્ધક છે - તેમ જણાવેલ છે. તેથી ફલિત થાય છે કે જ્ઞાનનો પરિગ્રહ નહિ પરંતુ પરિણમન કરવાનું છે. આ જ કારણસર કહી શકાય કે દ્રવ્યાનુયોગને ભણીને જે તેના આધ્યાત્મિક ઉપનયને જાણતો નથી, તે ખરેખર માત્ર દ્રવ્યાનુયોગને ભણવાના ભારને જ ઊંચકે છે. ખરેખર આધ્યાત્મિક ઉપનય જ શાસ્ત્રનું પોતાનું આંતરિક શરીર કહેવાય છે. જ્ઞાનાચાર-દર્શનાચારાદિમાં વીર્યાચાર વણાયેલ હોવા છતાં તે જ્ઞાનાચારાદિનો પ્રાણ છે. તેથી વીર્યાચારને શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનાચારાદિ કરતાં અલગ દેખાડેલ છે. તેમ દ્રવ્યાનુયોગાદિમાં અધ્યાત્માનુયોગ વણાયેલ હોવા છતાં તે દ્રવ્યાનુયોગાદિનો પ્રાણ છે. તેથી આ ગ્રંથમાં અમે તેને ‘આધ્યાત્મિક ઉપનય’ તરીકે દરેક શ્લોકમાં અલગ પાડીને દર્શાવીએ છીએ. જો કે વ્યુત્પન્ન લોકોને તો શાસ્ત્ર જાતે જ પોતાના આંતરિક શરીરનું વિવરણ = સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. તો પણ જે વાચકો તેવા વિચક્ષણ નથી, તેઓના ઉપકાર માટે દરેક શ્લોકમાં છેડે આધ્યાત્મિક ઉપનયને અમે જણાવશું. આ વાતને ખ્યાલમાં રાખવી.

❧ ‘આત્માર્થી’ પદનો રહસ્યાર્થ ❧

આત્માર્થિક ઉપનય :- પ્રસ્તુત ગ્રંથ આત્માર્થી આરાધકો માટે રચવામાં આવેલ છે. આ એક અત્યંત અગત્યની વિગત છે. તેથી જે જીવો પુદ્ગલાર્થી છે, પરિવારાર્થી છે, પ્રસિદ્ધિઅર્થી છે, સંસારાર્થી છે તેમની આના દ્વારા બાદબાકી કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સમ્યક્ મૂલ્યાંકન જરૂરી છે. આથી આ ગ્રંથરત્નને જાણવાની પણ ઈચ્છા ધરાવનારા આરાધક જીવોએ ઊંચી રુચિ અને નિર્ભળ ભાવનાને આદર્શરૂપ રાખીને પછી જ પ્રસ્તુત ગ્રંથના અધિકારી બનવું. જે જીવો આરાધક હોવા છતાં કેવળ બાહ્યક્રિયારુચિવાળા છે, જ્ઞાનરુચિવાળા નથી તેવા જીવો માટે પણ આ ગ્રંથ રચવામાં નથી આવેલ. આ વાત વ્યાજબી પણ છે. કારણ કે જ્ઞાન એ આત્માનો મુખ્ય ગુણ છે. દર્શન, ચારિત્ર વગેરે ગુણોનું કારણ પણ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન

તતશ્ચ યથાશક્તિ તપસ્ત્યાગ-યમ-નિયમાદિપાલનદ્વારા મહદંશતઃ આશ્રવપરાઙ્મુખાનાં તાત્ત્વિકજ્ઞાન-રુચિવતાં નિર્દમ્બાનાં નિર્મલાત્મતત્ત્વ-જ્ઞાનરુચિશાલિનાઞ્ચ પ્રકૃતપ્રબન્ધપઠન-પાઠનાઘધિકારિતેતિ ફલિતમ્ । કાલ-વિનય-બહુમાનાદિજ્ઞાનાચારપાલનરુચિસત્ત્વે એવ જ્ઞાનરુચેઃ તાત્ત્વિકત્વમ્ અવસેયમ્ । તતો “બન્ધવિયોગો મોક્ષઃ” (પ્ર.ર.૨૨૧) ઇતિ પ્રશમરતૌ ઉક્તઃ મોક્ષઃ સુલભઃ સ્યાત્ ।

તાત્ત્વિકજ્ઞાનરુચિરહિતાનામનધિકારિત્વોક્તિસ્તુ ન દ્વેષપ્રયુક્તા । આત્માદિતત્ત્વજિજ્ઞાસૂનામેવ પ્રકૃતપ્રબન્ધપરિણમનયોગ્યતયા અધિકારિત્વાદ્ આત્માર્થિપદસ્ય જ્ઞાનરુચિપરતા સઙ્ગચ્છત એવ । તતશ્ચ સ્વસ્મિન્ આત્માર્થિતાં સમ્પાદ્ય પ્રકૃતપ્રબન્ધપ્રભાવેણ નાનાનયપ્રમાણપરામર્શતઃ પ્રજ્ઞાસાફલ્યં કૃત્વા અપવર્ગમાર્ગેઽભિસર્પણીયમિત્યાશયઃ । તદ્દિશિ તથારૂપેણ સહાયકત્વાદ્ ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ ઇતિ યથાર્થમ્ અભિધાનમ્ । પરામર્શપુષ્પોદ્ગમહેતુત્વાત્ ‘પરામર્શકર્ણિકે’ત્યપિ સાર્થકં નામેતિ ભાવનીયમ્ । ૧/૧ ।

અંતરંગ છે. જ્ઞાન આત્માનું લક્ષણ છે. તથા જ્ઞાન આત્માનો મુખ્ય સ્વભાવ છે. માટે યથાશક્તિ તપ-ત્યાગ-વ્રત-નિયમાદિના પાલન દ્વારા મહદ્ અંશે આશ્રવોથી વિમુખ થયેલ હોવાથી જેમનામાં સાચી જ્ઞાનરુચિ પ્રગટ થઈ છે તેવા તેમજ નિર્દમ્બપણે નિર્મળ આત્મજ્ઞાનની-તત્ત્વજ્ઞાનની રુચિવાળા છે તેવા જીવો જ આ ગ્રંથને ભણવાના અધિકારી છે. તથા ‘કાલે, વિણે, બહુમાણે...’ ઈત્યાદિ જ્ઞાનાચારનું યથાશક્તિ પાલન કરવાની પરમાર્થથી તૈયારી હોય તો જ જ્ઞાનરુચિવાળા જીવોની સાચી જ્ઞાનરુચિ કહી શકાય. તેનાથી પ્રશમરતિમાં વર્ણવેલ કર્મબંધવિયોગરૂપ મોક્ષ સુલભ થાય.

(તાત્ત્વ.) આવી પ્રામાણિક જ્ઞાનરુચિ વગરના જીવો આ ગ્રંથને ભણવાના અધિકારી નથી - એવું અર્થતઃ ફલિત થાય છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે તેવા જીવો પ્રત્યે ગ્રંથકારને દ્વેષ હોવાથી તેઓને આ ગ્રંથના અનધિકારી કહ્યા છે. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે જે આરાધકો આત્મા-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ વગેરે તત્ત્વોની તાત્ત્વિક સમજણ મેળવવા ઝંખી રહ્યા છે તેવા જ આરાધકોમાં આ ગ્રંથનું પારમાર્થિક પરિણમન થવાની સંભાવના છે. તેથી તેવા જીવોને આ ગ્રંથના અધિકારી કહ્યા છે. માટે ‘આત્માર્થી’ પદનો ‘જ્ઞાનરુચિવાળા’ આ અર્થ સંગત જ છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. પદાર્થના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરાવનાર નિર્મળ જ્ઞાન છે. આત્મા, પુણ્ય, પાપ વગેરે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ ? તેવા પદાર્થોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે ? અશુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે ? આત્માના શુદ્ધ ગુણો ક્યા ક્યા ? અશુદ્ધ ગુણો ક્યા ક્યા ? જીવાદિ નવ તત્ત્વોના પર્યાયો ક્યા ? આ બાબતમાં શુદ્ધ-અશુદ્ધ દષ્ટિકોણથી (= નયથી) તથા સર્વાંગી દષ્ટિકોણથી (= પ્રમાણથી) વિચાર-વિમર્શ કરવો તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે. તેથી પોતાનામાં આત્માર્થીપણું પ્રગટાવીને પ્રસ્તુત પ્રબંધના પ્રભાવે આવા ઉત્તમ દ્રવ્યાનુયોગનો પરામર્શ (અનુસંધાન) કરવામાં પોતાની પ્રજ્ઞાનો વિનિયોગ કરવામાં જ પ્રજ્ઞાની સફળતા અને સાર્થકતા સમાયેલી છે. આ રીતે પોતાની પ્રજ્ઞાને સફળ કરીને મોક્ષમાર્ગે સાધકે આગળ વધવું જોઈએ. આવો ગ્રંથકારશ્રીનો આશય છે. પ્રજ્ઞાસાફલ્યની દિશામાં આગળ વધારવા માટે દ્રવ્યાનુયોગનું અનુસંધાન કરાવવા દ્વારા આ ગ્રંથ સહાયક છે. તેથી પ્રસ્તુત ગ્રંથનું નામ ‘દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ’ રાખવામાં આવેલ છે. ફૂલની કર્ણિકા દ્વારા જ ફૂલ ખીલી શકે છે. માટે પરામર્શ પુષ્પને ખીલવનારી ‘કર્ણિકા’ નામની વ્યાખ્યા પણ અર્થસભર નામથી યુક્ત છે. તેમ જ તેની મધમધતી સુવાસ સ્વરૂપ પ્રસ્તુત ગુજરાતી વિવરણનું ‘કર્ણિકાસુવાસ’ એવું નામ પણ સાર્થક છે - તેમ સમજવું. (૧/૧)

એહનો મહિમા કહઈ છઈ -

વિના દ્રવ્યઅનુયોગવિચાર, ચરણ-કરણનો નહીં ♦કોઈ સાર;

સમ્મતિ •ગ્રંથઈ ભાખિઉં ઈસ્યું, તે તો બુધ-જન-મનમાં વસ્યું ॥૧/૨॥ (૨)

“દ્રવ્ય-અનુયોગવિચાર વિના કેવલ ચરણસિત્તરી-કરણસિત્તરીનો કોઈ સાર♦ નહીં” - (ઈસ્યું=) એહવું સમ્મતિ ગ્રંથનઈ વિષઈ (ભાખિઉં=) ‘ભાખ્યું’ = ‘કહિઉં, તે તો બુધ જનના’ = પંડિતના જ ‘મનમાંહિ’ = ચિત્તમાં ‘(વસ્યું=) વસિઉં, પણિ બાહ્યદૃષ્ટિના ચિત્તમાં ન વસઈ. યથા - ૧ ચરણ-કરણખાણા, સસમય-પરસમયમુક્કવાવારા ।

દ્રવ્યાનુયોગમાહાત્મ્યમુપદર્શયતિ - ‘ઋતે’ इति ।

ઋતે દ્રવ્યાનુયોગોહં ચરણસપ્તતેર્નનુ ।

સમ્મતૌ ફલ્ગુતા પ્રોક્તા પ્રાજ્ઞજનમનોગતા ॥૧/૨॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - નનુ દ્રવ્યાનુયોગોહમ્ ઋતે ચરણસપ્તતેઃ ફલ્ગુતા સમ્મતૌ પ્રોક્તા, (સા) પ્રાજ્ઞજનમનોગતા (વર્તતે) ॥૧/૨॥

નનુ इति નિશ્ચયે દ્રવ્યાનુયોગોહં = દ્રવ્યાનુયોગગોચરપરામર્શમ્ ઋતે = વિના ચરણસપ્તતેઃ ઉપલક્ષણાત્ કરણસપ્તતેશ્ચ ફલ્ગુતા = અસારતા સમ્મતૌ = સમ્મતિતર્કપ્રકરણે પ્રોક્તા વર્તતે । સા ચ પ્રાજ્ઞજનમનોગતા = આત્માદિતત્ત્વદૃષ્ટિપ્રધાનબુધજનચિત્તે એવ અસન્દિગ્ધપ્રમાણતયા સ્થિતા, ન તુ બાહ્યદૃષ્ટિચિત્તે, વસ્તુ-વિચાર-વ્યક્તિગોચરૈઃ ઠઠાગ્રહ-કદાગ્રહ-પૂર્વગ્રહૈઃ કલુષિતત્વાત્ ।

યથોક્તં સમ્મતિતર્કે સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિભિઃ ૧“ચરણ-કરણખાણા સસમય-પરસમયમુક્કવાવારા । ચરણ

અવતરણિકા :- ગ્રંથપ્રારંભે દ્રવ્યાનુયોગના માહાત્મ્યને ગ્રંથકારશ્રી દર્શાવે છે -

☆ દ્રવ્યાનુયોગ વિના ચારિત્ર અસાર ☆

શ્લોકાર્થ :- ‘ખરેખર, દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા વિના ચરણસિત્તરીની જે અસારતા સમ્મતિતર્કમાં બતાવેલ છે તે પંડિત લોકોના મનમાં રહેલી છે.’ (૧/૨)

વ્યાખ્યાર્થ :- મૂળ શ્લોકમાં રહેલ ‘નનુ’ શબ્દ નિશ્ચય અર્થમાં છે. માટે અર્થ એમ થશે કે દ્રવ્યાનુયોગવિષયક પરામર્શ વિના ચરણસિત્તરીની અને કરણસિત્તરીની અસારતા સમ્મતિતર્કપ્રકરણમાં શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ કહેલી છે, તે આત્માદિતત્ત્વ ઉપર દૃષ્ટિને મુખ્યતયા સ્થાપનારા પંડિત જીવોના મનમાં જ નિઃશંક પ્રમાણરૂપે ચોક્કસ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. બાહ્યદૃષ્ટિવાળા = બાહ્ય ચર્મચક્ષુગ્રાહ્ય કેવલ ક્રિયામાં ઉપાદેયદૃષ્ટિવાળા જીવોના મનમાં તે વાત ન બેસે. કેમ કે તેઓનું મન પ્રાયઃ વસ્તુવિષયક હઠાગ્રહથી, વિચારગોચર કદાગ્રહથી અને વ્યક્તિસંબંધી પૂર્વગ્રહથી કલુષિત થયેલું હોય છે.

(યથોક્તં) સમ્મતિતર્ક પ્રકરણમાં શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે ‘ચરણસિત્તરીને

♦ પુસ્તકોમાં ‘કો’ પાઠ. કો.(૨)નો પાઠ લીધેલ છે. ● પુસ્તકોમાં ‘ગ્રંથે’ પાઠ. કો.(પ+દ)માં ‘ગ્રંથિ’ પાઠ. કો.(૨+૯)નો પાઠ અહીં લીધો છે. ♦ પુસ્તકોમાં ‘સાર કોઈ’ ક્રમ. સિ.+આ.(૧)નો ક્રમ લીધો છે. ▶...◀ શિદ્ધદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૯)+સિ.+આ.(૧)માં છે.

1. ચરણ-કરણપ્રધાનાઃ સ્વસમય-પરસમયમુક્તવ્યાપારાઃ । ચરણ-કરણયોઃ સારં નિશ્ચયશુદ્ધં ન જાનન્તિ ॥

ચરણ-કરણસ્સ સારં, ણિચ્છયસુહં ન *જાણંતિ ।। (સ.ત.૩/૬૭) ગાથા સમ્મતી ॥૧/૨॥

-કરણસ્સ સારં ણિચ્છયસુહં ન યાણંતિ ।।” (સ.ત.૩/૬૭) इति ।

તદ્વૃત્તિલેશસ્ત્વેવમ્ “ચરણં = શ્રમણધર્મઃ - ¹“વય-સમણધર્મ-સંજમ-વેયાવચ્ચં ચ બંભગુત્તીઓ । ણાણાઈતિયં તવ-કોહણિગ્ગહાઈ ચરણમેયં ।।” (ઓઘનિર્યુક્તિભાષ્ય - ગા૦ ૨) इति वचनात् । व्रतानि हिंसाविरमणादीनि पञ्च, श्रमणधर्मः क्षान्त्यादिर्दशधा, संयमः पञ्चास्रवविरमणादिः सप्तदशभेदः, वैयावृत्यं दशधा आचार्याराधनादि, ब्रह्मगुप्तयो नव वसत्यादयः, ज्ञानादित्रितयं ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि, तपो द्वादशधा अनशनादि, क्रोधादि-कषायषोडशकस्य निग्रहश्च इति अष्टधा चरणम् ।

કરણં = પિંડવિશુદ્ધ્યાદિઃ - ²“પિંડવિસોહી સમિઈ ભાવણ-પડિમાઈ-ઈદિયનિરોહો । પડિલેહણ-ગુત્તીઓ અભિગ્ગહા ચેવ કરણં તુ ।।” (ઓઘનિર્યુક્તિભાષ્ય - ગા૦ ૩) इति वचनात् । तत्र पिण्डविशुद्धिः त्रिकोटि-परिशुद्धिराहारस्य, ³“સંસદ્ધમસંસદ્ધા ઉહ્હડ તહ અપ્પલેવિયા ચેવ । ઉગ્ગહિયા પગ્ગહિયા ઉજ્જિયહમ્મા ય અને કરણસિત્તરીને પ્રધાન કરનારા તેમજ સ્વદર્શનના અને પરદર્શનના આગમના પરિશીલનથી દૂર રહેનારા જીવો નિશ્ચયશુદ્ધ ચરણ-કરણના સારને જાણી શકતા નથી.” આ ગાથાની વ્યાખ્યામાં તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે આઠ પ્રકારના ચરણની અને કરણની, તેના ભેદ-પ્રભેદની સાથે, વિવેચના કરેલી છે. તે ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે.

✽ ચરણ-કરણની ઓળખ ✽

(તદ્વૃત્તિ.) “સામાન્યથી સાધુઓના આચારધર્મને ચરણ કહેવાય. ઓઘનિર્યુક્તિભાષ્યમાં તેના આઠ ભેદ આ પ્રમાણે છે - (૧) વ્રત, (૨) શ્રમણધર્મ, (૩) સંયમ, (૪) વૈયાવચ્ચ, (૫) બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ, (૬) જ્ઞાનાદિત્રિતય, (૭) તપ અને (૮) ક્રોધ વગેરેનો નિગ્રહ. સર્વજીવહિંસાનિવૃત્તિ, સર્વમૃધાવાદનિવૃત્તિ, સર્વવિધચૌર્યનિવૃત્તિ, સર્વવિધમૈથુનનિવૃત્તિ, સકલપરિગ્રહનિવૃત્તિ - આ છે પાંચ મહાવ્રત. શ્રમણધર્મના દશ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે - સત્ય, ક્ષમા, મૃદુતા, શૌચ (આંતરિક પવિત્રતા), અસંગતા, સરલતા, બ્રહ્મચર્ય, વિમુક્તિ, સંયમ અને તપસ્યા. સંયમના સત્તર ભેદ છે, જેમાં પાંચ આશ્રમોથી વિરતિ વગેરે આવે છે. દસવિધ આચાર્યાદિની સેવાને વૈયાવચ્ચ કહેવાય છે. બ્રહ્મચર્યની સુરક્ષા માટે સ્ત્રી વગેરેથી શૂન્ય વસતિમાં રહેવું વગેરે નવ ગુપ્તિ = મર્યાદાઓ કહેલી છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર તે જ્ઞાનાદિત્રિતય છે. અનશન, ઊણોદરી, ધ્યાન-કાઉસ્સગ્ગ વગેરે તપના ૧૨ પ્રકાર છે. અનન્તાનુબન્ધી વગેરે ચતુર્વિધ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કષાયચતુષ્કનો વિજય. આ આઠ પ્રકારે ચરણ છે. બધું મળીને ચરણસિત્તરી કહેવાય છે.”

(કર.) કરણમાં પિંડવિશુદ્ધિ વગેરે આઠ ભેદ આવે છે. ઓઘનિર્યુક્તિભાષ્યમાં મુખ્ય કરણનો નિર્દેશ આ પ્રમાણે કરેલ છે - પહેલું કરણ છે પિંડવિશુદ્ધિ એટલે કે અકૃત-અકારિત-અનનુમોદિત આ ત્રણ કોટિથી શુદ્ધ આહારપિંડનું ગ્રહણ કરવું. અથવા સંસૃષ્ટ, અસંસૃષ્ટ, ઉદ્ધૃત, અત્પલેપ, અવગૃહીત, પ્રગૃહીત

* કો. (૮)+આ. (૧)માં ‘ઓ લહંતિ’ પાઠ. 1. વ્રત-શ્રમણધર્મ-સંયમ-વૈયાવૃત્યં ચ બ્રહ્મગુપ્તયઃ । જ્ઞાનાદિત્રિકં તપઃક્રોધનિગ્રહાદિ ચરણમ્ एतद् ।। 2. પિંડવિશુદ્ધિઃ સમિતિઃ ભાવના-પ્રતિમાદીન્દ્રિયનિરોધાઃ । પ્રતિલેખન-ગુપ્તયઃ અભિગ્રહાશ્ચૈવ કરણં તુ ।। 3. સંસૃષ્ટાસંસૃષ્ટે ઉદ્ધૃતા તથા અત્પલેપિકા ચૈવ । અવગૃહીતા પ્રગૃહીતા ઉજ્જિતધર્મ્યા ચ સપ્તમિકા ।।

સત્તમિયા।।” (પ્રવચનસારોદ્ધાર - ૭૩૯) ઇતિ સપ્તધા વા, સમિતિઃ ઈર્યાસમિત્યાદિઃ પઞ્ચધા, ભાવના અનિત્યત્વાદિકા દ્વાદશ, પ્રતિમા માસાદિકા દ્વાદશ ભિક્ષુણામ્, દર્શનાદિકા એકાદશ ઉપાસકાનામ્, ઇન્દ્રિય-નિરોધઃ ચક્ષુરાદિકરણપઞ્ચકસંયમઃ, પ્રતિલેખનં મુખવસ્ત્રિકાદ્યુપકરણપ્રત્યુપેક્ષણમનેકવિધમ્, ગુપ્તિઃ મનો-વાક્-કાયસંવરણલક્ષણા ત્રિધા, અભિગ્રહા વસતિપ્રમાર્જનાદયોઽનેકવિધાઃ।

एतयोश्चरण-करणयोः प्रधानास्तदनुष्ठानतत्पराः, स्वसमय-परसमयमुक्तव्यापाराः = ‘अयं स्वसमयः अनेकान्तात्मकवस्तुप्ररूपणाद् अयं च परसमयः केवलनयाभिप्रायप्रतिपादनाद्’ इत्येतस्मिन् परिज्ञानेऽनादृता अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वं यथावद् अनवबुद्ध्यमानाः तदितरव्यवच्छेदेन इति यावत्। चरण-करणयोः सारं = फलं निश्चयशुद्धं निश्चयश्च तत् शुद्धं च ज्ञान-दर्शनोपयोगात्मकं निष्कलङ्कं न जानन्ति = न अनुभवन्ति ज्ञान-दर्शन-चारित्रात्मककारणप्रभवत्वात् तस्य, कारणाभावे च कार्यस्य असम्भवात्, अन्यथा तस्य निर्हेतु-

અને ઉજ્જિતધર્મ - આ ૭ પિંડેષણના ભેદ તે જ પિંડવિશુદ્ધિ છે. પિંડેષણ એટલે ગોચરી આદિ પિંડ-ગ્રહણના વિવિધ પ્રકાર. પાંચ સમિતિ - ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણસમિતિ, આદાનનિક્ષેપણ સમિતિ, પારિષાપનિકાસમિતિ. સમ્યક્ અને સપ્રયોજન પ્રવૃત્તિને સમિતિ કહેવાય છે. અનિત્યત્વ-અશરણત્વ વગેરેની તીવ્ર અનુભૂતિસ્વરૂપ બાર ભાવના છે જે સંસારના રાગને શિથિલ બનાવે છે. એક મહિના વગેરે કાળ સુધી જે વિશિષ્ટ કઠોર અભિગ્રહનું પાલન કરાય છે તેને પ્રતિમા કહેવાય છે. ભિક્ષુઓ માટે ૧૨ પ્રતિમાનું અને શ્રાવકવર્ગ માટે સમ્યગ્દર્શનાદિ ૧૧ પ્રતિમાનું વિધાન છે. ઇન્દ્રિયનિરોધ એટલે ચક્ષુ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ = સંયમ = નિયંત્રણ. જીવ-જન્તુની હિંસા ન થાય તે માટે મુહપત્તિ વગેરે ધર્મોપકરણોનું પ્રત્યુપેક્ષણ = નિરીક્ષણ કરવું તેને પ્રતિલેખન કહેવાય. મન, વચન અને કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિ ઉપર અંકુશ અને શુભ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તન - આ ત્રણ ગુપ્તિ છે. અભિગ્રહ એટલે વિશિષ્ટ પ્રકારની ત્યાગાદિ પ્રતિજ્ઞા. તેના વસતિપ્રમાર્જન વગેરે અનેક ભેદ છે. આ બધાના પેટા ભેદ ૭૦ થાય છે.” [ચરણસિત્તરીના અને કરણસિત્તરીના વિસ્તારના જિજ્ઞાસુએ ઓધનિર્યુક્તિભાષ્ય, પંચવસ્તુક, પંચાશક, પ્રવચનસારોદ્ધાર વગેરે ગ્રન્થોનું પરિશીલન કરવું.]

૬ સ્વ-પરસમયભેદના અખણ ચરણ-કરણસારથી વંચિત ૬

(एतयोः) હવે સમ્મતિતર્કવ્યાખ્યાકાર સંમતિતર્કની ગાથાની વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે “જે મુનિઓ આ ચરણ-કરણના જ અનુજ્ઞાનમાં નિમગ્ન રહે છે પરંતુ ‘વસ્તુના સ્વરૂપને અનેકાન્તાત્મક બતાવતો હોવાથી આ સ્વસમય છે. માત્ર (અન્યનિરપેક્ષ) એક જ નયના અભિપ્રાય પર ભાર દેતો હોવાથી આ પરસમય છે’- આવા વિવેકજ્ઞાનના ઉપાર્જન માટે પરિશ્રમ કરવાને બદલે તેનો અનાદર કરે છે, તેઓ ચરણ-કરણના સારભૂત રહસ્યને નથી જાણતા - આવો આગળ અન્વય કરવો. ‘વસ્તુતત્ત્વ અનેકાન્તાત્મક હોય’ - આ તથ્યને એકાન્તના વ્યવચ્છેદપૂર્વક નહીં સમજનારા તે મુનિઓ નિશ્ચયાત્મક નિષ્કલંક જ્ઞાન-દર્શનોપયોગરૂપ ચરણ-કરણફળનો અનુભવ નથી કરી શકતા. નિશ્ચયાત્મક નિષ્કલંક જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ એટલે કે વિશુદ્ધ ઉપયોગ. તે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાત્મક કારણકલાપનું સામુદાયિક કાર્ય છે. કારણોની ગેરહાજરીમાં કાર્ય ન સંભવે. જો કારણ વગર કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે નિર્હેતુક થવાની

કત્વાપત્તેઃ ચરણ-કરણયોશ્ચ ચારિત્રાત્મકત્વાદ્ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મકજીવાદિતત્ત્વાવગમ-સ્વભાવરુચ્યભાવેઽભાવાત્ ।

અથવા ચરણ-કરણયોઃ સારં નિશ્ચયેન શુદ્ધં સમ્યગ્દર્શનં તે ન જાનન્તિ । ન હિ યથાવસ્થિતવસ્તુતત્ત્વા-વબોધમન્તરેણ તદ્ઋચિઃ ન ચ સ્વસમય-પરસમયતાત્પર્યાર્થાનવગમે તદવબોધઃ બોટિકાદેરિવ સમ્ભવી ।

અથ જીવાદિદ્રવ્યાર્થ-પર્યાયાર્થાઽપરિજ્ઞાનેઽપિ ‘યદ્ અર્હદ્ભરુક્તં તદેવ એકં સત્યમિ’ત્યેતાવતૈવ સમ્યગ્દર્શનસદ્ભાવઃ, ¹“મણ્ણઈ તમેવ સચ્ચં ણિસ્સંકં જં જિણેહિં પવ્વત્તં” (ભગવતીસૂત્ર-૧/૩/૩૦, આચારાઙ્ગ-૫/૫/૧૬૨) ઇત્યાદ્યાગમપ્રામાણ્યાત્,

ન; સ્વસમય-પરસમયપરમાર્થાનભિજ્ઞૈર્નિરાવરણજ્ઞાન-દર્શનાત્મકજિનસ્વરૂપાઽજ્ઞાનવદ્ભિસ્તદભિહિત-ભાવાનાં સામાન્યરૂપતયાઽપિ અન્યવ્યવચ્છેદેન સત્યસ્વરૂપત્વેન જ્ઞાતુમશક્યત્વાદ્” (સ.ત.૩/૬૭ વૃત્તિ) ઇતિ ।

તાત્પર્યાર્થસ્ત્વત્રૈવં પ્રતિભાતિ યદુત - ²“તમેવ સચ્ચં ણિસ્સંકં” (ભ.સુ.૧/૩/૩૦, આચા.૫/૫/૧૬૨)

આપત્તિ આવશે. ચરણ-કરણાનુષ્ઠાન ચારિત્રરૂપ છે. તેથી દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક જીવાદિ તત્ત્વનો બોધ તથા સ્વભાવગોચર રુચિ - આ બંનેના વિરહમાં વિશુદ્ધઉપયોગાત્મક નૈશ્વર્યિક ચારિત્રનો સંભવ નથી.

(અથવા.) ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું અન્ય રીતે વિવેચન આ પ્રમાણે છે :-

ચરણ-કરણનો સાર છે નિશ્ચયથી શુદ્ધ એવું સમ્યગ્દર્શન. સ્વસમય-પરસમયના વિવેકજ્ઞાનના અભાવમાં તેનો અનુભવ નથી થતો. જ્યાં સુધી યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વનો અવબોધ ન થાય ત્યાં સુધી યથાર્થરુચિ નથી હોતી. સ્વસમય-પરસમયના તાત્પર્યાર્થનો અવબોધ ન થવાથી બોટિક = દિગમ્બર વગેરેને તત્ત્વાવબોધની સંભાવના નથી રહેતી. ‘ચરણ-કરણના ફળનો અનુભવ કરી શકતા નથી’ - એવું કહેવાની પાછળ આશય એ રહેલો છે કે ‘નિશ્ચયશુદ્ધ નિષ્કલંક જ્ઞાન-દર્શનઉપયોગ હોવો તે ચરણ-કરણનું ફળ છે’ - તેમ તેઓ જાણતા નથી કે તેને અનુભવી શકતા નથી કે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

❀ સ્વ-પરદર્શનબોધ વિના સમકિત ન હોય ❀

(અ.) અહીં પ્રશ્ન થાય કે - જીવાદિતત્ત્વોનું દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ તથા પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ જ્ઞાન ન થવા છતાં ‘જે અરિહંતે કલ્હું છે તે જ સાચું છે’ - આવી સામાન્ય શ્રદ્ધાથી પણ સમ્યગ્દર્શનની હાજરી મનાય છે. આ તથ્યમાં ભગવતીસૂત્ર આદિ આગમપ્રમાણ સાક્ષી છે. તેનો ભાવાર્થ આવો છે કે ‘જિનેશ્વરદેવે જે કહેલ છે તે જ નિઃશંક સત્ય છે - આવું (સમ્યગ્દર્શિ) માને છે.’

(ન.) ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે સામાન્યથી શ્રદ્ધા પણ કુતત્ત્વના નિરાકરણપૂર્વક સામાન્યસ્વરૂપે તત્ત્વના સાચા બોધ વિના થઈ શકતી નથી. જેને સ્વદર્શનના અને પરદર્શનના પરમાર્થનો નિશ્ચય નથી તથા નિરાવરણ જ્ઞાન-દર્શનઉભયસ્વરૂપ તીર્થંકર જિનેશ્વર ભગવંતના સ્વરૂપનો પણ બોધ નથી તેવા જીવને સામાન્યથી મિથ્યાતત્ત્વના અથવા અતત્ત્વના નિરાકરણપૂર્વક કેવલિભાષિત તત્ત્વોનું સત્ય જ્ઞાન થતું નથી, તો પછી સમ્યગ્દર્શન પણ કઈ રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન જ થઈ શકે.” આ રીતે ઉપરોક્ત સંમતિતર્કગાથાની વ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ જણાવેલ છે.

❀ ભગવતીસૂત્ર અને સંમતિસૂત્રનું સમાધાન ❀

(તાત્પ.) ‘તમેવ સચ્ચં’ આ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રનું વચન અને ‘ચરણ-કરણપ્પહાણા’ ઈત્યાદિસ્વરૂપ

इत्येवं भगवतीसूत्रादिवचनानुसारेण ये बीजरुचिसम्यक्त्वं बिभ्रति तैरपि स्व-परसमयपरिशीलनेन विस्तररुचितया भाव्यम्, अन्यथा कदाचित् परदर्शनिष्कृताऽऽक्षेपादिना विचिकित्सादितः बीजरुचि-सम्यक्त्वमपगच्छेत्। ततश्च न केवलं ¹“तमेव सच्चं णिस्संकं” (भ.सू.१/३/३०) इत्यागमवचननिर्भरतया भाव्यम्, अपितु ²“चरण-करणम्पहाणा...” (स.त.३/६७) इति सम्मतितर्कवचनानुसन्धानेन यथाशक्ति स्व-परदर्शनशास्त्रपरिशीलनपरायणतया भाव्यम्।

न हि क्षयोपशमाऽध्यापकसंयोग-शारीरिकशक्ति-पुस्तकादिसामग्रीसाकल्येऽपि अत्यन्तं स्व-परसमयाभ्यासोपेक्षणे सम्यक्त्वं सम्भवति, एकस्याऽपि योगस्य अरुचेः सम्यक्त्वबाधकत्वात्। क्षयोपशमादिवैकल्ये तादृशबोधविरहितस्य तु ¹“तमेव सच्चं णिस्संकं” (भ.सू.१/३/३०) इत्यागमोक्त्या

સંમતિતર્કગ્રંથનું વચન ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ પરસ્પર વિરોધી જણાય છે. પરસ્પરવિરોધી તરીકે જણાતા ઉપરોક્ત આગમવચનનો અને પ્રકરણવચનનો તાત્પર્યાર્થ અમને આ પ્રમાણે જણાય છે કે ‘અરિહંતોએ જે કહેલ છે તે જ સાચું છે’ આ પ્રમાણે સમકિતી માને છે - આ વાત બીજરુચિ સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ ભગવતીસૂત્ર વગેરે આગમમાં બતાવેલ છે. પરંતુ પ્રસ્તુત આગમવચન મુજબ જે આરાધક જીવો બીજરુચિ સમ્યક્ત્વને ધારણ કરે છે તેઓએ પણ સ્વદર્શનના અને પરદર્શનના શાસ્ત્રોનું પરિશીલન કરવામાં પરાયણ રહેવું જોઈએ. જો જૈનાગમોનો અને અજૈન ગ્રંથોનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવામાં ન આવે તો ક્યારેક અન્ય ધર્મીઓ જૈનધર્મમાં ખોટો દોષ દેખાડે, જૈનાગમમાં દોષારોપણ કરે, જૈન ધર્મને ખોટો સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરે તેવા સંયોગમાં સંક્ષેપરુચિ - બીજરુચિ સમકિતને ધારણ કરનાર મુગ્ધ આરાધક જીવને જૈનધર્મમાં, જૈન આગમમાં શંકા-કુશંકા-વિપર્યાસ વગેરે થઈ શકે છે. તેવું બને તો તેના લીધે તેનું બીજરુચિ સમકિત પણ રવાના થાય છે. તેથી ‘ભગવાને કહેલ છે તે જ સત્ય છે’ - આવું માનવાથી અમારામાં સમકિત રહેશે - ટકશે. કારણ કે ભગવતીસૂત્રમાં તેવું જણાવેલ છે - આ પ્રમાણે ફક્ત આગમવચન ઉપર મુગ્ધ ભરોસો રાખીને બીજરુચિ સમકિતને ધરાવનાર જીવોએ દર્શનશાસ્ત્રાભ્યાસથી નિરપેક્ષ રહીને બેસી રહેવું ન જોઈએ. પરંતુ ‘ચરણસિત્તરીને અને કરણસિત્તરીને મુખ્ય કરવા છતાં પણ સ્વદર્શનના અને પરદર્શનના શાસ્ત્રોના પરિશીલનથી દૂર રહેનારા જીવો નિશ્ચયશુદ્ધ ચરણ-કરણના સારને (= વિસ્તારરુચિ સમ્યગ્દર્શનને) જાણી શકતા નથી’ - આ પ્રમાણે સમ્મતિતર્કપ્રકરણમાં જે જણાવેલ છે તેનું અનુસંધાન કરીને પોતાની શક્તિને છૂપાવ્યા વિના જૈનાગમના અને અજૈન ગ્રંથોના પરિશીલનમાં પરાયણ રહેવું જોઈએ.

(ન હિ.) ખરેખર, જ્ઞાનાવરણકર્મનો વિશિષ્ટક્ષયોપશમ, ભણાવનારનો સંયોગ, ભણવા માટે જરૂરી શારીરિક બળ, પુસ્તકાદિ સામગ્રી વગેરે સઘળું ઉપલબ્ધ હોવા છતાં પણ સ્વદર્શનના અને પરદર્શનના શાસ્ત્રોના અભ્યાસની અત્યંત ઉપેક્ષા - અનાદર કરે તેનામાં સમકિત સંભવતું નથી. કારણ કે એક પણ યોગની અરુચિ એ સમકિતની બાધક છે. ક્ષયોપશમ વગેરે ન હોવાના લીધે તથાવિધ શાસ્ત્રબોધ જેની પાસે ન હોય તે વ્યક્તિમાં તો ‘તારક તીર્થંકર ભગવંતોએ જે ભાષેલ છે તે જ નિઃશંક સત્ય છે...’ આવા આગમવચનના આધારે સમકિત સંભવી શકે છે. આ રીતે ઉપરોક્ત ભગવતીસૂત્રવચનનો

સમ્યક્ત્વં સમ્ભવતિ । एवं प्रकृतभगवतीसूत्र-सम्मतिर्तर्कवचनयोजना कार्या मनीषिभिः । ¹“तमेव सच्चं...” (भ.सू.१/३/३०) इति भगवतीसूत्रोक्तिः व्यावहारिकबीजरुचिसम्यक्त्वोपदर्शनपरा; ²“चरण-करणप्पहाणा...” (स.त.३/६७) इति सम्मतिसूत्रोक्तिस्तु तादृशबीजरुचिसम्यग्दर्शनिनां नैश्चयिकविस्तररुचिसम्यक्त्वप्रति-षेधपरायणा इति नानयोर्विरोध इत्यनुसन्धेयम् ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ – બૌદ્ધાદિદર્શનાભ્યાસકૃતે નૈયાયિકાદિદર્શનાભ્યાસસ્ય નૈયાયિકાદિ-દર્શનાભ્યાસકૃતે ચ બૌદ્ધાદિદર્શનાભ્યાસસ્ય આવશ્યકતા નાસ્તિ, બૌદ્ધાદિદર્શનસ્ય નૈયાયિકાદિ-દર્શનાઽઘટિતત્વાત્, નૈયાયિકાદિદર્શનસ્ય ચ બૌદ્ધાદિસિદ્ધાન્તાઽઘટિતત્વાત્ । પરં જૈનદર્શનસિદ્ધાન્તાભ્યાસકૃતે તુ બૌદ્ધાદિસર્વદર્શનસિદ્ધાન્તાભ્યાસસ્ય આવશ્યકતા વર્તતે, તસ્ય સર્વદર્શનસમન્વયરૂપત્વેન સર્વદર્શન-ઘટિતત્વાત્ ।

જૈનદર્શનપ્રાથમિકાભ્યાસકૃતે સર્વદર્શનપરિશીલનસ્યાઽનાવશ્યકત્વેઽપિ સર્વતન્ત્ર-નયપરિશીલનં વિના સ્યાદ્વાદદર્શનગોચરપારમાર્થિકનિશ્ચયસ્ય પ્રાયઃ અશક્યત્વમ્ । તમ્ ઋતે તુ તીર્થઙ્કરે તદ્વચને વા

અને સંમતિતર્કવચનનો સંબંધ પંડિત જીવોએ જોડવો જોઈએ. પ્રસ્તુત ભગવતીસૂત્રનું વચન વ્યવહારનયસંમત બીજરુચિ સમકિત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. જ્યારે સંમતિતર્કનો સંદર્ભ ‘વ્યવહારનયસંમત બીજરુચિ સમકિતને ધારણ કરનારમાં નિશ્ચયનયમાન્ય વિસ્તારરુચિ સમકિત નથી હોતું’ આવું પ્રતિપાદન કરે છે. આમ પરમાર્થથી તે બંને શાસ્ત્રવચનો વચ્ચે કોઈ વિરોધ આવતો નથી- તેમ જાણવું. આગમગ્રન્થના અને પ્રકરણગ્રન્થના વચનોનું આ રીતે અનુસંધાન કરીને સાચો તાત્પર્યાર્થ મેળવવા પંડિતોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અહીં સૂચના પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

❧ જૈનદર્શનની તાત્વિક ઓળખ માટે સર્વદર્શનઅભ્યાસ જરૂરી ❧

જૈનદર્શનના સિદ્ધાન્તો :- બૌદ્ધદર્શનના સિદ્ધાન્તને વ્યવસ્થિત જાણવા માટે નૈયાયિક, સાંખ્ય વગેરેના ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અન્ય દર્શનોનું ખંડન કર્યા વિના ફક્ત નૈયાયિક દર્શનના સિદ્ધાન્તને સારી રીતે સમજવા માટે સાંખ્ય કે બૌદ્ધ વગેરેના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાની અત્યંત જરૂરિયાત રહેતી નથી. કારણ કે બૌદ્ધાદિ દર્શનો નૈયાયિકાદિદર્શનોથી ઘટિત નથી તથા નૈયાયિકાદિ દર્શનો બૌદ્ધાદિદર્શનોથી ઘટિત નથી. પરંતુ જૈન ધર્મના દ્રવ્યાનુયોગમય સિદ્ધાન્તોનો તાત્વિક બોધ મેળવવા માટે બૌદ્ધ, સાંખ્ય, નૈયાયિક વગેરે તમામ ધર્મોના શાસ્ત્રોનું પરિશીલન અનિવાર્ય છે. કારણ કે જૈનદર્શન સર્વદર્શનોના સમ્યક્ મિલનસ્વરૂપ હોવાથી સર્વદર્શનોથી ઘટિત છે.

❧ નૈશ્ચયિક ચારિત્રને પ્રગટાવીએ ❧

(જૈન.) જો કે જૈન દર્શનનો પ્રાથમિક અભ્યાસ કરવા માટે સર્વ દર્શનોનો અભ્યાસ જરૂરી નથી. તો પણ અન્ય દર્શનો અને સર્વ નયોનો જ્યાં સુધી યથાર્થ બોધ ન થાય ત્યાં સુધી જૈન દર્શનના સઘળા સિદ્ધાન્તોનો/સ્યાદ્વાદનો પૂર્ણ પારમાર્થિક નિશ્ચય થવો અશક્યપ્રાયઃ છે. તથા દ્રવ્યાનુયોગમય અનેકાન્તવાદ

તાત્ત્વિકસ્થિરશ્રદ્ધાનસ્ય અસમ્ભવઃ । ન હ્યજ્ઞાતે અત્યલ્પાંશતો વા જ્ઞાતે વસ્તુનિ તાત્ત્વિકં સ્થિરઞ્ચ શ્રદ્ધાનં સમ્ભવતિ । તદ્ ઋતે ચ પારમાર્થિકં સમ્યગ્દર્શનં નૈવ જાયતે । તેન વિના નૈશ્ચયિકં ચારિત્રમપિ દુર્લભમેવ ।

તતશ્ચ ચારિત્રમૂલોત્તરગુણોપાર્જને યાવાન્ બાહ્ય ઉદ્યમ આવશ્યકઃ તતઃ શતગુણઃ સહસ્રગુણો વા આન્તર ઉદ્યમઃ પારમાર્થિકપ્રશમાદિગુણોપેતનૈશ્ચયિકસમ્યગ્દર્શનલાભાય આવશ્યક ઇતિ ચેતસિકૃત્ય સ્વસમયં સ્વભ્યસ્ય, પરદર્શનવૈતથ્યં વિજ્ઞાય, તદીયૈકાન્તવાદરાદ્ધાન્તતઃ પૃથગ્ભૂય, આદરતો ભાવસ્યાદ્વાદશુદ્ધસિદ્ધાન્તગતાં ત્રૈકાલિકાઽબાધ્યતાં મનસિ સ્થિરીકૃત્ય, તીર્થંકરગોચરપ્રીતિ-ભક્તિ-સમર્પણાદિષુ વિલીય, ગ્રન્થિભેદં વિધાય, અભ્યન્તરાપવર્ગમાર્ગે અવિરતમ્ અભિસર્પણાય યતિતત્ત્વમ્ ।

ઇત્યમેવ જીવનસાફલ્યોપપત્તેઃ । ઇત્યઞ્ચ શુષ્કજ્ઞાની ક્રિયાજડો વા ન આત્માર્થી કિન્તુ સમ્યગ્જ્ઞાન-ક્રિયોભયરુચિરેવેતિ ફલિતમ્ । તસ્યૈવ “સંસારવિષયાતીતં મુક્તાનામવ્યયં સુખમ્ । અવ્યાબાધમિતિ પ્રોક્તં પરમં પરમર્ષિભિઃ ।” (ત.સૂ.કા.૨૩) ઇતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રકારિકાયામ્ ઉમાસ્વાતિવાચકપ્રદર્શિતં મોક્ષસુખં સુલભં સ્યાત્ ॥૧/૨॥

સ્વરૂપ જૈનદર્શનના મૌલિક સિદ્ધાન્તોનો સર્વાંગીણ પરિચય ન થાય ત્યાં સુધી તારક તીર્થંકર પરમાત્મા ઉપર કે તેના વચન ઉપર તાત્ત્વિક અને સ્થિર શ્રદ્ધા પણ પ્રગટી ન શકે. તથા તેના વિના પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શન પણ આવી ના શકે. તેના વિના તો નૈશ્ચયિક ચારિત્ર પણ દુર્લભ જ છે.

❧ ક્રિયા કરતાં જ્ઞાનમાં વિશેષ ઉદ્યમ આવશ્યક ❧

(તત્ત્વ.) માટે ચારિત્રના મૂળ ગુણ(ચરણસિત્તરી)માં અને ઉત્તર ગુણ(કરણસિત્તરી)માં બાહ્ય ઉદ્યમ કરવાની જેટલી જરૂર છે તેના કરતાં સારભૂત પારમાર્થિક પ્રશમાદિ ગુણસંપન્ન નૈશ્ચયિક સમ્યગ્દર્શનને મેળવવા માટે સેંકડો ગણો આંતરિક ઉદ્યમ કરવાની આવશ્યકતા છે. આવા લક્ષ્યપૂર્વક સ્વદર્શનના શાસ્ત્રોનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરી, પરદર્શનની પોકળતાને પિછાણી, તેની એકાંતવાદમય માન્યતાઓથી અળગા બની, આદર અને અહોભાવપૂર્વક દ્રવ્યાનુયોગમય ભાવસ્યાદ્વાદસ્વરૂપ શુદ્ધ સિદ્ધાન્તની ત્રિકાલઅબાધ્યતાને મનમાં સ્થિર કરી, તારક તીર્થંકર ભગવંતના પ્રેમ/ભક્તિ/સમર્પણ વગેરેમાં ખોવાઈ જઈ, ગ્રન્થિભેદ કરી, આંતરિક મોક્ષમાર્ગે અવિરતપણે આગેકૂચ કરવા કટિબદ્ધ બનવું એમાં જ જીવનની સાર્થકતા છે. એનો અર્થ એવો ફલિત થાય છે કે બુદ્ધ જન તે છે કે જે શુષ્કજ્ઞાની નથી કે ક્રિયાજડ નથી. પરંતુ સમ્યગ્ જ્ઞાન-ક્રિયાઉભયરુચિવાળો છે. તેવા આત્માર્થી બુદ્ધજનને જ તત્ત્વાર્થકારિકામાં દર્શાવેલ મોક્ષસુખ સુલભ બને. ત્યાં ઉમાસ્વાતિવાચકે જણાવેલ છે કે ‘મુક્ત જીવોનું સુખ (૧) સંસારના વિષયો કરતાં ચઢિયાતું છે, (૨) શાશ્વત છે, (૩) પીડારહિત છે. તેથી પરમર્ષિઓ મોક્ષસુખને પરમ = સર્વશ્રેષ્ઠ કહે છે.’ (૧/૨)

એ કહિઉં, તેહ જ *દઢઈ છઈ :-

શુદ્ધાહારાદિક તનુ યોગ, મોટો કહિઓ દ્રવ્યઅનુયોગ;

એ ઉપદેશપદાદિક ગ્રંથિ*, *સાખિ લહી ચાલો શુભ પંથિ ॥૧/૩॥ (૩)

શુદ્ધાહાર-૪૨ દોષરહિત આહાર ઈત્યાદિક યોગ છઈ, તે તનુ કહેતાં *નાન્હા કહિયઈ, *કૃશ આચાર છઈ.^૧

યદેવ અન્યાનુયોગેભ્યો દ્રવ્યાનુયોગમાહાત્મ્યં કથિતં તદેવ દૃઢયતિ - 'શુદ્ધે'તિ ।

શુદ્ધોઞ્છાદિસ્તનુયોગ ઇતરસ્તુદિતો મહાન્ ।

ઉપદેશપદાદ્યુક્તિં લઙ્ઘ્વા ચર શુભે પથિ ॥૧/૩॥

પ્રકૃતે દળ્ઘાન્વયસ્ત્વેવમ્ - શુદ્ધોઞ્છાદિસ્તનુયોગઃ, ઇતરસ્તુ મહાન્ ઉદિતઃ । ઉપદેશપદાદ્યુક્તિં લઙ્ઘ્વા શુભે પથિ ચર ॥૧/૩॥

યઃ શુદ્ધોઞ્છાદિઃ = પિન્ડનિર્યુક્ત્યાદ્યુદિતદ્વિચત્વારિંશદોષવિનિર્મુક્તપિન્ડગ્રહણાદિલક્ષણઃ સાધુસમાચારઃ ચરણ-કરણાત્મકત્વેન મોક્ષયોજકતયા યોગઃ સમાન્નાતઃ શાસ્ત્રકૃદ્ભિઃ સ તનુઃ = સ્વલ્પતારકશક્તિકતયા કૃશઃ ઉદિતઃ = કથિતઃ । ઇતરસ્તુ = સ્વસમય-પરસમયપરિજ્ઞાનાદિલક્ષણો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવિચારલક્ષણો

■ :- 'અન્ય અનુયોગને છોડીને શા માટે તમે દ્રવ્યાનુયોગનો વિમર્શ કરી રહ્યા છો ?' આવી શંકાના નિરાકરણ માટે ચરણ-કરણાનુયોગ આદિ અન્ય અનુયોગો કરતાં દ્રવ્યાનુયોગનું માહાત્મ્ય પૂર્વે કહી ગયા હતા તે જ માહાત્મ્યને ગ્રંથકારશ્રી પુનઃ દઢ કરે છે :-

❀ સર્વ અનુયોગોમાં દ્રવ્યાનુયોગ ઉત્તમ ❀

■ :- નિર્દોષ ગોચરી વગેરે ચારિત્રાચાર નાનો યોગ છે. દ્રવ્યાનુયોગ તો તેના કરતાં મહાન કહેવાયેલ છે. આમ ઉપદેશપદ વગેરે ગ્રંથના સાક્ષીવચનને મેળવીને શુભ પંથ ઉપર ચાલો. (૧/૩)

❀ દ્રવ્યાનુયોગ પંચાચારમય ❀

■ :- પિન્ડનિર્યુક્તિ વગેરે ગ્રંથોમાં બતાવેલ ૪૨ દોષથી રહિત ગોચરી ગ્રહણ કરવી વગેરે સ્વરૂપ સાધ્વાચાર યોગસ્વરૂપ છે. કારણ કે તે ચરણ-કરણસ્વરૂપ હોવાથી મોક્ષની સાથે આત્માનો યોગ કરાવી આપે છે. આત્માને પરમાત્માની સાથે/પરમાત્મસ્વરૂપની સાથે જોડી આપે તે યોગ કહેવાય. પરંતુ ભિક્ષાટનાદિ યોગને શાસ્ત્રકાર ભગવંતો નાનો માને છે. કેમ કે તેની તારક શક્તિ અત્યંત અલ્પ છે. જ્યારે સ્વદર્શન-પરદર્શનના સર્વાંગીણ બોધસ્વરૂપ અથવા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની તલસ્પર્શી મીમાંસાસ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ તો સ્વ-પર ઉભયને તારવાની શક્તિથી યુક્ત હોવાના લીધે મિથ્યાત્વમોહનીય નામના દર્શનમોહનીય અને જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મનો અત્યંત ઉચ્છેદ કરવાથી મહાન કહેવાયેલ છે. ("વિશેષ,

* કો.(૭+૧૧+૧૨)માં 'દઢાવઈ' પાઠ. ❀ કો.(૨+૧૦)માં 'ગ્રંથ... પંથ' પાઠ. કો.(૪)માં 'ગ્રંથે' પાઠ. ★ સાખિ = સાક્ષી, પ્રમાણ, કથન, પુરાવો (જુઓ - આરામશોભા રાસમાળા, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, ગુર્જર રાસાવલી, ષડાવશ્યકબાલાવબોધ) ❀ સિ.માં 'કૃશયોગ' પાઠ. કો.(૮)માં 'કુશ આચારનઈ' પાઠ. ►...◄ ચિત્તદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.માં છે.

એહ* દ્રવ્યઅનુયોગ[†] = ♦દ્રવ્યાદિવિચાર તે નિશ્ચયથી પંચાચારમય છે. તે માટઈ♦ તે મોટો યોગ

વા દ્રવ્યાનુયોગઃ, તુઃ વિશેષે, “તુ વિશેષેઽવધારણે” (અ.સ.પરિશિષ્ટ-૧૩) ઇતિ અનેકાર્થસમૂહોક્તેઃ, યોગઃ મહાન્ = સ્વ-પરોભયતારકશક્તિકતયા પ્રભૂતદર્શનમોહનીય-જ્ઞાનાવરણાદિકર્મવિગમપ્રત્યલ ઉદિતઃ, નિશ્ચયતઃ તસ્ય પઞ્ચાચારમયત્વાત્। તથાહિ - (૧) દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલનસ્ય સ્વ-પરસમયપદાર્થસાર્થપ્રકાશાઽઽ-રાધનારૂપત્વાદ્ જ્ઞાનાચારરૂપતા, (૨) જિનોક્તાત્માદિતત્ત્વરુચિગૌચરયોગ-ક્ષેમ-શુદ્ધિ-વૃદ્ધ્યાદિકારકત્વાદ્ દર્શનાચારરૂપતા, (૩) આત્મરમણતાદ્યુપલમ્બકત્વાત્ ચારિત્રાચારરૂપતા, (૪) દર્શનમોહનીયાદિકર્મ-નાશકત્વાત્ સ્વાધ્યાયરૂપત્વાચ્ચ તપાચારરૂપતા, (૫) જિનોક્તતત્ત્વોહાપોહગોચરશક્ત્યનિગૂહનતો વીર્યાચારરૂપતા ચ વિજ્ઞેયા। શુદ્ધોઽઽગ્રહણાદિચારિત્રાચારસ્તુ વ્યાવહારિક એવ, કાયયોગપ્રધાનત્વાત્। અત એવ તતોઽપિ દ્રવ્યાનુયોગેન સકામનિર્જરા પ્રબલા સાનુબન્ધા અધિકા ચ સમ્પદ્યતે।

અત એવ ઓઘનિર્યુક્તિભાષ્યે ¹“ચત્તારિ ડ અણુઓગા ચરણે ધમ્મગણિયાણુઓગે ય। દવિયણુજોગે ય

અવધારણ - અર્થમાં ‘તુ’ વપરાય” - આ મુજબ અનેકાર્થસંગ્રહના વચન મુજબ અહીં મૂળ શ્લોકમાં રહેલ ‘તુ’ શબ્દ વિશેષ = તફાવત અર્થમાં જાણવો.) કારણ કે નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યાનુયોગ પંચાચારમય છે. તે આ રીતે - (૧) દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન સ્વદર્શનના અને પરદર્શનના પદાર્થોના સમૂહના જ્ઞાનની આરાધનાસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનાચારમય છે. (૨) જિનોક્ત આત્માદિ તત્ત્વની રચિની પ્રાપ્તિ, સ્થિરતા, વૃદ્ધિ વગેરેને કરનાર હોવાથી દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન દર્શનાચારમય છે. (૩) આત્મતત્ત્વમાં રમણતા વગેરેને મેળવવાનું સાધન હોવાથી દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન ચારિત્રાચારમય છે. (૪) દર્શનમોહનીય આદિ કર્મના વિનાશનું કારણ હોવાથી તેમજ સ્વાધ્યાયરૂપ હોવાના લીધે દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન તપાચારમય છે. (૫) જિનોક્ત તત્ત્વની વિચારણા કરવાની પોતાની શક્તિ ન છુપાવવાના લીધે દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન વીર્યાચારમય છે. જ્ઞાનાચારાદિ ચારેય આચારો વિશે પોતાની શક્તિ ન છુપાવવી તે વીર્યાચાર કહેવાય છે. આમ પ્રસ્તુત દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન નૈશ્વર્યિક પંચાચારમય છે. જ્યારે નિર્દોષ ગોચરી વગેરે ચારિત્રાચાર વ્યાવહારિક છે. કારણ કે તેમાં કાયયોગ જ મુખ્ય છે. માટે જ ચારિત્રાચાર કરતાં દ્રવ્યાનુયોગ દ્વારા સકામ (સ્વૈચ્છિક) કર્મનિર્જરા પ્રબળ, સાનુબંધ અને અધિક થાય છે. આમ વ્યાવહારિક ચારિત્રાચાર = ચરણ-કરણાનુયોગ કરતાં તાત્ત્વિક દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે.

અવધારણ :- ‘શુદ્ધાહારાદિક એ લઘુયોગ’ આ વાત બરાબર બંધ બેસતી છે. પરંતુ સંપૂર્ણ તાત્ત્વિક ચરણસિત્તરી-કરણસિત્તરી લઘુયોગ ન સંભવે. કારણ કે ચરણસિત્તરીમાં ક્ષમાદિ દશવિધ યતિધર્મ, જ્ઞાનાદિ ત્રિક, કષાયનિગ્રહ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે અંતરંગપરિણતિસ્વરૂપ છે, બાહ્ય ક્રિયાસ્વરૂપ નથી. અહીં જે કહેવાયેલ છે તે વાત પણ સાપેક્ષપણે સ્વીકારવી. કારણ કે ‘યોગ અસંખ્ય જિનવર કહ્યા, નવપદ તિહાં ધુર રે’ - આવું પણ શાસ્ત્રવચન ઉપલબ્ધ થાય છે. સ્યાદ્વાદમાં દરેક વાત યોગ્ય અપેક્ષાએ સમજવી.

(અત એવ.) આવા જ કોઈક ગંભીર અભિપ્રાયથી ઓઘનિર્યુક્તિભાષ્યમાં જણાવેલ છે કે ‘ચરણ

★ પુસ્તકોમાં ‘એહ’ નથી. લા.(૨)માં છે. † પુસ્તકોમાં ‘દ્રવ્યાનુયોગ જે સ્વસમય-પરસમયપરિજ્ઞાન તે’ પાઠ.

♦...♦ ચિદ્વદ્યમધ્યવર્તી પાઠ સિ. + કો. (૮ + ૧૩)માં છે.

1. ચત્તારિ તુ અનુયોગાઃ ચરણં ધર્મ-ગણિતાનુયોગૌ ચ। દ્રવ્યાનુયોગશ્ચ તથા યથાક્રમં તે મહર્ષિકાઃ।।

કહિઓ. જેહ માટઈ શુદ્ધાહારાદિક સાધન સ્વાધ્યાયનું જ છઈ.

તહા અહવ્કમં તે મહિઠ્ઠીયા।।” (ઓ.નિ.ખા.૫) ઇતિ દર્શિતમ્। “મહર્ષિકાઃ = પ્રધાનાઃ” (ઓ.નિ.ખા.૫ વૃ.) ઇતિ તદ્વૃત્તૌ દ્રોણાચાર્યઃ।

“આત્મતત્ત્વસ્ય યથાર્થતયા પરિચ્છેદકત્વાદ્ દ્રવ્યાનુયોગસ્ય સુવર્ણાકરત્વં સમામ્નાતમ્” (http://www.Jainuniversity.org/PDFs/lib/lib_4_12.pdf) ઇતિ જૈનવિશ્વવિદ્યાલયનામકે વિદ્યુચ્ચિત્કોષે વ્યક્તમ્। અતઃ તસ્ય મહર્ષિકત્વમ્ અનાવિલમ્।

ન ચ મહર્ષિકાઃ સર્વે એવ મહત્ત્વમ્ આબિભ્રતીતિ ન નિયમ ઇતિ શઙ્કનીયમ્,

દ્રવ્યાનુયોગમહત્ત્વસ્ય પ્રકારાન્તરેણાપિ યુક્તત્વાત્, યતઃ શુદ્ધાહારાદિકં દ્રવ્યાનુયોગાદિગોચર-સ્વાધ્યાયસ્યૈવ સાધનં ભવતિ। ‘યદ્ યસ્મૈ તતઃ તત્ પ્રધાનમ્’ ઇતિ ન્યાયેન અહિં એવ પ્રધાનમ્, -કરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ - આમ ચાર અનુયોગ છે. તથા આ ચારેય અનુયોગ ક્રમશઃ મહર્ષિક = વધુ કિંમતી = મુખ્ય છે.’ ઓઘનિયુક્તિભાષ્યની વૃત્તિમાં દ્રોણાચાર્યજીએ ‘મહર્ષિક’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રધાન = મુખ્ય’ આપ્યું બતાવેલ છે. આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે શાસનને આગળ ધપાવવા માટે ચરણ-કરણાનુયોગ કરતાં ધર્મકથાનુયોગ વધુ ઉપયોગી છે. તેના કરતાં ગણિતાનુયોગ મુખ્ય છે. તથા દ્રવ્યાનુયોગ ચારેયમાં મુખ્ય છે, સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

卐 દ્રવ્યાનુયોગ સોનાની ખાણ 卐

(‘આત્મ.’) ‘આત્મતત્ત્વનો યથાર્થરૂપે નિર્ણય કરાવવાના લીધે દ્રવ્યાનુયોગ સોનાની ખાણ તરીકે માન્ય છે’ - આ મુજબ ‘જૈન યુનિવર્સિટી’ નામની વેબસાઈટમાં જણાવેલ છે. તેથી ‘દ્રવ્યાનુયોગ મહર્ષિક છે’ - આ બાબત નિર્વિવાદ છે.

નોંધ :- (ન ચ.) ખાણી કરતાં સોનું મોટી સમૃદ્ધિરૂપ છે. પણ જીવન ચલાવવા માટે સોના કરતાં ખાણી જ વધારે મહત્ત્વનું છે. તેથી મહત્ત્વશાળી અને મહર્ષિક આ બે શબ્દ એકાર્થિક નથી. તેથી પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યાનુયોગ ભલે મહર્ષિક હોય પણ ચરણ-કરણાનુયોગ મહત્ત્વશાળી છે. શાસનપ્રભાવના-રક્ષા વગેરે કાર્ય કરવાની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યાનુયોગ મહર્ષિક છે. જ્યારે દુરાચાર-દોષ-આશ્રવ વગેરેમાંથી આત્માને બચાવી સદાચાર-સદ્ગુણ-સંવરના માર્ગે આગળ વધારવા માટે તો ચરણ-કરણાનુયોગ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેથી દ્રવ્યાનુયોગ મહર્ષિક ભલે હોય. પરંતુ તે મહાન કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? કારણ કે જે મહર્ષિક હોય તે બધા જ મહાન હોય - તેવું નથી હોતું. તેથી દ્રવ્યાનુયોગમાં ચરણ-કરણાનુયોગ કરતાં મહત્ત્વ તો અસિદ્ધ જ રહેશે.

卐 ‘અંગી પ્રધાન’ ન્યાયનું નિરૂપણ 卐

નિર્ધારણ :- (દ્રવ્યા.) ના. બીજી રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો પણ ‘ચરણ-કરણાનુયોગ કરતાં દ્રવ્યાનુયોગ વધુ મહાન છે’ - આ વાત વ્યાજબી છે. કારણ કે નિર્દોષ ગોચરી-ખાણી વગેરે પણ દ્રવ્યાનુયોગાદિસંબંધી સ્વાધ્યાયનું જ સાધન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એક ન્યાય = નિયમ આવે છે કે ‘જે જેના

એ સાધિ ઉપદેશપદાદિક ગ્રંથઈ લહીનઈ* શુભ પંથિ = ઉત્તમ *માર્ગે ચાલો.

અહ્મં તુ ગૌણમેવ ભવતિ । તતઃ ચરણ-કરણાનુયોગતો દ્રવ્યાનુયોગસ્ય મહર્દ્ધિકત્વં મહત્ત્વજ્ઞ અનાવિલમ્ । એતદ્ ગૌરવ-લાઘવમજ્ઞાનન્તઃ યે કેચિદ્ ગુરુકુલવાસ-દ્રવ્યાનુયોગાધ્યાસાદિકં પ્રધાનયોગમ્ અવજ્ઞાય કેવલાઽજ્ઞાતોઽઞ્ઞગ્રહણાદિબાહ્યયોગનિરતાઃ તે તુચ્છાઃ અસદ્ગ્રહવન્તો વિજ્ઞેયાઃ ।

તદુક્તં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ ઉપદેશપદે ¹“અયમિહ અયાળંતા અસગ્રહા તુચ્છબજ્ઞજોગમ્મિ । ણિરયા પહાળજોગં ચયંતિ ગુરુકમ્મદોષેણ ।।” ²સુદ્ધંછાઇસુ જત્તો ગુરુકુલવાગાઇળેહ વિણ્ણેઓ । સબરસરક્ષપિચ્છથઘાયપાયાઽછિવળ-તુલ્લે ।।” (ઉપ.પ. ૬૭૬/૬૭૭) ઇતિ । એતાદૃશીમ્ ઉપદેશપદાદ્યુક્તિં લઙ્ઘ્યા = ઉપલભ્ય શુભે = ઉત્તમે પથિ = માર્ગે ચર ।

માટે હોય તેના કરતાં તે પ્રધાન (મુખ્ય) કહેવાય.’ જેમ કે ધન મેળવવા માટે નોકરી કરવામાં આવે છે. તેથી નોકરી કરતાં પણ ધનપ્રાપ્તિ મુખ્ય કહેવાય. સ્વાધ્યાય માટે શુદ્ધ ગોચરી-પાણીને સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો ગ્રહણ કરે છે. માટે સ્વાધ્યાય મુખ્ય કહેવાય. નિર્દોષ ગોચરી-પાણી ગૌણ કહેવાય. સ્વાધ્યાય સાધ્ય છે, અંગી છે, ઉદ્દેશ્ય છે, કાર્ય (= પ્રયોજન) છે. નિર્દોષ ગોચરી સાધન છે, અંગ છે, કારણ છે. તેથી ચરણ-કરણાનુયોગ કરતાં દ્રવ્યાનુયોગ નિરાબાધપણે મહર્દ્ધિક અને મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે લાઘવ-ગૌરવને (લાભ-નુકસાનને) નહિ સમજતા જે કેટલાક અગીતાર્થો ગુરુકુલવાસ, દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ વગેરે મુખ્ય યોગની અવગણના કરીને માત્ર અજ્ઞાતપિંડ (= નિર્દોષ આહાર-પાણી) મેળવવા વગેરે બાહ્ય યોગમાં જ ગણાડૂબ થયેલા છે તેઓને તુચ્છપ્રકૃતિવાળા અને કદાગ્રહસ્ત સમજવા.

✽ જ્ઞાનયોગને મુખ્ય બનાવીએ ✽

(તત્તુક્તં.) તેથી જ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે ઉપદેશપદ ગ્રંથરત્નમાં જણાવેલ છે કે “આધ્યાત્મિક લાભ-નુકસાનસ્વરૂપ લાઘવ-ગૌરવને નહિ જાણતા કેટલાક કદાગ્રહી સાધુઓ અસાર એવા બાહ્ય યોગમાં ગણાડૂબ બની ગુરુકુલવાસ, દ્રવ્યાનુયોગ આદિનો અભ્યાસ વગેરે યોગસાધનાને છોડે છે. કેમ કે તેઓ ભારે કર્મરૂપી દોષથી ઘેરાયેલા હોય છે. ગુરુકુલવાસ વગેરેને છોડીને નિર્દોષ ગોચરી વગેરેમાં યત્નશીલ રહેવું તે તો ભભૂતિવાળા સાધુ પાસેથી મોરના પીંછા લેવા માટે ભભૂતિવાળા સંન્યાસીનું મસ્તક તલવારથી ઉડાડી દેવાની પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં તે સંન્યાસીને પોતાનો પગ ન અડી જાય તેની કાળજી રાખનાર ભીલના પ્રયત્ન સમાન છે” - આ પ્રમાણે ઉપદેશપદ વગેરે ગ્રંથના વચનને જાણીને સારા માર્ગમાં ચાલો.

● ભોતઘાતક ઉદાહરણ ●

સ્પષ્ટતા :- ઉપદેશપદમાં ભભૂતિવાળા સાધુ પાસેથી મોરપીંછા લેવાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે કે કોઈક ભીલે સાંભળ્યું કે ‘તપસ્વી મહાત્માઓને આપણો પગ અડકી જાય તે મોટા નુકસાન માટે થાય છે.’ એક વખત તેને મોરપીંછાની જરૂર પડી. બીજા સ્થાને સારી રીતે તપાસ કરવા છતાં તેને

● ક્રો.(૧૩)માં ‘જાણી શુભપંથ જે દ્રવ્યાનુયોગ માર્ગ તિણે ચાલો’ પાઠ. ✽ સિ.+ક્રો.(૮+૧૩)+આ.(૧)માં ‘શુભ પંથ જે દ્રવ્યાદિવિચાર દ્રવ્યાનુયોગ માર્ગ તિહાં ચાલો’ પાઠ. ✽ પુસ્તકોમાં ‘માર્ગિ’ પાઠ.ક્રો.(૭)નો પાઠ લીધો છે.

1. એતદિહ અજાનન્તોઽસદ્ગ્રહાઃ તુચ્છબાહ્યયોગે । નિરતાઃ પ્રધાનયોગં ત્યજન્તિ ગુરુકર્મદોષેણ ।।

2. શુદ્ધોઽજ્ઞાદિષુ યત્નઃ ગુરુકુલત્યાગાદિનેહ વિજ્ઞેયઃ । શબરસરજસ્કપિચ્છાર્થઘાતપાદાઽચ્છુપનતુલ્યઃ ।।

બાહ્ય વ્યવહારને પ્રધાન કરીનહી, *જ્ઞાનની ગૌણતા કરવી તે *અશુભ માર્ગ. જ્ઞાનપ્રધાનતા રાખવી તે ઉત્તમ માર્ગ.

અત એવ - જ્ઞાનાદિક ગુણ હેતુ ગુરુકુલવાસ છાંડી શુદ્ધાહારાદિયતનાવંતનહી મહાદોષહી ચારિત્રહાનિ કહીહી છહી.*

કેવિતુ શુદ્ધોઞ્છાદિકાપેક્ષયા દ્રવ્યાનુયોગો મહાન્, ફલતઃ પઞ્ચાચારમયત્વાદિતિ સમામનન્તિ ।

બાહ્યવ્યવહારં પ્રધાનં કૃત્વા જ્ઞાનોપસર્જનીકરણં તુ અશુભઃ પન્થાઃ । જ્ઞાનપ્રાધાન્યરક્ષણમેવોત્તમો મોક્ષમાર્ગઃ ।

અત એવ તીવ્રસચ્છ્રદ્ધાસમન્વિતસમ્યગ્જ્ઞાનાદિગુણહેતુભૂતં ગુરુકુલવાસં ત્યક્ત્વા શુદ્ધાહારાદિયત-

મોરના પીંછા ન મળ્યા ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે ‘ભભૂતિવાળા સાધુ પાસે મોરપીંછા છે.’ તેથી તેણે તેમની પાસે માંગ્યા. પરંતુ તે સાધુએ મોરપીંછા ન આપ્યા. ત્યારે તેણે શસ્ત્રપ્રયોગપૂર્વક તે ભભૂતિવાળા સાધુનો નિગ્રહ કરીને બળાત્કારે મોરપીંછા લીધા. પરંતુ પોતાનો પગ તેમને અડી ન જાય તે માટે તેણે સાવધાની રાખી. એક બાજુ તલવાર આદિ શસ્ત્રોને વાપરી સાધુનો પરાભવ કરવો અને બીજી બાજુ પોતાનો પગ તેમને અડકી ન જાય તેની કાળજી રાખવી. આ ખૂબ જ વિચિત્ર અને વિષમ સ્થિતિ છે. “તપસ્વી સાધુને પોતાનો પગ અડી ન જાય તેની સાવધાની રાખવાથી ઘણો લાભ થયો, નુકસાનીથી બચી ગયો” - એવું તે ભીલ માને છે. હકીકતમાં તો સાધુનો શસ્ત્રપ્રયોગથી નિગ્રહ / પરાભવ કરવાથી મોટું નુકસાન જ થયેલ છે. સાધુ ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ સ્વરૂપ મોટા દોષથી હણાયેલ હોવાથી સાધુને પગ ન અડાડવા સ્વરૂપ ગુણ પણ ગુણસ્વરૂપે રહેતો નથી. પરંતુ દોષરૂપ જ બને છે.

☆ દ્રવ્યાનુયોગ ફલતઃ પંચાચારમય ☆

(કેવિ.) કેટલાક વર્તમાનકાલીન વિદ્વાનો મહોપાધ્યાયજી મહારાજે રાસમાં ‘દ્રવ્યાદિવિચાર તે નિશ્ચયથી પંચાચારમય છે’ આવું જે જણાવેલ છે તેનું અર્થઘટન એવું કરે છે કે ‘દ્રવ્યાદિવિચાર તે ફલતઃ પંચાચારમય છે.’ મતલબ કે ‘નિર્દોષ ગોચરીયર્યા વગેરે કરતાં દ્રવ્યાનુયોગનું પરિશીલન મહાન હોવાનું કારણ એ છે કે તે ફળની અપેક્ષાએ પંચાચારમય છે. દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી જિનવચન ઉપર શ્રદ્ધા દૃઢ બને અને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય. એના દ્વારા મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતાં, ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષયોપશમ થતાં જીવ પંચાચારને પાળે છે. આમ દ્રવ્યાનુયોગ ફલતઃ પંચાચારમય છે.’

(બાહ્ય.) બાહ્ય વ્યવહારને મુખ્ય કરીને જ્ઞાનયોગને ગૌણ બનાવવો તે અશુભ માર્ગ છે. જ્ઞાનયોગની મુખ્યતાને સાચવવી તે જ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

* ખાળે ફૂયા, દરવાજા મોકળા - અજ્ઞાનીપ્રવૃત્તિ *

(અત એવ.) જ્ઞાનયોગને મુખ્ય બનાવવો એ જ સાધુ માટે કલ્યાણકારી કર્તવ્ય હોવાના લીધે સાચી તીવ્ર શ્રદ્ધાથી સંપન્ન એવા સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણના સાધનભૂત બનનારા ગુરુકુલવાસને છોડીને નિર્દોષ ગોચરી-પાણીને ગ્રહણ કરવાની યતના કરવાવાળા સાધુને ગુરુકુલવાસત્યાગ સ્વરૂપ મહાદોષના લીધે સંયમની

ગુરુદોષાઽઽરમ્ભિતયા †લઘ્વકરણયત્નતો નિપુણધીભિઃ ।

સન્નિન્દાદેશ્ચ તથા જ્ઞાયતે એતન્નિયોગેન ॥ (ષો.૧.૧.) ષોડશકે ॥૧/૩॥

નાવતો મહાદોષેણ ચારિત્રહાનિરુક્તા ઉપદેશપદેઽનુપદમેવ । તદુક્તં ષોડશકેઽપિ “ગુરુદોષારમ્ભિતયા લઘ્વકરણયત્નતો નિપુણધીભિઃ । સન્નિન્દાદેશ્ચ તથા જ્ઞાયતે એતન્નિયોગેન ॥” (ષો.૧/૧) इति ।

તસ્ય યોગદીપિકાવૃત્તિઃ “ગુરુન્ દોષાન્ પ્રવચનોપધાતાદીનારબ્ધું શીલં યસ્ય સ તથા તદ્ભાવઃ તયા યો લઘુષુ = સૂક્ષ્મેષુ દોષેષ્વકરણયત્નઃ = પરિહારાઽઽદરઃ તસ્માદ્ નિપુણધીભિઃ = કુશલબુદ્ધિભિઃ । તથા સતાં = સત્પુરુષાણાં સાધુ-શ્રાદ્ધાદીનાં નિન્દાદેઃ = મર્હા-પ્રદેષાદેઃ ચ જ્ઞાયતે એતદ્ = અપરિશુદ્ધાનુષ્ઠાનં નિયોગેન = અવશ્યન્તયા, ગુરુદોષારમ્ભાદેરપરિશુદ્ધિકાર્યત્વાદ્” (ષો.૧/૧ ચો.લી. પૃષ્ઠ-૧૬) इत्येवं वर्तते । एतद्विस्तरस्तु अस्मात्कृतकल्याणकन्दलीतोऽवसेयः ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - સાર્વત્રિકાઽઽય-વ્યયમીમાંસાયા વિશુદ્ધભાવચારિત્રકાર્યત્વાદ્ ભાવચારિત્રી નૈવ જાતુચિત્ સ્વલ્પલાભકૃતે બહુવ્યયં કર્તું શક્નોતિ । અત એવ બોધિદુર્લભતાઽઽ-પાદકયથેચ્છપારિષ્ઠાપનિકાદિના અપરિશુદ્ધાનુષ્ઠાનત્વં ભાવચારિત્રાભાવશ્ચ જ્ઞાયતે, પ્રવચનાપભ્રાજનાયા હાનિ થાય છે. સંયમ નાશ પણ પામે છે. આવું ઉપદેશપદ ગ્રંથમાં હમણાં જ જણાવી ગયા. ષોડશક ગ્રંથમાં પણ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે “મોટા દોષને શરૂ કરવાના લીધે નાના દોષને ન સેવવાનો જે પ્રયત્ન કરવો તેના દ્વારા તથા સજ્જન-સાધુ-સંત પુરુષોની નિંદા વગેરેથી કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા પુરુષો અવશ્ય જાણી લે છે કે ‘આ માણસની નાના દોષને છોડવાની પ્રવૃત્તિ અવશ્ય અશુદ્ધ અનુષ્ઠાનસ્વરૂપ છે.’”

(તસ્ય.) ઉપરોક્ત ષોડશકશ્લોકની યોગદીપિકાવ્યાખ્યામાં મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવરશ્રીએ જણાવેલ છે કે “શાસનહીનના વગેરે મોટા દોષોને આચરવાના સ્વભાવને લીધે નાના સૂક્ષ્મ દોષોને છોડવાની તત્પરતાના લીધે તેમજ સાધુ, શ્રાવક વગેરે સજ્જનોની નિંદા, ગર્હા, પ્રકૃષ્ટ દ્વેષ આદિ દ્વારા ‘આ અપરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે’ - એવું કુશળબુદ્ધિવાળા (= પ્રકૃષ્ટ વિવેકબુદ્ધિવાળા) નિયમા જાણી શકે છે. કારણ કે શાસન અપભ્રાજના વગેરે મોટા દોષોમાં પ્રવૃત્તિ એ અપરિશુદ્ધિનું કાર્ય છે.” આ બાબતની વિસ્તૃત જાણકારી મેળવવા અમે બનાવેલ ‘કલ્યાણકર્કંદલી’ નામની ષોડશકવ્યાખ્યા જોવી.

✽ સાધુના અશુદ્ધ અનુષ્ઠાનની ઓળખાણ ✽

આધ્યાત્મિક ઉપનય :- સર્વત્ર લાભ-નુકસાનની વિચારકતા એ આંતરવિશુદ્ધિનું - ભાવચારિત્રનું કાર્ય છે. માટે જેની પાસે ભાવસંયમની પરિણતિ હોય તે વ્યક્તિ ક્યારેય પણ ઘણા નુકસાનના ભોગે થોડો લાભ મેળવવા હરગિજ તૈયાર ન થાય. જેમ કે નિર્દોષ જમીનમાં કાપનું પાણી પરઠવવાના આચારનું = પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિનું પાલન જાહેરમાં લોકોની સતત અવર-જવરવાળી જગ્યામાં કે જિનધર્મદ્વિષીના આંગણા વગેરેમાં એવી રીતે કરે કે જેથી એ આચારને જોનારા લોકો બોધિદુર્લભ બને, જિનશાસનની કે સાધુની નિંદા કરે તો તેના દ્વારા જાણી શકાય કે એ સંયમાચાર નિયમા અપરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાનસ્વરૂપ

અશુદ્ધાત્મપરિણતિકાર્યત્વાત્ । **એને** સ્વચ્છન્દસ્ય નિર્દોષોઞ્છાદિગ્રહણમ્, તપસ્વિનો રૂપ્યકાદ્યુપાર્જનમ્, ગુરુસેવકેન ગુરોઃ લઘુતાઽઽશાતનાદિકરણં અપરિશુદ્ધાનુષ્ઠાનમિતિ **વ્યાખ્યાતમ્**, મલિનાશયજન્યત્વાત્ ।

इत्थं साम्प्रदायिकव्यामोहादिना साधु-श्रावकादिनिन्दादिकारिणः उग्रचारित्राचारपालनमपि अशुद्धानुष्ठानत्वेनाऽवसेयम् । अत एव भवभीरुणा साम्प्रदायिकव्यामोह-प्रवचनाप्राजना-साधुनिन्दादिकं

છે તથા તેવી પ્રવૃત્તિ કરનાર સાધુ પાસે ભાવસંયમ ગેરહાજર છે. શાસનહીલના થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તે અશુદ્ધ આત્મપરિણતિનું જ કાર્ય છે. આંતરિક અપરિશુદ્ધ પરિણામ દ્વારા જન્ય હોવાથી બાહ્ય રીતે શુદ્ધ સંયમાચાર તરીકે જણાવા છતાં તે અનુષ્ઠાન મલિન જ જાણવું. તે જ રીતે ગુરુની આજ્ઞા માને નહિ અને બીજી બાજુ નિર્દોષ ગોચરી-પાણીની ખૂબ ગવેષણા કરે. મોટી તપશ્ચર્યાઓ કરી લોકોને વશ કરી પૈસા કઢાવે. એક બાજુ ગુરુની ખૂબ સેવા કરે અને બીજી બાજુ ગુરુની લઘુતા થાય એવા કામ કરે. એક તરફ ગુરુનો ખૂબ અવિનય-આશાતના કરે અને પછી ગુરુના પગ દાબવા બેસે. ખરેખર ‘ખાળે ડૂચા અને દરવાજા મોકળા’ - એવી આ દશા મલિન આશયથી ઉત્પન્ન થવાથી કેવળ અશુદ્ધ અનુષ્ઠાનની ઘોષણા કરે છે. જેમ કુલટા સ્ત્રી પોતાનો વ્યભિચાર-દુરાચાર ઢાંકવા પતિની બહારથી ખૂબ સેવા કરે - તેવું અહીં સમજવું.

✽ શ્રાવકના અશુદ્ધ અનુષ્ઠાનની નિશાની ✽

આ જ રીતે શ્રાવકવર્ગમાં પણ એક બાજુ હોટલમાં દારૂ ઢીંચીને, માંસ-ઈંડા ખાઈને આવે અને ઘરમાં તિથિના દિવસે શ્રાવિકાએ ભૂલથી લીલું શાક રાંધ્યું હોય તો તેનો ઉધડો લઈ લે. એક બાજુ ઘરવાળી સાથે મોટેથી ઝઘડો કરે અને પછી સામાયિક લઈને ધાર્મિક તરીકે પોતાની છાપ ઉપજાવે. બજારમાં ભારોભાર અનીતિ કરે, માલમાં ભેળસેળ કરી બીજાના જીવન સાથે રમત રમે, ઉઘરાણી ચૂકવે નહિ, વહુઓને ત્રાસ આપે, પુત્રવધુ સાથે છોડતી કરે, અનેકના શ્રાપ-નિસાસા લે અને એકાદ કીડી મરી જાય તેની મોટી બૂમાબૂમ કરી મૂકે. એક બાજુ એબોર્શન-ગર્ભપાત કરાવે અને બીજી બાજુ જાહેરમાં ‘એગિટિયા, બેઈટિયા...’ મોટેથી બોલે અથવા વર્ષાતપ કરીને ધર્મી તરીકે પોતાની હવા ઊભી રાખે. ખાનગીમાં વેશ્યાગમન, પરસ્ત્રીગમન કરે અને પર્યુષણમાં અઢાઈ કરીને ધર્મી તરીકેની વાહ-વાહ લઈ લે. આ શ્રાવક જીવનની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે એક બાજુ ધર્મ કરે પણ બીજી બાજુ નિઃશંકપણે ભરપૂર પાપ કરે તો તેનો ધર્મ પણ અશુદ્ધ બને. તેથી સાધકે તેવી પાપક્રિયાને છોડવી.

● સાચો સાધુ નિંદા ન કરે ●

(इत्थं.) આ રીતે જેની પાસે આંતર ચારિત્રપરિણામ હોય તેને વિશિષ્ટ આત્મગુણોનો આસ્વાદ થયેલો હોવાના કારણે તે કદાપિ સાધુ-શ્રાવક આદિની નિંદા, ગર્હા, દ્વેષ વગેરે કરી ન શકે. અમૃતના ઘૂંટડા પીનારને ઝેરના ઓડકાર ક્યારે પણ ન આવે. તેથી વિના સંકોચે જાહેરમાં સાધુ-શ્રાવક વગેરેની નિંદા કરનારના બહારથી ઉગ્ર દેખાતા ચારિત્રાચાર અપરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન જ જાણવા. શાસનહીલના, સાધુનિંદા વગેરે કાર્યનું કારણ તો આંતરિક મલિન પરિણતિ જ છે. મલિનતર આશયથી જન્ય હોવાના

પરિત્યાજ્યમ્ ।

અતઃ એવ પ્રવચનવિરાધના-સાધુનિન્દાદિપરાયણસ્ય વિધિ-યતનાદિયુક્તપજ્ઞાચાર-શુદ્ધધર્મ-
દેશનાદ્યાભાસમાત્રેણ નૈવ શુદ્ધસાધુત્વં બોધ્યં પણ્ડિતભૂમિકાઽર્થિના । વિનયરત્નાઽઙ્ગારમર્દકાચાર્યાધુદા-
હરણમત્ર વિભાવનીયમ્, ઇદાનીન્તનકાલોપયોગિત્વાત્ । इत्थं पण्डितभूमिकापराकाष्ठाप्राप्तौ एव “अनन्त-
दर्शन-ज्ञान-वीर्यानन्दमुधाऽशितः । स सुखायिष्यतेऽनन्तं कालं तत्राऽकुतोभयः ॥” (પ્ર.ચિ.૭/૪૫૫) इति
प्रबोधचिन्तामणौ जयशेखरसूरिदर्शितं सिद्धस्वरूपं सुलभं स्यात् ॥१/३॥

લીધે, બહારથી શુદ્ધ જણાતી એવી પણ સંયમચર્યા અવશ્ય અપરિશુદ્ધ-મલિન છે. આશય એ છે કે
પોતાના સંયમાચારને પરિશુદ્ધ બનાવવા ક્યારેય પણ સામ્પ્રદાયિક વ્યામોહ, કાનભંભેરણી વગેરેના લીધે
શાસનઅપભ્રાજના, સાધુનિંદા વગેરે ઝેરી પ્રદૂષણોનો આશરો ભૂલે ચૂકે પણ ન લેવાઈ જાય તે માટે
પ્રત્યેક ભવભીરુ સંયમીએ કાળજી રાખવી. અન્યથા અધ્યાત્મ જગતમાં દેવાળીયા બનવું પડે.

✻ વિવેકદૃષ્ટિને અપનાવીએ ✻

(અતઃ) તેમજ પ્રસ્તુત ગાથાથી બીજી વાત એ પણ સૂચિત થાય છે કે જો આપણે પંડિતકક્ષા મેળવવી
હોય તો જેઓ શાસનહીલના, સાધુનિંદા વગેરે તેજાબી પ્રવૃત્તિમાં ગણાડૂબ બનેલા છે, તેઓના બાહ્ય
સંયમાચારો, વિધિ, યતના વગેરેથી યુક્ત દેખાવા માત્રથી કે તેમની દેશનામાં શાસ્ત્રીયતા વગેરે ભાસવા
માત્રથી તેઓને શુદ્ધ સંયમી માની લેવાની ગંભીર ભૂલ કદાપિ ન કરવી. વિનયરત્ન, અંગારમર્દક
આચાર્ય વગેરે દૃષ્ટાંતોને વિવેકદૃષ્ટિએ વિચારવાથી પ્રસ્તુત હકીક્ત સમજી શકાય તેવી છે. વર્તમાનકાળમાં
પ્રસ્તુત આધ્યાત્મિક તાત્પર્યાર્થની વ્યાપક અને વિશદ જાણકારી ઘણી આવશ્યક જણાય છે. આ રીતે
પંડિતકક્ષાની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય તો જ પ્રબોધચિન્તામણિમાં વર્ણવેલ સિદ્ધસ્વરૂપ સુલભ બને. ત્યાં
શ્રીજયશેખરસૂરિજીએ જણાવેલ છે કે ‘અનંત દર્શન-જ્ઞાન-શક્તિ-આનંદસ્વરૂપ અમૃતનો આસ્વાદ કરનારા
નિર્ભય એવા તે સિદ્ધાત્મા ત્યાં સિદ્ધશિલામાં અનંત કાળ સુધી સુખને માણશે.’ (૧/૩)

લખી રાખો ડાયરીમાં.....

● મોક્ષે પહોંચવા સાધના એ

Long Cut, Hard Cut, High Cut છે.

મોક્ષે પહોંચવા ઉપાસના એ

Short Cut, Easy Cut, Best Cut છે.

● સાધના નિર્માણલક્ષી છે. સાધના પ્રજ્ઞાપ્રધાન છે.

ઉપાસના નિર્વાણલક્ષી છે. ઉપાસના આજ્ઞાપ્રધાન છે.

એ ♦યોગઈ જો* લાગઈ રંગ, આધાકર્માદિક નહીં ભંગ;

પંચકલ્પભાષ્યઈ ઈમ ભણિઉં*, સદ્ગુરુ*પાસઈ ઈસ્યું મિં* સુણિઉં ॥૧/૪॥ (૪)

એ ♦યોગઈ = દ્રવ્યાનુયોગવિચારરૂપ જ્ઞાનયોગઈ*, જો રંગ* અસંગ-સેવારૂપ લાગઈ *તો ગુરુકુલવાસઈ* સમુદાયમધ્યે જ્ઞાનાભ્યાસ કરતાં *અણસીદાવવાને એક □ક્ષેત્રાદિકમાં રહેતાં* કદાચિત્ આધાકર્માદિક દોષ લાગઈ, તોહિ ચારિત્રભંગ* ન હોઈ, ભાવશુદ્ધિ બલવંત છઈ તેણઈ.

શુદ્ધાહારાદિગવેષણસ્યોપસર્જનત્ત્વેન દ્રવ્યાનુયોગપ્રાધાન્યમાગમસંવાદેન પ્રદર્શયતિ - 'દ્રવ્યે'તિ ।

દ્રવ્યાનુયોગરટ્ઙ્ગશ્ચેદાધાદૌ ચરણાઽક્ષયઃ ।

પઞ્ચકલ્પાદિભાષ્યોક્તઃ ગુરુભ્યશ્ચ શ્રુતો મયા ॥૧/૪॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - દ્રવ્યાનુયોગરટ્ઙ્ગશ્ચેદ્ આધાદૌ ચરણાઽક્ષયઃ પઞ્ચકલ્પાદિભાષ્યોક્તઃ સદ્ગુરુભ્યઃ ચ મયા શ્રુતઃ ॥૧/૪॥

દ્રવ્યાનુયોગરટ્ઙ્ગઃ = દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શલક્ષણે જ્ઞાનયોગે ગુર્વાજ્ઞાપૂર્વકપઠન-પાઠનાદિના અસદ્ગ-સેવાલક્ષણો રટ્ઙ્ગો લગતિ ચેત્, તદા ગુરુકુલવાસસેવનતઃ સમુદાયમધ્યે વિશિષ્ટજ્ઞાનાભ્યાસકરણકાલે એવં સંસ્તરણાર્થમ્ એકક્ષેત્રાદિનિવાસે ક્વચિત્ કથચ્ચિદ્ આધાદૌ = પદૈકદેશે પદોપચારન્યાયાદ્ આધાકર્માદિદોષે પ્રાપ્તેઽપિ તસ્ય સાધોઃ **ચરણાઽક્ષયઃ** = ચારિત્રાનુચ્છેદ એવ, આધાકર્માદિદોષગ્રસ્તાહારા-

નિર્દોષ ગોચરી-પાણી ગ્રહણ કરવા સ્વરૂપ સાધ્વાચારને જયજ્ઞાપૂર્વક ગૌણ કરીને દ્રવ્યાનુયોગને મુખ્ય બનાવવો જોઈએ. આવું આગમના સંવાદ દ્વારા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે :-

ક્રિયાશુદ્ધિ કરતાં ભાવશુદ્ધિ બળવાન

જો દ્રવ્યાનુયોગમાં રંગ લાગે તો આધાકર્મ વગેરે દોષ લાગવા છતાં ચારિત્રનો નાશ થતો નથી - આમ પંચકલ્પભાષ્ય આદિમાં જણાવેલ છે અને સદ્ગુરુઓ પાસેથી મેં સાંભળેલ છે. (૧/૪)

દ્રવ્યાનુયોગવિષયક વિચારવિમર્શ કરવા સ્વરૂપ જ્ઞાનયોગને વિશે જો ગુર્વાજ્ઞાપૂર્વક પઠન-પાઠન વગેરે દ્વારા અસંગસેવાસ્વરૂપ રંગ લાગે તો દ્રવ્યાનુયોગવિચારણા કરવા માટે ગુરુકુલવાસનું સેવન કરવાથી સમુદાયની સાથે રહેતા સાધુને દ્રવ્યાનુયોગપ્રધાન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાના સમયગાળામાં તથા સંયમજીવનના અને સંયમસાધક દેહના નિર્વાહ માટે એક જ ક્ષેત્રમાં વસવાટ કરવામાં ક્યાંક ક્યારેક કોઈક રીતે (= ઘર ઓછા હોવાના લીધે રોજ તે-તે ઘરમાં ગોચરી લેવી વગેરે કારણસર) આધાકર્મ

♦ પુસ્તકોમાં 'યોગિ' પાઠ. કો.(૧)માં 'જોગઈ' પાઠ. કો.(૫)+લા.(૧-૨)+કો.(૭)માં 'યોગઈ' પાઠ. કો.(૧૩)માં 'યોગે' પાઠ. * કો.(૩)માં 'જે' પાઠ. † સિ.+કો.(૨+૮)માં '...ભણ્યું... પાસેથી મેં સુણ્યું' પાઠ. ● પુસ્તકોમાં 'પાસ' પાઠ. કો.(૪+૫)નો પાઠ લીધો છે. ♦ પુસ્તકોમાં 'મેં' પાઠ.કો.(૬+૮+૮)માં 'મિં' પાઠ. ✖ સિ.માં 'તેહનઈ રંગઈ તે અણસીદાવવાનઈ એક ક્ષેત્રાદિકમાં રહેતાં આધાકર્માદિકઈ પિણ ભંગ ન હોઈ એહવું પંચકલ્પભાષ્યઈ કહિઉં છઈ' પાઠ. ‡ મો.(૨)માં 'અભંગ' પાઠ. ►...◄ ચિત્તદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૮+૧૨)+સિ.+પ(૩)+આ.(૧)+લી.(૧+૨+૩)માં છે. □ કો.(૧૩)માં 'એક ક્ષેત્રે રહેં તો આધાકર્માદિકે પિણ ભંગ ન હોઈ એહવું પંચકલ્પભાષ્યે કહિઉં છે' પાઠ. * મો.(૨)માં 'ચારિત્રરંગ' અશુદ્ધ પાઠ.

પ્રજ્ઞાવિક્રિયાલક્ષણદ્રવ્યશુદ્ધ્યપેક્ષયા જ્ઞાનયોગાઽસદ્ગોપાસનાલક્ષણભાવશુદ્ધેઃ બલવત્ત્વાત્ ।

વગેરે દોષ લાગે તો પણ દ્રવ્યાનુયોગાભ્યાસી સાધુના ચારિત્રનો ઉચ્છેદ નથી જ થતો. કારણ કે આધાકર્મ વગેરે દોષથી યુક્ત ગોચરી-પાણી ન લેવાની ક્રિયાસ્વરૂપ દ્રવ્યશુદ્ધિની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શસ્વરૂપ જ્ઞાનયોગની અસંગભાવે ઉપાસના કરવા સ્વરૂપ ભાવશુદ્ધિ બળવાન છે. મતલબ કે દ્રવ્યશુદ્ધિને ગુમાવવા છતાં ભાવશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાથી ચારિત્ર નાશ પામતું નથી. મૂળ શ્લોકમાં ‘આધા’ લખેલ છે. તેનો અર્થ આધાકર્મ સમજવો. પદના એક ભાગમાં/અંશમાં પદસમૂહનો = આખા પદનો ઉપચાર કરવાથી આવો અર્થ સમજી શકાય તેમ છે. જેમ ભીમ = ભીમસેન તેમ આધા = આધાકર્મ.

✽ અસંગ સેવાને સમજીએ ✽

સપ્તમઃ :- અસંગ સેવા એટલે મહત્વાકાંક્ષા, પ્રસિદ્ધિ, પાટ, પદવી, પરિવારવૃદ્ધિ વગેરે કોઈ પણ જાતના સંગ = પ્રલોભન વિના થતી ઉપાસના. નિર્દોષ ગોચરી-પાણી વગેરે લેવાની પ્રવૃત્તિ ક્રિયાયોગસ્વરૂપ છે, જ્યારે દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા જ્ઞાનયોગરૂપ છે. કેવળ નિર્મળ આત્મતત્ત્વને પ્રગટ કરવાના લક્ષે, જિનોક્ત મોક્ષમાર્ગને અનુભવના સ્તરે મેળવવાના એકમાત્ર ઉદ્દેશથી, તારક તીર્થંકર ભગવંતના આશય મુજબ દ્રવ્યાનુયોગની અસંગ ઉપાસના કરવામાં લાગી જવું એ અંતરંગ જ્ઞાનપુરુષાર્થ છે. તે માટે અનુભવજ્ઞાની ગીતાર્થ સદ્ગુરુના સહવાસમાં રહેવું જરૂરી બને. ગીતાર્થ સદ્ગુરુ ફક્ત ઉત્સર્ગમાર્ગે નથી વિચરતા હોતા, પરંતુ સ્વ-પરના સાનુબંધ કલ્યાણના આશયથી યથોચિત ઉત્સર્ગ-અપવાદનું સેવન કરનારા હોય છે. તેઓ પોતાના વડીલો-શિષ્યો-આશ્રિતો વગેરેની સાથે રહેતા હોય છે. તેથી દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાતા બનવા સદ્ગુરુ-ગુરુકુલવાસ-સાધુસમુદાયની સાથે રહેવું અનિવાર્ય બને છે. સમુદાયમાં બાળ, વૃદ્ધ, ગ્લાન, તપસ્વી વગેરે સાધુઓ પણ હોય. સાધુ ઘણા હોય અને અભ્યાસ-દુકાળ-માંદગી વગેરે કારણસર એક ક્ષેત્રમાં રહેવું પણ પડે. વળી, પૂર્વના કાળમાં ગ્રંથો તાડપત્ર વગેરે ઉપર લખાયેલા મળતા હોવાથી તેને વિહારમાં ઊંચકીને ફેરવવાનું બહુ જ મુશ્કેલ હતું. તથા અન્યત્ર સ્થળે દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસમાં ઉપયોગી ગ્રંથો ઉપલબ્ધ ન હોય તેવું પણ બને. આવા કારણસર પણ દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરાવવા માટે ગુરુભગવંતને અને સાધુસમુદાયને પણ એક જ ક્ષેત્રમાં રહેવું જરૂરી બની જાય. તેથી તેવા સંયોગોમાં સાધુ ભગવંતોને ક્યારેક કોઈક રીતે ગોચરી-પાણીમાં આધાકર્મ વગેરે દોષ લાગી જાય તેવી સંભાવના નકારી શકાતી નથી. “આધાકર્મ વગેરે દોષ લાગવાથી ચારિત્ર દૂષિત થાય છે” - તેમ ભગવતીસૂત્ર વગેરેમાં બતાવેલ છે. પરંતુ જો ગીતાર્થ સદ્ગુરુની પાવન નિશ્રામાં સમુદાયમાં રહેનાર આત્માર્થી સાધુને દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં ક્વચિત્ ગોચરી-પાણી વગેરેમાં આધાકર્મ વગેરે દોષ લાગે તો પણ તેના ચારિત્રનો નાશ થતો નથી. પાંચ લાખ રૂપિયા ગુમાવીને દશ કરોડ રૂપિયા મેળવનાર માણસ ગરીબ નથી બની જતો.

❀ વિવેકદૃષ્ટિની મુખ્યતા ❀

આશય એ છે કે નિર્દોષ ગોચરી-પાણી ઓછા પ્રમાણમાં મળતા હોવાના કારણે સંયમ-જીવનનિર્વાહ અને સંયમસાધનભૂત શરીરનો નિર્વાહ જ્યારે નિર્દોષ ગોચરી-પાણી દ્વારા થઈ શકે તેમ ન હોય તેવા સંયોગમાં ગુરુકુલવાસી દ્રવ્યાનુયોગાભ્યાસી સાધુ આધાકર્મ વગેરે દોષવાળા આહાર-પાણી ગ્રહણ કરે, વાપરે તો પણ તેના ચારિત્રનો નાશ થતો નથી. કારણ કે પ્રસ્તુત સાધુને જે આધાકર્મ દોષ લાગે છે

ઈમ પંચકલ્પભાષ્યઈ ભણિઉં, ^૧‘આયણ્ણયા મહાણો કાલો’ (પઞ્ચકલ્પભાષ્ય-૧૬૧૬) ઈત્યાદિગ્રંથે^૧ તથા (ઈસ્યું મિં) સદ્ગુરુ પાસઈ (સુણિઉં=) સાંભલિઉં *છે ગ્રંથથી*.

અત્ર ચરણાઽમ્હગો નાઽસ્માભિઃ કલ્પિતઃ કિન્તુ પઞ્ચકલ્પાદિભાષ્યોક્તઃ ગુરુભ્યશ્ચ શ્રુતો મયા = અસ્માભિઃ । યથોક્તં પઞ્ચકલ્પભાષ્યે ^૨“આઈણ્ણયા મહાણો કાલો વિસમો સપક્ખઓ દોસા । આઈતિગભંગેણ વિ ગહણં ભણિયં પકપ્પમ્મિ ।।” (પ.ક.ખા.૧૬૧૬) ઈતિ ।

તત્ત્વૂર્ણિસ્ત્વેવમ્ ^૩“કેણ પુણ કારણેણં ગચ્છે પુણ ઉગ્ગમાઈઅસુદ્ધં પિ ઘેપ્પઈ ? ઉચ્ચતે જહા આકીણ્ણા દોસા સપક્ખાઈ, મહાયણો ય સાહૂણ ઇગત્થ અચ્છંતિ, જઈ ઇગો વા દો વા આઈતિ તેસિં સુલભા ભિક્ખાઈ । તે વ્યાવહારિક છે, બાહ્ય છે, નિર્બળ છે. જ્યારે અસંગભાવે-અલિપ્તભાવે-જ્ઞાનગર્ભવૈરાગ્યપરિણામે દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શની ઉપાસના સ્વરૂપ જે ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તે નૈશ્વર્યિક છે, આંતરિક છે, વિશુદ્ધ છે, બળવાન છે. તેથી વિદ્વત્તાનો નશો કે મહત્વાકાંક્ષા - માનાકાંક્ષા વગેરેનો કેફ કે મતાગ્રહના વળગાડથી દૂર રહી, યથાશક્ય ચારિત્રાચારશુદ્ધિ જાળવી, દ્રવ્યાનુયોગના પરિશીલનને જિનાજ્ઞા મુજબ વિવેકદષ્ટિથી જીવનમાં મુખ્ય બનાવવાનો ઉદ્યમ કદાપિ આત્માર્થી જીવે છોડવો ન જોઈએ - એવું અહીં ફલિત થાય છે.

* આચારભંગ છતાં ચારિત્ર અભંગ : પંચકલ્પભાષ્યના પરિપ્રેક્ષમાં *

(અત્ર.) આ રીતે ચારિત્રભંગ ન થવાની વાત અમે જે બતાવેલી છે તે અમારી ખાલી બૌદ્ધિક કલ્પનાની નીપજ નથી પરંતુ પંચકલ્પભાષ્ય વગેરેમાં ઉપરોક્ત બાબત જણાવેલી છે. તથા શ્રીસદ્ગુરુઓ પાસેથી અમે સાંભળેલ છે. પંચકલ્પભાષ્યમાં જણાવેલ છે કે ‘ગોચરી લેનારા ઘણા સાધુઓ હોય, સાધુસમુદાય એકત્ર થયેલ હોય, કાળ વિષમ હોય, સ્વપક્ષથી દોષો લાગતા હોય તો પ્રથમ ત્રણ ભાંગાઓથી પણ ગોચરી-પાણી વગેરેનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ - એમ પ્રકલ્પ ગ્રન્થમાં = નિશીથસૂત્રમાં જણાવેલ છે.’

(તત્ત્વૂ.) આ ગાથાની વધારે સ્પષ્ટતા પંચકલ્પભાષ્યચૂર્ણિમાં આ પ્રમાણે છે કે “વળી, કયા કારણસર સમુદાયમાં ઉદ્દગમ આદિ દોષથી અશુદ્ધ બનેલ પણ આહારાદિ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ? આ સમસ્યાનું સમાધાન એ છે કે (૧) ભિક્ષાચરોથી ઘરો ભરાયેલા હોય, સાધુઓની પ્રચુરતા... વગેરે દોષો હોય તથા તેવા સંયોગમાં ગૃહસ્થ તરફથી ઉદ્દગમ દોષની સંભાવના હોય અને સ્વપક્ષથી = સાધુ તરફથી ઉત્પાદન દોષની સંભાવના હોય. (૨) ગણધરાદિ સાધુઓનો મોટો સમૂહ એક સ્થાને રહેલ હોય. તેવા સંયોગમાં ગૃહસ્થના ઘરોમાં નિર્દોષ ગોચરી-પાણીની મુશ્કેલી થાય. એક કે બે સાધુ ગોચરી માટે આવે તો નિર્દોષ ગોચરી વગેરે સુલભ થાય. પણ ઘણા સાધુ આવે તો નહિ. (૩) દુકાળ વગેરે વિષમ કાળ હોય. (૪) અસંવિગ્ન = શિથિલાચારી સાધુ વગેરે સ્વરૂપ સ્વપક્ષને લીધે પણ ગૃહસ્થને અણગમો

▶...૧ ચિદ્વદ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૮+૧૨)+સિ.+આ.(૧)માં છે. *...૨ ચિદ્વદ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૧૩)માં છે. ૧. આકીર્ણતા મહાજનઃ કાલઃ । ૨. આકીર્ણતા મહાજનઃ કાલો વિષમઃ સ્વપક્ષતો દોષાઃ । આદિત્રિકમ્હગકેનાપિ ગ્રહણં ભણિતં પ્રકલ્પે । ૩. કેન પુનઃ કારણેન ગચ્છે પુનઃ ઉદ્દગમાદ્યશુદ્ધમપિ ગૃહ્યતે ? ઉચ્ચતે- - યથા આકીર્ણા દોષા સ્વપક્ષાદિ મહાજનશ્ચ સાધવઃ એકત્ર વસન્તિ, યદિ એકો વા દ્વૌ વા આયાન્તિ તેષાં સુલભા ભિક્ષાદયઃ । કાલશ્ચ દુર્ભિક્ષાદિઃ વિષમઃ । સ્વપક્ષદોષાશ્ચ અસંવિગ્નાદયઃ । ‘મથુરાયાં કોંટફલ્લ’ ચ દૃષ્ટાન્તઃ યથા ઉદ્દગમાન્તે । અવિકોવિદા ચ શ્વાકા ન જાનન્તિ તદા અપમાનદોષેણ સાધવો ન લભન્તે આહારાદિ તદા આદિત્રિકમ્હગો નામ ઉદ્દગમાદ્યશુદ્ધં ગૃહ્યતે ।

કાલો ય દુઃખિસ્વાઈ વિસમો । સપક્ષ્વદોસા ય અસંવિગ્માઈ । ‘મહુરાણ કોંટઈલ્લા’ ય દિઢંતો જહા ઉગમંતે । અવિકોવિયા ય સાવગા ન યાણંતિ તાહે ઓમાણદોસેણ સાહુ ણ લભંતિ આહારાઈ તાહે આઈતિયભંગો નામ ઉગમાઈઅસુહં ઘેપ્પઈ” (પ.ક.ભા.ચૂ. ૧૬૧૬) ઇતિ ।

પ્રકૃતે ¹“મહુરાકોંટઈલ્લા - એતે સવ્વે ચરિત્તેના” (નિ.ભા.૩૬૫૬ચૂ.) ઇતિ નિશીથચૂર્ણિવચનમનુસન્ધેયમ્ ।

પઞ્ચકલ્પભાષ્યે ²“આઈતિગભંગેણ વિ ગહણં ભણિયં પકપ્પમ્મિ”-(પ.ક.ભા.૧૬૧૬) ઇતિ યદુક્તં તસ્ય

થતો હોય. જેમ કે મથુરામાં કોંટઈલ્લાનું ઉદાહરણ ઉદ્દગમ દોષના છેડે બતાવેલ છે. (પ) શ્રાવકો પણ વિચક્ષણ ન હોવાના લીધે તેઓ જાણતા ન હોય કે ‘આવા અવસરે અપમાન વગેરે દોષના લીધે સાધુઓને ગોયરી-પાણી મળતા નથી’ - તો તેવા સંયોગમાં ગોયરી સંબંધી ચતુર્ભંગીમાંથી પ્રથમ ત્રણ ભાંગાઓ = પ્રકારો મુજબ સાધુઓ ગોયરી-પાણી-ઔષધ-વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરે. અર્થાત્ ઉદ્દગમ-ઉત્પાદન વગેરે દોષથી દૂષિત થયેલ ભોજન-પાણી વગેરેને પણ તેવા અવસરે સાધુ ગ્રહણ કરે.”

મથુરા :- આકીર્ણ = ઘેરાયેલ. ગૃહસ્થોના ઘરો સાધુ-સંત-બાવા-જોગી-સંન્યાસી-યાચકો વગેરેથી વ્યાપ્ત હોય. તેથી ઉદ્દગમ દોષ લાગવાની સંભાવના પ્રબળ રહે. તથા તે ઘરોમાં શિથિલાચારી સાધુઓ ગોયરી લેવા આવતા હોય. તેઓ ત્યાં સૂચના આપીને બનાવેલ દોષિત ભોજન-પાણી અવાર-નવાર લેતા હોય. ત્યાં શિથિલાચારીઓનું વર્ચસ્વ હોય અને આચાર્યુસ્ત સાધુઓ ત્યાં આવીને ‘આ દોષિત આહાર, પાણી સાધુઓને ન કલ્પે’ - આવી પ્રરૂપણ કરે તો શિથિલાચારીઓ આચાર્યુસ્ત સાધુની સાથે સંઘર્ષ કરે તેવી પૂરી સંભાવના હોય. શિથિલાચારીઓથી ઘરો ભાવિત થયેલા હોવાથી નિર્દોષ ગોયરી-પાણી મળવાની શક્યતા ન હોય તથા નિર્દોષ ભોજન-પાણીથી સાધુઓનો જીવનનિર્વાહ થતો ન હોય. ગામમાં નવા ઢગલાબંધ સાધુઓ આવેલા હોવાથી ગૃહસ્થો જેટલા સાધુઓ ઘરે પધારે તે બધાને નિર્દોષ આહાર-પાણી આપવામાં ઉત્સાહી ન હોય, દુકાળ હોય, આજુબાજુનાં ગામમાં પ્લેગ વગેરે રોગચાળો ફાટી નીકળવાના લીધે વિહાર કરીને બીજે જવાનું શક્ય ન હોય અથવા બીજા ઘરો સાધુઓના દ્વેષી હોય. શ્રદ્ધાસંપન્ન ઘરો થોડાક જ હોય તથા ગોયરી લેવા આવનાર સાધુઓ ઘણા હોય. આવા સંયોગોમાં સાધુ ભગવંતો જયણાપૂર્વક દોષિત ભોજન-પાણી પણ ગ્રહણ કરી શકે - એવું અહીં તાત્પર્ય છે.

‘મહુરાણ...’ મથુરા નગરીમાં કોઈક સમયે ભાંડ જેવા બહુરૂપી પણ સાધુઓનો વેશ લઈને ભિક્ષાચર્યા માટે નીકળતા. ત્યારે સાચા સાધુઓ ઉપર પણ લોકો શંકાની નજરે જોવા માંડેલા. તેથી સાચા સાધુઓને શુદ્ધ ગોયરી દુર્લભ થવા માંડી. તેથી તેવા સંયોગમાં ક્ષેત્ર-કાળવશ દોષિત ગોયરી પણ ગ્રહણ કરવી પડે. તેવું પંચકલ્પભાષ્યચૂર્ણિકારનું તાત્પર્ય જણાય છે.

(પ્રકૃતે.) પ્રસ્તુતમાં નિશીથસૂત્રચૂર્ણિની એક વાત અનુસંધાન કરવા યોગ્ય છે. ત્યાં જણાવેલ છે કે ‘મથુરા નગરીમાં કોંટઈલ્લ-સાધુવેશધારી બહુરૂપી ભાંડ વગેરે ચારિત્રના ચોર (નાશક) જાણવા.’

❀ ગોયરીગ્રહણ સંબંધી ચતુર્ભંગી : પંચકલ્પભાષ્ય ❀

(પઞ્ચકલ્પ.) પંચકલ્પભાષ્યની ઉપરોક્ત ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું પંચકલ્પભાષ્યની ચૂર્ણિના આધારે તથા ઉપદેશપદવૃત્તિના અનુસારે આ મુજબ સ્પષ્ટીકરણ સમજવું. ‘યતિધર્મની મૂળભૂત ઉદ્દગમ-ઉત્પાદન

અત એવ કલ્યાકલ્યનો અનેકાંત શાસ્ત્ર છે કહિઓ છઈ :-

તત્ત્વૃણ્યનુસારેણ ઉપદેશપદવૃત્ત્યનુસારેણ (ઉ.પ.૬૭૭ વૃ.) ચ 'આદિત્રિકભઙ્ગકેનાડપિ = યતિધર્માદિભૂતં યદુદ્ગમોત્પાદનૈષણાશુદ્ધિત્રિકં તસ્ય વિનાશોનાડપિ પ્રકલ્પે = નિશીથસૂત્રે અપવાદપદે વા ભિક્ષાદીનાં ગ્રહણં ભણિતમ્' इत्यर्थः बोध्यः।

અત્ર ચતુર્ભઙ્ગી જ્ઞેયા। તથાહિ - (૧) આચાર્યઃ ન સંસ્તરતિ ગચ્છશ્ચ ન સંસ્તરતિ, (૨) આચાર્યઃ સંસ્તરતિ ગચ્છસ્તુ ન સંસ્તરતિ, (૩) આચાર્યઃ ન સંસ્તરતિ ગચ્છસ્તુ સંસ્તરતિ, (૪) આચાર્યો ગચ્છશ્ચ સંસ્તરતઃ इत्येवं चतुर्भङ्गी लभ्यते। પ્રકૃતે ચતુર્થે ભઙ્ગે ઉભયોઃ આવશ્યકપરિહાન્યભાવાન્નાડશુદ્ધિપિન્ડગ્રહણાનુજ્ઞા સમસ્તિ। પરમ્ આદ્યભઙ્ગત્રિકે આવશ્યકયોગહાનેર-શુદ્ધિપિન્ડગ્રહણમપવાદતોડનુજ્ઞાતમ્। અયમર્થો નિશીથભાષ્યે ¹“गच्छे अप्पाणम्मि य असंधरे संधरे य चतुर्भङ्गो” (નિ.ભા.૪૩૯) इत्यादिना दर्शितः। अधिकारिभिः श्रोतृभिः तद्विस्तरः निशीथचूर्णितः अवसेयः।

યુક્તઞ્ચૈતત્। ન હ્યાધાકર્માદિભોજને એકાન્તતઃ કર્મબન્ધઃ તીર્થકૃદિભઃ દેશિતઃ। અત એવ કલ્યાડકલ્પ્યગોચરઃ પુષ્ટદ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિકારણસાપેક્ષપરિવર્તનશીલપ્રામાણિકવ્યવસ્થાલક્ષણભજનાડપરા-એષણાસંબંધી જે શુદ્ધિત્રિક છે, તેનો નાશ કરીને પણ પ્રકલ્પમાં = નિશીથસૂત્રમાં અથવા તો અપવાદપદે ગોચરી વગેરેનું ગ્રહણ કહેવાયેલ છે.

(અત્ર.) અહીં ચતુર્ભઙ્ગી સમજવી. તે આ પ્રમાણે - (૧) આચાર્યનો પોતાનો તથા ગચ્છનો નિર્વાહ ન થાય. (૨) આચાર્યનો પોતાનો નિર્વાહ થતો હોય પણ ગોચરી ઓછી મળવાથી સમુદાયનો નિર્વાહ ન થતો હોય. (૩) આચાર્યને પ્રાયોગ્ય ગોચરી ન મળવાથી આચાર્યનો પોતાનો નિર્વાહ ન થતો હોય પણ પ્રચુર પ્રમાણમાં ગોચરી-પાણી મળવાથી ગચ્છનો નિર્વાહ થતો હોય. (૪) આચાર્ય અને ગચ્છ બન્નેનો નિર્વાહ થતો હોય. પ્રસ્તુત ચતુર્ભઙ્ગીના ચોથા ભાગમાં આચાર્ય અને સમુદાય બન્નેનો નિર્વાહ થવાથી સ્વાધ્યાય-પ્રતિક્રમણ આદિ આવશ્યક યોગોની હાનિ ન થવાથી આધાકર્મી આદિ ગોચરી-પાણી લેવાની તીર્થકરોએ રજા નથી આપી. પરંતુ પ્રથમ ત્રણ ભાગમાં સ્વાધ્યાય આદિ આવશ્યક યોગો સીદાવાના લીધે આધાકર્મી આદિ આહાર-પાણી વગેરે પણ ગ્રહણ કરવાની અપવાદમાર્ગે રજા આપેલી છે. પ્રસ્તુત બાબતને જણાવતા નિશીથભાષ્યમાં કહેલ છે કે 'ગચ્છ અને આચાર્ય ભગવંત પોતે - બન્નેનો દેહનિર્વાહ ન થતો હોય અને થતો હોય તેવા પ્રસંગમાં ચતુર્ભઙ્ગી બને છે.' નિશીથસૂત્ર વાંચવાના અધિકારી શ્રોતાઓએ આ બાબતની વિસ્તૃત છણાવટ નિશીથચૂર્ણિથી જાણી લેવી.

❧ કલ્ય-અકલ્યમાં અનેકાન્તવાદ ❧

(યુક્તઞ્ચૈ.) વળી, ઉપરોક્ત વાત વ્યાજબી છે. આનું કારણ એ છે કે 'આધાકર્મ વગેરે દોષથી યુક્ત એવા આહાર-પાણી વાપરવામાં એકાંતે (= તમામ સંયોગોમાં અવશ્ય) કર્મબંધ થાય જ' - એવું તીર્થકર ભગવંતો એ જણાવેલ નથી. માટે જ કલ્ય-અકલ્ય (વાપરી શકાય અને ન વાપરી શકાય તેવા આહાર-પાણી વગેરે)ની બાબતમાં અનેકાંત = ભજના શાસ્ત્રમાં બતાવેલ છે. પ્રસ્તુતમાં ભજના

1. गच्छे आत्मनि च असंस्तरे संस्तरे च चतुर्भङ्गः।

*¹અહાકમ્માણિ[♦] ભુંજંતિ અણ્ણમણ્ણે સકમ્મુણા।

ઉવલિત્તે વિયાણિજ્જા અણુવલિત્તે ત્તિ વા પુણો।।

²एएहिं दोहिं ठाणेहिं ववहारो ण विज्जई।

एएहिं दोहिं ठाणेहिं अणायारं तु जाणए।। (સૂ.કૃ.શ્વતસ્કન્ધ ૨.૫.૮,૯) સૂત્રકૃતાઙ્ગે।

ऽभिधानोऽनेकान्तः शास्त्रे दर्शितः।

તદુક્તં સૂત્રકૃતાઙ્ગસૂત્રે અનાચારશ્વતાધ્યયને ¹“અહાકમ્માણિ ભુંજંતિ અણ્ણમણ્ણે સકમ્મુણા। ઉવલિત્તે વિયાણિજ્જા અણુવલિત્તે ત્તિ વા પુણો।। ²एएहिं दोहिं ठाणेहिं ववहारो ण विज्जई। एएहिं दोहिं ठाणेहिं अणायारं तु जाणए।।” (સૂ.કૃ.સૂ. શ્વતસ્કન્ધ ૨/૫/૮-૯) इति।

श्रीशीलाङ्काचार्यकृता तद्वृत्तिस्त्वेवम् “साधुं प्रधानकारणम् आधाय = आश्रित्य कर्माणि = आधाकर्माणि,

એટલે પુષ્ટ દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ કારણને સાપેક્ષ એવી પરિવર્તનશીલ પ્રામાણિક વ્યવસ્થા સમજવી.

સ્પષ્ટતા :- એકાંત = અવશ્ય. ‘ગમે તેવા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં દોષિત ગોચરી વાપરવામાં આવે તો વાપરનારને કર્મબંધ અવશ્ય થાય જ’ - તેવું તીર્થંકર ભગવંતોને માન્ય નથી. માંદગી વગેરે અવસ્થામાં, દુકાળ વગેરે પરિસ્થિતિમાં નિર્દોષ ભોજન-પાણી ન જ મળતા હોય, અલ્પ દોષવાળા ભોજન-પાણી પણ ન જ મળતા હોય તો આધાકર્મ નામના મોટા દોષવાળા આહાર-પાણી પણ કલ્પ્ય બને = કલ્પી શકે = વાપરી શકાય. નિષ્કારણ આધાકર્મદોષવાળા અન્ન-પાણી અકલ્પ્ય બને = ન કલ્પી શકે = વાપરી ન શકાય. અર્થાત્ દુકાળ-ગંભીરમાંદગી વગેરે આગાઢ કારણ = પુષ્ટ આલંબન = વાસ્તવિક મજબૂત નિમિત્ત હોય તો જયણાપૂર્વક દોષિત ગોચરી વાપરવાની શાસ્ત્રકારોએ અપવાદ માર્ગે રજા આપેલ છે. પરંતુ નિષ્કારણ કે મામૂલી કારણસર દોષિત ભોજન-પાણીને વાપરવાની સંમતિ શાસ્ત્રકારોએ આપેલ નથી. આથી કોઈ પણ અન્ન વગેરે સર્વથા = એકાન્તે કલ્પ્ય કે અકલ્પ્ય નથી. પરંતુ ઉપરોક્ત રીતે તે બાબતમાં ભજના જાણવી.

卐 આધાકર્મ દુષ્ટ-અદુષ્ટ : સૂયગડાંગસૂત્રની મીમાંસા 卐

(તદુક્તં.) તેથી જ સૂયગડાંગસૂત્રના બીજા શ્વતસ્કન્ધના અનાચારશ્વત અધ્યયનમાં જણાવેલ છે કે “જેઓ અન્યોન્ય = પરસ્પર વાપરવા-વપરાવવા દ્વારા આધાકર્મનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ સ્વકીય કર્મથી લેપાયેલા જાણવા - આવું એકાંતે ન કહેવું. અથવા ‘તેવી વ્યક્તિ સ્વકીય કર્મથી લેપાયેલ નથી’ - એવું પણ એકાન્તે ન કહેવું. ‘એકાંતે લેપાવું અથવા ન જ લેપાવું’ - આ બે સ્થાન દ્વારા વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ નથી. તથા ‘એકાંતે લેપાય છે કે એકાંતે લેપાતા નથી’ - આ બે સ્થાન દ્વારા અનાચાર જાણવો” - આ પ્રમાણે સૂયગડાંગસૂત્રની બે ગાથાનો અર્થ સમજવો.

(શ્રીશીલા.) શ્રીશીલાંકાચાર્યજીએ તેની વ્યાખ્યામાં દર્શાવેલ છે કે - “વસ્ત્ર, રસોઈ, મકાન વગેરે

... ચિલ્લદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ સિ. + કો. (૮)માં નથી. ♦ પુસ્તકાદિમાં ‘આહાગઢાઈ’ પાઠ છે.

1. આધાકર્માણિ ભુજ્જન્તે અન્યોજ્યં સ્વકર્મણા। ઉપલિપ્તાન્ વિજાનીયાદ્ ‘અનુપલિપ્તાન્’ इति वा पुनः।।

2. આખ્યાં દ્વાખ્યાં સ્થાનાખ્યાં વ્યવહારો ન વિદ્યતે। આખ્યાં દ્વાખ્યાં સ્થાનાખ્યામ્ અનાચારં તુ વિજાનીયાત્।।

કિઞ્ચિચ્છુદ્ધં કલ્પ્યમકલ્પ્યં સ્યાત્ સ્યાદકલ્પ્યમપિ કલ્પ્યમ્।

પિઙ્ઠઃ શય્યા વસ્ત્રં પાત્રં વા ભેષજાદ્યં વા।। (પ્રશમરતિ-૧૪૫)

તાનિ ચ વસ્ત્ર-ભોજન-વસત્યાદીન્યુચ્યન્તે। ‘એતાનિ આધાકર્માણિ યે ભુજ્જન્તે = એતૈરુપભોગં યે કુર્વન્તિ અન્યોઽન્યં = પરસ્પરં તાન્ સ્વકીયેન કર્મણા ઉપલિપ્તાન્ વિજાનીયાદ્’ इत्येवं नो वदेत्। तथा ‘अनुपलिप्तान्’ इति वा नो वदेत्।

एतदुक्तं भवति - आधाकर्माऽपि श्रुतोपदेशेन शुद्धमिति कृत्वा भुज्जानः कर्मणा नोपलिप्यते तदाधाकर्मापभोगेनावश्यन्तया कर्मबन्धो भवतीत्येवं नो वदेत्। तथा श्रुतोपदेशमन्तरेणाहारगृध्याऽऽधाकर्म भुज्जानस्य तन्निमित्तककर्मबन्धसद्भावात् अतः (?तान्) ‘अनुपलिप्तान्’ अपि नो वदेत्। यथावस्थित-मौनीन्द्रागमज्ञस्य त्वेवं युज्यते वक्तुम् ‘आधाकर्मापभोगेन स्यात् कर्मबन्धः स्यात्’ इति। यतः उक्तं “किञ्चिच्छुद्धं कलप्यमकल्प्यं वा स्यादकल्प्यमपि कल्प्यम्। पिण्डः शय्या वस्त्रं पात्रं वा भेषजाद्यं वा।।” (प्रशमरति-१४५)

બનાવવામાં મુખ્યરૂપે સાધુને ઉદ્દેશીને = કેન્દ્રસ્થાને ગોકવીને બનાવેલા વસ્ત્ર, રસોઈ, મકાન વગેરે આધાકર્મી કહેવાય. ‘આધાકર્મી વસ્ત્રાદિનો જે સાધુઓ વાપરવા દ્વારા અને વપરાવવા દ્વારા પરસ્પર ભોગવટો કરે છે તેઓ પોતાના કર્મથી અવશ્ય લેપાયેલ જાણવા’ - આમ ન બોલવું. તથા ‘આધાકર્મીને વાપરનારા + વપરાવનારા સાધુઓ કર્મથી લેપાયેલ ન જાણવા’ - આમ પણ ન બોલવું.

(एत.) કહેવાનો આશય એ છે કે ‘આધાકર્મી વસ્ત્ર-ભોજન આદિ પણ શાસ્ત્રની સૂચના મુજબ સંયોગવિશેષમાં શુદ્ધ છે’ - એમ અપવાદ ગ્રંથોના પરિશીલનથી જાણીને કટોકટીના સંયોગમાં દેહનિર્વાહમાત્ર બુદ્ધિથી અસંગત્વાવે આધાકર્મી વસ્ત્ર-ભોજનાદિ વાપરનારા + વપરાવનારા સાધુ ભગવંત કર્મબંધ થવા દ્વારા લેપાતા નથી. તેથી ‘આધાકર્મી એવા વસ્ત્ર-આહારાદિના ભોગવટાથી અવશ્ય કર્મબંધ થાય’ - આ પ્રમાણે ન બોલવું. તથા અપવાદપ્રતિપાદક ગ્રંથોની સંમતિ વિના માત્ર ખાવાની લાલસાથી આધાકર્મી ભોજનાદિનો ભોગવટો કરનારા સાધુને તેના નિમિત્તે અવશ્ય કર્મબંધ થાય છે. માટે ‘આધાકર્મી આહારાદિને વાપરનારા કર્મથી લેપાતા નથી’ - આ પ્રમાણે પણ ન બોલવું. તારક તીર્થંકર ભગવંતના આશય મુજબ જેમણે જૈનાગમોનો સૂત્ર-અર્થ-પરમાર્થ જાણેલ છે એવા ગીતાર્થ મહાત્માને આ પ્રમાણે બોલવું યોગ્ય છે કે ‘આધાકર્મી આહારાદિના ઉપયોગથી કર્મબંધ અમુક સંયોગમાં થાય અને અમુક સંયોગમાં ન થાય.’ (અર્થાત્ (૧) વિશેષ પ્રકારના કટોકટીના સંયોગમાં (૨) જયજ્ઞાપૂર્વક (૩) અનાસક્તત્વાવે (૪) યથોચિત પ્રમાણમાં (૫) સંયમયાત્રાના નિર્વાહના ઉદ્દેશથી દોષિત ગોચરી-પાણી વગેરેનો ઉપયોગ કરનાર અને કરાવનાર સાધુ કર્મબંધથી લેપાતા નથી. અન્યથા કર્મબંધથી લેપાય’ આ પ્રમાણે વિવેકદષ્ટિગર્ભિત રીતે બોલવું સ્યાદાદી માટે ઉચિત છે. ‘જયજ્ઞા’ શબ્દનો અર્થ છે બહુતર અસત્ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને અલ્પતર અનિવાર્ય દોષનું સેવન.) ઉપરોક્ત કથન વ્યાજબી હોવાનું કારણ એ છે કે પ્રશમરતિ ગ્રંથમાં ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે ‘શુદ્ધ એવી કોઈક કલ્પ્ય (= વાપરવા યોગ્ય) ચીજ પણ (વિશિષ્ટ સંયોગમાં) અકલ્પ્ય બની જાય તથા અકલ્પ્ય (= વાપરવા માટે અયોગ્ય) ચીજ પણ સંયમનો નિર્વાહ કરાવનાર હોય તો (સંયોગવિશેષમાં) કલ્પ્ય બની જાય, પછી ભલે તે ગોચરી-પાણી હોય, શય્યા (સંથારો અથવા મકાન કે પાટ-પાટલા વગેરે) હોય, વસ્ત્ર હોય કે ગોચરી વાપરવાના પાત્રા હોય કે ઔષધ વગેરે

તથાન્યૈરપ્યભિહિતમ્ “ઉત્પદ્યતે હિ સાવસ્થા દેશ-કાલાડમયાન્ પ્રતિ। યસ્યામકાર્યં કાર્યં સ્યાત્ કર્મ કાર્યં ચ વર્જયેત્।” (ચરકસંહિતા ૧/૩/૨૬) इत्यादि” (સૂ.કૃ.૨/૫/૮ વૃત્તિ)।

“કિમિત્યેવં સ્યાદ્વાદઃ પ્રતિપાદ્યત इत्याह - આખ્યાં દ્વાખ્યાં સ્થાનાખ્યામાશ્રિતાખ્યામનયોર્વા સ્થાનયોરાધા-કર્મોપભોગેન કર્મબન્ધભાવાડભાવભૂતયોર્વ્યવહારો ન વિદ્યતે। તથાહિ - યદ્યવશ્યેનાધાકર્મોપભોગેનાન્તેન કર્મ-હોય.’ તથા ચરકસંહિતા ગ્રંથમાં અન્ય દર્શનના ચરક ઋષિએ પણ કહેલ છે કે ‘દેશને, કાળને અને રોગને આશ્રયીને તેવા પ્રકારની અવસ્થાનું (= પરિસ્થિતિનું) નિર્માણ થાય છે કે જેમાં ન કરવા લાયક કામ કરવું જરૂરી બની જાય તથા કરવા યોગ્ય કામ છોડવું પડે.’

✽ પ્રશમરતિ ગ્રંથનું તાત્પર્ય ✽

સમ્પ્રત્તા :- પ્રશમરતિ ગ્રંથના ઉપરોક્ત શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે નિર્દોષ મેવા-મીઠાઈ-ફળ-ફરસાણ-વિગઈ વગેરે અભક્ષ્ય ન હોવા છતાં પણ તીવ્ર રાગાદિ પરિણામને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા સંયમનો ઘાત કરનારા બને તો અકલ્પ્ય બની જાય. કારણ કે ગોચરીના ૪૨ દોષો કરતાં પણ માંડલીના પાંચ દોષો (ઈંગાલ, ધૂમ વગેરે) વિશેષ પ્રકારે સંયમઘાતક છે. તેથી પોતાના માટે સંયમઘાતક બનનારા નિર્દોષ પણ મેવા-મીઠાઈને સાધુ વાપરી ન શકે. ‘જિનાજ્ઞા તો નિર્દોષ ગોચરી વાપરવાની છે. મીઠાઈ અભક્ષ્ય નથી અને નિર્દોષ છે. તો શા માટે હું ન વાપરું ?’ - આવી દલીલને ત્યાં અવકાશ રહેતો નથી. રેશમી વસ્ત્રો નિર્દોષ મળતા હોય તો પણ વર્તમાનકાલીન સાધુને તે કલ્પી ન શકે. સ્ત્રીના ચિત્રોથી સુશોભિત કરેલ બંગલા નિર્દોષ હોય તો પણ સાધુ તેમાં ઉતરી ન શકે. તથા ક્યારેક માંદગી, એક્સીડન્ટ વગેરે કટોકટીના સંયોગમાં દોષિત ગોચરી હોય તો પણ વિવેકપૂર્વક સાધુને તે કલ્પી શકે. બાળ-વૃદ્ધ-ગ્લાન-ઉગ્રતપસ્વી વગેરેને દોષિત ગોચરી પણ અવસરે યતનાપૂર્વક ખપી શકે છે. ઉત્સર્ગ-અપવાદમાર્ગનું આલંબન ક્યારે, ક્યાં, કેવી રીતે અને કેટલું લેવું ? તે અંગે સૂક્ષ્મ વિવેકદષ્ટિ અત્યંત આવશ્યક છે. કલ્પ્યના અને અકલ્પ્યના વિષયમાં અનેકાન્તદષ્ટિ આપીને વાયકશિરોમણિ ઉમાસ્વાતિજી મહર્ષિ વિશેષ પ્રકારની પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને કલ્પ્ય-અકલ્પ્યના વિષયમાં અનાગ્રહી બનવાનો ઉપદેશ આપે છે.

✽ શીલાંકાર્યજીનું તાત્પર્ય ✽

(“કિમિત્યે.) સૂયગડાંગસૂત્રના અનાચારશ્રુત અધ્યયનની બે ગાથામાંથી પ્રથમ ગાથાની વ્યાખ્યા કર્યા બાદ ‘एण्हि दोहि णणेहि’ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતા શ્રીશીલાંકાર્ય મહર્ષિ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે ‘શા માટે આ રીતે કલ્પ્ય-અકલ્પ્યની બાબતમાં, આધાકર્મીના ભોગવટાથી કર્મબંધ થવો કે ન થવો તે બાબતમાં સ્યાદ્વાદને = અનેકાન્તવાદને = ભજનાને દર્શાવવામાં આવે છે ?’ આનો જવાબ એ છે કે ‘પ્રસ્તુતમાં ‘આધાકર્મી વસ્ત્ર-ભોજનાદિના વપરાશથી અવશ્ય કર્મબંધ થાય જ અથવા ન જ થાય’ - આવા બે પ્રકારના એકાન્ત સ્થાન સ્વરૂપ જવાબથી સર્વજ્ઞમાન્ય વ્યવહાર સંભવિત નથી. અથવા સાતમી વિભક્તિને આગળ કરીને કહી શકાય કે આવા જવાબનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો સર્વજ્ઞસંમત વ્યવહાર થતો નથી. તે આ રીતે - જો ‘આધાકર્મી વસ્ત્ર-ભોજનાદિનો ઉપયોગ કરવાથી સાધુને એકાન્તે = અવશ્ય કર્મબંધ થાય’ તેવું માન્ય કરવામાં આવે તો આ રીતે આધાકર્મી અન્ન-પાણીનો એકાન્તે ત્યાગ કરવામાં ક્યારેક ભોજન-પાણી ન મળવાથી ચોક્કસ અનેક મુસીબતો આવી પડે. તે આ રીતે - સાધુને ભૂખની

બંધોડઅયુપગમ્યેત એવજ્વાહારાભાવેનાપિ ક્વચિત્સુતરામનર્થોદયઃ સ્યાત્ । તથાહિ - ક્ષુત્રપીડિતો ન સમ્યગીર્ષપથં શોધયેત્ । તતશ્ચ વ્રજન્ પ્રાણ્યુપમર્દમપિ કુર્યાત્ । મૂછાદિસદ્ભાવતયા ચ દેહપાતે સત્યવશ્યમ્ભાવી ત્રસાદિવ્યાધાતઃ । અકાલમરણે ચાવિરતિરઙ્ગીકૃતા ભવતિ ।

આર્તધ્યાનાપત્તૌ ચ તિર્યગ્ગતિરિતિ । આગમશ્ચ ૧“સવ્વથ સંજમં, સંજમાઓ અપ્પાણમેવ રક્ખેજ્જા” (ઓધનિર્યુક્તિ-૪૬) ઇત્યાદિનાડપિ તદુપભોગે કર્મબંધાભાવ ઇતિ । તથાહિ - આધાકર્મણ્યપિ નિષ્પાદ્યમાને ષડ્જીવનિકાયવધસ્તદ્વધે ચ પ્રતીતઃ કર્મબંધ ઇત્યતોડનયોઃ સ્થાનયોરેકાન્તેનાશ્રયમાણયોર્વ્યવહરણં = વ્યવહારો ન યુજ્યતે । તથાડડધ્યામેવ સ્થાનાભ્યાં સમાશ્રિતાભ્યાં સર્વમનાચારં વિજાનીયાદિતિ સ્થિતમ્” (સૂ.કૃ.૨/૫/૯ વૃત્તિ) ।

પીડા અસહ્ય બને. ભૂખથી અત્યંત પીડાયેલો સાધુ સારી રીતે વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, ઈર્ષ્યાસમિતિનું પાલન વગેરે ન કરી શકે. તેથી લથડીયા ખાતા-ખાતા ચાલવાથી ભૂખ્યો સાધુ પગ નીચે કીડી-મંકોડા-નિગોદ વગેરે જીવોની હિંસા પણ કરી બેસે. તથા મૂર્છા વગેરે આવવાથી શરીર પડી જાય તો ચોક્કસ ત્રસ વગેરે જીવોને પીડા થાય. તેમજ પડવાથી માથું ફૂટી જાય, બ્રેઈન-હેમરેજ થઈ જાય, સાધુ સ્વયં મરણને શરણ થાય. એવું બને તો અકાલમરણથી સર્વવિરત્તિધર્મથી ચ્યુત થઈ સાધુએ અન્ય ગતિમાં તરત અવિરતિ સ્વીકારવી પડે. કદાચ પડવાથી મૃત્યુ ન આવે તો પણ હાડકા ભાંગી જાય, પાત્રા-દાંડો તૂટી જાય, કાદવ વગેરેથી કપડા ખરડાઈ જાય... ઈત્યાદિ કારણસર સાધુને આર્તધ્યાન થાય.

(આર્ત.) તથા આવા આર્તધ્યાનમાં જ કદાચ મરણ થાય તો સાધુની ભવાંતરમાં તિર્યચ ગતિ થાય. આવા નુકસાનો પારાવાર છે. માટે તો ઓધનિર્યુક્તિમાં પણ જણાવેલ છે કે ‘સર્વત્ર સંયમને સાચવવું. તથા ક્યારેક સંયમરક્ષા કે આત્મરક્ષા-આ બેમાંથી એક જ સચવાય તેમ હોય તો મુખ્યતયા આત્મરક્ષા જ કરવી. સંયમરક્ષા ગૌણ કરવી’. આનાથી પણ સૂચિત થાય છે કે આધાકર્મી ભોજન-પાણી વગેરેના ઉપયોગ વિના જીવન જોખમમાં મૂકાતું હોય, પ્રાણ સંકટમાં આવી પડે તેમ હોય તો આધાકર્મી અન્ન, જલ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં કર્મબંધ થતો નથી. માટે ‘સર્વથા = સર્વસંયોગમાં = સકારણ કે નિષ્કારણ આધાકર્મી વાપરનારા સાધુ અવશ્ય કર્મબંધથી લેપાય જ’ - આવું બોલી ન શકાય. તેમજ ‘આધાકર્મી અન્ન-પાણી વગેરે એકબીજાને વપરાવનારા અને સ્વયં વાપરનારા સાધુ કર્મબંધથી ન જ લેપાય’ - આવો વ્યવહાર પણ સર્વજને સંમત નથી. કારણ કે આધાકર્મી ભોજનાદિ તૈયાર થાય તેમાં ષડ્જીવનિકાયનો વધ = હિંસા થાય છે. તથા જીવહિંસાથી કર્મબંધ થાય - આ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. આમ ‘આધાકર્મીના ઉપયોગથી એકાન્તે કર્મબંધ થાય જ અથવા ન જ થાય’ - આ પ્રમાણે ‘જ’કારપૂર્વક ઉપરોક્ત બન્નેય જવાબનો આશ્રય કરીને થતો વ્યવહાર યોગ્ય નથી. માટે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલાદિથી નિરપેક્ષપણે ઉપરોક્ત બન્નેય જવાબ આચાર નથી પરંતુ અનાચાર છે - એમ જાણવું. આવું સિદ્ધ થાય છે.”

✽ નિશ્ચય-વ્યવહારહિંસા વિચાર ✽

અર્થ : - અહીં હાર્દ એ છે કે નિશ્ચયનયથી રાગ-દ્વેષની આત્મામાં ઉત્પત્તિ થવી એ જ હિંસા છે. રાગ-દ્વેષ આદિ પ્રમાદથી પ્રેરાઈને બીજાના પ્રાણનો વિયોગ કરવો તે શુદ્ધ (= નિશ્ચયનયથી અનુગૃહીત

દેશં કાલં પુરુષમવસ્થામુપયોગ(? મુપઘાત)*શુદ્ધપરિણામાન્।

પ્રસમીક્ષ્ય ભવતિ કલ્યં નૈકાન્તાત્ કલ્પતે કલ્પ્યમ્।। (પ્ર.ર.૧૪૬) પ્રશમરતૌ* ॥૧/૪॥

इत्थञ्च कल्याऽकल्यादिगोचरोऽनेकान्त एवाऽऽगमे दर्शितः। तदुक्तं प्रशमरतौ अपि “देशं कालं पुरुषमवस्थामुपघातशुद्धपरिणामान्। प्रसमीक्ष्य भवति कल्यं नैकान्तात् कल्पते कल्प्यम्।।” (प्र.र.१४६) इति। तदुक्तं भावप्रकाशे भावमिश्रेण अपि “उत्पद्यते च साऽवस्था देश-काल-बलं प्रति। यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं विवर्जितम्।।” (भा.प्र.पूर्वखण्ड-६/३१) इति।

એવા) વ્યવહારનયને માન્ય હિંસા છે. આપણા અનાભોગ, સહસાકાર વગેરેથી થતા પરપ્રાણવિયોગને અશુદ્ધ વ્યવહારનય હિંસા તરીકે ગણાવશે. ‘હિંસાથી કર્મબંધ થાય’ - આ વિધાન ઓઘથી = સામાન્યથી છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે નિશ્ચયનયમાન્ય હિંસાથી અવશ્ય કર્મબંધ થાય. વ્યવહારનયમાન્ય હિંસાથી કર્મબંધ થવામાં ભ્રજના છે. મતલબ કે નિશ્ચયહિંસાગર્ભિત વ્યવહારનયસંમત હિંસા થતી હોય ત્યાં અવશ્ય કર્મબંધ થાય. પરંતુ જ્યાં નિશ્ચયનયમાન્ય હિંસા ન થતી હોય અને ફક્ત સંયોગવશ વ્યવહારમાન્ય હિંસા અનિવાર્યપણે કરવી/કરાવવી/અનુમોદવી પડતી હોય તો ત્યાં તથાવિધ કર્મબંધ થતો નથી. દુષ્કાળ-રોગચાળો-દીર્ઘવિહાર-વિશાળ સાધુસમુદાય-અલ્પ ઘરો-વૃદ્ધાવસ્થા-માસક્ષમણાદિ તપનું પારણું... વગેરે સંયોગોમાં નિર્દોષ ગોચરી-પાણી પૂરતા પ્રમાણમાં સાધુને ન મળતા હોય તથા ભૂખ્યા રહેવાથી વિનય, સ્વાધ્યાય આદિ આરાધનાઓમાં અત્યંત શિથિલતા આવી જતી હોય, શારીરિક પોષણના અભાવે વૃદ્ધ-ગ્લાન આદિ સાધુઓને આર્તધ્યાનાદિ થતું હોય, શારીરિક બાંધો નબળો હોય તો ત્યારે ઓછામાં ઓછા દોષવાળી ગોચરી-પાણીનો વપરાશ કરવાની શાસ્ત્રમર્યાદા સાચવીને ના-છૂટકે સાધુ આધાકર્મી ભોજનાદિનો ઉપયોગ કરે ત્યાં નિશ્ચયનયમાન્ય હિંસા નથી, ફક્ત વ્યવહારનયસંમત હિંસા છે. આથી ત્યારે તે સાધુને ચીકણા પાપકર્મ બંધાતા નથી. નિષ્કારણ, રાગપૂર્વક, જયણા વિના, નિષ્કુરપરિણામથી આધાકર્મી ભોજનાદિ કરનારને તો અવશ્ય ચીકણા પાપકર્મ બંધાય. સકારણ આધાકર્મદોષગ્રસ્ત ગોચરી વાપરવા છતાં જો સ્વનિમિત્તે થયેલી હિંસાદિની અનુમોદના સાધુ કરે તો કર્મબંધ થાય પણ ખરો. આમ દોષિત ભોજનાદિથી કર્મબંધ થવો કે ન થવો એ બાબતમાં સ્યાદ્વાદ વણાયેલો છે.

❁ ઉમાસ્વાતિજી મહારાજનું મંતવ્ય ❁

(इत्थञ्च.) આ રીતે ફલિત થાય છે કે કલ્ય-અકલ્ય વગેરે બાબતમાં પુષ્ટદ્રવ્યાદિસાપેક્ષ પરિવર્તનશીલ પ્રામાણિક અનેકાંતવાદ જ આગમમાં દર્શાવેલ છે. તેથી જ પ્રશમરતિ ગ્રંથમાં શ્રીઉમાસ્વાતિ વાચકે પણ જણાવેલ છે કે “દેશ, કાલ, પુરુષ, અવસ્થા, ઉપઘાત અને શુદ્ધ પરિણામની સમ્યગ્ વિચારણા કરીને ભોજનાદિ વસ્તુ કલ્ય બને છે. કોઈ પણ ચીજ એકાંતે કલ્ય બનતી નથી.” ભાવપ્રકાશમાં વૈદ્યરાજ ભાવમિશ્રજીએ પણ જણાવેલ છે કે ‘દેશ-કાળ-બળને આશ્રયીને તેવી અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે કે જેમાં ન કરવા યોગ્ય કામ કરવું પડે તથા કરવા યોગ્ય કામ ત્યજાયેલ હોય.’

* ફક્ત લા.(ર)માં ‘શુદ્ધ’ પાઠ. પુસ્તકોમાં ‘શુદ્ધિ’ પાઠ. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ સિ. +કો.(૯)માં નથી.

અત એવ સમ્મતિતર્કાદિગ્રહણકાલેઽસંસ્તરણે યતનયાડશુદ્ધપિણ્ડગ્રહણમપ્યપવાદતોઽનુજ્ઞાતં નિશીથ-
ભાષ્યે ^૧“દંસણપભાવગાણં સઢ્ઢાણઢ્ઢાણે સેવતી જં તુ। ણાણે સુત્તથાણં...” (નિ.ભા.૪૮૬) ઇત્યાદિના।

❀ કલ્પ-અકલ્પવ્યવસ્થા : છ કારણને સાપેક્ષ ❀

સંપ્રદાન :- પ્રશમરતિના ઉપરોક્ત શ્લોકમાં ઘણી ગંભીર બાબત જણાવેલ છે. કલ્પ અને અકલ્પની બાબતને છ અપેક્ષાએ વિચારવાની સૂચના ઉમાસ્વાતિજી વાચક આપે છે.

(૧) દેશ : અમુક સ્વરૂપે અકલ્પ વસ્તુ પણ જે દેશમાં ભિક્ષા દુર્લભ હોય તેવા દેશમાં કલ્પ બની જાય છે. તથા તે જ વસ્તુ પુનઃ ભિક્ષા સુલભ હોય તેવા દેશમાં અકલ્પ બની જાય છે.

(૨) કાળ : સુકાળમાં જે વસ્તુ અકલ્પ ગણાતી હોય તે જ વસ્તુ દુષ્કાળમાં કલ્પ બની શકે છે. મતલબ કે સુકાળમાં જે ચીજને સાધુ વાપરતા ન હોય તે ચીજને દુષ્કાળમાં ગુર્વાજ્ઞાપૂર્વક વાપરી શકે.

(૩) પુરુષ : સામાન્ય સાધુ માટે અકલ્પ ગણાતી ચીજ રાજર્ષિ જેવાઓ માટે કલ્પ બની શકે. ઉત્તમ દ્રવ્યથી જેના શરીર ટેવાયેલા હોય તેવા રાજા વગેરે દીક્ષા ગ્રહણ કરે ત્યારે તેમની શારીરિક ક્ષમતા-અક્ષમતાનો વિચાર કરીને તેમના માટે કલ્પ-અકલ્પનો નિર્ણય પૂર્વના કાળમાં ગીતાર્થ કરતા હતા.

(૪) અવસ્થા : યુવાન સાધુ માટે અકલ્પ ગણાતા ઘી-દૂધ-દહીં-મીઠાઈ વગેરે આઠથી સોળ વર્ષના સાધુ માટે અમુક પ્રમાણમાં કલ્પ ગણવામાં આવે છે. વૈદ્યના ઉપદેશથી પણ અકલ્પ ગણાતી અમુક ચીજ ક્યારેક કલ્પ બની શકે છે. એ જ રીતે વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરે બાબતમાં પણ બાલ-વૃદ્ધ વગેરે સાધુ માટે અલગ પ્રકારની વ્યવસ્થા શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ બતાવેલ છે.

(૫) ઉપધાત : માંકડ, મંકોડા, કુંથુઆ વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિથી સંસક્ત (જીવવ્યાપ્ત) બનેલ મકાન તથા જૂ વગેરેની ઉત્પત્તિથી સંસક્ત બનેલ વસ્ત્ર વગેરે અકલ્પ બને છે. પરંતુ બીજું મકાન, વસ્ત્ર વગેરે ન જ મળે તો તે મકાન-વસ્ત્ર વગેરેનો જયજ્ઞાપૂર્વક સાધુ ઉપયોગ કરે.

(૬) શુદ્ધ પરિણામ : દેશ-કાળ-પુરુષ વગેરેનો વિચાર કરીને આવશ્યકતા મુજબ, ગુર્વાજ્ઞાપૂર્વક અકલ્પ વસ્તુને કલ્પ સ્વરૂપે અપવાદમાર્ગે ગ્રહણ કરતી વખતે હૃદયનો ભાવ વિશુદ્ધ હોવો જોઈએ. કપટથી કોઈ કારણ ઊભું કરીને કે દેખાદેખીથી કે રસગારવ-ઋદ્ધિગારવ-શાતાગારવથી અનુકૂળ અકલ્પ વસ્તુનું ગ્રહણ ન થવું જોઈએ. દેશ-કાળ-પુરુષ-અવસ્થા વગેરે શાસ્ત્રોક્ત પ્રામાણિક કારણોને લીધે અકલ્પ - દોષિત ગોચરી-પાણી વગેરેને અપવાદમાર્ગે ગ્રહણ કરતી વખતે અને વાપરતી વખતે અજ્ઞાની લોકો અને અગીતાર્થ સાધુઓ અધર્મને ન પામે, તેમના મનમાં વિસંવાદ પેદા ન થાય તેની કાળજી રાખવી. ટૂંકમાં, કલ્પ-અકલ્પનો વિધિ-નિષેધ નિરપેક્ષ નથી, એકાંતગ્રસ્ત નથી પરંતુ સાપેક્ષ છે, અનેકાન્તમય છે.

❀ દર્શનપ્રભાવકગ્રંથઅભ્યાસ માટે અપવાદ : નિશીથસૂત્રની દૃષ્ટિએ ❀

(અત એવ.) કલ્પ-અકલ્પ વગેરે બાબતમાં કોઈ એકાન્ત ન હોવાના કારણે જ સંમતિતર્ક વગેરે ગ્રંથો ભણતી વખતે જયજ્ઞાપૂર્વક દોષિત ભોજન-પાણી વગેરેને ગ્રહણ કરવાની અપવાદમાર્ગે નિશીથભાષ્યમાં રજા આપેલ છે. નિશીથભાષ્યમાં જણાવેલ છે કે “દર્શનાચારમાં દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા

તત્ત્વર્ણિસ્ત્વેવમ્ ¹“દંસણપભાવગાણિ સત્થાણિ ♦સિદ્ધિવિણિચ્છિ(?ચ્છ)ય-સમ્મતિમાદિ ગેણંતો અસંથરમાણો જં અકપ્પિયં પડિસેવતિ જયણાણ તત્થ સો સુદ્ધો = અપાયચ્છિત્તી ભવતીત્યર્થઃ । ગાણે તિ ગાણણિમિત્તં સુત્તં અત્થં વા ગેણંમાણો, તત્થ વિ અકપ્પિયં અસંથરે પડિસેવતો સુદ્ધો” (નિ.ભા.૪૮૬ ચૂ.) इति ।

સાધુ સ્વસ્થાન મુજબ દોષનું સેવન કરે તથા જ્ઞાનાચારમાં સૂત્ર-અર્થોનો અભ્યાસ કરતા-કરતા સ્વસ્થાન મુજબ જો દોષનું સેવન સાધુ કરે તો સાધુને પ્રાયશ્ચિત્ત નથી-આવતું.”

(ત.) તેની સ્પષ્ટતા નિશીથયૂર્ણિમાં આ મુજબ જણાવેલ છે કે “દર્શનાચારની બાબતમાં સિદ્ધિવિનિશ્ચય, સમ્મતિતર્ક વગેરે દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતી વખતે નિર્દોષ ગોચરી-પાણીથી સંયમજીવનનિર્વાહ - દેહનિર્વાહ ન થતો હોય તો સ્વસ્થાન મુજબ જે અકલ્પ્ય ભોજનાદિ હોય તેને જયજ્ઞાથી ગ્રહણ કરે તો તે સાધુ શુદ્ધ છે. અર્થાત્ અકલ્પ્ય ભોજનાદિના ઉપયોગનિમિત્તે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી. તે જ રીતે જ્ઞાનાચારની બાબતમાં અભિનવ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે નવા સૂત્રને કે અર્થને ગ્રહણ કરતો સાધુ જો નિર્દોષ ગોચરી-પાણીથી નિર્વાહ થતો ન હોય અને જયજ્ઞાપૂર્વક અકલ્પ્ય અન્નાદિનો ઉપયોગ કરે તો તે શુદ્ધ છે. અર્થાત્ તે નિમિત્તે તે સાધુને કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી.”

સ્પષ્ટતા :- સ્વસ્થાન મુજબ એટલે આવશ્યકતા હોવા છતાં નિર્દોષ ગોચરી વગેરે ન મળે તો જે દોષ સૌથી નાનો હોય તેનું સેવન સૌપ્રથમ કરે. અલ્પદોષવાળા ભોજનાદિ પૂરતા ન મળતા હોય, તેનાથી સંયમનિર્વાહ ન થતો હોય તો તેના કરતાં થોડા મોટા દોષનું સેવન કરે. પરંતુ તેવી દોષિત ગોચરીથી પણ દેહનિર્વાહ ન થતો હોય તો તેના કરતાં થોડા મોટા દોષવાળી ભોજનસામગ્રી ગ્રહણ કરે. આ ક્રમથી આગળ વધતાં-વધતાં અલ્પ દોષોવાળા અન્નાદિથી સંયમયાત્રાનો નિર્વાહ ન થઈ શકતો હોય તો છેવટે આધાકર્મ નામના મોટા વ્યાવહારિક દોષથી યુક્ત ભોજન-પાણી વાપરે. આ રીતે દોષનું સેવન ક્રમસર કરવામાં આવે તો સ્વસ્થાન અનુસારે દોષસેવન કહેવાય. આ જયજ્ઞાવાળો સમ્યક્ અપવાદ કહેવાય. તે રીતે દોષનું સેવન કરીને સમ્યગ્દર્શનને નિર્મળ કરનારા સિદ્ધિવિનિશ્ચય, સમ્મતિતર્ક વગેરે દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રો ભણે, જ્ઞાનાચારની આરાધના સ્વરૂપે નવા આગમાદિ ગ્રંથોનો સૂત્રથી અને અર્થથી અભ્યાસ કરે તો તેવી વ્યક્તિને દોષિત ગોચરી વાપરવાના નિમિત્તે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી. સિદ્ધિવિનિશ્ચય નામનો એક ગ્રંથ દિગંબરાચાર્ય અકલંકદેવ દ્વારા રચાયેલ વર્તમાનમાં મળે છે. તથા તેના ઉપર સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યા પણ મળે છે. મૂળ ગ્રંથમાં ફક્ત ૨૮ શ્લોક છે. તેના ઉપર અનન્તવીર્ય નામના દિગંબરાચાર્ય દ્વારા વિસ્તૃત સંસ્કૃત વ્યાખ્યા રચાયેલ છે. તેમાં ૧૨ અધિકાર આવે છે. બે ભાગમાં પુસ્તકાકારે સટીક ઉપરોક્ત ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે. પરંતુ નિશીથયૂર્ણિમાં સિદ્ધિવિનિશ્ચય નામના ગ્રંથનો જે ઉલ્લેખ મળે છે તે અને આ ગ્રંથ જુદા છે. શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિરચિત ત્રણ કાંડમાં વહેંચાયેલ સમ્મતિતર્ક ગ્રંથ ઉપર તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા સાનુવાદ પુસ્તકાકારે પાંચ ભાગમાં છપાયેલ છે.

1. દર્શનપ્રભાવકાણિ શાસ્ત્રાણિ સિદ્ધિવિનિશ્ચય-સમ્મત્યાદીનિ ગૃહ્યન્ અસંસ્તરમાણઃ યદ્ અકલ્પિતં પ્રતિષેવતે યતનયા તત્ર સ શુદ્ધઃ = અપ્રાયશ્ચિત્તી ભવતીત્યર્થઃ । જ્ઞાને ઇતિ જ્ઞાનનિમિત્તં સૂત્રમર્થં વા ગૃહ્યન્, તત્રાપિ અકલ્પિતમસંસ્તરે પ્રતિસેવમાનઃ શુદ્ધઃ । ♦ અત્યારે ઉપલબ્ધ થતો દિગંબરીય સિદ્ધિવિનિશ્ચય ગ્રંથ તે આ નથી. દિગંબરીય સિદ્ધિવિનિશ્ચય ગ્રંથ પાછળથી રચાયેલો છે.

યુક્તજ્વૈતત્ । ન હ્યસ્થાને ઉત્સર્ગાઽઽચરણં શ્રેયસે ભવતિ । ઇદમેવાભિપ્રેત્ય આચારાઙ્ગવૃત્તૌ શ્રીશીલાઙ્કાચાર્યૈરપિ “ઉત્સર્ગોઽપ્યગુણાય, અપવાદોઽપિ ગુણાય કાલજ્ઞસ્ય સાધોઃ” (આચા.૧/૮/૪/સૂ.૨૧૫ પૃ.૨૭૯ વૃ.) ઇત્યુક્તમ્ । અતો વણિગિવ આય-વ્યયૌ સન્તુલ્ય વિધિ-યતનાભ્યાં યથાર્હમ્ ઉત્સર્ગપવાદૌ સેવિત્વા નિશ્ચય-વ્યવહારનયમયાઽનેકાન્તવાદગર્ભિતજિનશાસનસેવા-રક્ષા-પ્રભાવનાદિસૌભાગ્યં સમ્પ્રાપ્યમ્ । સંયોગવિશેષે બાહુલ્યતઃ શાસ્ત્રોપદર્શિતેન ચારિત્રાચારોપસર્જનભાવેન જ્ઞાનયોગસ્ય ક્રિયાયોગાદ્ બલા-ધિકત્વં સિધ્યતીતિ તાત્પર્યમ્ ।

✽ સાધક એટલે વાણિયો ✽

(યુક્તજ્વૈ.) નિશીથયૂર્ણિમાં બતાવેલ વાત વ્યાજબી છે. કેમ કે અયોગ્ય સ્થાને ઉત્સર્ગમાર્ગના આચારનું પાલન કલ્યાણ માટે થતું નથી. આગાઢ અપવાદનું નિમિત્ત હોય તે અહીં ‘અયોગ્ય સ્થાન’ તરીકે સમજવું. જેમ કે સાધુનું એક્સીડન્ટ થયેલ હોય, પગે ત્રણ-ચાર ફેકચર થયેલ હોય તેવા સંયોગમાં તેને પગે ચલાવીને ૧૫ કિલોમીટર દૂર દવાખાને લઈ જનારો ઉત્સર્ગમાર્ગી સહવર્તી સાધુ વિરાધક બને છે, અકલ્યાણનું ભાજન બને છે. આવા જ કોઈક અભિપ્રાયથી આચારાંગવૃત્તિમાં શ્રીશીલાંકાચાર્યજીએ પણ બતાવેલ છે કે “ઉત્સર્ગ માર્ગ પણ ક્યારેક નિરર્થક-નિષ્પ્રયોજન કે સદોષ બને છે. તથા અપવાદમાર્ગ પણ અવસરને જાણનારા સાધુને ગુણ માટે = લાભ માટે થાય છે.” માટે સાધકે વાણિયાની જેમ લાભ-નુકસાનની સારી રીતે તુલના કરીને જે રીતે વિશેષ આધ્યાત્મિક લાભ થાય તે રીતે વિધિ-યતનાપૂર્વક ઉત્સર્ગ-અપવાદનું સેવન કરીને નિશ્ચય-વ્યવહારનયમય અનેકાન્તવાદગર્ભિત જિનશાસનની આરાધના-સેવા-રક્ષા-પ્રભાવનાદિ કરવાનું સ્થાયી સૌભાગ્ય સંપ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આ રીતે નિશીથયૂર્ણિ વગેરેમાં સંયોગવિશેષમાં મોટા ભાગે ચારિત્રાચારને ગૌણ કરીને પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ઉપર અધિક ભાર આપેલ છે. જ્ઞાનયોગને ગૌણ કરીને ચારિત્રાચારની મુખ્યતા શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલ નથી. તેથી ક્રિયાયોગ કરતાં જ્ઞાનયોગ બળવાન છે - આવું જણાવવાનું અહીં તાત્પર્ય છે.

✽ વિધિ અને જયણા સાધનાના પ્રાણ ✽

~~સાધક~~:- વાણિયો જેમ લાભ-નુકસાનને જોઈને વધુમાં વધુ લાભ થાય તેમ ધંધો કરે, તેમ સાધકે પણ આધ્યાત્મિક લાભ-નુકસાનને ખ્યાલમાં રાખીને વધુમાં વધુ સાનુબંધ ગુણો મળે તે રીતે ઉત્સર્ગ-અપવાદમય આચારમાર્ગની આરાધના કરે. ‘નિર્દોષ ગોચરી ન મળે તો ભૂખ્યા જ રહેવું’ - આવી વધુ પડતી નિર્દોષ સંયમચર્યાને યુસ્તપણે પકડવા જતાં નિર્બળ બાલમુનિ વગેરે અભ્યાસ ગૌણ કરી દે, શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાની શક્તિ, સ્ફૂર્તિ, રસ ગુમાવી બેસે અને ગૃહસ્થો જોડે ગપ્પા મારવા વગેરે કુટેવોમાં અટવાઈ જાય તો તેવો ઉત્સર્ગમાર્ગ પણ નુકસાનકારક નીવડે. આવા અવસરે વિવેકથી અને જયણાથી અપવાદમાર્ગનું અવલંબન કરી, શરીરને તથાવિધ ટેકો આપી, શાસ્ત્રાભ્યાસમાં સ્ફૂર્તિથી આગેકૂચ થાય તેમ કરવું. એ અત્યંત લાભકારી નીવડે. ભણવા માટે બાળ મુનિ સાથે અવસરે કડકાઈ, અવસરે વાત્સલ્ય બન્ને ગુણ વડીલો - ગુરુવર્યો કેળવે તે વ્યાજબી છે. ટૂંકમાં, વિવેકપૂર્વક પ્રામાણિકપણે આજ્ઞાપાલનના લક્ષને રાખી, ટૂંકો લાભ લેવા જતાં દીર્ઘકાલીન તાત્ત્વિક લાભ ગુમાવવો ન પડે તે રીતે સંયોગ-શક્તિ મુજબ આચારમાર્ગને આરાધી જ્ઞાનયોગને આત્મસાત્ કરી નિર્મળ જ્વલંત જ્ઞાનદશા પ્રગટાવવી - એ જ આત્માર્થી જીવનું પરમ કર્તવ્ય છે. આ વાત ભૂલાવી ન જોઈએ.

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - જિનાજ્ઞાનુસારેણ નિર્દોષપિણ્ડગવેષણાદિચારિત્રાચારપાલનપૂર્વકં યથાશક્તિ આત્માદિદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયગોચરયથાર્થપરિજ્ઞાનકૃતે દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલનકરણમ્ ઉત્તર્ગમાર્ગઃ । કેવલપિણ્ડેષણાદિપ્રવૃત્તૌ દ્રવ્યાનુયોગાભ્યાસાઽસમ્ભવે તુ સ્વલ્પપિણ્ડાદિદોષસેવનેન ગુરુગમતો દ્રવ્યાનુ-યોગપરિશીલનકરણમ્ અપવાદમાર્ગઃ । ઔત્સર્ગિકપ્રવૃત્ત્યસમ્ભવે આપવાદિકપ્રવર્તનમપિ મોક્ષમાર્ગતયૈવ સમામ્નાતમ્ । મૂલરાજમાર્ગે ગત્યયોગે ક્વચિદ્ ગત્યન્તરવિરહેણ અવર્ત્મપ્રવૃત્તિરપિ વર્ત્મપ્રવૃત્તિરેવ ગણ્યતે, ન ત્વપરાધઃ । મૂલરાજમાર્ગે ગત્યયોગે રથાઽચાલને તુ પળ્યાદિલુણ્ટનં શ્વાપદાદ્યુપદ્રવશ્ચ ધ્રુવઃ । ઇત્યકામેનાઽપિ રથચાલકેન તદા અવર્ત્મન્યેવ રથગતિ-પ્રવૃત્તિઃ ક્રિયતે એવ । મૂલરાજમાર્ગે ગતિસમ્ભવે પુનઃ તત્રૈવ રથગતિપ્રવૃત્તિઃ જાયતે । પ્રકૃતે મૂલરાજમાર્ગઃ = નિર્દોષભિક્ષાચર્યાદિસહિતદ્રવ્યાનુયોગ-પરિશીલનમ્, કાદાચિત્કવર્ત્મતયા નિશ્ચિતઃ અનિયતમાર્ગઃ = યતનાઽન્વિતસ્વલ્પદોષોપેતપિણ્ડાદ્યુપ-ભોગપૂર્વ દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલનમ્, રથઃ = દેહઃ, રથચાલકઃ = સાધુઃ, રથાઽચાલનં = સદોષપિણ્ડાદ્ય-પરિભોગઃ, પળ્યાદિ = પૂર્વાધીતશ્રુતમ્, લુણ્ટનં = વિસ્મરણમ્, શ્વાપદાદ્યુપદ્રવઃ = અતિશ્રમાઽશક્તિ-જ્વર-મૂઢતા-મરણાઽવિરતિ-તિર્યગાદિગત્યાદિઃ, અપરાધાઽગણનં = તથાવિધપ્રાયશ્ચિત્તાઽપ્રાપ્તિઃ ઇત્યાદિકં યથાયોગં યોજ્યમ્ ।

✽ અવસરે ડાયવર્ઝન પણ આવકાર્ય ✽

આધ્યાત્મિક વિષય :- જિનાજ્ઞા મુજબ નિર્દોષ ગોચરીચર્યા વગેરે ચારિત્રાચાર પાળીને, ભણવાની શક્તિ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય તો આત્માદિ દ્રવ્ય, તેના ગુણ-પર્યાય વગેરેની સાચી સમજણ મેળવવા દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ ઉત્તર્ગમાર્ગ છે. પણ નિર્દોષ ગોચરીચર્યા વગેરે સાધ્વાચાર કટ્ટરતાથી પાળવા જતાં ઓછી ગોચરી મળવાથી અને તેમાં વધુ પડતો સમય ફાળવવાથી થાક-નબળાઈ વગેરેના લીધે દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ થઈ શકતો ન હોય તો ઓછામાં ઓછા દોષ લાગે તેની કાળજી રાખી ગુરુગમથી દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરવામાં લીન બનવું. આ અપવાદમાર્ગ છે. નેશનલ હાઈવે ઉપર વાહન ચલાવવામાં નુકસાની ઊભી થાય તેવા સંયોગમાં ડાયવર્ઝન માર્ગે વાહનને ચલાવવામાં આવે છે. આ રીતે ડાયવર્ઝન રસ્તે વાહન ચલાવવું તે ગુનો નથી ગણાતો. ડાયવર્ઝન માર્ગ પૂરો થાય એટલે ફરીથી નેશનલ હાઈવે ઉપર વાહન ચલાવવામાં આવે છે. વાહનચાલકને ડાયવર્ઝનમાર્ગે વાહન ચલાવવામાં રસ પણ નથી હોતો. લાચારીથી નાછૂટકે ચલાવવું પડે છે. નેશનલ હાઈવે ઉપર ગાડી ચલાવી શકાય તેમ ન હોય અને ડાયવર્ઝનના માર્ગે પણ ગાડી ચલાવવા ડ્રાઈવર તૈયાર ન થાય અને ગાડીને ત્યાં જ ઊભી રાખી મૂકે તો રાત્રે ગાડીમાંનો માલ લુંટારા વગેરે દ્વારા ચોક્કસ લુંટાઈ જાય કે હિંસક પ્રાણી વગેરેનો ઉપદ્રવ થાય - તેવું ચલાવી ન શકાય. પ્રસ્તુતમાં નેશનલ-હાઈવે = નિર્દોષ ગોચરીપાણી વગેરે ચારિત્રાચારના ચુસ્ત પાલન સાથે દ્રવ્યાનુયોગનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ. ડાયવર્ઝન માર્ગ = જયજ્ઞાપૂર્વક દોષિત ગોચરી વાપરી દ્રવ્યાનુયોગસ્વાધ્યાયમાં લીનતા. ગાડી = શરીર. ડ્રાઈવર = સાધુ. ગાડી ઊભી રાખવી = દોષિત ગોચરી વાપરવાનો ત્યાગ. માલ = પૂર્વે ભણેલ જ્ઞાનાદિ. લુંટાઈ જવું = ભૂલાઈ જવું. હિંસક પ્રાણી વગેરેનો ઉપદ્રવ = થાક-અશક્તિ-માંદગી-મૂર્છા-મરણ-અવિરતિ

તતશ્ચ સ્વસ્મિન્ આત્માર્થિતાં સમ્પાદ્ય, દેહેન્દ્રિયાદ્યધ્યાસપરિત્યાગકૃતે દ્રવ્યાનુયોગં સ્વભ્યસ્ય, પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયેષુ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ-મમત્વાદિબુદ્ધિં પરિત્યજ્ય, અપેક્ષિતાઽસદ્ગભાવેન સંયમસાધની-ભૂતદેહેન્દ્રિયાદિકં પાલયિત્વા પરમાત્મનિ સ્વાત્મનિ વા લીનતા પ્રાપ્તવ્યા । સૈવ ચારિત્રફલમ્ । તદર્થમેવ દેહાદિપાલનમિષ્યતે । ન હિ પ્રવ્રજ્યાં સમુપાદાય નિર્દોષપિણ્ડાદ્યુપભોગાર્થં પ્રાણધારણમિષ્યતે, ન વા કેવલપ્રાણધારણાર્થં શુદ્ધોઽઞ્છાદિભોગ ઇષ્યતે કિન્તુ નિરુક્તચારિત્રફલોપલબ્ધિકૃત એવ દેહાદિનિર્વાહ ઇષ્યતે આત્માર્થિભિઃ । સ ચેત્ શુદ્ધોઽઞ્છાદિના શક્યઃ તર્હિ તેનૈવ, અન્યથા યતનાપૂર્વં સ્વલ્પાશુદ્ધપિણ્ડાદિના સમ્પાદ્યઃ । પરં દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલનં તુ આત્માર્થિના કર્તવ્યમેવ । નિષ્કારણમશુદ્ધપિણ્ડાદિભોગવદ્ આપવાદિકાશુદ્ધપિણ્ડાદિભોગત્યાગેન દ્રવ્યાનુયોગોપેક્ષણમપિ મૂર્ખત્વમેવ । દ્રવ્યાનુયોગજ્ઞાનતો “મોક્ષોઽનન્તસુખઃ” (દી.ક.૪૨) ઇતિ દીપોત્સવકલ્પે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યોક્તો મોક્ષ આસન્નઃ સ્યાત્ ॥૧૭/૪॥

-તિર્થયાદિ ગતિ વગેરે. ગુનો ન ગણાવો = તથાવિધ પ્રાયશ્ચિત્ત ન આવવું. આ રીતે આગમાનુસારે અર્થની સંકલના કરી વિજ વાચકવર્ગે ફરીથી ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંત વાંચી જવું. જેથી પદાર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય.

❀ દ્રવ્યાનુયોગની ઉપેક્ષા એ મૂર્ખામી ❀

(તત્ત.) તેથી આત્માર્થી બનીને, દેહાદિ જડ દ્રવ્યોથી પોતાની જાતને પ્રતિપણ જુદી તારવી લેવાના પવિત્ર આશયથી દ્રવ્યાનુયોગનો ઊંડો અભ્યાસ કરવામાં લીનતા લાવવી. પરદ્રવ્ય-પરસ્વભાવ-પરદ્રવ્યક્રિયા-પરદ્રવ્યગુણ-પરપર્યાય વગેરેમાં ક્યાંય કર્તૃત્વભાવ-ભોક્તૃત્વભાવ લાવ્યા વિના કે તેમાં મમત્વબુદ્ધિથી લેવાયા વગર, સંયમસાધનભૂત શરીર-ઈન્દ્રિય વગેરેની અપેક્ષિત અસંગભાવથી સારસંભાળ કરવી. તથા અસંગ સાક્ષીભાવે વિવિધ ઘટનાઓના વરઘોડામાંથી પસાર થઈ પરમાત્મદ્રવ્યમાં કે પરમાત્માથી અભિન્ન સ્વઆત્મદ્રવ્યમાં સદા રમણતા રાખવી એ જ ચારિત્રનું ફળ છે. આ ફળ મળે તો આપણે મંજિલે પહોંચ્યા કહેવાઈએ અને ગાડી (શરીર) ચલાવવાની મહેનત સાર્થક થઈ કહેવાય. ગાડીને ફેરવવા માટે ગાડી ચલાવવાની નથી પણ મંજિલે સલામત રીતે પહોંચવા માટે ગાડી ચલાવવાની છે. તેમ દીક્ષા લઈને નિર્દોષ ગોચરી વાપરવા માટે સંયમજીવન જીવવાનું નથી. તથા સ્વાધ્યાયાદિ કર્યા વિના ફક્ત જીવવા માટે, કોઈએ લાવેલી નિર્દોષ ગોચરી વાપરીને સમુદાયમાં કેવળ લીલાલહેર કરવાની નથી. પણ હિંસાદિનિવૃત્તિ અને દ્રવ્યાનુયોગાદિપ્રવૃત્તિ ઉભયસ્વરૂપ ચારિત્રને પાળવા માટે તથા ઉપરોક્ત ચારિત્રફળ મેળવવા માટે શરીરરૂપી ગાડીને ચલાવવાની છે. નેશનલ હાઈવે ઉપર ગાડી ચલાવી શકાય તો ઉત્તમ. પરંતુ તેમ ન બને તો ડાયવર્ઝન માર્ગે પણ ગાડીને ચલાવીને સલામતપણે મંજિલને ઝડપથી મેળવી લેવી એ ઠરેલ ડહાપણભરેલું ધન્યવાદપાત્ર કર્તવ્ય છે. નેશનલ હાઈવે ઉપર ગાડી ચાલી શકે તેમ હોય છતાં બિનજરૂરી નવો ડાયવર્ઝન (= શિથિલાયાર) પોતાની જાતે ઊભો કરવામાં શક્તિ બરબાદ કરી માર્ગભ્રષ્ટ અને મંજિલભ્રષ્ટ થવું તે તો મૂર્ખામી છે જ. પરંતુ નેશનલ હાઈવે બંધ હોય તથા ડાયવર્ઝન માર્ગે ગાડી ચલાવવાની તૈયારી ન હોય અને મંજિલે પહોંચ્યા વિના જ મરી જવું, લૂંટાઈ જવું તે પણ નરી મૂર્ખામી જ કહેવાય. આ કાળમાં આ બાબત ઉપર વર્તમાનકાલીન સંયમીઓએ ખાસ ધ્યાન આપવું. દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાનથી દીપોત્સવકલ્પમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીએ દર્શાવેલ અનંતસુખવાળો મોક્ષ નજીક આવે છે. [૧/૪]

બાહ્યક્રિયા ઈછઈ *બાહર યોગ, અંતર ક્રિયા દ્રવ્ય-અનુયોગ;

બાહ્યહીન પણ જ્ઞાનવિશાલ, ભલો કહ્યો † મુનિ ઉપદેશમાલ ॥૧/૫॥ (૫)

બાહ્યક્રિયા* = આવશ્યકાદિરૂપ (બાહર=) બાહ્ય યોગ ઈછઈ, †પુદ્ગલપ્રવૃત્તે:।^૧ દ્રવ્યઅનુયોગ = સ્વસમયપરિજ્ઞાન. તે †અંતર ક્રિયા ઈછઈ, †આત્મનિ પ્રવૃત્તે:।^૧

પુનરપિ પ્રકારાન્તરેણ દ્રવ્યાનુયોગોત્કર્ષમુપદર્શયતિ - 'બાહ્ય'તિ।

બાહ્યક્રિયા બહિર્યોગશ્ચાન્તરઙ્ગો હ્યયં શ્રુતઃ।

બાહ્યહીનઃ શ્રુતોદારો ધર્મદાસોદિતો મહાન્ ॥૧/૫॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - બાહ્યક્રિયા બહિર્યોગઃ। અયં હિ અન્તરઙ્ગઃ શ્રુતઃ। (યઃ) બાહ્યહીનઃ શ્રુતોદારઃ, (સઃ) ધર્મદાસોદિતો મહાન્ ॥૧/૫॥

બાહ્યક્રિયા = બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યા વ્યવહારશુદ્ધિસમ્પાદિકા વા શુદ્ધિપિણ્ડગ્રહણાઽઽવશ્યકાદિલક્ષણા વિહિતક્રિયા બહિર્યોગઃ, ન ત્વન્તરઙ્ગયોગઃ, દેહોપકરણાદિપુદ્ગલેષુ પ્રવૃત્તેઃ। અયઙ્ચ = પરસમય-ગર્ભિતસ્વસમયપરિજ્ઞાનલક્ષણશ્ચ દ્રવ્યાનુયોગો હિ = એવ અન્તરઙ્ગઃ = અન્તરઙ્ગયોગઃ શ્રુતઃ શાસ્ત્રે, આત્મનિ પ્રવૃત્તેઃ। અત્ એવ ઓઘનિર્યુક્તિભાષ્યે અપિ ^૧“દવિષ્ દંસણસુદ્ધી, દંસણસુદ્ધસ્સ ચરણં તુ”

અવતરણિકા :- કેવળ ક્રિયાકાંડમાં અટવાઈને દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસની ઉપેક્ષા આત્માર્થી સાધક કદાપિ ન કરી બેસે તે માટે ફરીથી બીજી રીતે ગ્રંથકારશ્રી બાહ્ય આચાર કરતાં દ્રવ્યાનુયોગના ઉત્કર્ષને બતાવે છે :-

ક્ર ક્રિયા બહિરંગ, દ્રવ્યાનુયોગ અંતરંગ ક્ર

અભિપ્રાય :- બાહ્ય ક્રિયા બાહ્ય યોગ છે. તથા પ્રસ્તુત દ્રવ્યાનુયોગ જ અંતરંગ યોગ છે. એવું શાસ્ત્રમાં સાંભળેલ છે. ધર્મદાસગણીએ ઉપદેશમાલા ગ્રંથમાં કહેલ છે કે ‘બાહ્ય યોગથી હીન હોવા છતાં જેનું શ્રુતજ્ઞાન વિશાળ હોય તે સાધુ મહાન છે.’ (૧/૫)

વ્યાખ્યાન :- બાહ્ય ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણવા યોગ્ય ક્રિયા એ બાહ્યક્રિયા. અથવા વ્યવહારશુદ્ધિની સંપાદક ક્રિયા = બાહ્યક્રિયા. દા.ત. નિર્દોષ ભોજનાદિનું ગ્રહણ, પ્રતિક્રમણ-પરિવેહણ આદિ શાસ્ત્રોક્ત આવશ્યક ક્રિયા. એ બાહ્યયોગ છે, અન્તરંગ યોગ નથી. કારણ કે તેવી ક્રિયા તો શરીર, ઉપકરણ આદિ બાહ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં જ પ્રવર્તે છે. જ્યારે પરદર્શનથી ગર્ભિત એવા સ્વદર્શનના શાસ્ત્રોની વ્યાપક અને માર્મિક જાણકારી સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગ જ અંતરંગ યોગ છે - એવું શાસ્ત્રોમાં સાંભળેલ છે. દ્રવ્યાનુયોગ અંતરંગ યોગ છે. કેમ કે જ્ઞાનાત્મક દ્રવ્યાનુયોગ આત્મામાં વર્તે છે, પ્રવર્તે છે. માટે જ ઓઘનિર્યુક્તિભાષ્યમાં પણ જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે તો સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ થાય. તથા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવ

૬ મો.(૨)માં ‘નૈ’ અશુદ્ધ પાઠ. ★ આ.(૧)માં ‘બાહરિ’ પાઠ. ♦ પુસ્તકોમાં ‘કહિઓ’ પાઠ. આ.(૧)નો પાઠ લીધો છે. ✱ પુસ્તકોમાં ‘બાહ્યયોગ’ પાઠ. આ.(૧)+લી.(૧)+કો.(૧૦)+લા.(૨)નો પાઠ લીધો છે. † પુસ્તકોમાં ‘અંતરંગ’ પાઠ. કો.(૭+૧૦)નો પાઠ અહીં લીધો છે. ▶...◀ ચિદ્વદ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો. (૩+૪+૯+૧૩)+ આ.(૧)માં છે. ૧. દ્રવ્યે દર્શનશુદ્ધિઃ, દર્શનશુદ્ધસ્ય ચરણં તુ।

(ઓ.નિ.ભા.૭) इत्युक्त्या द्रव्यानुयोगस्य सम्यग्दर्शनशोधकत्वं चारित्रनिर्वाहकत्वञ्च दर्शितम्। अत्र हि “द्रव्यानुयोगे सति सम्यग्दर्शनशुद्धिः भवति, युक्तिभिः यथावस्थितार्थपरिच्छेदात्। तदत्र चरणमपि युक्त्यनुगतमेव ग्रहीतव्यम्, न पुनः आगमादेव केवलात्, यतो सम्यग्दर्शनशुद्धस्यैव चारित्रं भवती”ति (ओ.नि.भा.७ वृ.) व्यक्तीकृतं तद्वृत्तौ द्रोणाचार्येण।

उत्तराध्ययनसूत्रे ¹“वइसाहारणदंसणपज्जवे विसोहिता सुलहबोहियत्तं च निव्वत्तेइ, दुल्लहबोहियत्तं निज्जेइ” (उत्त.२९/૫૭) इत्युक्त्या द्रव्यानुयोगपरिशीलनस्य सुलभबोधिकत्वसम्पादकत्वमावेदितम्। द्रव्यानुयोगाभ्यासतः शङ्कादिमालिन्यापनयनेन वाक्साधारणसम्यग्दर्शनपर्यवान् विशोध्य आत्मार्थी सुलभबोधिकत्वं निर्वर्तयति, तत एव दुर्लभबोधिकत्वं निर्जरयतीति (उत्त.२९/૫૭ पृ.५९२) व्यक्तं श्रीशान्तिसूरिनिर्मितायाम् उत्तराध्ययनबृहद्वृत्तौ। ततश्च द्रव्यानुयोगस्य अन्तरङ्गतत्वं सिध्यति।

आगमिक-યૌત્તિકપદાર્થયો: આગમાઽધ્રાન્તયુક્તિભ્યાં નિર્ણયેનોપલબ્ધતાત્ત્વિકસમ્યગ્દર્શનસ્ય એવ પાસે જ ચારિત્ર હોય છે.’ આ કથન દ્વારા ‘દ્રવ્યાનુયોગ સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ કરનાર અને ચારિત્રનો નિર્વાહ કરનાર છે’ - તેમ જણાવેલ છે. આની વ્યાખ્યામાં શ્રીદ્રોણાચાર્યજીએ જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમેલ હોય તો સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તેવી વ્યક્તિને યુક્તિઓ દ્વારા યથાવસ્થિત રીતે જિનોક્ત તત્ત્વનો નિર્ણય થયેલો હોય છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં ચરણ (ચરણાનુયોગ) પણ યુક્તિયુક્ત જ ગ્રાહ્ય છે, નહિ કે ફક્ત આગમથી જ. કારણ કે જેનું સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ હોય તેને જ ચારિત્ર હોય છે.’

❀ દ્રવ્યાનુયોગથી સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધિ અને સુલભબોધિપણું ❀

(ઉત્ત.) વળી, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં પણ આ અંગે એક મહત્વપૂર્ણ બાબતને જણાવેલ છે કે ‘વચનસાધારણ (= પ્રજ્ઞાપનીય) સમ્યગ્દર્શનપર્યાયોને વિશુદ્ધ કરીને સાધક સુલભબોધિપણું ઉત્પન્ન કરે છે અને દુર્લભબોધિપણાની નિર્જરા કરે છે.’ આ કથનથી ‘દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન સુલભબોધિતાનું સંપાદક છે.’ - તેમ સૂચિત થાય છે. કારણ કે વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિજીએ શિષ્યહિતા નામની ઉત્તરાધ્યયનબૃહદ્વૃત્તિમાં ઉપરોક્ત સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જણાવેલ છે કે “દ્રવ્યાનુયોગના અભ્યાસથી શંકા વગેરે કચરાઓ દૂર થવાથી વચનસાધારણ (પ્રજ્ઞાપનીય) સમ્યગ્દર્શનપર્યાયોને વિશુદ્ધ કરીને આત્માર્થી સાધક સુલભબોધિપણાને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનાથી જ દુર્લભબોધિપણાની નિર્જરા કરે છે.” આ રીતે દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન દ્વારા (૧) સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ, (૨) ચારિત્રનો નિર્વાહ, (૩) સુલભબોધિતાની પ્રાપ્તિ, (૪) દુર્લભબોધિતાની નિર્જરા સ્વરૂપ મહાન આધ્યાત્મિક પ્રયોજનો સિદ્ધ થવાથી દ્રવ્યાનુયોગ મહત્વપૂર્ણ અંતરંગ યોગ છે - આ વાત સિદ્ધ થાય છે.

(આગ.) જે વ્યક્તિને આગમૈકગમ્ય પદાર્થનો આગમના માધ્યમથી તથા યુક્તિગમ્ય પદાર્થનો અભ્રાન્ત યુક્તિના માધ્યમથી નિર્ણય થયેલ હોય તેનું જ સમ્યગ્દર્શન તાત્ત્વિક કહેવાય. તથા તેવા તાત્ત્વિક નિર્મળ સમકિતવાળા જીવ પાસે જ તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક ચારિત્ર હોય. તેથી ચારિત્રશુદ્ધિનું ચાલકબળ સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધિ છે. તથા સમ્યગ્દર્શનવિશુદ્ધિનું ચાલકબળ દ્રવ્યાનુયોગનું પરિણમન છે, દ્રવ્યાનુયોગજન્ય આંતરિક નિર્મળ

પારમાર્થિકચારિત્રવત્ત્વમિતિ કૃત્વા ચારિત્રશુદ્ધિઃ સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધ્યધીના, સા ચ સ્વ-પરસમયોક્ત-તત્ત્વગોચરપરિચ્છેદજન્યાઽઽન્તરનિર્મલપરિણામાધીના । “શુશ્રૂષા શ્રવણં ચૈવ પ્રહણં ધારણં તથા । ઠહાઽપોહોઽર્થવિજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનञ્ચ ધીગુણાઃ” (અ.ચિ.૩/૩૧૦-૩૧૧, કા.ની. સા.૪/૨૧) इत्येवम् अभिधान-चिन्तामणि-कामन्दकीयनीतिसारयोः ये अष्टौ धीगुणाः दर्शिताः तत्र तत्त्वज्ञानपदेन तज्जन्या भावना-ज्ञानरूपा निर्मलाऽऽत्मपरिणतिरेव कषायजयादिप्रयुक्ता विवक्षिताः । ततश्च देहनिष्ठबाह्यक्रियाकलाप-विशेषलक्षणचारित्राचारापेक्षया अन्वय-व्यतिरेकमुखितर्कार्थविज्ञानलक्षणस्य आत्मनिष्ठविवक्षिताऽमल-परिणतिजनकस्याऽन्तरङ्गपारमार्थिकद्रव्यानुयोगस्य बलाधिकत्वं स्पष्टमेव । अत एव सूत्रकृताङ्गसूत्र-व्याख्यायां श्रीशीलाङ्काचार्येण “बाह्यम् अनङ्गम्, आन्तरमेव कषायजयादिकं प्रधानं कारणम्” (सू.कृ.श्रु.स्क.२ अ.६/सू.४/ वृ.पृ.३९०) इत्युक्तम् ।

પરિણતિ છે. માટે બાહ્ય ચારિત્રાચાર કરતાં દ્રવ્યાનુયોગ = સ્વ-પરદર્શનદર્શિતતત્ત્વસંબંધી તથાવિધ નિશ્ચય મહાન છે, બળવાન છે. ચારિત્રશુદ્ધિ બાહ્ય ચારિત્રાચારના આધારે નથી પણ દ્રવ્યાનુયોગના તાત્ત્વિક પરિણમનના આધારે છે. અભિધાનચિંતામણિ અને કામન્દકીયનીતિસાર ગ્રંથમાં બુદ્ધિના આઠ ગુણ આ મુજબ બતાવેલ છે. “(૧) શ્રવણઅભિલાષા, (૨) શ્રવણ, (૩) ગ્રહણ, (૪) ધારણા, (૫) ઊહ = અન્વયમુખી તર્ક, (૬) અપોહ = વ્યતિરેકમુખી તર્ક, (૭) અર્થવિજ્ઞાન અને (૮) તત્ત્વજ્ઞાન - આ આઠ બુદ્ધિગુણ છે.” અહીં ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ નામનો બુદ્ધિનો જે આઠમો ગુણ બતાવેલ છે, તે અર્થવિજ્ઞાનજન્ય તથા કષાયજયાદિપ્રયુક્ત એવી ભાવનાજ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્મલ આત્મપરિણતિ જે વિવક્ષિત છે - તેમ સમજવું. અન્વય-વ્યતિરેકી તર્ક અને અર્થવિજ્ઞાન સ્વરૂપ જે અંતરંગ પારમાર્થિક દ્રવ્યાનુયોગ છે, તેનાથી નિર્મલ આત્મપરિણતિ જન્મે છે. તેથી ‘દેહનિષ્ઠ બાહ્ય ચારિત્રાચાર કરતાં આત્મનિષ્ઠ વિવક્ષિત નિર્મલપરિણતિનો જનક અંતરંગ પારમાર્થિક દ્રવ્યાનુયોગ બળવાન છે’ - આ વાત વ્યાજબી છે, સ્પષ્ટ જ છે. તેથી જ શ્રીશીલાંકાચાર્યજીએ સૂયગડાંગસૂત્રવ્યાખ્યામાં આદ્રકઅધ્યયનનું વિવરણ કરતી વખતે જણાવેલ છે કે ‘બાહ્ય આચાર મોક્ષનું કારણ નથી. પરંતુ આંતરિક કષાયવિજય વગેરે જે મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે.’

✽ ચારિત્ર શુદ્ધિ : દ્રવ્યાનુયોગના આધારે ✽

સ્પષ્ટતા :- બહિરંગ યોગ કરતાં અંતરંગ યોગ બળવાન હોય તે સ્વાભાવિક છે. ભિક્ષાટન, પ્રતિક્રમણાદિ બાહ્ય સાધ્યાચાર દેહ-ઉપકરણાદિ પુદ્ગલો વિશે પ્રવર્તતા હોવાથી બાહ્ય યોગ છે. તેના કરતાં આત્મગત-આત્મપ્રવૃત્ત સ્વ-પરશાસ્ત્રાર્થનિર્ણયાત્મક દ્રવ્યાનુયોગ બળવાન છે. ઓધનિર્યુક્તિનું તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્ યુક્તિ દ્વારા જિનોક્ત તત્ત્વનો નિશ્ચય થાય તો જ જિનોક્ત તત્ત્વની રુચિ તાત્ત્વિક બને. દ્રવ્યાનુયોગનું પરિણમન થાય તો જ તેવો તત્ત્વનિશ્ચય સંભવિત હોવાથી જિનોક્તતત્ત્વરુચિસ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શન અત્યન્ત નિર્મળ બને છે. તર્કશક્તિ હોવા છતાં યુક્તિ વિના ઓધથી-શ્રદ્ધાથી સામાન્યરૂપે જિનોક્ત નવ તત્ત્વનો નિર્ણય થયેલ હોય તો તત્ત્વરુચિ પણ તાત્ત્વિક નથી હોતી. તેવી વ્યક્તિનું સમ્યગ્દર્શન પણ વ્યાવહારિક હોય છે, નૈશ્ચયિક નહિ. તેનું ચારિત્ર પણ અતાત્ત્વિક સમજવું. કેમ કે યુક્તિગમ્ય પદાર્થનો નિર્ણય તેને ફક્ત આગમથી જ થયેલ છે. આગમિક પદાર્થનો આગમથી અને યુક્તિગમ્ય પદાર્થનો યુક્તિથી નિર્ણય થાય તો જ તે નિર્ણય તાત્ત્વિક કહેવાય. તેથી વ્યાવહારિક સમ્યગ્દર્શનવાળાનો ઓધ

બાહ્યક્રિયાઈ હીન^૨ પણ જે જ્ઞાનવિશાલ^૧ મુનીશ્વર, તે (મુનિ) ઉપદેશમાલા મધ્યે ભલો = 'વૃદ્ધ' કલો^૩ છઈ. યતઃ - ^૧નાણાહિઓ વરતરં હીણો વિ હુ પવચનં પભાવંતો ।

ળ ય દુક્કરં કરિતો સુટ્ટુ વિ અપ્પાગમો પુરિસો ॥ (ઉ.માલા. ૪૨૩)

તથા જ્ઞાનશૂન્યસાધ્વાચારોપેતસાધ્વપેક્ષયા બાહ્યહીનઃ = પિન્ડવિશુદ્ધ્યાદ્યાવશ્યકબાહ્યક્રિયાવિકલોડપિ શ્રુતોદારઃ = ઉત્સર્ગાપવાદ-નિશ્ચયવ્યવહાર-સ્વપરસમયપ્રભૃતિપરિજ્ઞાનવિશાલઃ, અત એવ “ક્રિયાવિરહિતં હન્ત ! જ્ઞાનમાત્રમનર્થકમ્” (જ્ઞા.સા.૧/૨) इत्येवं જ્ઞાનસારપ્રભૃતિવચનસ્મરણેન પાપભીરુતયા સ્વક્રિયાવૈકલ્યગોચરખેદવાન્ ભાવનાજ્ઞાની મુનીશ્વરઃ મહાન્ = જ્યેષ્ઠો ધર્મદાસોદિતઃ = ધર્મદાસગણિના ઉપદેશમાલાયામ્ ઉક્તઃ । તદુક્તં તત્ર ^૧“નાણાહિઓ વરતરં હીણો વિ હુ પવચનં પભાવંતો । ળ ય દુક્કરં કરિતો સુટ્ટુ વિ અપ્પાગમો પુરિસો ॥” (ઉ.માલા. ૪૨૩) इति । તદુક્તં તદ્વત્તૌ રામવિજયગણિના “જ્ઞાનેન અધિકઃ = પૂર્ણઃ = જ્ઞાનાધિકઃ વરતરં = શ્રેષ્ઠઃ, હીનોડપિ = ચારિત્રક્રિયાહીનોડપિ હુ = નિશ્ચિતં પ્રવચનં = જિનશાસનં પ્રભાવયન્ । एतादृशः क्रियाहीनोऽपि ज्ञानी श्रेष्ठः इत्यर्थः । न य इति न श्रेष्ठो दुष्करं मासक्षपणादि कुर्वन् सम्यक्प्रकारेण अप्पागमोत्ति अल्पश्रुतः पुरुषः । क्रियावानपि ज्ञानहीनो न श्रेष्ठ इत्यर्थः” અતાત્વિક હોવાથી ચારિત્ર પણ અતાત્વિક-વ્યાવહારિક બની શકે છે.

ક્રિયાજડ અજ્ઞાની કરતાં ક્રિયારહિત જ્ઞાની સારા

(તથા.) વળી, નિર્દોષ ગોચરી, પ્રતિક્રમણ, પડિલેહણ આદિ બાહ્ય આવશ્યક યોગોની આચરણમાં સ્ખલના - ત્રુટિ હોવા છતાં ઉત્સર્ગ-અપવાદ, નિશ્ચય-વ્યવહાર, સ્વસમય-પરસમય વગેરેનો વ્યાપક નિશ્ચય ધરાવતા હોવાના લીધે જ તે મહાત્મા ‘ક્રિયાશૂન્ય તમામ જ્ઞાન નિર્થક છે’ - આ પ્રમાણે જ્ઞાનસાર વગેરે ગ્રંથના વચનને યાદ કરવા દ્વારા, પાપભીરુ હોવાથી, પોતાની આવશ્યક-ઉચિત ધર્મક્રિયામાં રહેલી ત્રુટિને વિશે ખેદ ધરાવે છે. તેમની પાસે માત્ર શાસ્ત્રબોધ નહિ પણ શાસ્ત્રાનુસારી વિરક્ત આત્મપરિણતિ હોવાથી તેવા મહાત્માને પોતાની આચારસંબંધી સ્ખલના અવશ્ય ખૂંચતી હોય છે. આથી જ આવા ભાવનાજ્ઞાની મહાત્મા ખરેખર જ્ઞાનશૂન્ય એવા ઉગ્રસાધ્વાચારવાળા સાધુની અપેક્ષાએ મહાન છે - એવું શ્રીધર્મદાસગણિવરે ઉપદેશમાલા ગ્રંથમાં જણાવેલ છે. ઉપદેશમાલા ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘સાધ્વાચારમાં ખામીવાળા હોવા છતાં પણ શ્રુતજ્ઞાનથી સમૃદ્ધ હોવાના લીધે પ્રવચનપ્રભાવના કરનારા મહાત્મા શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ દુષ્કર એવા તપને સારી રીતે કરતા હોવા છતાં અલ્પજ્ઞાની પુરુષ સારા નથી.’ શ્રીરામવિજયગણિવરે તેની વ્યાખ્યામાં જણાવેલ છે કે ‘ખરેખર શાસ્ત્રબોધથી પરિપૂર્ણ એવા સાધુ ચોક્કસ શ્રેષ્ઠ છે, ભલે ને તે ચારિત્રના આચારમાં થોડી ઢીલાશવાળા હોય. આચારહીન હોવા છતાં શ્રુતજ્ઞાનના બળથી તે સાધુ જિનશાસનની પ્રભાવના કરી શકે છે. માટે જિનશાસનની પ્રભાવના કરતા જ્ઞાની મહાત્મા બાહ્ય આચારમાં ખામીવાળા હોવા છતાં શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ માસક્ષમણ આદિ ઉગ્ર તપશ્ચર્યાને સારી રીતે કરવા છતાં

^૨ મો.(૨)માં ‘નહિ’ પાઠ. ● કો.(૧૩)+સિ.માં ‘જ્ઞાનવૃદ્ધ ઉત્કૃષ્ટો કહિઉં’ પાઠ. ►...◄ ચિદ્વૃદ્ધમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૯+૧૩)+ આ.(૧)માં છે. ♦ પુસ્તકોમાં ‘કહિઓ’ પાઠ. આ.(૧)નો પાઠ લીધો છે.

૧. જ્ઞાનાધિકઃ વરતરં હીનોડપિ હિ પ્રવચનં પ્રભાવયન્ । ન ચ દુક્કરં કુર્વન્ સુટ્ટુ અપિ અલ્પાગમઃ પુરુષઃ ॥

(ઉ.માલા.૪૨૩ વૃત્તિ) इति । अयमेवाभिप्रायः श्रीसिद्धर्षिगणिनां हेयोपादेयायां वृत्तौ । प्रकृते क्रियाहीनता उत्तरगुणापेक्षया विज्ञेया, न तु ब्रह्मचर्यादिमूलगुणापेक्षया । कालभेदेन नानाविधा क्रियाहीनता जीतव्यवहारानुसारेण क्षन्तव्यतामक्षन्तव्यताञ्चाऽऽपद्यते । कदाचित् केनचिद् निषिद्धमपि हीनाचरणं कालान्तरे सर्वसम्मतं भवतीत्यवसातव्यम् ।

इदञ्चात्रावधेयम् - ज्ञानं न केवलं बोधात्मकं ग्राह्यम्, अभिव्यादावपि नवपूर्वादिगोचरस्य बोधात्मकस्य ज्ञानस्य सत्त्वात्, तस्य चाकिञ्चित्करत्वात् । किन्तु निर्मलाऽऽत्मपरिणतिजनकमेव तद् ग्राह्यम् । तच्च मोहनीयक्षयोपशमानुविद्धज्ञानावरणक्षयोपशमलभ्यम् । तत्तु असति बाधके चारित्राचारप्रवर्तकमेवेति न विस्मर्तव्यम्, इत्थमेव तात्त्विकभावशुद्धिसम्भवात् । तदुक्तं श्रीशीलाङ्काचार्येण सूत्रकृताङ्गसूत्रवृत्तौ “प्रव्रजितस्य सम्यग्ज्ञानपूर्विकां क्रियां कुर्वतो भावशुद्धिः फलवती भवति” (सू.कृ.श्रु.स्क.२/ अ.६/सू.३०/पृ.३९७) इति ।

જિનશાસનબાહ્યમતિત્વે તુ જ્ઞાનહીનસ્ય સુતરામ્ અભિગ્રહપરાયણતાદિકમપિ ન શ્રેયસ્કરમ્ । અતઃ અલ્પજ્ઞાનવાળો પુરુષ શ્રેષ્ઠ નથી. અર્થાત્ ક્રિયાવાન હોવા છતાં જ્ઞાનહીન સાધુ સારા નથી. ’શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિવરે ઉપદેશમાલાની હેયોપાદેયા વ્યાખ્યા રચેલી છે. ઉપરોક્ત ગાથાનું વિવરણ કરતા તેઓશ્રીએ પણ પોતાનો આવો જ અભિપ્રાય જણાવેલ છે. અહીં પૂજનીય જ્ઞાની પુરુષમાં જે આચારહીનતાની વાત કરી છે તે ઉત્તરગુણની અપેક્ષાએ સમજવી, બ્રહ્મચર્ય વગેરે મૂલગુણની અપેક્ષાએ નહિ. કાળભેદે જુદા-જુદા પ્રકારની આચારહીનતા માન્ય બનતી હોય છે, ચલાવી શકાતી હોય છે. જીતવ્યવહારના આધારે તે તે કાળે ક્ષંતવ્ય - અક્ષંતવ્ય આચારશૈથિલ્ય નક્કી થતું હોય છે. એક કાળે જે આચારહીનતા નિંદનીય બનતી હોય તે જ આચારહીનતા કાળાન્તરે સર્વમાન્ય પણ બનતી હોય છે. જેમ કે ડોળીનો ઉપયોગ.

(इदञ्चा.) એક વાત ખ્યાલમાં રાખવી કે પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાન માત્ર જાણકારી સ્વરૂપ (Knowledge or Information) અભિપ્રેત નથી. કેમ કે અભવ્ય વગેરેને પણ નવ પૂર્વ વગેરેનું તેવું જ્ઞાન હોય છે. તે જ્ઞાનની મોક્ષમાર્ગમાં કોઈ કિંમત નથી. કેમ કે તેનાથી તે મોક્ષમાર્ગે એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી. તેથી અહીં નિર્મળ આંતરિક પરિણતિનું જનક એવું જ જ્ઞાન (Understanding Power + wisdom) લેવું જોઈએ. તેવું જ્ઞાન તો મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમથી યુક્ત જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમથી મળે છે. જો પ્રબળ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદય વગેરે સ્વરૂપ બાધક તત્ત્વ હાજર ન હોય તો આંતરિકવિશુદ્ધપરિણતિજનક તે જ્ઞાન જીવને ચારિત્રાચારપાલનમાં પ્રવર્તવે જ છે. આ વાતને અહીં ભૂલવી ન જોઈએ. કેમ કે આ રીતે જ તાત્ત્વિક ભાવશુદ્ધિ પ્રગટે છે તેથી જ શ્રીશીલાંકાચાર્યજીએ સૂયગડાંગસૂત્રવ્યાખ્યામાં જણાવેલ છે કે “દીક્ષા લઈને સમ્યગ્જ્ઞાનસહિત ક્રિયાને કરનાર પાસે જે ભાવશુદ્ધિ હોય તે જ સાર્થક છે, સફળ છે.”

(जिन.) જો જ્ઞાનહીન વ્યક્તિ જિનશાસનબાહ્યમતિવાળો હોય, જિનશાસનથી નિરપેક્ષ બુદ્ધિવાળો હોય તો અભિગ્રહ-નિયમ આદિને પાળવાની તેની તત્પરતા વગેરે પણ કલ્યાણકારી નથી જ બનતી-આટલું તો ચોક્કસપણે સમજવું. આવા જ અભિપ્રાયથી તીર્થોદ્ગાલી પયસ્ના નામના આગમમાં પણ જણાવેલ

એવોક્તં તીર્થોદ્ગાલિપ્રકીર્ણકેડપિ ^૧“જિણસાસણભત્તિગતો વરતરમિહ સીલવિપ્પહૂણો વિ। ન ય નિયમપરો વિ જણો જિણસાસણબાહિરમતીઓ।।” (તી.પ્ર.૧૨૧૪) ઇતિ।

અયમત્રાશયઃ - રાજસદસિ વાદાવસરે, રાજાડમાત્યપ્રભુતીનાં સ્યાદ્વાદમયજિનોક્તમોક્ષમાર્ગપ્રતિ-પાદનકાલે, તત્ત્વજ્ઞજિજ્ઞાસુપર્યનુયોગવ્યાકરણપ્રસંગો, શિષ્યાદીનામ્ અધ્યાપનાદૌ વિનિયોગે, અનુભૂતાડ-નેકાન્તમયાડધ્યાત્મમાર્ગપરિચયકૃતે ચ આગમમર્મજ્ઞદ્રવ્યાનુયોગજ્ઞાતા એવ ઉપયુજ્યતે, ન તુ જ્ઞાનશૂન્ય ઉગ્રતપસ્વી ક્રિયાજડો વા। જિનશાસનપ્રભાવનાવ્યાજેન સ્વકીયર્થિગારવાડહંકાર-મદ-યશઃકીર્ત્યાદિ-નિમગ્નાનામ્ અનેકાન્તમયજિનશાસનબહિર્મુખમતીનામ્ ઉગ્રતપસ્ત્યાગાદિનિરતત્વેડપિ ન મહત્ત્વમભિપ્રેત-માપ્તશાસ્ત્રકૃતામ્। દુરાચારાડકલંકિતં જ્ઞાનં વીર્યાન્તરાયોદયેન ક્રિયાશૂન્યમપિ વરમ્, ન તુ જ્ઞાન-શૂન્યા ક્રિયેતિ વક્ષ્યતે પચ્ચદશશાખાયાં (૧૫/૧/૩-૫) વિસ્તરેણ।

અત એવ જ્ઞાનાધિકસ્ય શુદ્ધપ્રસ્તુત્ત્વકસ્ય આચારહીનસ્ય ભક્તિઃ અપવાદપદેન કર્તવ્યતયોપદિષ્ટા।

છે કે ‘આરિત્રાચારમાં ખામીવાળા હોવા છતાં જિનશાસનની ભક્તિ-પ્રભાવના કરનારા સાધક સારા છે. પરંતુ જિનોક્ત આચારનું નિયમપૂર્વક પાલન કરવામાં પરાયણ એવો પણ જે સાધુ જિનશાસનના તત્ત્વનો નિશ્ચય ન હોવાથી જિનશાસનબાહ્યમતિવાળો હોય તો તે સારો નથી.’ આવા ક્રિયાકાંડીને ક્રિયાજડ સમજવા.

(અયમ.) (૧) અન્યદર્શની સામે રાજસભા વગેરેમાં વાદ કરવાનો હોય, (૨) રાજા-પ્રધાન-મંત્રી વગેરેને સ્યાદ્વાદમય પ્રભુમાર્ગ સમજાવવાનો હોય, (૩) કોઈ તત્ત્વજ્ઞ જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો હોય, (૪) શિષ્ય-પ્રશિષ્યોને ગંભીર ગ્રંથોના અધ્યાપન આદિમાં જોડવાના હોય, (૫) અનુભવના સ્તરે અનેકાન્તમય અધ્યાત્મમાર્ગનો પરિચય મેળવવો હોય તો તેવા અવસરે આગમમર્મજ્ઞ દ્રવ્યાનુયોગજ્ઞાતા મહાત્મા જ ઉપયોગી બની શકે, જ્ઞાનશૂન્ય તપસ્વી કે ક્રિયાજડ સાધક નહિ. ઉગ્ર તપસાધનાને કરવા છતાં જ્ઞાનોપાસના પ્રત્યે તદ્દન ઉપેક્ષા ધારણ કરીને અનેકાન્તમય જિનશાસનથી બહિર્મુખમતિવાળા સાધકને ક્રિયાજડ તરીકે ઓળખવા. વિધિપૂર્વક, આશયશુદ્ધિપૂર્વક ધર્મક્રિયાને કરનારા જ્ઞાનાભ્યાસસાપેક્ષ સાધકોને ક્રિયાજડ ન કહેવાય. પરંતુ જિનશાસનની પ્રભાવનાના બહાને પોતાના ઋદ્ધિગારવ, અહંકાર, મદ, યશ, કીર્તિ વગેરેની લાલસાને જ પરિપુષ્ટ કરવાનું વલણ ધરાવવામાં ખૂંચી ગયેલા ઉપરોક્ત બહિર્મુખ બુદ્ધિવાળા સાધકનું વિશેષ મહત્ત્વ શાસ્ત્રકારોએ આંકેલું નથી. દુરાચારથી કલંકિત ન હોય તેવું જ્ઞાન કદાચ વીર્યાન્તરાય કર્મના ઉદયના લીધે ક્રિયાશૂન્ય હોય તો પણ સારું, નહિ કે ‘જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા. આ વાત ૧૫મી શાખામાં વિસ્તારથી જણાવવામાં આવશે.’

✽ સંવિગ્નપાક્ષિકની ભક્તિ કર્તવ્ય : ધર્મદાસગણી ✽

(અત એવ.) ક્રિયા કરતાં જ્ઞાન બળવાન હોવાથી જ ‘જ્ઞાનમાં અધિક એવા આચારહીન શુદ્ધધર્મોપદેશકની ભક્તિ અપવાદપદે કરવી જોઈએ’ - એવું શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ છે. તેથી જ ઉપદેશમાલા ગ્રંથમાં ધર્મદાસગણિવરે કહેલ છે કે “આચારમાં હીન છતાં પણ જ્ઞાનમાં ચઢિયાતા એવા સંવિગ્નપાક્ષિકની ભક્તિ

તથા - ¹હીનસ્ય વિ સુદ્ધપરુષગસ્ય નાનાહિયસ્ય કાયવ્યં । (ઉ.માલા.૩૪૮)

તે માટેઈ - ક્રિયાહીનતા દેખીનઈ પણ જ્ઞાનવંતની અવજા ન કરવી, તે જ્ઞાનયોગઈ કરી પ્રભાવક જાણવો. ॥૧/૫॥

તદુક્તમ્ ઉપદેશમાલાયાં “¹હીનસ્ય વિ સુદ્ધપરુષગસ્ય નાનાહિયસ્ય કાયવ્યં । જનચિત્તગ્રહણત્થં કરિતિ લિંગાવશેષેઽવિ ।” (ઉ.માલા.૩૪૮) इति । प्रकृते “हीनस्यापि = चारित्रमाश्रित्य न्यूनस्यापि शुद्धप्ररूपकस्य = यथावस्थितमागमं व्याचक्षाणस्य ज्ञानाधिकस्य कर्तव्यमुचितम्” (उ.मा.३४८ वृ.) इति हेयोपादेयावृत्तौ श्रीसिद्धर्षिगणिवराः । अयमेवार्थ उपदेशमालादोषट्टीटीकायां रत्नप्रभसूरिभिरुक्त इत्यवधेयम् । रामविजयगणिकृता तद्वृत्तिः “हीनस्य इति चारित्रेण न्यूनस्यापि = शिथिलाचारस्यापीत्यर्थः । एतादृशस्याऽपि शुद्धप्ररूपकस्य = शुद्धभाषकस्य ज्ञानेन = सिद्धान्तज्ञानेन अधिकस्य = सम्पूर्णस्य वैयावृत्त्यं कायव्यं इति कार्यम् । क्रियाहीनस्याऽपि ज्ञानिनो वैयावृत्त्यमुचितमित्यर्थः” (उ.माला.३४८ वृत्ति) इत्येवं वर्तते । तस्मात् कर्मवशेन क्रियाहीनतां दृष्ट्वाऽपि ज्ञानिनोऽवज्ञा न कार्या, ज्ञानयोगेन तस्य प्रवचनप्रभावकत्वात् ।

अत एव सम्यक्त्वप्रकरणे “²इह वि सकम्मदोसा मणयं सीयंति चरण-करणेषु । सुद्धप्परूवगा तेण भावओ पूअणिज्जत्ति ।” (स.प्र.१००) इत्युक्तम् । तदुक्तं पञ्चकल्पभाष्येऽपि ³“हीनो वि सुयसमिद्धो

અવસરે કરવી જોઈએ. વળી ‘ધન્ય છે આ સાધુને કે સ્વયં ગુણવાન હોવા છતાં આચારહીન સાધુનું પણ ધ્યાન રાખે છે’ - આ રીતે લોકોના ચિત્તને આકર્ષવા માટે કેવળ વેશધારીનું પણ ધ્યાન સુસાધુ અવસરે રાખે.” ઉપદેશમાલાની હેયોપાદેયા નામની વ્યાખ્યામાં શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિવરશ્રીએ ઉપરોક્ત ગાથાના પૂર્વાર્ધની સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવેલ છે કે “ચારિત્રની અપેક્ષાએ ખામીવાળા હોવા છતાં પણ યથાવસ્થિત રીતે આગમિક પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર એવા જ્ઞાનસમૃદ્ધ સાધુનું ઉચિત કરવું જોઈએ.” આ જ વાત ઉપદેશમાલા ગ્રંથની દોઢઢી વ્યાખ્યામાં શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજીએ જણાવેલ છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું. રામવિજયજી ગણિવરે પ્રસ્તુત ગાથાની વ્યાખ્યામાં જણાવેલ છે કે “ચારિત્રથી નબળા = શિથિલાચારી હોવા છતાં પણ શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગની દેશના આપનાર અને આગમસિદ્ધાન્તના જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ એવા સાધુની વૈયાવચ્ચ કરવી જોઈએ. મતલબ એ છે કે આચારમાં ખામીવાળા હોવા છતાં સાધુ જ્ઞાની હોય તો તેની વૈયાવચ્ચ = સેવા કરવી યોગ્ય ગણાય.” માટે કર્મવશ સાધ્વાચારમાં ખામી જોવા છતાં પણ જ્ઞાની પુરુષની અવજા કદાપિ ન કરવી. કારણ કે જ્ઞાનયોગના નિમિત્તે તે જિનપ્રવચનપ્રભાવક છે.

* શુદ્ધપ્રરૂપક ભાવથી પૂજ્ય *

(અતઃ) તેથી જ સમ્યક્ત્વપ્રકરણમાં જણાવેલ છે કે ‘જો કે પોતાના કર્મના દોષથી સંવિગ્નપાક્ષિક જીવો ચારિત્રના મૂલગુણમાં અને ઉત્તરગુણમાં કાંઈક સીધાય છે. છતાં તેઓ શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગના પ્રરૂપક છે. માટે ભાવથી-બહુમાનથી તેઓની પૂજા કરવી જોઈએ.’ વિશુદ્ધ મોક્ષમાર્ગનો જ પક્ષપાત હોવાથી શુદ્ધ ધર્મદેશક એવા સંવિગ્નપાક્ષિકની પણ ભક્તિ અહીં કર્તવ્યસ્વરૂપે બતાવેલ છે. આમાં ચાલકબળ છે સંવિગ્નપાક્ષિકની

૧ મો. (૨)માં ‘ન’ પાઠ નથી. ૧. હીનસ્યાપિ શુદ્ધપ્રરૂપકસ્ય જ્ઞાનાધિકસ્ય કર્તવ્યમ્ । જનચિત્તગ્રહણાર્થં કુર્વન્તિ લિંગાવશેષેઽવિ ।

૨. યદ્યપિ સ્વકર્મદોષાદ્ મનાક્ સીદન્તિ ચરણ-કરણયોઃ । શુદ્ધપ્રરૂપકાઃ તેન ભાવતઃ પૂજનીયાઃ इति ।

૩. હીનોઽપિ શ્રુતસમૃદ્ધો મધ્યસ્થો ભવતિ તુ પ્રમાણમ્ ।

મજ્જસ્થો હોતિ તુ પમાણ” (પ.ક.ભા.૨૬૩૯) ઇતિ। એતાવતા જ્ઞાનયોગસ્ય ક્રિયાયોગાદ્ બલાધિકત્વં સૂચ્યતે।

યથાવસ્થિતહેયોપાદેયાદિતત્ત્વજ્ઞાનશૂન્યાનાં ગીતાર્થાઽનિશ્ચિતત્ત્વે બાહ્યાચારસમ્પન્નાનામપિ સઙ્ગઃ પરિહર્તવ્યતયોપદિષ્ટઃ। તદુક્તં ગચ્છાચારપ્રકીર્ણકે ¹“જે અળહીઅપરમત્થે ગોયમા ! સંજણ ભવે। તમ્હા તે વિ વિવજ્જિજ્ઞા ઢુગ્ગણ્પંથદાયગે।।” (ગ.પ્ર.૪૩) ઇતિ। પરમાર્થતસ્તુ સમ્યગ્દર્શનમપિ તેષાં ન વિદ્યતે, શમ-સંવેગાદિભાવગર્ભિતાત્મપરિણતિશૂન્યત્વાત્। તદુક્તં સમ્યક્ત્વસપ્તતિકાયાં ²“પલ્લવગાહી સ્વોહસંતુઠ્ઠા। સુબહુપિ ઉજ્જમંતા તે દંસણબાહિરા નેયા।।” (સ.સપ્ત.૬૮) ઇતિ।

શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગપ્રરૂપણા. માટે તેની ભક્તિ માત્ર દ્રવ્યથી નહિ પણ દ્રવ્ય-ભાવ ઉભયથી કરવાની વાત સમ્યક્ત્વપ્રકરણમાં કરેલ છે. પંચકલ્પભાષ્યમાં પણ કહેલ છે કે ‘આચારહીન હોવા છતાં શ્રુતજ્ઞાનસમૃદ્ધ મધ્યસ્થ સાધુ પ્રમાણ છે.’ આટલા સંદર્ભથી સૂચિત થાય છે કે ક્રિયાયોગ કરતાં જ્ઞાનયોગ બળવાન છે.

❀ સંવિગ્નપાક્ષિકનું સ્વરૂપ ❀

સંવિગ્નપાક્ષિક :- જિનાજ્ઞા મુજબ ચારિત્રજીવનના આચારને પાળતા હોય તે સાધુ ‘સંવિગ્ન’ કહેવાય. વીર્યાન્તરાય કર્મના ઉદયથી જેઓ ચારિત્રાચાર પાળવામાં થોડા-ઘણા ઢીલા હોવા છતાં શુદ્ધ સંયમમાર્ગના પક્ષપાતી હોય, ચારિત્રાચાર આદિ બાબતમાં પોતાની ઢીલાશ જેમને ખટકતી હોય, આચારયુક્ત સંયમી પ્રત્યે જેઓ સદ્ભાવવાળા હોય, સુસાધુની પ્રશંસા-સહાય-સેવા કરનાર હોય તે ‘સંવિગ્નપાક્ષિક’ (=સંવિગ્ન સાધુ પ્રત્યે પક્ષપાતવાળા) કહેવાય. જો સંવિગ્નપાક્ષિકને શાસ્ત્રબોધ હોય તો તેઓ અવશ્ય જિનોક્ત સિદ્ધાન્તની શુદ્ધ પ્રરૂપણા જ કરે.

❀ અગીતાર્થ દુર્ગતિદાયક પણ બને ! ❀

(યથા.) જિનેશ્વર ભગવંતે જે આશયથી, જે સ્વરૂપે હેય-ઉપાદેય-જ્ઞેય તત્ત્વ બતાવેલ છે, તે આશયથી તે સ્વરૂપે તત્ત્વનો નિશ્ચય જે સાધુઓને ન હોય તેવા સાધુઓ જો ગીતાર્થનિશ્ચિત ન હોય તો બાહ્ય ઉગ્ર શુદ્ધ ચારિત્રાચારથી સંપન્ન હોય તો પણ તેઓનો સંગ છોડવા લાયક છે તેવું શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવેલ છે. તેથી જ ગચ્છાચારપયશા નામના આગમમાં પણ પરમમહર્ષિએ જણાવેલ છે કે “હે ગૌતમ ! જેઓને જિનવચનના પરમાર્થનો તાત્ત્વિક પરિચય નથી તેવા જીવો કદાચ વ્યવહારથી સાધુ હોય તો પણ તેઓનો સંગ છોડવો. કારણ કે તેવા અજ્ઞ સાધુઓ દુર્ગતિના માર્ગને દેખાડનારા છે.” પરમાર્થથી તો તેવા સાધુઓમાં સમ્યગ્દર્શન પણ હોતું નથી. કારણ કે શમ = પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ વગેરે તાત્ત્વિક ભાવોથી ગર્ભિત એવી આત્મપરિણતિ તેવા અજ્ઞાની સાધુ પાસે હોતી નથી. શમ-સંવેગાદિ ભાવો ન હોય તો સમકિત તો ક્યાંથી હોય ? કારણ કે શમ વગેરે ભાવો સમકિતના લક્ષણ છે. તેથી જ સમ્યક્ત્વસપ્તતિકા નામના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે “જે જીવો શાસ્ત્રોના ઉપરછલ્લા પદાર્થને પકડનારા હોય અને પોતાને જે જાણકારી મળેલી હોય તેમાં જ જેઓ સંતુષ્ટ હોય તેવા જીવો બાહ્ય દૃષ્ટિએ સાધનામાર્ગનો ઘણો બધો કઠોર પરિશ્રમ કરતા હોય તો પણ તેઓ સમ્યગ્દર્શનથી બાહ્ય છે - તેમ સમજવું.”

1. યે અનધીતપરમાર્થઃ ગૌતમ ! સંયતાઃ ભવેયુઃ। તસ્માત્ તાન્ અપિ વિવર્જયેદ્ દુર્ગતિપથદાયકાન્।। 2. પલ્લવગ્રાહિણઃ સ્વબોધસન્તુષ્ટાઃ। સુબહુ અપિ ઉચ્ચક્ષ્ણ્ણઃ તે દર્શનબાહ્યા જ્ઞેયાઃ।।

પ્રકૃતે જ્ઞાન-ક્રિયયોઃ ગૌણ-મુખ્યભાવસ્ત્વેવં બોધ્યઃ। “પ્રવ્રજ્યાયાઃ જ્ઞાનયોગપ્રતિપત્તિરૂપત્વાદ્” (યો.દુ. સ.૧૦ વૃ.) ઇતિ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયવૃત્તિવચનાત્, બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયે (૩૫૩) શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ દીક્ષાયા વિદ્યાજન્મરૂપત્વોપદર્શનાત્, સાધોઃ પ્રતિદિનં પ્રહરચતુષ્કપ્રમાણસ્ય સ્વાધ્યાયસ્ય વિહિતત્ત્વાચ્ચ નિર્ગ્રન્થાનાં જ્ઞાનયોગપ્રાધાન્યમ્। તત્પૂર્વં તુ ક્રિયાયોગપ્રાધાન્યમ્। સાત્મીકૃતપજ્વાચારસ્ય સાધોઃ દ્રવ્યાનુયોગ-

ૐ તો સમ્યગ્દર્શન ન મળે ૐ

સમસ્યા :- અગીતાર્થની નિશ્રામાં રહેવામાં આવે તો તે અગીતાર્થ કદાચ ઉગ્રતપસ્વી-યુસ્તસંયમી હોય તો પણ પોતાની નિશ્રામાં રહેલા સાધુ-સાધ્વીઓને જિનાજ્ઞા મુજબ આરાધના કરાવી શકતા નથી. પોતાની દૃષ્ટિએ સારું લાગવા છતાં ભગવાનની દૃષ્ટિએ જે તદ્દન ખોટું હોય તેવું પણ આચરણ પોતાના આશ્રિતને અગીતાર્થ સંયમી કરાવી બેસે. આવું કરવામાં કદાચ અગીતાર્થનિશ્રિત દુર્ગતિમાં પણ પહોંચી જાય તેવું બની શકે. સૂર્યાસ્ત પછી વિહારમાં એક્સીડન્ટ થયો હોય, શરીર લોહીલુહાણ થઈ ગયું હોય, તેવા સંયોગમાં ‘હોસ્પિટલમાં જવાથી તો વિરાધના થાય’ એમ વિચારી સાધુને હોસ્પિટલમાં પહોંચાડવાના બદલે સાધુને અસમાધિમરણમાં ફસાવી દુર્ગતિમાં પણ અગીતાર્થ વડીલ પહોંચાડી દે તો નવાઈ નહિ ! આવી અનેક પ્રબળ સંભાવનાઓને લક્ષમાં રાખીને ગચ્છાચાર પયગ્રામાં અગીતાર્થનો સંગ છોડવાની ભલામણ કરવામાં આવેલ છે. તે જ રીતે પોતાના બોધમાં સંતુષ્ટ હોય તેવા અલ્પશ્રુતવાળા જીવોને સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિકા ગ્રંથમાં સમકિતશૂન્ય બતાવેલા છે. તેનાથી એક સુંદર મજાની વાત સૂચિત થાય છે કે શાસ્ત્રને એક વાર ભણ્યા પછી ન્યાય-વ્યાકરણના આધારે પોતાને જે અર્થ સમજાય તેટલો જ તે સૂત્રનો અર્થ ન સમજવો પણ તે સિવાયના અન્ય ગૂઢાર્થ-પરમાર્થને ગીતાર્થ મહાત્મા પાસેથી મેળવવા હંમેશા તત્પર રહેવું જોઈએ. જ્ઞાની પુરુષનો સમાગમ થાય ત્યારે પોતે ભણેલા શાસ્ત્રના વિશેષ અર્થને જાણવા માટે ઉત્સુક રહેવું જોઈએ. અનુભવમાર્ગે આગળ વધતાં જેમને અનેક દિવ્ય પરમાર્થો ઉપલબ્ધ થયા હોય તેવા આત્મજ્ઞાની મહર્ષિના ચરણોની ઉપાસના કરતા-કરતા શાસ્ત્રના ઐદમ્પર્યાર્થ સુધી પહોંચવાની ઝંખના જે સાધકોમાં ન હોય તેઓ પોતાના સમ્યગ્દર્શનના દરવાજા બંધ કરે છે - એમ ત્યાં તાત્પર્ય જણાય છે.

✽ જ્ઞાન-ક્રિયામાં ગૌણ-મુખ્યભાવનો ઉત્સર્ગ-અપવાદ ✽

(પ્રકૃતે.) પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાન-ક્રિયાનો ગૌણ-મુખ્યભાવ આ પ્રમાણે સમજવો. (૧) યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય વ્યાખ્યામાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ જણાવેલ છે કે ‘પ્રવ્રજ્યા = દીક્ષા એ જ્ઞાનયોગનો સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપ છે.’ (૨) તેઓશ્રીએ જ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચય ગ્રંથમાં દીક્ષાને વિદ્યાજન્મસ્વરૂપ દર્શાવેલ છે. તથા (૩) શાસ્ત્રમાં સાધુ ભગવંતો માટે રોજ ચાર પ્રહર (આશરે બાર કલાક) સ્વાધ્યાય કરવાનું વિધાન કરેલ છે. આ ત્રણ હેતુથી સિદ્ધ થાય છે કે નિર્ગ્રન્થ એવા સાધુ ભગવંતો માટે જ્ઞાનયોગ એ મુખ્ય છે. નિર્ગ્રન્થદશાની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ક્રિયાયોગ એ સાધકજીવનમાં પ્રધાન છે. જે સાધુ ભગવંતે જ્ઞાનાચાર આદિ પાંચેય આચારોને આત્મસાત્ કરેલ હોય તેના માટે ઉત્સર્ગથી દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રાધાન્ય ઉચિત છે. અર્થાત્ તેવા સાધુ દ્રવ્યાનુયોગને પોતાના જીવનમાં મુખ્ય બનાવે તે ઔત્સર્ગિક મોક્ષમાર્ગ છે. તથા વીર્યાન્તરાય કર્મના ઉદયથી

પ્રાધાન્યમુત્સર્ગતોઽર્હતિ । વીર્યાન્તરાયકર્મોદયેન ક્રિયાશૈથિલ્યવતઃ સંવિગ્નપાક્ષિકસ્ય ધ્યાન-કાયોત્સર્ગા-દિરુચિશાલિતથાવિદ્યશ્રાદ્ધસ્ય ચ પ્રાયશ ઉત્કૃષ્ટ-શુદ્ધક્રિયાયોગસાધકત્વાઽયોગાદ્ દ્રવ્યાનુયોગપ્રાધાન્યમપવાદત ઉચિતમ્ । પ્રમાદાઽનાદરાદિના ક્રિયાયોગાઽરુચિવતો દ્રવ્યાનુયોગપ્રાધાન્યન્તૂનાર્ગ એવ ।

‘દેહાત્મભેદવિજ્ઞાનનિરતાનાં પરિપક્વવિવેકદૃષ્ટિસમ્પન્નાનાં જ્ઞાનયોગપ્રાધાન્યમ્, વૈરાગ્યરુચિશાલિ-નાન્તુ ક્રિયાયોગપ્રાધાન્યમિ’ત્યપિ પ્રવાદઃ ।

ઇદઞ્ચાત્રાઽવધેયમ્ - પ્રકૃતે દ્રવ્યાનુયોગજ્ઞાનયોગમાહાત્મ્યં જ્ઞાનનયવક્તવ્યતયા દર્શિતમ્ । અયં હિ નયવાદઃ । પ્રમાણવાદરૂપેણ તુ “¹તં સર્વનયવિશુદ્ધં જં ચરણ-ગુણદ્વિઓ સાહુ” (આ.નિ.૧૬૩૭ + વ.વૈ.નિ.૧/૧૫૦) ઇતિ આવશ્યકનિર્યુક્તિ-દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિવચનાત્ ચારિત્ર-જ્ઞાનોભયનિમગ્નસાધોઃ

આચારમાં શિથિલ બનેલ સંવિગ્નપાક્ષિક અને ધ્યાન-કાઉસગ્ગ વગેરેની વિશિષ્ટ રુચિ ધરાવનાર તથાવિધ શ્રાવક માટે અપવાદથી દ્રવ્યાનુયોગ મુખ્ય છે. પ્રાયશઃ ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધ ક્રિયાયોગને સાધી શકે તેવી શક્યતા ન હોવાથી તે બન્ને પોતાના જીવનમાં દ્રવ્યાનુયોગને મુખ્ય કરે તે અપવાદ જાણવો, આપવાદિક મોક્ષમાર્ગ જાણવો. પરંતુ જે જીવો આજસ, અનાદર, ઉપેક્ષા વગેરેના લીધે ક્રિયાયોગની અરુચિ ધરાવતા હોય અને પોતાના જીવનમાં દ્રવ્યાનુયોગને પ્રધાન કરે તે ઉન્માર્ગ જ સમજવો. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી.

❀ વિવેકી જ્ઞાનયોગી, વૈરાગી ક્રિયાયોગી - મતવિશેષ ❀

(‘દેહા.’) અમુક વિદ્વાનો જ્ઞાન-ક્રિયાસંબંધી ગૌણ-મુખ્યભાવ બાબતમાં પોતાનું મંતવ્ય એવું ધરાવે છે કે - ‘શરીર અને આત્મા જુદા છે’ - આવી ભેદ-વિજ્ઞાનની સાધનામાં મગ્ન થયેલા જે સાધકો પરિપક્વ વિવેકદૃષ્ટિને સારી રીતે આત્મસાત્ કરી ચૂકેલ હોય તેમના માટે જ્ઞાનયોગ એ પ્રધાન છે અને ક્રિયાયોગ એ ગૌણ છે. તથા જે સાધકો વૈરાગ્યની રુચિ ધરાવતા હોય તેમના જીવનમાં ક્રિયાયોગની મુખ્યતા અને જ્ઞાનયોગની ગૌણતા હોય. ટૂંકમાં, વિવેકી સાધકો માટે જ્ઞાનયોગ મુખ્ય અને ક્રિયાયોગ ગૌણ બને. તથા વૈરાગી-તપસ્વી-ત્યાગી સાધકો માટે ક્રિયાયોગ મુખ્ય અને જ્ઞાનયોગ ગૌણ બને. અહીં ‘જ્ઞાનયોગી વૈરાગ્યહીન હોય’ તેમ ન સમજવું. પરંતુ ‘તેના જીવનમાં પરિપક્વ વિવેકદૃષ્ટિનો ઉન્મેષ ઝળહળતો હોય’ - તેવું જણાવવાનું તાત્પર્ય સમજવું. જ્ઞાનયોગી પણ ત્યાગ-વૈરાગ્ય વગેરેને શક્તિ-સંયોગ મુજબ ઉચિત રીતે આવકારે. તથા ‘ક્રિયાયોગી વિવેકશૂન્ય હોય’ - તેમ પણ અર્થઘટન ન કરવું. પરંતુ ‘ક્રિયાયોગીના જીવનમાં તપ-ત્યાગ-વૈરાગ્ય આંખે ઉડીને વળગે તેવા હોય છે’ - તેવું જણાવવાનું તાત્પર્ય સમજવું. ક્રિયાયોગી પણ ઉચિત વિવેકદૃષ્ટિને ક્ષમતા મુજબ ધારણ કરતા હોય છે.

❀ નયવાદ અતિગંભીર ❀

(ઇદઞ્ચા.) બીજી મહત્ત્વની એક વાત એ પણ જણાવવી જરૂરી છે કે અહીં જે દ્રવ્યાનુયોગનો, જ્ઞાનયોગનો મહિમા બતાવેલ છે તે જ્ઞાનનયના વક્તવ્ય તરીકે સમજવો. આ નયવાદ છે. પ્રમાણવાદરૂપે તો ‘ચરણ-ગુણદ્વિઓ સાહુ’ આ પ્રમાણે આવશ્યકનિર્યુક્તિ, દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ ગ્રન્થના વચન મુજબ ‘જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયનિમગ્ન સાધુ જ સાધુ છે’ - આમ સમજવું. કેમ કે ‘ચરણ-ગુણદ્વિઓ’ - આ મુજબ

1. તત્ સર્વનયવિશુદ્ધં યત્ ચરણ-ગુણસ્થિતઃ સાધુઃ ।

સાધુત્ત્વમવગન્તવ્યમ્, “ચરણ-ગુણદ્વિઓ” इत्यस्य “चारित्रक्रिया-ज्ञानस्थितः” (आ.नि.१६२२ दी.पृ.७८८) इत्यर्थस्य माणिक्यशेखरसूरिणा आवश्यकनिर्युक्ति-दीपिकायां दर्शितत्वात्। स्पष्टतयाऽनवगमे नयवादस्य उन्मार्गनायकत्वमपि सम्भवति। आर्षपरम्परा त्वेवं यदुत ज्ञानाधिकत्वेऽपि शीलभ्रष्टस्य नोत्सर्गतः महत्त्वम्। न हि तरणक्रियाज्ञः अपि तरणक्रियां विना सागरपारमवाप्नोति। अत एव ज्ञानस्य फलं विरतिः समाम्नाता। दशाश्रुतस्कन्धचूर्णो “^१किरियावादी नियमा भव्यओ, नियमा सुक्कपक्खिओ” (द.श्रु.स्क.चू.६/४५ पृ.३७) इत्येवं क्रियावादी एव शुक्लपाक्षिकत्वेन उपदर्शितः, न तु अक्रियावादी ज्ञानवादी वा। किन्तु क्रियावादहेतुता तु यथावस्थितद्रव्य-पर्यायरूपाऽर्थपरिच्छेदे दर्शिता भगवतीसूत्रवृत्तौ (३०/१/८२४ वृ.पृ.९४४) इत्येवं नानाविधशास्त्रसन्दर्भानुसन्धानेन तत्त्वनिर्णयः कार्यः।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - આત્માર્થિના આત્માદિદ્રવ્યપરિજ્ઞાનમુપેક્ષ્ય ક્રિયાજડતયા ન ભાવ્યમ્; પરં યથાશક્તિ ઉત્સર્ગાપવાદ-જ્ઞાનક્રિયા-નિશ્ચયવ્યવહાર-સ્વપરસમય-દ્રવ્યાનુયોગચરણકરણાનુ-યોગાદિકમ્ અધીત્ય સ્વભૂમિકોચિતાઽઽચરણલીનતયા ભાવ્યમ્। તથા અભ્યાસોત્તરકાલં ‘યાવાન્ પદાર્થો મયા જ્ઞાતઃ તાવાન્ એવ શાસ્ત્રાર્થઃ’ इति स्वचेतसि नावधारणीयम्, किन्तु ‘स्वात्मदशानुसारेण इदानीम् एतावान् पदार्थो मया ज्ञायते’ इत्यभ्युपगम्य उच्चतमशास्त्रीयपरमार्थोपलब्धिकृते निजात्म-

આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં જે જણાવેલ છે, ત્યાં ‘ગુણ’ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન છે - આવું માણિક્યશેખરસૂરિએ આવશ્યકનિર્યુક્તિદીપિકા વ્યાખ્યામાં દર્શાવેલ છે. નયવાદ એવો છે કે તેને તે રીતે સ્પષ્ટપણે ન સમજીએ તો ઉન્માર્ગે ચડી જતાં વાર ન લાગે. પૂર્વના મહાપુરુષોની પરંપરા એવી છે કે ગમે તેટલું જ્ઞાન હોય તો પણ આચારભ્રષ્ટ કે શીલભ્રષ્ટની ઉત્સર્ગથી કોઈ કિંમત નથી. તરવાનું જ્ઞાન ઘણું હોય પણ દરિયામાં પડ્યા પછી હાથ, પગ હલાવે નહિ તો એ ડૂબી જાય. માટે જ ‘જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ’ એવું શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલ છે. વળી, ક્રિયાવાદીને નિયમા ભવ્ય અને નિયમા શુક્લપાક્ષિક તરીકે દશાશ્રુતસ્કંધચૂર્ણિ ગ્રંથમાં જણાવેલ છે. અક્રિયાવાદીનો કે જ્ઞાનવાદીનો શુક્લપાક્ષિક તરીકે પંચાંગી આગમસાહિત્યમાં ઉલ્લેખ હોવાનું જાણ્યું નથી. પરંતુ ‘ક્રિયાવાદનું કારણ તો યથાવસ્થિતપણે દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક પદાર્થનો નિર્ણય છે’ - આ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રવૃત્તિમાં ત્રીશમાં શતકમાં જણાવેલ છે. આમ અનેક નયના અને પ્રમાણના વચનોને ધ્યાનમાં રાખીને તત્ત્વનિર્ણય વાચકવર્ગે કરવો.

● આત્મદશા ઊંચી લાવો ●

આત્મદશા ઉપેક્ષા :- “આત્માર્થી સાધકે આત્માદિ દ્રવ્યનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન મેળવવાની ઉપેક્ષા કરીને જડતાથી બાહ્ય આચારમાં અટવાઈ જવું ન જોઈએ. પણ પોતાની શક્તિ મુજબ ઉત્સર્ગ-અપવાદ, જ્ઞાન-ક્રિયા, નિશ્ચય-વ્યવહાર, સ્વદર્શન-પરદર્શન, દ્રવ્યાનુયોગ-ચરણ-કરણાનુયોગ વગેરેનો વ્યાપક બોધ મેળવી સ્વભૂમિકાયોગ્ય સાધનામાં લાગી જવું જોઈએ. તથા પોતાને જે સમજાયેલ છે તેટલો જ શાસ્ત્રનો અર્થ નથી પણ ‘મારી વર્તમાન આત્મદશા મુજબ મને આટલું સમજાય છે’ - એવું સ્વીકારીને ઉચ્ચતમ

દશોન્નતિકૃતે ચ વિનય-વિવેક-વૈરાગ્ય-વૈયાવૃત્ત્ય-વિનમ્રતા-વિમલવિજ્ઞાનાદિકમ્ આત્મસાત્ કરણીયમ્ ।

પ્રકૃતે જ્ઞાનપદેન ન કેવલં શાસ્ત્રબોધો ગ્રાહ્યઃ, અપિ તુ દ્રવ્યાનુયોગાદિપરિશીલનપ્રયુક્તજ્ઞાનાવરણ-મોહનીયકર્મક્ષયોપશમલબ્ધાત્મલાભા ગુણપરિણતિરેવ ગ્રાહ્યા ભાવનાગર્ભિતા । इदमभिप्रेत्य धर्मबिन्दौ श्रीहरिभद्रसूरिभिः “भावनानुगतस्य ज्ञानस्य तत्त्वतो ज्ञानत्वाद्” (ध.बि.६/३०) इत्युक्तम् ।

ततश्च एतादृशगुणपरिणतिलक्षणभावनाज्ञानसम्पन्नसंविग्नगीतार्थसन्निधौ विनय-बहुमानादिपूर्वं शास्त्रीयपदार्थादिपरमार्थपर्यवसानं विज्ञानम् उपार्जनीयम् । तथाविधसंविग्नगीतार्थानुपलब्धौ संविग्न-पाक्षिकगीतार्थसकाशादपि तथैव आगमिकैदम्पर्यार्थपर्यन्तविज्ञानं सम्प्राप्यम् । अयञ्च मोक्षमार्गो जिनेश्वरोपदिष्टः । एतावता ज्ञानहीनाऽऽचारसम्पन्नापेक्षया कर्मवशेन आचारहीनोऽप्यात्मज्ञानसम्पन्नः श्रेयान् इति फलितम् । तादृशशुद्धात्मज्ञानबलेन ¹“अइसयमादसमुत्थं विसयातीदं अणोवममणंतं । अब्बुच्छिन्नं च सुहं सुद्धवओगप्पसिद्धाणं ।।” (प्र.सा.१३) इति प्रवचनसारप्रसिद्धं सिद्धसुखं प्रत्यासन्नतरं स्यात् ।।१/५।।

શાસ્ત્રીય પરમાર્થની પ્રાપ્તિ માટે તથા પોતાની આત્મદશાને ઊંચી લાવવા વિનય-વિવેક-વૈરાગ્ય-વૈયાવચ્ચ-વિનમ્રતા-વિમલજ્ઞાન આદિ આત્મસાત્ કરવા લાગી જવું.

❧ ‘જ્ઞાન’ પદાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ ❧

(પ્રકૃ.) પ્રસ્તુતમાં ‘જ્ઞાન’ શબ્દથી ફક્ત શાસ્ત્રબોધને કે શાસ્ત્રીયપદાર્થની સમજણને પકડી લેવાની ઉતાવળ ન કરવી. અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે ફક્ત શાસ્ત્રબોધ જ નહિ. પરંતુ દ્રવ્યાનુયોગ વગેરેના પરિશીલનથી સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ જ્ઞાનાવરણ અને મોહનીય કર્મનો જે વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થાય છે, તે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલ ભાવનાગર્ભિત ગુણપરિણતિને જ અહીં ‘જ્ઞાન’ શબ્દના અર્થ તરીકે સમજવી. આ જ અભિપ્રાયથી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ધર્મબિંદુમાં જણાવેલ છે કે ‘ભાવનાથી વણાયેલું જ્ઞાન એ જ પરમાર્થથી જ્ઞાન છે.’

❧ શાસ્ત્રના પરમાર્થને મેળવીએ ❧

(તત.) તેથી આત્માર્થી જીવે આવા પ્રકારની નિર્મળ ગુણપરિણતિને ધરાવનારા સંવિગ્ન ગીતાર્થ મહાત્માઓ પાસેથી વિનયપૂર્વક શાસ્ત્રના પદાર્થથી માંડીને પરમાર્થને મેળવવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. તથા કર્મવશ આચારમાં ઢીલા હોવા છતાં જેઓ શાસ્ત્રબોધથી સમૃદ્ધ હોય તેવા સંવિગ્નપાક્ષિકની સેવા કરીને તેમની પાસેથી પણ ઐદંપર્યાર્થ સુધીનો આગમબોધ મેળવવા તત્પર રહેવું જોઈએ” - આ મુજબ તીર્થંકર ભગવંતોએ મોક્ષમાર્ગ બતાવેલ છે. એનાથી ફલિત થાય છે કે જ્ઞાનહીન આચારવાળા સાધક કરતા સંવેગી આચારહીન જ્ઞાની-આત્મજ્ઞાની સારા. તથાવિધ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનના બળથી સિદ્ધસુખ અત્યંત નજીક આવે. પ્રવચનસાર ગ્રંથમાં સિદ્ધસુખને આ રીતે જણાવેલ છે કે ‘શુદ્ધોપયોગથી નિષ્પન્ન થયેલા સિદ્ધ ભગવંતોનું સુખ સાંસારિક સુખથી ચઢિયાતું, આત્મદ્રવ્યજન્ય, અતીન્દ્રિય, અનુપમ, અનંત અને અવિચ્છિન્ન હોય છે.’ [૧/૫]

કોઈક કહસ્યઈ - “જે ક્રિયાહીન જ્ઞાનવંતનઈ ભલો કહિઓ, તે દીપકસમ્યક્ત્વની અપેક્ષાઈ, પણ ક્રિયાની હીનતાઈ જ્ઞાનથી પોતાનો ઉપકાર ન હોવઈ.” તે શંકા ટાલવાનઈ “દ્રવ્યાદિક જ્ઞાન જ શુક્લધ્યાન દ્વારઈ મોક્ષકારણ. માટઈ ઉપાદેય છઈ” - ઈમ કહઈ છઈ :-

દ્રવ્યાદિકચિંતાઈ સાર, શુક્લધ્યાન પણિ *લહિયઈ પાર;

તે માટઈ એહ જ આદરો, સદ્ગુરુ વિણ મિત ભૂલા ફિરો ॥૧/૬॥ (૬)

દ્રવ્યાદિકની ચિંતાઈ = ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની વિચારણાઈ પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચારાદિ’ (સાર) શુક્લધ્યાનનો પણિ પાર (લહિયઈ=) પામિઈ, *જે માટઈ આત્મદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ભેદચિંતાઈ શુક્લધ્યાનનો

નનુ ક્રિયાહીનત્વેડપિ જ્ઞાનવતઃ જ્યેષ્ઠત્વમુક્તં તત્તુ દીપકસમ્યક્ત્વાપેક્ષ્યાડવસેયમ્, કિન્તુ ક્રિયાહીનજ્ઞાનાન્ન સ્વોપકારઃ કશ્ચિદિતિ વેત્ ? મૈવમ્, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયગોચરજ્ઞાનસ્યૈવ શુક્લધ્યાનદ્વારા મોક્ષકારણત્વેનોપાદેયત્વાદિત્યાશયેનાડઽહ - ‘દ્રવ્યાદી’તિ ।

દ્રવ્યાદિચિન્તયા પારઃ શુક્લસ્યાડપિ હિ લભ્યતે ।

તસ્માત્ સેવધ્વમેવેમં મા ભ્રમત ગુરું વિના ॥૧/૬॥

પ્રકૃતે ઢળડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - દ્રવ્યાદિચિન્તયા શુક્લસ્યાપિ પારઃ લભ્યતે હિ । તસ્માદ્ ઇમમેવ સેવધ્વમ્ । ગુરું વિના મા ભ્રમત ॥૧/૬॥

દ્રવ્યાદિચિન્તયા = દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયગોચરવિચારણયા શુક્લસ્યાપિ = શુક્લધ્યાનસ્યાડપિ પૃથક્ત્વ-વિતર્કસવિચારાદિલક્ષણસ્ય પારઃ = પર્યવસાનં લભ્યતે હિ = એવ સૌકર્યેણ, આત્મદ્રવ્ય-ગુણ

અવતરણિકા :- “ભાગ્યશાળી ! ‘ક્રિયામાં શિથિલ હોવા છતાં પણ જ્ઞાની મહાત્મા સારા’ - આ પ્રમાણે જે કહેલ છે તે દીપક સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ સમજવું. પરંતુ આચારહીન જ્ઞાનથી સ્વકલ્યાણ તો નથી જ થતું. દીવો બીજાને પ્રકાશ આપે પણ દીવાની નીચે તો અંધારું જ હોય છે ને !” - આવી દલીલ કોઈ કરે તો તે વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયવિષયક જ્ઞાન જ શુક્લધ્યાન લાવવા દ્વારા મોક્ષનું કારણ હોવાથી ઉપાદેય છે’ - આવા આશયથી ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે :-

✽ દ્રવ્યાનુયોગી : શુક્લધ્યાનપારગામી ✽

શ્લોકાર્થ :- દ્રવ્યાદિકની વિચારણાથી સુંદર એવા શુક્લધ્યાનનો પણ પાર પમાય છે. તેથી એ દ્રવ્યાનુયોગને જ આદરો. સદ્ગુરુ વિના ભૂલા ભટકો નહિ. (૧/૬)

વ્યાખ્યાન :- દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયની વિચારણાથી શુદ્ધતમ શુક્લધ્યાનનો પણ સરળતાથી પાર પમાય જ છે. પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર આદિ શુક્લધ્યાનના ભેદો છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયના ભેદની વિચારણા કરવી એ શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ છે. તેનું નામ પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર છે. તથા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના

◆ કો.(૧૨)માં ‘જે’ પાઠ. ✽ કા.+શાં.માં ‘લહિઈ’ પાઠ. કો.(૩)નો પાઠ લીધો છે. ડૂ મો.(૨)માં ‘મત’ પાઠ નથી. ▶...◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૯+૧૩)+આ.(૧)માં છે. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ સિ.+કો.(૯)માં નથી.

પ્રથમ પાદ^૪ હોઈ અનેઈ તેહની અભેદચિંતાઈ દ્વિતીય પાદ હોઈ.

-પર્યાયાણાં ભેદમીમાંસાયાઃ શુક્લધ્યાનસ્ય પ્રથમભેદરૂપત્વાત્, તેષામભેદચિન્તાયાશ્ચ શુક્લધ્યાનદ્વિતીય-ભેદરૂપત્વાત્ ।

તથાહિ - “કષાયદોષમલાપગમાત્ શુચિત્વમ્ । તદનુષઙ્ગાત્ શુક્લં ધ્યાનમ્ । તત્ત્વ દ્વિવિધમ્ - શુક્લ-પરમશુક્લભેદાત્ । તત્ર પૃથક્ત્વવિતર્કવીચારમ્ એકત્વવિતર્કાઽવીચારઞ્ચેતિ શુક્લં દ્વિધા । પરમશુક્લમપિ સૂક્ષ્મક્રિયાઽપ્રતિપાતિ વ્યુપરતક્રિયાઽનિર્વર્તિતિ ચેતિ દ્વિધા ।

બાહ્યાધ્યાત્મિકભેદાચ્ચૈતદપિ દ્વિવિધમ્ । ગાત્ર-દૃષ્ટિપરિસ્પન્દાભાવઃ જૃમ્ભોદ્ગારક્ષવથુવિરહઃ અનભિવ્યક્ત-પ્રાણાઽપાનપ્રચારત્વમિત્યાદિગુણયોગિ બાહ્યમ્ । આધ્યાત્મિકં તુ પરેષામનુભેયમાત્મનશ્ચ સ્વસંવેદ્યમ્ ।

પૃથગ્ભાવઃ = પૃથક્ત્વં = નાનાત્વમ્, વિતર્કઃ = શ્રુતજ્ઞાનં દ્વાદશાઙ્ગમ્, વીચારઃ = અર્થ-વ્યંજન-યોગસઙ્ક્રાન્તિઃ । વ્યંજનમ્ = અભિધાનમ્, તદ્વિષયોઽર્થઃ, મનો-વાક્-કાયલક્ષણો યોગઃ, સઙ્ક્રાન્તિઃ = પરસ્પરતઃ પરિવર્તનમ્ । પૃથક્ત્વેન વિતર્કસ્યાર્થ-વ્યંજન-યોગેષુ સઙ્ક્રાન્તિઃ = વીચારઃ યસ્મિન્ અસ્તિ તત્ પૃથક્ત્વવિતર્ક-વીચારમ્ ।

અભેદની વિચારણા કરવી તે શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ છે. તેનું નામ એકત્વવિતર્ક અવિચાર છે.

(તથા.) તેની વિચારણા સમ્મતિતર્કગ્રંથની વ્યાખ્યામાં તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિવરે આ મુજબ કરેલ છે કે - જે ધ્યાન શુચિત્વ(= સ્વચ્છતા)થી અલંકૃત હોય તેને શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. અહીં શુચિત્વ = કષાયસ્વરૂપ દોષોની મલિનતાના ડાઘને ધોવા. શુક્લધ્યાનના બે ભેદ છે. (૧) શુક્લ અને (૨) પરમશુક્લ. (૧) શુક્લના બે ભેદ છે. (૧) પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર અને (૨) એકત્વવિતર્ક અવિચાર. પરમશુક્લના પણ બે ભેદ છે. (૧) સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતી અને (૨) વ્યુપરતક્રિયાઅનિર્વર્તી.

(બાહ્યા.) શુક્લધ્યાનના ઉપરોક્ત બે ભેદના પણ બે ભેદ પડે છે - બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક. બાહ્ય :- શરીર અને દૃષ્ટિ અત્યંત સ્થિર બની જાય, થોડું પણ સ્થૂલકંપન તેમાં ન હોય. ન બગાસુ આવે, ન ઓડકાર આવે કે ન ખાંસી આવે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા પણ મંદ મંદ ચાલતી હોય... વગેરે. આ લક્ષણો બાહ્ય શુક્લધ્યાનના છે. જ્યારે આધ્યાત્મિક ધ્યાન તો પોતાને અનુભવગમ્ય હોય છે અને બીજા માટે અનુમાનનો વિષય બને છે.

(પૃથ.) શુક્લધ્યાનના પહેલા બે ભેદમાં પ્રથમ છે - પૃથક્ત્વવિતર્ક વિચાર. તેનું વિવેચન આ પ્રમાણે છે :- પૃથક્ત્વ એટલે પૃથગ્ભાવ = વૈવિધ્ય. વિતર્ક એટલે દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન એટલે કે શ્રુતજ્ઞાન. વિચારનો મતલબ છે અર્થ, વ્યંજન અને યોગોનું સંક્રમણ. વ્યંજન એટલે નામ અથવા શબ્દ, અર્થ એટલે તે શબ્દનો વાચ્યાર્થ અને યોગ એટલે મન-વચન-કાયા. સંક્રાન્તિ એટલે એક શબ્દ ઉપરથી બીજા શબ્દ ઉપર, એક અર્થથી બીજા અર્થ પર અથવા એક યોગથી બીજા યોગમાં ધ્યાનનું સંક્રમણ એટલે કે પરિવર્તન. વિવિધ રૂપે વિતર્ક એટલે કે શ્રુતજ્ઞાનમય પરિણામનું અર્થ-વ્યંજન-યોગોમાં સંક્રમણ = વિચાર જે ધ્યાનમાં હોય છે તે જ પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર નામનું શુક્લધ્યાન છે.

૪ ‘પ્રથમભેદ’ પાઠ શાં.+ધ.+મ.માં છે. લી.(૧+૨+૩)+કો.(૧૨)+ P(૩+૪)+મો(૧)+પા.નો પાઠ લીધેલ છે.

તથાહિ - અસાવુત્તમસંહનનો ભાવયતિ: વિજૃમ્ભિતપુરુષકારવીર્યસામર્થ્ય: સંહતાશેષચિત્તવ્યાક્રેષ્ઠ: કર્મપ્રકૃતી: સ્થિત્યનુભાગાદિભિર્હાસયન્ મહાસંવરસામર્થ્યતો મોહનીયમચિન્ત્યસામર્થ્યમશેષમુપશમયન્ ક્ષપયન્ વા દ્રવ્યપરમાણું ભાવપરમાણું ચૈકમવલમ્બ્ય દ્રવ્ય-પર્યાયાર્થાદ્ વ્યજ્જનમ્, વ્યજ્જનાદ્વાઽર્થમ્, યોગાદ્ યોગાન્તરમ્, વ્યજ્જનાદ્ વ્યજ્જનાન્તરં ચ સંક્રામન્ પૃથક્ત્વવિતર્કવીચારં શુક્લતરલેશ્યમુપશમક-ક્ષપકગુણસ્થાનભૂમિકમન્તર્મુહૂર્તાદ્ધં ક્ષાયોપશમિકભૂમિકં પ્રાય: પૂર્વધરનિષેવ્યમાશ્રિતાર્થવ્યજ્જનયોગસઙ્ક્રમણં શ્રેણિભેદાત્ સ્વર્ગાપવર્ગફલપ્રદમાદ્યં શુક્લધ્યાનમવલમ્બતે ।

एतच्च निर्जरात्मकम्, आत्मस्थितकर्मक्षयकारणत्वात् तस्याः (?तस्य), “तपसा निर्जरा च” (तत्त्वार्थसूत्र ९/३) इति वचनात् । ध्यानस्य चान्तरोत्कृष्टतपोरूपत्वात् ।.....

✽ આધ શુક્લધ્યાનભેદનો વિશેષ પરિચય ✽

(તથાહિ.) તે આ પ્રમાણે છે. ભાવસાધુ શુક્લધ્યાનનું આલંબન લે છે. આવા ભાવસાધુ ઉત્તમ એટલે કે પ્રથમ વજ્રઋષભનારાય સંઘયણબળવાળા હોય છે. કઠોર પુરુષાર્થ કરવા માટે અદમ્ય ઉત્સાહનું સામર્થ્ય ધરાવનાર હોય છે. સમગ્ર ચિત્તવિક્ષેપોને સંહરી લે છે. કર્મપ્રકૃતિઓની સ્થિતિને અને અશુભ રસને ક્ષીણ કરે છે. મહાસંવરના સામર્થ્યથી અચિન્ત્યશક્તિશાલી એવા સંપૂર્ણ મોહનીય કર્મનો ઉપશમ/ક્ષય કરવાનું પ્રારંભ કરે છે. કોઈ એકાદ દ્રવ્યપરમાણુને = પરમાણુદ્રવ્યને અને ભાવપરમાણુને = એકગુણ શ્યામવર્ણાદિરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મ પર્યાયને (જુઓ ભગવતીસૂત્ર ૨૦/૪/૬૭૦/પૃ.૭૮૭) પોતાના ધ્યાનનો વિષય બનાવીને દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયસ્વરૂપ અર્થથી વ્યંજન (=શબ્દ) તરફ અથવા વ્યંજનથી (=શબ્દથી) અર્થ તરફ અને એક યોગથી અન્ય યોગ તરફ તથા એક વ્યંજનથી બીજા વ્યંજન તરફ સંક્રમણ કરે છે. આવા ભાવસાધુ પૃથક્ત્વવિતર્કસવીચાર નામના શુક્લધ્યાન ઉપર આરોહણ કરે છે. શુક્લધ્યાનના આ ભેદમાં લેશ્યા અત્યંત શુક્લ હોય છે. ઉપશમશ્રેણિના અથવા ક્ષપકશ્રેણિના જે આઠમા વગેરે ગુણઠાણા છે તે ભૂમિકા ઉપર આ શુક્લધ્યાન એક અન્તર્મુદૂર્ત પ્રમાણ જાગૃત રહે છે. અહીં ઔદયિક ભાવની નહીં પણ ક્ષાયોપશમિક ભાવની મુખ્યતા હોય છે. પ્રાય: કરી પૂર્વધર મહર્ષિઓને આ ધ્યાન હોય. કોઈ એક પરમાણુ વગેરે અર્થમાંથી વ્યંજનમાં અને યોગમાં આ ધ્યાન સંક્રાન્ત થયે રાખે છે. આવું ધ્યાન ઉપશમશ્રેણિમાં સ્વર્ગફલક બને, ક્ષપકશ્રેણિમાં મોક્ષફલક બને.

(एतच्च.) આ પ્રથમ શુક્લધ્યાન નિર્જરામય હોય છે. કેમ કે આનાથી આત્મગત ઘણી બધી કર્મરાશિ ક્ષય પામે છે. આ અંગે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહેલ છે કે ‘તપથી સંવર અને નિર્જરા થાય છે.’ તથા આ શુક્લધ્યાન ઉત્કૃષ્ટ અભ્યન્તરતપ સ્વરૂપ છે. માટે આ ધ્યાન નિર્જરાત્મક કહેવાયેલ છે.

✽ જીવાજીવરાશિથી ભિન્નાભિન્ન નિર્જરા ✽

વિવેચન :- આ નિર્જરા તત્ત્વ પણ જીવ-અજીવરાશિયુગલથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. કેમ કે નિર્જરા તે કર્મવિયોગસ્વરૂપ છે અને વિયુક્તાત્માથી તેમજ કર્મથી કર્મવિયોગ કથંચિત્ અભિન્ન હોય છે. જેમ કે બે આંગળીઓનો વિયોગ તે આંગળીઓથી કથંચિત્ અભિન્ન હોય છે. એકાન્તવાદમાં તો સંસારી જીવ એકાન્તે અવિયુક્ત જ હોય છે. આથી મુક્તાવસ્થામાં પણ કર્મનો અવિયોગ પૂર્વવત્ તેવો જ બની રહેશે. જો મુક્તાવસ્થામાં વિયોગનો સ્વીકાર કરશો તો, એકાન્તવાદ મુજબ, પૂર્વકાલમાં પણ

एकत्वेन वितर्को यस्मिन् तदेकत्ववितर्कं विगतार्थ-व्यञ्जन-योगसङ्क्रमत्वाद् अवीचारं द्वितीयं शुक्लध्यानम् ।
 तथाहि - एकपरमाणावेकमेव पर्यायमालम्ब्यत्वेनादायान्यतरैकयोगबलाधानमाश्रितव्यतिरिक्ताशेषार्थव्यञ्जनयोग-
 सङ्क्रमविषयचिन्ताविक्षेपरहितं बहुतरकर्मनिर्जरारूपं निःशेषमोहनीयक्षयानन्तरं युगपद्भाविघातिकर्मत्रयध्वंस-
 नसमर्थमकषायच्छद्मस्थवीतरागगुणस्थानभूमिकं क्षपको द्वितीयं शुक्लध्यानमासादयति प्रायः पूर्वविदेव । तदनन्तरं
 ध्यानान्तरे वर्तमानः क्षायिकज्ञान-दर्शन-चारित्र-वीर्यातिशयसम्पत्समन्वितो भगवान् केवली जायते” (स.त.
 ३/६३/पृष्ठ-७३५) इत्यादि व्यक्तं सम्मतितर्कवृत्तौ ।

વિયુક્તઅવસ્થાવાળો સ્વભાવ જ માનવાની આપત્તિ આવી પડશે અને આત્માને નિત્યમુક્ત માનવો પડશે. જો આવું માની લેશો તો વિયોગની વાત જ સમાપ્ત થઈ જશે. કેમકે વિયોગ તો બન્યાત્મક સંયોગના વિનાશસ્વરૂપ છે. બન્ય જ નહીં હોય તો વિયોગ શેનો થશે ? પ્રસ્તુતમાં વિયોગ = વિનાશ તો વસ્તુધર્મસ્વરૂપ સપ્રતિયોગિક પદાર્થ છે. પ્રતિયોગી બન્ય છે. તેના વગર વિનાશ ન થઈ શકે. ‘બે આંગળીઓનો સંયોગ છે’ - આવું જોયા કે જાણ્યા પછી જ ક્યારેક ‘હવે આ બન્ને આંગળીઓ વિયુક્ત છે’ - એવો વ્યવહાર કરાય છે. પહેલા સંયુક્તઅવસ્થા જ ન હોય તો આંગળીઓને ‘વિયુક્ત’ કેવી રીતે કહેવાશે ? નિષ્કર્ષ એ નિકળ્યો કે એકાન્તવાદમાં નિર્જરા તત્ત્વની સંગતિ નથી બેસતી.

❖ દ્વિતીય શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ-કાર્ય-ફળ ❖

(एकत्वेन.) જે ધ્યાનમાં વૈવિધ્યને છોડીને એકરૂપે વિતર્ક (= શ્રુતજ્ઞાન) કરાય તેને એકત્વવિતર્ક કહેવાય. આ ધ્યાનમાં અર્થ, વ્યંજન (=શબ્દ) અને યોગોનું સંક્રમણ નથી હોતું, અવસ્થિત હોય છે. માટે આ બીજા પ્રકારનું આધ્યાત્મિક શુક્લધ્યાન નિર્વિચાર છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે :- આ ધ્યાનમાં એક જ પરમાણુના એક જ પર્યાયને વિષય બનાવી ધ્યાનની ધારા વહે છે. કોઈ એક યોગબળનું અહીં આધાન હોય છે. જે યોગબળનો આશ્રય લીધેલ છે તેનાથી અન્ય યોગયુગલ, અર્થ અથવા વ્યંજનોમાં અહીં સંક્રમણ નથી હોતું, તેમજ તેના વિશે અન્ય ચિંતાવિશેષ પણ નથી. આ ધ્યાનમાં પ્રચુર કર્મનિર્જરા થાય છે. સમગ્ર મોહનીય કર્મ ક્ષીણ થઈ ગયા પછી આ ધ્યાનમાં એક પ્રબળ સામર્થ્ય રહે છે કે તે એકી સાથે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય - ત્રણેય ઘાતિકર્મોનો વિચ્છેદ કરી નાખે છે. આ ધ્યાન બારમા ગુણઠાણે પોતાની ભૂમિકાનો નિર્વાહ કરે છે. નિષ્કષાય છદ્મસ્થ વીતરાગ = ક્ષીણમોહ આ બારમું ગુણઠાણું છે. ઉપશમક = ઉપશમશ્રેણિમાં આરૂઢ મહાત્મા આના ધ્યાતા નથી બનતા. પરંતુ મોહનીયનો કાય કરનારા ક્ષપક મહાત્મા જ આ ધ્યાનના ધ્યાતા હોય છે, જે પ્રાયઃ પૂર્વોના જ્ઞાતા હોય છે. આ બીજા શુક્લધ્યાનના ધ્યાતા-જ્યારે આ ધ્યાનને પૂર્ણ કરીને આગળ ધ્યાનાન્તરદશામાં (= ધ્યાનાંતરિકામાં) આરોહણ કરે છે ત્યારે તે ભગવાન કેવળજ્ઞાની બને છે. તેમની પાસે ક્ષાયિક જ્ઞાન, ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન, ક્ષાયિક ચારિત્ર તેમજ ક્ષાયિક વીર્ય (= પરાક્રમશક્તિ) નો વૈભવ ઝગમગારા મારે છે.” સમ્મતિતર્કવ્યાખ્યામાં આમ સ્પષ્ટપણે કહેલ છે.

શુક્લધ્યાન :- શુક્લધ્યાનના (પ્રથમ બે પ્રકારના) માધ્યમથી કેવળજ્ઞાન મળે છે. તથા દ્વિવિધ પરમશુક્લધ્યાનના માધ્યમથી મોક્ષ મળે છે. પ્રસ્તુતમાં “આર્તધ્યાનાદિ ચાર ધ્યાનમાંથી અંતિમ ધ્યાનના બે ભેદ છે - (૧) શુક્લધ્યાન અને (૨) પરમશુક્લધ્યાન. તથા શુક્લધ્યાનના બે ભેદ છે અને

ભગવત્યાં તુ ^૧“સુક્તે જ્ઞાણે ચઉચ્ચિદ્ધે ચઉષ્પડોયારે પન્નત્તે। તં જહા - (૧) પુહુત્તવિયક્તે સવિયારી, (૨) એગંતવિયક્તે અવિયારી, (૩) સુહુમકિરિએ અનિયટ્ટી, (૪) સમોચ્ચિત્તકિરિએ અપ્પડિવાયી” (ભ.સૂ.શ.૨૫/૩.૭/સૂ.૮૦૩) હત્યુક્તમ્। શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃતતત્ત્વતિલેશસ્ત્વેવમ્ - “(૧) પૃથક્ત્વેન = એકદ્રવ્યાશ્રિતાનામુત્પાદાદિપર્યાયાણાં ભેદેન વિતર્કઃ = વિકલ્પઃ પૂર્વગતશ્રુતાલમ્બનો નાનાનયાનુસરણલક્ષણો યત્ર તત્ પૃથક્ત્વવિતર્કમ્। તથા વિચારઃ = અર્થાદ્ વ્યજ્જને વ્યજ્જનાદર્થે મનઃપ્રભૃતિયોગાનાં ચાડન્યસ્માદન્યસ્મિન્ વિચરણમ્। સહ વિચારેણ યત્ તત્ સવિચારિ, સર્વધનાદિત્વાદિન્સમાસાન્તઃ। (૨) એકત્વેન = અભેદેન ઉત્પાદાદિપર્યાયાણામ્ અન્યત્તમૈકપર્યાયાલમ્બનતત્ત્વેત્યર્થઃ, વિતર્કઃ = પૂર્વગતશ્રુતાશ્રયો વ્યજ્જનરૂપોડર્થરૂપો વા યસ્ય તદ્ એકત્વવિતર્કમ્। તથા ન વિદ્યતે વિચારઃ અર્થ-વ્યજ્જનયોરિતરસ્માદિતરત્ર તથા મનઃપ્રભૃતીનામન્યસ્માદન્યત્ર યસ્ય તદ્ અવિચારિ” (ભ.સૂ.૨૫/૭/૮૦૩ વૃત્તિ) ઇતિ। સ્થાનાઙ્ગસૂત્રસત્કચતુર્થસ્થાનગતપ્રથમોદેશકવૃત્તૌ અપિ અભયદેવસૂરીનામેવમ્પ્રાય એવાભિપ્રાયઃ।

પરમશુક્લધ્યાનના ભે ભેદ છે” - આવી પરિભાષા સમ્મતિટીકાકારની છે. આગમિક પરિભાષા મુજબ શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે. અર્થની દૃષ્ટિએ આમાં ખાસ તફાવત નથી. તે નીચેના ભગવતીસૂત્ર, સમવાયાંગસૂત્ર અને ધ્યાનશતક - આ ત્રણ ગ્રન્થના સંદર્ભો જોવાથી સમજાઈ જશે.

❀ ભગવતીસૂત્રના સંદર્ભમાં શુક્લધ્યાન ❀

(ભગ.) ભગવતીસૂત્રમાં તો જણાવેલ છે કે “શુક્લ ધ્યાન ચાર પ્રત્યવતારવાળું છે. તેના ચાર ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર, (૨) એકત્વવિતર્ક અવિચાર, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા-અનિવૃત્તિ, (૪) સમુચ્ચિત્તક્રિયાઅપ્રતિપાતી.” આ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતા નવાંગીટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજ કહે છે કે “(૧) એક દ્રવ્યમાં રહેલા ઉત્પાદ-વ્યય વગેરે પર્યાયોનો પરસ્પર જુદા સ્વરૂપે = પૃથક્ત્વરૂપે વિકલ્પ જે ધ્યાનમાં વણાયેલ હોય તે પૃથક્ત્વવિતર્ક કહેવાય. પૂર્વસંબંધી શ્રુતનું આલંબન લઈને અનેકવિધ નયોને અનુસરવું, તેને વિકલ્પ કહેવાય. તથા અર્થમાંથી સૂત્રના શબ્દમાં અને શબ્દમાંથી અર્થમાં મન-વચન-કાયામાંથી કોઈ પણ એક યોગનું વિચરણ-પ્રવર્તન ‘વિચાર’ કહેવાય છે. આવા વિચારવાળું જે ધ્યાન હોય તે સવિચારી ધ્યાન કહેવાય. સર્વધન વગેરે શબ્દગણમાં સવિચાર શબ્દનો સમાવેશ થતો હોવાથી ઇન્ પ્રત્યય સમાસના અંતે લાગેલ છે. આ બાબત વ્યાકરણને અનુલક્ષીને સમજવી. તથા (૨) ઉત્પાદ-વ્યય વગેરેમાંથી કોઈ પણ એક પર્યાયનું આલંબન લેવામાં આવે તે એકત્વરૂપે = અભેદસ્વરૂપે આલંબન લીધું કહેવાય. આ રીતે અભેદથી પૂર્વગત શ્રુતમાં રહેલ શબ્દનું કે અર્થનું અનુસરણ જે ધ્યાનમાં કરવામાં આવે તે એકત્વવિતર્ક કહેવાય. તથા સૂત્રમાં અને તેના અર્થમાં પરસ્પર મન-વચન-કાયાનું પરિવર્તનશીલ પ્રવર્તન જેમાં ન થતું હોય તેને અવિચારી કહેવાય.” સ્થાનાંગસૂત્રના ચોથા સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશાની વ્યાખ્યામાં પણ શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજનો શુક્લધ્યાનના સ્વરૂપ વિશે પ્રાયઃ આવો જ અભિપ્રાય છે.

૧. શુક્લ ધ્યાન ચતુર્વિધં ચતુષ્તત્ત્વવતારં પ્રજ્ઞતમ્। તદ્ યથા - (૧) પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચારિ, (૨) એકત્વવિતર્ક અવિચારિ, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયાઽનિવૃત્તિ, (૪) સમુચ્ચિત્તક્રિયાઽપ્રતિપાતિ।

પ્રકૃતે આદ્યશુક્લધ્યાનયુગલમેવ દર્શિતમ્, તત્રૈવ દ્રવ્યાનુયોગસ્ય ઉપયુજ્યમાનત્વાત્, નાનાનયાર્પણયૈવ અનયોઃ પ્રવૃત્તેઃ। તથાહિ - શુક્લધ્યાનસ્ય પ્રથમભેદે પર્યાયાર્થિકનયપ્રાધાન્યમ્, દ્રવ્યે ઉત્પાદાદિપર્યાય-ભેદાઽર્પણાત્; દ્વિતીયભેદે ચ દ્રવ્યાર્થિકનયપ્રાધાન્યમ્, દ્રવ્ય-પર્યાયાઽભેદાર્પણાત્, સઘનસ્થૈર્યસત્ત્વાચ્ચેત્યવધેયમ્।

નવાઙ્ગીટીકાકૃદ્ભિઃ શ્રીઅભયદેવસૂરિભિરેવ સમવાયાઙ્ગસૂત્રવૃત્તૌ તુ “શુક્લં = પૂર્વગતશ્રુતાવલમ્બનેન મનસઃ અત્યન્તસ્થિરતા યોગનિરોધશ્ચ” (સ.સૂ.૪/૪) इत्येवं सङ्क्षेपतः प्रोक्तम्।

❀ શુક્લધ્યાનમાં નયવિચાર ❀

(પ્રકૃતે.) શુક્લધ્યાનના પ્રથમ બે ભેદની પ્રાપ્તિમાં દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ ઉપયોગી હોવાથી અહીં ભગવતીસૂત્રમાં દર્શાવેલ ચાર પ્રકારના શુક્લધ્યાનમાંથી ફક્ત બે પ્રકારના શુક્લધ્યાનની વ્યાખ્યા બતાવવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વધર મહાત્માઓ પ્રથમ બે પ્રકારના શુક્લધ્યાનના માધ્યમથી ક્ષપકશ્રેણિ માંડે છે. પૂર્વધર મહર્ષિઓ પૂર્વગત શ્રુતના આધારે અનેકવિધ નયોની પ્રણાલિકાને અનુસરીને શુક્લધ્યાનના પ્રથમ બે ભેદમાં જોડાય છે. તે આ રીતે - એક જ દ્રવ્યના ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌવ્યસ્વરૂપ પર્યાયોના ભેદને કેન્દ્રસ્થાને ગોઠવી આગમિક શબ્દમાંથી તેના અર્થમાં મન-વચન-કાયામાંથી કોઈ એકને જોડે તથા અર્થમાંથી અર્થપ્રકાશક આગમિક સૂત્રમાં મન-વચન-કાયામાંથી કોઈ પણ એક યોગને જોડે તેને ‘પૃથક્ત્વવિતર્ક-સવિચાર’ નામનો શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ કહેવાય. અહીં પર્યાયાર્થિકનયનું પ્રાધાન્ય રહેલું છે. કેમ કે દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય આદિ પર્યાયોના ભેદને કેન્દ્રિત કરીને આ ધ્યાન આગળ વધી રહેલ છે. જ્યારે શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર દ્રવ્યાર્થિકનયને અનુસરનારો છે. કેમ કે દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ-વ્યય આદિ પર્યાયોના અભેદને આગળ કરીને તે પ્રવર્તે છે. ઉત્પાદ, વ્યય, પ્રૌવ્યનો આધાર દ્રવ્ય છે. તથા દ્રવ્યાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય અને તેના તમામ પર્યાય વચ્ચે અભેદ છે. તેથી દ્રવ્યના ઉત્પાદ, વ્યય વગેરેમાંથી કોઈ પણ એક પર્યાયનું આલંબન લઈને પૂર્વધર મહર્ષિ પૂર્વગત શ્રુતમાં રહેલ કોઈ પણ એક સૂત્રને કે તેના કોઈ પણ એક અર્થને પકડીને તેમાં જ મન-વચન-કાયામાંથી કોઈ પણ એક યોગને સતત જોડી રાખે તે એક્ત્વવિતર્ક-અવિચારી નામનું શુક્લધ્યાન બને. શુક્લધ્યાનના આ બીજા ભેદમાં પૂર્વધર મહર્ષિ સૂત્રમાંથી અર્થમાં કે અર્થમાંથી સૂત્રમાં મન વગેરેના માધ્યમથી આવા-ગમન કરતા નથી. પણ સ્થિરતાથી કોઈ પણ એક શાસ્ત્રોક્ત પદમાં કે પદાર્થમાં મન વગેરેને જોડીને ઉત્પાદ આદિ કોઈ પણ એક પર્યાયમાં ઊંડા ઉતરી જાય છે. તથા પર્યાયથી અભિન્નરૂપે દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર કરી રહેલ હોય છે. શુક્લધ્યાનના પ્રથમ પ્રકારની અપેક્ષાએ બીજા પ્રકારમાં સ્થિરતા સઘન હોય છે.

❀ શુક્લધ્યાન : સમવાયાંગસૂત્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં ❀

(નવાઙ્ગી.) નવાંગીટીકાકાર શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ જ સમવાયાંગસૂત્રની વ્યાખ્યામાં સંક્ષેપથી જણાવેલ છે કે “પૂર્વધર મહર્ષિઓ પૂર્વગત શ્રુતનું આલંબન લઈને મનને અત્યંત સ્થિર કરે તથા યોગનિરોધ કરે તે શુક્લધ્યાન છે.”

અર્થ : નવાંગીટીકાકાર મહર્ષિએ શુક્લધ્યાનના ચાર ભેદમાંથી પ્રથમ બે ભેદને સમવાયાંગજીની વૃત્તિમાં પૂર્વશ્રુત આધારિત મનની અત્યંત સ્થિરતા સ્વરૂપે ઓળખાવેલ છે. તેમ જ શુક્લધ્યાનના અંતિમ બે પ્રકારોને ‘યોગનિરોધ’ શબ્દથી દર્શાવેલ છે. જુદી-જુદી શબ્દાવલીના માધ્યમથી એક જ વસ્તુને સંક્ષેપમાં કે વિસ્તારમાં બતાવવાની કળા બહુશ્રુત પુરુષોને આત્મસાત્ થયેલી હોય છે. તેમાં મતિવિભ્રમ કે

एतेन ¹“णाणे णिच्चब्भासो, कुणइ मणोधरणं विसुद्धिं च। नाणगुणमुणियसारो तो झाइ सुनिच्चलमईओ।।” (ध्या.श.३९) इति ध्यानशतकवचनमपि व्याख्यातम्, ज्ञानेन जीवाजीवाश्रितगुण-पर्यायपरमार्थावगमाद् ध्यानसम्भवस्य तद्वृत्तौ श्रीहरिभद्रसूरिभिः व्याख्यातत्वात्।

अधुना शुक्लध्यानाधिकारे ध्यानशतके तद्वृत्तौ च श्रीहरिभद्रसूरिभिः यदुक्तं तदुपदर्श्यते। तथाहि - ²“सविचारमत्थ-वज्जण-जोगंतरओ तयं पढमसुक्कं। होइ पुहुत्तवितक्कं सवियारमरागभावस्स।।” (ध्या.श. ७८) व्याख्या - “सवियारं = सह विचारेण वर्तते इति सविचारम्, विचारः = अर्थ-व्यञ्जन-योगसङ्क्रम इति। आह च - ‘अर्थ-व्यञ्जन-योगान्तरतः’ - अर्थः = द्रव्यं, व्यञ्जनं = शब्दः, योगः = मनःप्रभृतिः, एतदन्तरतः = एतावद्भेदेन सविचारम्, अर्थाद् व्यञ्जनं (सङ्क्रामति, व्यञ्जनाच्चाऽर्थ) सङ्क्रामतीति विभाषा, तकम् = एतत् प्रथमं शुक्लम् = आद्यं शुक्लं भवति, किं नामेत्यत आह - ‘पृथक्त्ववितर्कसविचारं’ पृथक्त्वेन = विरोधात्मासने कोऽर्थ अवकाश न्नी. आ वातनुं विज्ञ वायकवर्गे ध्यान राખવું.

◉ શુક્લધ્યાન : ધ્યાનશતકના પરિપ્રેક્ષમાં ◉

(एतेन.) “ज्ञाननो नित्य अत्यास मननी धारणाने = स्थिरताने કરે છે તથા મનની વિશુદ્ધિને કરે છે. તથા જ્ઞાન ગુણના પ્રભાવથી જેણે સમગ્ર વિશ્વમાં સારભૂત એવો વિશુદ્ધાત્માને જાણી લીધેલ છે તેવા સુનિશ્ચલપ્રજ્ઞાવાળા મહાત્મા (મનને વિષય-કષાયના ઉકરડામાં ભટકાવવાના બદલે) આત્મા-પરમાત્મા વગેરેનું ધ્યાન કરે છે” - આ પ્રમાણે ધ્યાનશતક ગ્રંથમાં જે જણાવેલ છે તેની વ્યાખ્યા = છણાવટ પણ ઉપર જણાવેલ બાબતથી થઈ જાય છે. કારણ કે જીવને અને અજીવને આશ્રયીને રહેલા ગુણ-પર્યાયોની સાચી જાણકારી મળવાથી ધ્યાન સંભવે છે. આમ ધ્યાનશતકવૃત્તિમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ વિવેચન કરેલ છે.

(अधुना.) હવે ધ્યાનશતકમાં તથા શ્રીહરિભદ્રસૂરિરચિત ધ્યાનશતકવૃત્તિમાં શુક્લધ્યાનના નિરૂપણ પ્રસંગે જે કહેલ છે, તે જ અહીં બતાવવામાં આવે છે. તે આ રીતે - ‘સૂત્રાર્થથી, સૂત્રથી અને યોગાન્તરથી જે સવિચાર = સંક્રમણશીલ ધ્યાન છે તે પ્રથમ શુક્લધ્યાન છે. રાગરહિત સાધુને આ પૃથક્ત્વવિતર્ક-સવિચાર શુક્લધ્યાન હોય છે.’ ધ્યાનશતકની ૭૮મી ગાથાનો આ અર્થ છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે. કે “વિચારની સાથે જે વર્તતું હોય તે સવિચાર કહેવાય. ‘વિચાર’ શબ્દનો અર્થ છે અર્થનો, શબ્દનો અને યોગનો સંક્રમ. અર્થાત્ એક સૂત્રમાંથી (શબ્દમાંથી) બીજા સૂત્રમાં જવું. એક અર્થમાંથી બીજા અર્થમાં જવું. એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં જવું. અથવા અર્થમાંથી સૂત્રમાં જવું. સૂત્રમાંથી અર્થમાં જવું. મનોયોગમાંથી વચનયોગમાં જવું. વચનયોગમાંથી કાયયોગમાં જવું. આ અર્થ-શબ્દ-યોગનો સંક્રમ કહેવાય. તથા આ ત્રિવિધ સંક્રમને વિચાર કહેવાય. આવા સંક્રમવાળું જે ધ્યાન હોય તે સવિચાર કહેવાય. અર્થ એટલે દ્રવ્ય કહેવાય. વ્યંજન = શબ્દ. યોગ = મન, વચન અને કાયા. આટલા ભેદથી સવિચાર શુક્લધ્યાન બને છે. જેમ કે અર્થથી શબ્દમાં જવું, શબ્દથી અર્થમાં જવું... ઇત્યાદિ વિભાગ સમજવો. આ પ્રથમ પ્રકારનું શુક્લધ્યાન છે. તેનું નામ પૃથક્ત્વવિતર્ક-સવિચાર

1. જ્ઞાને નિત્યાભ્યાસઃ, કરોતિ મનોધારણં વિશુદ્ધિં ચ! જ્ઞાનગુણજ્ઞાતસારઃ તતઃ ધ્યાયતિ સુનિશ્ચલમતિકઃ।। 2. સવિચારમર્થ-વ્યંજન-યોગાન્તરતઃ તત્કં પ્રથમશુક્લમ્। ભવતિ પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચારમરાગભાવસ્ય।।

ભેદેન, વિસ્તીર્ણભાવેનાન્યે, વિતર્કઃ = શ્રુતં યસ્મિન્ તત્તથા, કસ્યેદં ભવતીત્યત આહ - અરાગભાવસ્ય = રાગપરિણામરહિતસ્યેતિ ગાથાર્થઃ” (ધ્યા.શ.૭૮ વૃ.)।

¹“જં પુણ સુણિપ્પકંપં નિવાયસરણપ્પર્જવમિવ ચિત્તં। ઉપ્પાય-ટિઙ્-ભંગાહ્યાણમેગંમિ પજ્જાણે।।” (ધ્યા.શ.૭૯)

²“અવિચારમત્થ-વંજણ-જોગંતરઓ તયં વિતીયસુક્કં। પુવ્વગયસુયાલંબણમેગત્તવિતક્કમવિચારં।।” (ધ્યા.શ.૮૦)

વ્યાખ્યા - “યત્પુનઃ સુનિષ્પ્રકમ્પં = વિક્ષેપરહિતં નિવાતશરણપ્રવીપ ઇવ = નિર્ગતવાતગૃહૈકદેશસ્થદીપ ઇવ ચિત્તમ્ = અન્તઃકરણમ્, ક્વ ? = ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભઙ્ગાદીનામેકસ્મિન્ પર્યાયે” (ધ્યા.શ.૭૯ વૃ.)। તતઃ કિમત આહ - “અવિચારમ્ = અસંક્રમમ્, કુતઃ ? અર્થ-વ્યઙ્ગન-યોગાન્તરતઃ ઇતિ પૂર્વવત્, ત(ક)મેવંવિધં દ્વિતીયં

છે. પૃથક્ત્વથી = ભેદથી અથવા અન્યમતે પૃથક્ત્વથી = વિસ્તારથી, વિતર્ક = શ્રુત = આગમશાસ્ત્ર જેમાં હોય તેને પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર કહેવાય. ‘આવું શુક્લધ્યાન કોને હોય ?’ આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે રાગના પરિણામ વિનાના સાધુને આ શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ પ્રકાર હોય છે.”

☆ શું શુક્લધ્યાન પૂર્વધરને જ હોય ? ☆

પ્રશ્ન :- પ્રસ્તુત શુક્લધ્યાન પૂર્વઅંતર્ગત શ્રુતના અનુસારે થતું હોય છે. પૂર્વોમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ તથા તેના ભેદ-અભેદની મીમાંસા ઘણી વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મકોટિની હોય છે. તેથી તેના આધારે પૂર્વધર મહર્ષિ જ તે રીતે શુક્લધ્યાન કરી શકે છે. જેમને પૂર્વનો અભ્યાસ ન હોય તેવા જીવોને ધર્મધ્યાનની પ્રકૃષ્ટતાના બળથી તથા નિર્મળ અધ્યવસાયના બળથી ઉપલા ગુણસ્થાનકે ચઢી જવાના પ્રભાવે તત્કાલ જ્ઞાનાવરણકર્મનો તીવ્ર ક્ષયોપશમ પ્રગટે છે અને ‘પૂર્વ’ગત શ્રુતના પદાર્થોનો બોધ તેમને થાય છે. માટે તેઓ શબ્દથી પૂર્વના જ્ઞાતા ન હોવા છતાં અર્થથી પૂર્વજ્ઞાતા બનીને તેના આધારે શુક્લધ્યાન પર ચઢી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે પૂર્વધર હોય કે ન હોય છતાં શુક્લધ્યાનથી જ ક્ષપકશ્રેણીનો ઉપરોક્ત રીતે આરંભ થાય - આ પ્રમાણે અમુક પૂર્વાચાર્યોનો મત છે. અન્યમતે પૂર્વધર ન હોય તેવા જીવો ધર્મધ્યાનથી જ ક્ષપકશ્રેણિ માંડીને કેવળજ્ઞાન મેળવે છે.

(“જં પુણ.) શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ ધ્યાનશતકની ૭૮ + ૮૦ મી ગાથામાં આ પ્રમાણે બતાવેલ છે કે ‘વળી, ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને ભંગ = વ્યય વગેરે પર્યાયોમાંથી કોઈ પણ એક પર્યાયમાં જે ચિત્ત અત્યંત નિષ્પ્રકંપ રહે, પવનશૂન્યસ્થાનગત દીવાની જેમ, તે ચિત્ત અર્થ-સૂત્ર-યોગથી સંક્રમ = પરિવર્તન ન પામતું અવિચાર બને છે. આ શુક્લધ્યાનનો બીજો પ્રકાર છે. તેનું નામ એકત્વવિતર્ક-અવિચાર છે. પૂર્વગત શ્રુતનું તેમાં આલંબન હોય છે.’ આ બન્ને ગાથાની વ્યાખ્યામાં વધુ સ્પષ્ટતા કરતા શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે “ઉત્પાદ, પ્રૌવ્ય, વ્યય વગેરેમાંથી કોઈ પણ એક પર્યાયમાં ચિત્ત વિક્ષેપશૂન્ય અત્યંત સુનિશ્ચલ બનવું જોઈએ. જાણે પવન વિનાના બંધબારી-બારણાવાળા મકાનના એક ખૂણામાં રહેલ અત્યંત સ્થિર દીવો જોઈ લો. આવું ચિત્ત હોય તો શું થાય ? આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે આવું ચિત્ત સંક્રમશૂન્ય હોવાથી અવિચાર કહેવાય છે. એક સૂત્રમાંથી બીજા સૂત્રમાં કે અર્થમાં જવું અથવા એક અર્થમાંથી બીજા અર્થમાં કે સૂત્રમાં જવું. અથવા મનોયોગમાંથી વચનયોગ આદિમાં જવું તે સંક્રમ કહેવાય. આવું

1. યત્પુનઃ સુનિષ્પ્રકમ્પં નિવાતશરણપ્રવીપ ઇવ ચિત્તમ્। ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભઙ્ગાદીનામેકસ્મિન્ પર્યાયે।।

2. અવિચારમર્થ-વ્યઙ્ગન-યોગાન્તરતઃ તકં દ્વિતીયશુક્લમ્। પૂર્વગતશ્રુતાલંબનમેકત્વવિતર્કમવિચારમ્।।

તથા શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ભાવનાઈ 'સિદ્ધસમાપત્તિ' હોઈ. તે* તો શુક્લ ધ્યાનનું ફલ છઈ.*

શુક્લં ભવતિ, કિમભિધાનમિત્યત આહ - 'એકત્વવિતર્કમવિચારમ્' એકત્વેન = અભેદેન વિતર્કઃ = વ્યઙ્ગનરૂપોઽર્થરૂપો વા યસ્ય તત્તથા, इदमपि च पूर्वगतश्रुतानुસारेणैव ભવતિ, અવિચારાદિ પૂર્વવદિતિ" (ધ્યા.શ.૮૦ વૃ.)।

શુદ્ધદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભાવનયા તુ શુક્લધ્યાનફલરૂપા સિદ્ધસમાપત્તિઃ સિદ્ધસ્વરૂપતુલ્યતાપ્રાપ્તિલક્ષણા

ન થાય તો ચિત્ત અસંક્રમ = અવિચાર કહેવાય. આવા પ્રકારનું અત્યંત નિષ્પ્રકમ્પ ચિત્ત શુક્લધ્યાનનો બીજો પ્રકાર બને છે. તેનું નામ 'એકત્વવિતર્ક-અવિચાર' છે. ભેદભાવ વિના, ફેરફાર વિના, એકસ્વરૂપે, અવિચલસ્વરૂપે, અભિન્નરૂપે, એકાકારે શબ્દ અથવા અર્થ (= વિતર્ક) જે ધ્યાનમાં વણાયેલ હોય તે એકત્વવિતર્ક કહેવાય. સંક્રમશૂન્ય હોવાથી તે અવિચાર કહેવાય છે. આ બીજા પ્રકારના શુક્લધ્યાનમાં એકસ્વરૂપે જે શબ્દ કે અર્થ ચિત્તમાં ભાસે છે તે પણ પૂર્વગત શ્રુત અનુસારે જ ભાસે છે."

➤ સ્થિર દીપકની ઉપમાનું રહસ્ય ➤

સ્પષ્ટતા :- આપણા ચિત્તમાં અધ્યવસાય પ્રતિક્ષણ બદલાતા હોય છે. સામાન્યથી બાહ્ય વિષય બદલાય એટલે તેના નિમિત્તે ચિત્તના અધ્યવસાય બદલાય છે. બાહ્ય વિષય ન બદલાય તો પણ ચિત્તમાં અધ્યવસાય તો બદલાય જ છે. પણ ચિત્તવૃત્તિનો વિષય બદલાય નહિ તો અધ્યવસાયધારા એકસરખી એકાકારે પ્રવહમાન રહે છે. ધ્યાનમાં અધ્યવસાય = અંતઃકરણનો પરિણામ બદલાવા છતાં તે સમાનાકાર હોવાથી તે ચિત્ત સ્થિર કહેવાય છે. માટે શુક્લધ્યાનના બીજા ભેદમાં સ્થિર મેરુપર્વતના બદલે પવનશૂન્ય-સ્થાનસ્થિત દીવાનું ઉદાહરણ આપેલ છે. દીવાની જ્યોત પ્રતિક્ષણ બદલાય છે. પણ પવનશૂન્ય જગ્યામાં રહેલ દીવાની જ્યોત હાલક-રોલક થતી નથી. સમાનાકારે ઉત્પન્ન થતી નવી-નવી દીપજ્યોતનો આકાર બદલાતો ન હોવાથી તે દીપજ્યોત સ્થિર કહેવાય છે. સ્થિર દીપજ્યોતની જેમ સ્થિર-સમાનાકાર ચિત્તવૃત્તિ શુક્લધ્યાનના બીજા પ્રકાર સ્વરૂપે ગણાય છે. ચિત્તની વૃત્તિ અને ચિત્ત વચ્ચે અભેદ ઉપચાર કરી ધ્યાનશતકમાં સ્થિર ચિત્તને શુક્લધ્યાનના બીજા પ્રકારસ્વરૂપે જણાવેલ છે. પૂર્વધર મહર્ષિ જ પૂર્વગતશ્રુતના એક જ શબ્દને કે એક જ અર્થને લક્ષગત કરી દ્રવ્યના ઉત્પાદ વગેરે પર્યાયોમાંથી એક જ પર્યાયમાં મનને અથવા વચનને કે કાયાને જોડી રાખે તે શુક્લધ્યાનનો બીજો પ્રકાર સમજવો. દ્રવ્ય ન બદલે, પર્યાય ન બદલે, પકડેલ શબ્દ કે અર્થ ન બદલે, સ્વીકૃત મન-વચન-કાયાનો યોગ ન બદલે તે રીતે પૂર્વગત શ્રુતજ્ઞાનના બળથી ચિત્તવૃત્તિને એકાકાર પ્રવાહિત રાખીને પૂર્વધર મહાત્માઓ શુક્લધ્યાનના બીજા પ્રકારને આરાધે છે. શુક્લધ્યાનના પ્રથમ પ્રકારમાં એક દ્રવ્યમાંથી બીજા દ્રવ્યમાં, એક પર્યાયમાંથી બીજા પર્યાયમાં, એક શબ્દમાંથી બીજા શબ્દમાં કે અર્થમાં, એક અર્થમાંથી બીજા અર્થમાં કે શબ્દમાં, મન-વચન-કાયાના યોગની અંદર પણ એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં પરિવર્તન વિવેકપૂર્વક ચાલુ હોય છે.

✧ સિદ્ધસમાપત્તિ : શુક્લધ્યાનફળ ✧

(શુદ્ધ.) વળી, શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની ભાવનાથી શુક્લધ્યાનના ફળસ્વરૂપ સિદ્ધસમાપત્તિ થાય છે. સિદ્ધ ભગવંત સમાન સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એટલે સિદ્ધસમાપત્તિ કહેવાય. તે કેવલજ્ઞાનને તાત્કાલિક

પ્રવચનસારેऽપ્યુક્તમ્ - ^૧જો જાણદિ અરિહંતે દબ્બત્ત-ગુણત્ત-પજ્જયત્તેહિં ।

સો જાણદિ ^૨અપ્પાણં મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયં ।। (પ્ર.સા.૧.૮૦)

કૈવલ્યોપધાયિકા ભવતિ । તદુક્તં પ્રવચનસારે કુન્દકુન્દસ્વામિનાઽપિ “^૧જો જાણદિ અરિહંતં દબ્બત્ત-ગુણત્ત-પજ્જયત્તેહિં । સો જાણદિ અપ્પાણં મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયં ।।” (પ્ર.સા. ૧/૮૦) ઇતિ । જયસેનાચાર્યકૃતા તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ “જો જાણદિ અરિહંતં = યઃ કર્તા જાનાતિ, કમ્ ? અરિહન્તં, કૈઃ કૃત્વા ? દબ્બત્ત-ગુણત્ત-પજ્જયત્તેહિં = દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ-પર્યાયત્વૈઃ, સો જાણદિ અપ્પાણં = સ પુરુષોઽર્હત્પરિજ્ઞાનાત્પશ્ચાદાત્માનં જાનાતિ, મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયં = તત આત્મપરિજ્ઞાનાત્તસ્ય મોહો = દર્શનમોહો લયં = વિનાશં = ક્ષયં યાતીતિ । તદ્વથા - કેવલજ્ઞાનાદયો વિશેષગુણાઃ, અસ્તિત્વાદયઃ સામાન્યગુણાઃ, પરમૌદારિકશરીરાઽઽકારેણ યદાત્મ-પ્રદેશાનામવસ્થાનં સ વ્યજ્જનપર્યાયઃ, અગુરુલઘુગુણષડ્વૃદ્ધિહાનિરૂપેણ પ્રતિક્ષણં પ્રવર્તમાના અર્થપર્યાયાઃ, એવંલક્ષણ-ગુણપર્યાયાધારભૂતમમૂર્તમસંઘ્ચાતપ્રદેશં શુદ્ધચૈતન્યાઽન્વયરૂપં દ્રવ્યં ચેતિ ।

ઇત્યમ્ભૂતં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપં પૂર્વમર્હદભિધાને પરમાત્મનિ જ્ઞાત્વા પશ્ચાન્નિશ્ચયનયેન તદેવાઽઽગમસાર-પદભૂતયાઽધ્યાત્મભાષયા નિજશુદ્ધાત્મભાવનાભિમુખરૂપેણ સવિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન તથૈવાઽઽગમભાષયાઽધઃ-

પ્રગટાવનાર છે. તેથી જ પ્રવચનસાર ગ્રંથમાં કુંદકુંદસ્વામી નામના દિગંબરાચાર્ય પણ જણાવે છે કે “જે દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ-પર્યાયત્વથી અરિહંતને જાણે છે તે પોતાના આત્માને જાણે છે. તથા તેનો મોહ નાશ પામે છે.” જયસેન નામના દિગંબરાચાર્ય ઉપરોક્ત ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવે છે કે “જે સાધક આત્મા અરિહંત પરમાત્માને દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને પર્યાયત્વથી જાણે છે તે સાધક પુરુષ અરિહંતને બરાબર જાણ્યા બાદ પોતાના આત્માને સારી રીતે જાણે છે. આત્મસ્વરૂપની વ્યવસ્થિત જાણકારી મળવાથી તે સાધક પુરુષનો મોહ = દર્શનમોહનીય કર્મ ક્ષય પામે છે. અરિહંત પરમાત્માની જાણકારી આ રીતે મેળવવાની કે - કેવલજ્ઞાન વગેરે અરિહંત પરમાત્માના વિશેષ ગુણો છે. અસ્તિત્વ વગેરે સામાન્ય ગુણો છે. પરમૌદારિકશરીરના આકારે આત્મપ્રદેશોનું જે અવસ્થાન છે તે વ્યંજનપર્યાય છે. અગુરુલઘુ ગુણની છ પ્રકારની હાનિ-વૃદ્ધિ સ્વરૂપે પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ સ્વભાવે વર્તતા પર્યાય તે અર્થપર્યાય સમજવા. આવા પ્રકારના સામાન્ય-વિશેષ ગુણો તથા વ્યંજન-અર્થ પર્યાયોના આધારભૂત જે પરમાત્મદ્રવ્ય છે તે અમૂર્ત છે, અસંખ્યપ્રદેશાત્મક છે, શુદ્ધચૈતન્યના અન્વયસ્વરૂપ છે.

✽ નિશ્ચયથી આત્મા એ જ પરમાત્મા ✽

(ઇત્ય.) આ પ્રમાણે અરિહંત પરમાત્માનું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાત્મક સ્વરૂપ સૌપ્રથમ જાણીને ત્યાર બાદ નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી તે જ સ્વરૂપને સાધક પોતાના આત્મામાં જોડે છે. તે અરિહંત પરમાત્માના સ્વરૂપનું પોતાના આત્મામાં અનુસંધાન કરવાની પણ અનેક ચોક્કસ પદ્ધતિ છે. જેમ કે (૧) આગમના સારભૂત પદોથી ગર્ભિત સ્વરૂપવાળી અધ્યાત્મભાષા = આધ્યાત્મિક પરિભાષા અનુસારે અરિહંતના સ્વરૂપને પોતાના આત્મામાં જોડી શકાય. (૨) પોતાના શુદ્ધ આત્માની ભાવનાને અભિમુખ એવા સવિકલ્પાત્મક સ્વસંવેદનજ્ઞાનથી પરમાત્મસ્વરૂપને સ્વાત્મામાં જોડી શકાય. (૩) તે જ રીતે આગમની

તે માટઈ એહ જ દ્રવ્યાનુયોગ આદરો = 'સેવો'.

પ્રવૃત્તિકરણાપૂર્વકરણાનિવૃત્તિકરણસંજ્ઞદર્શનમોહક્ષપણસમર્થપરિણામવિશેષબલેન પશ્ચાદાત્મનિ યોજયતિ । તદનન્તરમવિકલ્પસ્વરૂપે પ્રાપ્તે યથા પર્યાયસ્થાનીયમુક્તાફલાનિ ગુણસ્થાનીયં ધવલત્વં ચાભેદનયેન હાર એવ । તથા પૂર્વોક્તદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયા અભેદનયેનાત્મેવેતિ ભાવયતો દર્શનમોહાઽન્ધકારઃ પ્રતીયતે इति ભાવાર્થઃ" (પ્ર.સા. તા.વૃ. ૧/૮૦) । અધઃપ્રવૃત્તિકરણં શ્વેતામ્બરામ્નાયે યથાપ્રવૃત્તિકરણમ્ અનાભોગકરણં ચોચ્યતે इति બૃહત્કલ્પભાષ્યતઃ(ગા.૧૭) બોધ્યમ્ ।

एकादशशाखायां सामान्य-विशेषगुणाः चतुर्दशशाखायाञ्च व्यज्जनाऽर्थपर्याया दर्शयिष्यन्त इत्यवधेयम् ।

तस्मात् कारणाद् इमं = द्रव्यानुयोगम् एव सेवध्वम् ।

પરિભાષા મુજબ વિચારીએ તો દર્શન મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરવામાં સમર્થ એવા આત્મપરિણામવિશેષ-સ્વરૂપ અધઃપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ નામના ત્રણ કરણના બળથી પરમાત્મસ્વરૂપને સાધક સ્વાત્મામાં જોડે છે. 'હું અરિહંતસ્વરૂપ જ છું' - આ રીતે, દ્રવ્યાર્થિકનયની મર્યાદામાં રહીને, અરિહંત વીતરાગ પરમાત્માના સ્વરૂપનું સ્વાત્મામાં અનુસંધાન કર્યા બાદ નિર્વિકલ્પ-સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં દર્શનમોહનીય = મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મસ્વરૂપ અંધકાર દૂર થાય છે. આનું કારણ એ છે કે 'જેમ પર્યાયસ્વરૂપ મોતીઓ અને ગુણ સ્વરૂપ ઉજ્જવળતા અભેદનયથી = દ્રવ્યાર્થનયથી હાર જ છે તેમ ઉપરોક્ત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો પણ દ્રવ્યાર્થનયથી = અભેદનયથી આત્મા જ છે' - આ પ્રમાણેની ભાવનાને તે સાધક ભાવે છે. આ પ્રમાણે ગાથાનો ભાવાર્થ છે." અહીં દિગંબરમતે જે અધઃપ્રવૃત્તિકરણ કહેલ છે, તે શ્વેતાંબર આમ્નાયમાં 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' અને 'અનાભોગકરણ' કહેવાય છે. આ વાત બૃહત્કલ્પભાષ્યથી જાણવી.

(एका.) ११मी शाखायां सामान्य-विशेषगुणानुं स्वरूप समजववामां आवशे. तथा १४मी शाखायां व्यंजनपर्यायानुं अने अर्थपर्यायानुं स्वरूप दर्शववामां आवशे. आ वात वायकवर्गे प्यालमां राभवी.

✽ પ્રવચનસાર ગ્રંથનું તાત્પર્ય ✽

સારાંશ :- પ્રવચનસાર ગ્રંથનું તાત્પર્ય એ છે કે 'સામાન્ય-વિશેષ ગુણ અને અર્થ-વ્યંજન પર્યાય - આ બન્નેના આધારભૂત શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યાત્મક અરિહંત પરમાત્મા જેવું જ મારું સ્વરૂપ છે' - આ પ્રમાણે દઢ ભાવના = ધ્યાન કરવાથી સમકિતી એવો સાધક આત્મા ભગવતુલ્યતાને = ભગવત્સ્વરૂપ-તુલ્યસ્વરૂપને સંપ્રાપ્ત કરે છે. આ જ સિદ્ધસમાપત્તિ કહેવાય છે. તેથી શુદ્ધ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની મીમાંસા-ભાવના સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલન કાલાન્તરે શુક્લધ્યાન દ્વારા સિદ્ધસ્વરૂપતુલ્યતાને સાધક આત્મામાં પ્રગટાવે છે. 'અધઃપ્રવૃત્તિકરણ' શબ્દ દિગંબર સમ્પ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેના સ્થાને શ્વેતાંબર સમ્પ્રદાય મુજબ 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપરના બે કરણોની પૂર્વે નીચલી અવસ્થામાં પ્રવૃત્ત હોવાથી અધઃપ્રવૃત્તિકરણ નામની સંભાવના છે.

(तस्मात्.) सिद्धसमापत्तिसाधक एवा शुक्लध्यानने प्राप्त करावनार होवाना कारणे द्रव्यानुयोगनुं तमे सहु परिशीलन करो.

▶...◀ ચિદ્વ્યયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૮+૧૩)+આ.(૧)માં છે.

પણિ 'અતિપરિણામી થઈ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીના મતમાં પિસી શ્રી 'સદ્ગુરુ (વિણ=) વિના સ્વમતિકલ્પનાઈ બૂલા (મત=) મ (ફિરો=) ફિરસ્યો.* 'સર્વનયજ્ઞ ગુરુ કહિં તિમ વિચારસ્યો.' ॥૧/૬॥

ન ચૈવં ક્રિયોપસર્જનભાવેન જ્ઞાનપ્રાધાન્યાર્પણે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિમતમેવાડ્ગીક્રિયતામિતિ **વાચ્યમ્**,

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિમતસ્વીકારે ગુરુ-શિષ્યભાવ-ગુરુવિનય-તપ:-સ્વાધ્યાયાદ્યૌત્સર્ગિકાઽઽચારાઽશ્રદ્ધાનેન અતિપરિણામિત્વસિદ્ધ્યાપત્તે:। તસ્માદ્ અતિપરિણામીભૂય જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિમતં પ્રવિશ્ય ગુરું = સર્વનય-મર્મજ્ઞં સદ્ગુરું વિના સ્વમતિકલ્પનયા મા ભવે ભ્રમત। યથા સર્વનયમર્મજ્ઞ: અશઠ: સદ્ગુરુ: પ્રતિપાદયતિ આજ્ઞાપયતિ ચ તથા વિમૃશત કુરુત ચેત્યુપદેશ:।

જ્ઞાન :- (ન ચૈ.) જો આ રીતે ચરણ-કરણાનુયોગમાં દર્શાવેલ ધર્મક્રિયાને ગૌણ કરીને જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે તો તેના કરતાં બહેતર છે કે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીનો મત જ સ્વીકારી લો. જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી યોગાચાર નામના બૌદ્ધ જ્ઞાનને જ પારમાર્થિક માને છે, મુખ્ય માને છે. તેથી દ્રવ્યાનુયોગને મહત્ત્વ આપવા કરતાં જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીનો મત જ તમે શા માટે સ્વીકારતા નથી ?

જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી અતિપરિણામી

જ્ઞાન :- (જ્ઞાના.) જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધ વિદ્વાનો જ્ઞાન સિવાય બીજી ચીજને સ્વીકારતા જ નથી. 'જ્ઞાન જ સત્ય, જગત્ મિથ્યા' - આ તેમનો આગવો સિદ્ધાન્ત છે. માટે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીનો મત સ્વીકારવામાં આવે તો ગુરુ-શિષ્ય તરીકેનો સંબંધ, ગુરુવિનય, તપ, સ્વાધ્યાય આદિ ઔત્સર્ગિક આચારમાર્ગ પ્રત્યે શ્રદ્ધા જ ન જાગે. કારણ કે જ્ઞાન સિવાય બધું જ મિથ્યા હોવાથી કોણ ગુરુ અને કોણ શિષ્ય? તાત્ત્વિક ગુરુ જ કોઈ ન હોય તો વિનય કોનો કરવાનો ? આથી જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિમતના સ્વીકારમાં મોક્ષમાર્ગના ઔત્સર્ગિક આચારો પાળવાની જીવની શ્રદ્ધા ખતમ થવાથી અવિનય, ઉદ્દતાઈ વગેરે ભાવોમાં અટવાઈને જીવ અતિપરિણામી સાબિત થવાની સમસ્યા ઉભી થશે. આવું થાય તો જીવ મોક્ષમાર્ગથી જ ભ્રષ્ટ થઈ જાય. માટે માત્ર જ્ઞાનને આદરી, ધર્મક્રિયાને અર્થહીન સમજીને છોડી દઈ અતિપરિણામી બની, જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીમતમાં પ્રવેશ કરીને, સર્વનયમર્મજ્ઞ એવા સદ્ગુરુને છોડી, સ્વમતિકલ્પનાથી તમે સંસારમાં ભટકતા નહિ. પરંતુ સર્વ નયના મર્મને જાણનારા અશઠ સદ્ગુરુ ભગવંત જે પ્રમાણે તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે કે આજ્ઞા કરે તે જ પ્રમાણે વિચારજો અને આજ્ઞાપાલન કરજો - એવો અહીં ઉપદેશ અપાય છે.

‡ અતિપરિણામી, અપરિણામી, પરિણામી જીવની ઓળખ ‡

જ્ઞાન :- અતિપરિણામી = ઉત્સર્ગના સ્થાનમાં પણ અપવાદને આચરે. ઔત્સર્ગિક આચારમાર્ગની શ્રદ્ધા જ ન કરે પણ યથેચ્છપણે-ઉન્મર્ત્તે પ્રવર્તે તેવા જીવોને અતિપરિણામી કહેવાય. અપરિણામી જીવ માત્ર ઉત્સર્ગની જ શ્રદ્ધા કરે છે. તેથી કહી શકાય કે અપરિણામી જીવ આવશ્યક અપવાદના સ્થાનમાં પણ ઉત્સર્ગને જ પકડી રાખે છે. 'અપવાદના સ્થાનમાં અપવાદ પણ માર્ગ છે' - તેવી શ્રદ્ધા ન કરનારા જીવો અપરિણામી કહેવાય. પરિણામી = અપવાદના સ્થાનમાં જયણાપૂર્વક અપવાદ અને ઉત્સર્ગના સ્થાનમાં ઉત્સર્ગ વિવેકપૂર્વક બતાવે અને આચરે. જ્ઞાનાદ્વૈતવાદીના મત મુજબ જ્ઞાન સિવાય ક્રિયા-આચાર

▶...◀ ચિદ્વ્યવસ્થાવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. +કો. (૯+૧૩)+આ. (૧)માં છે. ★ ફિરસ્યો = ભટકશો - આધારગ્રંથ-ગુર્જરસાવલી પ્રકા. ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, બરોડા.

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - ઉપદર્શિતસમ્મતિતર્ક-ભગવતીસૂત્ર-સ્થાનાઙ્ગસૂત્ર-સમવાયાઙ્ગસૂત્ર-ધ્યાનશતકાદિવ્યાખ્યાવિલોકનત્ત્વં જ્ઞાયતે યદુત્ત્વં સ્વાત્મદ્રવ્યાધિકરણકમુક્તિપર્યાયોત્પાદ-સંસારપર્યાયવ્યય-શુદ્ધાત્મદ્રવ્યત્વપ્રકારકદ્વૌવ્યબોધકારકાઽઽગમિકપદાદૌ એકાગ્રતયા મનો-વાક્-કાયાઃ પ્રયોજનીયાઃ ।
 इत्थं शुक्लध्यानप्रथमपादपरिपाकतः सांसारिकपर्यायौदासीन्येन शुक्लध्यानद्वितीयपादस्थैर्यतः क्षपक-
 श्रेण्यारोहणद्वारा घातिकर्माणि समुन्मूल्य केवलज्ञानं शीघ्रतया आविर्भावनीयम् । एकस्मिन् आगमिकपदादौ
 मनःप्रभृतिस्थैर्यविरहे आगमिकपदाद् अन्यत्र आध्यात्मिकपदार्थं चित्तं स्थापनीयं ततः पुनः तत्र ।
 एवमपि चित्तस्थैर्यविघटने तादृशागमિકपदोच्चारणे एकाग्रतया वचोयोगः श्रुतबलेन योज्यः । केवल-
 वचोयोगस्थैर्यविघटने तु कराग्रादिना सङ्ख्याननियमनपूर्वं तादृશપદોच्ચારણ-સ્મરણાદિકમ્ એકાગ્રકાય
 -વાગ્-મનોયોગૈઃ કર્તવ્યમ્ । કાયપરિશ્રમે પુનઃ આધ્યાત્મિકપદાર્થાદિસ્મરણે ચિત્તં વિનિયોજ્યમ્ ।

આદિ કોઈ પણ ચીજ દુનિયામાં વાસ્તવિક છે જ નહિ. ગુરુ, શિષ્ય, સંસાર, મોક્ષ, સદ્ગતિ, દુર્ગતિ, પુણ્ય, પાપ વગેરે કોઈ ચીજ આ વિશ્વમાં તાત્વિક છે જ નહિ. તેથી તેમના મતે મોક્ષસાધના કરવાની વાસ્તવમાં જરૂર પડે જ નહિ. આવું માનવાથી સાધનામાર્ગના ઔત્સર્ગિક આચારોમાં તેવા જીવને રુચિ-શ્રદ્ધા-લાગણી જન્મે જ નહીં. સાધનાના ઉત્સર્ગમાર્ગમાં અતિપરિણામી જીવને શ્રદ્ધા જ નથી હોતી. તેથી તેવો અતિપરિણામી જીવ જ્ઞાનાદૈતવાદીના મતને અનુસરનારો થઈ ગુરુ-ગુરુવિનય-ગુરુસમર્પણ વગેરે છોડી બેસે છે. ભવાટવીમાં ઘણું ભ્રમણ કરવા છતાં તેવા જીવનો ઉદ્ધાર થતો નથી. માટે સર્વનયના મર્મને જાણનારા સદ્ગુરુને સમર્પિત થવાની વાત ઉપર ગ્રંથકારશ્રીએ ભાર આપેલ છે.

✽ ધ્યાન, ધ્યાનધારા, ધ્યાનાન્તરિકાને ઓળખીએ ✽

સમ્મતિતર્ક, ભગવતીસૂત્ર, ઠાણાંગજી, સમવાયાંગજી, ધ્યાનશતક આદિ ગ્રંથોની વ્યાખ્યાનું તાત્પર્ય પ્રસ્તુતમાં એ રીતે સમજી શકાય તેમ છે કે સ્વઆત્મદ્રવ્યમાં મુક્તિપર્યાયની ઉત્પત્તિ, સંસારપર્યાયનો વિનાશ અને શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યત્વસ્વરૂપે દ્વૌવ્ય - આ ત્રણેયને દર્શાવનારા આગમિક પદમાં કે પદાર્થમાં મન-વચન-કાયાને એકાગ્રપણે જોડી રાખવાનો પ્રામાણિકપણે પુરુષાર્થ કરવો. આ રીતે શુક્લધ્યાનના પ્રથમ ભેદને પરિપક્વ બનાવીને સાંસારિક ભાવોથી ઉદાસીન બનીને, શુક્લધ્યાનના બીજા પ્રકારમાં સ્થિર બની, ક્ષપકશ્રેણિ માંડી ઘાતિકર્મનો ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન વહેલી તકે પ્રાપ્ત કરી લેવું. જો ઉપરોક્ત રીતે એક જ આગમિક પદમાં કે પદાર્થમાં મન-વચન-કાયા સ્થિર ન રહી શકે તો તેવા આગમિક પદમાંથી આધ્યાત્મિક પદાર્થમાં જવું, પદાર્થમાંથી પદમાં જવું. તેમાં પણ મન લાંબો સમય સ્થિર ન રહે તો આધ્યાત્મિક પદાર્થમાંથી મનને ખસેડી તે આધ્યાત્મિક પદાર્થના દર્શક આગમિક પદને રટવામાં વચન યોગને એકાગ્રપણે શ્રુતજ્ઞાનના બળથી જોડી રાખવો. એકલા વચનયોગની સ્થિરતા લાંબો સમય ન ટકે તો આંગળીના વેઢા ઉપર અંગુઠાને ફેરવતા રહી સંખ્યાની ગણતરી કરવા પૂર્વક તે - તે પદોને જીભથી રટવામાં કે મનથી યાદ કરવામાં એકાગ્ર બનવું. હાથ થાકે તો એકલા મનથી ફરી એક વાર તે તે આધ્યાત્મિક પદાર્થમાં લીન બનવા પ્રયત્ન કરવો.

ઇત્યં સામ્પ્રતમપિ આત્માર્થિના આગમબોધાનુસારેણ યથાશક્તિ ધ્યાનાભ્યાસે યતિતવ્યમ્ । તત્સુદૃઢ-સંસ્કારવશેન ભવાન્તરેऽપિ ચિત્તૈકાગ્ર્ય-પ્રસન્નતા-શાસ્ત્રબોધ-નિર્ભયતા-નિશ્ચલતા-દિવ્યપ્રજ્ઞા-વિચક્ષણતા-જ્ઞાનગર્ભવૈરાગ્ય-નિશ્ચિન્તતાદિગુણગ્રામઃ પ્રાદુર્ભવતિ । શુક્લધ્યાનઞ્ચ સુલભં ભવતિ । એતાદૃશાશયતઃ સમ્પ્રત્યપિ દ્રવ્યાનુયોગપરિશીલને વિવાદ-વિતંડાદિકર્દમપરિહારેણ આત્માર્થી દ્રુતં યોગ્યક્ષેત્ર-કાલાદિદ્વારા “સ્વસ્વરૂપાવસ્થાનં હિ મોક્ષઃ” (સ્યા.મ.૮/૪૮) ઇતિ સ્યાદ્વાદમંજરીદર્શિતં મોક્ષં પ્રાપ્ય પરમાનન્દભાગ્ ભવતીત્યવધેયમ્ ॥૧/૬॥

❧ ધ્યાનસંસ્કારનો પ્રભાવ ❧

(ઇત્યં.) આ રીતે વર્તમાનમાં પણ સાધક પુરુષોએ આગમબોધ મુજબ યથાશક્તિ આ રીતે ધ્યાનાભ્યાસમાં લીન બનવું જોઈએ. ધ્યાનાભ્યાસના સંસ્કાર બળવાન બનાવેલ હોય તો ભવાંતરમાં પણ મનની એકાગ્રતા, ચિત્તપ્રસન્નતા, શાસ્ત્રબોધ, દિવ્ય પ્રજ્ઞા, આત્માર્થીપણાને ટકાવવાની કોઠાસૂઝ, જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય, નિશ્ચિન્તતા, નિર્ભયતા, નિશ્ચલતા વગેરે સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા શુક્લધ્યાન સુલભ બને છે. સામ્પ્રત કાળે પણ આવા લક્ષ્યપૂર્વક દ્રવ્યાનુયોગનું વ્યાપક રીતે પરિશીલન થાય તો વાદ-વિવાદ-વિખવાદ-વિતંડાવાદના કાદવમાં અટવાયા વિના સાધક આત્મા બહુ ટૂંક સમયમાં યોગ્ય ક્ષેત્ર-કાળ વગેરે મેળવવા દ્વારા, સ્યાદ્વાદમંજરીમાં વર્ણવેલ, આત્મસ્વરૂપસ્થિતિસ્વરૂપ મોક્ષને મેળવીને પરમાનંદને માણી શકે. (૧/૬)

લખી રાખો ડાયરીમાં.....❧

- સાધનાની હદ સીમિત છે.

ઉપાસના અસીમ અને અનહદ છે.

- સાધના એટલે સદાચારની આબાદી.

દા.ત. કાર્તિક શેઠ.

ઉપાસના એટલે સદ્ગુણની આબાદી.

દા.ત. અનુપમા દેવી.

- સાધના ધોધતુલ્ય છે.

સાધનામાં નિર્ભયતા જરૂરી છે.

ઉપાસના ઘારા સમાન છે.

ઉપાસનામાં નમ્રતા આવશ્યક છે.

જ્ઞાન વિના ચારિત્રમાત્રે* જે સંતુષ્ટ થાઈ છઈ, તેહનઈ શિક્ષા કહઈ છઈ -

એહનો જેણઈ પામિઓ તાગ, ઓઘઈ એહનો જેહનઈ રાગ;

એહ બેહુ* વિન ત્રીજો નહીં સાધ*, ભામિઓ સમ્મતિ અરથ અગાધ ॥૧/૭॥ (૭)

“એહનો = દ્રવ્યાનુયોગનો* જેણઈ પુરુષે તાગ* પામિઓ. સમ્મતિ પ્રમુખ તર્કશાસ્ત્ર ભણીનઈ જે ગીતાર્થ થયા તેહ. *અથવા ઓઘઈ = સામાન્યપ્રકારઈ એહનો = દ્રવ્યાનુયોગનો જેહનઈ રાગ છઈ, તે ગીતાર્થનિશ્ચિત. એ બેહુ* વિના ત્રીજો પુરુષ અનેક કષ્ટ ક્રિયા કરે તો હિ પશિ તેહને સાધુ (નહી=)

જ્ઞાનં વિના ચારિત્રક્રિયામાત્રસન્તુષ્ટાન્ શિક્ષયતિ - ‘પારે’તિ ।

‘પારદૃશ્વા હિ યસ્તસ્ય યો વા તદોઘરાગવાન્ ।

તાભ્યાં વિના મુનિર્નાઽન્ય’ इत्युक्तं सम्मतौ बुधाः ॥૧/૭॥

પ્રકૃતે દળ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - બુધાઃ ! ‘યઃ તસ્ય પારદૃશ્વા, યો વા તદોઘરાગવાન્, તાભ્યાં વિના અન્યઃ ન હિ મુનિઃ’ इति सम्मतौ उक्तम् ॥૧/૭॥

યઃ સાધુઃ સમ્મતિતર્કપ્રમુખતર્કશાસ્ત્રમધીત્ય સમ્યક્ પરિભાવ્ય ચ તસ્ય = દ્રવ્યાનુયોગસ્ય પારદૃશ્વા = રહસ્યવેદી ગીતાર્થઃ સજ્જાતઃ યો વા તદોઘરાગવાન્ = દ્રવ્યાનુયોગસ્ય સામાન્યપ્રકારેણ અભિલાષી અગીતાર્થો ગીતાર્થનિશ્ચિતો ભવેત્ તાભ્યાં = ગીતાર્થ-તન્નિશ્ચિતાગીતાર્થાભ્યાં વિના અન્યઃ તૃતીયઃ નાનાકષ્ટક્રિયાકારી અપિ ન હિ = નૈવ મુનિઃ = સાધુઃ इत्युक्तं श्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिभिः

વિદ્યાર્થ : ધણા જીવો દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન મેળવવાના બદલે કે આગમિક જ્ઞાન સંપ્રાપ્ત કરવાના બદલે કેવળ ચારિત્રના બાહ્ય આચારો પાળવામાં જ ગળાડૂબ હોય છે. ફક્ત નિર્દોષ ગોચરી, લાંબા વિહાર, મલિનવસ્ત્રધારણ આદિ આચારોને પાળવામાં જ તેઓને ચારિત્રજીવનનો રસાસ્વાદ અનુભવાતો હોય છે. બહિરંગ કઠોર આચારોને પાળવામાં જ ચારિત્ર જીવનની સાર્થકતાને તેઓ અનુભવે છે. કેવળ બાહ્ય ચારિત્રાચાર પાળવામાં જ સંતુષ્ટ થનારા તેવા સાધકોને ગ્રંથકારશ્રી હિતશિક્ષા આપે છે કે :-

❖ સાધુના બે પ્રકાર : સંમતિતર્કવૃત્તિ ❖

વિદ્યાર્થ : હે પંડિતો ! જે દ્રવ્યાનુયોગનો પારગામી હોય છે અથવા જેને ઓઘથી દ્રવ્યાનુયોગનો અનુરાગ હોય છે તે બે પ્રકારના સાધક સિવાય ત્રીજો સાધુ નથી - એમ સંમતિતર્કમાં કહેલું છે. (૧/૭)

વિદ્યાર્થ : જે સાધુ સમ્મતિતર્ક વગેરે તર્કશાસ્ત્રોને ભણીને તથા સારી રીતે તેનું ભાવન-ચિંતન કરીને દ્રવ્યાનુયોગનો પારગામી = દ્રવ્યાનુયોગના રહસ્યાર્થનો જાણકાર = દ્રવ્યાનુયોગનો ગીતાર્થ થાય છે. અથવા ઓઘથી = સામાન્યથી દ્રવ્યાનુયોગનો અભિલાષી જે અગીતાર્થ સાધુ ગીતાર્થની નિશ્ચામાં

❖ પુસ્તકોમાં ‘માત્રિ’ પાઠ.કો.(૧૦+૧૧)નો પાઠ લીધો છે. ❖ પુસ્તકોમાં ‘બે’ પાઠ. કો.(૧૧+૧૩)નો પાઠ લીધો છે. ❖ કો.(૩+૬)માં ‘સાધુ’ પાઠ. ❖ સિ.+કો.(૮)માં ‘જેહ પુરુષે પાર પામિઓ’ પાઠ. ૬ પુસ્તકોમાં નથી, કો.(૧૩) + આ(૧)માં છે. ❖ તાગ = પાર, છેડો. આધારગ્રંથ- અખાની કાવ્યકૃતિઓ ખંડ-૨ + અખાના છપ્પા. ❖ પુસ્તકોમાં ‘તથા’ પાઠ. આ.(૧)નો પાઠ લીધો છે. ❖ ચિદ્વદ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૮+૧૩)+આ.(૧)નો પાઠ લીધો છે. પુસ્તકોમાં ‘...ત્રીજો સાધુ નહીં’ પાઠ છે.

ન કહીઈ^૧” એહવો અગાધ અર્થ (સમ્મતિ =) સમ્મતિવૃત્તિ^૨મધ્યે ભાષિઓ છઈ. તે માટઈ જ્ઞાન વિના નિશ્ચિતરૂપેણ સમ્મતૌ = અગાધાર્થપ્રતિપાદકે સમ્મતિતર્કે પ્રકરણે ઇતિ ભોઃ ! બુધાઃ! દ્રવ્યાનુયોગવિષયકં જ્ઞાનં વિના ચારિત્રં નૈવ ભવેત્ ।

યથોક્તં “^૧ચરણ-કરણપ્પહાણા...” (સ.ત.૩/૬૭) ઇતિ સમ્મતિતર્કગાથાયા વૃત્તૌ તર્કપઞ્ચાનનશ્રીઅભયદેવ-સૂરિભિઃ “યે યથોદિતચરણ-કરણપ્રરૂપણાઽઽસેવનદ્વારેણ પ્રધાનાદ્ આચાર્યાત્ સ્વસમય-પરસમયમુક્તવ્યાપારા ન ભવન્તિ ઇતિ નજોઽત્ર સમ્બન્ધાત્ તે ચરણ-કરણસ્ય સારં નિશ્ચયશુદ્ધં જ્ઞાનન્તિ એવ, ગુર્વાજ્ઞયા પ્રવૃત્તેઃ । ચરણગુણસ્થિતસ્ય સાધોઃ સર્વનયવિશુદ્ધતયા અભ્યુપગમાત્, “^૨તં સવ્વળયવિસુદ્ધં જં ચરણગુણદ્વિઓ સાહુ” (આવશ્યકનિર્યુક્તિ-૧૬૩૭) ઇત્યાદ્યાગમપ્રામાણ્યાત્ । અગીતાર્થસ્ય તુ સ્વતન્ત્રચરણ-કરણપ્રવૃત્તેઃ વ્રતાઘનુષ્ઠાનસ્ય વૈફલ્યમભ્યુપગમ્યત એવ “^૩ગીયત્થો ય વિહારો વીઓ ગીયત્થમીસઓ ભણિઓ” (ઓઘનિર્યુક્તિ-૧૨૨) ઇત્યાદ્યાગમપ્રામાણ્યાદ્” (સ.ત.૩/૬૭ વૃત્તિઃ) ઇતિ ।

રહે છે તે આ બે = ગીતાર્થ અને ગીતાર્થનિશ્ચિત વિના ત્રીજો કોઈ સાધુ નથી, ભલે ને તે કષ્ટદાયક વિવિધ સંયમચર્યાનું પાલન કરતો હોય - આ પ્રમાણે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજે અગાધઅર્થપ્રકાશક સમ્મતિતર્ક પ્રકરણમાં જણાવેલ છે. માટે હે પંડિતો ! દ્રવ્યાનુયોગસંબંધી જ્ઞાન વિના ચારિત્ર ન જ હોઈ શકે.

❖ સ્વચ્છંદી યતિવેશધારીની ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ ❖

(યથોક્તં.) સમ્મતિતર્કના ત્રીજા કાંડની (પાંચમો ભાગ) ૬૭મી ‘ચરણ-કરણપ્પહાણા...’ ગાથાની બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરતાં તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિવરે જણાવેલ છે કે “જે સાધુઓ શાસ્ત્રોક્ત ચારિત્રના મૂલગુણની અને ઉત્તરગુણની પ્રરૂપણા અને આચરણ દ્વારા મુખ્ય (= દ્રવ્યાનુયોગવેદી) આચાર્યની નિશ્રામાં રહેવાથી સ્વસમય અને પરસમયથી રહિત પ્રવૃત્તિવાળા નથી થતા તે સાધુઓ ચારિત્રના મૂલ-ઉત્તર ગુણના નિશ્ચયશુદ્ધ સારને જાણે જ છે. કેમ કે તેઓ ગુર્વાજ્ઞા અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરે છે. સમ્મતિતર્કની ઉપરોક્ત ગાથામાં રહેલ ‘જ’ (=નજ) શબ્દનો અન્વય ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં ‘ચરણ-કરણપ્પહાણા, જ સસમય-પરસમય-મુક્તવાવારા, ચરણકરણસ્સ ણિચ્છયમુદ્ધં સારં યાણંતિ’ આ રીતે કરવાથી ઉપરોક્ત અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુર્વાજ્ઞા અનુસારે ચારિત્ર તથા જ્ઞાન ગુણ - બન્નેમાં સંતુલનપૂર્વક અચલ રહેવાવાળા સાધુ સર્વનયવિશુદ્ધ = સર્વનયથી સાધુ તરીકે માન્ય છે. માટે જ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજીએ જણાવેલ છે કે ‘ચારિત્રમાં તથા ગુણ(જ્ઞાન)માં રહેવાવાળા સાધુ સર્વનયવિશુદ્ધ છે.’ આ આગમપ્રમાણ દ્વારા પણ ઉપરોક્ત ગાથાર્થનું સમર્થન થાય છે. સ્વચ્છંદ રીતે ચરણ-કરણમાં પ્રવૃત્તિ કરવાવાળા અગીતાર્થ સાધુના વ્રતાદિ અનુષ્ઠાનો નિષ્ફળરૂપે માન્ય છે જ. કેમ કે ઓઘનિર્યુક્તિકાર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી વગેરે શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલ છે કે ‘સ્વયં ગીતાર્થ થઈને શિષ્યપરિવાર સાથે વિહાર કરે અથવા સ્વયં અગીતાર્થ હોય તો ગીતાર્થની નિશ્રામાં રહીને વિહાર કરે. આ બે પદ્ધતિએ વિહાર કરવાની શાસ્ત્રકારોએ રજા આપી છે.’ - આ અર્થને બતાવનાર ‘ગીયત્થો...’ ઇત્યાદિ આગમપ્રમાણથી અગીતાર્થ સ્વચ્છંદવિહારી સાધુના તપ

▶...૧ ચિદ્વ્યયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો. (૮+૧૩) + આ. (૧) નો પાઠ લીધો છે. પુસ્તકોમાં ‘...ત્રીજો સાધુ નહી’ પાઠ છે. ❖ પુસ્તકોમાં ‘વૃત્તિ’ પદ નથી. કો. (૮+૧૩) + સિ. માં છે. ૧. ચરણ-કરણપ્રધાનાઃ.... ૨. ‘તત્ સર્વનયવિશુદ્ધં યત્ ચરણગુણસ્થિતઃ સાધુઃ’ ૩. ગીતાર્થસ્વ વિહારો દ્વિતીયો ગીતાર્થમિશ્રકો ભણિતઃ ।

ચારિત્ર જ ન હોઈ. ઉક્તં ચ - “^૧ગીયત્થો ય વિહારો બીઓ ગીયત્થમીસઓ ભણિઓ।

एत्तो तइयविहारो नाणुण्णाओ *जिणवरहेहिं।।” (ઓઘનિર્યુક્તિ-૧૨૨)

‘ગીયત્થો...’ इति गाथा तु सम्पूर्णा ^१“गियत्थो य विहारो बीओ गीयत्थमीसओ भणिओ। एत्तो तइयविहारो नाणुजाओ जिणवरहेहिं।।” (ओ.नि.१२२, व्य.सू.भा.२/२१, बृ.क.भा.६८८, पञ्चा.१९/३२, १४/२०, प.व.११८०, प्र.सारो.७७०) इत्येवम् ओघनिर्युक्तौ, व्यवहारसूत्रभाष्ये, बृहत्कल्पभाष्ये, पञ्चाशके, पञ्चवस्तुके प्रवचनसारोद्धारे च साम्प्रतमुपलभ्यत इत्यवधेयम्। प्रथमो गीतार्थानां विहारः = स्वशिष्यादिभिः सह विहरणमुक्तम्। द्वितीयो विहारः गीतार्थमिश्रकः। इतः तृतीयो विहारो नानुज्ञातः जिनवरैरिति तदर्थः।

-જપ-વ્રત વગેરેને નિષ્ફળ જ માનવા જોઈએ.”

✽ ગીતાર્થનિશ્રાનું ફળ જાણીએ ✽

■ :- સ્વસમય = જૈનદર્શન તથા પરસમય = જૈનેતરદર્શન - આ બન્નેના સિદ્ધાન્તોને જાણનારા ગીતાર્થ આચાર્ય ભગવંતની નિશ્રામાં રહેવાનું ફળ એ છે કે ચારિત્રના મૂળ-ઉત્તર ગુણને યથાવસ્થિત રીતે જાણવા તથા શક્તિ ધુપાવ્યા વિના આચરવા. દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાતા સાક્ષાત્ સ્વ-પરદર્શનસિદ્ધાન્તની યથોચિત મર્યાદામાં રહેનાર છે. તેમની નિશ્રામાં રહેલા ‘ગુરુની ઈચ્છા-આજ્ઞા મુજબ જીવશું તો આપણને પણ તેઓ ભવિષ્યમાં દ્રવ્યાનુયોગ ભણાવશે’ - આવા ભાવવાળા અગીતાર્થ સાધુઓ પણ આચાર્યના અનુશાસન દ્વારા સ્વ-પરસમયની યથોચિત મર્યાદામાં રહેનારા છે. માટે ગીતાર્થ આચાર્ય અને આચાર્યનિશ્રાવર્તી અગીતાર્થ સાધુઓ સ્વ-પરસમયવ્યાપારશૂન્ય નથી. માટે તે બન્ને જ ચરણ-કરણના નૈશ્વર્યિક પરમાર્થને સારી રીતે જાણે છે, સ્વચ્છંદવિહારી નહિ. આ મુજબ સંમતિવૃત્તિમાં બીજા પ્રકારનું અર્થઘટન કરીને અભયદેવસૂરિજીએ ‘દ્રવ્યાનુયોગના પારગામી અને તેના આશ્રિત ઓઘથી દ્રવ્યાનુયોગના રાગવાળા અગીતાર્થ - આ બે જ સાધુ છે’ - એવું સૂચિત કરેલ છે. ‘ચરણ-કરણપ્પહાણા...’ આ સંમતિતર્કની ગાથાનું અર્થઘટન અભયદેવસૂરિજીએ પહેલાં જે શૈલીથી કરેલ છે, તે આ શાખામાં બીજા શ્લોકના વ્યાખ્યાર્થમાં બતાવેલ છે. જિજ્ઞાસુઓ ત્યાં દષ્ટિપાત કરી શકે છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫-૧૬)

(ગીયત્થો.) તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે સંમતિતર્કની ‘ચરણ-કરણપ્પહાણા’ ગાથાની વ્યાખ્યામાં સાક્ષીપાઠરૂપે જે ‘ગીયત્થો...’ આ ગાથા અડધી આપેલ છે તે ગાથા સંપૂર્ણપણે ઓઘનિર્યુક્તિ, વ્યવહારસૂત્રભાષ્ય, બૃહત્કલ્પભાષ્ય, પંચાશક, પંચવસ્તુક, પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથમાં વર્તમાનકાળે ઉપલબ્ધ થાય છે - આ વાત વાચકવર્ગે ખ્યાલમાં રાખવી. આખી ગાથાનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે ‘સૌપ્રથમ ગીતાર્થ મહાત્માઓને પોતાના શિષ્યો વગેરેની સાથે વિહાર કરવાની રજા આપવામાં આવેલ છે. તથા બીજો વિહાર ગીતાર્થનિશ્રિત કહેવાયેલ છે. આ બે પ્રકારના વિહાર સિવાય ત્રીજા કોઈ પ્રકારે વિહાર કરવાની જિનેશ્વર ભગવંતોએ સંમતિ આપેલ નથી.’

★ કો.(૭)માં ‘જિણવરહેહિં’ પાઠ.

1. ગીતાર્થઃ ચ વિહારઃ દ્વિતીયઃ ગીતાર્થમિશ્રકઃ ભણિતઃ। इतः तृतीयविहारः नानुज्ञातः जिनवरैः।

એટલો વિશેષ - જે *ક્રિયાવ્યવહારસાધુ* ચરણકરણાનુયોગદર્ષિ નિશીથ-કલ્પ-વ્યવહાર-દૃષ્ટિવાદાધ્યયનઈ જઘન્ય-મધ્યમોત્કૃષ્ટ ગીતાર્થ જાણવા. દ્રવ્યાનુયોગદર્ષિ તે સમ્મત્યાદિ તર્કશાસ્ત્રપારગામી જ ગીતાર્થ જાણવો. તેહની નિશ્રાઈ જ અગીતાર્થનઈ ચારિત્ર કહેવું. ॥૧/૭॥

ગીતાર્થવ્યાખ્યા તુ ગાથાસહસ્રાં “^૧ગીયં ભગ્નૈ સુત્તં, અત્યો તસ્સેવ હોઽ વક્ષાણં । ઉભયેણ ય સંજુતો સો ગીયત્યો મુણેયવ્વો ॥” (ગા.સ.૨૪૭) इत्येवं दर्शिता । बृहत्कल्पभाष्यवृत्तौ “आचारप्रकल्पधराः = निशीथाध्ययनधारिणो जघन्या गीतार्थाः । चतुर्दशपूर्विणः पुनरुत्कृष्टाः । तन्मध्यवर्तिनः कल्प-व्यवहार-दशाश्रुत-स्कन्धधरादयो मध्यमाः” (बृ.क.भा.६९३ वृ.) इत्येवं चरण-करणानुयोगापेक्षया क्रियाव्यवहारिसाधुमाश्रित्य जघन्योत्कृष्ट-मध्यमगीतार्थव्याख्या दर्शिता । द्रव्यानुयोगापेक्षया सम्मत्यादितर्कशास्त्रपारगामी एव गीतार्थः ज्ञेयः । तन्निश्चयैवाऽगीतार्थस्य चारित्रं जिनोक्तमिति मन्तव्यम् ।

⊗ ચરણકરણાનુયોગના ગીતાર્થની વ્યાખ્યા ⊗

(ગીતાર્થ.) ‘ગીત = સૂત્ર કહેવાય. અર્થ = સૂત્રની જ વ્યાખ્યા. ગીતાર્થ = ગીત + અર્થ = સૂત્રથી અને સૂત્રની વ્યાખ્યાથી જે સંયુક્ત હોય તે. આવા મહાત્મા ગીતાર્થ જાણવા’ - આ પ્રમાણે ગાથાસહસ્રીમાં ગીતાર્થની વ્યાખ્યા જણાવેલ છે. બૃહત્કલ્પભાષ્યવૃત્તિમાં “આચારપ્રકલ્પને = નિશીથ અધ્યયનને ધારણ = કંઠસ્થ કરનારા જઘન્ય ગીતાર્થ કહેવાય. તથા ચૌદપૂર્વધર ઉત્કૃષ્ટ ગીતાર્થ કહેવાય. આ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ગીતાર્થની વચ્ચે રહેલા બૃહત્કલ્પ, વ્યવહારસૂત્ર અને દશાશ્રુતસ્કંધ વગેરેને ધારણ કરનારા મધ્યમ ગીતાર્થ કહેવાય” - આ પ્રમાણે જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પ્રકારના ગીતાર્થની જે વ્યાખ્યા જણાવેલ છે તે સાધ્વાચારના વ્યવહારમાં રહેલા સાધુને ઉદ્દેશીને ચરણ-કરણાનુયોગની અપેક્ષાએ જાણવી. દ્રવ્યાનુયોગની અપેક્ષાએ તો સંમતિતર્ક વગેરે તર્કશાસ્ત્રના પારગામી મહાત્માને જ ગીતાર્થ જાણવા. તેની નિશ્રાથી જ અગીતાર્થ મહાત્માને ચારિત્ર શ્રીજિનેશ્વર ભગવંતે બતાવેલ છે - એમ સમજવું.

નોંધ:- ચૌદપૂર્વ કે બૃહત્કલ્પાદિ કે નિશીથસૂત્ર સુધીના આગમનો અભ્યાસ કરનારા જેમ ચરણ-કરણાનુયોગના ક્રમશઃ ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ-જઘન્ય ગીતાર્થ હોય છે, તેમ તેઓને દ્રવ્યાનુયોગનો પણ અભ્યાસ હોય જ. કેમ કે નિયુક્તિ ગ્રંથો, સૂચકાંગજી, ઠાણાંગજી, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ભગવતીસૂત્ર વગેરેમાં દ્રવ્યાનુયોગનું પણ નિરૂપણ પૂરતા પ્રમાણમાં હોય છે. તેમ છતાં નિશીથ વગેરે આગમગ્રંથોમાં મુખ્યતા ચરણ-કરણાનુયોગની હોવાથી તેના જ્ઞાતા મહાત્મા ચરણ-કરણાનુયોગના ગીતાર્થ કહેવાય છે, દ્રવ્યાનુયોગના નહિ. જ્યારે સમ્મતિતર્ક, દ્વાદશારનયચક્ર આદિ ગ્રંથોમાં મુખ્યતઃ દ્રવ્યાનુયોગનું નિરૂપણ હોય છે. માટે તે તર્કશાસ્ત્રના પારગામી દ્રવ્યાનુયોગના ગીતાર્થ કહેવાય તેમ જણાવેલ છે. આગમના અભિપ્રાયથી ચરણ-કરણાનુયોગના ગીતાર્થ અને તેની નિશ્રામાં રહેલા અગીતાર્થ-આ બન્ને સાધુ કહેવાય. જ્યારે તાર્કિકમત મુજબ દ્રવ્યાનુયોગના પારગામી ગીતાર્થ મહાત્માને અને તેના આજ્ઞાવર્તી દ્રવ્યાનુયોગઅનુગામી અગીતાર્થ મહાત્માને સાધુ કહેવાય.

★...★ ચિદ્વ્યવસ્થાવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૧૨)માં છે.

૧. ગીતં ભણ્યતે સૂત્રમ્, અર્થઃ તસ્યૈવ ભવતિ વ્યાખ્યાનમ્ । ઉભયેત યઃ સંયુક્તઃ, સઃ ગીતાર્થઃ જ્ઞાતવ્યઃ ॥

इदमत्राऽस्माकं प्रतिभाति - “सम्प्रति सम्मतितर्क-द्वादशारनयचक्र-स्याद्वादरत्नाकर-न्यायखण्डखाद्य-स्याद्वादकल्पलताऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणादिपारगामी उत्कृष्टः, मध्यमानामनेकभेदभिन्नत्वेऽपि सामान्यतः तत्त्वार्थाधिगमसिद्धसेनीयव्याख्याऽनेकान्तजयपताका-रत्नाकरावतारिका-नयोपदेशादिपारदृष्ट्या मध्यमः, अनेकान्तव्यवस्था-न्यायावतार-द्रव्यालङ्कार-प्रमाणमीमांसा-नयरहस्य-स्याद्वादरहस्य-न्यायालोकादितर्कशास्त्र-पारगतश्च जघन्यो गीतार्थो द्रव्यानुयोगापेक्षया भवेदिति भावनीयम्।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - આત્માર્થિના સાધુના કેવલબાહ્યચારિત્રાચારપાલને સન્તુષ્ટિઃ ન વિધેયા અપિ તુ તેન સહ યથાશક્તિ દ્રવ્યાનુયોગાભ્યાસે લીનતાઽપિ વિધેયા। આદરપૂર્વ મોક્ષાશયતઃ નિશ્ચય-વ્યવહારાભ્યામ્ અનેકાન્તમયજીવાદિનવતત્ત્વગોચરપર્યાલોચનાલક્ષણ-દ્રવ્યાનુયોગાભ્યાસકરણે તદીય-રહસ્યાર્થવિબોધે તીર્થંકરબહુમાનવિશેષેણ ગ્રન્થિભેદસામર્થ્યમુપજાયતે, નૈશ્વયિકસમ્યગ્દર્શનમુપલભ્યતે, ચારિત્રજ્ઞાપિ સમ્યગ્ ભવતિ। તતશ્ચ દ્રવ્યાનુયોગપારદૃશ્યમ્ આદૃત્ય, તન્નિશ્રયાં યથાશક્તિ ચારિત્રાચાર-પાલનપૂર્વ દ્રવ્યાનુયોગપરમાર્થોપલબ્ધૌ યતિતત્ત્વમ્। તતશ્ચ “તત્ત્વતસ્ત્વાત્મરૂપૈવ શુદ્ધાવસ્થા” (બ્ર.સિ.સ.૪૧૮) ઇતિ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયે હરિભદ્રસૂરિદર્શિતા મુક્તિઃ પ્રત્યાસન્ના સ્યાત્। ૧૭/૭।

❀ દ્રવ્યાનુયોગના ગીતાર્થની ઓળખ ❀

(इदमत्रा.) પ્રસ્તુતમાં અમને એવું લાગે છે કે વર્તમાન કાળમાં સમ્મતિતર્ક, દ્વાદશારનયચક્ર, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, ન્યાયખંડખાદ્ય, સ્યાદ્વાદકલ્પલતા, અષ્ટસહસ્રીતાત્પર્યવિવરણ વગેરે તર્કશાસ્ત્રોના પારગામી દ્રવ્યાનુયોગના ઉત્કૃષ્ટ ગીતાર્થ કહેવાય. દ્રવ્યાનુયોગના મધ્યમ ગીતાર્થોના અનેક ભેદ પડી શકે છે. તેમ છતાં સામાન્યથી તેનો પરિચય કરાવવો હોય તો તત્ત્વાર્થાધિગમ સિદ્ધસેનીયવૃત્તિ, અનેકાન્તજયપતાકા, નયોપદેશ વગેરે તર્કશાસ્ત્રોના પારગામી મધ્યમ ગીતાર્થ કહેવાય. અનેકાન્તવ્યવસ્થા, ન્યાયાવતાર, દ્રવ્યાલંકાર, પ્રમાણમીમાંસા, નયરહસ્ય, સ્યાદ્વાદરહસ્ય, ન્યાયાલોક વગેરે તર્કશાસ્ત્રના પારગામી જઘન્ય ગીતાર્થ કહેવાય. આ ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, જઘન્ય ગીતાર્થ દ્રવ્યાનુયોગની અપેક્ષાએ જાણવા.

❀ દ્રવ્યાનુયોગરહસ્યની ખાણકારી જરૂરી ❀

આત્માર્થિક ઉપાય :- આત્માર્થી સાધુએ ફક્ત બાહ્ય ઉગ્ર આચારોને પાળવામાં સંતુષ્ટ રહેવાના બદલે ચારિત્રાચારપાલનની સાથે-સાથે યથાશક્તિ દ્રવ્યાનુયોગનો સંગીન અભ્યાસ કરવામાં પણ લીન બનવું જોઈએ. મોક્ષના લક્ષથી આદરપૂર્વક અનેકાન્તમય નવતત્ત્વની નિશ્ચય-વ્યવહારનયથી વ્યાખ્યા કરવા સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેના રહસ્યોને સમજતા-સમજતા તારક તીર્થંકર પ્રત્યે પ્રગટતા અહોભાવથી ગ્રન્થિભેદ કરવાનું સામર્થ્ય મળે છે, નૈશ્વયિક સમકિત મળે છે અને ચારિત્ર પણ તાત્વિક બને છે. માટે દ્રવ્યાનુયોગના પારગામી મહાત્મા પ્રત્યે આદર રાખી, ગીતાર્થની નિશ્રામાં રહી, યથાશક્તિ ચારિત્રાચારનું પાલન કરી દ્રવ્યાનુયોગના પરમાર્થોને મેળવવા કટિબદ્ધ બનવું. તેનાથી બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયમાં દર્શાવેલ મુક્તિ નજીક આવે. ત્યાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ કહેલ છે કે ‘આત્માની શુદ્ધ અવસ્થા મુક્તિ છે. પરમાર્થથી તો એ આત્મસ્વરૂપ જ છે.’ (૧/૭)

એ દ્રવ્યાનુયોગની લેશથી ♦પ્રાપ્તિ પોતાના આત્માનંદ કૃતકૃત્યતા કહઈ છઈ -

*તે *કારણિં ગુરુચરણ-અધીન, સમય સમય ઈણિ યોગઈ લીન;

*સાધું *જે કિરિયા વ્યવહાર, તેહ જ અમ્હ મોટો આધાર ॥૧/૮॥ (૮)

□તે કારણિં = દ્રવ્યાનુયોગની *બલવત્તાનંદ હેતઈ, ગુરુચરણનંદ અધીન થકા, એણઈ કરી મતિકલ્પના પરિહરી, સમય સમય = *ક્ષણ પ્રતેં ઈણિ યોગઈ = દ્રવ્યાનુયોગઈ *વિચારેં લીન = આસક્ત થકા, જે ક્રિયાવ્યવહારે *ઈચ્છાયોગરૂપ જ્ઞાનાચારાધારાધનરૂપ* સાધું છું.

ચરણ-કરણાનુયોગાડપેક્ષયા બલાધિકત્વાત્, નૈશ્ચયિકસમ્યક્ત્વપ્રાપ્તકત્વાત્, ચારિત્રનૈર્મલ્યકારણત્વાત્, શુક્લધ્યાનપારગમકત્વાત્, સિદ્ધસમાપત્તિસાધકત્વાચ્ચ દ્રવ્યાનુયોગસ્ય લેશલાભતઃ સ્વાત્મનઃ કૃતકૃત્યતામાહ-
'તદિ'તિ ।

તદ્ ગુરુચરણાધીનો લીનશ્ચાડત્ર પ્રતિક્ષણમ્ ।

ઈચ્છાયોગેન સાધ્નોમિ સ એવાડલમ્બનં મમ ॥૧/૮॥

પ્રકૃતે દળ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - તદ્ (=તસ્માત્) ગુરુચરણાધીનઃ, અત્ર ચ પ્રતિક્ષણં લીનઃ ઇચ્છાયોગેન સાધ્નોમિ, સઃ હિ મમ આલમ્બનમ્ ॥૧/૮॥

તત્ = તસ્માદ્ = દ્રવ્યાનુયોગસ્ય સર્વયોગેષુ બલિષ્ઠત્વાદ્ ગુરુચરણાધીનઃ = ગીતાર્થગુરુકુલવાસવર્તી, અનેન સ્વકીયયથેચ્છમતિકલ્પનયા ગુરુકુલવાસં વિમુચ્ય વિહરતઃ સ્વેચ્છાચારિણો વ્યવચ્છેદઃ કૃતઃ,

અર્થાનુવર્તિ :- ચરણ-કરણાનુયોગ કરતાં પણ દ્રવ્યાનુયોગ બળવાન છે. દ્રવ્યાનુયોગ નૈશ્ચયિક સમકિતનું પ્રાપ્તક છે. દ્રવ્યાનુયોગ ચારિત્રને સમ્યક્ બનાવનાર છે. દ્રવ્યાનુયોગ શુક્લધ્યાનનો પાર પમાડનાર છે. દ્રવ્યાનુયોગ સિદ્ધસમાપત્તિનું સાધક છે. માટે દ્રવ્યાનુયોગની લેશથી પણ પ્રાપ્તિ થાય તો પોતાનો આત્મા કૃતકૃત્ય થાય. આ હકીકતને જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે :-

✽ ઈચ્છાયોગ અમારું આલંબન ✽

અર્થાનુવર્તિ :- તેથી ગુરુ ભગવંતના ચરણકમલને આધીન રહી, પ્રતિક્ષણ દ્રવ્યાનુયોગમાં લીન બનીને ઈચ્છાયોગથી હું જ્ઞાનાચારાદિને આરાધું છું. તે જ ખરેખર મારું આલંબન છે. (૧/૮)

અર્થાનુવર્તિ :- દ્રવ્યાનુયોગ સર્વ અનુયોગોમાં બળવાન હોવાથી ગીતાર્થ ગુરુભગવંતના કુળમાં = સમુદાયમાં રહીને તથા પ્રતિસમય દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શમાં આદરભાવે લીન બનીને ઈચ્છાયોગથી હું જ્ઞાનાચારાદિની આરાધના કરું છું. તે ઈચ્છાયોગ જ મારા જેવા પ્રમાદગ્રસ્ત જીવો માટે પુષ્ટ આલંબનરૂપ છે. મૂળ શ્લોકમાં 'ગુરુચરણાધીન' આ પ્રમાણે જે કહેલ છે તેનાથી એવું ફલિત થાય છે કે પોતાની

♦ લા.(૨)માં 'પ્રીતિ' પાઠ. ✽. આ.(૧)માં 'જે' પાઠ. કો.(૧૩)માં 'તિણિ' પાઠ. મ.+મો.(૨)નો પાઠ લીધો છે.

♦ આ.(૧)+કો.(૨+૪)માં 'કારણ' પાઠ. ટૂ મો.(૨)માં 'સાધ' પાઠ. ● કો.(૩)માં 'સાધે જો' પાઠ.

□ લી.(૧)+લા.(૨)માં 'જે' પાઠ. ✽ કો.(૧૧)માં 'વલ્લભતાનૈ' પાઠ. ► પુસ્તકોમાં 'ક્ષણ પ્રતેં' પાઠ નથી.

આ.(૧)માં છે. * પુસ્તકોમાં 'વિચારેં' નથી. આ.(૧)માં છે. *...* ચિદ્વ્યવસ્થાવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી.

સિ.+કો.(૮)+આ.(૧)માં છે.

તેહિ જ અમ્હનઈ મોટો આધાર છઈ. જે માટેઈ ઇમ ઈચ્છાયોગ સંપજઈ. તલ્લક્ષણમ્ -

“કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય જ્ઞાનિનોડપિ પ્રમાદિનઃ।

વિકલો ધર્મયોગો ય ઇચ્છાયોગ ઉદાહૃતઃ।” (લ.વિ.૭+યોગદૃષ્ટિ.૩) લલિતવિસ્તરાદૌ ॥૧/૮॥

અત્ર = દ્રવ્યાનુયોગવિચારે પ્રતિક્ષણં = પ્રતિસમયં લીનઃ = રક્તઃ ઇચ્છાયોગેન સાધ્નોમિ = જ્ઞાના-
દ્યાચારમ્ આરાધયામિ। સ એવ ઇચ્છાયોગઃ મમ = માદૃશસ્ય આલમ્બનં = પુષ્ટાડવલમ્બનમ્, એવમેવ
આત્મશુદ્ધિસમ્ભવાત્। इदमेव अभिप्रेत्य अध्यात्मसारे “अध्यात्मभावनोज्ज्वलचेतोवृत्त्योचितं हि नः कृत्यम्।
पूर्णक्रियाऽभिलाषश्चेति द्वयमात्मशुद्धिकरम्॥” (अ.सा.२०/३२) इत्युक्तम्। ઇચ્છાયોગલક્ષણં તુ લલિતવિસ્તરાયાં
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયે ચ “કર્તુમિચ્છોઃ શ્રુતાર્થસ્ય જ્ઞાનિનોડપિ પ્રમાદિનઃ। વિકલો ધર્મયોગો ય ઇચ્છાયોગઃ
ઉદાહૃતઃ।” (લ.વિ. અરિહંતાણં પદ-૭, પૃ.૪૯, યો.દૃ.સ.૩) इत्येवं वर्तते। પચ્ચદશશાખાયાં (૧૫/
૨/૧૧) વિસ્તરત એતદ્વૃત્તિઃ દર્શયિષ્યતે।

યથેચ્છમતિકલ્પનાથી ગુરુકુલવાસને છોડી સ્વતંત્ર રીતે વિહાર કરતા સ્વચ્છંદી સાધુવેશધારી વ્યક્તિની અહીં
બાદબાકી કરવી અભિપ્રેત છે. અર્થાત્ તેવા સ્વચ્છંદવિહારી સાધુ પાસે ઈચ્છાયોગ નથી. ઈચ્છાયોગ મારું
આલંબન હોવાનું કારણ એ છે કે તે રીતે જ મારા જેવાને આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ જ આશયથી
અધ્યાત્મસાર ગ્રંથમાં મહોપાધ્યાયજીએ જણાવેલ છે કે “અધ્યાત્મભાવનાથી ઉજ્જ્વળ બનેલી ચિત્તવૃત્તિથી
જે ઊચિત હોય તે જ અમારું કર્તવ્ય છે. તથા પૂર્ણ ક્રિયાનો અભિલાષ અમારું કર્તવ્ય છે. આ બન્ને તત્ત્વ
આત્મશુદ્ધિને કરનારા છે.” ઈચ્છાયોગનું લક્ષણ લલિતવિસ્તરા અને યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં આ મુજબ
જણાવેલ છે કે “શાસ્ત્રમાં સાંભળેલ પદાર્થોને આચરવાની જેને ઈચ્છા હોય, આચરવાનું જ્ઞાન પણ હોય,
છતાં પ્રમાદ હોવાના કારણે ધર્મસાધના કાંઈક ને કાંઈક ખામીવાળી થતી હોય તો શાસ્ત્રકારો દ્વારા તેવી
અલ્પદોષવાળી ધર્મસાધના ઈચ્છાયોગ કહેવાયેલ છે.” ૧૫મી શાખામાં દુહા પછીના વિભાગમાં ૧૧મા
શ્લોકમાં ઈચ્છાયોગની વિસ્તારથી વ્યાખ્યા દર્શાવવામાં આવશે.

✧ ઈચ્છાયોગનું અનુસંધાન ✧

સંપ્રાપ્તિ :- ‘ગુરુકુલવાસી દ્રવ્યાનુયોગલીન સાધ્વાચારપરાયણ એવા મુનિ એ જ વિષમકાળમાં
ભવસાગરમાં ડૂબતા એવા મારા જેવા માટે પુષ્ટ આલંબન છે, મજબૂત આધાર છે’ - આવું કહેવા
દ્વારા તેવા સુવિહિત મુનિ પ્રત્યે ગ્રંથકારનો અનુરાગ સૂચિત થાય છે. સુવિહિત મુનિની પ્રશંસા દ્વારા
તેમનામાં રહેલા ગુણ-આચારની અનુમોદના ગ્રંથકારશ્રી કરી રહ્યા છે. ‘સુવિહિત મુનિમાં વિદ્યમાન
પંચાચારનું સૌંદર્ય તથા સદ્ગુણની સુવાસ મને પ્રાપ્ત થાય, તેની પ્રાપ્તિમાં જ સાધુજીવનની સફળતા
છે’ - આવી ગ્રંથકારશ્રીની ભાવના અહીં અભિવ્યક્ત થાય છે. સુવિહિત મુનિના સદાચાર અને સદ્ગુણની
પ્રશંસા કરવા દ્વારા તે જ્ઞાનાદિ સદ્ગુણની પ્રાપ્તિના પોતાના અંતરાય દૂર થાય, તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રબળ
ધર્મપુરુષાર્થ પોતાનામાં પ્રગટે તેવી ગ્રંથકારશ્રીની કામના સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે આ રીતે ગ્રંથકારશ્રી
ઈચ્છાયોગને સંપ્રાપ્ત કરી રહેલ છે.

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - આત્મદ્રવ્યસ્ય ભાવુકતયા તત્તદાઽઽલમ્બન-નિમિત્તપ્રભાવગ્રસ્તત્વાત્ પ્રમાદપ્રયુક્તવૈકલ્યાન્વિતપઞ્ચાચારવતા આત્માર્થિના પ્રશસ્તાઽઽલમ્બન-નિમિત્તાદિષુ સ્વાત્મા વિનિયોજ્યઃ । તતશ્ચ કાલાન્તરે પ્રમાદાઽન્તરાયકર્માદિવિગમેન નિરતિચારચારિત્રપરિપાલનસૌભાગ્યમાવિર્ભવેત્ । इदमेवाभिप्रेत्य आदरेण गुरुचरणाधीनक्रियापरतया ज्ञानिगुणानुराग-गुणानुवादादिषु ग्रन्थकृता स्वात्मा विनियोजितः ।

તતશ્ચાઽઽત્માર્થિના ચતુર્વિધસંઘસભ્યનિન્દેર્ષ્યાઽઽશાતનાદિકં સ્વસમ્પ્રદાયાદિદૃષ્ટિરાગ-તુચ્છતાદિકં ચ દૂરતઃ પરિહૃત્ય સર્વસમુદાય-ગચ્છગતસુવિહિતસંયમિગુણાનુવાદ-ગુણાનુરાગાદિદ્વારા લોકે સઙ્ઘ-શાસનગૌરવં સમ્પાદ્ય, યથાશક્તિ સાધ્વાચારપાલનપૂર્વ દ્રવ્યાનુયોગાભ્યાસલીનતાં સમ્પ્રાપ્ય ગ્રન્થિભેદાદિના મુક્તિમાર્ગે દ્રુતમ્ અભિસર્પણીયમ્ । તતશ્ચ ¹“લોચઽગમત્થયમણી, સિદ્ધો બુદ્ધો નિરંજનો । સવ્વણ્ણુ સવ્વદરિસી ય અણંતસુહ-વીરિઓ ।।” (સં.ર.શા.૫૨૧૮) इति संवेगरङ्गशालायां जिनचन्द्रसूरिप्रदर्शितं सिद्धस्वरूपं प्रत्यासन्नं स्यात् ।। १/८ ।।

❖ વર્તમાનકાળમાં રાખવા યોગ્ય સાવધાની ❖

જોડણી :- “આત્મદ્રવ્ય ભાવુક છે. જેવા જેવા આદર્શો મનમાં રાખેલા હોય તથા જેવા જેવા નિમિત્તની વચ્ચે જીવ ગોઠવાયેલો હોય તેવા તેવા આદર્શની અને નિમિત્તની આત્મા ઉપર પ્રબળ અસર સામાન્યથી વર્તતી હોય છે. તેથી પોતાના જીવનમાં પ્રમાદ આદિ દોષના લીધે પંચાચારપાલનમાં કોઈક પ્રકારની ઊણપ વર્તતી હોય તો તેવા સંયોગમાં આત્માર્થી જીવે ઊંચા આદર્શો મનમાં લાવી સારા નિમિત્તોની સાથે પોતાની જાતને જોડી રાખવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. વર્તમાનકાળમાં તો વિશેષ પ્રકારે સાવધાનીપૂર્વક આવું વલણ કેળવવાથી કાળક્રમે પ્રમાદ, અંતરાયકર્મ વગેરે દૂર થતાં નિરતિચાર ચારિત્રજીવન પ્રાપ્ત કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રગટે” - આ બાબત ગ્રંથકારશ્રીને સારી રીતે ખ્યાલમાં હોવાથી ગુરુચરણકમલને આધીન બનીને ક્રિયામાર્ગમાં તત્પરતા કેળવીને સુવિહિત જ્ઞાની મહાત્મા પ્રત્યે આદર ભાવ રાખી, તેમની પ્રશંસા કર્યા વિના કે ગુણાનુરાગ-ગુણાનુવાદના માધ્યમથી તેમનું આલંબન લીધા વિના તેઓશ્રી નથી રહી શકતા.

શ્રીસંઘનું વાતાવરણ તંદુરસ્ત બનાવીએ

(તતશ્ચા.) માટે સહુ આત્માર્થી સાધકે ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના પ્રત્યેક સભ્યની નિંદા-ઈર્ષ્યા વગેરેથી દૂર રહી, સ્વસંપ્રદાયના દૃષ્ટિરાગાદિથી અલિપ્ત બની, સંકુચિતતાનો ત્યાગ કરી, સર્વસમુદાયના સુવિહિત સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોના ગુણાનુવાદ-ગુણાનુરાગ દ્વારા શ્રીસંઘ શાસન-સમુદાયનું વાતાવરણ તંદુરસ્ત બનાવી, શક્તિ છુપાવ્યા વિના સાધ્વાચારનું પાલન કરી દ્રવ્યાનુયોગના ચિંતન-મનનમાં ગળાડૂબ બની, ગ્રંથિમુક્ત બની મુક્તિમાર્ગે આગેફૂચ કરવી જોઈએ. તેના બળથી સંવેગરંગશાળામાં વર્ણવેલ સિદ્ધસ્વરૂપ નજીક આવે. ત્યાં સિદ્ધસ્વરૂપને દેખાડતા શ્રીજિનચંદ્રસૂરિએ જણાવેલ છે કે ‘સિદ્ધ ભગવંત (૧) લોકાગ્ર ભાગસ્વરૂપ મસ્તકમાં રહેલ મણિના સ્થાને છે, (૨) બુદ્ધ છે, (૩) નિરંજન છે, (૪) સર્વજ્ઞ, (૫) સર્વદર્શી, (૬) અનંતસુખયુક્ત તથા (૭) અનંતશક્તિશાળી છે.’ (૧/૮)

ઇમ - ઈચ્છાયોગી રહી અમ્હે, ♦આતમ-પરઉપકારનઈ *અર્થઈ દ્રવ્યાનુયોગવિચાર કરું છું, પણે એતલઈ જ સંતુષ્ટિ ન કરવી. “વિશેષાર્થીઈ ગુરુસેવા ન મૂકવી” - ઇમ હિતશિક્ષા કહઈ છઈ -

एवमिच्छायोगं प्रतिपद्य वयं स्व-परोपकारकृते द्रव्यानुयोगपरामर्शं कुर्मः। किन्तु तन्मात्रेण श्रोतृभिः सन्तुष्टिः न विधेया, विशेषार्थिभिश्च गुरुसेवा नैव त्यक्तव्या, इत्थमेव सिद्धिसम्भवात्। इदमेवाऽभिप्रेत्य भगवतीसूत्रे ^१“तहारुवं भंते ! समणं वा माहणं वा पज्जुवासमाणस्स किंफला पज्जुवासणा ? गोयमा ! सवणफला। से णं भंते ! सवणे किंफले ? णाणफले। से णं भंते ! नाणे किंफले ? विण्णाणफले। से णं भंते ! विन्नाणे किंफले ? पच्चक्खाणफले। से णं भंते ! पच्चक्खाणे किंफले ? संजमफले। से णं भंते ! संजमे किंफले ? अणणहयफले। एवं अणणहये तवफले, तवे वोदाणफले, वोदाणे अकिरियाफले, से णं भंते ! अकिरिया किंफला ? सिद्धिपज्जवसाणफला पणत्ता गोयमा ! गाहा - सवणे णाणे य विण्णाणे पच्चक्खाणे य संजमे। अणणहए तवे चेव वोदाणे अकिरिया सिद्धी।।” (भ.सू.श. २, उ.५, सूत्र-११२) इत्युक्तमित्याशयेन

★ જ્ઞાનયોગની ઉપાસના મોક્ષદાયક ★

અવતરણિકા :- (એવમિ.) આ રીતે ઈચ્છાયોગને સ્વીકારીને, ઈચ્છાયોગની ભૂમિકામાં રહીને અમે સ્વ-પર ઉભયના ઉપકાર માટે દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શને કરીએ છીએ. પરંતુ તેટલા માત્રથી વાયકવર્ગે સંતોષ રાખવો ન જોઈએ. તથા દ્રવ્યાનુયોગના વિશેષ પદાર્થોને અને પરમાર્થોને મેળવવા ઝંખતા આરાધક જીવોએ ગુરુની સેવા છોડવી ન જોઈએ. કારણ કે આ રીતે ગુરુભક્તિપૂર્વક દ્રવ્યાનુયોગના પરિશીલનથી જ મુક્તિ મળી શકે છે. આવા જ આશયથી ભગવતીસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘(૧) હે ભગવંત ! તથાવિધ શ્રમણની કે માહણની પર્યુપાસના કરનાર વ્યક્તિને તે શ્રમણાદિની ઉપાસનાનું શું ફળ મળે ?’ ‘હે ગૌતમ ! શ્રમણાદિની પર્યુપાસનાનું ફળ તત્ત્વશ્રવણ છે.’ (૨) ‘હે ભગવંત ! તે શ્રવણનું ફળ શું છે ?’ ‘હે ગૌતમ ! તત્ત્વ શ્રવણનું ફળ જ્ઞાન છે.’ (૩) ‘હે ભગવંત ! જ્ઞાનનું ફળ શું છે ?’ ‘હે ગૌતમ ! જ્ઞાનનું ફળ વિજ્ઞાન = વિશિષ્ટ તત્ત્વસમજણ છે.’ (૪) ‘હે ભગવંત ! વિજ્ઞાનનું ફળ શું છે ?’ ‘હે ગૌતમ ! વિજ્ઞાનનું ફળ પચ્ચક્ખાણ (= પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પાપત્યાગ) છે.’ (૫) ‘હે ભગવંત ! પચ્ચક્ખાણનું ફળ શું છે ?’ ‘હે ગૌતમ ! પચ્ચક્ખાણનું ફળ સંયમ છે.’ (૬) ‘હે ભગવંત ! સંયમનું ફળ શું છે ?’ ‘હે ગૌતમ ! સંયમનું ફળ અનાશ્રવ છે.’ (૭) ‘હે ભગવંત ! અનાશ્રવનું ફળ શું છે ?’ ‘હે ગૌતમ ! અનાશ્રવનું ફળ તપ છે.’ (૮) તથા તપનું ફળ વ્યવદાન = કર્મનિર્જરા છે. (૯) વ્યવદાનનું ફળ અક્રિયા = યોગનિરોધ છે. (૧૦) હે ભગવંત ! અક્રિયાનું ફળ શું છે ? ‘હે ગૌતમ ! અક્રિયાનું ફળ પર્યન્તે સિદ્ધિ બતાવેલ છે. આ દશવિધ કાર્ય-કારણભાવનો નિર્દેશ આ રીતે છે - શ્રવણ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પચ્ચક્ખાણ, સંયમ,

◆ પુસ્તકોમાં ‘આતમ’ નથી. કો.(૧૦)માં છે. ★ પુસ્તકોમાં ‘અર્થિ’ પાઠ.લા.(૨)નો પાઠ લીધો છે. ૧. તથારૂપં ભદન્ત ! શ્રમણં વા બ્રાહ્મણં વા પર્યુપાસીનસ્ય કિંફલા પર્યુપાસના ? ગૌતમ ! શ્રવણફલા, અથ ણં ભદન્ત ! શ્રવણં કિંફલમ્ ? જ્ઞાનફલમ્, અથ નામ ભદન્ત ! જ્ઞાનં કિંફલમ્ ? વિજ્ઞાનફલમ્, અથ નામ ભદન્ત ! વિજ્ઞાનં કિંફલમ્ ? પ્રત્યાખ્યાનફલમ્, અથ નામ ભદન્ત ! પ્રત્યાખ્યાનં કિંફલમ્ ? સંયમફલમ્, અથ નામ ભદન્ત ! સંયમઃ કિંફલઃ ? અનાશ્રવફલઃ, एवं अनाश्रवः तपोफलः, तपः व्यवदानफलम्, व्यवदानं अक्रियाफलम्। अथ नाम भदन्त ! अक्रिया किंफला ? सिद्धिपर्यवसानफला प्रज्ञप्ता गौतम । गाहा- श्रवणं ज्ञानं न विज्ञानं पच्चक्खानं न संयमः। अनाश्रवः तपः जैन व्यवदानम अक्रिया सिद्धिः।।

સમ્મતિ-તત્ત્વારથ*પ્રમુખ ગ્રંથ, મોટા જે પ્રવચન નિર્ગ્રંથ;

તેહનો લેશમાત્ર એ લહો, પરમારથ ગુરુવચણે રહો● ॥૧/૮॥ (૮)

સમ્મતિ, તત્ત્વાર્થ, †નયચક્રવાલ, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, અનેકાન્ત જયપતાકા† પ્રમુખ જે †ગ્રંથ† મોટા નિર્ગ્રંથપ્રવચનના* તર્કગ્રંથ છઈ, તેહનો લવલેશમાત્ર એ લહો* = પામો*; જે એ પ્રબંધમાંહિ બાંધ્યો છઈ, પણ †પરમાર્થ ગુરુવચનઈ રહ્યો. †સર્વ પ્રકારે તો સ્યાદ્વાદજ્ઞાનનો પાર શ્રુતકેવલીનઈ હોઈ. શ્રુતકેવલી

ગ્રંથકૃદ્ હિતશિક્ષાં પ્રયચ્છતિ - ‘તત્ત્વાર્થ’તિ।

તત્ત્વાર્થ-સમ્મતિગ્રંથૌ વરૌ નિર્ગ્રંથશાસને।

જાનીત તલ્લવં ચેમં પરમાર્થ તુ સદ્ગુરોઃ ॥૧/૯॥

પ્રકૃતે દળ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - નિર્ગ્રંથશાસને વરૌ તત્ત્વાર્થ-સમ્મતિગ્રંથૌ (સ્તઃ)। ઇમં ચ તલ્લવં જાનીત। પરમાર્થ તુ સદ્ગુરોઃ (સકાશાત્ જાનીત) ॥૧/૯॥

નિર્ગ્રંથશાસને = જિનેશ્વરપ્રવચને વરૌ = શ્રેષ્ઠૌ તત્ત્વાર્થ-સમ્મતિગ્રંથૌ = તત્ત્વાર્થાધિગમસિદ્ધસેનીયવૃત્તિ-સમ્મતિતર્કવ્યાખ્યાગ્રંથૌ સ્તઃ। ઉપલક્ષણાદ્ નયચક્રવાલ-સ્યાદ્વાદરત્નાકરાડનેકાન્તજયપતાકાદિગ્રહણમ્। તે ચ જિનોક્તરાદ્ધાન્તમીમાંસામાંસલત્વાદ્ નિર્ગ્રંથપ્રવચનસ્વરૂપા એવાડવસેયાઃ। મોઃ! આત્માર્થિનો ભવ્યાઃ! ઇમં ચ પ્રકૃતપ્રવચનં તલ્લવં = તત્ત્વાર્થ-સમ્મત્યાદિલેશં જાનીત। પરમાર્થ = પરમાગમૈદમ્પર્યં તુ સદ્ગુરોઃ = ગીતાર્થ-સંવિગ્નાડશઠગુરોઃ સકાશાદ્ યૂયં જાનીત, તસ્ય તન્નિષ્ઠત્વાત્। સર્વૈઃ એવ પ્રકારૈઃ તુ સ્યાદ્વાદાવબોધપારદૃશવાનઃ શ્રુતકેવલિનો ભવન્તિ, નાડન્યે। તત્રાપિ સર્વોત્કૃષ્ટશ્રુતકેવલિનો

અનાશ્રવ, તપ, વ્યવદાન, અક્રિયા અને મોક્ષ.’ આ રીતે સાધુસેવા કાળક્રમે મોક્ષને આપનાર હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથને ભણીને ગુરુસેવા છોડી ન દેવી - આ આશયથી ગ્રંથકારશ્રી હિતશિક્ષા આપે છે કે :-

■ :- નિર્ગ્રંથ પ્રવચનમાં તત્ત્વાર્થસૂત્ર, સમ્મતિતર્ક મહાન ગ્રંથો છે. તથા ‘આ ગ્રંથ તેનો એક અંશ છે’ - એમ તમે જાણજો. તથા પરમાર્થ તો સદ્ગુરુ પાસેથી જાણજો. (૧/૮)

■ :- નિર્ગ્રંથપ્રવચનમાં = જિનશાસનમાં તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની સિદ્ધસેનીય વ્યાખ્યા, સમ્મતિતર્કપ્રકરણવૃત્તિ તથા ઉપલક્ષણથી નયચક્રવાલ(દ્વાદશારનયચક્ર), સ્યાદ્વાદરત્નાકર, અનેકાન્તજયપતાકા વગેરે ગ્રંથો અત્યંત મહાન તર્કશાસ્ત્રો છે. જિનેશ્વર ભગવંતે બતાવેલા સિદ્ધાન્તોની તાત્ત્વિક વિચારણાઓથી પરિપુષ્ટ હોવાથી આ ગ્રંથો નિર્ગ્રંથપ્રવચન સ્વરૂપ જ જાણવા. હે આત્માર્થી ભવ્યાત્માઓ! પ્રસ્તુત પ્રબન્ધગ્રંથને તત્ત્વાર્થ-સમ્મતિ વગેરે ગ્રંથરત્નોના અંશ સ્વરૂપે તમે જાણજો. કેમ કે તત્ત્વાર્થસૂત્ર, સમ્મતિતર્ક વગેરે તર્કગ્રંથોનો અંશ આ પ્રબંધગ્રંથમાં = દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શમાં ગૂંથી લેવામાં આવેલ છે. પરંતુ પરમાગમનું

† પુસ્તકોમાં ‘ધમુખ’ પાઠ. કો.(૭+૧૧)નો પાઠ લીધો છે. ● લી.(૧+૨+૩)+શાં.માં ‘લહો’ પાઠ. ▶...◀ ચિદ્રૂપમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૮+૧૩)+આ.(૧)માં છે. ✽ પુસ્તકોમાં ‘...પ્રવચનરૂપ છઈ’ પાઠ.સિ.+કો.(૮+૧૩)+આ.(૧)નો પાઠ લીધો છે. ટૂ મો.(૨)માં ‘કહ્યો’ પાઠ. ✱ પુસ્તકોમાં ‘પામો’ નથી. કો.(૮)+સિ.માં છે. ✽ પુસ્તકોમાં ‘પરમારથઈ’ પાઠ. અહીં કો.(૭)નો પાઠ લીધો છે.

વિના ન હોઈ. હમણાં પણ તિ શ્રુતજ્ઞાનમાંહિ ષટ્સ્થાનપતિતપણો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. તે માટઈ થોડો સ્થો જ્ઞાન પામી સંતોષ ન કરવો. ‘હું જ જાણ થયો’ - એહવો* ગર્વ ન* કરવો. ‘*અધનેન ધનં પ્રાપ્તં તૃણવદ્ ગ્રાહ્યઃ, સઙ્ખ્યાતાઽસઙ્ખ્યાતાઽનન્તગુણ-ભાગવૃદ્ધિ-હાનિભ્યાં મિથઃ ષટ્સ્થાનપતિતત્વાત્ તેષામ્ । સામ્પ્રતમ્ અપિ શ્રુતજ્ઞાને ષટ્સ્થાનપતિતત્વં પ્રત્યક્ષસિદ્ધમેવ । તસ્માત્ કથચ્ચિત્ કિંચિદ્ જ્ઞાત્વા ન પરિતોષો વિધેયઃ, અપિ તુ અધિકજ્ઞાનોપાર્જને યતિતવ્યમ્ અશ્રાન્તતયા ।

“અવંશપતિતો રાજા મૂર્ખપુત્રશ્ચ પ્ગ્ઙિતઃ । અધનેન ધનં પ્રાપ્તં તૃણવન્મન્યતે જગદ્ ।” (ચા.ની.૮૭ +

ઐદમ્પર્ય તો ગીતાર્થ સંવિગ્ન નિર્દમ્બ સદ્ગુરુ ભગવંત પાસેથી તમે જાણજો, કેમ કે આગમનો પરમાર્થ દ્રવ્યાનુયોગપારગામી ગુરુદેવ પાસે રહેલ છે. તમામ પ્રકારે તો સ્યાદ્વાદજ્ઞાનના પારગામી શ્રુતકેવલી એવા યૌદ્ધપૂર્વધર મહર્ષિઓ જ હોય છે, બીજા કોઈ નહિ. તેમાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતકેવલી ભગવંતને જ સર્વ પ્રકારે સ્યાદ્વાદપરિજ્ઞાનવાળા સમજવા. કારણ કે શ્રુતકેવલીમાં પણ સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ, અનંતગુણ, સંખ્યાતભાગ, અસંખ્યાતભાગ અને અનંતભાગ વૃદ્ધિ-હાનિથી ષટ્સ્થાનપતિતપણું હોય છે. વર્તમાનકાળે પણ શ્રુતજ્ઞાનમાં પરસ્પર ષટ્સ્થાનપતિતત્વ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જ છે. તેથી કોઈક રીતે થોડું ઘણું તત્ત્વ જાણીને સંતોષ ન થરવો પણ અધિકાધિક જ્ઞાનનું ઉપાર્જન કરવામાં થાક્યા વિના પ્રયત્નશીલ રહેવું.

➤ ષટ્સ્થાનપતિતની સમજ ➤

અર્થઃ:- પ્રસ્તુતમાં ષટ્સ્થાનપતિત એટલે એક વ્યક્તિના જ્ઞાન કરતાં બીજી વ્યક્તિનું જ્ઞાન (૧) અનંતભાગ અધિક હોય, (૨) અસંખ્યાતભાગ અધિક હોય, (૩) સંખ્યાતભાગ અધિક હોય, (૪) સંખ્યાતગુણ અધિક હોય, (૫) અસંખ્યગુણ અધિક હોય, (૬) અનંતગુણ અધિક હોય, તથા કોઈ વ્યક્તિનું જ્ઞાન (૧) અનંતભાગ હીન હોય, (૨) અસંખ્યભાગ હીન હોય, (૩) સંખ્યાતભાગ હીન હોય, (૪) સંખ્યાતગુણ હીન હોય, (૫) અસંખ્યગુણ હીન હોય, (૬) અનંતગુણ હીન હોય. આ રીતે વૃદ્ધિ-હાનિ દ્વારા એક વ્યક્તિના જ્ઞાન કરતાં બીજી વ્યક્તિનું જ્ઞાન ષટ્સ્થાનપતિત હોય છે. યૌદ્ધપૂર્વધર મહર્ષિઓ શ્રુતકેવલી કહેવાય છે. તેઓ શ્રુતના બળથી કેવલીસદૃશ દેશના આપનારા હોય છે. શબ્દથી = સૂત્રથી યૌદ્ધપૂર્વધરોનું જ્ઞાન સમાન હોય છે. પણ ચિંતન-અનુપ્રેક્ષાના પ્રભાવે અર્થની અપેક્ષાએ શ્રુતકેવલી એવા યૌદ્ધપૂર્વધરોમાં પણ પરસ્પર ષટ્સ્થાનપતિતપણું હોય છે. તેથી સર્વ પ્રકારે સ્યાદ્વાદનું પરિજ્ઞાન સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનવાળા યૌદ્ધપૂર્વધરને હોય તેમ અહીં દર્શાવેલ છે. શ્રુતકેવલીઓ જ્ઞાનનો મહાસાગર હોવા છતાં પણ પ્રાપ્ત થયેલ શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં સંતોષ રાખવાના બદલે થાક્યા વિના ચિંતન-મનન કરીને અધિકાધિક જ્ઞાનપર્યાયને મેળવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે. તો વર્તમાનકાળમાં અત્યંત અલ્પશાસ્ત્રબોધવાળા જીવોએ કેટલો પરિશ્રમ નૂતન જ્ઞાનની સંપ્રાપ્તિ માટે કરવો જોઈએ ? તે માટે કોઈ પ્રેરણા કરવાની હવે જરૂર રહેતી નથી.

✽ અધૂરો ઘડો છલકાય ✽

(અવંશ.) યાણક્યનીતિશતક, સુભાષિતરત્નભાંડાગાર અને નીતિમંજરી નામના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે

▶...◀ ચિદ્રૂપમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો. (૮+૧૩) + આ. (૧) માં છે. ★ પુસ્તકોમાં ‘થોડું જાણીનઈ ગર્વ મ કરસ્યો’ પાઠ. આ. (૧) નો પાઠ લીધો છે. ★ કો. (૧૨) માં ‘અકુલીનઃ કુલે રાજા, મૂર્ખપુત્રો હિ પ્ગ્ઙિતઃ’ इति શ્લોકપૂર્વાધઃ — આવો પાઠ છે । 1. અવંશે = હુકુલે પતિતઃ = જાત इत्यर्थः રાજા, મૂર્ખસ્ય પુત્રઃ પ્ગ્ઙિતઃ, અધનશ્ચ = દરિદ્રશ્ચ ધનં પ્રાપ્ય જગત્ તૃણવદ્ મન્યતે (ચા.ની.શ.૮૧-શ્રીજીવાનન્દવિદ્યાસાગરભટ્ટાચાર્યવિરચિતા જ્ઞાણક્યનીતિશતકવ્યાખ્યા)।

મન્યતે જગદ્' (ચાળક્યનીતિશતક-૮૧) એ દૃષ્ટાન્તે. 'થોડી બુદ્ધિના ધણી હોઈ તેહનઈ બુદ્ધિનો પરાભવ ન કરવો. કિન્તુ ગ્યાનગર્વરહિતપણિ ગુરુવચનં જ રહેવું. એ અધિકારીનેં હિતઉપદેશ છઈ.'^૧

*અત એવ ઊપરિલ્યા આર નય અતિગંભીર ઘણાનઈ ન પરિણમઈ ઈમ જાણીનઈ સિદ્ધાંતઈ પહિલાં દેખાડિયા** નથી. અનઈ ગંભીર ગુરુઅધીનનઈ જ□ દેખાડવા કહિયા છઈ* ॥૧/૯૧॥

સુ.ર.ભા.૩ / સામાન્યનીતિ-૪૧૨ પૃ.૧૬૨ + ની.મ.૪૧૧) इति चाणक्यनीतिशतक-सुभाषितरत्नभाण्डागार-नीतिमञ्जरीदर्शितन्यायाद् मा किञ्चिद् ज्ञात्वा 'अहमेवैवमवगच्छामि, नान्य' इति गर्वमुद्वहत। तथा स्वल्पज्ञस्य बुद्धे: पराभवो न कार्य: किन्तु ज्ञानमदपरित्यागेन गुरुवचनाधीनतया भवितव्यम्। इयम् अधिकारिणो हितशिक्षा।

અત એવ ઋજુસૂત્રાદય: ઉપરિતના: ચત્વારો નયા અતિગમ્ભીરત્વાન્ન પરિણમન્તિ અતિપરિણતા-દીનામિતિ જ્ઞાત્વા સિદ્ધાન્તે પ્રથમં નોપદર્શિતા:, સામ્પ્રતં નૈગમાદિભિ: ત્રિભિરેવ કાલિકાનુયોગસ્ય વિહિતત્વાત્। इदमेवाभिप्रेत्य आवश्यकनिर्युक्तौ “‘अहिगारो तिहि उ ओसत्रं” (आ.नि.७६०) इत्युक्तम्। व्यवहारान्तै: त्रिभि: नयै: एव प्राय: सकलसंव्यवहारोपपत्ते: मध्यमबुद्धिपरिकर्मणोपपत्तेश्च। अत

કે “હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ વ્યક્તિ રાજા બને, મૂર્ખનો દીકરો પંડિત થાય, તથા જન્મથી નિર્ધન માણસ ધન પ્રાપ્ત કરે તો આખા જગતને ઘાસ જેવું માને છે.” મતલબ કે હીન-અયોગ્ય વ્યક્તિને બહુ મોટી ચીજ મળી જાય તો તે ઉદ્વત બનીને બીજાની અવગણના કરે છે. આ પ્રકારના આશયવાળા ઉપરોક્ત ત્રણેય ઉદાહરણને ખ્યાલમાં રાખીને, થોડું ધણું જાણીને, ‘હું જ આ રીતે જાણકાર છું. બીજા કોઈને મારી જેમ જાણતા નથી આવડતું. સત્ય તો મને જ મળી ગયું છે’ - આ પ્રમાણે અભિમાનના શિખરે ચઢી ન જવું જોઈએ. તથા મંદબુદ્ધિવાળા અલ્પજ્ઞાનવાળા જીવની બુદ્ધિનો પરાભવ ન કરવો જોઈએ. પરંતુ જ્ઞાનનો મદ પૂર્ણતયા છોડીને ગુર્વાજ્ઞાને આધીન રહીને જીવન જીવવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અધિકૃત વ્યક્તિને ગ્રંથકારશ્રી હિતશિક્ષા આપે છે.

✽ પાત્રતા મુજબ નયપ્રદર્શન ✽

(અત એવ.) માટે જ ઋજુસૂત્ર વગેરે ઉપલા ચાર નય અત્યંત ગંભીર હોવાથી અતિપરિણત વગેરે જીવોને પરિણમતા નથી - આવું જાણીને સિદ્ધાન્તમાં ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત - આ ચાર નય પ્રારંભમાં બતાવેલા નથી. તેથી વર્તમાનકાળમાં કાલિકશ્રુતનો અનુયોગ = વિવેચન નૈગમ વગેરે પ્રથમ ત્રણ નય દ્વારા જ કરવાનું શાસ્ત્રવિધાન છે. આ જ અભિપ્રાયથી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજીએ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે “પ્રાય: નૈગમાદિ ત્રણ નયથી જ કાલિકાનુયોગનો અધિકાર છે.” વ્યવહાર સુધીના ત્રણ નય દ્વારા જ મોટા ભાગે બધા વ્યવહારો સારી રીતે સંગત થઈ શકે છે તથા તે ત્રણ નયથી

▶...◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૯+૧૩)+આ.(૧)માં છે. ★...★ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ કો.(૯)+આ.(૧)+સિ.માં નથી. ✽ કો.(૭+૧૦+૧૧)માં ‘દેખાડવા’ પાઠ. □ પુસ્તકોમાં ‘અધીનતાઈ’ પાઠ. કો.(૧૦+૧૧) લા.(૨)નો પાઠ લીધો છે. ▢ શાં.માં ‘લેવા-દેવા’ પાઠ.મ.માં ‘દેવા’ પાઠ. કો.(૧૦)નો પાઠ લીધો છે.

1. અધિકાર: ત્રિભિ: તુ ઉત્સન્નમ્।

एव विशेषावश्यकभाष्ये “¹प्रायं संववहारो व्यवहारंतेहिं तिहिं य जं लोए। तेण परिकम्पणत्थं कालियसुत्ते तदहिगारो।।” (वि.आ.भा.२.२७६) इत्युक्तम्। गम्भीरगीतार्थगुरुदेवाधीनं प्रत्येव च ऋजुसूत्रादीनां देयत्वोक्तेः। इदमेवाभिप्रेत्योक्तम् आवश्यकनिर्युक्तौ “²आसज्ज उ सोयारं णए णयविसारओ बूया” (आ.नि.७६१) इत्यवधेयम्।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - શાસ્ત્રબોધલવમાસાદ્ય ઉન્મત્તતા-જડતિરસ્કારાદિકરણમ્ ઉચ્છૃંચલત્વસ્વરૂપમ્, લબ્ધસ્વલ્પશાસ્ત્રબોધે ચૈવ સન્તુષ્ટ્યા શાસ્ત્રાભ્યાસાનુપ્રેક્ષાદિત્યજનમ્ આલસ્યસ્વ-રૂપમ્। તે દ્વે પરિહૃત્ય અલ્પજ્ઞકરુણયા સદ્ગુરુસમર્પણેન ચ દ્રવ્યાનુયોગાદ્યભ્યાસે લીનતા સમ્પાદ્યા।

જ મધ્યમબુદ્ધિવાળા શિષ્યની મતિનું પરિકર્મ = સંસ્કરણ પણ સંભવે છે. આ જ કારણસર વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જણાવેલ છે કે ‘નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર સુધીના નય દ્વારા પ્રાયઃ લોકમાં સમ્યક્ વ્યવહાર થઈ શકે છે. તેથી શિષ્યબુદ્ધિને પરિકર્મિત કરવા માટે કાલિકશ્રુતમાં નૈગમાદિ ત્રણ નયનો અધિકાર છે.’ ગંભીર ગીતાર્થ ગુરુદેવશ્રીને જે આધીન હોય, વફાદાર હોય તેવા શ્રોતાને જ ઋજુસૂત્રાદિ ચાર નય દેખાડવાના / આપવાના છે. આ જ અભિપ્રાયથી આવશ્યકનિર્યુક્તિ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે ‘વિમલબુદ્ધિવાળા લોકોને આશ્રયીને નયવિશારદ ગુરુ ઉપલા નયોને પણ જણાવે.’ આ વાત વાચકવર્ગે ધ્યાનમાં લેવી.

❀ ઋજુસૂત્રાદિનય પરિપક્વને આપવા ❀

સંસ્કૃત :- ઋજુસૂત્ર વગેરે નયો સૂક્ષ્મ છે, તત્ત્વગ્રાહી છે, નિશ્ચયનયાત્મક છે. તેથી જે આરાધક જીવ વ્યવહારનયને પરિણમાવે નહિ, ઉત્સર્ગમાર્ગના આચારની શ્રદ્ધા ન કરે, જયજ્ઞા-વિધિપૂર્વક આચારને વફાદારીથી પાળે નહિ, ગુરુસમર્પિત બને નહિ ત્યાં સુધી ઋજુસૂત્ર વગેરે ચાર નય તેને આપવામાં તેનું અહિત થઈ જાય, તે ઉદ્ધત બને, વ્યવહારમાર્ગ પ્રત્યે અશ્રદ્ધાળુ બને. માટે ગીતાર્થ ગુરુભગવંત પણ તેવી અવસ્થામાં અટવાયેલા આરાધક પ્રત્યે કરુણાબુદ્ધિ રાખી તેને પાછલા ચાર નય આપવાના બદલે પ્રથમ ત્રણ નય આપે. પછી પરિપક્વતા આવે, વ્યવહારનયદર્શિત આચારમાર્ગ પ્રત્યે ઝળહળતી શ્રદ્ધા આવે, ગુરુસમર્પણભાવ આવે ત્યારે ઋજુસૂત્રાદિ ચાર નયોના અભિપ્રાયને પણ ગીતાર્થ ગુરુદેવ સમજાવે. નાના બાળકને છરી અપાય નહિ. પણ તે મોટો થઈને સર્જન-ડોક્ટરનો અભ્યાસ કરતો હોય ત્યારે તેને અવશ્ય છરી આપવી જોઈએ. આ રીતે આપવામાં કે ન આપવામાં કોઈ પક્ષપાત નથી પણ વિવેકસભર હડાપણ કામ કરી રહેલ છે. આ બાબતની વાચકવર્ગે ગંભીર રીતે નોંધ લેવી.

❀ આત્મદશા ઉજ્જત બનાવવા તત્પર બનીએ ❀

આધ્યાત્મિક ઉપનય :- થોડો શાસ્ત્રબોધ મળે ને છકી જવું, અજ્ઞાનીનો તિરસ્કાર કરવો તે ઉદ્ધતાઈ છે. તથા મળેલા થોડા શાસ્ત્રબોધમાં જ સંતોષ માનીને નિષ્ક્રિય બની જવું તે આળસ છે. આ ઉદ્ધતાઈ અને આળસ બન્નેને ખંખેરી, અલ્પજ્ઞ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખી, સદ્ગુરુ પ્રત્યે સમર્પિત બની, દ્રવ્યાનુયોગદર્શક સંમતિતર્કાદિ ગ્રંથો અને આગમ આદિના અભ્યાસમાં લીન બનવું જોઈએ.

1. પ્રાયઃ સંવ્યવહારો વ્યવહારાત્મૈઃ ત્રિભિશ્ચ યલ્લોકે। તેન પરિકર્મણર્થ કાલિકશ્રુતે તદધિકારઃ।।

2. આસાદ્ય તુ શ્રોતારં નયાન્ નયવિશારદો બૂયાત્।

સકૃત્ શ્રુત્વા, પઠિત્વા, વિમૃશ્ય વા ‘એતાવાન્ એવ પ્રકૃતશાસ્ત્રવચનાર્થ’ इति નાવધારણીયમ્, યતઃ જ્ઞાનગર્ભવૈરાગ્યદશાઽસદ્ગદશાદ્યુત્કર્ષે અપૂર્વપદાર્થ-પરમાર્થાદિઃ ઉપલભ્યતે । પ્રત્યેકં શાસ્ત્રવચનેષુ તીવ્રાઽઽદર-જિજ્ઞાસાઽનુપ્રેક્ષાદિતઃ તદ્ગૂઢાર્થાઃ સ્વયમેવ પરિસ્ફુરન્તિ પરિણમન્તિ ચ । इत्थમેव परिपक्व-જ્ઞાનદશા દુત્તં સમ્પદ્યતે । તતશ્ચ “સુરાસુરાણાં સર્વેષાં યત્ સુખં પિન્ડિતં ભવેત્ । એકત્રાઽપિ હિ સિદ્ધસ્ય તદનન્તતમાંશગમ્ ।” (પરમા.પ.૨૭) इति પરમાત્મપञ्चविंशतिकाદર્શितं સિદ્ધસુખમ્ અસ્મત્પરમપ્રયોજનં સિદ્ધં સ્યાત્ । ૧૭/૧ ।

इति श्रीवर्धमानतपोनिधि-न्यायविशारद-स्वर्गस्थगच्छाधिपतिश्रीमद्विजयभुवनभानुसूरीश्वरशिष्यरत्न-पद्ममणितीर्थोद्धारक-पार्श्वप्रज्ञालयतीर्थप्रेरक-पंन्यासप्रवरश्रीविश्वकल्याणविजयगणिवरशिष्य-

मुनियशोविजयगणिरचितस्य **द्रव्य-गुण-पर्यायरासानुसारिणो** **द्रव्यानुयोगपरामर्शस्य**

परामर्शकर्णिकाऽभिधानायां स्वरचितवृत्तौ प्रथमशाखायां

द्रव्यानुयोगमाहात्म्याख्यः प्रथमः अधिकारः । १ ।

◉ શાસ્ત્રીય ગૂઢાર્થને ઉઘાડવાની ચાવી ◉

(સકૃ.) એક વખત સાંભળેલ, વાંચેલ, વિચારેલ કે ધારેલ શાસ્ત્રના અર્થને “આટલો જ આ શાસ્ત્રવચનનો અર્થ છે” - એમ દૃઢ કરી ન દેવો. જેમ જેમ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યદશા, અસંગ આત્મદશા વધતી જશે તેમ તેમ અપૂર્વ અજ્ઞાત અર્થ-પદાર્થ-પરમાર્થ-રહસ્યાર્થ સ્વયં સ્ફુરતા જશે. શાસ્ત્રના એક એક વચન માટે અદમ્ય ઝૂરણા-તીવ્ર તલસાટ-પ્રબળ મંથન-અહોભાવ-ઊંડો આદર ભાવ હોય તો શાસ્ત્રના ગૂઢાર્થ આપમેળે સ્ફુરાયમાન થાય અને પરિણમન પામે. આ રીતે પરિપક્વ જ્ઞાનદશાનું નિર્માણ ઝડપથી થઈ શકે. તેનાથી આપણું પરમપ્રયોજનભૂત સિદ્ધસુખ સંપન્ન થાય. સિદ્ધસુખને વર્ણવતા મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજએ પરમાત્મપંચવિંશતિકામાં જણાવેલ છે કે ‘એક બાજુ સર્વ સુર-અસુરોનું સુખ ભેગું થાય તે પણ એક સિદ્ધના સુખનો અનંતમો ભાગ છે.’ (૧/૮૨)

પૂજ્યપાદ વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયવિશારદ

સ્વ.ગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના

શિષ્યરત્ન પૂજ્યવર્ય પદ્મમણિતીર્થોદ્ધારક પાર્શ્વપ્રજ્ઞાલયતીર્થપ્રેરક

પંન્યાસપ્રવર શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણિવરના

શિષ્યાણુ મુનિ યશોવિજય ગણી

દ્વારા સ્વરચિત ‘**દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ**’ (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસ અનુસારી) ગ્રંથની

‘**પરામર્શકર્ણિકા**’ નામની સ્વરચિત વૃત્તિની પ્રથમ શાખાના ‘**કર્ણિકાસુવાસ**’

નામના ગુજરાતી વિવરણમાં ‘**દ્રવ્યાનુયોગમાહાત્મ્ય**’

નામનો પ્રથમ અધિકાર પૂર્ણ થયો.

✽ પ્રથમ શાખા સમાપ્ત ✽

❁ શાખા - ૧ અનુપ્રેક્ષા ❁

પ્ર.૧ નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. પંચકલ્પભાષ્યના આધારે ગોચરી પ્રહણ સંબંધી ચતુર્ભંગી જણાવો.
૨. 'ચારિત્રની શુદ્ધિ દ્રવ્યાનુયોગના આધારે થાય' - સમજાવો.
૩. પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર અને એકત્વવિતર્કઅવિચારનું સ્વરૂપ અને પરસ્પર તફાવત જણાવો.
૪. ગીતાર્થ કોને કહેવાય ?
૫. કલ્પ્ય-અકલ્પ્ય ભોજન વિશે પ્રશમરતિ ગ્રંથમાં દેખાડેલ ૬ કારણ કયા છે ?
૬. 'નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યાનુયોગ પંચાચારમય છે' - સમજાવો.
૭. શ્રમણની ઉપાસના સિદ્ધિ આપે છે - એ વિશે દસ પ્રકારના કાર્ય-કારણભાવ જણાવો.
૮. નિશ્ચયહિંસાને અને વ્યવહારહિંસાને દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવો.
૯. જિનમતે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી અતિપરિણામી કઈ રીતે ગણાય છે ?

પ્ર.૨ નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપથી જવાબ આપો.

૧. અગીતાર્થને સાધુ કહેવાય કે નહીં ? સમજાવો.
૨. શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકાર જણાવો અને સમ્મતિટીકાકારનો તેને વિશે મતાંતર જણાવો.
૩. 'અનુયોગ'ની વ્યાખ્યા જણાવો.
૪. 'ષટ્સ્થાનપતિત' માં વૃદ્ધિ-હાનિના ભાંગા જણાવો.
૫. સૂયગડાંગ સૂત્રનું આધાકર્મી ગોચરી વિશે મંતવ્ય જણાવો.
૬. સાત-આઠ તર્કશાસ્ત્રોના નામ જણાવો.
૭. "જે જેના માટે હોય તે પ્રધાન કહેવાય"- આ ન્યાયને સ્પષ્ટ કરો.
૮. ઈચ્છાયોગ એટલે શું ?
૯. સિદ્ધસમાપત્તિ એટલે શું ?
૧૦. ચરકસંહિતા ગ્રંથનું કાર્ય-અકાર્ય વિષયક મંતવ્ય સમજાવો.

પ્ર.૩ વાક્ય સાચું કે ખોટું ? ખોટું હોય તો સુધારીને લખો.

૧. સંયમરક્ષા કરતાં આત્મરક્ષા મુખ્ય છે- આવું ઓધનિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે.
૨. જ્ઞાનમાં કયાશ ચાલે પણ આચારમાં ઢીલાશ ન ચાલે.
૩. આધાકર્મી ગોચરી એકાંતે ચારિત્રનો ઉચ્છેદ કરે છે.
૪. દ્રવ્યાનુયોગ એ બાહ્ય યોગ છે.
૫. ચરણસત્તરિ, કરણસત્તરિનો વિસ્તાર પ્રવચનસાર ગ્રંથમાં મળે છે.
૬. નાના બાળને છરી અપાય નહિ તે રીતે ધર્મના પ્રાથમિક તબક્કામાં રહેલા જીવને ઋજુસૂત્રનયનું જ્ઞાન અપાય નહિ.

૭. ૧૪ પૂર્વધર પણ અધિકાધિક જ્ઞાનપર્યાયને મેળવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે.
૮. જ્ઞાનનું ફળ પંડિતાઈ છે.
૯. ચાર અનુયોગમાં ધર્મકથાનુયોગ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.
૧૦. સમ્મતિતર્કની ગણના દ્રવ્યાનુયોગમાં થાય છે.

પ્ર.૪ યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. ધર્માસ્તિકાય	(૧) શીલાંકાચાર્ય
૨. પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર	(૨) ગણિતાનુયોગ
૩. સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિવૃત્તિ	(૩) અનાચારશ્રુત
૪. પ્રશમરતિ	(૪) યોગનિરોધ
૫. સૂયગડાંગ	(૫) દ્રવ્યાનુયોગ
૬. આચારાંગવૃત્તિ	(૬) ઉમાસ્વાતિજી
૭. ગીત	(૭) મનની અત્યંત સ્થિરતા
૮. આચારધર્મ	(૮) કર્મનિર્જરા
૯. વ્યવહાન	(૯) સૂત્ર
૧૦. ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ	(૧૦) ચરણ

પ્ર.૫ ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. ----- દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્ર નથી. (સિદ્ધિવિનિશ્ચય, સમ્મતિતર્ક, સૂયગડાંગ)
૨. વ્યંજનપર્યાયનું અને અર્થપર્યાયનું સ્વરૂપ ---- મી ઢાળમાં બતાવેલ છે. (૧૨, ૧૪, ૧૬)
૩. દિગંબરીય સિદ્ધિવિનિશ્ચયના રચયિતા ----- છે. (પૂજ્યપાદ, અનન્તવીર્ય, અકલંકદેવ)
૪. તપનું ફળ ----- છે. (રૂપ, સંપત્તિ, નિર્જરા)
૫. સામાન્ય-વિશેષ ગુણોનું સ્વરૂપ ---- મી ઢાળમાં સમજાવેલ છે. (૧૧, ૧૩, ૧૫)
૬. ઈચ્છાયોગનું લક્ષણ ---- માં જણાવેલ છે. (યોગવિશિક્ષા, યોગશતક, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય)
૭. ----- ને શ્રુતકેવળી કહેવાય. (૧૪ પૂર્વધર, ૧૦ પૂર્વધર, ૧ પૂર્વધર)
૮. 'આચાર કરતાં દ્રવ્યાનુયોગ મુખ્ય છે' એવું ----- માં આવે છે. (ઉપદેશપદ, ઉપદેશમાલા, ઉપદેશપ્રાસાદ)
૯. આગમોનું ચરણકરણાનુયોગ વગેરે સ્વરૂપે વિભાજન કરનારા ----- હતા. (હરિભદ્રસૂરિજી, આર્યરક્ષિતસૂરિજી, અભયદેવસૂરિજી)

લખી રાખો ડાયરીમાં.....

- સાધના પ્રવૃત્તિલક્ષી છે.

દા.ત. કુલવાલક મુનિનો તપ.

ઉપાસના પરિણામલક્ષી છે.

દા.ત. પ્રદેશી રાજાની અંતિમ અવસ્થા.

- સાધના દુઃખવિસર્જન કરે છે.

સાધના એટલે મીંડુ.

ઉપાસના દોષવિસર્જન પણ કરે છે.

ઉપાસના એટલે મીંડા પહેલાનો એકડો.

માટે ઉપાસના પછી ગોઠવાતી

સાધના બળવાન બને.

- પ્રભુ સાથે દીવાલ રાખીને સાધના કરવી શક્ય છે.

દા.ત. ગોશાલક.

પ્રભુ કે ગુરુ સાથે દીવાલ કે પડદો રાખીને

ઉપાસના કરવી અશક્ય છે.

દા.ત. વિનયરત્ન.

- સત્ત્વની કચાશ સાધનાને ખૂંચે છે.

દા.ત. દુર્બલિકાપુષ્યમિત્ર.

શ્રદ્ધાની કચાશ ઉપાસનાને ડંખે છે.

દા.ત. પાહિની દેવી.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો શાસ્ત્ર

ટાંબો-૨

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય
ભેદસિદ્ધિ

સાસ્ત્રીય ગ્રંથો : સાસ્ત્રી-૨

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદસિદ્ધિ

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો શાસ્ત્ર

ટાંબા-૩

દ્રવ્યાનુયોગપરમર્શઃ શાસ્ત્રા-૨

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદસિદ્ધિઃ

शाखा - २ : द्रव्य-गुण-पर्यायभेदसिद्धिः

द्रव्यलक्षणमीमांसा (२/१)

गुण-पर्यायनिरूपणम् (२/२)

नानादर्शनदर्शितगुणलक्षणविचारणा (२/२)

मुक्तावलीदृष्टान्तेन गुणभेदातन्त्र्यसिद्धिः (२/३)

ऊर्ध्वताभामान्यभेदरूपविमर्शः (२/४)

तिर्यक्भामान्यप्रतिपादनम् (२/५)

अदृष्टान्तः द्विविधशक्तिभेदरूपविमर्शः (२/६-७)

कालप्रभावप्रतिपादनम् (२/८)

नयभेदेन शक्तिभेदः (२/९)

शुद्धनिश्चयेन कार्यमात्रं मिथ्या (२/९)

गुणः न शक्तिभेदरूपः (२/१०)

गुण-पर्यायतुल्यतास्थापनम् (२/११)

(i) गुणार्थिकनयाऽप्रदर्शनम्

(ii) गुण-पर्याययोः औपचारिकभेदः

गुणार्थिकनयस्य निरासः (२/१२)

परिणाम-पर्यायादिषु अभेदसिद्धिः (२/१२)

गुणस्य पर्यायभिन्नत्वाऽभावः (२/१२)

गुणः न पर्यायकारणम् (२/१३)

द्रव्याद् गुण-पर्यायभेदविचारणा (२/१४)

अहंख्याज्ञानं क्षयोपशमजन्यम् (२/१५)

अंजादिभिः द्रव्यादिषु भेदविचारणा (२/१६)

: શાખા - ૨ :

ગ્રંથકારશ્રી અહીં દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાય વચ્ચે ભેદની સિદ્ધિ કરે છે.

દ્રવ્ય એ ગુણ-પર્યાયનો આધાર છે. જેમ પીળા રંગનો (= ગુણનો) અને હાર/વીંટીનો (= પર્યાયનો) આધાર સુવર્ણ (= પુદ્ગલદ્રવ્ય છે) તેમ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણનો અને સિદ્ધ પર્યાયનો આધાર આત્મા છે. દ્રવ્યના મૂળભૂત સ્વરૂપમાં ત્રણે કાળમાં ફેરફાર થતો નથી. (૨/૧)

ગુણો દ્રવ્યમાં કાયમ હોય છે. પરંતુ પર્યાયો બદલાતા રહે છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય ત્રણેના લક્ષણ અલગ અલગ છે. માટે તે ત્રણે ભિન્ન કહેવાય. તથા તે ત્રણે એક સાથે જ રહે છે. માટે તેમાં અભેદ પણ કહેવાય. વળી, તે ત્રણમાં ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થૈર્ય (= ધ્રુવતા) પણ રહે છે. (૨/૨)

આત્મા પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણથી અને મનુષ્યાદિ પર્યાયથી ભિન્ન છે. આમ દ્રવ્યમાં ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ જાણીને કટુ પ્રસંગોની અસરથી જાતને વેગળી રાખવી. (૨/૩)

દ્રવ્ય (૧) ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અને (૨) તિર્યક્સામાન્ય - એમ બે પ્રકારે છે. કપાલ, ઘડા, ઠીકરા... વગેરે અલગ અલગ રૂપે અલગ અલગ સમયે એક જ માટી જણાય છે. તેથી માટી ઊર્ધ્વતાસામાન્ય શક્તિ-સ્વરૂપ છે. માટી પરઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ (= અધિકદેશવૃત્તિસ્વરૂપ) અને ઘડો અપર ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ (= ન્યૂનદેશવૃત્તિસ્વરૂપ) છે. આમ જીવમાં અને જડમાં તુલનાથી પડતા વિવિધ ભેદોને સમજી શકાય છે. તેવા પરિવર્તનશીલ સંયોગોમાં શુદ્ધ આત્માને નજરમાં રાખી રાગાદિથી બચવાનું છે. (૨/૪)

એક જ સમયે હાજર એવા તમામ ઘડામાં સમાનતાને જણાવનાર ઘટત્વ તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય. તે જ રીતે સર્વ આત્મામાં ચિદાનંદસ્વરૂપની સમાનતા જાણી આપણે પરનિંદા વગેરે દોષોને છોડી ચિદાનંદમય નિર્દોષ નિજ સ્વરૂપને પ્રગટાવવાનું લક્ષ કેળવવું. (૨/૫)

દ્રવ્યમાં બે શક્તિ છે - ઓઘશક્તિ અને સમુચિતશક્તિ. અચરમાવર્તકાળમાં ભવ્યાત્મામાં મોક્ષે જવાની ઓઘશક્તિ અને ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં સમુચિતશક્તિ હોય છે. તેથી જીવે પાપભીરુતા વગેરે કેળવી તે-તે શક્તિઓની ફળશ્રુતિસ્વરૂપ મોક્ષને મેળવવો. (૨/૬-૭-૮)

શક્તિઓના અનેક પ્રકારો વ્યવહારથી છે. નિશ્ચયથી વિવિધ કાર્યો એક જ શક્તિથી થાય છે. તેથી શુદ્ધનિશ્ચયના આધારે કર્મજન્ય વિવિધ અવસ્થા, ઘટનાઓને ગૌણ કરી આત્મસાધનામાં લીન થવું. (૨/૯)

તથા ગુણોને શક્તિસ્વરૂપે સ્વતંત્ર ન માનવા. પરંતુ તેનો પર્યાયમાં સમાવેશ કરી લેવો. કારણ કે ગુણનું સ્વરૂપ પર્યાયથી ભિન્ન નથી. માટે જ આગમમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક - એમ બે જ નય બતાવેલ છે. 'ગુણાર્થિકનય' જણાવેલ નથી. (૨/૧૦-૧૧-૧૨)

પર્યાયો દ્રવ્યમાંથી પ્રગટે છે, ગુણમાંથી નહિ. તેથી આપણામાં નરક, તિર્યંચ વગેરે જે પર્યાયો કે રાગ-દ્વેષાદિ પર્યાયાત્મક ગુણ પ્રગટે છે તેનું કારણ આપણે પોતે છીએ - એ ખ્યાલમાં રાખવું. (૨/૧૩)

આત્મદ્રવ્ય એક જ છે. પણ તેમાં કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો અને મનુષ્યત્વ આદિ પર્યાયો અનેક હોય છે. તે પર્યાયોનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયથી થાય છે. ગુણ-પર્યાય વચ્ચે ભેદ ઔપચારિક છે. (૨/૧૪-૧૫)

દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમાં સંજ્ઞા, સંખ્યા વગેરેની અપેક્ષાએ અનેકવિધ ભેદને જાણીને નિત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મદ્રવ્યને જીવનનું કેન્દ્ર બનાવવું. (૨/૧૬)

ઢાળ - ૨

(ધન ધન સંપ્રતિ સાચો રાજા - એ દેશી)

ગુણ-પર્યાયતણું જે ભાજન, એકરૂપ ત્રિહું કાલઈ રે;

તેહ દ્રવ્ય નિજ* જાતિં કહિયઈ†, જસ નહિ ભેદ વિચાલઈ રે ॥૨/૧॥ (૧૦)□

જિનવાણી રંગઈ મનિ* ધરિઈ. (આંકણી.)

*ગુણ નઈ પર્યાયનું ભાજન †કહઈતાં સ્થાનક, જે ત્રિહું કાલઈ = અતીત-અનાગત-વર્તમાનકાલઈ

• દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શઃ •

શાખા - ૨

અધુના પ્રતિજ્ઞાનુસારેણાઽઽદૌ દ્રવ્યાદિલક્ષણમાવેદયતિ - 'ગુણે'તિ ।

ગુણ-પર્યાયભાગ્ યત્તુ હ્યેકરૂપં સદૈવ વૈ ।

તદ્ દ્રવ્યં નિજજાત્યોક્તં ભેદોઽસ્તિ યસ્ય નાઽન્તરા ॥૨/૧॥

મધુરી જિનવાણી હિ મુદા મનસિ ધીયતામ્ ॥ ધ્રુવપદમ્ ॥

• દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા •

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - યત્તુ ગુણપર્યાયભાગ્, સદૈવ (ચ) નિજજાત્યા એકરૂપં હિ, તદ્ દ્રવ્યમુક્તમ્, યસ્યાઽન્તરા ભેદો નાઽસ્તિ ॥૨/૧॥

(ઈદૃશી) મધુરી જિનવાણી હિ મુદા મનસિ ધીયતામ્ ॥ ધ્રુવપદમ્ ॥

યત્તુ ગુણ-પર્યાયભાગ્ = ગુણ-પર્યાયભાજનં સદૈવ = અતીતાઽનાગત-વર્તમાનકાલેષુ નિજજાત્યા

• દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ણિકા સુવાસ •

[] :- દ્રવ્યાનુયોગવિમર્શ કરવા માટે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની સાચી ઓળખ હોવી જરૂરી છે. માટે ગ્રંથકારશ્રી પ્રતિજ્ઞા મુજબ પ્રારંભમાં દ્રવ્ય વગેરેના લક્ષણને દર્શાવી રહ્યા છે :-

❧ દ્રવ્યલક્ષણ વિચારણા ❧

[] :- જે ગુણ-પર્યાયનું ભાજન = આશ્રય હોય તથા પોતાની જાતિથી સદૈવ એકસ્વરૂપ જ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાયેલ છે કે જેનો વચલી અવસ્થામાં ભેદ નથી. (૨/૧)

આવી મધુરી જિનવાણીને પ્રમોદથી મનમાં ધારણ કરો. (ધ્રુવપદ)

[] :- જે ગુણ-પર્યાયનો આધાર હોય તથા અતીત-અનાગત-વર્તમાનકાળમાં પોતાની જાતિથી

૪ મો.(૨)માં 'જિનના તે' અશુદ્ધ પાઠ. ♦ મ. + શાં. માં 'કહિઈ' પાઠ. કો.(૩)નો પાઠ લીધો છે. □ રાસની ગાથાનો સર્ગક્રમાંક ()માં આપેલ છે. * કો.(૩+૫)માં 'મન' પાઠ. † સિ. + કો.(૮) + આ.(૧)નો ટિપ્પણ 'જે ગુણ-પર્યાયનું ભાજન હોઈ અને વિવક્ષિત ગુણ-પર્યાયના કાલતાઈ જે રૂપઈ વિવક્ષિત ગુણ-પર્યાયઈ ધરિયા છઈ તે રૂપઈ અનુગત હોઈ ને નિજ નિજ જાતિ પોતાની જાતિં દ્રવ્ય કરીઈ. જેહને વિચારે = મધ્યકાલે ભેદ ન પડઈ-અભેદત્વાત્.'

▶...◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ સિ. + કો.(૮)માં નથી.

એકસ્વરૂપ હોઈ. પર્યાયની પરિ કિરઈ નહીં, તેહ દ્રવ્ય કહાયઈ. નિજ જાતિ કહતાં પોતાની જાતિ; જેમ જ્ઞાનાદિક ગુણ-પર્યાયનું ભાજન જીવદ્રવ્ય, રૂપ-રસાદિક ગુણ-પર્યાયનું ભાજન પુદ્ગલ દ્રવ્ય, રક્તત્વાદિ ઘટાદિ ગુણ પર્યાયનું ભાજન મૃદ્દ્રવ્ય.

= સ્વજાત્યા એકરૂપમ્ = અવિચલિતૈકસ્વરૂપં હિ = એવ સ્યાત્, ન તુ પર્યાયવદ્ વિચલિતસ્વરૂપમ્, તદ્ વૈ દ્રવ્યમ્ ઉક્તમ્। ગુણ-પર્યાયપરિવર્તને તદ્વપેણ આત્મદ્રવ્યપ્રચ્યવેડપિ આત્મત્વેન અપ્રચ્યવાત્। આત્મત્વજાતિમદિમુચ્યૈવ આત્મા નાનાગુણ-પર્યાયાન્ ભજતે। નરાડમરાદિપર્યાયરૂપેણ જીવનાશેડપિ આત્મત્વલક્ષણયા નિજજાત્યા તન્નાશો નૈવ ભવતિ। એવં મૃત્પિન્ડ-ઘટાદિપર્યાયરૂપેણ મૃદ્દ્રવ્યનાશેડપિ મૃત્ત્વ-પુદ્ગલત્વાદિલક્ષણયા સ્વજાત્યા તુ તન્નાશો નૈવ ભવતિ। અતઃ સ્વજાત્યા અચલિતૈકરૂપમેવ દ્રવ્યમુક્તમ્।

યથા - જ્ઞાનાદિગુણ-નરાદિપર્યાયભાજનં જીવદ્રવ્યમ્, રૂપરસાદિગુણ-પટાદિપર્યાયાશ્રયઃ પુદ્ગલદ્રવ્યમ્, રક્તત્વાદિગુણ-ઘટાદિપર્યાયભાજનં ચ મૃદ્દ્રવ્યં નાનાવસ્થાસુ ન વિપરિવર્તન્તે। વિવક્ષિતરૂપેણ અનુગતત્વાદ્ જીવાદીનાં દ્રવ્યત્વં ભાવનીયમ્। વિલક્ષણગુણ-પર્યાયભાજનતયા જીવ-પુદ્ગલાદિદ્રવ્યાણાં ન સાઙ્કર્યમ્। યથોક્તં પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તૌ શ્રીઅભયદેવસૂરિભિઃ અપિ “દ્રવ્યૈઃ = ત્રિકાલાનુગતિલક્ષણૈઃ પુદ્ગલાદિભિઃ વસ્તુભિઃ” (પ્ર.વ્યા.સૂ.૨/૨/૩૬ વૃ.) ઇતિ। તદુક્તં સમ્મતિતર્કવૃત્તૌ શ્રીઅભયદેવસૂરિભિઃ “દ્રવતિ = અતીતાનાગતપર્યાયાન્ ચલિત યથા વિના એકસ્વરૂપે જ રહે તે દ્રવ્ય કહેવાયેલ છે. ‘પોતાની જાતિથી ચલિત ન થવું’ એટલે દેવ-માનવાદિ પર્યાય બદલાવા છતાં પોતાની જીવત્વ જાતિને છોડીને અજીવ ન થવું. ગુણ-પર્યાય બદલાવાથી તે સ્વરૂપે આત્મદ્રવ્ય બદલાય. પણ જીવત્વરૂપે તે નાશ ન પામે. જીવત્વ જાતિનો ત્યાગ કર્યા વિના જ જુદા-જુદા ગુણ-પર્યાયને તે ધારણ કરે છે. પર્યાયની જેમ દ્રવ્યનું પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ નથી. મનુષ્ય-દેવ વગેરે પર્યાયસ્વરૂપે જીવદ્રવ્યનો નાશ થવા છતાં આત્મત્વસ્વરૂપ પોતાની જાતિરૂપે જીવદ્રવ્યનો નાશ થતો નથી. મૃત્પિન્ડ-ઘટ વગેરે પર્યાયસ્વરૂપે માટીદ્રવ્યનો નાશ થવા છતાં મૃત્ત્વ, પુદ્ગલત્વ વગેરે સ્વજાતિસ્વરૂપે તેનો નાશ થતો નથી. આમ સ્વજાતિરૂપે દ્રવ્ય અચલિત કહેવાયેલ છે.

✽ આગમદર્પણમાં દ્રવ્યદર્શન ✽

(યથા.) જેમ કે જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણોનો આધાર હોય તથા નર-નારક-દેવાદિ પર્યાયનો આશ્રય હોય તેવું જીવદ્રવ્ય, રૂપ-રસ આદિ ગુણોનો આધાર હોય તથા પટ વગેરે પર્યાયનો આધાર હોય તેવું પુદ્ગલદ્રવ્ય અને લાલાશ-પીળાશ વગેરે ગુણોનો આધાર બને તથા ઘટ વગેરે પર્યાયનો આશ્રય હોય તેવું માટી દ્રવ્ય જુદી-જુદી અવસ્થામાં મૂળસ્વરૂપે બદલાતું નથી. ચોક્કસ પ્રકારના સ્વરૂપે જીવ-પુદ્ગલ વગેરે પદાર્થો અનુગત હોવાથી તેને દ્રવ્ય કહેવાય છે - એમ અહીં સમજવું. દરેક દ્રવ્યોમાં જુદા-જુદા પ્રકારના ગુણ અને પર્યાય રહે છે. તેથી દ્રવ્યોમાં પરસ્પર સાંકર્ય આવતું નથી. પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તિમાં નવાંગીટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવેલ છે કે ‘ત્રિકાલઅનુગમસ્વરૂપ દ્રવ્ય છે. તે પુદ્ગલાદિ વસ્તુ છે.’ સમ્મતિતર્કની વ્યાખ્યામાં તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ પણ જણાવેલ

તંતુ પટની અપેક્ષાઈ દ્રવ્ય. તંતુ અવયવની અપેક્ષાઈ પર્યાય; જે માટઈ પટનઈ વિચ્છાલઈ = અધિકરણત્વેન અવિચલિતરૂપં સદ્ ગચ્છતીતિ દ્રવ્યમ્। તત્ત્વ ભૂત-ભાવિપર્યાયકારણત્વાત્ ચેતનમચેતનં વા” (સ.ત.૧/૬/પૃષ્ઠ.૩૮૭) इति।

તદુક્તં પતંજલિના અપિ વૈયાકરણમહાભાષ્યે “આકૃતિરન્યા ચ અન્યા ચ ભવતિ, દ્રવ્યં પુનસ્તદેવ। આકૃત્યુપમર્દન દ્રવ્યમેવાવશિષ્યતે” (વૈ.મ.ભા.૧/૧/૧) इति। ‘આકૃતિ’પદવાચ્યગુણ-પર્યાયાવિર્ભાવ-તિરો-ભાવ-વિશોધન-પરિવર્તનાદિદશાયામપિ અવિચલિતસ્વરૂપતયા દ્રવ્યં તદેવ ભવતિ। ગુણાદિવ્યવચ્છેદે યત્ સ્થિરતત્ત્વમવશિષ્યતે તદ્ દ્રવ્યપદવાચ્યમિતિ તદાકૂતમનેકાન્તવાદાનુપાત્યેવ।

પાર્થસારથિમિશ્રેણ અપિ શાસ્ત્રદીપિકાયાં “ન દ્રવ્યસ્ય કદાચિદ્ આગમઃ અપાયો વા। ઘટ-પટ-ગવાઽશ્ચ -શુક્લ-રક્તાદ્યવસ્થાનામેવ આગમાઽપાયૌ” (શા.દી.૧/૧/૫/પૃ.૪૩) इत्युक्तम्।

किञ्च, तन्तोः पटापेक्षया द्रव्यत्वम्, यतः अन्तरा = पटावस्थायां यस्य = तन्तोः भेदः = છે કે ‘દ્રવ્યે તે દ્રવ્ય કહેવાય. અર્થાત્ અવિચલિતસ્વરૂપ હોતે છે તે જે અધિકરણસ્વરૂપ હોવાથી અતીત -અનાગત પર્યાયોને પામે તે દ્રવ્ય કહેવાય. ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યકાલીન પર્યાયનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્ય જાણવું. તે દ્રવ્ય ચેતન કે જડ હોય.’

❖ પતંજલિમતે દ્રવ્ય નિત્ય ❖

(તદુક્તં.) પંતજલિ મહર્ષિએ પણ વૈયાકરણમહાભાષ્યમાં જણાવેલ છે કે ‘આકૃતિ અલગ-અલગ બને છે. પરંતુ દ્રવ્ય તો તે જ સ્વરૂપે હોય છે. આકૃતિનું ઉપમર્દન = તિરોધાન = બાદબાકી કરવામાં આવે તો દ્રવ્ય જ બાકી રહે છે.’ ચોક્કસ પ્રકારના ગુણનો અને પ્રતિનિયત પર્યાયનો આધાર જે બને તે ચોક્કસ પ્રકારનું દ્રવ્ય કહેવાય. ‘આકૃતિ’ શબ્દથી વાચ્ય એવા ગુણના અને પર્યાયના આવિર્ભાવ -તિરોભાવ-વિશોધન-પરિવર્તન-ઉત્પાદ-વ્યય થવા છતાં ત્રણેય કાળમાં પોતાની જાતિથી જે અવિચલિત સ્વરૂપને ધારણ કરીને રહે તે દ્રવ્ય કહેવાય. આ બાબત પતંજલિ મહર્ષિને પણ માન્ય છે. માટે જ તેમણે પણ ‘આકૃતિ = ગુણ-પર્યાય-અવસ્થા-દશા બદલાય છે પરંતુ દ્રવ્ય તો અવિચલરૂપે જ રહે છે’ - આમ જણાવેલ છે. ગુણ-પર્યાયની બાદબાકી કરતાં જે સ્થિર તત્ત્વ બચે છે તે દ્રવ્ય સમજવું. આ પ્રમાણે પતંજલિ મહર્ષિના વચનનું અર્થઘટન કરી શકાય છે કે જે અનેકાન્તવાદને અનુકૂળ જ છે.

❖ મીમાંસકમતે દ્રવ્ય નિત્ય ❖

(પાર્થ.) મીમાંસકમૂર્ધન્ય કુમારિલભટ્ટના અનુયાયી પાર્થસારથિમિશ્રજીએ પણ શાસ્ત્રદીપિકા ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે “દ્રવ્યનું આગમન કે વિદાય (=ઉત્પાદ કે વ્યય) ક્યારેય ન હોય. ઘટ, પટ, ગાય, ઘોડો, સફેદ, લાલ વગેરે તો દ્રવ્યની જુદી-જુદી અવસ્થાઓ છે. દ્રવ્યની વિવિધ અવસ્થાઓનું જ આગમન અને વિદાય થયા કરે છે.” પાર્થસારથિમિશ્રજીની આ વાત જૈનદર્શનને ખૂબ અનુકૂળ-ઉપયોગી છે.

❖ તંતુ દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મક ❖

(કિઞ્ચ.) તંતુ એ પટની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય (=કારણ) છે. કારણ કે વચ્ચે = પટઅવસ્થામાં તન્તુમાં પટભેદ = પટભિન્નતા નથી. પટ અવસ્થામાં તો તંતુ પટથી અભિન્ન જ છે. તથા પોતાના અવયવની અપેક્ષાએ

પટાવસ્થામધ્યે (જસ=) તંતુનો ભેદ (નહિ=) નથી. તંતુઅવયવઅવસ્થામધ્યે અન્યત્વરૂપ ભેદ છઈ. તે માટઈ પુદ્ગલસ્કંધમાંહિ દ્રવ્ય-પર્યાયપણું અપેક્ષાઈ જાણવું.

પટાન્યત્વં નાસ્તિ, અભિન્નત્વાત્ તદ્ વૈ દ્રવ્યમ્ ઉક્તમ્ इति પૂર્વેણ અન્વયઃ। સ્વાવયવાપેક્ષયા ચ પર્યાયત્વં તન્તોઃ આમ્નાતમ્। તન્તોઃ સ્વાવયવાવસ્થાયાં તન્તુ-તદવયવાનાં ભેદસ્ય સત્ત્વાત્। ન હિ તન્તુતયા વીરણાદિઃ પ્રતીયતે કેનાઽપિ।

इदमत्राकूतम् - यस्य भेदो येषु भवति, कालान्तरे च तस्यैव तेषु अभेदो यदि सम्पद्यते, तदा तस्य पर्यायत्वं तेषाञ्च द्रव्यत्वं समाम्नातम्। यथा पटस्य भेदः तन्तुषु तन्तुदशायां वर्तते, कालान्तरे च पटदशायां पटस्यैव तन्तुषु अभेदः सम्पद्यते तन्तूनाञ्च पटे। ततश्च पटस्य तन्त्व-पेक्षया पर्यायत्वम्, पटापेक्षया च तन्तूनां द्रव्यत्वम्। तथैव तन्तोः भेदः तन्त्ववयवेषु वीरणादिदशायां वर्तते, तन्तोरेव च कालान्तरे तन्तुदशायां वीरणादिषु अभेदः सम्पद्यते। तथा च तन्तोः स्वावयवा-पेक्षया पर्यायत्वम्, वीरणादीनाञ्च तन्त्वपेक्षया द्रव्यत्वम्। यतश्चेत्थं प्रतीयते ततश्च भेदाऽभेदापेक्षे द्रव्यत्व-पर्यायत्वे पुद्गलस्कन्धेषु बोध्ये।

न च पटेऽपि तन्तुदशायां तन्तूनां ભેદસ્ય કાલાન્તરે ચ પટદશાયાં તન્તૂનામભેદસ્ય સત્ત્વાત્ તન્ત્વપેક્ષયા પટસ્યાઽપિ દ્રવ્યત્વં પ્રસજ્યેતેતિ શङ्કનીयम्,

તંતુ પર્યાય (=કાર્ય) સ્વરૂપે માન્ય છે. કેમ કે તંતુ જ્યારે પોતાના અવયવની અવસ્થામાં વીરણાદિ સ્વરૂપે રહેલ હોય છે (અર્થાત્ તંતુ ઉત્પન્ન ન થયો હોય) ત્યારે તંતુ સ્વઅવયવાત્મક નથી. ત્યારે તંતુ અને તેના અવયવો અભિન્ન નથી. તંતુ ઉત્પન્ન ન થયેલ હોય ત્યારે વીરણાદિને જોઈને કોઈને પણ 'આ તંતુ છે' - તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. આમ 'વીરણાદિ તંતુસ્વરૂપ નથી પણ તંતુથી ભિન્ન છે' - તેમ સિદ્ધ થાય છે.

(इद.) प्रस्तुतमां आशय એ છે કે જેનો ભેદ જેઓમાં રહે અને કાલાન્તરે તેનો જ તેઓમાં જો અભેદ રહે તો તે પર્યાય કહેવાય અને તેઓ દ્રવ્ય કહેવાય - આવું શાસ્ત્રકારોને માન્ય છે. જેમ કે (૧) પટનો ભેદ તન્તુઓમાં તંતુદશામાં (= પટજન્મપૂર્વકાળે) રહે છે. તથા કાલાન્તરે પટદશામાં પટનો જ તન્તુઓમાં અભેદ સંપન્ન થાય છે અને તન્તુઓનો પટમાં અભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તન્તુની અપેક્ષાએ પટ પર્યાય છે. તથા પટની અપેક્ષાએ તન્તુઓ દ્રવ્ય બને છે. તે જ રીતે (૨) વીરણાદિ અવસ્થામાં તન્તુનો ભેદ તંતુઅવયવોમાં રહે છે. તથા કાલાન્તરે તંતુદશામાં તંતુનો જ વીરણાદિમાં અભેદ સંપન્ન થાય છે. તેથી પોતાના અવયવની (= વીરણાદિની) અપેક્ષાએ તંતુ પર્યાય છે. તથા તન્તુની અપેક્ષાએ વીરણાદિ (= તંતુઅવયવો) દ્રવ્ય છે. જે કારણે આ મુજબ પ્રતીતિ થાય છે, તે કારણે પુદ્ગલસ્કંધોમાં ભેદાભેદને સાપેક્ષ દ્રવ્યત્વ અને પર્યાયત્વ જાણવા.

(न च.) જ્યારે પટ ઉત્પન્ન થયો ન હોય, છૂટા-છવાયા તંતુઓ હાજર હોય, ત્યારે તો પટમાં પણ તંતુઓનો ભેદ રહે છે. તથા કાલાન્તરે પટ નિષ્પન્ન થાય, ત્યારે પટમાં તંતુઓનો અભેદ રહે છે. આમ પટમાં પણ તંતુનો કાલસાપેક્ષ ભેદાભેદ રહેવાથી તંતુઓની અપેક્ષાએ પટ પણ દ્રવ્ય બનવાની સમસ્યા સર્જશે.

♦આત્મતત્ત્વ વિચારઈ પણ દેવાદિક આદિષ્ટદ્રવ્ય, સંસારિદ્રવ્યની અપેક્ષાઈ પર્યાય થાઈ.♦

તન્તુદશાયાં પટસ્યૈવ અસત્ત્વેન તદા તત્ર તન્તુભેદસ્યાઽસમ્ભવાત્ ।

કિઞ્ચ, કારણસ્ય દ્રવ્યપદવાચ્યત્વમ્ કાર્યસ્ય ચ પર્યાયપદાર્થત્વમ્ । કારણસ્ય સ્વકારણકાર્યત્વાત્ કારણત્વ-કાર્યત્વાઽઽક્રાન્તસ્ય તન્તોઃ દ્રવ્યત્વં પર્યાયત્વઞ્ચાઽનાવિલમ્ । પર્યાયોત્પત્તૌ દ્રવ્ય-પર્યાયયોઃ ભેદો ન પ્રતીયતે, તદનુત્પત્તૌ ચ તયોર્વિભેદો વિજ્ઞાયતે । યદ્વા પટાવસ્થાયાં પટવ્યતિરેકેણ તન્ત્વનુપલબ્ધેઃ તન્તોઃ પટાત્મકતયા પર્યાયાત્મકતા તથા તન્તુદશાયાં પટવ્યતિરેકેણ તન્તૂપલબ્ધેઃ તન્તોઃ પટાન્યતયા દ્રવ્યાત્મકતા બોધ્યા । इत्थञ्च पुद्गलस्कन्धेषु द्रव्य-पर्यायोभयात्मकत्वमेव अपेक्षाभेदेन विज्ञेयम् ।

આત્મતત્ત્વવિમર્શેઽપિ દેવાદિકમ્ આદિષ્ટદ્રવ્યમ્ = ઔપચારિકદ્રવ્યમ્ = આરોપિતદ્રવ્યત્વમ્ આપેક્ષિકદ્રવ્યત્વં વા, જન્માદિસ્વપર્યાયહેતુત્વાત્ । તદેવ ચ સંસારિદ્રવ્યાપેક્ષયા પર્યાયરૂપં ભવતિ,

■ :- (તન્તુ.) ભાગ્યશાળી ! તંતુદશામાં તો પટ પોતે જ ગેરહાજર છે. તેથી પટમાં તંતુઓનો ભેદ જ રહી નહિ શકે. તેથી પટ તન્તુઓની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય બનવાની આપત્તિ નહિ આવે.

(કિઞ્ચ.) વળી, કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. કાર્ય હોય તે પર્યાય કહેવાય. જે કારણ હોય તે પોતાના કારણનું કાર્ય પણ બને. જેમ કે પટનું કારણ તંતુ. તંતુનું કારણ તંતુઅવયવ. તેથી તંતુ પટનું કારણ બને અને સ્વઅવયવનું કાર્ય બને. માટે તંતુમાં કારણત્વ (=દ્રવ્યત્વ) અને કાર્યત્વ (=પર્યાયત્વ) બન્ને ગુણધર્મો નિરાબાધપણે આવે. પર્યાય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે દ્રવ્ય-પર્યાયમાં ભેદ જણાતો નથી હોતો. પર્યાય ઉત્પન્ન થયો ન હોય ત્યારે દ્રવ્ય-પર્યાયમાં ભેદ જણાતો હોય છે. અથવા પટઅવસ્થામાં પટથી સ્વતંત્રરૂપે તંતુ દેખાતા ન હોવાથી તંતુ પટસ્વરૂપ છે. અર્થાત્ પટદશામાં પટાત્મક તંતુઓ પર્યાયસ્વરૂપ બને છે. તથા પટ ઉત્પન્ન ન થયો હોય ત્યારે તંતુદશામાં પટથી સ્વતંત્રરૂપે તંતુઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે તંતુદશામાં તંતુઓ પટ કરતાં જુદા છે. અર્થાત્ તંતુકાલે તંતુઓ પટની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાત્મક છે. આમ પુદ્ગલસ્કન્ધોમાં જુદી-જુદી વિવક્ષાથી દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મકતા રહેલી હોય છે. અર્થાત્ દરેક પુદ્ગલસ્કંધ દ્રવ્યસ્વરૂપ અને પર્યાયસ્વરૂપ છે - એમ જાણવું.

● આત્મતત્ત્વમાં દ્રવ્ય-પર્યાયવિચારણા ●

(આત્મ.) આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં આવે તો તેમાં પણ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપતા સંગત થઈ શકે છે. દેવાત્મા મરીને મનુષ્ય થવાનો હોય તો દેવાત્મા આદિષ્ટદ્રવ્ય કહેવાય. કારણ કે ભાવી મનુષ્યપર્યાયનું તે કારણ છે. તેથી તે આદિષ્ટ = ઉપચારિત = ઔપચારિક એવું દ્રવ્ય કહેવાય. દેવાત્મામાં મનુષ્યપર્યાયની કારણતા હોવાથી તેમાં દ્રવ્યત્વનો આરોપ = ઉપચાર = ઉલ્લેખ થાય છે. અથવા જન્માદિ સ્વપર્યાયસાપેક્ષ દ્રવ્યત્વ દેવાત્મામાં હોવાથી દેવાત્મામાં આપેક્ષિકદ્રવ્યત્વ કહેવાય. દેવાત્મા એ સંસારીદ્રવ્યનું કાર્ય છે, સંસારી જીવનો પર્યાય છે. સંસારી જીવદ્રવ્યની એક વિશેષ પ્રકારની અવસ્થા = પર્યાય એ જ દેવાત્મા છે. તેમ જ આરોપિતદ્રવ્યત્વ (બહુવ્રીહિ સમાસ) કે આપેક્ષિકદ્રવ્યત્વ (બહુવ્રીહિ સમાસ) પણ સંસારી જીવદ્રવ્યનો પર્યાય જ છે. માટે સંસારી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આરોપિતદ્રવ્યત્વ કે આપેક્ષિકદ્રવ્યત્વ સ્વરૂપ

♦...♦ ચિદ્વ્યવસ્થાવર્તી પાઠ કો.(૭+૧૦+૧૧)+લા.(૨)માં નથી. ▶...◀ ચિદ્વ્યવસ્થાવર્તી પાઠ સિ.+કો.(૮)માં નથી.

કોઈ કહિસ્યઈ જે “ઈમ દ્રવ્યત્વ ધ્વાત્માવિક ન થયું, આપેક્ષિક થયું.”

તો કહિઈ જે “શબલ* વસ્તુનો અપેક્ષાઈ જ વ્યવહાર હોઈ. ઈહાં દોષ નથી.”

સંસારિજીવદ્રવ્યાશ્રિતત્વાત્ તત્કાર્યત્વાદ્વા ।

દેવાદેઃ સંસારિજીવપર્યાયસ્વત્વાદેવ દેવાદિભાવેન સંસારી જીવ ઉત્પદ્યતે ત્રિયતે ચ । તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યે ¹“ઉપ્પજ્જઈ જં જીવોં બહુહા દેવાદિભાવેણ” (વિ.આ.ભા.૨૮૭૯) ઇતિ ।

ન ચૈવં દ્રવ્યત્વમાપેક્ષિકં સ્યાદ્ ન તુ સ્વાભાવિકમ્ ઇતિ વાચ્યમ્,

જિનસમયેઽખિલવસ્તુનોઽનન્તધર્માત્મકત્વાઽભ્યુપગમાત્, અપેક્ષાભેદસમાવિષ્ટપરસ્પરવિરુદ્ધાનન્તધર્મા-

આદિષ્ઠદ્રવ્ય = દેવાત્મા જ પર્યાય છે. કારણ કે દેવઅવસ્થા એ સંસારીજીવદ્રવ્યને આશ્રયીને રહેલ છે. દ્રવ્યને આશ્રયીને જે પરિવર્તનશીલ તત્ત્વ રહેલ હોય તે પર્યાય કહેવાય. માટે દેવાદિ પર્યાયસ્વરૂપ પણ કહેવાય. અથવા સંસારી જીવદ્રવ્યનું કાર્ય દેવાત્મા છે. માટે દેવાદિ પર્યાયસ્વરૂપ બને. કેમ કે કાર્ય હોય તે પર્યાય કહેવાય, કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય.

જવાબ :- પુદ્ગલદ્રવ્યમાં દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મકતા બતાવ્યા બાદ ગ્રંથકારશ્રીએ ઉપર ‘આત્મા પણ દ્રવ્ય-પર્યાયસ્વરૂપ છે’ - એવું જણાવેલ છે. આમ તો આત્મા દ્રવ્ય છે. દેવ-નરક-તિર્યંચ-મનુષ્ય... આ બધા તેના પર્યાય છે. પરંતુ દેવાદિપર્યાયથી શૂન્ય આત્મા વ્યવહારમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. માટે આત્મતત્ત્વને દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મક કઈ રીતે સિદ્ધ કરવું ? તે એક સમસ્યા છે. પણ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે દેવાદિ અવસ્થા આત્મપર્યાય હોવા છતાં ભાવી મનુષ્યાદિપર્યાયનું તે કારણ હોવાથી તેમાં દ્રવ્યત્વનો ઉપચાર = આરોપ થઈ શકે છે. કેમ કે કારણ હોય તેને દ્રવ્ય કહેવાય તથા કાર્ય હોય તેને પર્યાય કહેવાય. ‘માટી ઘડો થઈ’ - આવા વ્યવહારની જેમ ‘દેવ મનુષ્ય થયો’ - આવો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ જ છે. માટે કારણીભૂત દેવાત્મા = દ્રવ્ય અને કાર્યસ્વરૂપ મનુષ્યાત્મા = પર્યાય.

✧ આત્મા પણ ઉત્પન્ન થાય ✧

(દેવા.) તથા દેવાત્મા સંસારી જીવનો પર્યાય છે. માટે જ સંસારી જીવ દેવાદિસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે. આ અંગે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જણાવેલ છે કે ‘જીવ દેવાદિ સ્વરૂપે અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે.’ આથી દેવાત્મા પર્યાયસ્વરૂપ પણ કહેવાય. આમ દેવાત્મા દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયસ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

✧ દ્રવ્યત્વ સાપેક્ષ કે નિરપેક્ષ ? ✧

જવાબ :- (ન ચૈ.) આ રીતે વિચાર કરીને હકીકતને સ્વીકારીએ તો દ્રવ્યત્વ આપેક્ષિક = અપેક્ષાવિશેષસહકૃત થશે, સ્વાભાવિક નહિ થાય. કેમ કે મનુષ્યપર્યાયનું કારણ હોવાની અપેક્ષાએ દેવાત્માને દ્રવ્ય તરીકે હમણાં જ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

જવાબ :- (જિન.) જૈન દર્શનમાં પ્રત્યેક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે. પરસ્પરવિરોધી એવા પણ અનેક ગુણધર્મો અલગ-અલગ અપેક્ષાએ એક જ વસ્તુમાં રહી શકે છે. દા.ત. પિતૃત્વ અને પુત્રત્વ પરસ્પર વિરોધી

□ લી.(૩)માં ‘દ્રવ્યત્વ સ્થાનકસ્વા...’ પાઠ. * શબલ = મિશ્રસ્વભાવયુક્ત. જુઓ - સમ્યક્ત્વપદસ્થાન ચઉપઈ પ્રકા.અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, મુંબઈ. મો.(૨)માં ‘સકલ’ પાઠ. 1. ઉત્પદ્યતે યદ્ જીવોં બહુહા દેવાદિભાવેન ।

જે સમવાયિકારણત્વ પ્રમુખ દ્રવ્યલક્ષણ માનઈ છઈ, તેહનઈ પશિં અપેક્ષા અવશ્ય અનુસરવી. “કુણનું સમવાયિકારણ ?” ઈમ - આકાંક્ષા હોઈ તો “કુણનું દ્રવ્ય ?” એ આકાંક્ષા કિમ ન હોઈ ?

ત્મકસ્ય શબલવસ્તુનોઽપેક્ષાવિશેષવશાદેવ તત્તદ્ધર્મવ્યવહારસમ્ભવાત્ । ન હિ મિશ્રસ્વભાવે વસ્તુનિ નિરપેક્ષતયા નિયતવ્યવહારઃ સમ્ભવતિ; ન વા સર્વાપેક્ષયા યથેચ્છં સર્વે ધર્મા એકત્ર વસ્તુનિ સમ્ભવન્તિ । તતશ્ચ દેવાદેઃ જન્માદિસ્વપર્યાયહેતુત્વાપેક્ષયા દ્રવ્યત્વમુચિતમેવેતિ ।

યસ્તુ સમવાયિકારણત્વાદિકમેવ દ્રવ્યલક્ષણં મન્યતે તસ્યાપિ તત્તદપેક્ષાનુસરણધ્રોવ્યમ્, ‘કસ્ય સમવાયિકારણમિદમ્ ?’ इत्याकाङ्क्षावत् ‘કસ્ય દ્રવ્યમિદમ્ ?’, ‘કસ્ય અમૂનિ કપાલદ્રવ્યાણિ ?’, ‘કસ્ય ઇદં કાષ્ઠદ્રવ્યમ્ ?’ इत्याकाङ्क्षाया अप्रतिक्षेप्यत्वात् । एवञ्च ‘દેવાત્મા જન્માદિસ્વપર્યાયસ્ય દ્રવ્યમ્,’ ‘ઘટસ્ય અમૂનિ કપાલદ્રવ્યાણિ’, ‘પ્રસ્થકસ્ય ઇદં કાષ્ઠદ્રવ્યમ્’ इत्यादिव्यवहारस्य अनपलपनीयत्वात् । तथा च जैनदर्शने न्यायदर्शने वा द्रव्यस्वरूपं सापेक्षमेवेति फलितम् ।

सत्तादयस्तु द्रव्यस्य पर्यायशब्दा विज्ञेयाः । तदुक्तं पञ्चाध्यायीप्रकरणे “सत्ता सत्त्वं सद् वा सामान्यं गुणधर्म छे. છતાં રામમાં દશરથની અપેક્ષાએ પુત્રત્વ અને લવ-કુશની અપેક્ષાએ પિતૃત્વ રહી શકે છે. આમ એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ગુણધર્મો જુદી-જુદી અપેક્ષાએ રહેવાથી વસ્તુ શબલ = કાબરચીતરી = મિશ્રસ્વભાવવાળી બની જાય છે. માટે શબલ વસ્તુમાં ચોક્કસ પ્રકારની અપેક્ષાએ જ ચોક્કસ પ્રકારના ગુણધર્મોનો વ્યવહાર સંભવી શકે. નિરપેક્ષ રીતે શબલ વસ્તુમાં વિશેષ ગુણધર્મનો વ્યવહાર થઈ ન શકે. અથવા સર્વ પદાર્થની અપેક્ષાએ એક જ વસ્તુમાં યથેચ્છપણે પ્રત્યેક ગુણધર્મ સંભવી ન શકે. (લક્ષ્મણની અપેક્ષાએ રામમાં બ્રાતૃત્વ રહે છે. તેમ દશરથ, રાવણ વગેરેની અપેક્ષાએ રામમાં બ્રાતૃત્વ ન રહે.) માટે દેવાત્મામાં જન્માદિ પોતાના પર્યાયની કારણતાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વનો વ્યવહાર કરવો વ્યાજબી જ છે.

卐 દ્રવ્યલક્ષણ અંગે નૈયાયિકમતમીમાંસા 卐

(યસ્તુ.) નૈયાયિક વિદ્વાનો સમવાયિકારણત્વ વગેરેને દ્રવ્યનું લક્ષણ માને છે. પરંતુ તેમને પણ તે તે અપેક્ષાને જરૂર અનુસરવી પડે તેમ જ છે. કારણ કે ‘આ તંતુ કોનું સમવાયિકારણ છે ?’ - એવી આકાંક્ષા ઊભી થાય જ છે. તંતુમાં નિરપેક્ષ સમવાયિકારણતાનું ભાન થતું નથી. પરંતુ પટસાપેક્ષ સમવાયિકારણતા જ તેમાં ભાસે છે. તેથી જેમ નૈયાયિકમતાનુસાર, ‘આ કોનું સમવાયિકારણ છે ?’ એવી આકાંક્ષા = જિજ્ઞાસા ઊભી થાય છે તેમ જૈનદર્શનાનુસાર, ‘આ કોનું દ્રવ્ય છે ?’ ‘આ કપાલદ્રવ્યો કોના છે ?’, ‘આ કાષ્ઠદ્રવ્ય કોનું છે ?’ - આવા પ્રકારની આકાંક્ષા ઊભી થઈ શકે છે. આવી જિજ્ઞાસાનો અપલાપ કરી શકાતો નથી. માટે ‘દેવાત્મા જન્માદિ સ્વપર્યાયનું દ્રવ્ય (=કારણ) છે. દેવાત્મામાં મનુષ્યપર્યાયસાપેક્ષ દ્રવ્યત્વ છે.’ ‘આ કપાલદ્રવ્યો ઘટના છે’, ‘આ કાષ્ઠ પ્રસ્થકનું દ્રવ્ય = ઉપાદાનકારણ છે’ - આ પ્રકારના વ્યવહારનો અપલાપ કરી શકાતો નથી. માટે જૈનદર્શનમાં કે નૈયાયિકદર્શનમાં દ્રવ્યલક્ષણ સાપેક્ષ જ છે, નિરપેક્ષ નથી - આવું ફલિત થાય છે.

卐 દ્રવ્યવાચક પર્યાયશબ્દોનો પરિચય 卐

(સત્તાદ.) સત્તા વગેરે શબ્દો દ્રવ્યના પર્યાયશબ્દો જાણવા. તેથી જ રાજમલજી પંડિતે પંચાધ્યાયી

“ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” (અ.૫ સૂ.૩૭) તત્ત્વાર્થે ।

દ્રવ્યમન્વયો વસ્તુ । અર્થો વિધિરવિશેષાદેકાર્થવાચકા અમી શબ્દાઃ ।।” (પજ્વા.પૂર્વભાગ-૧૪૩) ઇતિ ।

ઉમાસ્વાતિવાચકમુખ્યાસ્તુ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રે “ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” (ત.સૂ.૫/૩૭) ઇતિ દ્રવ્યલક્ષણં નિષ્ટિક્તવન્તઃ ।

વિશેષાવશ્યકભાષ્યે વિવિધનયાભિપ્રાયેણ ^૧“^૧દ્રવ્યે ^૨દ્રુયે દોરવયવો ^૩વિગારો ^૪ગુણાણ સંદાવો । દ્રવ્યં ^૫ભવ્યં ભાવસ્ય ^૬ભૂતભાવં ચ જં ^૭જોગ્ગં ।।” (વિ.આ.ભા.૨૮) ઇત્યેવં દ્રવ્યલક્ષણાનિ દર્શિતાનિ ।

તદ્વ્યાખ્યા તુ “(૧) ‘દ્રુ દ્રુ ગતૌ’ ઇતિ ધાતુઃ, તતશ્ચ દ્રવતિ તાંસ્તાન્ સ્વપર્યાયાન્ પ્રાપ્નોતિ મુચ્યતિ વેતિ તદ્ ‘દ્રવ્યમ્’ ઇત્યુત્તરાર્થાદાનીય સર્વત્ર સમ્બધ્યતે । તથા (૨) દ્રૂયતે સ્વપર્યાયૈરેવ પ્રાપ્યતે મુચ્યતે વેતિ દ્રવ્યમ્ । યાન્ કિલ પર્યાયાન્ દ્રવ્યં પ્રાપ્નોતિ તૈસ્તદપિ પ્રાપ્યતે, યાંશ્ચ મુચ્યતિ તૈસ્તદપિ મુચ્યત ઇતિ ભાવઃ ।

તથા (૩) દ્રવતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ દ્રુઃ = સત્તા । તસ્યા એવાડવયવો વિકારો વેતિ દ્રવ્યમ્ । અવાન્તરસત્તારૂપાણિ હિ દ્રવ્યાણિ મહાસત્તાયા અવયવો વિકારો વા ભવન્ત્યેવેતિ ભાવઃ । તથા (૪) ગુણા રૂપ પ્રકરણમાં જણાવેલ છે કે ‘સત્તા, સત્ત્વ, સત્, સામાન્ય, દ્રવ્ય, અન્વય, વસ્તુ, અર્થ, વિધિ - આ બધા શબ્દો સમાન રીતે પર્યાયવાચી = એક જ અર્થના વાચક છે.’ સમાન અર્થના વાચક શબ્દને ‘પર્યાયવાચી’ અથવા ‘પર્યાયશબ્દ’ કહેવાય છે.

(ઉમા.) શ્વેતાંબરશિરોમણિ ઉમાસ્વાતિવાચકમુખ્ય તો તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ‘ગુણ-પર્યાયવાણું હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય’ - આ પ્રમાણે દ્રવ્યલક્ષણને નિશ્ચિત કરે છે.

✽ દ્રવ્યની સાત વ્યાખ્યા ✽

(વિશેષા.) શ્રીજિનભદ્રગણિકમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યમાં અલગ-અલગ નયના અભિપ્રાયથી દ્રવ્યનું લક્ષણ બતાવેલ છે તે ખૂબ જ મનનીય છે. તેઓશ્રીએ ત્યાં જણાવેલ છે કે “(૧) દ્રવે તે દ્રવ્ય. (૨) પ્રાપ્ત થાય તે દ્રવ્ય. (૩) સત્તાનો વિકાર તે દ્રવ્ય. (૪) ગુણોનો સમુદાય તે દ્રવ્ય. (૫) ભાવી પર્યાયને જે યોગ્ય (=કારણ) હોય તે દ્રવ્ય. (૬) પર્યાય જેમાંથી પસાર થઈ ચૂક્યો હોય તે દ્રવ્ય. (૭) ભૂત-ભાવી પર્યાયને માટે જ્યાં સુધી યોગ્ય હોય ત્યાં સુધી તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.”

(તદ્વ્યા.) વ્યાખ્યાકાર મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજે શ્રીજિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણજીના આશયને પ્રસ્ફુરિત કરતાં જણાવેલ છે કે “(૧) દ્રુ તથા દ્રુ ધાતુનો અર્થ ગતિ = પ્રાપ્તિ છે. તેથી પોતાના તે તે નવા પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરે તથા જૂના પર્યાયોને છોડે તે દ્રવ્ય કહેવાય. ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જે દ્રવ્ય શબ્દ છે તેનો અહીં અન્વય કરવાથી = સંબંધ જોડવાથી ઉપરોક્ત અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે ‘દ્રવ્ય’ શબ્દનો દરેક વ્યાખ્યામાં સંબંધ જોડવો. તે જ રીતે (૨) પોતાના પર્યાયો વડે જ જે મેળવાય છે તથા મૂકાય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય. જે પર્યાયોને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરે છે તે પર્યાયો વડે તે દ્રવ્ય પણ મેળવાય છે. તથા જે પર્યાયોને દ્રવ્ય છોડે છે તે પર્યાયો વડે તે દ્રવ્ય પણ મૂકાય છે - એવો આશય સમજવો.

(તથા.) તથા (૩) ‘દ્રુ’ શબ્દનો અર્થ છે સત્તા. તે તે પર્યાયોને પામે તે દ્રુ કહેવાય. સત્તા પર્યાયોને પામે છે. માટે સત્તા = દ્રુ. સત્તાનો અવયવ અથવા વિકાર = દ્રવ્ય. આશય એ છે કે અવાન્તરસત્તાસ્વરૂપ

૧. દ્રવતિ દ્રૂયતે દ્રોઃ અવયવો વિકારો ગુણાનાં સન્દાવઃ । દ્રવ્યં ભવ્યં ભાવસ્ય ભૂતભાવં ચ યદ્ યોગ્યમ્ ।।

-રસાદયસ્તેષાં સન્દ્રવણં = સન્દ્રાવઃ = સમુદાયો ઘટાદિરૂપો દ્રવ્યમ્। તથા (૫) ‘ભવ્યં ભાવસ્સ’ ત્તિ ભવિષ્યતીતિ ભાવસ્તસ્ય ભાવસ્ય ભાવિનઃ પર્યાયસ્ય યદ્ ભવ્યં = યોગ્યં તદપિ દ્રવ્યમ્, રાજ્યપર્યાયાઽર્હકુમારવત્।

તથા (૬) ભૂતભાવં ચેતિ ભૂતઃ = પશ્ચાત્કૃતો ભાવઃ = પર્યાયો યસ્ય તદ્ ભૂતભાવં તદપિ દ્રવ્યમ્, અનુભૂતઘૃતાઽધારત્વપર્યાયરિત્તઘૃતઘટવત્। (૭) ચશબ્દાદ્ ભૂત-ભવિષ્યત્પર્યાયં ચ દ્રવ્યમિતિ જ્ઞાતવ્યમ્, ભૂત-ભવિષ્યદ્ઘૃતાધારત્વપર્યાયરિત્તઘૃતઘટવદિતિ।

एतदपि (भविष्यद्भावम्.) भूतभावं तथा भूत-भविष्यद्भावं च कथम्भूतं सद् द्रव्यम् ? इत्याह - यद् योग्यम्, भूतस्य (भाविनः) भावस्य भूत-भविष्यतोश्च भावयोरिदानीमसत्त्वेऽपि यद् योग्यमहं तदेव द्रव्यमुच्यते, नान्यत्, अन्यथा सर्वेषामपि पर्यायाणां अनुभूतत्वादनुभविष्यमाणत्वाच्च सर्वस्याऽपि पुद्गलादेः द्रव्यत्वप्रसङ्गाद्”

દ્રવ્યો મહાસત્તાના અવયવ કે વિકાર (=રૂપાન્તરણ) બને છે જ. તથા (૪) રૂપ-રસ વગેરે ગુણોનો સંદ્રાવ = સમુદાય એટલે દ્રવ્ય. ગુણસમૂહ ઘટાદિસ્વરૂપ છે. તે જ દ્રવ્ય છે. તથા (૫) ભાવ = ભાવી પર્યાય માટે જે યોગ્ય હોય તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. જેમ કે રાજાના પર્યાયને યોગ્ય રાજકુમાર તે પણ રાજા કહેવાય. ભાવીભૂપતિપર્યાયયોગ્યત્વસ્વરૂપ દ્રવ્યત્વને લક્ષમાં રાખીને તે રાજકુમારને દ્રવ્યરાજા પણ કહેવાય. મતલબ કે ભવિષ્યકાલીન પર્યાયને આશ્રયીને પણ તે તે વસ્તુમાં દ્રવ્યત્વ સંભવે છે.

(તથા.) તથા (૬) જેનો જે ભૂતકાલીન (=પસાર થઈ ચૂકેલો) પર્યાય હોય તેમાં પણ સાપેક્ષ દ્રવ્યત્વ સમજવું અર્થાત્ તેને પણ તથાવિધ દ્રવ્ય સમજવું. જેમ કે જે ઘડો પૂર્વકાળમાં ઘીથી ભરેલો હોય તેમાં ‘ઘૃતઆધારતા’ નામનો પર્યાય હોતો. ભૂતકાળમાં ઘૃતઆધારતા નામના પર્યાયને અનુભવવા છતાં વર્તમાનકાળે ઘી વગરના ઘડાને ઉદ્દેશીને ‘આ ઘીનો ઘડો છે’ - આમ બોલાય છે ત્યાં ઘૃતાધારતાસ્વરૂપ પર્યાયને સાપેક્ષ એવું દ્રવ્યત્વ ઉપચરિત સમજવું. (૭) મૂળ ગાથામાં જે ‘ચ’ શબ્દ છે. તેનાથી ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યકાલીન પર્યાયવાળી વસ્તુને પણ દ્રવ્ય સમજવું. મતલબ કે જેમાં પૂર્વકાળમાં અમુક પર્યાયો હતા અને ભવિષ્યકાળમાં પર્યાય ઉત્પન્ન થવાના છે તેને દ્રવ્ય કહેવાય. જેમ કે જે ઘડામાં પૂર્વકાળમાં ઘી ભરેલું હોય અને ભવિષ્યમાં ઘી ભરવાનું હોય પણ વર્તમાનકાળે ઘી ભરેલું ન હોય તે ઘડાને ઉદ્દેશીને ‘આ ઘીનો ઘડો (= ઘીવાળો ઘડો) છે’ - એમ બોલવામાં આવે ત્યાં ઘૃતાધારતાવત્ત્વ સ્વરૂપ દ્રવ્યત્વ ઉપચરિત સમજવું.

(અર્થ.) ‘પૂર્વકાળમાં, (ભવિષ્યકાળમાં) તથા ભૂત-ભાવીકાળમાં જેમાં પર્યાયની આધારતા હોય તે કેવા પ્રકારનું હોય તો વર્તમાનમાં પર્યાય ન હોવા છતાં દ્રવ્ય કહેવાય ?’ આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યકાલીન કે ભૂત-ભાવી પર્યાય વર્તમાનકાળમાં ન હોવા છતાં તેના માટે જે યોગ્ય હોય તે જ દ્રવ્ય કહેવાય, બીજું નહિ. જેના માટે જે વસ્તુ વર્તમાનકાળે યોગ્ય ન હોય તેને જો તથાવિધ દ્રવ્ય કહી શકાય તો તમામ પુદ્ગલ વગેરેએ બધાય પર્યાયોનો પૂર્વ અનુભવ કરેલો છે તથા ભવિષ્યમાં પણ તે તમામ પર્યાયોને અનુભવવાના છે. તેથી સર્વ પુદ્ગલ વગેરેનો તે તે દ્રવ્ય તરીકે વ્યવહાર થવાની આપત્તિ આવે. (અર્થાત્ ‘આ ઘીનો ઘડો છે’ - એવું બોલાય છે તેમ ‘આ ઘીનો પત્થર છે’ - તેવો વ્યવહાર પત્થરમાં પણ પ્રામાણિક માનવો પડશે. કારણ કે પત્થરના પુદ્ગલોએ અનંતકાળ પૂર્વે માટી વગેરે અવસ્થામાં ઘડો બનીને ઘૃતાધારતાપર્યાયનો અનુભવ કર્યો જ છે. પરંતુ

એ જિનવાણી * = શ્રીવીતરાગની વાણી* રંગઈ = વિશ્વાસઈ *મનમાંહિં ધરિઈ. ॥૨/૧॥

(વિ.આ.ભા.૨૮ વૃ.) इत्येवं श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः कृता ।

તત્ર પ્રથમ-દ્વિતીયે દ્રવ્યલક્ષણે વ્યુત્પત્ત્યર્થપુરસ્કારેણ, તૃતીય-ચતુર્થે દ્રવ્યાનુયોગાભિપ્રાયેણ, અન્ત્યાનિ તુ દ્રવ્યનિક્ષેપાદિતાત્પર્યેણેત્યવધેયમ્ ।

ईदृशी मधुरी = द्राक्षाद्यधिकमाधुर्योपेता जिनवाणी हि = एव मुदा = 'एषैण सत्यैव' इति श्रद्धया मनसि चिरकालं धीयताम् । “हि हेताववधारणे” (अ.स.परिशिष्ट २३) इति अनेकार्थसङ्ग्रहे श्रीहेमचन्द्रसूरिवचनाऽनुसारेणाऽत्रावधारणे हिः ज्ञेयः ॥ ध्रुवपदव्याख्यानम् ॥

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - ગુણ-પર્યાયાણામ્ અવિચલ આધારો દ્રવ્યમિતિ કૃત્વા જ્ઞાનાદિગુણ-મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં ધ્રુવ આધાર આત્મદ્રવ્યં ભવતિ કેવલજ્ઞાનાદિગુણ-સિદ્ધત્વાદિપર્યાયાણાં ચ સ્થિર આશ્રયઃ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમ્ । इदं तत्त्वं चेतसिकृत्य केवलज्ञानादिगुण-सिद्धत्वादिपर्यायानुभवाभिलाषोत्कर्षो-पलम्भे सति अज्ञानादिरूपेण परिणममान आत्मगुणकदम्बकः संसारित्वादिरूपेण च परिणममान आत्मपर्यायप्रवाहः स्खलति । ततः शुद्धात्मद्रव्यात् पूर्ण-परिशुद्धगुण-पर्यायधारा प्रादुर्भवति । तत्कृते

આવો વ્યવહાર તો કોઈને પણ માન્ય નથી. માટે વર્તમાનકાળે જેમાં જેની યોગ્યતા વિદ્યમાન હોય તેમાં તથાવિધ દ્રવ્યવ્યવહાર થાય - એવું માનવું.)” - આ પ્રમાણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિમાં જણાવેલ છે.

(તત્ર.) અહીં બતાવેલા સાત દ્રવ્યલક્ષણોમાંથી પ્રથમ બે લક્ષણ વ્યુત્પત્તિપ્રધાન છે. ત્રીજું અને ચોથું દ્રવ્યલક્ષણ દ્રવ્યાનુયોગના અભિપ્રાયથી છે. તથા અંતિમ ત્રણ દ્રવ્યલક્ષણ દ્રવ્યનિક્ષેપામાં ઉપયોગી બને તેવા પ્રકારના છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખવી.

(ઈદૃ.) આ પ્રમાણે હે ભવ્યાત્માઓ ! દ્રાક્ષ વગેરે કરતાં પણ અધિક મધુરી આવા પ્રકારની જિનવાણીને જ તમે ‘આ જિનવાણી જ સત્ય છે, આ સત્ય જ છે’ - આવી શ્રદ્ધાથી મનમાં લાંબા સમય સુધી ધારણ કરો. “હેતુ અને અવધારણ અર્થમાં ‘હિ’ શબ્દ વપરાય” - આ પ્રમાણે અનેકાર્થસંગ્રહમાં શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજીએ જણાવેલ છે. તે મુજબ અહીં ધ્રુવપદમાં રહેલ ‘હિ’ શબ્દને અવધારણ = જકાર અર્થમાં જણાવેલ છે. (ધ્રુવપદવ્યાખ્યા)

➤ મલિન પરિણમનને અટકાવો ➤

આપણનો ઉદ્દેશ્ય :- ગુણ-પર્યાયનો અવિચલ આધાર દ્રવ્ય છે. જ્ઞાનાદિગુણનો અને મનુષ્યાદિ પર્યાયનો ધ્રુવ આધાર આત્મદ્રવ્ય છે. કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણનો અને સિદ્ધત્વાદિ પર્યાયનો સ્થિર આશ્રય તો શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય છે. આ હકીકતને લક્ષ્ય કરીને પોતાના કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણને અને સિદ્ધત્વાદિ પર્યાયને અનુભવવા સતત તલસાટ સાધકમાં જાગે તો અજ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમતા વિવિધ ગુણનો પ્રવાહ અને સંસારીપણે પરિણમતા પર્યાયની ધારા સ્ખલિત થાય, શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાંથી પ્રગટતો પૂર્ણ ગુણવૈભવ અને પરિશુદ્ધ પર્યાયપરિવાર સાદિ-અનંત કાળ સુધી અનુભવાય. આવું સૌભાગ્ય વહેલી તકે પ્રગટાવવા માટે ત્રણ કાળમાં ચૈતન્યજાતિથી અવિચલિતસ્વરૂપવાળા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય ઉપર નિરંતર રુચિપૂર્વક પોતાની

... ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો. (૮) + આ. (૧) માં છે. * લા. (૨) માં ‘મનમાંહઈ ધરિયઈ’ પાઠ.

ત્રૈકાલિકધ્રુવચૈતન્યાઽન્વિતશુદ્ધાત્મદ્રવ્યે નિરન્તરમ્ અભિરુચ્યા નિજદૃષ્ટિઃ સ્થાપનીયા ।

પુણ્યોદયપ્રાપ્તેષુ ધ્વનિપ્રસારયન્ત્ર (Radio) - સડ્ગૃહીતધ્વનિપ્રસારયન્ત્ર (Tape-recorder) - ધ્વનિવર્ધકયન્ત્ર (Mike) - છાયાચિત્રયન્ત્ર (Camera) - ચલચિત્ર (Film) - દૂરદર્શન (Television) - દૂરધ્વનિયન્ત્ર (Telephone) - ચલદૂરધ્વનિયન્ત્ર (Mobile Phone) - ગણકયન્ત્ર (Calculator) - નાનાહેતુકાઽઘતનસંગણકયન્ત્ર (Computer) - પ્રતિલિપિપ્રેષણયન્ત્ર (Fax) - વિદ્યુદણુપત્ર (E-mail) - સૌન્દર્યપ્રસાધનશાલા (Beauty Parlour) - પચ્ચતારકરસવતીગૃહ (Five Star Hotel) - શીતવાતાનુકૂલનયન્ત્ર (Air-conditioner) - ચલચ્છવણયન્ત્ર (Walk-man) - સૂક્ષ્મતરંગલઘુઘ્રષ્ટિકા (Microwave Oven) - ચતુશ્ચક્રિ (Car) - યાન્ત્રિકવિમાન(Aero-plane)પ્રભૃતિષુ ભોગોપભોગસાધનેષુ ગૃહિઃ નૈવ કાર્યા ।

પાપોદયપ્રાપ્તેષુ પિત્તપ્રકોપ (Acidity) - અસ્થિભંગ (Fracture) - મધુપ્રમેહ (Diabe'tes) - ગલત્કુષ્ઠ (Leprosy) - કર્કરોગ (Tumour/Cancer) - રક્તગ્રન્થિ (Blood Cancer) - પાણ્ડુરોગ (Anae'mia) - મૂર્છા (A'poplexy) - જલોદર (Ascites) - આન્ત્રપુચ્છશોથ (Appendi'e'tis) - અશ્મરી (Ca'lculus) - સન્નિપાત (Deli'rium) - મારિ (Cho'lera) - મહામારિ (Plague) - કળ્ઠરોહિણી (Dipther'ia) - આમાતિસાર (Dy'sentery) - મન્દાગ્નિ (Dyspe'psia) - મૂત્રાવરોધ (Dysur'ia) - આન્ત્રજ્વર (Ty'phoid) - પામા (E'czema) - ભગન્દર (Fistula) - અણ્ડગોલકવૃદ્ધિ (Hy'drocele Orchi'tis) - વાતોન્માદ (Hyster'ia)

અંતરંગ દૃષ્ટિને સ્થાપિત કરવી.

❖ પુણ્યોદયમાં આસક્ત ન બની ❖

(પુ.) પુણ્યના ઉદયથી મળનારા રેડિઓ, ટેપરેકોર્ડર, માઈક, કેમેરો, ફિલ્મ, ટેલીવિઝન, ટેલીફોન, મોબાઈલફોન, કેલક્યુલેટર, કોમ્પ્યુટર, ફેક્સ, ઈ-મેઈલ, બ્યુટીપાર્લર, ફાઈવ સ્ટાર હોટલ, એરકન્ડીશનર, વૉકમેન, માઈક્રોવેવ-ઓવન, મારુતિ-મર્સીડીઝ વગેરે મોટર, એરોપ્લેન વગેરે ભોગ-ઉપભોગના સાધનોમાં આસક્તિ ન કરવી.

❖ પાપોદયમાં ત્રસ્ત ન બની ❖

(પાપો.) તથા પાપોદયજન્મ એસીડીટી, ફેફસર, ડાયાબિટીસ, રક્તપિત્ત, ટ્યૂમર/કેન્સર, બ્લડ કેન્સર, અની'મીયા = પાંડુરોગ (રક્તક્ષીણતા), એ'પલેક્સી = મૂર્છા-વાઈ-બેહોશી, જલોદર (=અસિ'ટીઝ), આંત્રપુચ્છનો સોજો કે દાહ (=એપેન્ડાઈ'ટિસ), મૂત્રાશયમાં પથરીનો રોગ (=કે'લ્ક્યુલસ), સન્નિપાત-ત્રિદોષપ્રકોપ (=ડિલિ'રિઅમ્), મારી-મરકી (કોલેરા), મહામારિ (પ્લેગ), કંઠરોહિણી (ડિફ્થી'રિઆ), મરડો-કાચોઆમ (ડિ'સન્ટ્રી), મંદાગ્નિ (ડિસ્પે'પ્સિઆ), મૂત્રાવરોધ (ડિસૂ'રિઆ), આંતરડાનો તાવ (ટાઈ'ફોઈડ), ખરજબું (એ'ક્ઝિમા), ભગંદર (ફિસ્યુલા), સંધિવા (ગાઉટ), અંડગોલકવૃદ્ધિ = વધરાવળ (હાઈ'ડ્રોસિસ અથવા ઓર્કોઈ'ટિસ), મહાવિચિત્ર એવો ભયાનક વાતોન્માદ (=હિસ્ટીરિયા),

- નિદ્રાલોપ (Inso'mnia) - કટિવાત (Lumba-go) - શીતજ્વર (Malar'ia) - અર્ધશિરોવેદના (Mi'graine) - રક્તસ્ત્યાન (Thrombo'sis) - પક્ષાઘાત (Para'lysis) - બાલપક્ષાઘાત (Po'lio)
 - ગુદાભ્રંશ (Pro'lapse) - જાનુસન્ધિવાત (Gout) - સન્ધિવાત (Rheu'matism) - મેદોવૃદ્ધિ (Obe'sity) - વિસૂચિકા (Diarrhoea) - અતીસાર (Chronic Diarrhoea), ગૃધ્રસી (Sciatica)
 - રાજયક્ષ્મ (T.B.) - રક્તસ્રાવ (Hae'morrhage) - મલાવરોધ (Constipation) - અપસ્માર (Epilepsy) - મૂકતા (Aphasia) - અર્શોરોગ (Piles) - બાધિર્ય (Deafness) - શોથ (Dropsy) - પિત્તજ્વર (Jaundice) પ્રભૃતિષુ નોદ્વેજનીયમ્, ક્ષાયોપશમિકગુણસન્દોહમદો ન કાર્યઃ ।
 इत्थं शुद्धात्मद्रव्यदृष्टिः आत्मसाद् भवति, असङ्गसाक्षिभावदशा प्रादुर्भवति, क्षायिकगुणवैभव उच्छलति आत्मा च “परमेष्ठी परब्रह्म परमात्मा सनातनः । सदाशिवः परंज्योतिः ध्रुवः सिद्धो निरञ्जनः ।।”
 (સિ.સ.ના. ૧/૫) इति सिद्धसहस्रनामकोशवर्णितं सिद्धस्वरूपं झटिति वृणुते ।।२/१।।

અનિદ્રા (ઈન્સો'મ્નિઆ), કમરનો વા (લૂમ્બા'ગો), મેલેરિ'આ, આધાશીશી (=માઈગ્રેન), લોહીનું ગંઠાઈ જવું (=થ્રોમ્બો'સિસ), લકવો (= પેરે'લિસિસ), બાળલકવો (=પો'લિઓ), આમણ = ગુદાભ્રંશ (=પ્રો'લેપ્સ), ઘૂંટણના સંધિવા (=ગાઉટ), સંધિવા (=રૂ'મેટિઝમ્), અતિસ્થૂળતા (=ઓબી'સીટિ), ડાયરીઆ, અતિસાર, સાર્ઈટિકા, ટી.બી., હેમરેજ, કબજીયાત (કોન્સ્ટીપેશન), વાઈ (એપિલેપ્સી), મૂંગાપણું (એફેજિયા), મસા (પાઈલ્સ), બહેરાપણું (ડેફનેસ), સોજો (ડ્રોપ્સી), કમળો વગેરે આવી પડે ત્યારે ઉદ્વેગ ન કરવો અને ક્ષયોપશમભાવના ગુણો ઉપર મદાર ન બાંધવો. આ રીતે શુદ્ધઆત્મ-દ્રવ્યદૃષ્ટિ આત્મસાત્ થતાં, અસંગ સાક્ષીભાવ સધાતાં ક્ષાયિક ગુણવૈભવ પ્રગટ કરીને આત્મા 'પરમેષ્ટી, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, સનાતન, સદાશિવ, પરંજ્યોતિ, ધ્રુવ, નિરંજન એવા સિદ્ધ પરમાત્મા છે' - આ પ્રમાણે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે સિદ્ધસહસ્રનામકોશમાં વર્ણવેલા સિદ્ધસ્વરૂપને ઝડપથી વરે છે. (૨/૧)

લખી રાખો ડાયરીમાં.....

● સાધના એટલે અન્તર્યાત્રા

દા.ત. અવધિજ્ઞાની શતક શ્રાવક.

ઉપાસના એટલે પરમાત્મચાત્રા.

દા.ત. શ્રેણિક રાજા.

● કદાગ્રહીની સાધના મારક બની શકે,

ભયંકર બની શકે. દા.ત. સિંહગુફાવાસી મુનિ

તમામ ઉપાસના તારક છે, ભદ્રંકર છે.

દા.ત. શ્રેણિક રાજા

‘એ દ્રવ્યલક્ષણ કલ્પો. હવે ગુણ-પર્યાયલક્ષણ કહે છઈ - ‘

ધરમ ♦કહીઈ જે ગુણ સહભાવી, ક્રમભાવી પર્યાયો રે;

ભિન્ન-અભિન્ન, ત્રિવિધ, તિય* લક્ષણ એક પદારથ પાયો રે ॥૨/૨॥ (૧૧) જિન૦

સહભાવી કહતાં યાવદ્દ્રવ્યભાવી જે ધર્મ ‘અસ્તિત્વ-પ્રમેયત્વાદિક’ તે ગુણ કહાયઈ. જિમ જીવનો ઉપયોગ ગુણ, પુદ્ગલનો ગ્રહણ ગુણ, ધર્માસ્તિકાયનો ગતિહેતુત્વ, અધર્માસ્તિકાયનો સ્થિતિહેતુત્વ, આકાશનો અવગાહનાહેતુત્વ, કાલનો ◻વર્તનાહેતુત્વ.

દ્રવ્યલક્ષણં દર્શિતમ્ । સામ્પ્રતમ્ અવસરસદ્ગત્યા ગુણ-પર્યાયૌ વ્યાખ્યાનયતિ - ‘સહે’તિ ।

સહભાવી ગુણો ધર્મઃ, ક્રમભાવી ચ પર્યયઃ ।

ભિન્નાઽભિન્નસ્ત્રિધૈકો હિ પદાર્થસ્ત્રિકલક્ષણઃ ॥૨/૨॥

પ્રકૃતે દળ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - સહભાવી ધર્મઃ ગુણઃ (કથ્યતે), ક્રમભાવી ચ પર્યયઃ । એકો હિ પદાર્થઃ ભિન્નાઽભિન્નઃ, ત્રિધા, ત્રિકલક્ષણઃ (ચ) ॥૨/૨॥

સહભાવી = યાવદ્દ્રવ્યભાવી યો ધર્મઃ = વસ્તુધર્મઃ સ ગુણઃ કથ્યતે । સ ચ સામાન્ય-વિશેષરૂપેણ દ્વેધા ભિદ્યતે । તત્ર અસ્તિત્વ-પ્રમેયત્વાદિકઃ સામાન્યગુણઃ । વિશેષગુણસ્તુ પ્રતિદ્રવ્યમેવં વિજ્ઞેયઃ યથા ઉપયોગો જીવગુણઃ, ગ્રહણં પુદ્ગલગુણઃ, ગતિહેતુત્વં ધર્માસ્તિકાયગુણઃ, સ્થિતિહેતુત્વમ્ અધર્માસ્તિકાયગુણઃ, અવગાહનાહેતુત્વમ્ આકાશગુણઃ, વર્તનાહેતુત્વજ્ચ કાલગુણઃ ઇતિ વ્યવસ્થાપયિષ્યતેઽગ્રે (૧૦/૪+૫+૮+૧૦+૨૦, ૧૧/૪) ।

■ :- દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો પરામર્શ કરવામાં આવે છે. તેની ભૂમિકારૂપે દ્રવ્યનું લક્ષણ બતાવ્યું. હવે ગુણનું અને પર્યાયનું લક્ષણ બતાવવાનો અવસર આવેલ છે. માટે ગ્રંથકારશ્રી અવસરસંગતિથી ઉપસ્થિત ગુણની તથા પર્યાયની વ્યાખ્યા કરે છે :-

卐 ગુણ અને પર્યાયના લક્ષણની વિચારણા 卐

■ :- સહભાવી ધર્મ ગુણ કહેવાય અને ક્રમભાવી ધર્મ પર્યાય કહેવાય. પદાર્થ ભિન્ન-અભિન્ન છે અને ત્રિવિધ છે. તથા પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્ય ત્રિકલક્ષણ છે. (૨/૨)

■ :- વસ્તુગત જે ગુણધર્મ યાવદ્દ્રવ્યભાવી (=કાયમી) હોય તે ગુણ કહેવાય. ગુણ બે પ્રકારના છે. સામાન્યગુણ તથા વિશેષગુણ. તેમાં સામાન્યગુણ અસ્તિત્વ-પ્રમેયત્વ આદિ છે. વિશેષગુણ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં આ રીતે સમજવા. જેમ કે (૧) ઉપયોગ જીવગુણ છે. (૨) ગ્રહણ પુદ્ગલગુણ છે. (૩) ગતિહેતુતા ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનો ગુણ છે. (૪) સ્થિતિહેતુતા અધર્માસ્તિકાયનો ગુણ છે. (૫) અવગાહનાહેતુતા આકાશનો ગુણ છે. (૬) વર્તનાહેતુતા કાલનો ગુણ છે. આ બાબતની વ્યવસ્થા આગળ (૧૦/૪+૫+૮+૧૦+૨૦, ૧૧/૪) જણાવાશે.

▶...◀ ચિદ્દ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૮)+આ.(૧)માં છે. ♦ શાં.+ધ.માં ‘કહીજઈ ગુણ’ પાઠ. કો.(૨)નો પાઠ લીધેલ છે. કો.(૭)માં ‘કહીજે’ પાઠ. * કો.(૩)માં ‘ત્રય’ પાઠ. ◻ લી(૧)માં ‘વર્તમાન’ પાઠ.

વસ્તુતઃ કાલસ્ય પર્યાયરૂપતાયા ન તત્ર ગુણાઽભ્યુપગમઃ, પર્યાયસ્ય ગુણરહિતત્વાત્, કાલે પર્યાયરૂપતાયાઃ દશમ્યાં શાખાયાં (૧૦/૧૦-૧૧-૧૮-૧૯) વિસ્તરેણ વ્યવસ્થાપયિષ્યમાણત્વાત્। અત્ર તુ દિગમ્બરમત-શ્વેતામ્બરૈકદેશીયમતાનુસારેણ કાલે વર્તનાહેતુત્વલક્ષણો ગુણ ઉક્ત इत्यવધેયम्।

જીવાદીનિ દ્રવ્યાણિ દશમ્યાં શાખાયામ્, સામાન્યગુણા વિશેષગુણાશ્ચ એકાદશશાખાયાં નિરૂપ-યિષ્યન્ત इत्यप्यवधेयम्।

તત્ત્વાર્થસૂત્રે ઉમાસ્વાતિવાચકશ્રેષ્ઠૈસ્તુ “દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ” (ત.સૂ.૫/૪૦) इत्यુક્તम्। તૈરેવ તત્ત્વાર્થભાષ્યે “દ્રવ્યમ્ એષામ્ આશ્રયઃ इति દ્રવ્યાશ્રયાઃ। નૈષાં ગુણાઃ સન્તીતિ નિર્ગુણાઃ” (ત.સૂ.ભા.૫/૪૦) इत्यેવં ભાષિતમ્। “પરિણામિ-પરિણામલક્ષણાઽઽશ્રયાઽઽશ્રયિભાવવૃત્તયઃ આશ્રિતદ્રવ્યાઃ પરગુણાભાવવન્ત इति સૂત્રસમુદાયાર્થઃ” (ત.સૂ.હા.વૃ.૫/૪૦) इत्यેવં તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તૌ શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ વ્યાખ્યાતમ્। તૈરેવ તત્ર પૂર્વ “ગુણાઃ = શક્તેઃ વિશેષરૂપાઃ” (ત.સૂ.હા.વૃ.૫/૩૭) इत्यેવં તત્ત્વરૂપમાવેદિતમ્। “ગુણાઃ = શક્તિ-વિશેષાઃ” (ત.સૂ.૫/૩૭) इति તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ સિદ્ધસેનગણિવરાઃ આહુઃ।

(વસ્તુ.) વાસ્તવમાં તો કાલ પર્યાયસ્વરૂપ હોવાથી તેમાં ગુણનો સ્વીકાર કરવામાં નથી આવેલ. કેમ કે પર્યાય ગુણશૂન્ય હોય છે. કાળતત્ત્વ પર્યાયસ્વરૂપ છે - આ વાત દશમી શાખાના ૧૦, ૧૧, ૧૮, ૧૯માં શ્લોકમાં વિસ્તારથી જણાવવામાં આવશે. પ્રસ્તુતમાં કાળની અંદર વર્તનાહેતુત્વ નામનો જે ગુણ દેખાડેલ છે તે દિગંબરમતાનુસાર તથા શ્વેતાંબરએકદેશીય મત મુજબ દેખાડેલ છે તે વાત ખ્યાલમાં રાખવી.

(જીવા.) જીવ વગેરે દ્રવ્યની ઓળખાણ દશમી શાખામાં આવશે. અસ્તિત્વ વગેરે સર્વદ્રવ્યસાધારણ ગુણનું નિરૂપણ તથા ઉપયોગ વગેરે વિશેષગુણોની વિચારણા અગિયારમી શાખામાં આવશે.

❧ ગુણલક્ષણ : તત્ત્વાર્થસૂત્રકાર - તત્ત્વાર્થવૃત્તિકારની દૃષ્ટિએ ❧

(તત્ત્વા.) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં વાચકશ્રેષ્ઠ ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યમાં રહેનાર, ગુણશૂન્ય એવા ગુણો હોય છે.’ શ્રીઉમાસ્વાતિજી મહારાજે જ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્ય જેઓનો આશ્રય હોય તથા સ્વયં જે ગુણશૂન્ય હોય તે ગુણ કહેવાય.’ ઉપરોક્ત સૂત્રનો સામૂહિક અર્થ દર્શાવતા શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ તત્ત્વાર્થભાષ્યવ્યાખ્યામાં કહેલ છે કે “દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચે આશ્રય-આશ્રયિભાવસંબંધ રહેલો છે. દ્રવ્ય આશ્રય છે અને ગુણ આશ્રયી = આશ્રયવૃત્તિ છે. આશ્રય હોવા છતાં દ્રવ્ય પરિણામી છે, અપરિણામી નહિ. કારણ કે ગુણ એ દ્રવ્યપરિણામ છે. તેથી ભૂતલ અને ઘટ વચ્ચે જે આશ્રય-આશ્રયિભાવ સંબંધ છે તેવા પ્રકારનો સંબંધ દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચે નથી. પરંતુ પરિણામિ-પરિણામભાવસ્વરૂપ આશ્રય-આશ્રયિભાવસંબંધ દ્રવ્ય - ગુણ વચ્ચે છે. ગુણ પરિણામ છે. દ્રવ્ય પરિણામી છે. આમ પરિણામિ-પરિણામસ્વરૂપ આશ્રય-આશ્રયિભાવ સંબંધથી દ્રવ્યમાં આશ્રય કરનારા તથા અન્ય ગુણથી રહિત એવા ગુણો હોય છે” - આ પ્રમાણે શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ‘દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ’ (ત.સૂ.૫/૪૦) આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ બતાવેલ છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ તત્ત્વાર્થભાષ્યવ્યાખ્યામાં પૂર્વે ગુણનું સ્વરૂપ જણાવતા કહેલ છે કે ‘ગુણો શક્તિનું વિશેષ સ્વરૂપ છે.’ તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિમાં શ્રીસિદ્ધસેનગણિવર પણ જણાવે છે કે ‘ગુણ શક્તિવિશેષસ્વરૂપ છે.’

આચારાઙ્ગવૃત્તૌ શીલાઙ્કાચાર્યેણ “ગુણ્યતે = ભિદ્યતે = વિશિષ્યતે અનેન દ્રવ્યમ્” ઇતિ ગુણઃ। સ ચેદ્ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શાદિકઃ” (આ.૧/૨/૧/સૂ.૬૨૪.૫૮) ઇત્યુક્તમ્। અત્ર શબ્દસ્ય ગુણત્વોક્તિસ્તુ વૈશેષિકાદિતન્ત્રાનુરોધેન દ્રષ્ટવ્યા, સ્વદર્શને તુ શબ્દસ્ય દ્રવ્યત્વમેવેત્યવધેયમ્।

યત્તુ સમવાયાઙ્ગસૂત્રવૃત્તૌ અભયદેવસૂરિભિઃ “ગુણઃ = સ્વભાવઃ, યથા ઉપયોગસ્વભાવો જીવઃ” (સમ.સૂ.૨૧૭ વૃ.) ઇત્યુક્તમ્, તત્તુ ગુણસ્ય યાવદ્દ્રવ્યભાવિતયા નિરુપચરિતસ્વભાવત્વબોધનાયોક્તમિતિ વક્ષ્યમાણરીત્યા (૧૩/૧૭) વિજ્ઞેયમ્।

ઇદઙ્ચાત્રાવધેયમ્ યદુત પ્રકરણાદિવશેન ગુણપદાર્થો નાનારૂપઃ વિવર્તતે। તદુક્તં તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકે અક્લઙ્કાચાર્યેણ “ગુણશબ્દઃ અનેકસ્મિન્ અર્થે દૃષ્ટપ્રયોગઃ। (૧) ક્વચિદ્ રૂપાદિષુ વર્તતે ‘રૂપાદયો ગુણા’ ઇતિ (૨) ક્વચિદ્ ભાગે વર્તતે ‘દ્વિગુણા યવાઃ, ત્રિગુણા યવા’ ઇતિ। (૩) ક્વચિદ્ ઉપકારે વર્તતે ‘ગુણજ્ઞઃ સાધુઃ’ ઉપકારજ્ઞઃ ઇતિ યાવત્। (૪) ક્વચિદ્ દ્રવ્યે વર્તતે ‘ગુણવાન્ અયં દેશ’ ઇત્યુચ્યતે યસ્મિન્ ગાવઃ શસ્યાનિ ચ નિષ્પદ્યન્તે। (૫) ક્વચિત્ સમષ્ટિ અવયવેષુ ‘દ્વિગુણા રજ્જુઃ, ત્રિગુણા રજ્જુઃ’ ઇતિ। (૬) ક્વચિદ્

卐 ગુણ : આગમટીકાકારની દૃષ્ટિમાં 卐

(આચા.) આચારાંગસૂત્રની વ્યાખ્યામાં શ્રીશીલાંકાચાર્યજીએ ગુણની ઓળખાણ આપતાં જણાવેલ છે કે “દ્રવ્ય જેના વડે ગુણાય = ભેદાય = વિશેષરૂપે ઓળખાય અર્થાત્ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યથી જેના વડે જુદું પડે તેને ગુણ કહેવાય. ગુણના લીધે જ એક દ્રવ્ય કરતાં બીજા દ્રવ્યમાં વિશેષતા-વિભિન્નતા-વિલક્ષણતા આવે છે. પ્રસ્તુતમાં શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરેને ગુણ સમજવા.” અહીં શબ્દને ગુણ તરીકે ઓળખાવેલ છે તે વૈશેષિકદર્શનની અને નૈયાયિકદર્શનની પરિભાષા મુજબ સમજવું. બાકી જૈન દર્શન મુજબ શબ્દ તો દ્રવ્ય છે, ગુણ નહિ. આ વાત અધ્યેતાવર્ગે ધ્યાનમાં રાખવી.

(યત્તુ.) સમવાયાંગસૂત્રવૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ જે જણાવેલ છે કે “ગુણ એટલે સ્વભાવ. જેમ કે ઉપયોગગુણવાળો = ઉપયોગસ્વભાવવાળો જીવ છે” - તે તો ‘ગુણો યાવદ્દ્રવ્યભાવી હોવાથી ગુણને નિરુપચરિતસ્વભાવ તરીકે ઓળખાવવા જણાવેલ છે’ - એમ આગળ (૧૩/૧૭) દર્શાવવામાં આવશે તે પદ્ધતિ મુજબ સમજવું.

卐 ‘ગુણ’ શબ્દના વિવિધ અર્થ : રાજવાર્તિકકાર 卐

(ઇદઙ્ચા.) અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે પ્રકરણ, અધિકાર વગેરેના આધારે ગુણશબ્દનો અર્થ અનેક સ્વરૂપને ધારણ કરે છે. તેથી જ તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં દ્વિગંબર અક્લંકાચાર્ય જણાવે છે કે “ગુણશબ્દના અનેક અર્થ છે. (૧) ક્યારેક રૂપ વગેરેમાં ગુણશબ્દ પ્રવર્તે છે. જેમ કે ‘રૂપાદિગુણ.’ અહીં ગુણશબ્દ રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શનો વાચક છે. (૨) ક્યાંક ગુણશબ્દ ‘ભાગ’ (=ગુણાકાર) અર્થમાં પ્રવર્તે છે. જેમ કે ‘દ્વિગુણ યવ, ત્રિગુણ યવ’ ઇત્યાદિ. (૩) ક્યાંક ગુણશબ્દ ‘ઉપકાર’ અર્થમાં પ્રવર્તે છે. જેમ કે ‘ગુણજ્ઞ સાધુ.’ અહીં ‘ઉપકારવેત્તા સાધુ’ આવો અર્થ સમજાય છે. (૪) ક્યારેક ‘દ્રવ્ય’ અર્થમાં ગુણશબ્દ પ્રવર્તે છે. જેમ કે ‘આ ગુણવાન દેશ છે.’ આ વાક્યમાં ગુણશબ્દનો અર્થ ધન-ધાન્ય વગેરે દ્રવ્ય છે. જે દેશમાં ધાન્ય તથા ગાય-ત્વેંસ વગેરે પશુધન સારા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય તે દેશને ઉદ્દેશીને ‘આ દેશ ગુણવાન છે’ - આવો વાક્યપ્રયોગ થાય છે. (૫) ક્યાંક સમાન અવયવ અર્થમાં

ઉપસર્જને ‘ગુણભૂતા વયમ્ અસ્મિન્ પ્રામે’ ઉપસર્જનભૂતા इति અર્થઃ” (ત.રા.વા.૨/૩૪/૨/૪૯૮/૧૭) इति ।

ઉપલક્ષણાત્ (૭) ક્વચિદ્ રસનાયામપિ ગુણશબ્દઃ પ્રવર્તતે । યથા આચારાઙ્ગસૂત્રે ^૧“ગાહાવહ્સ કુણ્ડલે વા ગુણે વા” (આચા.૨/૧/૨/૧/૪૦૩) इत्यत्र ।

(૮) ક્વચિદ્ આચારાર્થે, યથા સૂત્રકૃતાઙ્ગસૂત્રે ^૨“एयाइं गुणाइं आहु ते कासवस्स अनुधम्मचारिणो” (સૂ.કૃ.૧/૨/૩/૧૬૨) इत्यत्र ।

(૯) ક્વચિદ્ લક્ષણાર્થે, યથા સૂત્રકૃતાઙ્ગસૂત્રે ^૩“विसिट्ठजाइ-कुल-बलाइगुणोववेए” (સૂ.કૃ.શ્રુત.૨/અ.૨/સૂ.૬૫૭) इत्यत्र ।

(૧૦) ક્વચિદ્ ભૂષણાર્થે, યથા સૂત્રકૃતાઙ્ગસૂત્રે ^૪“गुणे य भासाय निसेवगस्स” (સૂ.કૃ.૨/૬/૭૪૨) ।

(૧૧) ક્વચિદ્ ઉત્તરગુણાર્થે, યથા સ્થાનાઙ્ગે ^૫“निव्वता निग्गुणा” (સ્થા.૩/૧/૧૫૭) इत्यत्र ।

ગુણશબ્દ પ્રવર્તે છે. જેમ કે ‘દ્વિગુણ દોરડું, ત્રિગુણ દોરડું.’ અર્થાત્ ‘એક દોરડા કરતાં બીજા દોરડાના એકસરખા અવયવો બમણા છે’ - ઈત્યાદિ અર્થ સમજવો. (૬) ક્યાંક ગૌણ અર્થમાં ગુણશબ્દ વપરાય છે. જેમ કે ‘આ ગામમાં અમે ગુણભૂત (=ગૌણ) છીએ.’ આમ છ અર્થમાં ગુણશબ્દ પ્રસિદ્ધ છે.”

❀ ‘ગુણ’શબ્દના વિવિધ અર્થ : આગમની આરસીમાં ❀

(ઉપલ.) તત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં અકલંકાચાર્ય દ્વારા બતાવેલ ગુણશબ્દના અર્થો ઉપલક્ષણરૂપે સમજવા. તે એક દિશાસૂચન માત્ર છે. પરંતુ ગુણશબ્દના તેટલા જ અર્થ છે - એવું ન સમજવું. તે સિવાય બીજા અર્થોમાં પણ ગુણશબ્દનો પ્રયોગ આગમોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમ કે (૭) ક્યાંક ગુણશબ્દ દ્વારા રસના = કટિમેખલા (કંદોરો) પણ જણાવાય છે. જેમ કે આચારાંગસૂત્રમાં ^૧“ગાહાવહ્સ કુણ્ડલે વા ગુણે વા” આ પ્રમાણે જે વાક્યપ્રયોગ ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં ગુણશબ્દ કંદોરાને સૂચવે છે.

(૮) ક્યાંક ગુણશબ્દ આચારને જણાવે છે. જેમ કે સૂયગાંગસૂત્રમાં ^૨“एयाइं गुणाइं...” ઈત્યાદિ પ્રયોગ દ્વારા ‘મહાવીરસ્વામીના અનુયાયી મહર્ષિઓએ વ્રતના સુંદર આચારોને જણાવેલ છે’ - આમ દર્શાવેલ છે. અહીં ગુણશબ્દ આચારવાચક છે - તેમ જાણવા મળે છે.

(૯) ક્યાંક લક્ષણ અર્થને ગુણશબ્દ જણાવે છે. જેમ કે સૂયગાંગસૂત્રમાં જ ^૩“विसिट्ठजाइ-कुल-बलाइगुणोववेए” શબ્દ ‘વિશિષ્ટ જાતિ-કુલ-બલ વગેરે ગુણોથી = લક્ષણોથી યુક્ત’ આ અર્થને સૂચવે છે.

(૧૦) ક્યાંક ગુણશબ્દ ભૂષણવાચક છે. જેમ કે સૂયગાંગસૂત્રમાં જ ^૪“गुणे य भासाय निसेवगस्स” - આ પ્રમાણે વાક્યપ્રયોગમાં ગુણશબ્દ ભૂષણને સૂચવે છે. અહીં વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે ‘ભાષાના હિત-મિત-પથ્ય વગેરે ગુણોનું = ભૂષણોનું સેવન કરનાર ધર્મદેશકને બોલવામાં દોષ નથી.’

(૧૧) ક્યાંક ઉત્તરગુણને પણ ગુણશબ્દ દર્શાવે છે. જેમ કે સ્થાનાંગસૂત્રમાં ^૫“निव्वता निग्गुणा” કહેવા દ્વારા ‘વ્રતશૂન્ય અને ઉત્તરગુણશૂન્ય’ એવા શિથિલાચારીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે.

૧. ગાથાપતેઃ કુણ્ડલં વા ગુણો વા । ૨. एतान् गुणान् आहुः ते काश्यपस्य अनुधम्मचारिणः । ૩. विशिष्टजाति-कुल-बलादिगुणोपपेतः । ૪. गुणांश्च भाषायाः निषेवकस्य... । ૫. निर्व्रताः निर्गुणाः ।

(૧૨) ક્વચિદ્ અર્થપ્રાપ્ત્યાદ્યર્થે, યથા સમવાયાદ્ગસૂત્રે ¹“ગુણહત્થા” (સમ.૨૨૧) इत्यत्र । “गुण एव अर्थप्राप्त्यादिलक्षणो हस्त इव हस्तः प्रधानावयवो येषां ते तथा” (सम.२२१ वृ.) इत्येवं श्रीअभयदेवसूरिभिः तत्र व्याख्यातम् ।

(૧૩) ક્વચિદ્ રસવિશેષાર્થે, યથા ભગવતીસૂત્રે ²“ગુણુપ્પાયણહેઉં અન્નદવ્વેણ સહ્ધિં સંજોણ્ણા આહારમાહારેઇ” (ભ.સૂ.૭/૧/૩૩૬) इत्यत्र ।

(૧૪) ક્વચિત્ પ્રાશસ્ત્યાર્થે, યથા ભગવતીસૂત્રે કલ્પસૂત્રે ચ ³“લક્ષણ-વંજણગુણોવવેયં” (ભ.સૂ. ૧૧/૧૧/૫૧૮, ક.સૂ.૩/૫૧) इत्यत्र स्वस्तिकादिलक्षण-मधीप्रभृतित्व्यञ्जनयोः गुणेन = प्राशस्त्येन उपेतम् इत्यर्थः ।

(૧૫) ક્વચિત્ કાન્ત્યર્થે, યથા જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રે ⁴“વયણગુણજણિયસોમરૂવે” (જ્ઞા.ધ.૧/૧/૨૧) इत्यत्र ।

(૧૬) ક્વચિદ્ વિષયાર્થે, યથા જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રે ⁵“પંચસુ કામગુણેસુ સજ્જતિ” (જ્ઞા.ધ.૧/૧૫/૧૫૭) इत्यत्र ।

(૧૨) ક્યાંક ગુણશબ્દનો અર્થ અર્થપ્રાપ્તિ છે. જેમ કે સમવાયાદગસૂત્રમાં ‘¹ગુણહત્થા’ શબ્દપ્રયોગમાં ગુણશબ્દ અર્થપ્રાપ્તિવાચક છે. અહીં વ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ અર્થ એવો ક્યો છે કે અર્થપ્રાપ્તિ વગેરે સ્વરૂપ ગુણ જેમનો હાથ છે. હાથ જેમ મુખ્ય અવયવ છે તેમ અર્થપ્રાપ્તિ મુખ્ય હોય છે. ગુરુદેવના વચનથી અર્થપ્રાપ્તિ થવાથી શિષ્યનું શંકાનિવારણ પ્રયોજન અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

(૧૩) ક્યાંક વિશેષ પ્રકારના રસને ગુણશબ્દ જણાવે છે. જેમ કે ભગવતીસૂત્રમાં ‘²ગુણુપ્પાયણહેઉં...’ ઈત્યાદિ પ્રયોગ મળે છે. તેમાં ગુણશબ્દ રસવિશેષવાચક છે. ભગવતીસૂત્રની ઉપરોક્ત પંક્તિનો અર્થ એ છે કે ‘વિશેષ પ્રકારના રસને ઉત્પન્ન કરવા માટે (રોટલી વગેરે) અન્નને અન્ય (દાળ-શાક વગેરે) દ્રવ્યની સાથે મિશ્ર કરીને સાધુ વાપરે તો તેને સંયોજના દોષ કહેવાય’.

(૧૪) ક્યાંક ગુણ શબ્દ ‘પ્રશસ્તતા’ અર્થને દર્શાવે છે. દા.ત. ભગવતીસૂત્રમાં તથા કલ્પસૂત્રમાં ‘³લક્ષણ-વંજણગુણોવવેયં’ - આ પ્રમાણે જે ઉલ્લેખ મળે છે તેમાં ગુણશબ્દ પ્રાશસ્ત્યને દર્શાવે છે. અર્થાત્ ‘હાથ-પગમાં સ્વસ્તિક વગેરે લક્ષણોની તથા મસા-તલ વગેરે વ્યંજનોની પ્રશસ્તતાથી યુક્ત એવા પુત્રરત્નને માતા જન્મ આપશે’ - એવો તેનો અર્થ છે.

(૧૫) ક્યાંક ગુણશબ્દ ‘કાન્તિ’ અર્થને જણાવે છે. જેમ કે જ્ઞાતાધર્મકથાગસૂત્રમાં ‘⁴વયણગુણજણિયસોમરૂવે’ - આ પ્રયોગમાં ‘મોઢાની કાન્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ સૌમ્યરૂપવાન’ એવો અર્થ જણાવાયેલ છે. અહીં ગુણશબ્દ કાન્તિ-તેજ અર્થને દર્શાવે છે.

(૧૬) ક્યાંક ગુણશબ્દ વિષયવાચક બને છે. જેમ કે જ્ઞાતાધર્મકથા નામના અંગસૂત્રમાં ‘⁵પંચસુ કામગુણેસુ સજ્જતિ’ - આવા પ્રયોગ વડે ‘કામવાસનાના પાંચ વિષયમાં પાપી જીવ આસક્ત થાય છે.’ આવો અર્થ જણાવાયેલ છે. અહીં ગુણશબ્દ વિષયવાચક છે.

1. ગુણહત્થા: । 2. ગુણોત્પાદનહેતુમ્ અન્યદ્રવ્યેણ સાર્દ્ધં સંયોજ્ય આહારમ્ આહારયતિ । 3. લક્ષણ-વ્યંજનગુણોપેતમ્ ।

4. વદનગુણજનિતસૌમ્યરૂપમ્ । 5. પંચસુ કામગુણેષુ સજ્જતિ ।

(૧૭) ક્વચિત્ કાર્યર્થે, યથા પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રે ¹“છવિહકાલગુણકમનુત્તસ” (પ્ર. વ્યા. ૧/૪/૧૯) इत्यत्र। स्थानाङ्गसूत्रेऽपि ²“अधर्मास्तिकाए..... गुणतो ठाणगुणे” (સ્થા.૫/૩/૪૪૧) इत्यत्र गुणशब्दः कार्यार्थकतया व्याख्यातः।

(૧૮) ક્વચિત્ કલાર્થે, યથા પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રે જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તૌ કલ્પસૂત્રે ચ ³“चउसट्ठिं च महिलागुणे” (પ્ર.વ્યા.૧/૫/૨૩, જ.દ્વિ.૨/૪૩, ક.સૂ.અ.૭/સૂ.૨૨૧) इत्यत्र।

(૧૯) ક્વચિદ્ ગુણશબ્દઃ કણ્ઠસૂત્રે, યથા વિપાકશ્રુતે ⁴“कंठे गुणरक्तमल्लदामं” (વિ.શ્રુ. ૧/૨/સૂ.૯) इत्यत्र।

(૨૦) ક્વચિત્ સુખ-વૈભવાદિષુ, યથા ઔપપાતિકસૂત્રે ⁵“नरवङ्गुणाइरेगा” (ઔ.સૂ.૧૪) इत्यत्र।

(૨૧) ક્વચિદ્ વિશેષાર્થે, યથા ઔપપાતિકસૂત્રે કલ્પસૂત્રે ચ ⁶“अब्भंगण-परिमहणुव्वलणकरण-गुणणिम्माएहिं” (ઔ.સૂ.૩૧, ક.સૂ. ક્ષણ-૩/સૂ.૬૧) इत्यत्र।

(૧૭) ક્યાંક ગુણશબ્દનો અર્થ કાર્ય થાય છે. જેમ કે પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર નામના અંગશાસ્ત્રમાં ¹‘छव्हिहकालगुण...’ શબ્દ દ્વારા ‘કાળના છ પ્રકારના કાર્યોના ક્રમથી યુક્ત’ આવો અર્થ જણાવાયેલ છે. અહીં ગુણશબ્દ કાર્યવાચી છે.

સ્થાનાંગસૂત્રમાં પણ ‘અધર્માસ્તિકાય ગુણની દૃષ્ટિએ સ્થિતિગુણવાળું દ્રવ્ય છે’ આવું જણાવેલ છે. અહીં વ્યાખ્યાકારે ‘સ્થિતિગુણ એટલે સ્થિતિસ્વરૂપ કાર્ય’ આમ જણાવેલ છે. અર્થાત્ ‘જીવાદિની સ્થિતિ એ અધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય છે’ આમ કહીને ‘ગુણ’ શબ્દનો અર્થ કાર્ય દર્શાવેલ છે.

(૧૮) ક્યાંક ગુણશબ્દનો અર્થ કળા થાય છે. જેમ કે પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રમાં, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિમાં અને કલ્પસૂત્રમાં ³‘चउसट्ठिं च महिलागुणे’ આવું કહેવા દ્વારા સ્ત્રીની ૬૪ કળા દર્શાવેલ છે. અહીં ગુણ શબ્દ કળાવાચી છે.

(૧૯) ક્યાંક ગુણશબ્દનો અર્થ કંઠસૂત્ર (=ગળામાં આવેલી રેખા) થાય છે. જેમ કે વિપાકશ્રુત નામના અંગશાસ્ત્રમાં ⁴‘कंठे गुणरक्तमल्लदामं’ આવું કહીને ‘કંઠમાં કંઠસૂત્રની જેમ લાલ ફુલની માળાથી યુક્ત...’ આ મુજબ અર્થ જણાવેલ છે. અહીં ગુણશબ્દ કંઠસૂત્રવાચક છે.

(૨૦) ક્યાંક સુખ-વૈભવ વગેરે અર્થમાં પણ ‘ગુણ’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. જેમ કે ઔપપાતિકસૂત્રમાં ⁵‘नरवङ्गुणाइरेगा’ - શબ્દપ્રયોગ દ્વારા ‘રાજા કરતાં સુખ-વૈભવઆદિના અતિરેકયુક્ત = આધિક્યયુક્ત’ આવો અર્થ સૂચવાય છે.

(૨૧) ક્યાંક ગુણશબ્દ વિશેષતાને બતાવે છે. જેમ કે ઔપપાતિકસૂત્રમાં તેમજ કલ્પસૂત્રમાં ⁶‘अब्भंगण-परिमहणुव्वलणकरणगुणणिम्माएहिं’ - આવા શબ્દપ્રયોગ દ્વારા ‘અભ્યંગન-પરિમર્દન-ઉદ્વર્તન કરવાની વિશેષતામાં તૈયાર’ આવો અર્થ જણાવાયેલ છે. અહીં ગુણશબ્દ વિશેષતાને દર્શાવે છે.

1. षड्विहकालगुणक्रमयुक्तस्य । 2. अधर्मास्तिकायः..... गुणतोः स्थानगुणः । 3. चतुषष्टिश्च महिलागुणाः । 4. कण्ठे गुणरक्तमल्लदाम । 5. नरपतिगुणातिरेकात् । 6. अभ्यङ्गन-परिमर्दन-उद्धर्तनकरणगुणनिर्मातैः ।

(૨૨) ક્વચિદ્ ભાવાર્થે ગુણપદમ્, યથા રાજપ્રશ્નીયવૃત્તૌ “ગુણપ્રધાનોઽયં નિર્દેશઃ પરિમંડલં = પારિમાણ્ડલ્યમ્” (રા.પ્ર.૧૧ વૃ.) इत्यत्र ।

(૨૩) ક્વચિદ્ જ્ઞાનાર્થે ગુણશબ્દઃ, યથા અનુયોગદ્વારસૂત્રે, વ્યવહારસૂત્રનિર્ણયકૌ, આવશ્યકનિર્ણયકૌ, દશવૈકાલિકનિર્ણયકૌ ચ ^૧“ચરણ-ગુણટિઠો સાહુ” (અનુ.દ્વા.૩૪૯, વ્ય.સૂ.૧૦/૧૪૦, આ.નિ.૧૬૩૭, દ.વૈ.નિ.૧૫૦) ।

(૨૪) ^૨“ગુણતો ઠાણગુણે” (સ્થા.૫/૩/૪૪૧) इति स्थानाङ्गसूत्रे उपकारार्थेऽपि ગુણશબ્દો દૃશ્યતે ।

(૨૫) ક્વચિચ્ચ સ્વાભાવિકધર્મવાચકાર્થે ગુણશબ્દઃ, યથા ભગવતીસૂત્રાદૌ ^૩“ગુણો ઊવઓગગુણે” (ભ.સૂ.૨/૧૦/૧૧૮) इत्यादिकमागमानुसारेणाऽत्राऽनुयोज्यम् । તેમજ ઇહ રૂપાદિવાચકો ગુણશબ્દો ગ્રાહ્યઃ ।

અથ ગુણલક્ષણાનિ દર્શ્યન્તે । ન્યાયદીપિકાયાં “યાવદ્દ્રવ્યભાવિનઃ સકલપર્યાયાનુવર્તિનો ગુણા વસ્તુત્વ-રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શાદયઃ” (ન્યા. વી.૩/૭૮/૧૨૧) इत्येवं ગુણલક્ષણં દર્શિતમ્ । તત્ત્વાર્થસર્વાર્થસિદ્ધૌ “અન્વયિનો ગુણાઃ” (ત.સૂ.સ.સિ. ૫/૩૮/ ૩૦૯/૫) इत्येवं ગુણલક્ષણં દેવનન્દ્યાચાર્યેણ પૂજ્યપાદાચાર્યાપરાભિધાનેન દર્શિતમ્ । અન્વયિનો યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વાદ્ ગુણાત્મકતેતિ તદાશયઃ ।

(૨૨) ક્યાંક ગુણશબ્દ ભાવવાચક છે. જેમ કે રાજપ્રશ્નીયવૃત્તિમાં શ્રીમલયગિરિસૂરિજીએ ‘પરિમંડલ-શબ્દનો નિર્દેશ ગુણપ્રધાન = ભાવપ્રધાન હોવાથી પરિમંડલ = પારિમાંડલ્ય અર્થ સમજવો’ આમ જણાવેલ છે. અહીં ગુણશબ્દ ભાવવાચક છે.

(૨૩) ક્યાંક ગુણશબ્દ જ્ઞાનવાચક છે. જેમ કે અનુયોગદ્વારસૂત્ર, વ્યવહારસૂત્રનિર્ણયકૃતિ, આવશ્યકનિર્ણયકૃતિ અને દશવૈકાલિકનિર્ણયકૃતિ ગ્રંથમાં ^૧‘ચરણ-ગુણટિઠો સાહુ’ અહીં ગુણશબ્દ જ્ઞાનદર્શક છે. ‘ચારિત્રાચારમાં અને જ્ઞાનમાં સ્થિર હોય તેને સાધુ કહેવાય’ - આવો અર્થ ત્યાં માન્ય છે.

(૨૪) ^૨‘ગુણતો ઠાણગુણે’ - આ સ્થાનાંગસૂત્રમાં ઉપકાર અર્થમાં પણ ‘ગુણ’ શબ્દ દેખાય છે.

(૨૫) તથા ક્યાંક ગુણશબ્દ સ્વાભાવિક ધર્મનો વાચક છે. જેમ કે ભગવતીસૂત્ર વગેરેમાં ‘ગુણની અપેક્ષાએ જીવ ઉપયોગગુણવાળો છે’ - આવું જણાવેલ છે. ત્યાં ‘ગુણ’ શબ્દનો અર્થ સ્વાભાવિકધર્મ થાય છે. ઈત્યાદિ બાબત આગમ મુજબ અહીં જોડવી. આ અર્થોમાંથી પ્રસ્તુત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની વિચારણામાં ‘ગુણ’ શબ્દ રૂપ, જ્ઞાન આદિ અર્થનો વાચક લેવો અભિપ્રેત છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

⊙ ગુણલક્ષણ : દિગંબર સમ્પ્રદાયમાં ⊙

(અથ.) હવે ગુણના લક્ષણો દર્શાવાય છે. જેમ કે ન્યાયદીપિકામાં જણાવેલ છે કે “જે યાવદ્દ્રવ્યભાવી હોય તથા સઘળા પર્યાયોની સાથે જે રહે તે ગુણ કહેવાય છે. વસ્તુત્વ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શાદિ ગુણ છે.” તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર સર્વાર્થસિદ્ધિ વ્યાખ્યા દિગંબર દેવનંદી આચાર્યે રચેલ છે. તેમનું બીજું નામ પૂજ્યપાદસ્વામી હતું. તેમણે તત્ત્વાર્થસર્વાર્થસિદ્ધિમાં જણાવેલ છે કે ‘અન્વયી હોય તે ગુણ કહેવાય.’ જુદી-જુદી શબ્દાવલિ દ્વારા તેઓ ગુણની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. અન્વય = હાજરી. અન્વયી એટલે જે કાયમ હાજર હોય, યાવદ્ દ્રવ્યભાવી હોય તે. જ્ઞાનાદિ ગુણ આત્મદ્રવ્યમાં કાયમ હોય છે. સ્પર્શ-રૂપાદિ ગુણ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં કાયમ હોય છે. માટે તે ગુણ કહેવાય. આવું તત્ત્વાર્થસર્વાર્થસિદ્ધિકારનું તાત્પર્ય જણાય છે.

પ્રવચનસાર-તત્ત્વપ્રદીપિકાવૃત્તૌ “તત્રાન્વયો દ્રવ્યમ્, અન્વયવિશેષણં ગુણઃ” (પ્ર.સા.ત.પ્ર.૮૦ વૃ.) इत्येवं गुणलक्षणम् अमृतचन्द्राचार्येण प्रोक्तम्। तत्रैव चाग्रे “द्रव्यमाश्रित्य परानाश्रयत्वेन वर्तमानैः लिङ्ग्यते = गम्यते द्रव्यम् एतैः इति लिङ्गानि गुणाः” (प्र.सा.त.प्र.१३०) इत्येवं गुणलक्षणमुक्तम्। गुण-पर्यायाधारत्वं हि अन्वयत्वम्, अन्वयापराभिधानद्रव्यविशेषणत्वात् ज्ञानादीनां द्रव्याभ्याऽवृत्तीनां गुणत्वमिति तदाशयः।

क्वचिद् ¹“गुण इदि द्रव्यविहाणं” (सर्वार्थसिद्धौ उद्धृत-५/३८). इत्येवं तल्लक्षणमावेदितम्। द्रव्यत्वेन समानानामपि चेतनाचेतनद्रव्याणां जीवत्व-पुद्गलत्वादिरूपेण द्रव्यविभाजकत्वं ज्ञानादि-रूपादिप्रतिनियतगुणापेक्षयेति गुणस्य द्रव्यभेदकत्वमिति तदभिप्रायः। इदमेवाभिप्रेत्य अमृतचन्द्राचार्येण तत्त्वार्थसारे “गुणो द्रव्यविधानं स्याद्” (त.सा.९) इत्युक्तम्।

“द्रव्याશ્રયગુણવાન્ સંયોગ-વિભાગેષ્વકારણમ્ અનપેક્ષા ઇતિ ગુણલક્ષણમ્” (વૈ.સૂ.૧/૧/૧૬) ઇતિ તુ

(પ્રવ.) અમૃતચંદ્ર નામના દિગંબરાચાર્ય પ્રવચનસારની તત્ત્વપ્રદીપિકા વ્યાખ્યામાં જણાવે છે કે ‘અન્વય = ગુણ-પર્યાયઆધાર એટલે દ્રવ્ય. તથા અન્વયવિશેષણ = દ્રવ્યવિશેષણ એટલે ગુણ.’ તે જ વ્યાખ્યામાં તેમણે ગુણની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવેલ છે કે “એક દ્રવ્યનો આશ્રય લઈને પ્રવર્તમાન તથા બીજા દ્રવ્યનો આશ્રય લીધા વિના કે બીજાને આશરો આપ્યા વિના પ્રવર્તમાન હોવાથી જેમના દ્વારા દ્રવ્ય લિંગિત = પ્રાપ્ત થાય અથવા ઓળખાવાય એવા લિંગ એટલે ગુણ.” તત્ત્વપ્રદીપિકાકારનું મંતવ્ય એવું છે કે ‘ગુણ-પર્યાયનો આધાર હોય તે અન્વય = દ્રવ્ય કહેવાય. તથા દ્રવ્યનું વિશેષણ બનનાર જ્ઞાનાદિ ગુણ કહેવાય. ગુણ દ્રવ્યમાં જ રહે છે, તથા પોતાના આશ્રયને દ્રવ્યસ્વરૂપે ઓળખાવે છે.’

(ક્વચિ.) તથા તત્ત્વાર્થસર્વાર્થસિદ્ધિ વ્યાખ્યામાં જે એક પ્રાચીન ઉદ્ધરણ ટાંકવામાં આવેલ છે તેમાં જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યમાં ભેદ (= પ્રકાર અથવા વિભાગ) કરનારા ધર્મને ગુણ સમજવા.’ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘દ્રવ્યસ્વરૂપે બધા દ્રવ્ય સમાન હોવા છતાં અમુક દ્રવ્યને આત્મા કહેવાય, અમુક દ્રવ્યને પુદ્ગલ કહેવાય, અમુક દ્રવ્યને ધર્માસ્તિકાય કહેવાય. આવા દ્રવ્યવિભાગનું કે દ્રવ્યપ્રકારનું કોઈ નિમિત્ત હોય તો તે ગુણ છે. જ્ઞાનાદિ ગુણ પોતાના આધારને આત્મદ્રવ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. રૂપ-રસાદિ ગુણ પોતાના આશ્રયને પુદ્ગલદ્રવ્ય તરીકે જણાવે છે. આમ ગુણ દ્રવ્યભેદક = દ્રવ્યવિભાજક = દ્રવ્યવિભાગકારી છે.’ આ જ અભિપ્રાયથી અમૃતચંદ્ર નામના દિગંબરાચાર્યે તત્ત્વાર્થસાર નામના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યના ભેદક = વિભાજક હોય તે ગુણ બને.’ આ રીતે અલગ-અલગ પદ્ધતિએ ગુણનું લક્ષણવૈવિધ્ય-સ્વરૂપવૈવિધ્ય-કાર્યવૈવિધ્ય આપણને વિવિધ ગ્રંથોના આધારે જાણવા મળે છે.

❖ ગુણલક્ષણ : વૈશેષિક-ન્યાયાદિદર્શનઅનુસાર ❖

(“દ્રવ્યા.) વૈશેષિકસૂત્રકાર કણાદ ઋષિ ગુણનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે કે “જે દ્રવ્યમાં રહેનાર હોય, સ્વયં ગુણશૂન્ય હોય, દ્રવ્યના સંયોગનું અને વિભાગનું જે નિરપેક્ષ કારણ ન હોય તે ગુણ કહેવાય - આવું ગુણનું લક્ષણ છે.” વૈશેષિકદર્શનમાં કર્મ = ક્રિયા એ સંયોગ-વિભાગનું નિરપેક્ષ કારણ કહેવાયેલ છે. પરંતુ ગુણ એ સંયોગ-વિભાગ પ્રત્યે કર્મસાપેક્ષ કારણ છે. માટે કર્મવ્યાવૃત્ત ગુણલક્ષણ દર્શાવવા

વૈશેષિકસૂત્રે કળાદઃ। કર્મવ્યાવૃત્ત્યર્થમ્ ‘અનપેક્ષ’ ઇતિ।

“દ્રવ્યાશ્રિતા જ્ઞેયા નિર્ગુણા નિષ્ક્રિયા ગુણાઃ” (કા.૮૬) ઇતિ કારિકાવલ્યાં વિશ્વનાથપજ્વાનનભટ્ટઃ। પ્રકૃતે “સામાન્યવત્ત્વે સતિ કર્માન્યત્વે ચ સતી” તિ (ન્યા.સિ.મુ.૮૬) નિવેશનીયત્વાન્ન કર્મ-સામાન્યાદાવતિ-વ્યાપ્તિરિતિ વ્યક્તં ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલ્યામ્।

ગૌતમીયતર્કભાષાયાં “સામાન્યવાન્ અસમવાયિકારણમ્ અસ્પન્દાત્મા ગુણઃ। સ ચ દ્રવ્યાશ્રિત એવ” (ગૌ.ત.ભા.પૃ.૨૫) ઇત્યુક્તમ્। કર્મણ્યતિવ્યાપ્તિનિવારણાર્થમ્ ‘અસ્પન્દાત્મા’ ઇતિ, સ્થિરઘટાદાવતિવ્યાપ્તિ-નિરાસાય ‘અસમવાયિકારણમ્’ ઇતિ। જ્ઞાનાદિનામસમવાયિકારણત્વવિરહેऽપિ અસમવાયિકારણવૃત્તિસત્તા-કર્મત્વભિન્નજાતિમત્ત્વસ્ય ગુણલક્ષણત્વાન્ન દોષ ઇતિ ધ્યેયમ્।

સાદૃશ્યદર્શને તુ સત્ત્વરજસ્તમાંસિ ગુણાઃ સમત્વાવસ્થાઽઽપન્નસત્ત્વાદિગુણાત્મકપ્રકૃતિઘટકીભૂતાઃ।

‘નિરપેક્ષ’ શબ્દનો પ્રયોગ વૈશેષિકસૂત્રમાં કરવામાં આવેલ છે.

(“દ્રવ્યા.”) કારિકાવલી ગ્રંથમાં વિશ્વનાથપંચાનનભટ્ટ જણાવે છે કે “જે ફક્ત દ્રવ્યમાં રહે તથા સ્વયં નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય હોય તે ગુણ જણવા.” વિશ્વનાથમતાનુસાર દ્રવ્યાશ્રિતત્વ, નિર્ગુણત્વ તથા નિષ્ક્રિયત્વ એ ગુણનું સ્વરૂપ છે. ખ્યાલ રાખવો કે અહીં ‘સામાન્યવત્ત્વે સતિ’ વિશેષણ લગાડવાથી સત્તા વગેરે જાતિ આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. તથા કર્મભિન્નત્વનો નિવેશ કરવાથી ક્રિયામાં આવતી અતિવ્યાપ્તિનું નિવારણ થઈ જશે. ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં આ રીતે સ્પષ્ટપણે વિશ્વનાથે જણાવેલ છે.

(ગૌ.) ગૌતમીયતર્કભાષામાં જણાવેલ છે કે ‘જે સામાન્યવાન = જાતિયુક્ત હોય, દ્રવ્યનું અસમવાયિકારણ હોય, અસ્પંદાત્મક (= અક્રિયાત્મક) હોય તે ગુણ કહેવાય. તે ગુણ દ્રવ્યાશ્રિત જ હોય.’ ગૌતમીયતર્કભાષા મુજબ સામાન્યવત્ત્વ, અસમવાયિકારણત્વ, અસ્પન્દસ્વરૂપત્વ તથા દ્રવ્યસમવેતત્વ એ ગુણલક્ષણ છે. યદ્યપિ ક્રિયા પણ સામાન્યયુક્ત, અસમવાયિકારણ તથા દ્રવ્યાશ્રિત છે. પરંતુ અસ્પન્દસ્વરૂપ નથી. માટે ક્રિયામાં ગુણલક્ષણ ન જવાથી ગુણના લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ (= લક્ષ્યભિન્નવૃત્તિતા) નામનો દોષ નહિ આવે. સ્થિર ઘટાદિ દ્રવ્યમાં સામાન્યવત્ત્વ, દ્રવ્યાશ્રિતત્વ, અસ્પન્દસ્વરૂપત્વ રહેવા છતાં પણ અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. કેમ કે અસમવાયિકારણત્વ દ્રવ્યમાં નથી રહેતું. યદ્યપિ તમામ ગુણ અસમવાયિકારણ નથી. જ્ઞાનાદિ ગુણો કોઈનું અસમવાયિકારણ બનતા નથી. છતાં અસમવાયિકારણવૃત્તિ સત્તા-કર્મત્વભિન્ન જાતિ તો ફક્ત ગુણમાં જ સંભવી શકે છે. તથા તાદૃશ જાતિ તમામ ગુણમાં રહે છે. તથા તે જ ગુણનું લક્ષણ છે. માટે અવ્યાપ્તિ આવવાની કોઈ સંભાવના નથી રહેતી. આ વાત વાયકવર્ગે ધ્યાનમાં રાખવી.

* ગુણસ્વરૂપ : સાંખ્યદર્શનના દર્પણમાં *

(સાદૃશ્ય.) કપિલ મહર્ષિએ પ્રવર્તાવેલ સાંખ્યદર્શનમાં સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ આ ત્રણ ગુણ છે. તે પ્રકૃતિના ઘટક છે. સત્ત્વ-રજસ્-તમોગુણની સામ્ય અવસ્થા એ પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિ ત્રિગુણઘટિત છે. સમત્વાવસ્થાઆપન્ન પ્રકૃતિના ઘટક સત્ત્વાદિ ગુણ છે. આમ વિશ્વસર્જક એવી પ્રકૃતિના ઘટક સત્ત્વાદિ ગુણ છે.

ચરકસંહિતાયાં “સમવાયી તુ નિશ્ચેષ્ટઃ કારણં ગુણઃ” (ચ.સં.૧/૫૧) इत्युक्तम् । ગુણત્વાદિજાતિપ્રતિ-યોગિકસમવાયસત્ત્વાદ્ ગુણસ્ય સમવાયિત્વમ્ । ‘નિશ્ચેષ્ટ’ इत्यनेन દ્રવ્યેऽતિવ્યાપ્તિઃ નિવારિતા । અસ્પન્દાત્મકત્વમપ્યત્ર નિવેશ્યમિતિ ન કર્મણ્યતિવ્યાપ્તિઃ । સામાન્ય-વિશેષાદેરકારણત્વાન્નાતિવ્યાપ્તિરિત્યભિપ્રાયઃ । ચક્રપાણિદત્તેન તદ્વૃત્તૌ પञ्चचत्वारिंशद् ગુણાઃ શબ્દાદયઃ પ્રદર્શિતાઃ । તતો વૈશેષિકાદિતો ભિન્નમેવ તદ્દર્શનમિત્યપ્યવધેયમ્ ।

મીમાંસાદર્શને નારાયણેન માનમેયોદયે “કર્મણો વ્યતિરિકત્વે સત્યવાન્તરજાતિમાન્ । ઉપાદાનત્વનિર્મુક્તો ગુણો ગુણવિદાં મતઃ ॥” (મા.મે.પૃ.૨૪૦) इत्येवं तल्लक्षणमुक्तम् । ધ્વનિ-પ્રાકટ્ય-શક્તિ-રૂપ-રસાદયઃ શબ્દભિન્નાઃ ચતુર્વિંશતિઃ ગુણાઃ મીમાંસાદર્શને મતાઃ । “દ્રવ્યાણિ પૃથિવ્યપ્તેજો-વાય્વાકાશ-કાલ-દિગાત્મ-મનોऽન્ધકાર-શબ્દરૂપાણિ એકાદશ” (ભા.ચિ.ત.પા.પૃ.૧૭) इति भाट्टचिन्तामणितर्कपादवचनाद् મીમાંસાદર્શને ભાટ્ટપ્રસ્થાને શબ્દસ્ય ધ્વનિવ્યંગ્યદ્રવ્યાત્મકતા ।

卐 ગુણલક્ષણ : ચરકસંહિતાના સંદર્ભમાં 卐

(ચરક.) યદ્યપિ સત્ત્વ-રજસ્-તમસ્ આ ત્રિગુણનો સિદ્ધાન્ત જ આયુર્વેદમાં મુખ્ય છે. વાત-પિત્ત-કફની સત્ત્વાદિ ગુણાનુસાર ઉત્પત્તિ થતી રહે છે. છતાં પણ ચરક મહર્ષિએ વૈશેષિકમતાનુસાર ચરકસંહિતા ગ્રંથમાં ગુણનું લક્ષણ જણાવતા કહેલ છે કે ‘સમવાયી તથા નિશ્ચેષ્ટ કારણને ગુણ કહેવાય છે’ તેમનો અભિપ્રાય એ છે કે ગુણ દ્રવ્યમાં સમવેત હોય છે. તથા ગુણમાં સામાન્યનો = જાતિનો સમવાય રહે છે. માટે ગુણ સમવાયી છે. નિશ્ચેષ્ટ = ક્રિયાશૂન્ય કહેવાથી દ્રવ્યમાં ગુણના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. તથા અસ્પંદાત્મકતાનો પણ ગુણના લક્ષણમાં નિવેશ કરવો. આથી ક્રિયામાં ગુણના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. આમ નિશ્ચેષ્ટ-અસ્પંદાત્મક હોવાથી ગુણ દ્રવ્યભિન્ન તથા ક્રિયાભિન્ન છે. ગુણ કારણ હોવાથી સામાન્યાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે. કેમ કે સામાન્ય-વિશેષ આદિ કારણ નથી. ચક્રપાણિદત્ત નામના વિદ્વાને ચરકસંહિતાવૃત્તિમાં શબ્દાદિ ૪૫ ગુણો દર્શાવેલા છે. તેનાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન કરતાં ચરકપ્રસ્થાન અલગ જ છે. આ વાત પણ વાચકવર્ગે ધ્યાનમાં રાખવી.

卐 ગુણલક્ષણ : મીમાંસાદર્શનના દૃષ્ટિકોણમાં 卐

(મીમાં.) મીમાંસાદર્શનમાં જૈમિનિસૂત્ર, મીમાંસાશાબરભાષ્ય, મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક, માનમેયોદય, તન્ત્રવાર્તિક, તન્ત્રરહસ્ય, પ્રકરણપંચિકા, ન્યાયસિદ્ધિ વગેરે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી માનમેયોદય નામના ગ્રંથમાં નારાયણાચાર્ય ગુણલક્ષણ જણાવતા કહે છે કે “ક્રિયાથી ભિન્ન હોય, અવાન્તરજાતિયુક્ત હોય તથા ઉપાદાનકારણત્વરહિત હોય તે ગુણ તરીકે ગુણવેતાઓને માન્ય છે.” ધ્વનિ, પ્રાકટ્ય, શક્તિ, રૂપ, રસ વગેરે ૨૪ ગુણો મીમાંસાદર્શનમાં માન્ય છે. ભાટ્ટચિંતામણિગ્રંથના તર્કપાદમાં જણાવેલ છે કે ‘(૧) પૃથ્વી, (૨) જલ, (૩) અગ્નિ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાળ, (૭) દિશા, (૮) આત્મા, (૯) મન, (૧૦) અન્ધકાર અને (૧૧) શબ્દસ્વરૂપ અગિયાર દ્રવ્યો છે.’ આ વચન મુજબ મીમાંસા ભાટ્ટપ્રસ્થાનમાં શબ્દની ગણના ગુણમાં નથી કરવામાં આવી. કારણ કે ભાટ્ટપ્રસ્થાન મુજબ શબ્દ ધ્વનિવ્યંગ્ય દ્રવ્યસ્વરૂપ છે.

ભાટ્ટચિન્તામણી ગાગાભટ્ટેન વિશ્વેશ્વરસુધ્યપરનામ્ના સંખ્યા-પૃથક્ત્વ-પ્રાકટ્ય-ધ્વનિ-શક્તિવ્યતિરિક્તાઃ અદૃષ્ટાપરાભિધાનાઽપૂર્વાન્વિતાઃ વિંશતિઃ ગુણાઃ દર્શિતાઃ। તદુક્તં તત્ર તર્કપાદે “ગુણા સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-પરિમાણ-સંયોગ-વિભાગ-પરત્વાઽપરત્વ-ગુરુત્વ-દ્રવ્યત્વ-સ્નેહ-સંસ્કારાઽદૃષ્ટ-બુદ્ધિ-સુખ-દુઃખેચ્છા-દ્વેષ-યત્ના इति વિંશતિઃ” (ભા.ચિ.ત.પા.પૃ.૧૭) इति। પ્રભાકરમિશ્રમતે દ્વાવિંશતિઃ ગુણાઃ, વૈશેષિકસમ્મતચતુર્વિંશતિગુણેભ્યઃ સંખ્યાયાઃ પૃથક્ પદાર્થત્વાત્, ધર્માધર્મયોશ્વાઽપૂર્વે સમાવેશાદિતિ।

“સામાન્યવાન્ અચલનાત્મકઃ સમવાયિકારણતાહીનો ગુણઃ” (વે.કૌ.પૃ.૪૪૯) इति વેદાન્તકૌમુદ્યાં ગુણલક્ષણમ્ ઉપદર્શયન્ રામદ્વયાચાર્યઃ વૈશેષિકમતમનુસરતિ।

વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદિના મેઘનાદસૂરિણા તુ નયદ્યુમણી “કર્માન્યત્વે સતિ દ્રવ્યાશ્રિતા ગુણા इति ગુણલક્ષણમ્” (ન.દ્યુ. પૃ.૨૫૯) इत्यુક્તમ્। તન્મતે સામાન્યસ્ય સાદૃશ્યગુણાઽભિન્નત્વાત્રાતિવ્યાપ્તિઃ। તન્મતે સત્ત્વ-રજસ્તમાંસિ એવ મુખ્યગુણા इति નૈયાયિકાદિમતાદ્ અસ્ય વિશેષ इत्यવધેયમ્।

નાગાર્જુનસ્તુ રસવૈશેષિકસૂત્રે “વિશ્વલક્ષણા ગુણાઃ” (ર.વૈ.સૂ.૧/૧૬૮) इत्याહ। નાનાલક્ષણા ગુણા इति તદાશયઃ।

(ભાટ્ટ.) વિશ્વેશ્વરસુધી જેનું બીજું નામ છે, તે ગાગાભટ્ટ નામના મીમાંસક સંખ્યા, પૃથક્ત્વ, પ્રાકટ્ય, ધ્વનિ તથા શક્તિને ગુણ તરીકે માનતા નથી. તથા અદૃષ્ટને (=અપૂર્વને) સ્વતન્ત્ર ગુણસ્વરૂપે માની ગાગાભટ્ટ ૨૦ ગુણો માન્ય કરે છે. “(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) સ્પર્શ, (૫) પરિમાણ, (૬) સંયોગ, (૭) વિભાગ, (૮) પરત્વ, (૯) અપરત્વ, (૧૦) ગુરુત્વ, (૧૧) દ્રવ્યત્વ, (૧૨) સ્નેહ, (૧૩) સંસ્કાર, (૧૪) અદૃષ્ટ, (૧૫) બુદ્ધિ, (૧૬) સુખ, (૧૭) દુઃખ, (૧૮) ઈચ્છા, (૧૯) દ્વેષ, (૨૦) પ્રયત્ન - આ વીશ ગુણો છે” - આ વાત ગાગાભટ્ટે ભાટ્ટચિન્તામણિ નામના ગ્રંથમાં તર્કપાદમાં કરેલ છે. પ્રભાકર પ્રસ્થાનમાં ૨૨ ગુણો છે. કારણ કે વૈશેષિકમાન્ય ૨૪ ગુણોમાંથી તે સંખ્યાને પૃથક્ પદાર્થ માને છે. તથા અપૂર્વ ગુણમાં અધર્મ અને ધર્મ બન્નેનો સમાવેશ કરે છે. આમ પ્રભાકરમિશ્ર ૨૨ ગુણો માને છે.

❧ ગુણલક્ષણ : વેદાન્તમતાનુસાર ❧

(“સામા.” વેદાન્તકૌમુદી ગ્રંથમાં વેદાન્તાચાર્ય રામદ્વય ગુણનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે કે “સામાન્યવાન્, અચલનાત્મક તથા સમવાયિકારણતાશૂન્ય પદાર્થ ગુણ છે.” રૂપ વગેરે ગુણો કોઈના સમવાયિકારણ બનતા નથી. માટે અસંભવ દોષ લાગુ નથી પડતો. રામદ્વયાચાર્ય વૈશેષિકમતનું જ અનુસરણ કરે છે.

(વિશિ.) વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી મેઘનાદસૂરિ નયદ્યુમણિ ગ્રંથમાં ગુણનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે કે “કર્મભિન્ન હોવાની સાથે દ્રવ્યાશ્રિતત્વ ગુણલક્ષણ છે” જો કે સામાન્ય વગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ આવી શકે છે. કારણ કે સામાન્યાદિ કર્મભિન્ન અને દ્રવ્યાશ્રિત છે. પરંતુ મેઘનાદસૂરિમતાનુસાર, સામાન્ય સાદૃશ્યગુણથી ભિન્ન નથી. માટે અતિવ્યાપ્તિને અવકાશ નથી. તેમના મતે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ત્રણ જ મુખ્ય ગુણ છે. આમ વૈશેષિકમત અને નૈયાયિકમત કરતાં જુદી જ દિશામાં વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી મેઘનાદસૂરિ પ્રસ્થાન કરે છે.

(નાગા.) નાગાર્જુને રસવૈશેષિકસૂત્રમાં એમ જણાવેલ છે કે ‘જેના લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન હોય તે ગુણ છે.’ દ્રવ્યાદિના લક્ષણ એક છે. જ્યારે ગુણના લક્ષણ અનેક છે. તેથી તેમણે આવું જણાવેલ છે.

ક્રમભાવી* કહિતાં ◻ અયાવદ્દ્રવ્યભાવી, તે પર્યાય કહિઈ. જેમ જીવનઈ નર-નારકાદિક, પુદ્ગલનઈ રૂપ-રસાદિકપરાવૃત્તિ.

વૈયાકરણમહાભાષ્યે પતञ્જલિસ્તુ “સત્ત્વે નિવિશતેડવૈતિ પૃથગ્ જાતિષુ દૃશ્યતે। આધેયશ્ચાડક્રિયાજશ્ચ સોડસત્ત્વપ્રકૃતિર્ગુણઃ।।” (વૈ.મ.ભા.૪/૧/૪૪) ઇત્યાચષ્ટે। સત્ત્વપદેનાત્ર દ્રવ્યં બોધ્યમ્। દ્રવ્યે જાતિપ્રવેશ-નિર્ગમાડસમ્ભવાત્ર જાતેઃ ગુણરૂપતા। ક્રિયાયા નિયમેન અક્રિયાજૃત્વાભાવાત્રાતિવ્યાપ્તિઃ। દ્રવ્યે દ્રવ્યાધેયતા-સમ્ભવેડપિ સત્ત્વપ્રકૃતિરૂપત્વાત્ર તત્રાતિવ્યાપ્તિરિત્યાદિકં નાનાસ્વ-પરશાસ્ત્રસન્દોહપરામર્શપરિકર્મિતપ્રજ્ઞાવતા પર્યાલોચનીયમ્।

અવસરપ્રાપ્તં પર્યાયમાહ - ક્રમભાવી ચ = અયાવદ્દ્રવ્યભાવી વસ્તુધર્મઃ પર્યયઃ = પર્યાય ઉચ્યતે, યથા નર-નારકાદિઃ જીવપર્યાયઃ, રૂપ-રસાદિપરાવૃત્તિઃ પુદ્ગલપર્યાયઃ।

✽ ગુણલક્ષણ : પતંજલિમહર્ષિના અભિપ્રાયમાં ✽

(વૈયાક.) વૈયાકરણ મહાભાષ્યમાં પતંજલિ મહર્ષિ ગુણનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે કે “તે પદાર્થ ગુણ છે કે જે સ્વયં દ્રવ્યસ્વભાવ ન હોય (અસત્ત્વપ્રકૃતિઃ) તથા દ્રવ્યમાં (સત્ત્વે) પ્રવેશ અને નિર્ગમ કરે, પોતાનાથી વિભિન્ન એવી જાતિઓમાં જોવા મળે તેમજ નિયમા ક્રિયાજન્ય ન હોય છતાં આધેય બને.” પ્રસ્તુત ગુણલક્ષણ જાતિમાં નથી રહેતું. (૧) ગુણ જાતિભિન્ન છે. કારણ કે ક્યારેય પણ દ્રવ્યમાંથી જાતિનો નિર્ગમ થતો નથી. જાતિ દ્રવ્યમાંથી નીકળીને ક્યાંય બહાર જતી નથી. નિભાડામાં કાળા ઘડાને મૂકો તો લાલ થાય છે. અર્થાત્ શ્યામગુણ ઘટદ્રવ્યને છોડીને રવાના થાય છે. આ રીતે દ્રવ્યત્વ, ઘટત્વ વગેરે જાતિઓ ઘટદ્રવ્યને છોડતી નથી. તેથી ગુણ જાતિભિન્ન છે. (૨) ક્રિયા ક્રિયાથી અજન્ય જ હોય - તેવું હોતું નથી. તથા કોઈ પણ ક્રિયા નિત્ય નથી હોતી. માટે ક્રિયા કરતાં ગુણ ભિન્ન છે. કારણ કે ગુણ નિયમા ક્રિયાજન્ય નથી હોતા. તથા અમુક ગુણ નિત્ય હોય છે. જેમ કે આકાશાદિના મહત્પરિમાણ આદિ ગુણો અજન્ય = નિત્ય હોય છે. (૩) દ્રવ્યસ્વરૂપ આધારમાં દ્રવ્યની આધેયતા પણ સંભવી શકે છે. જેમ કે તંતુમાં પટની આધેયતા. પરંતુ દ્રવ્ય સત્ત્વપ્રકૃતિ છે. જ્યારે ગુણ અસત્ત્વપ્રકૃતિ છે. આમ અદ્રવ્યસ્વભાવ હોવાથી ગુણ દ્રવ્યભિન્ન છે. આ રીતે જાતિ, ક્રિયા તથા દ્રવ્ય - આ ત્રણથી ગુણ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. તે દ્રવ્યાશ્રિત છે. આ બાબતમાં ઊંડાણથી વિચારણા કરવી. હજુ અન્યવિધ ગુણલક્ષણ પણ વૈયાકરણ મહાભાષ્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. પણ વિસ્તારના ભયથી તે અહીં જણાવવામાં નથી આવતા. આ રીતે (૧) શ્વેતાંબર જૈન, (૨) દિગંબર જૈન, (૩) વૈશેષિક, (૪) નૈયાયિક, (૫) સાંખ્ય, (૬) ચરક, (૭) મીમાંસક, (૮) વેદાન્તી, (૯) વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી અને (૧૦) વૈયાકરણ દર્શનના અનેક શાસ્ત્રોના પરિશીલનથી પરિકર્મિત પ્રજ્ઞાવાળા વિદ્વાનોએ ગુણલક્ષણની વિભાવના કરવી.

❖ પર્યાયની ઓળખ ❖

(અવ.) હવે અવસરસંગતિપ્રાપ્ત પર્યાયનું નિરૂપણ ગ્રંથકારશ્રી કરે છે. વસ્તુનો ક્રમભાવી = અયાવદ્દ્રવ્યભાવી ગુણધર્મ પર્યાય કહેવાય છે. જેમ કે નર-નારક વગેરે જીવપર્યાય, રૂપ-રસાદિનું

* સિ. + કો. (૯) + આ. (૧) માં ‘ક્રમભાવી જે શ્યામત્વ-રક્તત્વ આદિક તે પર્યાય કહિઈ’ પાઠ.

◻ લી. (૧) માં ‘યાવદ્દ્ર...’ પાઠ. લી. (૨) નો પાઠ લીધો છે.

“ચ: પાદપૂરણે પક્ષાન્તરે હેતૌ વિનિશ્ચયે” (ત્રિ.શે.૧૪) इति त्रिकाण्डशेषकोशे पुरुषोत्तमदेव-
वचनानुसारेणाऽत्र च: पक्षान्तरे ज्ञेयः। चतुर्दश्यां शाखायां पर्याया दर्शयिष्यन्त इत्यवधेयम्।

स्थानાઙ્ગસૂત્રવૃત્તૌ “પર્યાયઃ, વિશેષો ધર્મ ઇત્યનર્થાન્તરમ્। સ ચાઽનાદિષ્ટો વર્ણાદિઃ આદિષ્ટઃ કૃષ્ણાદિઃ”
(સ્થા.સૂ.૪/૨/૩૧૭) इत्येवम् अभयदेवसूरिभिः दर्शितम्। तदुक्तं भगवतीवृत्तौ अपि “वन्नपज्जवत्ति वर्णविशेषाः
एकगुणकालत्वादयः” (भ.सू.२/१/११२ वृ.) इति।

सूत्रकृताङ्गवृत्तौ श्रीशीलाङ्काचार्येण “पर्यायः = अवस्थाविशेषः” (सू.कृ.२/१/६४१) इत्युक्तम्। यथा
मनुष्यावस्था आत्मपर्यायः। समवायाङ्गवृत्तौ अभयदेवसूरिभिः “पर्यवाः = कालकृता अवस्था यथा नारक-
त्वादयो बालत्वादयो वा” (सम.सू.२/१/७) इत्युक्तम्। आत्मनो द्रव्यत्वविवक्षणे नारकत्व-देवत्वादयोः
पर्यायाः। मनुष्यस्य द्रव्यत्वार्पणायां बालत्व-युवत्वादयोः पर्याया इति समवायाङ्गवृत्तिकृदाशयः।

यत्तु भगवतीसૂત્રવૃત્તૌ અભયદેવસૂરિભિઃ “પર્યવાઃ = પ્રજ્ઞાકૃતા અવિભાગાઃ પલિચ્છેદાઃ” (ભ.સૂ.વૃ.

પરાવર્તન પુદ્ગલપર્યાય.

(“ચ.”) ત્રિકાંડશેષકોશમાં પુરુષોત્તમદેવે પાદપૂર્તિ, પક્ષાન્તર, હેતુ અને વિનિશ્ચય અર્થમાં ‘ચ’ અવ્યય
જણાવેલ છે. તે મુજબ અહીં મૂળ શ્લોકમાં જણાવેલ ‘ચ’ પક્ષાન્તર = અન્ય પક્ષ અર્થમાં જણાવો.
૧૪મી શાખામાં પર્યાયનું નિરૂપણ થશે.

❁ પર્યાય : શ્વેતાંબર આગમટીકાકારની દૃષ્ટિએ ❁

(સ્થા.) સ્થાનાંગસૂત્રવૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ પર્યાયની ઓળખાણ આપતાં જણાવેલ છે કે
“પર્યાય કહો કે વિશેષ ગુણધર્મ કહો. શબ્દમાં ફરક છે. અર્થમાં કોઈ ફરક નથી. કોઈ વિશેષ પ્રકારની
વિવક્ષા કરવામાં ન આવે તો વર્ણ-ગંધ-રસ વગેરે સામાન્ય (અનાદિષ્ટ) પર્યાય કહેવાય. અવાન્તર વિશેષ
બાબતોની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો કૃષ્ણ-નીલ-રક્ત-પીત-શ્વેત વગેરે વિશેષ (આદિષ્ટ) પર્યાય કહેવાય.”
ભગવતીસૂત્રવૃત્તિમાં પણ શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે “વર્ણપર્યાય એટલે એક ગણો
કાળો વર્ણ, દ્વિગુણ (Double) શ્યામવર્ણ, ત્રિગુણ (Triple) કાળાશ... એમ કરતા અનંતગુણ કૃષ્ણવર્ણ
આદિ વિશેષ પ્રકારના વર્ણ સમજવા.”

(સૂત્ર.) સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિમાં શ્રીશીલાંકાચાર્યજીએ જણાવેલ છે કે ‘પર્યાય એટલે વિશેષ પ્રકારની અવસ્થા’
જેમ કે મનુષ્ય અવસ્થા એટલે આત્મપર્યાય. સમવાયાંગસૂત્રવ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ જણાવેલ
છે કે ‘પર્યાય એટલે કાલકૃત વિશેષ પ્રકારની અવસ્થા. જેમ કે નારક-તિર્યચ-મનુષ્ય વગેરે આત્માના
પર્યાય છે. અથવા બાલ-કુમાર-યુવાન-વૃદ્ધ વગેરે અવસ્થા મનુષ્યના પર્યાય છે.’ આત્માને દ્રવ્ય તરીકે
સ્વીકારીએ તો નારક-દેવ-મનુષ્ય વગેરે અવસ્થા પર્યાય કહેવાય. તથા મનુષ્યને દ્રવ્ય તરીકે માનીએ
તો બાલ-કુમાર-યુવાન વગેરે દશા પર્યાય તરીકે સમજવી. આ પ્રમાણે સમવાયાંગવૃત્તિકારનું તાત્પર્ય છે.

(યત્તુ.) ભગવતીસૂત્રવૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે મતિજ્ઞાનના પર્યાયનું નિરૂપણ કરવાના
અવસરે જે જણાવેલ છે કે (૧) ‘પર્યાય એટલે પ્રજ્ઞાકૃત અવિભાગ = નિર્વિભાગ એવા અંશો.’ તથા

૨/૧૦/૧૪૪) इत्येवं मतिज्ञानपर्यायाधिकारे दर्शितम्, यच्च तैरेव तत्रैवाग्रे चारित्रपर्यायाधिकारे “ते च बुद्धिकृता अविभागपलिच्छेदा विषयकृता वा” (भ.सू.२५/६/७६५) इत्युक्तम्, यच्च जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रवृत्तौ शान्तिचन्द्रवाचकैरपि “पर्यवाः = बुद्धिकृताः निर्विभागा भागाः” (ज.द्वी.२/३८ पृ.१२८) इत्युक्तम्, यच्च दर्शनादिपर्यायनिरूपणावसरे पिण्डनिर्युक्तिवृत्तौ श्रीमलयगिरिसूरिभिः “दर्शन-ज्ञान-चारित्राणां प्रत्येकं ये ये पर्यवाः - पर्यायाः अविभागपरिच्छेदरूपाः” (पि.नि.६५ वृ.पृ.२६) - इत्युक्तम्, तत्तु क्रमभाविधर्मभिन्न-निरंशांशलक्षणपर्यायापेक्षयाऽवगन्तव्यम्। ततश्च न द्रव्यस्येव गुणस्य क्रमभाविधर्मलक्षणपर्यायसिद्ध्यापत्तिः, न वा गुणस्य द्रव्यत्वापत्तिः। ‘विषयकृता’ इत्यनेन तेषां वास्तविकत्वमुपदर्शितमित्यवधेयम्।

उत्तराध्ययनसૂત્રવृત્તૌ શ્રીશાન્તિસૂરિભિઃ “પર્યવાન્ = પરિણતિવિશેષાન્” (ઉત્ત. ૨૧/૧૦) इत्युक्तम्। तत्रैवाऽग्रे ऊनोदराधिकारे तैरेव “पर्यायैश्च उपाधिभूतैः” (उत्त. ३०/१४) इत्युक्तम्। आगन्तुकत्वात्पर्यायाणामुपाधिरूपताऽवसेया। अनुयोगद्वारसूत्रवृत्तौ पर्यायनिरूपणावसरे हेमचन्द्रसूरिभिः “पर्यायाणां = नारकत्वादीनाम् एकगुणकृष्णत्वादीनां च” (अनु. द्वा.सू. १४८) इत्युदाहृतम्। यथाक्रमं जीव-पुद्गलपर्यायो-दाहरणविधया इदमवसेयम्।

ભગવતીસૂત્રવૃત્તિમાં જ ચારિત્રપર્યાયના નિરૂપણના અવસરે વ્યાખ્યાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે જે જણાવેલ છે કે (૨) ‘બુદ્ધિકૃત નિર્વિભાગ અંશો અથવા વિષયકૃત નિર્વિભાગ અંશો એટલે પર્યાય.’ તેમજ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિસૂત્રવ્યાખ્યામાં શ્રીશાન્તિચન્દ્ર ઉપાધ્યાયજીએ પણ પર્યાયનું સ્વરૂપ દર્શાવતા જે જણાવેલ છે કે (૩) ‘બુદ્ધિ દ્વારા કરાયેલા નિરંશ એવા અંશો એટલે પર્યાય’ તથા (૪) પિંડનિર્યુક્તિવ્યાખ્યામાં શ્રીમલયગિરિસૂરિજીએ દર્શનાદિના પર્યાયો દેખાડવાના અવસરે જે જણાવેલ છે કે ‘દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર - આ પ્રત્યેકના જે જે પર્યાયો છે તે નિર્વિભાગઅંશસ્વરૂપ છે’ - તે કમભાવી ગુણધર્મથી ભિન્ન નિરંશ = નિર્વિભાજ્ય અંશસ્વરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ કહેલ છે - તેમ જાણવું. તેથી દ્રવ્યની જેમ ગુણમાં કમભાવી ગુણધર્મ સ્વરૂપ પર્યાયની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિ નહિ આવે. તથા ગુણને દ્રવ્ય માનવાની આપત્તિ નહિ આવે. મતલબ કે જ્ઞાનાદિ ગુણના બુદ્ધિથી કે વિવક્ષાથી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જે નિર્વિભાજ્ય અંશો કરવામાં આવે તે તેના પર્યાય કહેવાય છે. આ સૂક્ષ્મ અંશો વાસ્તવિક છે, કાલ્પનિક નહિ. માટે ‘વિષયકૃત’ એવો બીજો વિકલ્પ અભયદેવસૂરિજીએ દર્શાવેલ છે. પરંતુ કોઈ પણ મતે કમભાવી ગુણધર્મરૂપે તે પર્યાય માન્ય નથી - આ વાત વાયકવર્ગે ખ્યાલમાં રાખવી.

☆ પર્યાય ઉપાધિસ્વરૂપ : શ્રીશાંતિસૂરિજી ☆

(ઉત્તરા.) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિમાં શ્રીશાંતિસૂરિજીએ જણાવેલ છે કે ‘પર્યાય એટલે વિશેષ પ્રકારની અવસ્થા.’ તથા ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિમાં તેમણે જ ઉણોદરી તપના પ્રસ્તાવમાં જણાવેલ છે કે ‘પર્યાય વસ્તુની ઉપાધિ સ્વરૂપ છે.’ પર્યાયો આગંતુક = કાદાચિત્ક હોવાથી તેને ઉપાધિસ્વરૂપ બતાવેલ છે - તેમ સમજવું. અનુયોગદ્વારસૂત્રવ્યાખ્યામાં મલધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીએ ઉદાહરણરૂપે જણાવેલ છે કે ‘નારકત્વ વગેરે જીવના પર્યાય છે. તથા એકગુણ કૃષ્ણવર્ણ - દ્વિગુણ કૃષ્ણવર્ણ વગેરે પુદ્ગલના પર્યાય છે.’

વિશેષાવશ્યકભાષ્યે ^૧“ભાવો અ તસ્સ પજ્જાઓ” (વિ.આ.ભા. ૫૪) इत्येवं पर्यायलक्षणमुक्तम् । अत्र वृत्तौ “उपयोगलक्षणः परिणतिलक्षणो वा भावो द्रव्यस्य पर्यायः” (वि.आ.भा. ५४ वृ.) इति व्याख्यातम् ।

अग्रे च विशेषावश्यावश्यकवृत्तौ तैरेव “पर्यायाः पर्यवाः पर्यया धर्मा इत्यनर्थान्तरम्” (वि.आ.भा. ८३ वृ.) इत्येवं पर्यायनामान्तराणि दर्शितानि । स्याद्वादमञ्जर्या श्रीमल्लिषेणसूरिभिरपि “पर्ययः पर्यवः पर्याय इत्यनर्थान्तरम्” (अन्य.व्य. २३ वृ.) इत्येवमुक्तम् ।

दिङ्नागप्रणीतस्य न्यायप्रवेशकशास्त्रस्य वृत्तौ शिष्यहिताभिधानायां श्रीहरिभद्रसूरिभिः “धर्मः पर्याय इति अनर्थान्तरम्” (न्या.प्र.सू. १२/वृ.पृ. ३९) इत्येवम् ओघत उक्तम् । दशवैकालिकहारिभद्रीवृत्तौ अपि “पर्यायो विशेषो धर्म इति अनर्थान्तरम्” (द.वै. १/१/निर्यु. ८/वृ.पृ. ३२) इत्युक्तम् ।

धवलायाम् “एष एव सदादिः अविभागप्रतिच्छेदनपर्यन्तः सङ्ग्रहप्रस्तारः क्षणिकत्वेन विवक्षितः वाचक-भेदेन च भेदमापन्नो विशेषविस्तारः = पर्यायः” (ध. ९/४/१-४५/१७०/२) इत्येवं पर्यायलक्षणमुक्तम् ।

तत्त्वार्थराजवार्तिके “तस्य मिथो भवनं प्रति विरोध्यविरोधिनां धर्माणाम् उपात्ताऽनुपात्तहेतुकानां शब्दान्तरात्मलाभनिमित्तत्वाद् अर्पितव्यवहारविषयोऽवस्थाविशेषः = पर्यायः” (त.सू.रा.वा. १/२९/४/ पृ. ८९) इत्येवम् उक्तम् । उत्पत्ति-स्थिति-ज्ञप्तिषु मिथो विरुद्धाः = नारक-मनुष्यादि-नील-पीतादि-मित्रत्व

(વિશે.) વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યનો ભાવ પર્યાય કહેવાય.’ તેની વૃત્તિમાં શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરિજીએ જણાવેલ છે કે ‘ઉપયોગસ્વરૂપ અથવા પરિણતિસ્વરૂપ ભાવ એ દ્રવ્યનો પર્યાય કહેવાય.’

❀ પર્યાયના પર્યાયવાચક શબ્દો ❀

(અગ્રે ચ.) આગળ ઉપર તેઓશ્રીએ જ વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિમાં પર્યાયના સમાનાર્થક શબ્દો બતાવતાં જણાવેલ છે કે ‘પર્યાય, પર્યવ, પર્યય, ધર્મ (=ગુણધર્મ) આ શબ્દોના અર્થમાં ફરક નથી.’ સ્યાદ્વાદમંજરીમાં શ્રીમલ્લિષેણસૂરિજીએ પણ જણાવેલ છે કે ‘પર્યય, પર્યવ, પર્યાય - આ શબ્દો સમાનાર્થી છે.’

(દિઙ્.) દિઙ્નાગ નામના બૌદ્ધાચાર્યે રચેલ ન્યાયપ્રવેશકશાસ્ત્ર ઉપર શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ શિષ્યહિતા નામની વ્યાખ્યા બનાવી છે. તેમાં ઓઘથી જણાવેલ છે કે ‘ધર્મ કહો કે પર્યાય કહો, અર્થમાં કોઈ ફરક નથી.’ દશવૈકલિકહારિભદ્રીવૃત્તિમાં પણ કહેલ છે કે ‘પર્યાય, વિશેષ, ધર્મ - આ શબ્દોના અર્થમાં તફાવત નથી.’

❀ પર્યાય : દિગંબરસાહિત્યમાં ❀

(ધવલા.) ધવલામાં કહેલ છે કે ‘સત્ત્વી માંડીને અવિભાગપ્રતિચ્છેદ સુધી આ જ સંગ્રહ(નયસંમત)વિસ્તાર ક્ષણિકત્વરૂપે વિવક્ષિત બને, શબ્દભેદથી ભેદને પામેલો તે વિશેષવિસ્તાર પર્યાય કહેવાય.’

(તત્ત્વા.) તત્ત્વાર્થરાજવર્તિકમાં અકલંકાચાર્ય જણાવે છે કે ‘સ્વાભાવિક કે નૈમિત્તિક, પરસ્પર અસ્તિત્વ પ્રત્યે કે ઉત્પત્તિ પ્રત્યે વિરોધને ધરાવનારા અથવા અવિરુદ્ધ ગુણધર્મો અમુક શબ્દના વ્યવહારના (=પ્રયોગના) લાભનું નિમિત્ત હોવાથી વિવક્ષિત વ્યવહારનો વિષય બનનારી દ્રવ્યની વિશેષ અવસ્થા પર્યાય કહેવાય છે.’ અકલંકાચાર્યનું તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુના કેટલાક ગુણધર્મો વિરોધી હોય છે. જેમ

-શત્રુત્વાદયો ભાવાઃ, મિથોઽવિરુદ્ધાઃ = જીવત્વ-ભવ્યત્વાદયો ભાવાઃ, ઉપાત્તહેતુકાઃ = દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિનિમિત્તજન્યા ભાવાઃ, અનુપાત્તહેતુકાઃ = સ્વાભાવિકાઽસ્તિત્વશાલિનો વસ્તુસહભાવિનો ભાવાઃ ।
 એતાદૃશભાવનિમિત્તકઃ તત્ત્વછબ્દપ્રયોગ ઇતિ પર્યાયાર્થિકનયાનુસારિતથાવિધપ્રાતિસ્વિકવ્યવહારવિષયીભૂતા-
 ઽવસ્થાવિશેષસ્ય પર્યાયશબ્દવાચ્યત્વં યથા કપાલ-શિવક-ઘટાદ્યવસ્થાઃ મૃદ્દ્રવ્યપર્યાયાઃ ઇતિ તદભિપ્રાયઃ ।

અન્યત્ર ¹“દ્રવ્યવિકારો હિ પજ્જવો ભગિદો” (ત.સૂ.સર્વાર્થસિદ્ધૌ ઉદ્ધૃત-૫/૩૮) ઇત્યુક્તમ્ । યોગીન્દ્રદેવેન
 પરમાત્મપ્રકાશે ²“કમમ્ભુવ પજ્જઉ વુત્તુ” (પ.પ્ર.૫૭) ઇત્યુક્તમ્ ।

કે નારક-મનુષ્ય, એકેન્દ્રિયત્વ-દ્વીન્દ્રિયત્વ આદિ ગુણધર્મો. કેટલાક ગુણધર્મો પરસ્પર અવિરુદ્ધ હોય છે. જેમ કે જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અસ્તિત્વ આદિ. વસ્તુના સામાન્ય ગુણધર્મો પરસ્પર વિરોધી નથી હોતા. જ્યારે વસ્તુના વિશેષ ગુણધર્મો ઘણી વાર પરસ્પરવિરોધ ધરાવતા હોય છે. અહીં જે વિરોધની વાત કરેલ છે તે પરસ્પર ઉત્પત્તિમાં, અસ્તિત્વમાં (=સ્થિતિમાં) તથા જ્ઞાપ્તિમાં વિરોધ સમજવો. નારક મનુષ્ય વગેરે અવસ્થા એક જીવમાં એકી સાથે ઉત્પન્ન થતી નથી. તેથી તે ઉત્પત્તિમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવો કહેવાય. તથા નીલ, પીત વગેરે રૂપો એક વસ્તુમાં એક જ ભાગમાં એકીસાથે રહી શકતા નથી. તેથી તે સ્થિતિમાં = અવસ્થાનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કહેવાય છે. અપેક્ષાભેદ વિના એક જ વ્યક્તિમાં મિત્રત્વ, શત્રુત્વ વગેરે ભાવો એકીસાથે જણાતા નથી. માટે તે જ્ઞાપ્તિમાં = જાણકારીમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કહેવાય. તથા વસ્તુના જે ગુણધર્મો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કલાદિ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતા હોય છે તેને ઉપાત્તહેતુક શબ્દથી ઓળખાવાય છે. તેવા ગુણધર્મોને નૈમિત્તિક પણ કહી શકાય. તથા વસ્તુગત જે ગુણધર્મો ત્રણેય કાળમાં પોતાની સ્વાભાવિક (=અચલ) સત્તાને (=અસ્તિત્વને) ધારણ કરે તેવા ગુણધર્મો અનુપાત્તહેતુક કહેવાય. જીવના ઔદયિક ભાવ નૈમિત્તિક કહેવાય. જીવના અનાદિ પારિણામિક ભાવ જીવત્વ, ભવ્યત્વ વગેરે અનુપાત્તહેતુક = સ્વાભાવિક કહેવાય. વસ્તુના આવા નૈમિત્તિક, સ્વાભાવિક, વિરોધી કે અવિરોધી ગુણધર્મોના લીધે તે વસ્તુને ઉદ્દેશીને નવા નવા શબ્દપ્રયોગો થાય છે. માટે તેવા ગુણધર્મો શબ્દાન્તરપ્રયોગનું નિમિત્ત બને છે. તેથી વસ્તુની વિશેષ પ્રકારની અવસ્થા એ પર્યાયાર્થિકનયાનુસારી પ્રસ્તુત ચોક્કસ પ્રકારના વ્યવહારનો (=શબ્દપ્રયોગનો) વિષય બને છે. તે વિશેષ અવસ્થા એટલે જ પર્યાય. જેમ કે માટીના ઘડો-કપાલ-કોડિયું-ઠીકરું વગેરે નૈમિત્તિક અને વિરોધી ગુણધર્મોના લીધે ‘આ માટી ઘડો છે, તે કપાલ છે, તે કોડિયું છે...’ ઈત્યાદિ પર્યાયાર્થિકનયાનુસારી વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. તે વ્યવહારનો વિષય બને છે માટીની વિશેષ અવસ્થાઓ. માટીની તે તે વિવિધ અવસ્થાઓને લક્ષમાં રાખીને તેવા પ્રકારના શબ્દપ્રયોગો પર્યાયાર્થિકનયાનુસારે થાય છે. મૃદ્દ્રવ્યની આ વિવિધ અવસ્થા એ જ તેના પર્યાય સમજવા.

(અન્યત્ર.) તત્ત્વાર્થસૂત્રસર્વાર્થસિદ્ધિ વ્યાખ્યામાં દેવનન્દી નામના દિગંબર આચાર્યે પર્યાયની વ્યાખ્યા બતાવવા એક પ્રાચીન પદ્ય ઉદ્ધૃત કરેલ છે. તેમાં પર્યાયલક્ષણ જણાવતા કહેલ છે કે ‘દ્રવ્યના વિકાર પર્યાય કહેવાયેલ છે.’ પરમાત્મપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં યોગીન્દ્રદેવ નામના દિગંબર આચાર્યે પર્યાયની ઓળખાણ આપતા જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યની કમભાવી અવસ્થા પર્યાય કહેવાય છે.’

પ્રવચનસારસ્ય તત્ત્વપ્રદીપિકાવૃત્તૌ “અન્વયવ્યતિરેકાઃ પર્યાયાઃ” (પ્ર.સા.ત.પ્ર.૧/૮૦) હત્યેવમ્ અમૃતચન્દ્રાચાર્યેણ ઉક્તમ્ । અન્વયસ્ય = દ્રવ્યસ્ય વ્યતિરેકાઃ = આવિર્ભાવ-તિરોભાવશાલિવ્યાવૃત્ત્યંશાઃ પર્યાયા इति તદર્થઃ । તત્ત્વાર્થસર્વાર્થસિદ્ધૌ “પર્યાયઃ વિશેષઃ અપવાદઃ વ્યાવૃત્તિરિત્યર્થઃ” (ત.સુ.સ.સિ.૧/૩૩/૧૪૧) હત્યુક્તમ્ । તત્ત્વાર્થસારે અમૃતચન્દ્રાચાર્યેણ “વ્યતિરેકો વિશેષશ્ચ ભેદઃ પર્યાયવાચકાઃ” (ત.સા.૧૦) હત્યુક્તમ્ ।

આલાપપદ્ધતૌ દેવસેનેન “સ્વભાવ-વિભાવરૂપતયા યાતિ = પર્યેતિ = પરિણમતિ इति પર્યાયઃ इति પર્યાયસ્ય વ્યુત્પત્તિઃ” (આ.પ.૬) હત્યેવમુક્તમ્ । વસ્તુપરિણમનં = પર્યાયઃ । સ્વમૌલિકસ્વભાવાનુસારિ વસ્તુપરિણમનં સ્વભાવપર્યાયઃ । પરદ્રવ્યપ્રભાવાનુસારિ વસ્તુપરિણમનં વિભાવપર્યાય इति તદાશયઃ ।

ધર્મસંહગ્રહણિવૃત્તૌ શ્રીમલયગિરિસૂરિભિઃ શાકટાયનસમ્મતં પર્યાયલક્ષણં “યદાહ શાકટાયનઃ - ક્રમેણ પદાર્થાનાં ક્રિયાઽભિસમ્બન્ધઃ = પર્યાયઃ” (ધ.સ.પૃ.૧૪૪ વૃ.) હત્યેવમુક્તમ્ । ઇદમત્ર શાકટાયનાચાર્યાકૃતમ્

✱ પર્યાયશબ્દના સમાનાર્થક શબ્દોની છણાવટ ✱

(પ્રવચનસાર.) કુંદકુંદસ્વામી નામના દિગંબરઆચાર્યરચિત પ્રવચનસાર નામના ગ્રન્થની તત્ત્વપ્રદીપિકા નામની વ્યાખ્યામાં અમૃતચન્દ્ર નામના દિગંબરાચાર્ય જણાવે છે કે ‘અન્વયના = દ્રવ્યના વ્યતિરેક અંશો પર્યાય કહેવાય છે.’ આવા-ગમન કરનારા આવિર્ભાવ-તિરોભાવવાળા અંશો ‘વ્યતિરેક અંશ’ શબ્દથી અથવા ‘વ્યતિરેક’ કે ‘વ્યાવૃત્તિ’ વગેરે શબ્દ દ્વારા ઓળખાવાય છે. માટે જ તત્ત્વાર્થસૂત્રની સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિમાં પૂજ્યપાદ સ્વામીએ જણાવેલ છે કે ‘પર્યાય શબ્દનો અર્થ (૧) વિશેષ, (૨) અપવાદ, (૩) વ્યાવૃત્તિ છે.’ અહીં ‘વ્યાવૃત્તિ’ શબ્દથી પ્રતિક્ષણ વ્યય પામતી દ્રવ્યની અવસ્થા સૂચવાય છે. મતલબ કે પર્યાય ક્ષણિક છે. અમૃતચન્દ્ર નામના દિગંબરાચાર્યે તત્ત્વાર્થસાર ગ્રંથમાં પર્યાયવાચક શબ્દોને જણાવતા કહેલ છે કે ‘વ્યતિરેક, વિશેષ અને ભેદ - આ પર્યાયને દર્શાવનારા શબ્દો છે.’

✧ પર્યાયસ્વરૂપ : દેવસેનાચાર્યની દૃષ્ટિમાં ✧

(આલાપ.) આલાપપદ્ધતિ નામના ગ્રંથમાં દિગંબર દેવસેનાચાર્ય પર્યાયનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે કે ‘સ્વભાવ-વિભાવસ્વરૂપે જે પરિણમે તે પર્યાય કહેવાય. આ પ્રમાણે પર્યાયશબ્દની વ્યુત્પત્તિ (વ્યાકરણ આધારિત વ્યાખ્યા) છે.’ દેવસેનાચાર્યનો આશય એ છે કે પર્યાય એટલે વસ્તુનું પરિણમન. વસ્તુ સ્વભાવરૂપે પણ પરિણમે, વિભાવસ્વરૂપે પણ પરિણમે. પરદ્રવ્યની અસર લીધા વિના મૂળભૂત સ્વભાવને આધારે વસ્તુ પરિણમે તે સ્વભાવપર્યાય. પરદ્રવ્યની અસર લઈને, પરદ્રવ્યથી પ્રભાવિત થઈને વસ્તુ પરિણમે તો વિભાવપર્યાય પ્રગટે.

✡ પર્યાયસ્વરૂપ : શાકટાયનાચાર્યના મતે ✡

(ધર્મસ.) શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજીએ રચેલા ધર્મસંગ્રહણિ નામના ગ્રંથમાં ખડ્ગદર્શનની વિસ્તૃત મીમાંસા કરવામાં આવી છે. તેની વ્યાખ્યા શ્રીમલયગિરિસૂરિજીએ રચેલી છે. ધર્મસંગ્રહણિવૃત્તિમાં તેઓશ્રીએ પર્યાયસંબંધી શાકટાયન નામના યાપનીયસંપ્રદાયના જૈનાચાર્યનું મંતવ્ય દર્શાવેલ છે. યાપનીયમતાગ્રણી શ્રીશાકટાયનાચાર્યનો મત એવો છે કે ‘પદાર્થોનો ક્રમે કરીને ક્રિયાની સાથે સંબંધ થવો તે પર્યાય છે.’

- સર્વે પદાર્થાઃ પ્રતિસમયમ્ એજન-ચલનાદિક્રિયાં કુર્વન્તિ। ક્રમેણ એતાદૃશક્રિયાયોજનં પર્યાય ઉચ્યતે। ક્રિયાયાઃ ક્ષણિકત્વાત્ તત્સમ્બન્ધસ્યાઽપિ ક્ષણભङ્ગુરત્વમ્। અત એવ તાદૃશસમ્બન્ધલક્ષણસ્ય પર્યાયસ્યાપિ ક્ષણભિદેલિમત્વં સિધ્ધ્યતિ પર્યાયાર્થિકનયતઃ। દ્રવ્યાર્થિકનયતસ્તુ પર્યાયસ્ય નિત્યદ્રવ્યાઽભિન્નત્વાદ્ નિત્યત્વમુક્તમિત્યવધેયમ્।

ગુણ-પર્યાયયોઃ ભેદં દર્શયદિભિઃ શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ આવશ્યકનિર્યુક્તિવૃત્તૌ મલયગિરિસૂરિભિઃ ચ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ “સહવર્તિનો ગુણાઃ, ક્રમવર્તિનઃ પર્યાયાઃ” (આ.નિ.૧૭૮ વૃ. પ્રજ્ઞા.૧/૨/સૂ.૨૪૭) ઇત્યુક્તમ્। તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ સિદ્ધસેનગણિવરૈઃ “યુગપદવસ્થાયિનો ગુણાઃ રૂપાદયઃ, અયુગપદવસ્થાયિનઃ પર્યાયાઃ” (ત.સૂ.વૃ.૫/૩૭) ઇત્યુક્તમ્।

પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રવૃત્તૌ શ્રીઅભયદેવસૂરિભિઃ “દ્રવ્યૈઃ = ત્રિકાલાનુગતિલક્ષણૈઃ પુદ્ગલાદિભિઃ વસ્તુભિઃ, પર્યાયૈશ્ચ = નવ-પુરાણાદિભિઃ ક્રમવર્તિભિઃ ધર્મૈઃ, ગુણૈઃ = વર્ણાદિભિઃ સહભાવિભિઃ ધર્મૈઃ એવ” (પ્ર.વ્યા.૨/૨/૩૬

શાકટાયનાચાર્યનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે દરેક પદાર્થ પ્રતિસમય હલન-ચલન-પરિવર્તન-પુનરાવર્તન-ઉત્પાદ-વ્યય-અસ્તિત્વ આદિ અનેક ક્રિયાઓ કરતા હોય છે. આવી ક્રિયાની સાથે પદાર્થનું ક્રમિક જોડાણ થવું તે જ પદાર્થગત પર્યાય કહેવાય છે. ક્રિયા ક્ષણિક હોવાથી તેનો સંબંધ પણ ક્ષણિક હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેથી પદાર્થગત ક્રિયાસંબંધસ્વરૂપ પર્યાય પણ ક્ષણભંગુર સિદ્ધ થાય છે. પર્યાયને અલગ-અલગ શાસ્ત્રકારો ભલે વિવિધ સ્વરૂપે વર્ણવે. પરંતુ પર્યાયની ક્ષણભંગુરતા વિશે શાસ્ત્રકારોમાં કોઈ મતભેદ નથી. આ પર્યાયાર્થિકનયનો અભિપ્રાય છે. તેમ છતાં દ્રવ્યાર્થિકનયના અભિપ્રાયથી દ્રવ્યથી અભિન્ન હોવાના લીધે પર્યાય પણ નિત્ય છે - આ વાત ભૂલાવી ન જોઈએ.

❖ ગુણ-પર્યાયભેદ : આગમદૃષ્ટિએ ❖

(ગુણ.) ભદ્રબાહુસ્વામીરચિત આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગ્રંથ ઉપર શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ વ્યાખ્યા રચેલ છે. તથા પૂર્વધર શ્યામાચાર્યજીએ પ્રજ્ઞાપના (પત્રવણા) નામના ઉપાંગસૂત્રની રચના કરેલ છે. તેની વ્યાખ્યા સમર્થટીકાકારશ્રી મલયગિરિસૂરિજીએ બનાવેલ છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિવ્યાખ્યામાં તથા પત્રવણાસૂત્રવૃત્તિમાં ગુણ-પર્યાયનો ભેદ બતાવતા તેઓશ્રીએ જણાવેલ છે કે ‘દ્રવ્યસહવર્તી હોય તે ગુણ કહેવાય. ક્રમવર્તી (આગંતુક-પરિવર્તનશીલ) હોય તે પર્યાય કહેવાય.’ આ જ વાતને થોડા જુદા શબ્દો દ્વારા દર્શાવતા તત્ત્વાર્થસૂત્રવ્યાખ્યામાં શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરે કહેલ છે કે ‘યુગપત્ (= એકીસાથે) રહેનારા હોય તે ગુણ કહેવાય. જેમ કે રૂપ-રસ-ગંધ વગેરે. જે અયુગપત્ (= ક્રમિક) રહેનારા હોય તે પર્યાય કહેવાય.’ (જેમ કે મનુષ્યદ્રવ્યની બાલ-યુવા-વૃદ્ધ અવસ્થા. માણસ કાયમ બાલ કે યુવાન નથી હોતો. માટે બાલત્વ વગેરે દશા મનુષ્યદ્રવ્યના પર્યાય કહેવાય. ટૂંકમાં કહીએ તો દ્રવ્યમાં બધા ગુણો એકીસાથે રહી શકે છે. પણ બધા પર્યાયો એકી સાથે રહી શકતા નથી.)

(પ્રશ્ન.) પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રવ્યાખ્યામાં નવાંગીટીકાકારશ્રી અભયદેવસૂરિજી મહારાજે દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાય વચ્ચેનો ભેદ જણાવતાં કહેલ છે કે ‘ત્રિકાલ અનુગમ (હાજરી) સ્વરૂપ પુદ્ગલાદિ વસ્તુઓને દ્રવ્ય કહેવાય. દ્રવ્યમાં કાળક્રમવર્તી જે નવા-જૂના વગેરે ગુણધર્મો ઉત્પન્ન થાય તે પર્યાય કહેવાય. તથા દ્રવ્યસહવર્તી વર્ણ-ગંધ વગેરે ગુણધર્મો ગુણ કહેવાય.’ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની વ્યાખ્યા

૪.) ઇત્યુક્તમ્ । ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રે ^૧ “ગુણાણં આસઓ દ્રવ્યં એકદ્રવ્યસ્સિયા ગુણા । પજ્જવાણં તુ ઉભઓ અસ્સિયા ભવે ॥” (ઉત્ત.૨૮/૬) ઇત્યુક્તમ્ ।

ઇત્યજ્ય ‘ધ્રુવતત્ત્વલક્ષણે દ્રવ્યે યે સદા સ્થિતાઃ તે ગુણાઃ, દ્રવ્યે યે વિપરિવર્તન્તે તેઽસ્થિરભાવાઃ પર્યાયાઃ । દ્રવ્ય-ગુણયોઃ સ્થિરત્વાઽવિશેષેઽપિ દ્રવ્યસ્ય આધારત્વં ગુણસ્ય ચાઽઽધેયત્વમિતિ વિશેષઃ । દ્રવ્યં સ્વાવલંબિ, ગુણ-પર્યાયાશ્ચ દ્રવ્યાલંબનાઃ । ગુણે પર્યાયે વા દ્રવ્યં નાવતિષ્ઠતે, પર્યાયે ચ ગુણો ન વર્તતે’ ઇતિ ફલિતમ્ । અધિકં તુ અગ્રે (૧૩/૧૭) વક્ષ્યતે ।

તત્ત્વાર્થસર્વાર્થસિદ્ધૌ પૂજ્યપાદસ્વામિના પરમાત્મપ્રકાશવૃત્તૌ ચ બ્રહ્મદેવેન “અન્વયિનો ગુણાઃ, વ્યતિરેકિણઃ પર્યાયાઃ” (ત.સૂ.૫/૩૮/સ.પૃ.૩૦૯, પ.પ્ર.૪.૫૭ પૃ.૬૧) ઇત્યુક્તમ્ । તત્ત્વાર્થસૂત્રશ્રુતસાગરીવૃત્તિરપિ “અન્વયિનો ગુણાઃ, વ્યતિરેકિણઃ કાદાચિત્કાઃ પર્યાયાઃ” (ત.સૂ.૫/૩૮, શ્રુ.સા. પૃ.૨૦૭) ઇતિ તદનુવાદપરા । અકલંકસ્તુ તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકે “સામાન્યમ્ ઉત્સર્ગઃ અન્વયઃ ગુણ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ । વિશેષો ભેદઃ પર્યાય ઇતિ પર્યાયશબ્દઃ” (ત.સૂ.૫/૩૮/રા.વા.૪) ઇત્યાચષ્ટે । ઇદમત્રાશામ્બરાકૃતમ્ – કાલત્રયાનુગતત્વાત્ સામાન્યમિત્યુચ્યતે ગુણાઃ, તત્ત્વપર્યાયાણાં તત્ત્વકાલાવચ્છેદેન સત્ત્વાત્ પર્યાયસ્ય વિશેષપદવાચ્યતા વિજ્ઞેયા । સાર્વદિકત્વાદ્ ગુણાઃ

જણાવતાં કહેલ છે કે ‘ગુણોનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. એક જ (=ફક્ત) દ્રવ્યને આશ્રયીને જે રહેલા હોય તેને ગુણ કહેવાય. દ્રવ્ય અને ગુણ બંનેને આશ્રયીને રહેલા હોય તેને પર્યાય કહેવાય.’

(ઇત્ય.) આ રીતે ફલિત થાય છે કે ‘જે ધ્રુવ તત્ત્વ છે તે દ્રવ્ય કહેવાય. આ ધ્રુવ તત્ત્વમાં જે કાયમ રહે તે ગુણ. દ્રવ્યમાં કયારેક હોય અને કયારેક ન હોય તેવા અસ્થિર ભાવ તે પર્યાય. દ્રવ્ય અને ગુણ બન્ને સ્થિર છે. છતાં બન્નેમાં વિશેષતા એ છે કે દ્રવ્ય આધાર છે, જ્યારે ગુણ આધેય છે. દ્રવ્ય સ્વાવલંબી છે. ગુણ અને પર્યાય દ્રવ્યાવલંબી છે. ગુણમાં કે પર્યાયમાં દ્રવ્ય નથી રહેતું. પર્યાયમાં ગુણ નથી રહેતા.’ આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની વિશેષતા છે. આ અંગે અધિક નિરૂપણ તેરમી શાખામાં જણાવાશે.

✽ ગુણ-પર્યાયભેદ : દિગંબરમતાનુસાર ✽

(તત્ત્વાર્થ.) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ઉપર દિગંબર સંપ્રદાયમાં પણ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ મળે છે. તેમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વ્યાખ્યા સુપ્રસિદ્ધ છે. પૂજ્યપાદસ્વામીજીએ તેમાં ગુણ અને પર્યાય વચ્ચેનો ભેદ જણાવતાં કહેલ છે કે ‘અન્વયી હોય તે ગુણ કહેવાય. વ્યતિરેકી હોય તે પર્યાય કહેવાય.’ પરમાત્મપ્રકાશવૃત્તિમાં બ્રહ્મદેવે પણ આમ જ જણાવેલ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રની શ્રુતસાગરી વ્યાખ્યામાં પણ ઉપરોક્ત વાતના જ અનુવાદરૂપે જણાવેલ છે કે ‘ગુણ અન્વયી હોય છે. પર્યાયો વ્યતિરેકી અને કાદાચિત્ક હોય છે.’ અકલંક નામના દિગંબરાચાર્ય તો તત્ત્વાર્થસૂત્રની રાજવાર્તિકકવ્યાખ્યામાં ગુણના અને પર્યાયના સમાનાર્થક શબ્દોને જણાવતાં કહે છે કે ‘સામાન્ય, ઉત્સર્ગ, અન્વય અને ગુણ - આ ચારેય શબ્દોના અર્થમાં કોઈ ફરક નથી. તેમ જ વિશેષ, ભેદ અને પર્યાય - આ પણ પર્યાયવાચી શબ્દો છે.’ અહીં દિગંબરોનું તાત્પર્ય એવું છે કે ગુણ ત્રણ કાળમાં અનુગત હોવાથી સામાન્ય કહેવાય છે. જ્યારે તે તે પર્યાયો અમુક કાળમાં

ઉત્સર્ગઃ કથ્યતે, અપવાદવત્ કાદાચિત્કત્વાચ્ચ પર્યાયઃ અપવાદઃ इत्यपि क्वचित् प्रोच्यते ।

દ્રવ્યેણ સહ ગુણાઃ સદા સન્તિ, દ્રવ્યે ચ તે સન્તીતિ ગુણઃ અન્વય इत्युच्यते । પર્યાયાસ્તુ દ્રવ્યે કદાચિત્ સન્તિ કદાચિચ્ચ નેતિ પર્યાયઃ વ્યતિરેક इति वर्ण्यते । દ્રવ્યે સ્વકીયગુણવ્યતિરેકો ન ભવતિ કિન્તુ ભાવિસ્વકીયપર્યાયવ્યતિરેકસ્તુ સામ્પ્રતં ભવત્યેવેતિ પર્યાયઃ વ્યતિરેકીત્યપ્યુચ્યતે । એવમ્ અન્વયશબ્દવાચ્યે દ્રવ્યે સદાઽવસ્થિતત્વાદ્ ગુણા અન્વયિન ઉચ્યન્તે । સત્ત્વાઽપરાભિધાનમ્ અસ્તિત્વમપિ અન્વયશબ્દેન ઉચ્યતે । અંશ-ભાગાદયઃ પર્યાયશબ્દસ્યૈવ પર્યાયાઃ । તદુક્તં રાજમલ્લેન પઞ્ચાધ્યાયી-પ્રકરણે “અપિ વાંશઃ પર્યાયો ભાગો હારો વિધા પ્રકારશ્ચ । ભેદશ્છેદો ભઙ્ગાઃ શબ્દાશ્ચૈકાર્થવાચકા એતે ।” (પઞ્ચા.૧/૬૦ પૂર્વભાગ-પૃ.૯૦) इति ।

एकत्र स्थाने लिखिताः नानाविधाः स्व-परतन्त्रशास्त्रसन्दर्भाः स्थानान्तरे ग्रन्थान्तरे चातीवोप-

જ હાજર હોય છે. માટે પર્યાયને વિશેષ કહેવાય છે. પ્રગટ થયેલા ગુણો કાયમ રહેનારા હોવાથી ઉત્સર્ગ કહેવાય છે. પર્યાય અપવાદની જેમ કાદાચિત્ક હોવાથી અપવાદ પણ કયાંક કહેવાય છે.

❖ ગુણ અન્વય, પર્યાય વ્યતિરેક : તજાવતવિશેષ ❖

(દ્રવ્યે.) ગુણો હંમેશા દ્રવ્યની સાથે જ રહે છે, દ્રવ્યમાં જ રહે છે. માટે ગુણો અન્વય તરીકે દિગંબર સંપ્રદાયમાં ઓળખાય છે. તથા પર્યાય દ્રવ્યમાં કયારેક હાજર હોય, કયારેક ગેરહાજર હોય. માટે પર્યાય વ્યતિરેક કહેવાય છે. દ્રવ્યમાં પોતાના ગુણનો અભાવ હોતો નથી. પરંતુ પોતાના ભાવી પર્યાયનો અભાવ (=વ્યતિરેક) તો દ્રવ્યમાં વર્તમાનકાળે હોય જ છે. માટે પર્યાય વ્યતિરેકી તરીકે પણ દિગંબરસંપ્રદાયમાં ઓળખાવાય છે. તથા અન્વય એટલે દ્રવ્ય. હંમેશા દ્રવ્યવાળા = દ્રવ્યવિશિષ્ટ હોય તે અન્વયી કહેવાય. માટે ગુણ અન્વયી પણ કહેવાય છે. અન્વય શબ્દનો બીજો અર્થ છે સત્તા = હાજરી. જે હંમેશા દ્રવ્યમાં હાજર જ હોય તે અન્વયી કહેવાય. દ્રવ્યમાં ગુણ સદા વિદ્યમાન હોવાથી ગુણ અન્વયી = અન્વયવાળા (=હાજરીવાળા = હાજર) કહેવાય છે. અંશ, ભાગ વગેરે પણ પર્યાયશબ્દના જ પર્યાયસ્વરૂપ છે. તેથી જ રાજમલ્લે પંચાધ્યાયી પ્રકરણમાં જણાવેલ છે કે ‘(૧) અંશ, (૨) પર્યાય, (૩) ભાગ, (૪) હાર, (૫) વિધા, (૬) પ્રકાર, (૭) ભેદ, (૮) છેદ અને (૯) ભંગ - આ શબ્દો એક જ અર્થને જણાવનાર છે.’

સંકેત :- દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય અંગે આટલા બધા શાસ્ત્રપાઠોનો અહીં ખડકલો કરવાની શી જરૂર છે ? એક-બે શાસ્ત્રપાઠ દર્શાવો તો ચાલે. વળી, અન્ય દર્શનના સંદર્ભોને પણ થોકબંધ રીતે જણાવવાની આવશ્યકતા શી છે ? આ રીતે તો આ ગ્રંથ કયારે પૂરો થશે ? સ્વ-પરદર્શનશાસ્ત્રસંદર્ભોનો ઢગલો ગ્રંથવાંચનમાં અરુચિ ઊભી કરી દે તેમ લાગે છે.

* વિવિધ શાસ્ત્રસંદર્ભથી બોધની વ્યાપકતા અને વિશદતા *

સમજાવન :- (૧) ભાગ્યશાળી ! સૂંઠના ગાંગડે ગાંધી ન થવાય. અનેકાન્ત શાસ્ત્રના ગૂઢ તત્ત્વોને સમજવા સર્વે દર્શનોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ જરૂરી છે. એક જ સ્થળે સ્વદર્શન-પરદર્શનસંબંધી શાસ્ત્રોના અનેકવિધ સંદર્ભોને લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે જેઓ ઊંડાણથી તત્ત્વને સમજવા ઝંખી રહેલા હોવા

ઈમ દ્રવ્યાદિક ૩ ભિન્ન છઈ લક્ષણથી*, અભિન્ન* છઈ પ્રદેશના અવિભાગથી. *એક-એક ત્રિવિધ છઈ.

યુજ્યન્તે તીવ્રધારણાશક્તિવિકલાનાં તત્ત્વજિજ્ઞાસૂનામ્ इत्यालोच्य सविस्तरमिदं व्याख्यायतेऽस्माभिः इति नाऽत्राऽरुचिः विधेया, बहुपयोगित्वात्, झटिति शास्त्रान्तरप्रबोधकत्वाच्च । प्रकृते “एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः । स शास्त्रमन्यदप्याशुयुक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते ।।” (च.सं.सिद्धिस्थान-अ.१२/७६/पृ.१७२) इति चरकसंहितोक्तिः योज्या ।

તન્ત્રાન્તરાઽવલોકનાદિતો બુદ્ધિ-મેધાઽઽવિર્ભાવોઽપિ સમ્પદ્યતે । તદુક્તં ચક્રપાણિદત્તેન દ્રવ્યગુણસંદ્રપ્તે “સન્તતાઽધ્યયનં વાદઃ પરતન્ત્રાઽવલોકનમ્ । તદ્વિદ્યાઽઽચાર્યસેવા ચ બુદ્ધિ-મેધાકરો ગણઃ ।।” (દ્ર.ગુ.સ.મિશ્રવર્ગઃ-૪૬-પૃ.૧૦૮) ઇતિ । એવમગ્રેઽપિ બોધ્યમ્ ।

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાત્મકઃ પદાર્થઃ ભિન્નાઽભિન્નઃ, ભિન્નઃ લક્ષણભેદાત્, અભિન્નશ્ચ પ્રદેશાઽવિભાગાત્ । તથા એકઃ હિ = એવ પદાર્થઃ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપૈઃ ત્રિધા ભવતિ । તદુક્તં તત્ત્વાર્થસ્વોપજ્ઞભાષ્યે “સર્વ

છતાં પ્રબળધારણાશક્તિ ન ધરાવતા હોય તેવા આત્માર્થી જીવોને આ ગ્રંથસંદર્ભો આ જ ગ્રંથમાં આગળ અન્ય સ્થળોમાં તેમજ બીજા શાસ્ત્રોમાં પણ ખૂબ ઉપયોગમાં આવે તેમ છે. આમ વિચારીને વિસ્તારપૂર્વક અમે પ્રસ્તુત ગ્રંથની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છીએ. તેથી વિજવાચકવર્ગે અહીં અરુચિ ન કરવી. કેમ કે આવી વિવરણશૈલી ખૂબ ઉપયોગી છે તથા અન્ય શાસ્ત્રોના સૂક્ષ્મ બોધને ઝડપથી ઉત્પન્ન કરનારી છે. અહીં ચરકસંહિતાના એક શ્લોકનું અનુસંધાન કરવું. ત્યાં જણાવેલ છે કે ‘પ્રસ્તુતમાં એક પણ શાસ્ત્રમાં જેની બદ્ધિ પગપેસારો કરે તો યુક્તિઓની જાણકારી મળવાથી તે વ્યક્તિ અન્ય શાસ્ત્રને પણ પ્રકૃષ્ટ રીતે જાણવા માટે શક્તિમાન થાય છે.’ આ શ્લોક અહીં વ્યવસ્થિત રીતે લાગુ પડે તેમ છે.

❀ પરદર્શનઅભ્યાસાદિથી બુદ્ધિ વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ ❀

(તન્ત્રા.) અન્યદર્શનશાસ્ત્રોના અવલોકન વગેરે દ્વારા બુદ્ધિ, મેધા પણ પ્રગટ થાય છે. આ અંગે ચક્રપાણિદત્ત નામના વૈદ્યમહોપાધ્યાયે દ્રવ્યગુણસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે “(૧) સતત શાસ્ત્રાભ્યાસ, (૨) વાદ, (૩) અન્ય દર્શનોનું અવલોકન, (૪) તે-તે વિદ્યાના જાણકાર આચાર્યની સેવા - આ ચાર વસ્તુનો સમૂહ ખરેખર બુદ્ધિ અને મેધા પ્રગટાવે છે.” આ રીતે આગળ પણ સ્વ-પરદર્શનના અનેક શાસ્ત્રસંદર્ભ જણાવેલ હોય ત્યાં ઉપરોક્ત પ્રયોજન સમજી લેવું.

❀ ભિન્ન-અભિન્નસ્વરૂપ પદાર્થ ❀

(દ્રવ્ય.) જૈનદર્શનમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ પ્રત્યેક પદાર્થ ભિન્ન-અભિન્નઉભયસ્વરૂપ છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયના લક્ષણ જુદા જુદા હોવાથી પદાર્થ ભિન્નસ્વરૂપ છે. તથા જ્યાં દ્રવ્ય જણાય છે ત્યાં જ ગુણ અને પર્યાય જણાય છે. ઘટદ્રવ્ય ભૂતલમાં હોય તથા તેના રક્તવર્ણ વગેરે ગુણો તળાવમાં હોય અને તેની નવી-જૂની અવસ્થાસ્વરૂપ પર્યાયો પાતાળમાં હોય તેવું બનતું નથી. એક જ સ્થળે, સમાન પ્રદેશોમાં જ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ઉપલબ્ધ થાય છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના પ્રદેશોમાં કોઈ વિભાગ નથી. માટે

● લા.(૨)માં ‘લક્ષણ થકી’ પાઠ. સિ.+કો.(૯+૧૧)માં ‘લક્ષણાદિકે’ પાઠ. ♦ સિ.+કો.(૯)+આ.(૧) ‘એકલોલી ભાવિ’ અભિન્ન પાઠ. ✽ પુસ્તકોમાં ‘એક એક’ નથી. કો.(૯)+સિ.માં છે.

નવવિધ છઈ ઉપચારઈ; એક એકમાં ૩ ભેદ આવઈ, તેહથી. તથા ત્રિલક્ષણ = ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપ છઈ. એહવો એક પદાર્થ 'જૈન શાસનમાંહે યુક્તિ' પ્રમાણઈ પામ્યો.

એ *દ્વાર રૂપ *એ બે* પદ □ જાણવાં. ૥૨/૨૥

ત્રિત્વમ્, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાવરોધાદ્" (ત.સૂ.૧/૩૫ ભા.) इति। "हि हेतावधारणे" (वै.को.८/७/९) इति वैजयन्तीकोशे यादवप्रकाशवचनादत्राऽवधारणे हिः योजितः।

દ્રવ્યાદિષુ પ્રત્યેકમ્ અન્યદ્રવ્યાદ્યુપચારાદ્ નવવિધો ભવતિ પદાર્થઃ। તથાહિ - (૧) દ્રવ્યેઽન્યદ્રવ્યોપચારઃ, (૨) ગુણેઽન્યગુણોપચારઃ, (૩) પર્યાયેઽન્યપર્યાયોપચારઃ, (૪) દ્રવ્યે ગુણોપચારઃ, (૫) દ્રવ્યે પર્યાયોપચારઃ, (૬) ગુણે દ્રવ્યોપચારઃ, (૭) પર્યાયે દ્રવ્યોપચારઃ, (૮) ગુણે પર્યાયોપચારઃ, (૯) પર્યાયે ગુણોપચારઃ इति असद्भूतव्यवहारोपनयनिरूपणावसरे सप्तम्यां शाखायां षष्ठादिश्लोकेषु दर्शयिष्यते। તથા દ્રવ્યાદિપદાર્થઃ ત્રિલક્ષણઃ = ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપો ભવતિ। ત્રૈલક્ષણ્યં નવમ્યાં શાખાયાં વિવરિષ્યતે। इत्थञ्चाऽनुपचारेण त्रिविधत्वम् उपचाराच्च नवविधत्वम् एकस्मिन् उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यात्मके पदार्थे युक्ति-प्रमाणतः सम्पद्यते जिनशासने।

દ્વારરૂપો ઇમૌ દ્વૌ શ્લોકૌ જ્ઞેયૌ। દ્વારાર્થ એવ અગ્રે સર્વત્ર દર્શયિષ્યતે इत्यवधेयम्।

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ પદાર્થ અભિન્ન પણ છે. તથા એક જ પદાર્થ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપે ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રના સ્વોપણ ભાષ્યમાં જણાવેલ છે કે 'સર્વ વસ્તુ ત્રણ પ્રકારે છે. કેમ કે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી સર્વ વસ્તુ વ્યાપ્ત છે.' વૈજયન્તીકોશમાં યાદવપ્રકાશજીએ હેતુ અને અવધારણ અર્થમાં 'હિ' શબ્દ દર્શાવેલ છે. તે મુજબ અહીં મૂળ શ્લોકમાં 'હિ' શબ્દ અવધારણ (= જકાર) અર્થમાં યોજેલ છે.

*** ઉપચારથી નવવિધ પદાર્થ ***

(દ્રવ્યા.) તથા દ્રવ્યાદિ પ્રત્યેકમાં અન્ય દ્રવ્યાદિનો ઉપચાર કરવાથી દ્રવ્યાદિરૂપે ત્રિવિધ એવો પદાર્થ પણ ઉપચારથી નવવિધ બને છે. તે આ રીતે સમજી શકાય છે. (૧) દ્રવ્યમાં અન્ય દ્રવ્યનો ઉપચાર, (૨) ગુણમાં અન્ય ગુણનો ઉપચાર, (૩) પર્યાયમાં અન્ય પર્યાયનો ઉપચાર, (૪) દ્રવ્યમાં ગુણનો ઉપચાર, (૫) દ્રવ્યમાં પર્યાયનો ઉપચાર, (૬) ગુણમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર, (૭) પર્યાયમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર, (૮) ગુણમાં પર્યાયનો ઉપચાર અને (૯) પર્યાયમાં ગુણનો ઉપચાર. સાતમી શાખામાં અસદ્ભૂતવ્યવહાર ઉપનયનું નિરૂપણ કરવાના અવસરે છ થી અગિયાર શ્લોકમાં આ નવ ભેદો દેખાડવામાં આવશે. તથા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય પ્રત્યેક પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ ત્રૈલક્ષણ્યનું વિસ્તૃત વિવરણ નવમી શાખામાં થશે. આ રીતે 'ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ એક જ પદાર્થ ઉપચાર વિના ત્રણ પ્રકારનો તથા ઉપચારથી પદાર્થ નવ પ્રકારનો બને છે' - તેવું યુક્તિ અને પ્રમાણ દ્વારા જિનશાસનમાં સિદ્ધ થાય છે.

(દ્વાર.) આ બે શ્લોક દ્વારગાથારૂપ સમજવા. આ દ્વારોનો અર્થ જ આગળ સર્વત્ર દેખાડવામાં

▶...◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો. (૮) + આ. (૧) માં છે. * સિ. + કો. (૮) માં 'એ દ્વારનો જ અર્થ સર્વ આગલે ગ્રંથે ચાલસ્યે' પાઠ. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો. (૭) + લી. (૧+૨) + લા. (૨) માં છે. □ બે પદ પાલિ.

ઇહ સ્થલે દ્રવ્યાનુયોગતર્કણાયાં કિઞ્ચિત્ સ્ખલિતં તદ્ બુદ્ધૈઃ શોધનીયમ્ ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - સ્વેતરદ્રવ્યેભ્યઃ સ્વાત્મદ્રવ્યં જ્ઞાનદૃષ્ટ્યા પૃથક્કૃત્ય શુદ્ધગુણ-પ્રકટીકરણસ્ય સત્પર્યાયનિર્મલીકરણસ્ય ચ પ્રણિધાનં સુદૃઢતયા કાર્યમ્ । સ્વાત્મદ્રવ્યધ્રૌવ્યજ્ઞાનાદ્ જન્મ-જરા-મરણભયાનિ વિલીયન્તે, 'નિજાત્મદ્રવ્યમ્ અનન્તસદ્ગુણનિધિઃ' इति જ્ઞાનાત્ ચેતઃપ્રસાદો લભ્યતે । ગુણાવરણદૂરીકરણેન ગુણા લભ્યન્તે इति કૃત્વા નિજપર્યાયધવલીકરણે નિરન્તરં યતનીયમ્ । તદર્થમ્ ઉપાદેયભાવેન નિજશુદ્ધ-ધ્રુવાત્મદ્રવ્યદિદૃક્ષા સમ્પાદનીયા । તતઃ આત્મપર્યાયા નિર્મલીભવન્તિ, આવરણાનિ વિલીયન્તે, ગુણાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ આત્માનન્દશ્ચાઽનુભૂયતે । इत्थं ક્રમેણ કાત્સ્ન્યેન સર્વગુણાવિર્ભાવલક્ષણં "ધર્મક્ષમી ધર્મમૃદુઃ ધર્મર્જુઃ ધર્મસંયમઃ । ધર્મસત્યો ધર્મતપા ધર્મબ્રહ્મા શુચિસ્તતઃ ॥" (સિ.સ.ના.૨/૫) इति સિદ્ધસહસ્રનામકોશદર્શિતં સિદ્ધસ્વરૂપં દ્રુતં લભ્યતે । एतत्सर्वं मनसिकृत्य સ્વાત્મરમણતોપલબ્ધિકૃતે એવ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયપરિજ્ઞાનં પ્રાપ્તવ્યમ્ ॥૨/૨॥

આવશે. આ વાતને વાચકવર્ગે ખ્યાલમાં રાખવી.

(ઇહ.) આ સ્થળે દ્રવ્યાનુયોગતર્કણામાં કાંઈક સ્ખલના થયેલ છે. પંડિતોએ તેનું સંશોધન કરવું.

જાતને ખોલવાની સાધના કરીએ

સાધના :- પોતાના સિવાયના બીજા દ્રવ્યોમાંથી આપણું આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અલગ તારવી સહભાવી શુદ્ધ ગુણોને પ્રગટ કરવાનું તથા વિદ્યમાન ક્રમભાવી પર્યાયોને નિર્મળ કરવાનું પ્રણિધાન સુદૃઢ કરવું આવશ્યક છે. આત્મદ્રવ્ય ત્રિકાળધ્રુવ છે. આ હકીકતની જાણકારી આપણને જન્મ-જરા-મરણના ભયથી મુક્ત કરે છે. જન્મ-જરા-મરણ શરીરના છે, આત્માના નહિ. આત્મદ્રવ્ય તો શાશ્વત છે, સ્થિર છે, શાન્ત છે. 'આત્મા ગુણોનો ભંડાર છે' - આ હકીકત જાણવાથી અંદરમાં અનેરી ઠંડક થાય. ગુણો તો આત્મામાં અનંતા છે. પરંતુ તે ગુણો વર્તમાનમાં કર્મથી આવરાયેલા છે. આપણે આવરણને દૂર કરીએ તો ગુણો પ્રગટ થાય. ગુણોને લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી, ગુણોને ખીલવવાના છે. તે માટે આપણી જાતને ખોલવાની છે. જાતને ખોલવાની એટલે આત્મપર્યાયોને ઉજ્જવળ કરવાની સાધના કરવાની. આપણી દૃષ્ટિને ઉપાદેયપણે શુદ્ધ ધ્રુવ આત્મદ્રવ્ય ઉપર રુચિપૂર્વક સ્થાપિત કરીએ એટલે આત્મપર્યાયો ઉજાળા બનવા માંડે, આવરણો હટવા માંડે, ગુણો પ્રગટવા લાગે. આત્માના આનંદનો અનુભવ પણ થવા માંડે. આ કર્મથી પૂર્ણાનંદ-પરમાનંદ અને પરિપૂર્ણપણે સધળા ગુણો પ્રગટે તેનું નામ મોક્ષ. મુક્તાત્માનું ગુણમય સ્વરૂપ જણાવતાં સિદ્ધસહસ્રનામકોશમાં કહેલ છે કે 'સિદ્ધ ભગવંત ધર્મક્ષમાવાળા (ઉત્કૃષ્ટ ક્ષમામય), ધર્મમૃદુતામય, ધર્મઋજુતાગુણાત્મક, ધર્મસંયમસ્વરૂપ, ધર્મસત્યયુક્ત, ધર્મતપસ્વી, ધર્મબ્રહ્મચર્યમય તથા પરમપવિત્ર હોય છે.' ઉપકાર-અપકાર-વિપાક-વચન-ધર્મ (= સ્વભાવ) ભેદથી પાંચ પ્રકારે ક્ષમાદિને ષોડશક, વિંશિકા પ્રકરણ વગેરેમાં જણાવેલ છે. તેમાંથી ધર્મક્ષમા વગેરે સ્વભાવાત્મક ઉત્કૃષ્ટગુણ છે. તે સિદ્ધમાં હોય છે. આવું સિદ્ધસ્વરૂપ ઉપરોક્ત કર્મે મળે છે. આ હકીકતને ધ્યેયગત કરી, સ્વમાં ઊંડા ઉતરી જવા માટે જ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની જાણકારી મેળવવાની છે. (૨/૨)

તિહાં પ્રથમ એ ઢાલમાંહિં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો ભેદ ૨♦ પ્રકારઈં યુક્તિ* દેખાડઈં છઈં -

જિમ મોતી-ઉજ્જવલતાદિકથી, મોતીમાલા અલગી રે;

ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિથી જાણો, દ્રવ્યશક્તિ તિમ વલગી રે ॥૨/૩॥ (૧૨) જિન.

*જિમ મોતીની માલા, મોતી થકી તથા મોતીના ઉજ્જવળતાદિક ધર્મથી અળગી છઈં; †મોતીની માલા સૂત્રે ગૂંથ્યા માટઈં એક કહેવાઈં છઈં પણ તે જુદી જ જાણવી. † તિમ દ્રવ્યશક્તિ ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિથી અલગી

તત્રાઽઽદાવિહ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદં યુક્તિયુગ્મેનાવેદયતિ - ‘મુક્તાત’ ઇતિ ।

મુક્તાતસ્તદ્ગુણેભ્યશ્ચ યથા મુક્તાવલી પૃથક્ ।

દ્રવ્યશક્તિસ્તથા જ્ઞેયા, ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિઃ ॥૨/૩॥

પ્રકૃતે દળ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - યથા મુક્તાતસ્તદ્ગુણેભ્યશ્ચ મુક્તાવલી પૃથક્ (ભવતિ), તથા ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિઃ દ્રવ્યશક્તિઃ (પૃથક્) જ્ઞેયા ॥૨/૩॥

‘યથા’ ‘તથા’ સામ્યાર્થે, “વ વા યથા તથૈવૈવં સામ્યે” (અ.કો.૩/૪/૮) ઇતિ અમરકોશવચનાત્ । તતશ્ચ યથા = એકસૂત્રપ્રથિતત્વાદ્ એકત્વેન વ્યપદિશ્યમાનાઽપિ મુક્તાવલી મુક્તાતઃ = સ્વાનુસ્યૂત-મૌક્તિકેભ્યઃ તદ્ગુણેભ્યશ્ચ = ઉજ્જ્વલતાદિભ્યશ્ચ મૌક્તિકગુણેભ્યઃ પૃથક્ = ભિન્ના ભવતિ તથા દ્રવ્યશક્તિઃ ખલુ ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિઃ પૃથક્ = ભિન્ના સ્વસમાનાધિકરણૈકપ્રદેશસમ્બન્ધેન ચ અનુસ્યૂતા

અવતરણિકા :- દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વચ્ચે ભેદાભેદ છે. આ વાત આગળના શ્લોકમાં જણાવેલ છે. તેમાં સૌપ્રથમ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વચ્ચે રહેલા ભેદને બે યુક્તિથી ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે :-

✽ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વચ્ચે ભેદની સિદ્ધિ ✽

શ્લોકાર્થ :- જેમ મોતીથી અને મોતીના ગુણોથી મુક્તાવલી (=મોતીની માળા) જુદી હોય છે તેમ ગુણવ્યક્તિથી તથા પર્યાયવ્યક્તિથી દ્રવ્યશક્તિ જુદી સમજવી. (૨/૩)

વ્યાખ્યાન :- ‘વ, વા, યથા, તથા, એવ, એવં - આ શબ્દો દૃષ્ટાંતાદિમાં સમાનતાને સૂચવવામાં વપરાય’ - આ મુજબ અમરકોશના વચન અનુસારે મૂળ શ્લોકમાં રહેલા ‘યથા-તથા’ શબ્દો દૃષ્ટાંત-દાષ્ટાંતિક વચ્ચે સમાનતાને દર્શાવનારા જાણવા. તેથી પ્રસ્તુતમાં અર્થઘટન એવું થશે કે જેમ મોતીઓ અનેક હોવા છતાં એક દોરામાં ગૂંથેલા હોવાના લીધે મોતીની માળા એક કહેવાય છે. છતાં પણ પોતાનામાં વણાયેલા મોતીઓથી તથા મોતીના ઉજ્જવળતા વગેરે ગુણોથી મોતીની માળા જુદી છે તેમ ગુણવ્યક્તિથી અને પર્યાયવ્યક્તિથી દ્રવ્યશક્તિ ખરેખર જુદી છે તથા સ્વસમાનાધિકરણ એકપ્રદેશસંબંધથી દ્રવ્યશક્તિ ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિથી વણાયેલી પણ છે - એમ સમજવું. ‘પ્રદેશ’ શબ્દથી અહીં ઉપાદાનકારણ સ્વરૂપ અવશ્યેદકનું ગ્રહણ કરવું અભિપ્રેત છે. તેથી સ્વસમાનાધિકરણ્યસમાનઅવશ્યેદકત્વસંબંધથી દ્રવ્ય અને

♦ પુસ્તકોમાં ‘૨ પ્રકારઈં’ નથી. કો.(૮)+સિ.માં છે. ✽ આ.(૧)માં ‘યુક્તિ’ ના બદલે ‘પ્રકાર’ પાઠ. કો.(૧૨)માં ‘યુક્તે’ પાઠ. ✦ સિ.માં ‘જિમ એક મોતીની માલામાંહિં મોતી તે અલગાં તિમ...’ પાઠ. ▶...◀ ચિત્રદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૮)+સિ.+આ.(૧)માં છે.

છઈ, તથા □સ્વસમાનાધિકરણ એકપ્રદેશસંબંધઈ વલગી છઈ - ઈમ જાણો.

●મોતી પર્યાયનઈ ઠામિ, ઉજ્જવલતાદિક ગુણનઈ ઠામિ, માલા દ્રવ્યનઈ ઠામિ, ઈમ દષ્ટાંત જોડવો. ♦

જ્ઞેયા। પ્રદેશપદેન અત્ર ઉપાદાનકારણાત્મકાઽવચ્છેદકપ્રહણમભિપ્રેતમ્। તથા ચ સ્વસમાનાધિકરણ્ય-સમાનાવચ્છેદકત્વસમ્બન્ધેન = સમાનાવચ્છેદકાવચ્છિન્નસ્વસમાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન અનુસ્યૂતત્વં જ્ઞેયમ્। સ્વપદેન ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિપ્રહણમ્, તત્સમાનાધિકરણ્યજ્ઞ દ્રવ્યશક્તૌ બોધ્યમ્। અવચ્છેદકભેદેન એકસ્મિન્નધિકરણે વર્તમાનયોઃ વર્તમાનાનાં વા અનુવિદ્ધત્વવારણાય 'એકપ્રદેશ'નિવેશો બોધ્યઃ। ઇહ નાનાવિધાનિ મૌક્તિકાનિ પર્યાયસ્થાનીયાનિ, ઉજ્જવલતાદયો ગુણોપમાઃ માલા ચ દ્રવ્યપદાર્થાભિષિતેતિ દૃષ્ટાન્તયોજના।

ન ચ મૌક્તિકાનાં પર્યાયસ્થાનીયત્વે ઉજ્જવલતાદીનાં ચ ગુણોપમત્વે દ્રવ્યે ગુણ ઇવ પર્યાયે અપિ ગુણઃ સિધ્યેદિતિ વાચ્યમ્,

ગુણ-પર્યાયમાં અનુસ્યૂતતા જાણવી. તાત્પર્ય એ છે કે સમાનાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન સ્વસમાનાધિકરણ્યસંબંધથી દ્રવ્ય તથા ગુણ-પર્યાયમાં અનુવિદ્ધપણું જાણવું. અહીં સ્વ = ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિ. તેના અને દ્રવ્યશક્તિના સામાનાધિકરણ્યના અવચ્છેદક સમાન છે, એક છે. તે છે માટીદ્રવ્ય. તેથી સમાનઅવચ્છેદકીભૂત માટીદ્રવ્યથી અવચ્છિન્ન એવી ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિનું સામાનાધિકરણ્ય દ્રવ્યશક્તિમાં રહે છે. તેથી સમાનાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન સ્વસમાનાધિકરણ્યસંબંધથી ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિ દ્રવ્યશક્તિમાં રહેશે. આથી દ્રવ્યશક્તિ ગુણપર્યાયને વળગી છે, ગુણ-પર્યાયવ્યક્તિથી મિશ્રિત છે - તેમ કહેવાય. જુદા જુદા અવચ્છેદકથી એક જ અધિકરણમાં વિદ્યમાન બે કે બહુ પદાર્થોમાં પરસ્પર અનુવિદ્ધપણું માન્ય નથી. તેથી તેના નિવારણ માટે 'એકપ્રદેશ' શબ્દનો સંબંધકુક્ષિમાં પ્રવેશ કરેલો છે. તથા અહીં અનેક પ્રકારના મોતીઓ પર્યાય તરીકે સમજવા. ઉજ્જવલતા વગેરેને ગુણતુલ્ય જાણવા. તથા મુક્તાવલી દ્રવ્યપદાર્થરૂપે જોડવી. આ રીતે દૃષ્ટાન્તની સંગતિ કરવી.

●વ્યક્તિ એટલે કાર્યરૂપે પ્રગટ વસ્તુ તથા શક્તિ એટલે કારણ તરીકે રહેલ વસ્તુ. દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયનું કારણ છે. માટે 'દ્રવ્યશક્તિ' આમ જણાવેલ છે. તથા દ્રવ્યમાં ગુણ અને પર્યાય પ્રગટે છે, વ્યક્ત થાય છે. માટે ગુણવ્યક્તિ અને પર્યાયવ્યક્તિ આવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. જે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના આધાર અને અવચ્છેદક વિભક્ત નથી, જુદા નથી તે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એકબીજાથી અનુવિદ્ધ કહેવાય. આ અવિભક્તપ્રદેશત્વ હોવા છતાં લક્ષણથી અને કાર્યભેદથી દ્રવ્યનો ગુણ-પર્યાયથી ભેદ છે.

●(ન ચ.) મોતીઓને પર્યાયના સ્થાને ગોઠવવામાં આવે તથા ઉજ્જવલતા વગેરેને ગુણ તરીકે માનવામાં આવે તો દ્રવ્યમાં જેમ ગુણ હોય છે તેમ પર્યાયમાં પણ ગુણની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે મોતીમાં (પર્યાયમાં) ઉજ્જવલતાદિ (ગુણ) હોય છે.

□ B(૨)માં 'સ્વસમાનાધિકરણ' પાઠ છે. બીજી કોઈ પ્રતમાં નથી. ● કો.(૯)માં 'અનેક મોતી સરખા પર્યાય, ઉજ્જવલતા સરખા જે ગુણ તે વ્યક્તિથી દ્રવ્યશક્તિ માલા સરખી સર્વતઃ વલગી અને અલગી છે તે દ્રવ્યશક્તિ' પાઠ. ♦ આ.(૧)માં 'અનેક મોતી સરખા પર્યાય, ઉજ્જવલતા સરખા જે ગુણ વ્યક્તિથી દ્રવ્ય તે શક્તિથી શક્તિ માલા સરખી સર્વ અલગી છે અને અલાધી છે. તે દ્રવ્યશક્તિ કહીઈ. દ્રવ્યશક્તિ વલગી છે' પાઠ.

‘મુખં ચન્દ્ર ઇવ’ इत्यादिवत् प्रकृते मुक्तावलीनिष्ठमुक्ता-तद्गुणभेदांशे एव दृष्टान्तस्य अभिमतत्वात्, न तु सर्वथेति न दोषः।

વ્યક્ત્યા ગુણ-પર્યાયૌ વ્યપદેશ્યૌ શક્ત્યા ચ દ્રવ્યમિત્યપિ પરિભાષાન્તરમ્। શક્તિસ્તુ વ્યક્તિવ્યાપિકા વ્યક્તિતશ્ચ ભિન્ના। इदमत्राकृतम् – વ્યક્તિપદેન કાર્યસ્વરૂપાવસ્થાલક્ષણા અભિવ્યક્તિરુચ્યતે શક્તિપદેન ચ સુષુપ્તાવસ્થા કારણસ્વરૂપાવસ્થાલક્ષણા સ્થિતિરુચ્યતે। ઉપાદાનકારણં કાલાન્તરે કાર્યમભિવ્યનક્તિ। અતઃ ઉપાદાનં શક્તિરુચ્યતે ઉપાદેયં ચ વ્યક્તિરિતિ। વ્યક્તિપદં સક્રિયતાં સૂચયતિ શક્તિપદં ચ નિષ્ક્રિયતાં સ્થિતિલક્ષણામ્। વ્યક્તિપદમ્ ઉત્પાદ-વ્યયૌ આહ શક્તિપદગ્ચ ધ્રૌવ્યમ્। ધ્રૌવ્યાદેવ દ્રવ્યમપિ શક્તિપદેન ઉચ્યતે। દ્રવ્યવ્યક્તત્વાદ્ ગુણ-પર્યાયૌ વ્યક્તિપદેન પ્રોચ્યતે। પરમાર્થતો દ્રવ્યં સ્વાશ્રિતમ્, ગુણ-પર્યાયાસ્તુ દ્રવ્યાશ્રિતાઃ। દ્રવ્યં વિના ગુણાદેરવૃત્તેઃ દ્રવ્યસ્ય તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન વ્યાપકતા ગુણ-પર્યાયયોશ્ચ અપૃથગ્ભાવસમ્બન્ધેન સ્વસમાનાધિકરણૈકપ્રદેશત્વસમ્બન્ધેન વા વ્યાપ્યતેત્યવધેયમ્।

✽ માળા દૃષ્ટાંત ભેદઅંશમાં ગ્રાહ્ય ✽

અર્થાપાન :- (‘મુખં’) અહીં મોતીની માળાનું દૃષ્ટાંત ગ્રહણ કરેલ છે તે સર્વ અંશે દાષ્ટાંતિકમાં લાગુ પાડવાનું નથી પણ અમુક અંશે જ લાગુ પાડવાનું છે. માળાના દૃષ્ટાંતથી અહીં ફક્ત એટલું જ જણાવવું છે કે જેમ મોતીની માળા મોતીથી અને મોતીના ઉજ્જવલતાદિ ગુણોથી ભિન્ન છે તેમ દ્રવ્ય પર્યાયથી અને ગુણથી ભિન્ન છે. જેમ કે ‘મુખ ચંદ્ર જેવું છે’ - આ ઉપમા ચંદ્રગત સૌમ્યતા-આહ્લાદકતા-વર્તુલતા વગેરે અંશમાં જ અભિમત હોય છે, નહિ કે ચંદ્રગત કલંકિતતા-દૂરવર્તિત્વ આદિ અંશમાં. તે રીતે પ્રસ્તુતમાં સમજવું. તેથી પર્યાયમાં ગુણની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિને અવકાશ નથી.

✽ શક્તિ-વ્યક્તિનો વિચાર ✽

(વ્યક્ત્યા.) ‘વ્યક્તિરૂપે ગુણ તથા પર્યાય કહેવાય તથા શક્તિરૂપે દ્રવ્ય કહેવાય’ - આવી પણ એક પરિભાષા છે. શક્તિ વ્યક્તિને વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ વ્યક્તિને વ્યાપીને શક્તિ રહેલ છે. મતલબ કે અવિનાભાવસંબંધથી શક્તિ વ્યક્તિની સાથે સંકળાયેલી છે. શક્તિ વ્યાપક છે. વ્યક્તિ વ્યાપ્ય છે. તેમ છતાં શક્તિ વ્યક્તિથી ભિન્ન છે. પ્રસ્તુતમાં કહેવાનો આશય એ છે કે - વ્યક્તિ એટલે અભિવ્યક્તિ. કાર્યસ્વરૂપ અસ્થિરઅવસ્થા એટલે વ્યક્તિ. તથા શક્તિ એટલે સુષુપ્ત અવસ્થા. કારણસ્વરૂપ સ્થિરઅવસ્થા એટલે શક્તિ. તેથી ‘શક્તિ’ શબ્દથી સ્થિતિ કહેવાય છે. ઉપાદાનકારણ કાલાન્તરમાં કાર્યને વ્યક્ત કરે છે. તેથી ઉપાદાન કારણ = શક્તિ. ઉપાદેય કાર્ય = વ્યક્તિ. ‘વ્યક્તિ’ શબ્દ સક્રિયતાને દર્શાવે છે. ‘શક્તિ’ શબ્દ નિષ્ક્રિયતાને-સ્થિરતાને દર્શાવે છે. ‘વ્યક્તિ’ શબ્દ ઉત્પાદ-વ્યયને જણાવે છે. ‘શક્તિ’ શબ્દ ધ્રૌવ્યને જણાવે છે. દ્રવ્ય ધ્રુવ હોવાથી શક્તિશબ્દથી વાચ્ય છે. દ્રવ્યથી વ્યક્ત થતા હોવાથી ગુણ-પર્યાય વ્યક્તિપદથી વાચ્ય છે. દ્રવ્ય પરમાર્થથી સ્વાશ્રિત છે. ગુણ અને પર્યાય દ્રવ્યાશ્રિત છે. દ્રવ્ય વિના ગુણ-પર્યાય રહેતા નથી. માટે દ્રવ્ય વ્યાપક છે તથા ગુણાદિ વ્યાપ્ય છે. દ્રવ્યમાં જ ગુણ-પર્યાય હોય છે. અપૃથગ્ભાવ સંબંધથી અથવા સ્વસમાનાધિકરણ એકપ્રદેશત્વસંબંધથી = સ્વસમાનાધિકરણ્યસમાના-વચ્ચેદકત્વસંબંધથી (આગળ બતાવી ગયા તે સંબંધથી) ગુણ-પર્યાય જ્યાં હોય ત્યાં તાદાત્મ્યસંબંધથી

ઘટાદિક દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષપ્રમાણઈ સામાન્ય-વિશેષરૂપ અનુભવિઈ છઈ, તે સામાન્ય ઉપયોગઈ મૃત્તિકાદિ સામાન્ય જ ભાસઈ છઈ. વિશેષ ઉપયોગઈ ઘટાદિવિશેષ જ ભાસઈ છઈ. તિહાં સામાન્ય તે દ્રવ્યરૂપ જાણવું. વિશેષ તે ગુણ-પર્યાયરૂપ જાણવો. ॥૨/૩॥

ઘટાદિદ્રવ્યેષુ સામાન્ય-વિશેષરૂપતા હિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણતોડનુભૂયતે । તથાહિ - વ્યાવહારિકસામાન્યો-પયોગપુરસ્કારે તત્ર પ્રત્યક્ષતો મૃત્તિકાદિ સામાન્યમેવ પ્રતિભાસતે । વિશેષોપયોગાર્પણયાજ્ઞ પ્રત્યક્ષતો ઘટાદિવિશેષ એવ પ્રતિભાસતે । તત્ર સામાન્યસ્ય દ્રવ્યરૂપતા વિશેષસ્ય ચ ગુણ-પર્યાયરૂપતા વિજ્ઞેયા । તદુક્તં પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારે વાદિદેવસૂરિભિઃ “વિશેષોડપિ દ્વિરૂપો ગુણઃ પર્યાયશ્ચ” (પ્ર.ન.ત. ૫/૬) । “ગુણઃ સહભાવી ધર્મો યથા - આત્મનિ વિજ્ઞાનવ્યક્તિ-શક્ત્યાદિઃ” (પ્ર.ન.ત.૫/૭) । “પર્યાયસ્તુ ક્રમભાવી યથા - તત્રૈવ સુખ-દુઃખાદિઃ” (પ્ર.ન.ત.૫/૮) ઇતિ ।

इह स्थले द्रव्यानुयोगतर्कणायां किञ्चित् स्वलितं तद् विबुधैः परिमार्जनीयम् ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્- દ્રવ્યદૃષ્ટિપરિણમનકૃતે સામાન્યોપયોગાર્પણયા આત્મદ્રવ્યદર્શન-

દ્રવ્ય હોય જ છે. આથી દ્રવ્યમાં ગુણાદિની વ્યાપકતા તથા ગુણ-પર્યાયમાં દ્રવ્યવ્યાપ્યતા ધ્યાનમાં રાખવી.

✽ દ્રવ્ય સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક ✽

(ઘટાદિ.) ઘટ-પટ વગેરે દ્રવ્યો સામાન્ય-વિશેષ ઉભયસ્વરૂપ છે. આ વાત તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જ અનુભવાય છે. તે આ રીતે - વ્યાવહારિક સામાન્ય ઉપયોગને આગળ કરવામાં આવે તો ઘટાદિ દ્રવ્યમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી માટી વગેરે સામાન્યસ્વરૂપ જ જણાય છે. તથા વિશેષ ઉપયોગને મુખ્ય કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઘટ-પટાદિ વિશેષ વસ્તુ જ જણાય છે. તેમાં સામાન્ય પદાર્થ દ્રવ્યાત્મક જાણવો તથા વિશેષ પદાર્થ ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ જાણવો. તેથી જ પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકાર ગ્રંથમાં શ્રીવાદિદેવસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે ‘વિશેષ વસ્તુ પણ બે સ્વરૂપે છે. ગુણસ્વરૂપે અને પર્યાયસ્વરૂપે. ગુણ એટલે દ્રવ્યની સાથે રહેનારો ગુણધર્મ. જેમ કે આત્મામાં વિજ્ઞાનવ્યક્તિ (= પ્રગટ જ્ઞાન), વિજ્ઞાનશક્તિ (= ઉત્તરકાલીન જ્ઞાનપરિણામની યોગ્યતા) વગેરે. પર્યાય તો વસ્તુગત કમભાવી ધર્મ છે. જેમ કે આત્મામાં જ સુખ-દુઃખ આદિ.’

❖ :- આત્મલક્ષણસ્વરૂપ ઉપયોગ સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે સ્વરૂપે છે. તેથી સામાન્ય ઉપયોગને આગળ કરીને કોઈ પણ પદાર્થને જોવામાં આવે છે ત્યારે પદાર્થ સામાન્યાત્મક જણાય છે. વિશેષ ઉપયોગને આગળ કરીને પદાર્થને જાણવામાં આવે ત્યારે પદાર્થ વિશેષરૂપે જણાય છે. સામાન્ય ઉપયોગને મુખ્ય કરવામાં આવે ત્યારે ‘આ માટી છે’, ‘તે આત્મા છે’ - આમ બોધ થાય છે. વિશેષ ઉપયોગને પ્રધાન બનાવીએ તો ‘આ લાલ ઘડો છે’, ‘તે ભારે ચૂલો છે’, ‘તે જ્ઞાની માણસ છે’, ‘પેલો બળદ છે’ - આમ વિશેષરૂપે માટીનો અને આત્મદ્રવ્યનો બોધ થાય છે.

(इह.) આ સ્થળે દ્રવ્યાનુયોગતર્કણમાં કાંઈક સ્મલના થઈ છે. તેનું પરિમાર્જન પંડિતોએ કરવું.

❖ સામાન્ય-વિશેષ ઉપયોગનું પ્રયોજન ❖

❖ :- મોતીની માળાના દૃષ્ટાંતને સમજી દ્રવ્યદૃષ્ટિને કેળવવા, દ્રવ્યાર્થિકનયને

લીનતયા આત્માર્થિના ભાવ્યમ્ । તત્ર ચ પર્યાયદૃષ્ટિઃ બાધિકા । વિશેષોપયોગઃ પર્યાયદર્શનદ્વારા રાગાદિકં જનયતિ । અતઃ આત્માર્થિના વિશેષોપયોગોપસર્જનેન સામાન્યોપયોગાર્પણાપરતયા ભાવ્યમ્ । વિશેષોપયોગસ્ય અનિવાર્યત્વે તુ રાગાદ્યપાયપરિહારકૃતે તત્પ્રાધાન્યં નૈવ કાર્યમ્, શત્રુ-મિત્રાદિપર્યાયા-નુપેક્ષ્ય જ્ઞાન-દર્શનાદિગુણાનાં તદ્ગોચરતા આપાદનીયા ।

યથા રાગદશાતો વીતરાગદશાઽઽરોહણાઽસમ્ભવે વૈરાગ્યદશા આશ્રીયતે તથા પર્યાયદૃષ્ટિઃ દ્રવ્યદૃષ્ટિસમારોહણાઽયોગે ગુણદૃષ્ટિઃ આત્માર્થિના આશ્રીયતે । इत्थञ्च सङ्क्लेशादिजनकपर्यायदृष्टिं परिहृत्य गुणदृष्टिसमालम्बनेन द्रव्यदृष्टिप्राप्तौ आत્मार्षिना सर्वत्र सर्वदा अवश्यं यतितव्यम् । तत एव स्वरूपदर्शनोपलब्ध्या आत्मार्षी कृतार्थो भवति । अत्रार्थे “स्वरूपदर्शनं श्लाघ्यं पररूपेक्षणं वृथा । एतावदेव विज्ञानं परज्योतिःप्रकाशकम् ।।” (प.प.२०) इति परमज्योतिःपञ्चविंशतिकायां यशोविजयवाचकेन्द्रवचनं चेत्तसि निधेयम् । तद्बलेन च “पुनर्जन्मादिरहितां सिद्धिगतिं” (द.वै.१०/२१ वृ.) दशवैकालिकसूत्रहारिभद्री-वृत्तिवर्णिताम् आत्मार्षीं रयाद् लभते ।।२/३।।

પરિણમાવવા સામાન્ય ઉપયોગને કેન્દ્રસ્થાને ગોઠવી આત્મદ્રવ્યને જોવામાં લીન બની જવું તે પ્રત્યેક સાધકનું અંગત કર્તવ્ય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિને કેળવવામાં પર્યાયદૃષ્ટિ બાધક બને છે. વિશેષ ઉપયોગ પર્યાયના દર્શન કરાવવા દ્વારા રાગ-દ્વેષાદિના વિકલ્પો ઊભા કરે છે. માટે અધ્યાત્મનિષ્ઠ સાધકે ડગલે ને પગલે વિશેષ ઉપયોગનો આધાર લેવાના બદલે સામાન્ય ઉપયોગનો આશ્રય લેવા માટે કટિબદ્ધ બનવું. વિશેષ ઉપયોગ અનિવાર્યપણે આવી જ જતો હોય તો તેના નુકસાનથી બચવાના બે ઉપાય છે. (૧) વિશેષ ઉપયોગ ઉપર બહુ મદાર ન બાંધવો. વિશેષ ઉપયોગ ઉપર મુસ્તાક ન બનવું. (૨) વિશેષ ઉપયોગનો વિષય મનુષ્ય-બાલ-શત્રુ-મિત્રાદિ પર્યાયને બનાવવાના બદલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ ગુણોને તેનો વિષય બનાવવાની ભાવના રાખવી. તે મુજબ પ્રયત્ન કરવો.

ॐ ગુણદૃષ્ટિનો આશ્રય સપ્રયોજન ॐ

(યથા.) જેમ રાગદશામાંથી સીધે સીધા વીતરાગદશામાં પહોંચી શકાતું ન હોય ત્યારે વૈરાગ્યદશાનો આશ્રય લેવામાં આવે છે તેમ પર્યાયદૃષ્ટિમાંથી સીધે સીધા દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં પહોંચી શકાતું ન હોય ત્યારે ગુણદૃષ્ટિનો આશ્રય લેવો ઉચિત છે. આ લક્ષ રાખી આઘાત-પ્રત્યાઘાતને ઊભી કરનારી પર્યાયદૃષ્ટિને તિલાંજલિ આપી ગુણદૃષ્ટિના માધ્યમે દ્રવ્યદૃષ્ટિને આત્મસાત્ કરવા આત્માર્થી સાધકે સતત સર્વત્ર પ્રયત્નશીલ રહેવું અત્યંત જરૂરી છે. તેનાથી જ સ્વરૂપદર્શનની ઉપલબ્ધિ થવાથી આત્માર્થી સાધક કૃતાર્થ થાય છે. આ બાબતમાં મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે પરમજ્યોતિઃપંચવિંશતિકામાં જે વાત જણાવેલ છે, તે અતઃકરણમાં દૃઢ કરવા જેવી છે. ત્યાં જણાવેલ છે કે ‘આત્મસ્વરૂપદર્શન જ પ્રશંસનીય છે. પરરૂપદર્શન ફોગટ છે. આટલું જ વિજ્ઞાન પરમજ્યોતિનું પ્રકાશક છે.’ તેના બળથી સિદ્ધિગતિને આત્માર્થી ઝડપથી મેળવે છે. દશવૈકાલિકસૂત્રવૃત્તિમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ પુનર્જન્માદિથી શૂન્ય સ્વરૂપે સિદ્ધિગતિ વર્ણવેલી છે. [૨/૩]

સામાન્ય તે દ્રવ્ય કહાયું. તે ♦ઊર્ધ્વતાસામાન્ય, તિર્યક્સામાન્ય ભેદઈ ૨ પ્રકારઈ છઈ. તે દેખાડઈ છઈ -

*ઊર્ધ્વતાસામાન્ય શક્તિ તે, *પૂર્વ-અપર ગુણ કરતી રે;

પિંડ-કુસૂલાદિક આકારઈ*, જિમ માટી અણફિરતી રે ॥૨/૪॥ (૧૩) જિન.

†ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ દ્રવ્ય શક્તિ તેહ કહીયે*, જે પૂર્વ કહતાં* પહિલા, અપર કહેતાં આગિલા, ગુણ કહેતાં વિશેષ, તેહનઈ કરતી તેહ સર્વમાંહઈ એકરૂપ રહઈ. *પૂર્વપશ્ચાત્ કાલભાવી જે પર્યાય તેહના ઉપાદાનકારણરૂપ ત્રિકાલાનુગત જે દ્રવ્યશક્તિ તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહિએ. જિમ પિંડ-કુસૂલાદિક

સામાન્યોપયોગવિષયીભૂતં સામાન્યં દ્રવ્યરૂપમુક્તમ્। તચ્ચ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય-તિર્યક્સામાન્યરૂપતો દ્વિધેતિ દર્શયતિ - ‘ઊર્ધ્વ’તિ।

ઊર્ધ્વસામાન્યશક્તિઃ સા પૂર્વાડપરગુણાદિકમ્।

પિણ્ડાદિકં પ્રકુર્વાણા વિવિધં મૃદિવ સ્થિરા ॥૨/૪॥

પ્રકૃતે દળ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - સા ઊર્ધ્વસામાન્યશક્તિઃ (યા) વિવિધં પૂર્વાડપરગુણાદિકં પ્રકુર્વાણા (અપિ) સ્થિરા, (યથા) વિવિધં પિણ્ડાદિકં (પ્રકુર્વાણા) મૃદ્ ॥૨/૪॥

ઊર્ધ્વસામાન્યશક્તિઃ = ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપા દ્રવ્યશક્તિઃ સા ઉચ્યતે યા **પૂર્વાડપરગુણાદિકં** = પૂર્વોત્તરકાલીનવિશેષધર્મ **પ્રકુર્વાણા** અપિ સર્વત્ર **સ્થિરા** = એકસ્વરૂપા તિષ્ઠતિ। પૂર્વ-પશ્ચાત્કાલભાવિનાં પર્યાયાણામ્ ઉપાદાનકારણાત્મિકા ત્રિકાલાનુગતા યા દ્રવ્યશક્તિઃ સા ઊર્ધ્વતાસામાન્યતયા વ્યવહિયતે જિનપ્રવચને। દૃષ્ટાન્તમાહ - **મૃદિવ** = યથા મૃત્તિકા **પિણ્ડાદિકં** = મૃત્પિણ્ડ-કુશૂલાદિકં **વિવિધમ્**

███ :- ત્રીજા શ્લોકમાં સામાન્ય ઉપયોગના વિષયભૂત સામાન્યને દ્રવ્યસ્વરૂપ જણાવેલ. તેના બે પ્રકાર છે. (૧) ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અને (૨) તિર્યક્સામાન્ય. આ બાબત ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે :-

❀ **ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો વિચાર** ❀

███ :- ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ શક્તિ તે કહેવાય છે કે જે પૂર્વાપર વિવિધ ગુણાદિને ઉત્પન્ન કરવા છતાં સ્થિર હોય છે. જેમ કે વિવિધ મૃત્પિણ્ડાદિ આકારને ઉત્પન્ન કરતી સ્થિર માટી. (૨/૪)

███ :- ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યશક્તિ તેને કહેવાય છે કે જે પૂર્વોત્તરકાલીન વિશેષપ્રકારના ગુણધર્મને ઉત્પન્ન કરવા છતાં પણ સર્વત્ર એકસરખા સ્વરૂપે સ્થિર રહે. આગળ-પાછળના સમયમાં ઉત્પન્ન થનારા પર્યાયોના ઉપાદાનકારણ સ્વરૂપ ત્રિકાળઅનુગત જે દ્રવ્યશક્તિ હોય તેનો ઊર્ધ્વતાસામાન્ય તરીકે જિનશાસનમાં વ્યવહાર થાય છે. આનું ઉદાહરણ આપતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે મૃત્પિંડ, કુસૂલ

♦ પુસ્તકોમાં ‘ઊર્ધ્વતાસામાન્ય તિર્યક્... ભેદઈ’ પાઠ નથી. કો.(૯)માં છે. * પુસ્તકોમાં ‘ઊરધતા’ પાઠ. આ.(૧)નો પાઠ લીધો છે. † શાં.+મ.માં. ‘પૂરવ’ પાઠ. અહીં આ.(૧)+કો.(૩)નો પાઠ લીધો છે. ● પુસ્તકોમાં ‘આકારિ’ પાઠ. કો.(૪+૫)માં ‘આકારે’ પાઠ કો.(૭)નો પાઠ લીધો છે. ▶...◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ કો.(૯)માં નથી. ♦ પુસ્તકોમાં ‘કહીઈ’ પાઠ. અહીં કો.(૭)નો પાઠ લીધો છે. * પુસ્તકોમાં ‘કહિઈ’ પાઠ. અહીં કો.(૭)નો પાઠ લીધો છે. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકો નથી. કો.(૯)+સિ.+આ.(૧) માં છે.

પૂર્વાપર પર્યાયની મૃદ્દ્રવ્યરૂપ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય શક્તિ કહીએ. ઉક્તઙ્ગ - ‘પૂર્વાપરસાધારણં દ્રવ્યમ્ = ઊર્ધ્વતા-સામાન્યમિતિ’ (પ્ર.ન.ત.૫/૫) સૂત્રમ્.* પિંડ કહતાં માટીનો પિંડ, કુશૂલ કહેતા કોઠી. તે (આદિક=) પ્રમુખ અનેક મૃત્તિકાના આકાર ફિરઈ છઈ, પણ તેહમાહિ માટી (અણફિરતી=) ફિરતી નથી. તે પિંડ-કુશૂલાદિક આકારનું ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહિયઈ.

= અનેકરૂપં પ્રકુર્વાણા અપિ સ્થિરા = એકસ્વરૂપૈવ = અનુગતૈવ ભવતિ। પિંડ-કુશૂલાદીનાં મૃદાકારાણાં ભેદેऽપિ તત્ર મૃત્તિકા ન ભિદ્યતે। તદુક્તં પાણિનીયવ્યાકરણમહાભાષ્યે પતઙ્ગલિનાઽપિ “एवं हि दृश्यते लोके मृत् कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाऽऽकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते।.... आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवाऽवशिष्यते” (પા.વ્યા.ભા., પસ્પશા, વા.૨) इति। अतो जैन्या परिभाषया पूर्वापरकालभाविपिण्ड-स्थास-कोश-कुशूलाद्याकाराणामूर्ध्वतासामान्यं शक्तिस्वरूपम् अनुगतं मृद्द्रव्यमुच्यते। तदुक्तं प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे वादिदेवसूरिभिः “पूर्वाऽपरपरिणामसाधारणं द्रव्यम् = ऊर्ध्वतासामान्यम्, कटक-कङ्काणानुगामिकाञ्चनवद्” (પ્ર.ન.ત.૫/૫) इति।

આદિ અનેકવિધ આકારોને/પર્યાયોને ઉત્પન્ન કરવા છતાં પણ માટી તો એકસરખા સ્વરૂપવાળી જ હોય છે, પૂર્વાપર પર્યાયોમાં માટી અનુગત જ હોય છે. માટે માટી દ્રવ્ય કહેવાય છે, ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. માટીનો પિંડો, કુશૂલ, કપાલ વગેરે આકારો બદલાય છતાં પણ તે આકારોમાં રહેલી માટી બદલાતી નથી. તેથી પાણિનીયવ્યાકરણભાષ્યમાં મહર્ષિ પતંજલિએ પણ જણાવેલ છે કે ‘આ પ્રમાણે જ દુનિયામાં જોવા મળે છે કે માટી અમુક પ્રકારના આકારવાળી હોય તો પિંડસ્વરૂપ બને છે. માટીના પિંડાકારનું ઉપમર્દન (વિસર્જન) કરીને નાનો કે મોટો ઘડો કરવામાં આવે છે. ઘટ-ઘટિકા સ્વરૂપ આકૃતિનું ઉપમર્દન કરીને કુંડી કરવામાં આવે છે... આ રીતે આકૃતિ જુદી-જુદી બને છે. પરંતુ દ્રવ્ય તો તે જ રહે છે. તે તે આકારોનું ઉપમર્દન (વિસર્જન) કરવાથી દ્રવ્ય જ બાકી રહે છે.’ માટે જૈન પરિભાષા મુજબ વિચાર કરવામાં આવે તો પૂર્વાપરકાલભાવી પિંડ આકાર, સ્થાસ આકાર, કોશ આકૃતિ, કુશૂલ આકાર, કપાલ આકાર વગેરેમાં શક્તિસ્વરૂપે અનુગત ઊર્ધ્વતાસામાન્ય મૃદ્દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેથી જ પ્રમાણનયતત્ત્વલોકાલંકાર નામના ગ્રંથમાં વાદિદેવસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે ‘પૂર્વોત્તરકાળમાં સાધારણ = અનુગત જે દ્રવ્ય હોય તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. જેમ કે કટક, કંકણ વગેરે આકારોમાં અનુગત (=વ્યાપ્ત) સુવર્ણ.’

✽ માટી ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ✽

■ :- માટીમાંથી ઘડો બને તે પૂર્વે માટી અનેક અવસ્થામાંથી પસાર થાય છે. કુંભારના ચાકડા ઉપર સૌ પ્રથમ માટીનો પિંડ મૂકવામાં આવે છે, પછી છીછરો રકાબી જેવો આકાર થાય છે જેને સ્થાસ કહેવામાં આવે છે. પછી ઉભો કોઠી જેવો આકાર થાય છે જેને સંસ્કૃતભાષામાં કોશ કહેવામાં આવે છે. પછી થોડો મોટો કોઠી જેવો આકાર થાય તેને કુશૂલ કહેવામાં આવે છે. આ ક્રમથી આકારો

... ચિદ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૮)+સિ.+આ.(૧) માં છે.

જો પિંડ-કુસૂલાદિક પર્યાયમાંહઈ અનુગત એક મૃદ્દ્રવ્ય ન કહિયંઈ તો ઘટાદિપર્યાયમાંહિ અનુગત ઘટાદિ દ્રવ્યપણિ ન કહવાઈ. ઈતિવારઈ સર્વરૂપ* વિશેષરૂપ □થાતાં ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધનું મત આવઈ.

યદિ પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલાદિષુ નાનાપર્યાયેષુ પૂર્વોત્તરકાલભાવિત્વાત્ સાધારણમ્ = અનુગતમ્ એકં મૃદ્દ્રવ્યં નાડ્યુપગમ્યતે તદા ઘટાદિપર્યાયેષ્વપિ શ્યામ-રક્તાદિ-નવ-પુરાણાદિલક્ષણેષુ સમનુગતમેકં ઘટાદિ દ્રવ્યતયા નૈવ વ્યવહર્ત્તવ્યં સ્યાત્, પૂર્વક્ષણવિશિષ્ટસ્ય ઘટાદેઃ ઉત્તરકાલમસત્ત્વાત્। એવઞ્ચ સતિ ક્ષણિકવાદિબૌદ્ધમતપ્રવેશઃ પ્રસજ્યેત, પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલાદીનામિવ ઘટાદિપર્યાયાણામપિ ભિન્નત્વેન સર્વેષાં પર્યાયાણાં વિશેષરૂપતાયાઃ સ્વલક્ષણસ્થાનીયાયા અપ્રત્યાખ્યેયત્વાત્। તતશ્ચ પૂર્વોત્તરકાલભાવિપર્યાયેષુ અનુગતૈકદ્રવ્યવિરહેણ આદાનપ્રદાનાદિવ્યવહારસ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-સંસ્કારાદ્યનુપપત્તિઃ બૌદ્ધમતે પ્રસજ્યતે। અત એવ બૌદ્ધમતૈકાન્તઃ પરમાર્થતઃ નાભ્યુપગન્તુમર્હતિ। ઇત્યઞ્ચ આદાન બદલાતા જાય છે અને અંતે ઘડો તૈયાર થાય છે. આ બદલાતા આકારમાં માટી તો તેની તે જ હોય છે. તે માટીને જૈન દર્શનમાં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવામાં આવે છે.

❀ બૌદ્ધમતપ્રવેશ આપત્તિનું નિવારણ ❀

(ચર્ચા.) જો પિંડ, સ્થાસ, કોશ, કુસૂલ વગેરે પર્યાયો (=આકારો) પૂર્વોત્તરકાલભાવી હોવાથી તેમાં એક અનુગત માટી દ્રવ્ય સ્વીકારવામાં ન આવે તો ઘટાદિના શ્યામ-રક્તાદિ પર્યાયોમાં અને નવીનત્વ-પુરાતનત્વાદિ ક્રમભાવી પર્યાયોમાં પણ એક અનુગત ઘટાદિનો દ્રવ્યરૂપે વ્યવહાર સંભવી જ નહીં શકે. કારણ કે પૂર્વક્ષણવિશિષ્ટ ઘટાદિ ઉત્તરકાલમાં ગેરહાજર છે. તથા આવું માનવામાં આવે તો ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ લોકોના મતમાં પ્રવેશ થવાની સમસ્યા સર્જાશે. આનું કારણ એ છે કે માટીના પિંડ, કુસૂલ વગેરે પર્યાયો જેમ જુદા જુદા છે તેમ ઘટાદિ પર્યાયો પ્રતિક્ષણ જુદા જુદા છે. પ્રથમક્ષણવિશિષ્ટઘટ પર્યાય બીજી ક્ષણે હાજર હોતો નથી. તેથી તમામ પર્યાયો વિશેષતાને ધારણ કરે છે. કોઈ પણ બે પર્યાયો સરખા હોતા નથી. બૌદ્ધ લોકોની માન્યતા એવી છે કે દરેક પદાર્થો સ્વલક્ષણાત્મક છે. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો પરસ્પર અત્યંત વિલક્ષણ છે. માટે બૌદ્ધમત મુજબ માટીના પિંડ, કુસૂલ વગેરે પર્યાયની જેમ ઘટાદિ તમામ પર્યાયો પણ પરસ્પર સર્વથા વિલક્ષણ (=સ્વલક્ષણ) સિદ્ધ થશે. આ વાતનો અપલાપ કરી શકાય તેમ નથી. તેથી બૌદ્ધમતમાં પ્રવેશ થવાની આપત્તિ ન આવે તે માટે મૃત્પિંડ, સ્થાસ, કોશ, કુસૂલ વગેરે વિવિધ પર્યાયો પૂર્વોત્તર કાલમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તે તમામ પર્યાયમાં અનુગત એક મૃદ્દ્રવ્ય માનવું અનિવાર્ય છે. -કહેવાનો આશય એ છે કે બૌદ્ધમતે સર્વ પદાર્થ ક્ષણભંગુર છે. કેમ કે સર્વ પદાર્થ પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પન્ન થઈ બીજી ક્ષણે સર્વથા નાશ પામે છે. તથા તમામ પદાર્થો પરસ્પર સર્વથા વિલક્ષણ છે - આવું બૌદ્ધમતનું મંતવ્ય છે. કારણ કે પૂર્વોત્તરકાલભાવી પર્યાયોમાં એક અનુગત કોઈ પણ દ્રવ્યને બૌદ્ધ વિદ્વાનો માનતા નથી. કોઈ એક અનુગત દ્રવ્ય ન હોવાથી લેવડ-દેવડ વગેરે વ્યવહાર, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, સંસ્કાર, પૂર્વોત્તર કાલનું અનુસંધાન વગેરે વસ્તુઓ બૌદ્ધમતમાં પ્રામાણિકપણે સંગત થઈ શકતી નથી. માટે જ એકાન્તવાદી બૌદ્ધમત પરમાર્થથી સ્વીકાર્ય

❀ મો.(૧) 'ઈતિ વિચારઈ' પાઠાન્તર. * પુસ્તકોમાં 'રૂપ' નથી. કો.(૭) પાઠ લીધો છે. □ લી.(૧) 'રૂપથી તો' પાઠ.

અથવા સર્વ દ્રવ્યમાંહે એક જ દ્રવ્ય 'આવઈ'. તે માટઈ ઘટાદિક દ્રવ્ય અનઈ તેહનાં સામાન્ય મૃદાદિ દ્રવ્ય, અનુભવનઈ અનુસારઈ પરાપર ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અવશ્ય માનવાં. ઘટાદિ દ્રવ્ય થોડા પર્યાયનઈ વ્યાપઈ છઈ અનઈ મૃદાદિ દ્રવ્ય ઘણા પર્યાયનઈ.

-પ્રદાનાદિવ્યવહારાદિસદ્ગતિકૃતેડનુગતૈકદ્રવ્યમૂર્ધ્વતાસામાન્યરૂપમભ્યુપગન્તવ્યમિતિ ફલિતમ્ ।

અથવા સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-ઘટ-કપાલ-મૃત્તિકાદિષુ પૃથક્ પૃથગૂર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતામ્ અપલપ્ય સ્થાસ-કોશાદિદ્રવ્યેષુ 'ઇદં મૃદ્દ્રવ્યમ્, ઇદં મૃદ્દ્રવ્યમ્' इति પ્રતીતિસાપેક્ષોર્ધ્વતાસામાન્યાત્મકમૃદ્દ્રવ્યવત્ સર્વદ્રવ્યેષુ 'ઇદં દ્રવ્યમ્, ઇદં દ્રવ્યમ્' इति પ્રતીતિસાપેક્ષમ્ એકમેવ દ્રવ્યમ્ ઊર્ધ્વતાસામાન્યવિધયા સ્વીક્રિયેત તદા દ્રવ્યૈક્યં પ્રસજ્યેત । તસ્માદ્ મૃદાદિદ્રવ્યેષુ ઘટાદિદ્રવ્યેષુ ચાનુભવાનુસારેણ પરાડપરોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતાડવશ્યમ્ અડ્ગીકર્તવ્યા । ઘટાદિદ્રવ્યાણામપરોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા, અલ્પપર્યાયવ્યાપિત્વાદ્ મૃદાદિદ્રવ્યાણાં ચ પરોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા, બહુપર્યાયવ્યાપિત્વાત્ । યદ્વા મૃદાદિદ્રવ્યાણામપરોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા, બહુપર્યાયવ્યાપિત્વાદ્ ઔદારિકાદિદ્રવ્યાણાં ચ પરોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા, બહુતરપર્યાયવ્યાપિત્વાત્ । યદ્વા ઔદારિકાદિદ્રવ્યાણામપરોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા, બહુતરપર્યાયવ્યાપિત્વાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ચ પરોર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા, બહુતમપર્યાયવ્યાપિત્વાદિતિ ।

બની શકતો નથી. આમ ઉપરોક્ત વ્યવહાર આદિની સંગતિ માટે આગળ પાછળ ઉત્પન્ન થનારા વિવિધ પર્યાયોમાં એક અનુગત ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્ય માનવું જરૂરી છે. તેમ ફલિત થાય છે.

☆ ઊર્ધ્વતાસામાન્યતા બે પ્રકાર ☆

(અથવા.) અથવા સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ, ઘટ, કપાલ, માટી વગેરેમાં જે અલગ-અલગ ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા રહેલી છે, તેનો અપલાપ કરીને, જેમ સ્થાસ, કોશ વગેરે દ્રવ્યોમાં 'આ માટીદ્રવ્ય છે. આ માટીદ્રવ્ય છે' - આવી પ્રતીતિને સાપેક્ષ ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ માટીદ્રવ્ય સ્વીકારવામાં આવે છે, તેમ સર્વ દ્રવ્યોમાં 'આ દ્રવ્ય છે, આ દ્રવ્ય છે.' - આવી પ્રતીતિને સાપેક્ષ એવું માત્ર એક જ દ્રવ્ય જો ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો દ્રવ્યૈક્યની સમસ્યા સર્જશે. પરંતુ આવું કોઈને માન્ય નથી. માટે અબ્રાન્ત અનુભવ મુજબ ઘટાદિ દ્રવ્યો અપરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ તથા માટી વગેરે દ્રવ્યો પરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ છે - તેમ બન્ને પ્રકારના ઊર્ધ્વતાસામાન્યને અવશ્ય સ્વીકારવા પડશે. ઘટાદિ દ્રવ્યને અપરઊર્ધ્વતાસામાન્ય રૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે ઘટાદિ દ્રવ્ય અલ્પપર્યાયવ્યાપી છે તથા માટી વગેરે દ્રવ્યને પરઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાનું કારણ એ છે કે માટી વગેરે દ્રવ્ય બહુપર્યાયવ્યાપી છે. અથવા માટી વગેરે દ્રવ્ય અપરઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ છે. કારણ કે માટી વગેરે દ્રવ્ય બહુપર્યાયવ્યાપી છે. જ્યારે ઔદારિક દ્રવ્ય પરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ છે. કેમ કે ઔદારિક આદિ દ્રવ્ય બહુતરપર્યાયવ્યાપી છે. અથવા ઔદારિક આદિ દ્રવ્ય અપરઊર્ધ્વતાસામાન્ય રૂપ છે. કેમ કે ઔદારિક આદિ દ્રવ્ય બહુતરપર્યાયવ્યાપી છે. જ્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરઊર્ધ્વતાસામાન્ય રૂપ છે. કેમ કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય બહુતમપર્યાયવ્યાપી છે.

▶.....◀ ચિન્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ ધ.માં નથી.

ઈમ નર-નારકાદિકદ્રવ્ય જીવદ્રવ્યનો પણ વિશેષ જાણવો. એ સર્વ નૈગમનયનું મત. શુદ્ધસંગ્રહનયનઈ મતઈ તો સદૈતવાદઈ એક જ દ્રવ્ય આવઈ તે જાણવું. ૧૧૨/૪૥

এবং বাল-যুবাদিনরদ্রব্যাণামপরোধ্বতাসামান্যরূপতা অল্পপর্যায়ব্যাপিত্বাৎ, নর-নারকাদিদ্রব্যাণাং চ পরোধ্বসামান্যরূপতা বহুপর্যায়ব্যাপিত্বাৎ। যদ্বা নর-নারকাদিদ্রব্যাণামপরোধ্বসামান্যরূপতা, বহুপর্যায়ব্যাপিত্বাৎ, জীবদ্রব্যস্য চ পরোধ্বসামান্যরূপতা, বহুতরপর্যায়ব্যাপিত্বাৎ। নরাদিদ্রব্যাণাং বাল-যুবাঘবস্থাপেক্ষয়া পরোধ্বতাসামান্যরূপতা জীবাপেক্ষয়া চাঃপরোধ্বসামান্যরূপতেত্যাশয়ঃ। ইত্যং পুঙ্গল-জীবদ্রব্যেষু বহু-ন্যূনপর্যায়ব্যাপিত্বাপেক্ষয়া পরাঃপরোধ্বসামান্যরূপতা স্থূল-সূক্ষ্মাদিভেদগ্রাহক-নৈগমনয়মতেঃসবগন্তব্য।

सर्वपदार्थाऽभेदग्राहकशुद्धसङ्ग्रहनयमते तु सर्वं द्रव्यम् एकमेव, द्रव्यत्वाऽविशेषात्। द्रव्यमेव

❀ અપેક્ષાભેદથી એકત્ર પર-અપર ઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા ❀

❀:- કાળો ઘડો, લાલ ઘડો વગેરે પર્યાયોમાં ઘટ દ્રવ્ય ફેલાયેલું છે. મૃત્પિંડ, સ્થાસ, કોશ, કુસૂલ વગેરે પર્યાયોમાં ઘટ દ્રવ્ય ફેલાયેલ નથી. પરંતુ મૃદ્દ્રવ્ય તે અવસ્થાઓમાં ફેલાયેલ છે. આમ મૃદ્દ્રવ્ય કરતાં ઘટદ્રવ્ય અલ્પ પર્યાયમાં ફેલાયેલું છે. જ્યારે ઘટાદિ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ મૃદ્દ્રવ્ય અનેક પર્યાયોમાં ફેલાયેલું છે. તેથી ઘટદ્રવ્ય અપરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ (ન્યૂનદેશવૃત્તિ સ્વરૂપ) છે. તથા મૃદ્દ્રવ્ય પરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ (અધિકદેશવૃત્તિસ્વરૂપ) છે. પરંતુ માટી અને ઔદારિક વર્ગજ્ઞાને વિચારવામાં આવે તો માટી અપરસામાન્યસ્વરૂપ અને ઔદારિક વર્ગજ્ઞા પરસામાન્યસ્વરૂપ થશે.

❀ નૈગમનય મુજબ દ્રવ્યભેદ ❀

(અર્થ.) જડ દ્રવ્યમાં પર-અપર ઊર્ધ્વતાસામાન્યની વાત કરી ગયા. હવે ચેતન દ્રવ્યમાં પર-અપર ઊર્ધ્વતાસામાન્યને જાણીએ. બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ વગેરે મનુષ્યો (નર દ્રવ્ય) અપરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ છે. કારણ કે નર-નારક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ બાલ, યુવાન આદિ મનુષ્ય દ્રવ્ય અલ્પપર્યાયવ્યાપી છે. તેની અપેક્ષાએ મનુષ્ય-નરક વગેરે દ્રવ્ય બહુપર્યાયવ્યાપી હોવાથી પરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ છે. અથવા મનુષ્ય-નરક વગેરે દ્રવ્ય અને જીવ દ્રવ્ય વચ્ચે વિચાર કરવામાં આવે તો નર-નારક વગેરે દ્રવ્ય બહુપર્યાયવ્યાપી હોવાથી અપરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ છે. જ્યારે જીવ દ્રવ્ય બહુતરપર્યાયવ્યાપી હોવાથી પરઊર્ધ્વતાસામાન્ય સ્વરૂપ છે. આશય એ છે કે બાલ, યુવાન આદિ અવસ્થાની અપેક્ષાએ મનુષ્ય વગેરે દ્રવ્ય પરઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ છે તથા જીવની અપેક્ષાએ મનુષ્ય, નરક વગેરે અપરઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ છે. આ રીતે સ્થૂલ, સૂક્ષ્માદિ ભેદને ગ્રહણ કરનાર નૈગમનયના મત અનુસારે પુદ્ગલ અને ચેતન દ્રવ્યમાં બહુપર્યાયવ્યાપિત્વ ગુણધર્મની અપેક્ષાએ પરઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા તથા અલ્પપર્યાયવ્યાપિત્વ ગુણધર્મની અપેક્ષાએ અપરઊર્ધ્વતાસામાન્યરૂપતા જાણવી.

(સર્વ.) શુદ્ધસંગ્રહનય તો સર્વ પદાર્થમાં અભેદનું ભાન કરે છે. તેથી તેના મતે તો સર્વ દ્રવ્ય એક જ છે. તેના મતાનુસાર અનુમાનપ્રયોગ નીચે મુજબ થઈ શકે છે. સર્વ દ્રવ્યમ્ એકમ્, દ્રવ્યત્વાવિશેષાત્,

પરમાર્થસત્, ત્રૈકાલિકત્વાત્ । દ્રવ્યસ્ય ગુણ-કર્માદિભ્યઃ સત્પદાર્થેભ્યઃ અભિન્નત્વેऽપિ વન્ધ્યાપુત્ર-શશશુઙ્ગાદિભ્યઃ અસત્પદાર્થેભ્યો નાઽભિન્નત્વં શુદ્ધસંગ્રહનયમતે સમામ્નાતમ્, અન્યથા દ્રવ્યસ્ય તુચ્છરૂપતાપત્તેઃ । તથા ચ સત્તૈવ પરોર્ધ્વતાસામાન્યમ્, તન્મતે અન્યેષામ્ સ્વાતન્ત્ર્યેણ અસત્ત્વાત્ । ગુણાદીનાં દ્રવ્યાભિન્નતયૈવ સત્ત્વમ્, નાઽન્યથા । इत्थं तस्य सदद्वैतवादप्रवणत्वं ज्ञेयम् ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - દ્રવ્યાકારપરાવૃત્તૌ અપિ મૂલસ્વરૂપતઃ દ્રવ્યં ન જાતુ પરાવર્તતે इति चेतसिकृत्य अनुकूलताप्रतिकूलता-सुखदुःख-यशोऽयशः-सौभाग्यदुर्भाग्य-मानाऽपमानाद्यवस्थायामपि ऊर्ध्वतासामान्यशक्त्या अपरिवर्तनशीलशुद्धात्मद्रव्ये निजदृष्टिं स्थापयित्वा रत्यरति-रागद्वेषादिपरिहारेण शुद्धसमत्वयोगम् आत्मार्षी आरोहति । ततश्च “अष्टप्रकारकर्मबन्धवियोगो मोक्षः” (द.वै.१/नि.५९/वृ.५.१५६) दशवैकालिकनिर्युक्तिहारिभद्रीवृत्तिदर्शितः सुलभः स्यात् । ॥२/४॥

ઘટ-કુમ્ભવત્ । તે જ રીતે - દ્રવ્ય જ પારમાર્થિક તત્ત્વ છે. કેમ કે દ્રવ્ય ત્રૈકાલિક છે. શુદ્ધસંગ્રહનયના મતે ગુણ, કર્મ વગેરે સત્ પદાર્થોથી દ્રવ્ય અભિન્ન હોવા છતાં પણ વંધ્યાપુત્ર, શશશુંગ વગેરે અસત્ પદાર્થોથી દ્રવ્ય અભિન્ન નથી. બાકી તો અસત્પદાર્થથી અભિન્ન બનવાથી દ્રવ્ય તુચ્છ થવાની આપત્તિ આવે. આ રીતે ફક્ત સત્તા જ પરોર્ધ્વતાસામાન્ય છે. કારણ કે શુદ્ધ સંગ્રહનયના મતે ગુણ વગેરે પદાર્થો પણ દ્રવ્યઅભિન્નસ્વરૂપે જ સત્ = વાસ્તવિક = વિદ્યમાન છે. દ્રવ્યથી ભિન્નસ્વરૂપે ગુણાદિનું અસ્તિત્વ નથી. આ રીતે શુદ્ધસંગ્રહનયને સદ્-અદ્વૈતવાદમાં પ્રવીણ સમજવો.

સમજના :- નૈગમનય સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ વગેરે અનેક અભિપ્રાયો ધરાવે છે. માટે તેના મતે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય (સ્વરૂપ દ્રવ્ય)ના પર અને અપર અર્થાત્ વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એવા બે ભેદ પાડવામાં આવે છે. જ્યારે શુદ્ધ સંગ્રહનય તો તમામ પદાર્થોમાં અભેદને માને છે. તેથી પર-અપર ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કે તિર્યગ્સામાન્ય સ્વરૂપે દ્રવ્યનું વિભાજન કરવાના બદલે તેમાં રહેલ દ્રવ્યત્વ સ્વરૂપ અનુગત ગુણધર્મને મુખ્ય કરીને તમામ દ્રવ્યોમાં અભેદને તે સિદ્ધ કરે છે. માટે તેના મત મુજબ દ્રવ્ય એક સ્વરૂપ જ છે. શુદ્ધસંગ્રહનય સત્પદાર્થોમાં અભેદને સિદ્ધ કરે છે. તેથી તે સદ્-અદ્વૈતવાદમાં કુશળ કહેવાય છે.

❧ ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો ઉપયોગ ❧

સમજના :- દ્રવ્યના આકાર-અવસ્થા-દશા બદલાય તો પણ દ્રવ્ય પોતાના મૂળભૂતસ્વરૂપે બદલાતું નથી. ઊર્ધ્વતાસામાન્ય આ હકીકતને દર્શાવે છે. આ વાત સતત સાધકની નજર સામે હોય તો અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, સુખ-દુઃખ, યશ-અપયશ, સૌભાગ્ય-દુર્ભાગ્ય, માન-અપમાન, ચડતી-પડતી આદિ અનેક અવસ્થામાં પણ અપરિવર્તનશીલ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિને કેન્દ્રિત કરવાથી રતિ-અરતિના કે રાગ-દ્વેષના તોફાનમાં તણાવાના બદલે કે આઘાત-પ્રત્યાઘાતના વમળમાં ફસાવાના બદલે શુદ્ધ સમત્વયોગમાં સાધક આરૂઢ થાય છે. તેનાથી દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિહારિભદ્રી વૃત્તિમાં દર્શાવેલ આઠય પ્રકારના કર્મબંધનો વિયોગ થવા સ્વરૂપ મોક્ષ સુલભ બને. [૨/૪]

ભિન્ન વિગતિમાં રૂપ એક જે, દ્રવ્યશક્તિ જગિ દાખઈ રે;

તે તિર્યક્સામાન્ય કહીજઈ, જિમ ઘટ ઘટપણ રાખઈ રે ॥૨/૫॥ (૧૪) જિન.

ભિન્ન વિગતિમાં = ભિન્નપ્રદેશી વિશેષમાંહઈ, જેહ દ્રવ્યની શક્તિ (જગિ = જગતમાં) એકરૂપ = *એકાકાર 'જ જેહનઈ' (દાખઈ=) દેખાડઈ છઈ, તેહનઈ તિર્યક્સામાન્ય કહાયઈ. જિમ ઘટ ઘટપણ = ઘટત્વ રાખઈ છઈ. *સર્વ ઘટમાંહિ ઘટપણું રાખતો = અનુગત ઘટાકાર પ્રતીતિ વિષય થાતો ઘટત્વ તે તિર્યક્સામાન્ય.

एतावता सामान्यस्य प्रथमो भेद उक्तः। साम्प्रतं सामान्यस्य द्वितीयं भेदमाह - 'द्रव्ये'ति।

द्रव्यशक्तिरनेकत्र दर्शयत्येकमेव सा।

तिर्यक्सामान्यमित्युक्तं घटत्वं हि घटेष्विव ॥૨/૫॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - (યા) દ્રવ્યશક્તિઃ અનેકત્ર એકમેવ દર્શયતિ, સા તિર્યક્સામાન્યમિત્યુક્તમ્, ઘટેષુ હિ ઘટત્વમ્ ઇવ ॥૨/૫॥

યા દ્રવ્યશક્તિઃ અનેકત્ર = વિભિન્નપ્રદેશિષુ ભિન્નવ્યક્તિવિશેષેષુ એકમેવ = નિર્દેશસ્ય ભાવપ્રધાનત્વાદ્ એકાકારતામેવ દર્શયતિ સા તિર્યક્સામાન્યમ્ इति उक्तं शास्त्रकृद्भिः। दृष्टान्तमाह - घटत्वं हि घटेषु इव इति। सर्वघटेषु घटाकारतां रक्षयद् अनुगतं घटत्वं प्रतीतिविषयीभवत् तिर्यक्सामान्यम्

અનુગતઃ :- ચોથા શ્લોકમાં જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું તેના દ્વારા સામાન્યનો પ્રથમ ભેદ બતાવ્યો. અર્થાત્ ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યનું નિરૂપણ આગળના શ્લોકમાં થઈ ગયું. હવે પાંચમા શ્લોકમાં સામાન્યના બીજા ભેદનું અર્થાત્ તિર્યક્સામાન્યનું ગ્રંથકારશ્રી નિરૂપણ કરે છે :-

⊗ તિર્યક્ સામાન્યનો વિચાર ⊗

ઘટત્વમ્ :- જે દ્રવ્યશક્તિ અનેક વ્યક્તિમાં એકરૂપતાને જ દેખાડે છે તે તિર્યક્સામાન્ય તરીકે કહેવાય છે. જેમ કે અનેક ઘડાઓમાં 'ઘટત્વ' તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય. (૨/૫)

અનુગતઃ :- જે દ્રવ્યશક્તિ જુદા જુદા પ્રદેશવાળી = વ્યક્તિગત રીતે દ્રવ્યથી અલગ અલગ ઉપાદાન-કારણવાળી વિભિન્ન વ્યક્તિઓમાં (=કાર્યોમાં) એકાકારતાને જ દેખાડે તે દ્રવ્યશક્તિ તિર્યક્સામાન્ય છે- આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રકાર ભગવંતો કહે છે. યદાપિ તમામ મૂળમય ઘડા માટીસ્વરૂપ એક જ ઉપાદાનકારણથી નિર્મિત છે. તેથી અનેક ઘડાઓના ઉપાદાન અલગ-અલગ ન કહેવાય. પણ એક ઘડો જે માટીમાંથી બનેલ છે તે માટીના પ્રદેશો = અવયવો બીજા ઘડાના ઉપાદાનથી પૃથગ્ છે. તેથી તમામ ઘડાનું ઉપાદાનકારણ વ્યક્તિગત રીતે અલગ-અલગ કહેવાય. અહીં અલગપણું ભેદસ્વરૂપ નથી પરંતુ પ્રવિભક્તપ્રદેશત્વસ્વરૂપ છે, પૃથક્ત્વરૂપ છે. પ્રસ્તુતમાં મૂળ ગાથામાં “એકમેવ” આ પ્રમાણે જે નિર્દેશ કરેલ છે તે ભાવપ્રધાન છે. માટે એક = એકતા = એકાકારતા આ પ્રમાણે વ્યાખ્યામાં અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. ગ્રંથકારશ્રી તિર્યક્સામાન્યનું દૃષ્ટાંત આપતા કહે છે કે અનેક વિભિન્ન ઘટ વ્યક્તિઓમાં

♦ આ.(૧)માં 'એકાકીરૂપ' પાઠ છે. ▶...◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. લા.(૨)માં છે. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૩+૪+૯+૧૧)+સિ.+આ.(૧) માં છે. ઉપયોગી હોવાથી લીધેલ છે.

જે જે રૂપે એકત્વ નિયમ તે તે રૂપ સામાન્ય કહીએ *વિવહારે* ઇતિ ભાવ:।*

હિવઈ● કોઈ ઈમ કહિસ્યઈ જે “ઘટાદિક ભિન્ન વ્યક્તિમાં જિમ ઘટવાદિક એક સામાન્ય છઈ, તિમ પિંડ-કુસુલાદિક ભિન્ન વ્યક્તિમાં મૃદાદિક એક સામાન્ય છઈ તો તિર્યક્સામાન્ય-ઊર્ધ્વતાસામાન્યનો સ્થો વિશેષ છે ?”

ઉચ્ચતે। યેન યેન રૂપેણ એકત્વનિયમનં તત્ તદ્ રૂપં સામાન્યં કથ્યતે ઇત્યાશય:। યથા નીલ-પીત-રક્તાદિષુ વિભિન્નપ્રદેશિષુ ઘટવિશેષેષુ ઘટત્વમ્ એકરૂપતામેવ દર્શયતિ તથા શબલ-શાબલેય-બાહુલેયાદિષુ ભિન્નપ્રદેશિષુ ગોપિન્ડવિશેષેષુ ગોત્વલક્ષણં તિર્યક્સામાન્યં હિ સમાનાકારતામેવોપદર્શયતીતિ ભાવ:। તદુક્તં પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારે વાદિદેવસૂરિભિ: “પ્રતિવ્યક્તિ તુલ્યા પરિણતિ: = તિર્યક્સામાન્યમ્ શબલ-શાબલેયાદિપિન્ડેષુ ગોત્વં યથા” (પ્ર.ન.ત.૫/૪) ઇતિ।

નનુ યથા નીલ-પીત-રક્તાદિઘટાદિષુ વ્યક્તિવિશેષેષુ ઘટત્વાદિકમેકમેવ સામાન્યં તથા પિન્ડ-કુસુલાદિષુ વ્યક્તિવિશેષેષુ મૃદાદિકમપ્યેકમેવ સામાન્યમિતિ કો વિશેષ: તિર્યક્સામાન્યોર્ધ્વતાસામાન્ય-ઘટત્વસ્વરૂપ શક્તિ જ એકાકારતાની = ઘટાકારતાની પ્રતીતિ કરાવતી હોવાથી ઘટત્વસ્વરૂપ શક્તિ એ તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય. તમામ ઘડાઓ જુદી જુદી માટીમાંથી બનેલા હોવાથી જુદા જુદા છે. તેમ છતાં તે વિભિન્ન ઘડાઓમાં ઘટાકારતાને જણાવનારું કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે ઘટત્વ છે. તમામ ઘડાઓમાં અનુગતરૂપે ઘટાકાર જણાય છે. માટે તમામ ઘડાઓમાં અનુગત ઘટત્વ તે જ તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે સ્વરૂપે પદાર્થોમાં એકત્વનું = એકાકારનું નિયમન થઈ શકે તે તે સ્વરૂપ વ્યવહારથી સામાન્ય કહેવાય છે. ઘટત્વરૂપે તમામ ઘડાઓમાં એકાકારતાની પ્રતીતિનું નિયમન થતું હોવાથી ઘટત્વ સ્વરૂપ દ્રવ્યશક્તિ સામાન્ય (અહીં તિર્યક્સામાન્ય) કહેવાય છે. જેમ વિભિન્ન અવયવોમાં રહેનારા નીલ-પીત-રક્ત વગેરે જુદા જુદા ઘડાઓમાં ઘટત્વશક્તિ એકરૂપતાને જ દેખાડે છે, તેમ શબલ (= કાબરચીતરી), કાળી, ધોળી વગેરે ગાયો જુદા જુદા અવયવોમાં રહેતી હોવાથી જુદી જુદી છે. તેમ છતાં તે વિલક્ષણ ગોપિંડમાં ‘ગોત્વ’સ્વરૂપ તિર્યક્સામાન્ય ખરેખર સમાનાકારતાને જ દેખાડે છે અર્થાત્ વિભિન્ન વર્ણોવાળી તમામ ગાયોને ગાયસ્વરૂપે જણાવવાનું કાર્ય ગોત્વસ્વરૂપ તિર્યક્સામાન્ય કરે છે. તેથી જ પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારમાં વાદિદેવસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે “દરેક જુદી જુદી વ્યક્તિમાં સમાન એવી પરિણતિ તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય છે. જેમ કે કાબરચીતરી, કાળી, ધોળી વગેરે ગાયોમાં ગોત્વસ્વરૂપ સમાન પરિણતિને તિર્યક્સામાન્ય કહે છે.”

●:- (નનુ.) જેમ ભૂરા-પીળા-લાલ વગેરે જુદા જુદા ઘડાઓમાં ઘટત્વસ્વરૂપ એક જ અનુગતધર્મ સામાન્ય કહેવાય છે. તેમ મૃત્પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ વગેરે વિભિન્ન વસ્તુઓમાં માટી પણ અનુગત એવું એક જ સામાન્ય તત્ત્વ છે. તો પછી તિર્યક્સામાન્યમાં અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યમાં શું તફાવત છે ? અનુગત ઘટત્વને તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય તો અનુગત મૃદ્ધવ્યને પણ તિર્યક્સામાન્ય જ કહેવું જોઈએ. અથવા

* સિ.માં ‘સામાન્ય કહી વ્યવહરિઈ’ પાઠ. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૩+૪+૯+૧૧)+ સિ.+આ.(૧) માં છે. ▶...▶ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ કો.(૩)માં નથી. ● હિવઈ = હવે. આધારગ્રંથ- આનંદધનબાવીસી સ્તબક (જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત), કુસુમાંજલિ (જિનરાજસૂરિકૃત), નેમિરંગરત્નાકરછંદ, હરિવિલાસ રાસલીલા.

તેહનઈ કહિઈ જે “દેશભેદઈ જિહાં એકાકારઈ પ્રતીતિ ઊપજઈ, તિહાં તિર્યક્સામાન્ય[□] કહિયઈ; જિહાં કાલ-ભેદઈ અનુગતાકાર પ્રતીતિ ઊપજઈ, તિહાં ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહિયઈ.”

યોરિતિ ચેત્ ?

અત્રોચ્યતે - દેશભેદેન યત્રૈકાકારા પ્રતીતિરુપજાયતે તત્ર સ્થિતં સામાન્યં તિર્યક્સામાન્યમ્ ઉચ્યતે યથા નીલ-પીતાદિઘટેષુ ઘટત્વમ્। યત્ર ચ કાલભેદેનાનુગતાકારા પ્રતીતિરુપજાયતે તત્રોર્ધ્વતાસામાન્યમુચ્યતે યથા પિંડ-કુશૂલાદિષુ મૃદ્બ્રવ્યમ્ इति તયોર્ભેદોનાવિલ એવ। इत्थમ્ ઊર્ધ્વતાસામાન્યે કાલભેદોઽસ્તિ, દેશભેદો નાસ્તિ। તિર્યક્સામાન્યે ચ દેશભેદોઽસ્તિ, કાલભેદો નાસ્તિ। તતશ્ચ કાલાઽભેદેનાનુગતપ્રતીતિજનકં તિર્યક્સામાન્યમ્, દેશાઽભેદેનાનુગતપ્રતીતિજનક-ઞ્ચોર્ધ્વતાસામાન્યમ્। एतावता ‘કાલભેદેઽપિ દેશાઽભેદેન અનુગતપ્રત્યયજનકમ્ ઊર્ધ્વતાસામાન્યમુચ્યતે, દેશભેદેઽપિ કાલાઽભેદેન અનુગતપ્રત્યયકારણઞ્ચ તિર્યક્સામાન્યમુચ્યતે’ इति ફલિતમ્।

મૃદ્બ્રવ્યને જેમ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે તેમ ઘટત્વને પણ ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ માનવું જોઈએ.

✽ તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય વચ્ચે તફાવત ✽

■:- (અત્રો.) સામાન્યસ્વરૂપે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય અને તિર્યક્સામાન્ય એકસરખા જણાવા છતાં પણ બન્નેમાં એક મહત્ત્વનો તફાવત રહેલો છે. જે પદાર્થમાં ક્ષેત્ર (ચાહે ઉપાદાનકારણ સ્વરૂપ કે ચાહે આધારભૂત આકાશપ્રદેશાદિ) બદલાવા છતાં સમાન આકારવાળી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય તે પદાર્થમાં રહેલ સામાન્યને તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય છે. જેમ કે નીલ-પીત વગેરે ઘડાઓમાં ઘટત્વ. તથા જે પદાર્થમાં કાલભેદથી અનુગત આકારવાળી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પદાર્થમાં રહેલ સામાન્યને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. જેમ કે મૃત્પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ વગેરે પદાર્થમાં રહેલ મૃદ્બ્રવ્ય. આથી ઊર્ધ્વતાસામાન્યમાં અને તિર્યક્સામાન્યમાં તફાવત એકદમ સ્પષ્ટ જ છે. મતલબ કે એક જ માટી જુદા-જુદા કાળે જુદી જુદી અવસ્થાઓમાંથી પસાર થવા છતાં અનુગત સ્વરૂપે જણાય છે. માટે તેને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. તથા જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં રહેલા લાલ-પીળા-કાળા વગેરે જુદા જુદા ઘડાઓમાં ઘટત્વરૂપે એકાકારતાનું ભાન થાય છે. માટે ઘટત્વ તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય છે. તેથી ઊર્ધ્વતાસામાન્યમાં કાળ બદલાય છે પણ માટી (ક્ષેત્ર-ઉપાદાનકારણ) બદલાતી નથી. જ્યારે તિર્યક્સામાન્યમાં માટી બદલાય છે પણ કાળ બદલાતો નથી. તેથી એક જ કાળમાં અનુગત-પ્રતીતિને ઉત્પન્ન કરનાર તિર્યક્સામાન્ય છે. તથા એક જ દ્રવ્યમાં (માટીમાં) અનુગત પ્રતીતિને ઉત્પન્ન કરનાર ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. મતલબ કે કાળ બદલાય પણ ઉપાદાનકારણ ન બદલાય (=અપૃથક્ હોય) અને અનુગત પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરાવે તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. તથા કાળ ન બદલાય પણ ઉપાદાનકારણ બદલાય (=પૃથક્ હોય) અને અનુગત પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરાવે તે તિર્યક્સામાન્ય કહેવાય છે - આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં ફલિત થાય છે.

કોઈક દિગંબરાનુસારી ઇમ કહે છે, જે “ષટ્ દ્રવ્યનં કાલપર્યાયરૂપ *ઊર્ધ્વતાપ્રચય છે. કાલ વિના પાંચ દ્રવ્યનં અવયવસંઘાતરૂપ તિર્યક્પ્રચય છે.”

કશ્ચિદ્ દિગંબરાનુસારી આહ - ધર્માસ્તિકાયાદિષુ ષટ્દ્રવ્યેષુ કાલપર્યાયરૂપ ઋધ્વતાપ્રચયો વર્તતે, કાલં વિના પજ્ઞાસ્તિકાયેષુ અવયવસંઘાતરૂપઃ તિર્યક્પ્રચયો ભવતિ ।

તદુક્તં કુન્દકુન્દાચાર્યકૃતપ્રવચનસારસ્ય તત્ત્વપ્રદીપિકાવૃત્તો અમૃતચન્દ્રાચાર્યેણ “પ્રદેશપ્રચયો હિ તિર્યક્પ્રચયઃ સમયવિશિષ્ટવૃત્તિપ્રચયસ્તૂર્ધ્વપ્રચયઃ । તત્રાસકાશ્યાસવસ્થિતાસનન્તપ્રદેશત્વાદ્ધર્માધર્મયોરવસ્થિતાસસંખ્યેયપ્રદેશત્વાજ્ઞીવસ્યાસનવસ્થિતાસસંખ્યેયપ્રદેશત્વાત્ પુદ્ગલસ્ય દ્રવ્યેણાસનેકપ્રદેશત્વશક્તિયુક્તૈકપ્રદેશત્વાત્પર્યાયેણ દ્વિબહુપ્રદેશત્વાદ્વાસ્તિ તિર્યક્પ્રચયઃ । ન પુનઃ કાલસ્ય, શક્ત્યા વ્યક્ત્યા ચૈકપ્રદેશત્વાત્ । ઋધ્વપ્રચયસ્તુ

❧ ઊર્ધ્વતાપ્રચય - તિર્યક્પ્રચય : દિગંબર ❧

(કશ્ચિદ્.) દિગંબર મતને અનુસરનાર કોઈક વિદ્વાન એવું કહે છે કે “ધર્માસ્તિકાય આદિ ૬ દ્રવ્યમાં કાળપર્યાયસ્વરૂપ ઊર્ધ્વતાપ્રચય છે. તથા કાળ સિવાયના પાંચ અસ્તિકાયમાં અવયવસંઘાતસ્વરૂપ તિર્યક્પ્રચય હોય છે.”

❧ :- ઊર્ધ્વતાપ્રચય દિગંબરમતમાં કાળપર્યાયસ્વરૂપ છે. તથા કાળમાં છ દ્રવ્યની સ્પર્શના હોવાથી છ દ્રવ્યમાં ઊર્ધ્વતાપ્રચય નામનો પર્યાય હોય છે. તથા તિર્યક્પ્રચય નામનો પર્યાય અવયવસમૂહ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ જે અવયવી દ્રવ્યના અનેક અવયવો એકબીજા સાથે જોડાયેલા હોય તે દ્રવ્યમાં તિર્યક્પ્રચય નામનો પર્યાય હોય. નિરવયવ દ્રવ્યમાં કોઈ પણ અવયવ ન હોવાને લીધે અવયવસમૂહ સ્વરૂપ તિર્યક્પ્રચય ન સંભવે. દિગંબરમતે લોકાકાશના પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશમાં છૂટા છૂટા કાલાણુ રહેલ છે. આ કાલાણુઓ સ્વતંત્ર છે. અર્થાત્ તે બધા કોઈ એક દ્રવ્યના અવયવસ્વરૂપ નથી. માટે કાળ દ્રવ્યમાં અવયવસંઘાત સ્વરૂપ તિર્યક્પ્રચય દિગંબર મત મુજબ સંભવી શકતો નથી. દિગંબરમત મુજબ કાળ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કેવું છે ? - આ બાબતની વિશેષ જાણકારી ૧૦મી શાખાના ૧૪મા શ્લોકમાં આવશે.

❧ કાલાણુમાં તિર્યક્પ્રચય અમાન્ય - દિગંબરમત ❧

(તદુક્તં.) કુંદકુંદસ્વામીએ રચેલ પ્રવચનસાર નામના ગ્રંથની તત્ત્વપ્રદીપિકા નામની વ્યાખ્યામાં અમૃતચન્દ્ર નામના દિગંબર આચાર્ય આ બાબતમાં એમ કહે છે કે “પ્રદેશોનો = અવયવોનો સમૂહ તિર્યક્પ્રચય કહેવાય છે. તથા સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિઓનો સમૂહ ઊર્ધ્વપ્રચય કહેવાય છે. છ દ્રવ્યમાં આકાશદ્રવ્ય અવસ્થિત (સ્થિર) અનંતપ્રદેશવાળું છે. તથા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય અવસ્થિત અસંખ્યપ્રદેશવાળા છે. જીવ દ્રવ્ય અનવસ્થિત (અસ્થિર) અસંખ્યપ્રદેશી છે. તથા પુદ્ગલ (ભવિષ્યમાં દ્વયણુકાદિ અનેકપ્રદેશી સ્વરૂપે પરિણમવાના હોવાથી) દ્રવ્યતઃ (= દ્રવ્યની અપેક્ષાએ) અનેકપ્રદેશત્વશક્તિથી યુક્ત (હોવા છતાં વર્તમાનકાળે તે પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ) એકપ્રદેશવાળા છે. તથા પર્યાયતઃ (= દ્વયણુકાદિ પ્રગટ પર્યાયની અપેક્ષાએ) તે પુદ્ગલ બે કે અનેકપ્રદેશવાળા છે. માટે પુદ્ગલમાં પરમાણુ-દ્વયણુકાદિની અપેક્ષાએ શક્તિ-વ્યક્તિથી તિર્યક્પ્રચય (અનેકપ્રદેશ) છે. પરંતુ કાળમાં તિર્યક્પ્રચય નથી. કારણ કે કાળદ્રવ્ય શક્તિની અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ એકપ્રદેશવાળું છે. ઊર્ધ્વપ્રચય તો સર્વ દ્રવ્યમાં અનિવાર્ય જ છે. કારણ કે

* પુસ્તકોમાં ‘ઊર્ધ્વતાસામાન્યપ્રચય’ પાઠ છે. કો.(૭+૧૦+૧૧)નો પાઠ અહીં લીધો છે.

તેહનઈ મતઈ “તિર્યક્પ્રચયનો આધાર ઘટાદિક તિર્યક્સામાન્ય થાયઈ. □પરમાણુરૂપ અપ્રચયપર્યાયનું આધાર ભિન્ન *થાઈ(સ્થાયી) દ્રવ્ય જોઈયઈ.” તે માટઈ પ દ્રવ્યનઈ ખંધ-દેશ-પ્રદેશભાવઈ એકાનેક^૬ વ્યવહાર

ત્રિકોટિસ્પર્શિત્વેન સાંશત્વાદ્ દ્રવ્યવૃત્તેઃ સર્વદ્રવ્યાણામનિવારિત એવ। અયં તુ વિશેષઃ સમયવિશિષ્ટવૃત્તિપ્રચયઃ શેષદ્રવ્યાણામૂર્ધ્વપ્રચયઃ, સમયપ્રચયઃ એવ કાલસ્યોર્ધ્વપ્રચયઃ। શેષદ્રવ્યાણાં વૃત્તેર્હિ સમયાદર્થાન્તરભૂતત્વાદસ્તિ સમયવિશિષ્ટત્વમ્। કાલવૃત્તેસ્તુ સ્વતઃ સમયભૂતત્વાત્તન્નાસ્તિ” (પ્ર.સા.ત.પ્ર.૧૪૧) ઇતિ।

તન્મતે તિર્યક્પ્રચયાધારસ્ય ઘટાદેઃ તિર્યક્સામાન્યવત્ત્વં સ્યાત્ કિન્તુ યથા અપ્રચયપર્યાયાધારતયા અતિરિક્તં કાલાણુદ્રવ્યં દિગમ્બરૈઃ કલ્પ્યતે તથા પુદ્ગલપરમાણુસ્વરૂપભૂતસ્ય અપ્રચયપર્યાયસ્ય આધારતયા ષડ્દ્રવ્યાતિરિક્તં સ્થાયિ દ્રવ્યં દિગમ્બરૈઃ કલ્પનીયં સ્યાત્, દ્રવ્યપચ્ચકસ્ય તિર્યક્પ્રચયાશ્રયત્વાત્, પુદ્ગલપરમાણોશ્ચ આશામ્બરમતે અપ્રચયપર્યાયાશ્રયકાલાણુભિન્નત્વાત્।

ન ચૈવં સપ્તમદ્રવ્યકલ્પના યુજ્યતે, અપસિદ્ધાન્તાઽઽપાતાત્। તસ્માત્ પચ્ચાસ્તિકાયેષુ સ્કન્ધ ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્ય આમ કાળની ત્રણ કોટિની દ્રવ્યવૃત્તિ (=દ્રવ્યવર્તના) સ્પર્શના કરે છે. માટે દ્રવ્યવૃત્તિ અંશયુક્ત છે. પરંતુ તફાવત એટલો છે કે સમયવિશિષ્ટવૃત્તિઓનો પ્રચય કાળ દ્રવ્યને છોડીને બાકીના બધા દ્રવ્યમાં ઊર્ધ્વપ્રચય સ્વરૂપ છે. તથા સમયોનો પ્રચય એ જ કાળદ્રવ્યનો ઊર્ધ્વપ્રચય છે. કેમ કે કાળ સિવાયના પાંચ દ્રવ્યની વૃત્તિ સમયથી ભિન્ન છે. માટે દ્રવ્યપંચકવૃત્તિ સમયવિશિષ્ટ છે. જ્યારે કાળવૃત્તિ તો સ્વતઃ સમયસ્વરૂપ છે. માટે કાળવૃત્તિ સમયવિશિષ્ટ નથી.”

❀ દિગંબરમત સમીક્ષા ❀

(તન્મતે.) ઉપર જણાવેલ દિગંબરમત વ્યાજબી જણાતો નથી. કારણ કે તેમના મત મુજબ વિચારીએ તો તિર્યક્પ્રચયનો આધાર ઘટાદિક દ્રવ્ય તિર્યક્સામાન્યનો આશ્રય બની શકશે. પરંતુ અપ્રચયપર્યાયના આધાર તરીકે જેમ દિગંબરો પાંચ દ્રવ્યથી અતિરિક્ત કાલાણુ દ્રવ્યની કલ્પના કરે છે, તેમ પરમાણુ-સ્વરૂપભૂત અપ્રચય પર્યાયના આધાર તરીકે છ દ્રવ્યથી ભિન્ન = સ્વતંત્ર, સ્થાયી દ્રવ્યને દિગંબર વિદ્વાનોએ સ્વીકારવું પડશે. કારણ કે ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યો તો તિર્યક્પ્રચયપર્યાયનો આધાર છે. તથા દિગંબરમતે અપ્રચયપર્યાયના આશ્રયભૂત કાલાણુદ્રવ્ય કરતાં પુદ્ગલપરમાણુ દ્રવ્ય તો ભિન્ન છે. તેથી કાલાણુભિન્ન અપ્રચયપર્યાયાશ્રયભૂત પુદ્ગલને પંચાસ્તિકાયથી પણ ભિન્ન માનવાની આવશ્યકતા ઊભી થશે. તેથી અપ્રચયપર્યાયાધાર પુદ્ગલને સાતમું દ્રવ્ય માનવાની સમસ્યા આવશે.

❀ દિગંબરોને સાત દ્રવ્યની આપતિ ❀

(ન ચૈ.) પરંતુ આ રીતે સાતમા દ્રવ્યની કલ્પના કરવી વ્યાજબી નથી. કારણ કે તેવું સ્વતંત્ર સાતમું દ્રવ્ય માનવામાં દિગંબરોને અપસિદ્ધાન્ત દોષ લાગુ પડશે. દિગંબર સંપ્રદાયમાં ધર્માસ્તિકાય આદિ છ જ દ્રવ્ય માનવામાં આવેલા છે, નહિ કે સાત દ્રવ્ય. માટે ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ અસ્તિકાયમાં સ્કન્ધરૂપે જ એકત્વ અને દેશ-પ્રદેશસ્વરૂપે અનેકત્વનો વ્યવહાર સંગત કરવો જોઈએ. પરંતુ તિર્યક્પ્રચય

□ પુસ્તકોમાં અહીં ‘તથા’ પાઠ છે. કો.(૧૪)માં નથી. * પુસ્તકોમાં ‘થાઈ’ નથી. કો.(૧૧)માં છે. ૬ ધ.માં ‘અનેકાનેક’ અશુદ્ધ પાઠ.

ઉપપાદવો પણિ તિર્યક્પ્રચય નામાંતર ન કહેવું*. *તિર્યક્સામાન્ય કહીયઈ, જેમ ઘટઈ ઘટપણ* ♦ તે જાણવું. ♦ ॥૨/૫॥

-દેશ-પ્રદેશભાવેનૈવ એકાડનેકત્વવ્યવહાર ઉપપાદનીયઃ પરન્તુ 'તિર્યક્પ્રચય' इति નામાન્તરં ન વાચ્યમ્ 'તિર્યક્સામાન્યમિ'ત્યેવ કથનીયમ્, ઘટે ઘટત્વવદિતિ જ્ઞેયમ્।

યદ્યપિ પ્રવચનસારસ્ય તાત્પર્યવૃત્તૌ જયસેનાચાર્યેણ "તિર્યક્પ્રચય-इति તિર્યક્સામાન્યમિતિ વિસ્તારસામાન્ય-મિતિ અક્રમાનેકાન્ત इति ચ ભળ્યતે!.... ઊર્ધ્વપ્રચય इति ઊર્ધ્વસામાન્યમિત્યાયતસામાન્યમિતિ ક્રમાનેકાન્ત इति ચ ભળ્યતે" (પ્ર.સા.તા.વૃ.૨/૫૦) इत्यુક્ત્યા તિર્યક્પ્રચય-તિર્યક્સામાન્યપદયોઃ એકાર્થતા દર્શિતા **તથાપિ** પરમાર્થતો ન તયોઃ પર્યાયવાચિતા સમ્ભવતિ, પરમાણુપુદ્ગલેષુ શ્વેતામ્બરસમ્મતપરમાણુત્વલક્ષણ-તિર્યક્સામાન્યાન્વિતેષુ પ્રદેશપ્રચયલક્ષણસ્ય તિર્યક્પ્રચયસ્ય અસમ્ભવાત્, ડિગમ્બરૈઃ અનભ્યુપગમાચ્ચ।

એવું અલગ નામ કહેવું વ્યાજબી નથી. માટે 'તિર્યક્સામાન્ય' શબ્દ પ્રયોગ કરવા યોગ્ય છે. જેમ કે ઘટમાં ઘટત્વ એ તિર્યક્સામાન્ય છે. આમ વિદ્વાનોએ સમજવું.

■:- શ્વેતાંબર જૈન આગમમાં ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ અસ્તિકાયમાં સ્કન્ધપરિણામ, દેશપરિણામ અને પ્રદેશપરિણામ માનવામાં આવેલ છે. દા.ત. અખંડ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય = સ્કન્ધ, તેનો એક ખંડ = દેશ અને તેનો નિરવયવ અંશ = પ્રદેશ. પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં નિરવયવ અંશ સ્કન્ધથી કે દેશથી છૂટો પડે તો તેને પરમાણુ કહેવામાં આવે છે. આ વાત નવતત્ત્વના અભ્યાસી માટે સુપરિચિત છે. શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાય સિદ્ધાંત મુજબ, ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સ્કન્ધરૂપે એક છે તથા દેશ-પ્રદેશરૂપે અનેક છે. આવું શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોનું મંતવ્ય તિર્યક્પ્રચયના સ્વીકાર તરફ નહિ પણ તિર્યક્સામાન્યના સ્વીકાર તરફ આપણું ધ્યાન દોરે છે. બાકીની વિગત સ્પષ્ટ છે.

✽ તિર્યક્ સામાન્ય = તિર્યક્ પ્રચય ✽

(યદ્યપિ.) જો કે જયસેન નામના દિગંબર આચાર્ય ભગવંતે પ્રવચનસારની તાત્પર્યવૃત્તિ નામની વ્યાખ્યામાં જણાવેલ છે કે "તિર્યક્પ્રચયને તિર્યક્સામાન્ય, વિસ્તારસામાન્ય અને અક્રમ-અનેકાંત પણ કહેવાય છે. તથા ઊર્ધ્વપ્રચયને ઊર્ધ્વસામાન્ય, આયતસામાન્ય અને ક્રમઅનેકાંત પણ કહી શકાય છે" મતલબ કે તિર્યક્પ્રચય અને તિર્યક્સામાન્ય એકાર્થ છે. તેથી તિર્યક્પ્રચય માનવું નહિ અને તિર્યક્સામાન્ય માનવું તે અરથાને જણાય છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુતમાં ગ્રંથકારશ્રીનું તાત્પર્ય એ છે કે તિર્યક્પ્રચય અને તિર્યક્સામાન્ય આ બન્ને શબ્દોને પર્યાયવાચી તરીકે પરમાર્થથી સ્વીકારી શકાય એમ નથી. કારણ કે પરમાણુમાં પરમાણુત્વસ્વરૂપ તિર્યક્સામાન્ય શ્વેતાંબરને માન્ય છે. પરંતુ દિગંબરોને સ્વતંત્ર પુદ્ગલ પરમાણુમાં કે કાલાણુમાં તિર્યક્સામાન્ય માન્ય નથી. માટે દિગંબરમાન્ય અવયવસંઘાતસ્વરૂપ તિર્યક્પ્રચય અને શ્વેતાંબરમાન્ય એકાકારપ્રતીતિજનક તિર્યક્સામાન્ય આ બન્ને જુદા સિદ્ધ થાય છે. માટે 'તિર્યક્સામાન્ય'

♦ કો.(૧૧)માં 'તિર્યક્ એહના અર્થનો ભેલો સંબંધ છે' પાઠ. *...* ચિદ્વ્યયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. લા.(૨)માં છે. ♦...♦ ચિદ્વ્યયમધ્યવર્તી પાઠ ફક્ત કો.(૧૨)માં છે. ▶...▶ ચિદ્વ્યયમધ્યવર્તી પાઠ કો.(૩)માં નથી.

તસ્માત્ તિર્યક્સામાન્યપદપ્રયોગ એવ અર્હતીતિ ધ્યેયમ્ ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - જૈનદર્શને સર્વે આત્માનઃ સ્વતન્ત્રાણિ દ્રવ્યાણિ । સ્કન્ધપરિણામા-
પત્રેષુ લોકાકાશપ્રમિતાઽસદ્ગ્યાતાત્મપ્રદેશેષુ પ્રતિસ્કન્ધમ્ આત્માનઃ સ્વતન્ત્રતયા વ્યવહિયન્તે । સર્વેષામ્
આત્મનાં પ્રદેશા અપિ પૃથગેવ સન્તિ । મોક્ષમાર્ગસાધકેષુ અપિ જાયમાના ભેદબુદ્ધિઃ પરત્વ-પરકીયત્વ-
પરિણત્યાધાનતઃ જીવાન્ મમતા-વિષમતાકર્દમે નિમજ્જયતિ ।

एतदोषपरिहाराय तिर्यक्सामान्यस्वरूपा द्रव्यशक्तिः सज्जीवनीतुल्या । अनुकूल-प्रतिकूलव्यवहार-
कारिषु अपि जीवेषु आत्मत्वन्तु एकमेव । ‘सर्वे आत्मानः आत्मत्वेन रूपेण तुल्या एव’ इति
एकाकारप्रतीत्याधानद्वारा तिर्यक्सामान्यलक्षणा द्रव्यशक्तिः जीवं रागादिद्वन्द्वाद् उद्धरति,
मैत्रीभावनोद्यानशैत्यम् अनुभावयति, सर्वेषु आत्मसु परमात्मतुल्यताप्रतीतिं सम्पादयति, असद्व्यवस्थाशिखरञ्च
समारोहयति । ततः “आत्मवान् वेदवान् विष्णुः ब्रह्मवान् ब्रह्मसम्भवः । सूक्ष्मः परात्परो जेता जयी
सर्वमलोज्झितः ।।” (सि.स.ना.१/१४) इति सिद्धसहस्रनामकोशप्रदर्शितं सिद्धस्वरूपमाविर्भवति ।।२/५।।

શબ્દપ્રયોગ જ વ્યાજબી છે, નહિ કે ‘તિર્યક્પ્રયય’ શબ્દનો પ્રયોગ - આવું ફલિત થાય છે.

卐 ભેદભાવ નિવારીએ 卐

ભેદભાવ નિવારીએ :- દરેક આત્માઓ જૈનદર્શન મુજબ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્ય
આત્મપ્રદેશો સ્કંધપરિણામને પામેલા હોતે છતે દરેક સ્કંધમાં જીવ તરીકેનો વ્યવહાર થાય છે. તેમ છતાં
તે તમામ આત્મપ્રદેશો અને જીવો એકબીજાથી જુદા છે, સ્વતંત્ર છે. એક જીવના આત્મપ્રદેશ અને
બીજા જીવના આત્મપ્રદેશ પણ જુદા છે. મોક્ષમાર્ગે વિકાસ સાધવામાં તત્પર થયેલા એવા પણ જીવોમાં
થતી ભેદબુદ્ધિ ‘આ ભિન્ન છે, પારકું છે.’ આવા ભેદભાવનો પરિણામ ઊભા કરવા દ્વારા મમતાના
અને વિષમતાના વમળમાં જીવોને ગરકાવ કરી દે છે.

❖ તિર્યક્સામાન્યનો આધ્યાત્મિક ઉપયોગ ❖

(एत.) अनादि काणना आ विषम रोगमांधी भयवा माटे तिर्यक्सामान्यस्वरूप द्रव्यशक्ति संजवनी
औषधि समान છે. કોઈ જીવ અનુકૂળ વ્યવહાર કરે, કોઈ પ્રતિકૂળ વ્યવહાર કરે, કોઈ માન આપે,
કોઈ અપમાન કરે તેમ છતાં તે તમામ જીવોમાં આત્મત્વ તો એક જ છે. અર્થાત્ ‘તમામ જીવો આત્મતત્ત્વરૂપે
સમાન જ છે’ - આવી એકાકર પ્રતીતિને કરાવવા દ્વારા તિર્યક્સામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યશક્તિ જીવને રાગ-
દ્વેષના તોફાનમાંથી આબાદ રીતે ઉગારી લે છે અને મૈત્રી ભાવનાના ઉપવનની શીતળતાનો અનુભવ
કરાવી દરેક જીવોમાં પરમાત્મતુલ્યતાની પ્રતીતિ કરાવી અસંગદશાના આધ્યાત્મિક શિખર સુધી પહોંચવામાં
મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ત્યાર બાદ ‘આત્મવાન્, વેદવાન્ (= આગમવાન્), વિષ્ણુ (= જ્ઞાન દ્વારા
સર્વવ્યાપક), બ્રહ્મયુક્ત, બ્રહ્મજન્મા, સૂક્ષ્મ, સર્વશ્રેષ્ઠ, વિજેતા, જયી (= કર્મવિજયી), સર્વકર્મમલશૂન્ય’
આ પ્રમાણે સિદ્ધસહસ્રનામકોશમાં વર્ણવેલ સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટે છે. (૨/૫)

હિવઈ ઊર્ધ્વતાસામાન્યશક્તિના ૨ ભેદ દેખાડેઈ છઈ -

શક્તિમાત્ર તે દ્રવ્ય સર્વની*, ગુણ-પર્યાયની લીજઈ રે;

કાર્યરૂપ નિકટ દેખીનઈ, સમુચિત શક્તિ કહીજઈ રે ॥૨/૬॥ (૧૫) જિન.

*દ્રવ્ય સર્વની આપ આપણા ગુણ-પર્યાયની શક્તિમાત્ર લીજઈ, તે ઓઘશક્તિ કહિયઈ. અનઈ જે (કાર્યરૂપ=) કાર્યનું રૂપ નિકટ કહેતાં ઠુંકું થાતું દેખીયઈ, તે કાર્યની અપેક્ષાઈ તેહને† સમુચિત શક્તિ

અધુનોર્ધ્વતાસામાન્યસ્ય પ્રકારદ્વિતયમુપદર્શયતિ - 'ગુણે'તિ ।

ગુણ-પર્યાયયોરોઘશક્તિર્દ્રવ્યેઽખિલે ધ્રુવમ્ ।

કાર્યાઽસત્તૌ હિ શક્તિસ્તુ સમુચિતાઽભિધીયતે ॥૨/૬॥

પ્રકૃતે દષ્ટાન્વયસ્ત્વેવમ્ - અખિલે દ્રવ્યે ગુણ-પર્યાયયોરોઘશક્તિઃ ધ્રુવમ્ (અસ્તિ) । સમુચિતા શક્તિસ્તુ કાર્યાઽસત્તૌ હિ અભિધીયતે ॥૨/૬॥

અખિલે = સર્વસ્મિન્ દ્રવ્યે ગુણ-પર્યાયયોઃ = સ્વ-સ્વગુણ-પર્યાયયોઃ અતીતાનાગતવર્તમાનકાલ-વ્યાપિનોઃ ધ્રુવમ્ = અવશ્યં શક્તિમાત્રં ભવતિ । સા હિ ઓઘશક્તિઃ ઉચ્યતે । ઓઘશક્તિ-સામાન્યશક્તિ-સ્વરૂપયોગ્યતા-સામાન્યયોગ્યતાદિપદાનિ પર્યાયનામાનિ જ્ઞેયાનિ ।

કાર્યાઽસત્તૌ = પ્રાતિસ્વિકગુણાદિલક્ષણકાર્યનૈકટ્યે તુ નિયતકાર્યસ્ય આસન્નોત્પત્તિદર્શનાત્ તત્તત્કાર્યાપેક્ષયા હિ = એવ તત્તદ્દ્રવ્યે સમુચિતા શક્તિઃ અભિધીયતે । સમુચિતા નામ તત્તત્સ્વરૂપેણ

અર્થઃ :- હવે ગ્રંથકારશ્રી ઊર્ધ્વતાસામાન્યના બે પ્રકારને જણાવે છે :-

❧ ઓઘશક્તિ અને સમુચિતશક્તિ ❧

પ્રથમ પ્રકાર :- તમામ દ્રવ્યમાં ગુણની અને પર્યાયની (૧) ઓઘશક્તિ રહેલી છે. (૨) સમુચિત-શક્તિ તો કાર્યનું સ્વરૂપ નજીકમાં આવે ત્યારે કહેવાય છે. (૨/૬)

બીજો પ્રકાર :- સર્વ દ્રવ્યમાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાળમાં વ્યાપીને રહેનારા પોતાના અનેક ગુણ-પર્યાયોને પ્રગટ કરવાની શક્તિ અવશ્ય હોય છે. પોતાના ચોક્કસ પ્રકારના ગુણ-પર્યાયને પ્રગટ કરાવનાર દ્રવ્યનિષ્ઠ આ શક્તિ ઓઘશક્તિ કહેવાય છે. ઓઘશક્તિ કહો કે સામાન્યશક્તિ કહો કે સ્વરૂપયોગ્યતા કહો કે સામાન્યયોગ્યતા કહો - અર્થમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. કેમ કે આ બધા શબ્દો પર્યાયવાચી છે.

(કાર્યા) ચોક્કસ પ્રકારના ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ કાર્યને પ્રગટ થવાનો અવસર નજીક આવે ત્યારે નિયત કાર્યની નિષ્પત્તિ નજીકના સમયમાં દેખાવાના લીધે, તે તે ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ કાર્યની અપેક્ષાએ જ તે તે દ્રવ્યમાં સમુચિતશક્તિ કહેવાય છે. સમુચિતશક્તિ એટલે તમામ લોકોને તે તે સ્વરૂપે વ્યવહાર કરવા

♦ કો.(૪)માં 'સર્વથી' પાઠ. * સિ.+કો.(૮)+પ(૨)+આ.(૧)માં ટિપ્પણ આ મુજબ છે 'દ્રવ્ય એક તે અતીતાનાગત વર્તમાન સર્વ ગુણ-પર્યાયની સામાન્યશક્તિ કહીએ અને જે કાર્યરૂપ નિકટ કહેતાં ઠુંકું થાતું દેખીઈ તેહની અપેક્ષાઈ સમુચિત શક્તિ કહીઈ.' † પુસ્તકોમાં 'વહિલું ઉપજતું' પાઠ છે. સિ.+કો.(૮)+પ(૨)+આ.(૧)નો પાઠ લીધો છે.

† પુસ્તકોમાં 'તેહની' પાઠ. કો.(૧૦)નો પાઠ લીધો છે. કો.(૧૧+૧૨)માં 'તેહનઈ' પાઠ.

કહિયઈ. સમુચિત કહેતાં વ્યવહારયોગ્ય. ॥૨/૬॥

સાર્વજનીનવ્યવહારયોગ્યા વ્યાપારયોગ્યા ચ । સમુચિતશક્તિ-સહકારિશક્તિ-વ્યવહાર્યશક્તિ-સમુચિતયોગ્યતા-સહકારિયોગ્યતા-વિશેષયોગ્યતા-વિશિષ્ટયોગ્યતા-ફલાભિમુખયોગ્યતાદીનિ પદાનિ અનર્થાન્તરાણિ જ્ઞેયાનિ ।
યથા ચૈતત્ તથા દર્શિતમસ્માભિઃ નયલતાભિધાનાયાં દ્વાત્રિશિકાપ્રકરણવૃત્તૌ (દ્વા.દ્વા.૧૦/૧૭૫.૭૦૫-૭૦૭) ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - પ્રત્યેકં ભવ્યાત્મસુ મોક્ષજનિકા યોગ્યતાડપરાડભિધાના શક્તિઃ વર્તતે । ચિરકાલતઃ મોક્ષગામિષુ મોક્ષજનિકા ઓઘશક્તિઃ ક્ષિપ્રં મોક્ષગામિષુ ચ મોક્ષજનિકા સમુચિત-શક્તિઃ વર્તતે । મોક્ષજનિકાયા ઓઘશક્તેઃ સમુચિતશક્તિરુપેણ પરિણમનમેવ મોક્ષોદ્યમઃ । ભગવદ્ભક્તિ-ગુરુસમર્પણ-શાસ્ત્રસંનિષ્ઠતા-સાધુસેવાદિના વ્યવહારનયસમ્મતાપવર્ગસાધનેન ભાવૈકાકિતાડડ્યમૌન-ધ્યાન-કાયોત્સર્ગ-ભેદવિજ્ઞાનપરિણતિ-સમુચિતાસઙ્ગસાક્ષિભાવસંવેદનાદિલક્ષણેન ચ નૈશ્ચયિકોપાસનામાર્ગેણ સ્વગતાપવર્ગજનકૌઘશક્તેઃ સમુચિતશક્તિરુપેણ પરિણામનમેવ નઃ પ્રધાનં કર્તવ્યમ્ । તતશ્ચ “સર્વથા નિરુપદ્રવો મોક્ષઃ” (શા.સુ.૮/ગેય-૨ વૃ.) શાન્તસુધારસવૃત્તિર્દર્શિતઃ સુલભઃ સ્યાત્ ॥૨/૬॥

યોગ્ય અને તે તે સ્વરૂપે કાર્યની નિષ્પત્તિમાં જોડવા યોગ્ય એવી શક્તિ. (૧) સમુચિતશક્તિ, (૨) સહકારિશક્તિ, (૩) વ્યવહારયોગ્ય શક્તિ, (૪) સમુચિતયોગ્યતા, (૫) સહકારિયોગ્યતા, (૬) વિશેષયોગ્યતા, (૭) વિશિષ્ટયોગ્યતા, (૮) ફલાભિમુખયોગ્યતા વગેરે શબ્દો એકાર્થક જાણવા. આ બધા પદો જે રીતે પર્યાયવાચક છે, તે બાબતને મહોપાધ્યાય યશોવિજયગણિવિરચિત દ્વાત્રિશિકા (બત્રીસ-બત્રીસી) ગ્રંથની નયલતા વ્યાખ્યામાં અમે વિસ્તારથી બતાવેલ છે. જિજ્ઞાસુવર્ગ ત્યાં દષ્ટિપાત કરી શકે છે.

■ :- જંગલમાં રહેલ દંડ-માટી વગેરેમાં ઘડો બનાવવાની સ્વરૂપયોગ્યતા = ઓઘશક્તિ રહેલી છે. તથા કુંભારના હાથમાં રહેલ દંડ અને ચાકડા ઉપર ચઢેલી માટીમાં ઘડો બનાવવાની સમુચિતશક્તિ રહેલી છે. ટૂંકમાં લાંબા સમય પછી કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા કારણમાં કાર્યજનક ઓઘશક્તિ રહે છે તથા ટૂંક સમયમાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા કારણમાં કાર્યજનક સમુચિતશક્તિ રહે છે.

❀ તાત્વિક સાધનામાર્ગની સમજણ ❀

■ :- દરેક ભવ્ય આત્માઓમાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા રહેલી હોય છે. કોઈક મોક્ષે વહેલા જાય છે. કોઈક મોક્ષે મોડા જાય છે. દીર્ઘ સમય પછી મોક્ષે જનારા ભવ્યાત્મામાં મોક્ષજનક ઓઘશક્તિ રહેલી હોય છે. તથા ટૂંક સમયમાં મોક્ષે જનાર ભવ્યાત્મામાં મોક્ષજનક સમુચિતશક્તિ રહેલી છે. મોક્ષજનક ઓઘશક્તિને સમુચિતશક્તિમાં રૂપાંતરિત કરવી તેનું નામ સાધના છે. પ્રભુભક્તિ, ગુરુસમર્પણ, શાસ્ત્રનિષ્ઠા, સાધુસેવા વગેરે વ્યવહારનયસંમત સાધનાના માધ્યમ દ્વારા એકાંતવાસ = તાત્વિક એકાકીપણું, આર્ય મૌન, ધ્યાન, કાયોત્સર્ગ, ભેદવિજ્ઞાનપરિણતિ અને સમુચિત અસંગ સાક્ષીભાવની સંવેદના સ્વરૂપ નિશ્ચયનયમાન્ય ઉપાસના માર્ગમાં ઠરીને આપણામાં રહેલ મોક્ષજનક ઓઘશક્તિને તથાવિધ સમુચિતશક્તિરૂપે વહેલી તકે પરિણમાવી દેવી તે આપણું અંગત અને આવશ્યક કર્તવ્ય છે. તેનાથી ગંભીરવિજયજીએ શાંતસુધારસવૃત્તિમાં વર્ણવેલ સર્વથા ઉપદ્રવશૂન્ય મોક્ષ સુલભ બને. (૨/૬)

ઈહાં વલી દષ્ટાન્ત કહઈ છઈ :-

ઘૃતની શક્તિ યથા તૃણભાવઈ જાણી પણિ* ન *કહાઈ રે;

*દુગ્ધાદિક ભાવઈ તે જનનઈ ભાખી *ચિત્તિં સુહાઈ રે ॥૨/૭॥ (૧૬) જિન.

(યથા=) જિમ ઘૃતની ' = ઘૃત કરવાની' શક્તિ તૃણભાવઈ = 'તૃણપર્યાયઈ' પુદ્ગલમાંહિ છઈ. નહીં તો તૃણઆહારથી ધેનુ દૂધ દિઈ છઈ, તે દૂધમાંહિ ઘૃતશક્તિ કિહાંથી આવીઈ? ઈમ અનુમાન પ્રમાણઈ

इह दृष्टान्तं कथयति - 'घृते'ति।

ઘૃતશક્તિર્યથા શસ્યે જ્ઞાયતેઽપિ ન કથ્યતે।

दुग्धादौ कथिता सा तु लोकचित्ते विराजते॥२/७॥

પ્રકૃતે દળ્ઢાન્વયસ્ત્વેવમ્ - યથા શસ્યે ઘૃતશક્તિઃ જ્ઞાયતે અપિ તુ ન કથ્યતે, દુગ્ધાદૌ કથિતા તુ સા લોકચિત્તે વિરાજતે ॥૨/૭॥

યથા = યેન પ્રકારેણ શસ્યે = તૃણાદિપર્યાયાઽઽક્રાન્તે પુદ્ગલે ઘૃતપરિણામસ્વરૂપયોગ્યત્વેન ઘૃતશક્તિઃ = ઘૃતનિષ્પાદનસામર્થ્યં વિદ્યતે, અન્યથા તૃણાદ્યાહારભોજિધેનુપ્રદત્તદુગ્ધે ઘૃતશક્તિઃ કુતઃ સ્યાત્ ? અત્ર ચ પ્રયોગ એવમ્ - તૃણં ઘૃતશક્તિમત્, તૃણપ્રયુક્તદુગ્ધાદૌ ઘૃતશક્ત્યન્યધાનુપપત્તેઃ।

■ :- ઓધશક્તિને અને સમુચિતશક્તિને વિશે ગ્રંથકારશ્રી ઉદાહરણને જણાવે છે :-

■ ઓધશક્તિના અને સમુચિતશક્તિના ઉદાહરણ ■

■ :- ઘાસમાં ધી બનવાની શક્તિ જણાય છે પણ કહેવાતી નથી. પરંતુ 'દૂધ વગેરેમાં ધી બનવાની શક્તિ છે' - તેવું કહેવામાં આવે તો તેવી ઘૃતશક્તિ લોકોના મનમાં જયે છે. (૨/૭)

■ :- ઘાસ વગેરેને ગાય-ભેંસ વગેરે ખાય તો તેમાંથી કાલાન્તરે દૂધ, દહીં, છાસ, માખણ અને ધી નિષ્પન્ન થાય છે. માટે ઘાસ વગેરે પર્યાયથી યુક્ત એવા પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં ધીસ્વરૂપે પરિણમવાની સ્વરૂપયોગ્યતા રહેલી છે. માટે ઘાસ-પાંદડા વગેરેમાં ઘૃતશક્તિ = ઘૃતજનનસામર્થ્ય રહેલું છે - એવું સિદ્ધ થાય છે. ઘાસ વગેરેમાં ધીને ઉત્પન્ન કરવાનું જે સામર્થ્ય છે તે જૈનદર્શનની પરિભાષા મુજબ ઘૃતજનક ઓધશક્તિ કહેવાય. જો ઘાસમાં ધીને ઉત્પન્ન કરવાની ઓધશક્તિ માનવામાં ન આવે તો ઘાસ વગેરેને ખાનાર ગાય-ભેંસ વગેરે પ્રાણીઓએ આપેલ દૂધમાં ધીને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી આવે ? દૂધ-છાસ વગેરેમાં ધીને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય તો સહુ સુજાજનોને માન્ય છે. માટે ઘાસ વગેરેમાં ધીને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ માનવી જ જોઈએ. પ્રસ્તુતમાં અનુમાનપ્રયોગ આ રીતે કરી શકાય. 'ઘાસ ધીજનક શક્તિયુક્ત છે. જો તેમ ન માનીએ તો ઘાસ ખાવા દ્વારા તૈયાર થયેલ દૂધ વગેરેમાં ધીને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ અસંગત બની જાય.'

◆ પુસ્તકોમાં 'પણ' પાઠ છે. પા. + P(૨+૩+૪)માં 'પણિ' પાઠ છે. બન્નેનો અર્થ 'પણ' થાય છે. કો.(૩)માં 'પણ' પાઠ છે. * કો.(૧૦)માં 'કહવાઈ' પાઠ. ◆ શાં. + ધ.માં 'દુગ્ધા...' પાઠ. અહીં કો.(૨)નો પાઠ લીધેલ છે.

● પુસ્તકોમાં 'ચિત્ત' પાઠ. કો.(૬+૭+૮+૧૧)નો પાઠ લીધો છે. ▶...◀ ચિદ્વયવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો.(૮) + આ.(૧) માં છે.

તૃણમાંહિ જાણી, પણિ ♦ ધૃતશક્તિઃ †વ્યવહારયોગ્ય* ભાવર્થ† (કહાઈ=) કહવાઈ નહીં. તેહ માટઈ તે ઓઘશક્તિ કહિયઈ. અનઈ *તત્કાર્યે સમુચિતશક્તિ કહિઈ. શક્તેરેવ તત્કાર્યશક્તત્વવ્યવહારહેતુત્વાત્। અત એવ “શક્તયઃ સર્વભાવાનાં કાર્યાડર્થાપત્તિગોચરાઃ” (સમ્મતિવૃત્તિ ૧/૧ પૃ.૫૪, ઉપદેશપદવૃત્તિ-૩૪૩) ઇતિ પ્રવાદઃ।*

યદ્વા તૃણં ધૃતજનનશક્તિમદ્, ધૃતશક્તિમદ્દુગ્ધાદિપ્રયોજકત્વાત્। યન્નૈવં તન્નૈવમ્, અમ્બરવત્। ઇત્યજ્વાનુમાનપ્રમાણેન તૃણે ધૃતશક્તિઃ જ્ઞાયતે, અપિ તુ ન કથ્યતે = નૈવ વ્યવહિયતે। ન હિ તૃણાદૌ વ્યવહારયોગ્યભાવરૂપેણ ધૃતશક્તિરુચ્યમાના શિષ્ટસમુદાયે શોભતે। અતઃ તૃણાદૌ ધૃતસ્યૌઘશક્તિઃ એવ મન્તવ્યા, ન તુ સમુચિતશક્તિઃ।

તથા તત્કાર્યે દુગ્ધાદૌ સમુચિતશક્તિઃ કથ્યતે, સમુચિતશક્તેરેવ તત્કાર્યશક્તત્વવ્યવહારહેતુત્વાત્। અત એવ “શક્તયઃ સર્વભાવાનાં કાર્યાડર્થાપત્તિગોચરાઃ” (સ.ત.૧/૧/પૃ.૫૪, ઉ.પ.૩૪૩ વૃ.પૃ.૪૧૪) ઇત્યેવં સમ્મતિતર્કવૃત્તૌ ઉપદેશપદવૃત્તૌ ચ, “શક્તયઃ સર્વભાવાનાં કાર્યાડર્થાપત્તિસાધનાઃ” (પ્ર.લ.૩૪૬, ત.સ.૧૫૮૮) ઇતિ ચ પ્રમાલક્ષણતત્ત્વસંગ્રહયોઃ પ્રવાદઃ પ્રસિદ્ધઃ।

✧ તૃણાદિમાં ધૃતાદિશક્તિ અવ્યવહાર્ય ✧

(યદ્વા.) અથવા તો એમ પણ કહી શકાય કે ધૃતજનનશક્તિવિશિષ્ટ એવા દૂધ વગેરેનું પ્રયોજક હોવાથી ઘાસમાં ધૃતજનક શક્તિ રહેલી છે. જેમાં ધૃતજનકશક્તિવિશિષ્ટ દૂધ વગેરેની પ્રયોજકતા ન હોય તેમાં ધૃતજનન સામર્થ્ય પણ ન હોય, જેમ કે આકાશ. આ રીતે અનુમાન પ્રમાણથી ઘાસમાં ધીની ઓઘશક્તિ જાણી શકાય છે પણ ‘ઘાસમાંથી ધી ઉત્પન્ન થાય છે’ - આવો વ્યવહાર કરી શકાતો નથી. ખરેખર ‘ઘાસ વગેરેમાં ધૃતજનક શક્તિ છે’ - આવું કહેવામાં આવે તો શિષ્ટ પુરુષોના સમાજમાં આ વાત શોભતી નથી. કારણ કે ઘાસની અવસ્થામાં ધૃતશક્તિ વ્યવહાર કરવા યોગ્ય પરિણામરૂપે રહેતી નથી. તેથી ‘ઘાસ વગેરેમાં ધી બનવાની ઓઘશક્તિ માનવી, નહિ કે ધી બનવાની સમુચિતશક્તિ’ - એવું સિદ્ધ થાય છે.

✧ કાર્યનિમિત્તક અર્થાપત્તિથી શક્તિની સિદ્ધિ ✧

(તથા.) તથા ઘાસ ખાવાથી તૈયાર થયેલ દૂધમાં ધી બનવાની સમુચિતશક્તિનો વ્યવહાર થાય છે. કારણ કે સમુચિતશક્તિ જ તે તે કારણોમાં તે તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યના વ્યવહારનો હેતુ છે. અર્થાત્ ‘દૂધમાં ધીને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે’ - આ પ્રકારે જે લોકવ્યવહાર થાય છે તેમાં દૂધગત ધૃતજનક સમુચિતશક્તિ જ નિમિત્ત બને છે. માટે જ દાર્શનિક જગતમાં એવો પ્રવાદ છે કે ‘દરેક ભાવોમાં (પદાર્થોમાં) રહેલી શક્તિઓ કાર્યનિમિત્તક અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે’ - આ પ્રવાદ સમ્મતિ-તર્કવ્યાખ્યામાં, મુનિચંદ્રસૂરિકૃત ઉપદેશપદવૃત્તિમાં (ગા.૩૪૩) તથા થોડાક શાબ્દિક ફેરફાર સાથે જિનેશ્વરસૂરિરચિત પ્રમાલક્ષણમાં અને શાંતરક્ષિતરચિત તત્ત્વસંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ છે.

♦ પુસ્તકોમાં ‘પિણ’ પાઠ છે. પા.માં ‘પણિ’ પાઠ છે. બન્નેનો અર્થ ‘પણ’ થાય છે. કો.(૩)માં ‘પણ’ પાઠ છે. †...† ચિદ્વ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૮)+આ.(૧) માં છે. * કો.(૮)માં ‘પિણ વ્યવહાર યોગ્યતા વિના કહી ન જઈ’ પાઠ. *...* ચિદ્વ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.માં છે.

તૃણનંદી દુગ્ધાદિક ભાવર્થ = દુગ્ધ-દધિ પ્રમુખ પરિણામર્થ ધૃતશક્તિ કહીયઈ. તે ભાષી થકી જનનઈ = લોકનઈ ચિત્તિ સુહાર્થ = ગર્ભ ઉક્તવ્યવહારહેતુસમ્પત્તેઃ*. તે માટઈ તે સમુચિતશક્તિ કહિયઈ. અનંતર કારણમાંહઈ સમુચિતશક્તિ, પરંપર કારણમાંહઈ ઓઘશક્તિ એ વિવેક.

યથોક્ત મીમાંસાશ્લોકવાર્તિકે કુમારિલભટ્ટેન અપિ “શક્તયોઽપિ ચ ભાવાનાં કાર્યાઽર્થાપત્તિકલ્પિતાઃ। પ્રસિદ્ધાઃ પારમાર્થિક્યઃ પ્રતિકાર્યં વ્યવસ્થિતાઃ।।” (મી.શ્લો.વા. શૂન્યવાદ-૨૫૪) इति। ઓઘશક્તિમદપિ તૃણાદિકં ન સર્વદા સ્વકાર્યમ્ આરભતે કિન્તુ શક્ત્યભિવ્યઞ્જકં સહકારિણમ્ અપેક્ષતે। તતશ્ચ સહકારિવશાત્ કાલાન્તરે તૃણાદેરેવ દુગ્ધાદિપરિણામે સતિ દુગ્ધાદૌ = દુગ્ધ-દધિપ્રમુખે પરિણામે ધૃતશક્તિઃ કથ્યતે। સા તુ એવં કથિતા સતી લોકચિત્તે વિરાજતે, ઉક્તવ્યવહારહેતુસમ્પત્તેઃ। તસ્માદ્ દુગ્ધાદૌ ધૃતશક્તિઃ સમુચિતશક્તિઃ પ્રોચ્યતે। અનન્તરકારણે સમુચિતશક્તિઃ પરમ્પરકારણે ચૌઘશક્તિરિતિ વિવેકઃ।

:- હમણા જે પ્રવાદની વાત કરી ગયા તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘કારણ દ્વારા નિષ્પન્ન થતાં કાર્યને જોઈને તે કારણમાં વિવક્ષિત કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય છે’ - તેવું અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું હોય છે. જેમ કે દૂધમાં ઘીને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો દૂધ દ્વારા ઘી ઉત્પન્ન ન થઈ શકે. અન્યથા અનુપપત્તિના માધ્યમથી મીમાંસકો જે અર્થાપત્તિપ્રમાણ વડે અતીન્દ્રિય પદાર્થની સિદ્ધિ કરે છે તે જ અર્થાપત્તિપ્રમાણ દ્વારા પ્રસ્તુતમાં દૂધનિષ્ઠ ધૃતજનક સમુચિતશક્તિની સિદ્ધિ થાય છે. જેમ ‘દિવાઽભોજી પીનો દેવદત્તઃ રાત્રૌ ભુક્તે, દિવાઽભોજિનઃ પીનત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ’ - આ પ્રકારે અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી દિવસે નહીં જમનાર પુષ્ટ શરીરવાળા દેવદત્તમાં રાત્રિભોજનકારિત્વ સિદ્ધ થાય છે તેમ ‘દુગ્ધાદિ ધૃતશક્તિમત્, ઘૃતાદિજન્માન્યથાનુપપત્તેઃ’ - આ અર્થાપત્તિથી દૂધમાં ઘીજનક સમુચિતશક્તિ સિદ્ધ થાય છે.

✽ સહકારીકારણ ઓઘશક્તિના અભિવ્યંજક છે ✽

(યથો.) મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક ગ્રંથમાં મીમાંસકમૂર્ધન્ય કુમારિલભટ્ટે પણ જણાવેલ છે કે “ભાવોમાં = કારણોમાં ચોક્કસ પ્રકારના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની પારમાર્થિક શક્તિઓ રહેલી હોય છે. કાર્યનિમિત્તક અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી તે તે પ્રસિદ્ધ શક્તિઓની કલ્પના કરવામાં આવે છે.” તૃણ વગેરેમાં ધૃતજનક ઓઘશક્તિ હોવા છતાં પણ તે સર્વદા ઘીને ઉત્પન્ન કરતું નથી. પરંતુ પોતાનામાં રહેલી ઓઘશક્તિના અભિવ્યંજક એવા સહકારી કારણની તે અપેક્ષા રાખે છે. તેથી ઘાસ-પાંદડા વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ કાલાન્તરમાં સહકારીકારણના સાન્નિધ્યને પામીને જ્યારે દૂધ વગેરે પરિણામને પામે ત્યારે દૂધ-દહીં વગેરે પરિણામમાં ધૃતજનકશક્તિ વ્યવહારમાં કહી શકાય છે. આ રીતે ‘દૂધ વગેરેમાં ધૃતજનક સામર્થ્ય રહેલું છે’ - એવું કહેવામાં આવે તો તે સમુચિતશક્તિ લોકોના મનમાં જયે છે. કારણ કે ઉપરોક્ત વ્યવહાર કરવામાં નિયામક સમુચિતશક્તિ ત્યાં વિદ્યમાન છે. તેથી દૂધ વગેરેમાં જે ધૃતજનક શક્તિ છે તે સમુચિતશક્તિ કહેવાય છે. ટૂંકમાં ઓઘશક્તિનો અને સમુચિતશક્તિનો ભેદ સમજાવવો હોય તો કહી શકાય કે નજીકના કાળમાં સમુચિતશક્તિ હોય છે અને દૂરના કાળમાં ઓઘશક્તિ હોય છે.

□ સિ.+આ.(૧)માં ‘પયથિ’ પાઠ. ▶...◀ ચિદ્રથવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ.+કો.(૮)+આ.(૧) માં છે. * પુસ્તકોમાં ‘ઉક્તવ્યવહારહેતુસમ્પત્તેઃ’ પાઠ નથી. ફક્ત સિ.માં છે.

એહ ૨નું જ અન્યકારણતા* ૧. પ્રયોજકતા ૨. એહ બિ બીજાં નામ નૈયાયિક* કહઈ છઈ, તે જાણવું. ॥૨/૭॥

સમુચિતશક્તિ: અન્યકારણતા, ઓઘશક્તિસ્તુ પ્રયોજકતા ઇતિ નામાન્તરેણ કથ્યતે નૈયાયિકેન ।
પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - મોક્ષજનકૌઘશક્તિસત્ત્વેડપિ 'અહં મુક્તિગામી' ઇત્યુચ્ચારણેડપિ
ચ સ્વસ્ય ઉત્કટકામોદ્રેક-ક્રોધાવેશ-રસલોલુપતા-તીવ્રમહત્ત્વાકાંક્ષા-ભોગતૃષ્ણા-સપ્તવ્યસનગ્રસ્તતા-યથા-
ચ્છન્દતાદિદોષપ્રસ્તત્વે તુ તાદૃશોચ્ચારણસ્ય હાસ્યાસ્પદત્વમેવ સમ્પદ્યતે, તદાનીં સ્વકીયમોક્ષજનક-
સમુચિતશક્તે: અજ્ઞાયમાનત્વાત્, લોકવ્યવહારસ્ય ચ જ્ઞાયમાન-સમુચિતશક્ત્યધીનત્વાત્ । અતઃ સ્વસ્મિન્
મોક્ષજનકૌઘશક્તિં વિજ્ઞાય તત્સમુચિતશક્તિપ્રાદુર્ભાવાય યથાશક્તિ યતનીયમ્ । તત્કૃતે તુ જપ-તપસ્-
ત્યાગ-સ્વાધ્યાય-ભગવદ્ભક્તિ-સાધુસેવાદિસમાચારપરતયા સરલતા-સૌમ્યતા-સહિષ્ણુતા-સદ્ગુરુસમર્પણ-વૈરાગ્યૌદાર્ય-
ગામ્ભીર્ય-દાક્ષિણ્ય-પાપભીરુત્વાદિસદ્ગુણપરતયા ચ ભાવ્યમ્ । ઇત્યમેવાપવર્ગજનકૌઘશક્તે:સમુચિતશક્તિ-
રૂપેણ પરિણમનાત્ "કૃત્સનકર્મક્ષયાત્ પરમસુખસંવેદનાત્મકો મોક્ષ:" (સ્યા.મ.કા.૮/વૃ.૫૦) સ્યાદ્વાદમઞ્જરીદર્શિતઃ
ઉપલભ્યેત સૌકર્યેણ ॥૨/૭॥

➤ શક્તિ અંગે નૈયાયિકપરિભાષા ➤

(સમુ.) જુદી પરિભાષામાં નૈયાયિક લોકો અન્યકારણતા અને પ્રયોજકતા શબ્દથી ઉપરની બે શક્તિને
જ જણાવે છે. તેથી બીજા શબ્દોમાં એમ પણ કહી શકાય કે સમુચિતશક્તિ = અન્યકારણતા તથા
ઓઘશક્તિ = પ્રયોજકતા = પરંપરકારણતા.

卐 મોક્ષની સમુચિતશક્તિને પ્રગટાવવી 卐

■■■■■:- 'આપણે ભવ્ય હોવાથી મોક્ષમાં જવાના છીએ' - તે વાત શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિએ
સાચી છે. કારણ કે ભવ્યત્વ નામની મોક્ષજનક ઓઘશક્તિ આપણા આત્મામાં શાસ્ત્રકારોએ માન્ય કરેલ
છે. પરંતુ 'હું મોક્ષે જવાનો છું' - એવું બોલવા છતાં ઉત્કટ કામવાસના, ક્રોધાદિના આવેગો, ખાવાની
લાલસા, પ્રબળ મહત્ત્વાકાંક્ષા, ભોગતૃષ્ણા, કેશન-વ્યસનપરસ્તતા, ઉદ્વેગ, સ્વચ્છંદતા આદિ દોષોના અને
દુરાચારના વમળમાં આપણે ખૂંચેલા હોઈએ તો 'હું મોક્ષે જવાનો છું' - આવી આપણી વાત લોકોમાં
હાંસીપાત્ર જ બને. કેમ કે આપણામાં મોક્ષની સમુચિતશક્તિ તેવા સમયે લોકોને જણાતી નથી. તથા
લોકવ્યવહાર તો જ્ઞાયમાન સમુચિતશક્તિના આધારે જ થાય છે. માટે આપણામાં મોક્ષની ઓઘશક્તિને
જાણ્યા પછી મોક્ષની સમુચિતશક્તિને-પ્રગટાવવા પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરવો અત્યંત જરૂરી છે. તે માટે જપ,
તપ, ત્યાગ, સ્વાધ્યાય, સાધુસેવા, ભગવદ્ભક્તિ આદિ સદાચારોને કેળવવાનો ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ.
તથા સરળતા, સૌમ્યતા, સહનશીલતા, સદ્ગુરુસમર્પણ, વૈરાગ્ય, ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય, દાક્ષિણ્ય, પાપભીરુતા
આદિ સદ્ગુણોને આત્મસાત્ કરવા માટે કટિબદ્ધ બનવું જોઈએ. આવું થાય તો જ મોક્ષની ઓઘશક્તિ
મોક્ષની સમુચિતશક્તિમાં રૂપાંતરિત થવાથી સરળતાથી ટૂંક સમયમાં આપણને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે.
સ્યાદ્વાદમઞ્જરીમાં સર્વકર્મક્ષયજન્ય પરમસુખસંવેદનસ્વરૂપ મોક્ષ જણાવેલ છે. (૨/૭)

* પુસ્તકોમાં 'અન્યકારણતા' પાઠા. ૧. ઈષ્ટ સાધનતા, પ્રયોજનતા. પાલિ. * મ.માં 'નૈયાયિક' શબ્દ નથી. ૫.માં છે.

‘પુદ્ગલદ્રવ્યઈયે ઉદાહરણ દેખાડી’ આત્મદ્રવ્યમાંહઈ એ ૨ શક્તિ ફેલાવઈ છઈ -

ધરમશક્તિ પ્રાણીનઈ પૂરવ પુદ્ગલનઈ આવર્તઈ રે;

ઓઘઈ સમુચિત જિમ વલી કહિયઈ ♦છેહલઈ તે આવર્તઈ રે ॥૨/૮॥ (૧૭) જિન.

શક્તિદ્વિતયં પુદ્ગલદ્રવ્યે પ્રદર્શ્ય સામ્પ્રતમ્ આત્મદ્રવ્યે સદ્ગમયતિ - ‘પ્રાચીને’તિ ।

પ્રાચીનપુદ્ગલાવર્તે ધર્મસ્ય શક્તિરોઘતઃ ।

સમુચિતા તુ સા પ્રોક્તા ચરમાવર્તકાલતઃ ॥૨/૮॥

પ્રકૃતે દળ્હાન્વયસ્ત્વેવમ્ - પ્રાચીનપુદ્ગલાવર્તે ધર્મસ્ય ઓઘતઃ શક્તિઃ । સા સમુચિતા તુ ચરમાવર્તકાલતઃ પ્રોક્તા ॥૨/૮॥

પુદ્ગલાનાં વિશેષપ્રકારેણ ગ્રહણં પુદ્ગલપરાવર્ત ઉચ્યતે । પુદ્ગલપરાવર્તઃ, પુદ્ગલાવર્તઃ, પુદ્ગલ-પરિવર્તઃ इत्यनर्थान्तरम् । તત્સ્વરૂપઞ્ચ “પુદ્ગલાનાં રૂપિવ્રવ્યાણામાહારકર્બજિતાનામ્ ઔદારિકાદિપ્રકારેણ ગ્રહણતઃ એકજીવાપેક્ષયા પરિવર્તનં સામસ્યેન સ્પર્શઃ = પુદ્ગલપરિવર્તઃ, સ ચ યાવતા કાલેન ભવતિ સ કાલોડપિ પુદ્ગલપરિવર્તઃ, સ ચાનન્તોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીરૂપઃ” (સ્થા.સુ.૩/૪/૧૧૭ વૃ. પૃ.૨૬૭) इति स्थानाङ्ग-सूत्रवृत्तौ व्यक्तम् । સ ચ સપ્તધા ભવતિ । તદુક્તં ભગવતીસૂત્રે દ્વાદશશતકે -

■ :- પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ઓઘશક્તિને અને સમુચિતશક્તિને આગળના શ્લોકમાં બતાવી. હવે આત્મદ્રવ્યમાં ઓઘશક્તિનું અને સમુચિતશક્તિનું સંયોજન કરતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે :-

॥ ધર્મની ઓઘશક્તિ અને સમુચિતશક્તિ ॥

■ :- પૂર્વના પુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં જીવની અંદર ધર્મની ઓઘશક્તિ હોય છે. તથા ધર્મની સમુચિત શક્તિ તો ચરમાવર્તકાળથી માંડીને કહેવાય છે. (૨/૮)

॥ પુદ્ગલપરાવર્તની સમજ ॥

■ :- પુદ્ગલોનું વિશેષ પ્રકારે ગ્રહણ તે પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય. પુદ્ગલપરાવર્ત કહો કે પુદ્ગલાવર્ત કહો કે પુદ્ગલપરિવર્ત કહો - અર્થમાં કોઈ ફરક નથી. તેનું સ્વરૂપ સ્થાનાંગસૂત્રની વ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે આ પ્રમાણે બતાવેલ છે કે ‘આહારકવર્ગણા સિવાયના તમામ રૂપી પુદ્ગલદ્રવ્યોનું ઔદારિકાદિ વર્ગણાસ્વરૂપે ગ્રહણ કરીને એક જીવની અપેક્ષાએ તેનું પરિવર્તન કરવું = સંપૂર્ણતયા સ્પર્શ કરવો તે પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય. એક જીવ ઔદારિકાદિ સાત વર્ગણાના પુદ્ગલોને શરીરાદિરૂપે જેટલા સમયમાં પરિણમાવે તે કાળ પણ પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય. તે અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીસ્વરૂપ હોય છે.’ આ પુદ્ગલપરાવર્ત સાત પ્રકારે હોય છે.

(તદુ.) ભગવતીસૂત્રના બારમા શતકમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપે આ વાત નીચે મુજબ જણાવેલ છે.

▶...◀ ચિદ્રથવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો. (૮) + આ. (૧) માં છે. ♦ મ. + ધ. + શાં. માં ‘છેહલિ’ પાઠ. કો. (૪) માં ‘છેહલૈ’ પાઠ. કો. (૩) નો પાઠ લીધેલ છે.

*જિમ પ્રાણીનઈ = ભવ્ય જીવનઈ, *પૂરવ કહઈતાં પહિલા પુદ્ગલપરાવર્ત અનંતઈ વીતા.

૧“કતિવિદે જં મંતે ! પોગ્ગલપરિયદ્દે પન્નત્તે ? ગોયમા ! સત્તવિદે પન્નત્તે, તં જહા - ઓરાલિયપોગ્ગલપરિયદ્દે, વેઝલ્લિયપોગ્ગલપરિયદ્દે, એવં તેયા-કમ્મા-મળ-વહ્-આણપાણપોગ્ગલપરિયદ્દે” (ભ.સૂ.૧૨/૪/૧૫) ઇતિ। તથા ૨“સે કેળડદ્દેજં મંતે ! એવં વુચ્ચહ્ - ઓરાલિયપુગ્ગલપરિયદ્દે ?, ગોયમા ! જેણં જીવેણં ઓરાલિયસરીરત્તાણ્ ગહિયાઈં જાવ ણિસદ્ધાઈં મંવંતિ, સે તેણડદ્દેજં ગોયમા ! એવં વુચ્ચહ્ - ઓરાલિયપુગ્ગલપરિયદ્દે” (ભ.સૂ. ૧૨/૪/૪૭) ઇતિ। એવં શેષા અપિ વાચ્યાઃ।

સર્વેષામેવ જીવાનામેતાદૃશાઃ પુદ્ગલપરાવર્ત્તા અતીતકાલે અનન્તા વ્યતીતાઃ। તત્ર ભવ્યાનામાત્મનાં ધર્મસ્ય શક્તિઃ = યોગધર્મશક્તિઃ પ્રાચીનપુદ્ગલાવર્ત્તે = અચરમપુદ્ગલપરાવર્ત્તે ઓઘતઃ = સામાન્યત્વે એવાસ્તિ, ન તુ સમુચિતરૂપેણ।

■ :- ‘હે ભગવંત ! પુદ્ગલપરાવર્ત કેટલા પ્રકારનો બતાવેલ છે ?’

■ :- ‘હે ગૌતમ ! પુદ્ગલપરાવર્ત સાત પ્રકારે બતાવેલ છે. તે આ પ્રમાણે (૧) ઔદારિક પુદ્ગલપરાવર્ત, (૨) વૈક્રિય પુદ્ગલપરાવર્ત, (૩) તૈજસ પુદ્ગલપરાવર્ત, (૪) કાર્મણ પુદ્ગલપરાવર્ત, (૫) મન પુદ્ગલપરાવર્ત, (૬) ભાષા પુદ્ગલપરાવર્ત, (૭) આનપાન (શ્વાસોચ્છ્વાસ) પુદ્ગલપરાવર્ત.’ તથા ત્યાં જ આગળ ઔદારિક પુદ્ગલપરાવર્તનું સ્વરૂપ પ્રશ્નોત્તરરૂપે નીચે મુજબ જણાવેલ છે.

■ :- ‘હે ભગવંત ! ‘ઔદારિક પુદ્ગલાવર્ત’ આ પ્રમાણે શા માટે કહેવાય છે ?’

■ :- ‘હે ગૌતમ ! જે કારણે જીવે સર્વ પુદ્ગલોને ઔદારિકશરીરરૂપે ગ્રહણ કરીને છોડેલા હોય છે તે કારણે હે ગૌતમ ! ‘ઔદારિક પુદ્ગલપરાવર્ત’ એમ કહેવાય છે.’ આ પ્રમાણે બાકીના વૈક્રિય, વગેરે પુદ્ગલપરાવર્તો પણ બતાવવા.

(સર્વે.) બધા જ જીવોના આવા પુદ્ગલપરાવર્તો ભૂતકાળમાં અનંત પસાર થયેલા છે. તેમાંથી જે ભવ્ય જીવો છે તેઓમાં યોગધર્મશક્તિ હોય છે. પૂર્વના અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તો અચરમપુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે. આ અચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાં ભવ્યાત્મામાં જે યોગધર્મની શક્તિ રહેલી છે તે ઓઘથી જ = સામાન્યથી જ હોય છે, નહીં કે સમુચિતરૂપે. અર્થાત્ અચરમાવર્તકાળમાં ભવ્યાત્મામાં ધર્મની ઓઘશક્તિ હોય છે પરંતુ સમુચિતશક્તિ હોતી નથી.

❧ પુદ્ગલપરાવર્તની સમજણ ❧

■ :- જૈનદર્શન મુજબ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનેક પ્રકારના વર્ગોમાં વિભાજિત થાય છે. તેના માટે ‘વર્ગજ્ઞા’ નામનો પારિભાષિક શબ્દ પ્રયોજાય છે. ચોક્કસ પ્રકારના જથ્થામાં રહેલ પુદ્ગલ દ્રવ્ય

* કો.(૯)+આ.(૧)માં ‘પૂર્વપુદ્ગલ = જે ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તથી પાછલા સર્વ પુદ્ગલ પરાવર્ત તેમાંહિ પ્રાણીનઈ ધર્મશક્તિ ભવ્યતારૂપ ઓઘઈ કહીં = સામાન્યઈ કહીયે.’ પાઠ. * પુસ્તકોમાં ‘પૂર્વ’ પાઠ. કો.(૧૦+૧૧)+લા.(૨)નો પાઠ લીધો છે. ૧. કતિવિધઃ જં મદન્ત ! પુદ્ગલપરિવર્તઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ ? ગૌતમ ! સત્તવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ। તદ્ યથા - ઔદારિકપુદ્ગલપરિવર્તઃ, વૈક્રિયપુદ્ગલપરિવર્તઃ એવં તેજઃ-કર્મ-મનઃ-વચઃ-આનપાનપુદ્ગલપરિવર્તઃ। ૨. અથ કેનાર્યેન એવમ્ ઉચ્યતે - ઔદારિકપુદ્ગલપરિવર્તઃ ? ગૌતમ ! યેન જીવેન ઔદારિકશરીરત્વેન ગૃહીતાનિ... યાવદ્ નિઃસૃષ્ટાનિ મંવન્તિ। અથ તેનાર્યેન ગૌતમ ! એવમ્ ઉચ્યતે-ઔદારિકપુદ્ગલપરિવર્તઃ।

તેહમાંહઈ પણિ ઓઘઈ = સામાન્યઈ, (ધરમશક્તિ=) 'ધર્મશક્તિ કહીયઈ', નહીં તો છેહલઈ પુદ્ગલપરાવર્તઈ તે શક્તિ ન આવઈ. “નાડસતો વિદ્યતે ભાવઃ” (ભ.ગીતા અ. ૨.૧૬) इत्यादिवचनात् ।

અચરમપુદ્ગલપરાવર્તકાલે ભવ્યાત્મનાં યોગધર્મગોચરા ઓઘશક્તિઃ અસ્તિ એવ, અન્યથા ચરમપુદ્ગલપરાવર્તે સમુચિતશક્તિઃ નૈવ પ્રાદુર્ભવેત્, “નાડસતો વિદ્યતે ભાવો નાડભાવો વિદ્યતે સતઃ । ડભયોરપિ દૃષ્ટોડન્તસ્ત્વનયોઃ તત્ત્વદર્શિભિઃ ।।” (ભ.ગી.૨/૧૬) इति भगवद्गीतावचनात् । તદુક્તં સત્કાર્યવાદ-

ચોક્કસ પ્રકારની વિલક્ષણતાને ધારણ કરે છે. તેના પ્રભાવે ચોક્કસ પ્રકારના કાર્યો કરવાની ક્ષમતા તે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં આવે છે. આવા પ્રકારના પ્રતિનિયત પુદ્ગલ દ્રવ્યના જથ્થાને વર્ગણા કહેવાય છે. આવી વર્ગણાઓ પણ અનેક છે. તેમ છતાં સામાન્યથી આઠ વર્ગણાઓ પ્રસિદ્ધ છે. (૧) ઔદારિક વર્ગણા, (૨) વૈક્રિય વર્ગણા, (૩) આહારક વર્ગણા, (૪) તૈજસ વર્ગણા, (૫) ભાષા વર્ગણા, (૬) શ્વાસોચ્ચ્વાસ વર્ગણા, (૭) મનોવર્ગણા અને (૮) કાર્મણવર્ગણા. આ આઠ વર્ગણા પૈકી આહારક સિવાયની સાત વર્ગણામાંથી કોઈ પણ એક વર્ગણા તરીકે રહેલા વિશ્વવર્તી તમામ પુદ્ગલોને એક જીવ શરીર-ઈન્દ્રિય આદિ રૂપે પરિણામે તેમાં જેટલો જંગી સમય લાગે તેટલા સમયનો સંપૂર્ણ જથ્થો એટલે એક સૂક્ષ્મ દ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્તકાળ. તથા ગમે તે વર્ગણારૂપે સર્વપુદ્ગલોને ભોગવે તેટલો સમય એટલે સ્થૂલ દ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત.

અસંખ્યવર્ષ	= ૧ પલ્યોપમ
૧૦ કોટાકોટિ પલ્યોપમ	= ૧ સાગરોપમ.
૧૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ	= ૧ અવસર્પિણીકાળ
૧૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ	= ૧ ઉત્સર્પિણીકાળ
૧ અવસર્પિણીકાળ + ૧ ઉત્સર્પિણીકાળ	= ૧ એક કાળચક્ર.
એક કાળચક્ર	= ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ.
અનંતા કાળચક્ર	= ૧ પુદ્ગલપરાવર્ત.

આવા અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તકાળ પ્રત્યેક જીવે ભૂતકાળમાં પસાર કરેલા છે. પૂર્વના તમામ પુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં ભવ્યાત્માની અંદર યોગધર્મની ઓઘશક્તિ હોય છે.

☆ असत् कदापि सत् न भवे ☆

(અચ.) અચરમ પુદ્ગલપરાવર્તકાળમાં ભવ્યાત્માની અંદર યોગધર્મની ઓઘશક્તિ હોય જ છે. જો અચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં ભવ્યાત્મામાં મોક્ષયોજક ધર્મ સંબંધી ઓઘશક્તિ માનવામાં ન આવે તો ચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં યોગધર્મની સમુચિતશક્તિ ભવ્યાત્મામાં ન જ પ્રગટી શકે. કારણ કે ભગવદ્ગીતામાં જણાવેલ છે કે ‘જે સર્વથા અસત્ હોય તેની ક્યારેય પણ ઉત્પત્તિ કે અભિવ્યક્તિ થઈ શકતી નથી. તથા જે સત્ = વિદ્યમાન હોય તે પદાર્થનો ક્યારેય પણ સર્વથા ઉચ્છેદ પણ થઈ

▶...◀ ચિદ્રવ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. લી.(૧+૨+૩) + લા.(૨) + B(૨) + કો.(૯+૧૨+૧૩) + P(૨+૪) + પા.માંથી લીધેલ છે. ૪ મો.(૨)માં ‘ન’ ના બદલે ‘કિહાંથી’ પાઠ.

નિરૂપણાવસરે કુમારિભટ્ટેન અપિ મીમાંસાશ્લોકવાર્તિકે “ન હિ શક્ત્યાત્મના કિઞ્ચિદસજ્જન્મ પ્રપદ્યતે” (મી.શ્લો.વા. ઉપમાનપરિચ્છેદ-૩૩) इति। तद्विवरणे न्यायरत्नाकरे पार्थसारथिमिश्रेण अपि “यद् यत्र सूक्ष्मरूपेण न विद्यते न तद् उत्पत्तुमर्हति, शशविषाणवत्। अतः सर्वकार्याणि सूक्ष्मात्मना कारणेषु सन्त्येव” (श्लो.वा.उपमा.३३ न्या.रत्ना.वृ. पृ.४४३) इत्युक्तम्।

तदुक्तं कुन्दकुन्दस्वामिना पञ्चास्तिकायसङ्ग्रहे ¹“भावस्स णत्थि णासो, णत्थि अभावस्स चेव उप्पादो” (प.स.१५)। यथोक्तं समन्तभद्रस्वामिना अपि बृहत्स्वयम्भूस्तोत्रे “नैवाऽसतो जन्म सतो न नाशः” (बृ.स्व.स्तो.२४)।

यथोक्तं પૌષ્કરાગમે પશુપટલે “નાઽસતો વિદ્યતે ભાવો નાઽભાવો વિદ્યતે સતઃ” (પૌ.પ.પ.૮૩) इति। तदुक्तं वाक्यपदीये भर्तृहरिणा अपि “नाऽभावो जायते भावो नैति भावोऽनुपाख्यताम्” (वा.प.३/३/६१) इति। आधुनिकभौतिकविज्ञानशास्त्रिणाम् आइन्स्टाइनप्रभृतीनाम् अपि शक्तीनां रूपान्तरणं सम्मतम्, न तु सर्वथा नाशादिकम्।

શકતો નથી. તત્ત્વદર્શીઓએ આ બંનેનો નિર્ણય જોએલો છે. મીમાંસકમૂર્ધન્ય કુમારિભટ્ટે પણ સત્કાર્યવાદનું નિરૂપણ કરવાના અવસરે મીમાંસાશ્લોકવાર્તિકમાં જણાવેલ છે કે “શક્તિરૂપે અવિદ્યમાન કોઈ પણ વસ્તુ જન્મને ધારણ નથી જ કરી શકતી.” મીમાંસાશ્લોકવાર્તિકની ન્યાયરત્નાકર વ્યાખ્યામાં (Commentary) પાર્થસારથિમિશ્રજીએ પણ ઉપરોક્ત બાબતની સ્પષ્ટતા કરતા જણાવેલ છે કે “જે વસ્તુ જ્યાં સૂક્ષ્મરૂપે પણ વિદ્યમાન ન હોય તે વસ્તુ ત્યાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય હોતી નથી. જેમ કે સસલાનું શિંગડું. સસલાનું શિંગડું સૂક્ષ્મરૂપે પણ ક્યાંય વિદ્યમાન નથી. માટે તેની ઉત્પત્તિ અશક્ય છે. માટે માનવું જોઈએ કે સર્વ કાર્યો સૂક્ષ્મસ્વરૂપે પોતાના કારણમાં વિદ્યમાન જ હોય છે.”

(તદુક્ત.) કુંદકુંદસ્વામીએ પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં જણાવેલ છે કે ‘ભાવનો નાશ નથી તેમજ અભાવનો ઉત્પાદ નથી.’ બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં સમંતભદ્રસ્વામીજીએ પણ જણાવેલ છે કે “સર્વથા અસત્ વસ્તુનો જન્મ થતો નથી તથા વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા નાશ થતો નથી.”

(યથોક્ત.) પશુપટલ નામના પૌષ્કર આગમમાં પણ જણાવેલ છે કે ‘સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુનું જગત્માં અસ્તિત્વ હોતું નથી. તથા વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતો નથી.’ વાક્યપદીયમાં ભર્તૃહરિએ પણ જણાવેલ છે કે ‘અભાવ ક્યારેય ભાવરૂપે બનતો નથી તથા ભાવ નિરુપાખ્યતાને (=તુચ્છતાને = અસત્પણાને) પામતો નથી.’ આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન વગેરે આધુનિક ભૌતિકવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને પણ શક્તિઓનું રૂપાંતરણ/ પરિવર્તન માન્ય છે. શક્તિઓનો સર્વથા નાશ કે એકાંતે અસત્નો ઉત્પાદ તેઓને માન્ય નથી.

વંધ્યાપુત્ર, આકાશપુષ્પ વગેરે પદાર્થો સર્વથા અવિદ્યમાન છે. માટે તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. જેની ઉત્પત્તિ થાય છે તેવા પદાર્થો કોઈકને કોઈક સ્વરૂપે પોતાના ઉપાદાનકારણમાં રહેલા હોય છે. તલમાં અવ્યક્તરૂપે તેલ વિદ્યમાન હોવાથી જ ઘાણીમાં પીલવાને લીધે તે પ્રગટ થઈ શકે

પ્રકૃતે “નાઽસતઃ સર્વથા ભાવો ન નાશઃ સર્વથા સતઃ” (ઉ.સિ.૬) ઇતિ ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણે ચન્દ્રસેનસૂરિવચનમ્, “ન ચ નાશોઽસ્તિ ભાવસ્ય, ન ચાઽભાવસ્ય સમ્ભવઃ” (જ.ક.લ.૧/૨૪) ઇતિ જલ્પકલ્પલતાયાં રત્નનન્દિવચનમપિ ન વિસ્મર્તવ્યમ્।

નનુ કૃત્સ્નકર્મક્ષયાત્ સિદ્ધત્વમસદેવ જાયત ઇતિ વેત્ ?

ન, તસ્યાઽપિ આત્મનિ કથજ્ઞિત્ સત્ત્વાત્। તિરોભૂતસ્ય તસ્ય તત એવ આવિર્ભાવાઽભ્યુપગમાત્। તદુક્તં વિશેષાવશ્યકભાષ્યમલધારવૃત્તૌ “આત્મનઃ સ્વાભાવિકં સત્ સિદ્ધત્વમ્ અનાદિકર્માઽઽવૃતં તદાવરણ-વિગમેન આવિર્ભવત્યેવ, ન પુનરસદુપજાયતે ઇતિ પ્રતિપત્તવ્યમ્, અસતઃ સ્વરવિષાણસ્યેવ જન્માઽયોગાદ્”

છે. તલમાં તેલ ન હોવા છતાં ઘાણીમાં પીલવાથી તેલ ઉત્પન્ન થતું હોય તો રેતીને પીલવાથી પણ તેલ નીકળવું જોઈએ. પરંતુ તેવું બનતું નથી. માટે માનવું જોઈએ કે પૂર્વે પણ તલમાં સૂક્ષ્મરૂપે કે અવ્યક્તરૂપે તેલ વિદ્યમાન છે, પણ રેતીમાં વિદ્યમાન નથી. તથા વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા નાશ થતો નથી પરંતુ તેનું કોઈકને કોઈક સ્વરૂપે રૂપાંતર થાય છે. જેમ કે બરફનું પાણીમાં, પાણીનું વરાળમાં અને વરાળનું પાણીમાં રૂપાંતર આવો કમ ચાલ્યા કરતો હોય છે. Nothing can never become something and something can never become nothing. You can only change it. ઉપમાગતિશાસ્ત્ર (થર્મોડાયનેમિક્સ) નો પ્રથમ નિયમ એ છે કે The law of conservation of mass-energy states that mass-energy can never be created nor destroyed. Only energy is converted into a different form. Electrical mass energy is changed to light and heat mass-energy in the bulb. Chemical mass-energy in batteries is changed to electrical mass-energy in a flashlight - આવા શબ્દોમાં આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન જણાવે છે કે વૈશ્વિક ઉર્જાનો કુલ જથ્થો અચળ હોય છે. ઉર્જાનું સર્જન કે વિનાશ થતો નથી. ઉર્જાનું એક સ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં રૂપાંતર થાય છે.

(પ્રકૃ.) ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ પ્રકરણમાં શ્રીચન્દ્રસેનસૂરિએ ‘સર્વથા અસત્ હોય તેનું અસ્તિત્વ ન સંભવે તથા સત્ હોય તેનો સર્વથા નાશ ન થાય’ આ પ્રમાણે જણાવેલ છે. જલ્પકલ્પલતામાં શ્રીરત્નનન્દિજીએ પણ આ જ વાત જણાવેલ છે. તે પણ અહીં ભૂલવી નહીં.

■:- (નનુ.) સર્વ કર્મના ક્ષયથી આત્મામાં જે સિદ્ધત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે તો પૂર્વે અવિદ્યમાન જ હોય છે ને ! તેથી ‘અસત્ની ઉત્પત્તિ ન થાય’ - એવો નિયમ ક્યાં રહ્યો ?

✦ સંસારી જીવમાં પણ સિદ્ધત્વ છે ✦

■:- (ન.) ના. તમારી શંકા વ્યાજબી નથી. કેમ કે સિદ્ધત્વ પણ પૂર્વકાળે આત્મામાં કથંચિત્ વિદ્યમાન જ હોય છે. ફક્ત તિરોભૂત એવું તે સિદ્ધત્વ સર્વકર્મક્ષયથી આત્મામાં પ્રગટ થાય છે. તેથી જ વિશેષાવશ્યકભાષ્યવ્યાખ્યામાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિજીએ જણાવેલ છે કે “સિદ્ધત્વ આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણધર્મ છે. તે સંસારી અવસ્થામાં આત્મામાં વિદ્યમાન હોવા છતાં અનાદિકાલીન કર્મથી આવરાયેલ છે. તેથી જ્યારે કર્મસ્વરૂપ આવરણનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે આત્મામાં પ્રગટ થાય જ છે. પરંતુ ‘સંસારીદશામાં અવિદ્યમાન એવું સિદ્ધત્વ મોક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય છે’ - તેવું નથી. આ વાત માન્ય કરવી પડે તેમ જ છે. કેમ કે સર્વથા અસત્ વસ્તુનો તો ગધેડાના શીંગડાની જેમ ક્યારેય જન્મ થઈ શકતો

અનઈ (જિમ વલી) છેહલઈ (તે) પુદ્ગલપરાવર્તઈ ધર્મ● કરવાની સમુચિત શક્તિ ♦એવ કહિયઈ.
અત એવ અચરમ પુદ્ગલપરાવર્ત ભવબાલ્યકાલ કહિઓ છઈ, અનઈ છેહલો પુદ્ગલપરાવર્ત
ધર્મયૌવનકાલ કહિઓ છઈ.

^૧અચરમપરિઅટ્ટેસુ કાલો ભવબાલકાલમો ભણિઓ ।

ચરમો ડ ધમ્મજુવ્વળકાલો તહચિત્તમેઓત્તિ ।। (વિં.પ્ર.૪/૧૯) વીસીમધ્યે *કહ્યું છઈ.* ॥૨/૮॥

(વિ.આ.ખા.૩૦૨૯ વૃ.) હત્યવધેયમ્ ।

ચરમાવર્તકાલતઃ = અન્ત્યપુદ્ગલપરાવર્તકાલમાશ્રિત્ય સા = યોગધર્મગોચરા શક્તિઃ તુ સમુચિતા
પ્રોક્તા । “તુ પાદપૂરણે ભેદે સમુચ્ચયેડવધારણે । પક્ષાન્તરે નિયોગે ચ પ્રશંસાયાં વિનિગ્રહે ।।” (મે.કો.અવ્યય
૧૯/૫.૧૮૦) ઇતિ મેદિનીકોશવચનાનુસારેણાડત્ર તુઃ પક્ષાન્તરોપદર્શનાર્થમુક્તઃ । અત એવ અચરમપુદ્ગલ-
પરાવર્તો ભવબાલકાલઃ કથિતઃ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તશ્ચ ધર્મયૌવનકાલઃ કથિતઃ । તદુક્તં વિશિકાપ્રકરણે
હરિભદ્રસૂરિભિઃ ^૧“અચરિમપરિઅટ્ટેસુ કાલો ભવબાલકાલમો ભણિઓ । ચરમો ડ ધમ્મજુવ્વળકાલો તહચિત્ત-
મેઓત્તિ ।।” (વિં.પ્ર.૪/૧૯) ઇતિ । અયમાશયઃ - મલ-મૂત્રાદિના સ્વશરીરં યથા બાલઃ ખરણ્ટયતિ તથા
ભોગતૃષ્ણાકર્દમેન સ્વાત્માનમ્ અચરમાવર્તકાલવર્તી જીવો મલિનયતીતિ અચરમાવર્તકાલઃ જીવસ્ય
બાલદશા ભણ્યતે । ચરમાવર્તકાલપ્રાપ્તૌ સંજ્ઞિદશાયાં સદ્ગુરુ-કલ્યાણમિત્રાદિયોગેન ‘એતદ્ભવસાફલ્યં
નથી.’ આમ સિદ્ધત્વ પછા સંસારીજીવમાં વિદ્યમાન જ છે - આ વાત વાચકવર્ગે ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી.

❧ ધર્મયૌવનકાળને ઓળખીએ ❧

(ચરમાવર્ત.) છેહલા પુદ્ગલપરાવર્તકાળને આશ્રયીને યોગધર્મસંબંધી શક્તિ તો સમુચિતશક્તિ કહેવાય
છે. “પાદપૂર્તિ, ભેદ, સમુચ્યય, અવધારણ, પક્ષાન્તર, નિયોગ, પ્રશંસા અને વિશેષ પ્રકારે નિગ્રહ-
આટલા અર્થમાં ‘તુ’ વપરાય” - આ મુજબ મેદિનીકોશમાં જણાવેલ છે. તે મુજબ અહીં મૂળ શ્લોકમાં
દર્શાવેલ ‘તુ’ શબ્દ ઓધશક્તિ સિવાયનો બીજો પક્ષ જણાવવાના અર્થમાં પ્રયોજેલ છે. માટે જ
અચરમપુદ્ગલપરાવર્ત કાળ સંસારનો બાલકાળ કહેવાય છે તથા ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત કાળ ધર્મનો
યૌવનકાળ કહેવાય છે. માટે જ વિશિકાપ્રકરણમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે “અચરમાવર્ત
અવસ્થામાં જે કાળ હોય તે સંસારનો બાલકાળ કહેવાય છે. તથા ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત ધર્મયૌવનકાળ
કહેવાય છે. આ ચરમાવર્તકાળના તથાવિધ અનેક ભેદ-પ્રભેદ હોય છે.” આશય એ છે કે મળ-મૂત્ર
વગેરેથી પોતાના શરીરને ખરડવાનું કામ જેમ બાળક કરે છે. તે જ રીતે ભોગતૃષ્ણાના કાદવથી આત્માને
મલિન કરવાનું કાર્ય અચરમાવર્તમાં રહેલ જીવ કરે છે. માટે અચરમાવર્ત અવસ્થા એ સંસારી જીવની
બાળદશા છે. જીવ જ્યારે ચરમાવર્તકાળમાં પ્રવેશ કરે છે, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અવસ્થાને મેળવે છે, સદ્ગુરુના

● પુસ્તકોમાં ‘ધર્મથી’ અશુદ્ધ પાઠ. લી.(૧+૨+૩) + ૫(૩)માં ‘ધર્મની સમુ...’ શુદ્ધ પાઠાન્તર. આ.(૧)નો પાઠ
લીધો છે. ♦ પુસ્તકોમાં ‘એવ’ નથી. કો.(૭)માં છે. *...* ચિદ્વિદ્યમધ્યવર્તી પાઠ ફક્ત કો.(૧૧)માં છે.

૧. અચરમપરાવર્તેષુ કાલઃ ભવબાલકાલઃ ભણિતઃ । ચરમઃ તુ ધર્મયૌવનકાલઃ તથાચિત્રભેદઃ ઇતિ ।।

કસ્મિન્ ?' इति जिज्ञासा प्रादुर्भवति भोगतृष्णा-कषायावेशादिकं च स जुगुप्सति। एतावता धर्म-यौवनकालारम्भो द्योत्यते।

યથા યથા તારકસ્થાનાઽદ્વેષ-તત્ત્વજિજ્ઞાસા-સ્વાત્મકલ્યાણરુચિ-ગુણસાધનોત્સાહાદિકં પ્રાદુર્ભવતિ તથા તથા ધર્મયૌવનં કાત્સ્ન્યેન વિકસતિ ચરમાવર્તે। ચરમાવર્તસહકારેણ જીવઃ વિભિન્નકાલાવચ્છેદેન પ્રત્યિભેદતઃ પઞ્ચમાદિગુણસ્થાનકમારોહતીતિ ચરમાવર્તકાલો વિચિત્રભેદઃ સમ્પદ્યતે। ધર્મયૌવનકાલત્વાદેવ ચરમાવર્તકાલે આગમવચનં પરિણમતિ લોકોત્તરતત્ત્વસમ્પ્રાપ્તેશ્ચાધિકારોઽપિ લભ્યતે। તદુક્તં ષોડશકે શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિરેવ “તસ્માચ્ચરમે નિયમાદાગમવચનમિહ પુદ્ગલાવર્તે। પરિણમતિ તત્ત્વતઃ खलु स चाधिकारी भवत्यस्याः॥” (ષો.૫/૮) इति।

इदञ्चात्रावधेयम् – समुचितशक्तिं विना निरतिचारचारित्रक्रियाप्राचुर्येऽपि ओघशक्तिमात्रात्र કે કલ્યાણભિત્રના પડખા સેવે છે ત્યારે ‘આ જીવનની સાર્થકતા શેમાં?’ - આ પ્રકારે એક જિજ્ઞાસા ઉભી થાય છે અને ભોગતૃષ્ણા, કષાયના આવેશ વગેરે માટે તેના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે અણગમો ઉપજે છે. આ અવસ્થા સૂચવે છે કે ધર્મની યુવાની જીવમાં પ્રગટ થઈ રહી છે.

✿ ચરમાવર્તમાં જિનવચન પરિણમે ✿

(યથા.) જેમ જેમ તારકસ્થાનનો અદ્વેષ, તત્ત્વની જિજ્ઞાસા, આત્મકલ્યાણની રુચિ, ગુણોની સાધના કરવાનો ઉત્સાહ વગેરે ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેમ તેમ જીવમાં ધર્મયૌવન સોળે કળાએ ખીલી ઉઠે છે. અને ચરમાવર્તકાળના સહયોગથી જીવો ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં પ્રતિભેદ કરી, જિનવચનને પરિણમાવી દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ વગેરે ગુણસ્થાનકોના પગથિયાં ચઢે છે. તેથી ચરમાવર્તકાળ વિવિધ પ્રકારવાળો ફલિત થાય છે. ચરમાવર્તકાળ એ ધર્મની યુવાનીનો સમય હોવાના લીધે જ ચરમાવર્તકાળમાં આગમવચન પરિણમે છે. તથા લોકોત્તર તત્ત્વની સંપ્રાપ્તિનો અધિકાર પણ ચરમાવર્તમાં જ મળે છે. આ અંગે ષોડશક ગ્રંથમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ જણાવેલ છે કે “નિયમા ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં જિનવચન જીવમાં પરમાર્થથી પરિણમે છે. તથા ચરમાવર્તવર્તી જિનવચનપરિણતિવાળો જીવ જ ખરેખર લોકોત્તર તત્ત્વસંપ્રાપ્તિનો અધિકારી બને છે.”

✿ લોકોત્તરતત્ત્વપ્રાપ્તિની વિચારણા ✿

:- લોકોત્તર તત્ત્વની સંપ્રાપ્તિની અહીં જે વાત કરી છે તે આ મુજબ છે. “આહારસંજ્ઞા આદિ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓનું નિયંત્રણ, આગમવચનનું પરિણમન, સમ્યગ્બોધ, પરહિતપરાયણતા, ગંભીરતા, ઉદારતા, દાન-શીલ આદિ ધર્મમાં વિધિનું પાલન, ગુરુસમર્પણભાવ, સર્વત્ર ઔચિત્યસેવન, ન્યાયસંપન્નવૈભવ, મહાદાન, આદરયુક્ત વિધિપૂર્વક ભગવદ્ભક્તિ, વિવેકપૂર્ણ ગુરુસેવા તથા અન્ય આવશ્યક યોગોમાં મુશ્કેલી ન આવે તે રીતે ધર્મની સાધના કરવી. આ લોકોત્તર તત્ત્વસંપ્રાપ્તિ છે.”

➤ અચરમાવર્તમાં ઓઘશક્તિ અર્કિચિત્કર ➤

(ઇદ્વજ્ઞા.) અહીં આ વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે સમુચિતશક્તિ વિના, નિરતિચાર ચારિત્રક્રિયાનું પ્રાયુર્ય હોવા છતાં પણ માત્ર ઓઘશક્તિથી પરમમુક્તિ સ્વરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. માટે જ

પરમમુક્તિલક્ષણં કાર્યમુત્પન્નમર્હતિ । અતઃ એવાઽચરમાવર્તકાલે ન યોગધર્મસમ્ભવઃ । ન હિ તૃણાદેવ ઘૃતોત્પત્તિઃ સમ્ભવતિ । તદુક્તં યોગબિન્દૌ હરિભદ્રસૂરિભિઃ “તૃણાદીનાઞ્ચ ભાવાનાં યોગ્યાનામપિ નો યથા । તદા ઘૃતાદિભાવઃ સ્યાત્ તદ્વદ્ યોગોઽપિ નાઽન્યદા ॥” (યો.વિ.૧૫) ઇતિ । ‘યોગ્યાનામપિ = ઓઘશક્તિમતામપિ’, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । ‘સહૈવ દશભિઃ પુત્રૈઃ ભારં વહતિ ગર્દભી’ ઇતિ ન્યાયેન નિરતિચારધર્મક્રિયાપ્રાચુર્યેઽપિ ઓઘ-સમુચિતશક્તિદ્વયશૂન્યત્વેન અભવ્યસ્ય શાશ્વતિકં કર્મભારવાહિત્યં ભાવનીયમ્ ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - યોગધર્મોઘશક્તેઃ તત્સમુચિતશક્તિરૂપેણ પરિણામને સાફલ્યપ્રાપ્તૌ ‘વયં ચરમાવર્તવર્તિન’ ઇતિ નિશ્ચેયમ્ । શત્રુઞ્જયતીર્થદર્શન-ભવ્યાભવ્યત્વશઙ્કાદિના સ્વસ્ય ભવ્યત્વ-સુનિશ્ચયમાત્રેણ નૈવ કૃતકૃત્યતા સમ્પદ્યતે । એતાવતા ઇદં ફલિતં યદુત્ત શુષ્કઃ તત્ત્વનિર્ણયઃ ન કાર્યસાધકઃ કિન્તુ તત્ત્વનિશ્ચયોત્તરં સંવેદનશીલચેતસા સદ્ધર્મવ્યવહારમાર્ગે નિરન્તરં ગમનાય સોત્સાહ-તયા ભાવ્યમ્ । ઇત્થં સતતં સમાદરપૂર્વં જિનાજ્ઞાપાલનયોગે ચરમાવર્તકાલસાચિવ્યમ્ આવશ્યકમ્ ।

અચરમાવર્તકાળમાં યોગધર્મ નિષ્પન્ન થવાની સંભાવના નથી. અચરમાવર્ત કાળમાં ભવ્યાત્મામાં યોગધર્મની ઓઘશક્તિ હોવા છતાં સમુચિતશક્તિનો અભાવ હોય છે. તેથી ગમે તેટલી ઉગ્રસાધના કરવામાં આવે તો પણ અચરમાવર્તકાળમાં ભવ્યાત્મા યોગધર્મને પ્રગટાવી શકતો નથી કે મોક્ષે જઈ શકતો નથી. ધીની ઓઘશક્તિ ઘાસમાં હોવા છતાં પણ ઘાસ માત્રથી ધીની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેથી તો યોગબિન્દુ ગ્રંથમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે “ધી બનવાની ઓઘશક્તિવાળા ઘાસ વગેરે પદાર્થોમાંથી ઘાસ અવસ્થામાં ધી વગેરે જેમ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી તેમ યોગધર્મની ઓઘશક્તિને ધરાવનારા ભવ્યાત્મામાં અચરમાવર્તકાળની અંદર યોગધર્મ પણ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી.” અભવ્ય જીવ પાસે તો ધર્મની ઓઘશક્તિ કે સમુચિતશક્તિ - બેમાંથી કશું હોતું નથી. તેથી તે પુષ્કળ નિરતિચાર ધર્મક્રિયા કરે તો પણ તે કાયમ કર્મના ભારબોજને વેઠારે જ રાખે છે. ‘દશ દીકરા હોવા છતાં તેની સાથે જ ગધેડી ભારને સદા વહન કરે છે’ - આ ન્યાયથી ઉપરોક્ત બાબતની વિભાવના કરવી.

卐 કાળનો મહિમા પરખીએ 卐

■ :- યોગધર્મની ઓઘશક્તિનું સમુચિતશક્તિમાં રૂપાંતર કરવા માટે જો આપણે સફળ થઈએ તો આપણે ચરમાવર્તકાળમાં આવેલા છીએ તેમ નક્કી સમજવું. શત્રુઞ્જયતીર્થના દર્શન કરવાથી કે ‘હું ભવ્ય છું કે નહિ ?’ - આવી શંકા થવાથી પોતાનામાં ભવ્યત્વનો અસંદિગ્ધ નિર્ણય થઈ જવા માત્રથી કાંઈ આત્માનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ જતું નથી. આનાથી ફલિત થાય છે કે કોરો તત્ત્વનિશ્ચય કાર્યસાધક નથી પરંતુ તત્ત્વનિશ્ચય થયા બાદ સંવેદનશીલ હૃદયથી સદ્ધર્મવ્યવહારમાર્ગે સતત ચાલવા માટે ઉદ્વેગિત થવું એ અત્યંત અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. આવા સાતત્યપૂર્ણ, આદરયુક્ત આજ્ઞાપાલન યોગમાં ચરમાવર્તકાળનો સહયોગ અત્યંત મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આવું ઉપરોક્ત શ્લોક દ્વારા ફલિત થાય છે.

કાલપ્રભાવદ્યોતિકાઃ (૧) ‘યથા ગતિઃ તથા મતિઃ’, (૨) ‘યથા ભવઃ તથા ભાવઃ’, (૩) ‘યથા નિયતિઃ તથા સદ્ગતિઃ’, (૪) ‘અનાગતકાલઃ સામ્પ્રતકાલે સ્વચ્છાયાં પ્રેષયતિ’, (૫) ‘કાલપરિપાકે કાર્યકરણબુદ્ધિઃ સમ્પદ્યતે’, (૬) ‘અકાલે કૃતમ્ અકૃતં સ્યાત્’, (૭) ‘બાલસ્ય લક્ષણાનિ જન્મતઃ, વધૂનાં લક્ષણાનિ દ્વારતઃ’ इत्यादिकाः लोकोक्तयोऽपि प्रकृते स्मर्तव्याः। चरमावर्तकालसाचिव्येन जिनाज्ञापरिपालनतः ^१“सव्यण्णु सव्वदरिसी निरुवमसुहसंगओ उ सो तत्थ। जम्माइदोसरहिओ चिट्ठइ भयवं सयाकालं।।” (प.व.१७००) इति पञ्चवस्तुकवर्णितं सिद्धस्वरूपं जवादाविर्भवति।।२/८।।

કહેવતોનું શાણપણ સમજીએ

(કાલ.) કાળ તત્વના આવા પ્રભાવને સૂચવનારી કહેવતો પણ જાણવા મળે છે. જેમ કે :-

(૧) ‘જેવી ગતિ તેવી મતિ.’

(૨) ‘જેવો ભવ તેવો ભાવ.’

(૩) ‘જેવી નિયતિ તેવી સંગતિ.’ મરણપથારીએ રીબાતા એવા કાલસૌકરિક કસાઈનું ઉદાહરણ અહીં વિચારવું.

(૪) ‘ભવિષ્યકાળ પોતાનો પડછાયો વર્તમાનકાળે મોકલી આપે છે.’

(૫) ‘કાળ પાકી ગયો હોય ત્યારે કામ કરવાનું સૂઝે.’

(૬) ‘અકાળે કરેલું કાર્ય ન કર્યા સમાન છે.’

(૭) ‘પુત્રના લક્ષણ પારણામાં અને વહુના લક્ષણ બારણામાં.’

આવી લોકોક્તિઓ પણ કાળના પ્રભાવનું અલગ અલગ રૂપે વર્ણન કરે છે. તેને અહીં યાદ કરવી. ચરમાવર્તકાળના સહયોગથી જિનાજ્ઞાના પૂર્ણ પાલનથી પંચવસ્તુકમાં વર્ણવેલ સિદ્ધસ્વરૂપ ઝડપથી પ્રગટ થાય છે. ત્યાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ કહેલ છે કે ‘સિદ્ધગતિમાં સદા કાળ સિદ્ધ ભગવાન સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, નિરુપમસુખયુક્ત, જન્માદિબંધનમુક્ત સ્વરૂપે રહે છે.’ (૨/૮)

લખી રાખો ડાયરીમાં.....

● જડનો ત્યાગ સાધનાદર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

દા.ત. શિવભૂતિ-બોટિક.

તમામ જીવોનો સ્વીકાર ઉપાસનામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

દા.ત. અદિહંતની કરુણા.

“♦કાર્યભેદઈ શક્તિભેદ”-ઈમ વ્યવહારિં વ્યવહરિઈ રે;

નિશ્ચય- “નાના કારય-કારણ એકરૂપ”* તે ધરિઈ રે ॥૨/૯॥ (૧૮) જિન.

(ઈમ=) *એમ કાર્યભેદઈ તત્ર (કારણે) કાર્યનિરૂપિત સમુચિતશક્તિનો ભેદ (વ્યવહારિં=) વ્યવહારનયે વ્યવહારીઈ. શક્તિભેદનિરૂપક ઉપાધિભેદ છઈ તે માટઈ. જિમ એક જ આકાશઈ ઘટાદ્યુપાધિભેદે ‘ઘટાકાશ’, ‘પટાકાશ’, ‘મઠાકાશ’ ઈત્યાદિ ભેદ જાણીઈ.^૧

વ્યવહાર-નિશ્ચયનયામ્યાં શક્તિં વિવેચયતિ - ‘કાર્યે’તિ ।

કાર્યભેદે હિ શક્તિસ્તુ ભિદ્યતે વ્યવહારતઃ ।

નાનાકાર્યેકશક્તિસ્તુ દ્રવ્યભાવો હિ નિશ્ચયે ॥૨/૧॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - વ્યવહારતસ્તુ કાર્યભેદે શક્તિઃ ભિદ્યતે હિ । નિશ્ચયે તુ નાનાકાર્યેક-શક્તિઃ હિ દ્રવ્યભાવઃ ॥૨/૧॥

કાર્યભેદે કારણે કાર્યનિરૂપિતસમુચિતશક્તેઃ ભેદો વ્યવહારનયેન વ્યવહિયતે, શક્તિભેદનિરૂપકસ્ય ઉપાધિભેદસ્ય સત્ત્વાત્, ઉપાધિભેદે ઉપહિતભેદસ્ય ન્યાય્યત્વાત્ । યથા એકસ્મિન્નેવ આકાશે ઘટાદ્યુપાધિભેદાદ્ ‘ઘટાકાશઃ’, ‘પટાકાશઃ’, ‘મઠાકાશ’ ઇત્યાદયો ભેદા વિજ્ઞાયન્તે વ્યવહિયન્તે ચ । તદુક્તં શિવાદિત્યેનાડપિ સપ્તપદાર્થ્યાં “આકાશાદિત્રયં તુ વસ્તુત એકમેવ ઉપાધિભેદાદ્ નાનાભૂતમ્” (સ.પ.૧૭/૫.૨૨) ઇતિ । ‘આકાશાદિત્રયમ્ = આકાશ-કાલ-દિગ્લક્ષણં દ્રવ્યત્રિતયમ્’, ‘એકમેવ = એકેકમેવ’ ઇતિ । અધિકં

:- હમણાં આપણે ઓઘશક્તિની અને સમુચિતશક્તિની વાત કરી ગયા. તે શક્તિ અંગે સ્પષ્ટ સમજણ મેળવવા માટે વ્યવહારનયનું અને નિશ્ચયનયનું મંતવ્ય જાણવું જરૂરી બની જાય છે. માટે ગ્રંથકારશ્રી વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય દ્વારા તે શક્તિનું વિવેચન કરે છે :-

❧ કાર્યભેદ શક્તિભેદસાધક : વ્યવહારનય ❧

:- વ્યવહારનયથી કાર્ય બદલાતા શક્તિ અવશ્ય બદલાય છે. નિશ્ચયનયના મતે તો અનેક કાર્યોને કરવાની એક શક્તિ એ જ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. (૨/૯)

:- વ્યવહારનય આ રીતે વ્યવહાર = પ્રતિપાદન કરે છે કે કાર્ય બદલાય તો કારણમાં રહેલી કાર્યનિરૂપિત = કાર્યસાપેક્ષ સમુચિતશક્તિ બદલાઈ જાય છે. કારણ કે શક્તિભેદનિરૂપક ઉપાધિભેદ = કાર્યભેદ તે સ્થળે વિદ્યમાન છે. ઉપાધિ બદલાય એટલે ઉપાધિસાપેક્ષ વસ્તુ પણ બદલાઈ જાય - આ વાત યુક્તિસંગત જ છે. જેમ કે એક જ આકાશમાં ઘટ-પટ આદિ ઉપાધિઓ (=નિમિત્તો) બદલાય તો એક જ આકાશમાં ઘટાકાશ, પટાકાશ, મઠાકાશ વગેરે ભેદો વિશેષજ્ઞોને જણાય છે અને આકાશમાં તેવા ભેદોનો વ્યવહાર પણ થાય છે. વૈશેષિકદર્શનાનુયાયી શિવાદિત્યમિશ્રે પણ સપ્તપદાર્થી ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે “આકાશ, કાળ અને દિશા - આ ત્રણેય દ્રવ્ય વાસ્તવમાં એક-એક જ છે. તેમ છતાં ઉપાધિભેદથી અનેકવિધ બને છે.” આ બાબતમાં વિશેષ છણાવટ ૧૧મી શાખાના નવમા શ્લોકમાં કરવામાં આવશે.

♦ પુસ્તકોમાં ‘કારય...’ પાઠ. કો.(૪)માં ‘કારજ’ પાઠ. આ.(૧)નો પાઠ લીધો છે. * આ.(૧)માં ‘રૂપે’ પાઠ.

▶...◀ ચિદ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૯)+સિ.+આ.(૧)માં છે.

ઈમ એકેક કાર્યની ઓઘ-સમુચિતરૂપ અનેક શક્તિ એક *દ્રવ્યની □પામિયઈ, તે વ્યવહારનયઈ કરીનઈ* વ્યવહારિઈ. તે નય કાર્ય-કારણભેદ માનઈ છઈ.

(તે) નિશ્ચયનયથી (નાના કારણ-કારણ એકરૂપ=) 'નાનાજાતીય નાનાદેશીય' નાનાકાર્યકરણ-

તુ એકાદશશાખાયાં વક્ષ્યતે (૧૧/૧)।

एवं प्रतिद्रव्यं प्रतिनियतप्रत्येकार्कसम्बन्धिन्यः ओघ-समुचितरूपा नानाशक्तयो लभ्यन्ते। इत्थं व्यवहारतः = व्यवहारनयं पुरस्कृत्य तु कार्यभेदे शक्तिः भिद्यते = नानात्वमापद्यते, तन्मते हि कार्यभेदे कारणभेदात्। “तु स्याद् भेदेऽवधारणे” (अ.को.३/४/२४२) इति अमरकोशवचनादत्र तुः भेदे बोध्यः। व्यवहारनयमाश्रित्यैव स्थानाङ्गसूत्रवृत्तौ श्रीअभयदेवसूरिभिः “न हि समानहेतोः कार्यवैषम्यं युज्यते, सर्वत्र अनाश्वासप्रसङ्गाद्” (स्था.सू.३/१/१३३/वृ.पृ.१८५) इत्युक्तमित्यवधेयम्।

નિશ્ચયે = નિશ્ચયનયે તુઃ પક્ષાન્તરેઃ નાનાકાર્યેકશક્તિઃ = નાનાકાર્યકરણૈકશક્તિકો હિ =

⊗ સમાનકારણથી કાર્યવૈષમ્યનો અસંભવ ⊗

(एवं.) आम दरेक द्रव्यमां योक्कस प्रकारना तमामकार्यसंबंधी विभिन्न प्रकारनी ओघशक्ति अने समुचितशक्ति प्राप्त थाय छे. आ वात व्यवहारनयने आगण करीने समजवी. आम कार्य बढलाय ओटले कारणगत शक्ति बढलाई जाय छे. कारण के व्यवहारनयना मते कार्य बढलाय ओटले कारण अवश्य बढलाय छे. “भेद अने अवधारण अर्थमां ‘तु’ वपराय” - आवुं अमरकोशमां ज्ञावेले छे ते मुजब अही भेद = भिन्नता अर्थमां ‘तु’ समजवो. व्यवहारनयनी अपेक्षाअे ज ठाणांगसूत्रनी व्याख्यामां श्रीअभयदेवसूरिज ज्ञावे छे के ‘समान कारणथी उत्पन्न थता कार्यमां विषमता-विविधता न संभवे. जो अेक सरभा कारणथी अत्यंत विलक्षण कार्य उत्पन्न थाय तो क्यांय पक्ष कोछेने विश्वास नहि अेसे.’ मतलब के ‘भोजनथी यैत्रनी भूष भले मटी गछ, पक्ष मारी भूष भोजनथी वधी जशे तो ?’ आवी शंकाथी भूष्यो भाषस भोजन नहि करी शके. आवुं सर्व प्रवृत्तिमां समज लेवुं.

:- कार्यभेद कारणभेदनुं साधक छे. घट, पट वगैरे कार्यो जुदा जुदा छे. तेथी तेना कारणोमां पक्ष भेद मानवो जरूरी छे. आ वात समज शकय छे. परंतु अेक ज कारण अनेकविध कार्योने उत्पन्न करे तो पक्ष व्यवहारनय कारणमां रहेली कार्यजनकशक्तिमां भेद माने छे. द्वा.त. :- कुंभारना हाथमां रहेले जे दंड द्वारा घडो उत्पन्न थाय. ते ज दंड जो तोझनी छोकरीना हाथमां आवे तो घडानो नाश थाय छे. तेथी घटनिष्पत्ति अने घटनाश स्वरूप अने कार्य करवानी अेक ज दंडमां अे शक्ति मानवी पडे. घटोत्पादक शक्तिथी घटनाशरूपी कार्य उत्पन्न थई ना शके. तेथी घटनिष्पत्ति अने घटध्वंस रूपी कार्य बढलाता कार्यनिर्गमित दंडगत समुचितशक्ति पक्ष बढलाय - तेवुं सिद्ध थाय छे.

卐 अनेककार्यकारी अेक शक्ति : निश्चयनय 卐

(निश्चये.) भूष श्लोकनो ‘तु’ शब्द व्यवहारनय करतां जुदो पक्ष देखाडवा भाटे छे. निश्चयनयना

... ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ ધ.માં નથી. □ પુસ્તકોમાં ‘પાસિઈ’ પાઠ છે. કો.(૭) + લા.(૨)નો પાઠ લીધો છે.

’...’ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૮)+સિ.+આ.(૧)માં છે. ઙ પુસ્તકોમાં ‘...કાર્યકારણ...’ પાઠ. લી.(૨+૩) + P(૨+૩)નો પાઠ લીધો છે.

એકશક્તિસ્વભાવ જ દ્રવ્ય હૃદયમાંહિ ધરિયઈ. નહીં તો સ્વભાવભેદઈ દ્રવ્યભેદ થાઈ.

‘અત એવ નૈતન્નયે સ્થિરપક્ષે ક્ષણભઙ્ગપક્ષે વા કાર્યભેદે કારણસ્વભાવભેદઃ, ક્રમિકાઽક્રમિક-
નાનાકાર્યકરણૈકસ્વભાવક્રોડીકૃતત્વાત્ ।’

*તે તે દેશ-કાલાદિકની અપેક્ષાઈ એકનઈ અનેકકાર્યકરણસ્વભાવ માનતાં કોઈ દોષ નથી.

એવ દ્રવ્યભાવઃ = દ્રવ્યસ્વભાવઃ । અધ્યાત્મસારાનુસારેણ (૧૮/૫૭) શક્તિશ્ચ દ્રવ્યાઽભિન્નૈવ । પ્રકૃત-
નિશ્ચયનયાભિપ્રાયેણ વાક્યપદીયે ભર્તૃહરિણા બોધપચ્ચદશિકાયાં ચ અભિનવગુપ્તેન “શક્તિશ્ચ શક્તિમદ્વૃપાદ્
વ્યતિરેકં ન વાઙ્મતિ । તાદાત્મ્યમનયોર્નિત્યં વહ્નિ-દાહિકયોરિવ ।” (વા.પ.૩/૯/૬૨, બો.પ.દ.૩) इत्युक्तम् ।

નિશ્ચયનયાનુસારેણ નાનાજાતીય-નાનાદેશીય-નાનાકાર્યકરણૈકશક્તિસ્વભાવં દ્રવ્યં ચેતસિ નિધેયમ્,
અન્યથા = કાર્યભેદે કારણભેદાભ્યુપગમે નાનાકાર્યકરણસ્વભાવભેદેન દ્રવ્યભેદાપાતાત્, એકમપિ કારણીભૂતં
દ્રવ્યં તત્તત્કાર્યકરણસ્વભાવભેદેન ભિદ્યેતેતિ યાવત્ તાત્પર્યમ્ । તથા ચૈકં દ્રવ્યમેકમેવ કાર્ય
જનયેદિત્યાપદ્યેત । ન ચૈતદિષ્ટમ્ । તસ્માત્ તત્તદેશ-કાલાદ્યપેક્ષયા એકસ્મિન્નપિ દ્રવ્યેઽનેકકાર્યકરણૈક-

મતે તો અનેક પ્રકારના કાર્યને કરવાની એક શક્તિ જ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. તથા અધ્યાત્મસારમાં
જણાવ્યા મુજબ શક્તિ દ્રવ્યથી અભિન્ન છે. નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી જ વાક્યપદીયમાં ભર્તૃહરિએ
તથા બોધપંચદશિકામાં અભિનવગુપ્તે જણાવેલ છે કે ‘શક્તિમાનથી શક્તિ પાર્થક્યને ઈચ્છતી નથી. જેમ
અગ્નિ અને દાહિકા શક્તિ - આ બન્ને વચ્ચે હંમેશા તાદાત્મ્ય છે, તેમ શક્તિ અને શક્તિમાન પદાર્થના
સ્વરૂપ વચ્ચે કાયમ તાદાત્મ્ય હોય છે.’

❁ નિશ્ચયનયથી દ્રવ્ય એકશક્તિસ્વભાવયુક્ત ❁

(નિશ્ચ.) નિશ્ચયનયના મત મુજબ અલગ અલગ જાતિવાળા વિભિન્ન સ્થળમાં વિવિધ કાર્યોને કરવાની
એક શક્તિ એ જ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે - એવું મનમાં સ્થાપિત કરવું. અન્યથા કાર્યભેદે કારણભેદ
માનવામાં આવે તો એક જ દ્રવ્ય વિવિધ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતું હોય તેવા સ્થળે અનેકવિધ કાર્ય કરવાનો
સ્વભાવ વિભિન્ન પ્રકારનો હોવાથી તેવા સ્વભાવના આધારભૂત દ્રવ્ય પણ અનેક માનવા પડશે. મતલબ
એ છે કે ‘કાર્ય બદલાય એટલે કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ પણ બદલાય. તથા કાર્યકરણસ્વભાવ બદલાય
તે સ્વભાવના આધારભૂત કારણ પણ બદલાય’ - આવું વ્યવહારનયનું મંતવ્ય માનવામાં આવે તો જે
સ્થળે એક જ ઉપાદાનકારણભૂત દ્રવ્ય દ્વારા અનેક પ્રકારના કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં હોય તે સ્થળે તે કાર્યને
કરવાનો સ્વભાવ વ્યવહારનયના સિદ્ધાંત મુજબ બદલાઈ જશે. તેથી તથાવિધ સ્વભાવભેદથી કારણીભૂત
દ્રવ્ય એક હોવા છતાં તેને અનેક માનવાની સમસ્યા સર્જાશે. તેથી ‘એક દ્રવ્ય એક જ કાર્યને ઉત્પન્ન
કરી શકે, નહિ કે અનેક કાર્યને’ - આવી આપત્તિ આવશે. પરંતુ ‘એક કારણ એક જ કાર્યને ઉત્પન્ન
કરે’ - આવું કોઈને પણ માન્ય નથી. એક જ માટીમાંથી મૂર્તિપિંડ, ઘડો, ઠીકરાં, રમકડાં વગેરે અનેક
કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ‘એક જ કાર્યને એક કારણ ઉત્પન્ન કરે’ - તે વાત વ્યાજબી નથી. તેથી

▶...◀ ચિદ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૯)+સિ.+આ.(૧)માં છે.

... ચિદ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૯)+સિ.માં છે.

કારણાંતરની* અપેક્ષા પણ સ્વભાવમાં હિં જ અંતર્ભૂત છે. તેણે તેહનું પણ**વિકલપણું ન હોઈ.

સ્વભાવાભ્યુપગમે દોષલવોડપિ નાસ્તીતિ મન્તવ્યમ્। અત એવ નૈતન્નયે સ્થિરપક્ષે ક્ષણભઙ્ગપક્ષે વા કાર્યભેદે કારણસ્વભાવભેદઃ, ક્રમિકાડક્રમિકનાનાકાર્યકરણૈકસ્વભાવક્રોડીકૃતત્વાત્।

ન ચાનેકકાર્યકરણૈકસ્વભાવાભ્યુપગમે દ્રવ્યસ્ય કારણાન્તરાપેક્ષા ન સ્યાત્, સમર્થસ્યાડન્યાનપેક્ષણા-
વિતિ વાચ્યમ્,

કારણાન્તરાપેક્ષાયા અપિ દ્રવ્યસ્વભાવે એવાડન્તર્ભૂતત્વાત્। અયમેવ દ્રવ્યસ્વભાવો યદુત કારણાન્ત-
રસન્નિધાને એવ તેન કાર્ય જનનીયમિતિ ન કારણાન્તરવૈફલ્યમ્।

અલગ અલગ સ્થળ અને વિભિન્ન કાળ વગેરેની અપેક્ષાએ એક જ દ્રવ્ય અનેક પ્રકારના કાર્યને કરવાનો એકસ્વભાવ ધારણ કરે છે - તેવું માનવામાં આંશિક પણ દોષ આવતો નથી. આમ માનવું જરૂરી છે. માટે જ પ્રસ્તુત નિશ્ચયનયના મત મુજબ એકાંત નિત્યપક્ષમાં કે સર્વથા ક્ષણિકદર્શનમાં કાર્યભેદે કારણનો સ્વભાવ બદલાય તેવું માન્ય નથી. કેમ કે નિશ્ચયનયે ક્રમિક કે અક્રમિક અનેક કાર્ય કરવાના એકસ્વભાવને ધારણ કરનાર કારણને સ્વીકારેલ છે.

✽ સમર્થ કારણ અન્યનિરપેક્ષ ✽

■ :- (ન ચા.) કાર્ય બદલાવા છતાં જો કારણ બદલાતું ન હોય અને અનેક પ્રકારના કાર્યને કરવાનો એક જ સ્વભાવ ઉપાદાનકારણમાં માનવામાં આવે તો અનેક પ્રકારના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપાદાનકારણીભૂત દ્રવ્યને નિમિત્તકારણ વગેરેની અપેક્ષા ન હોઈ શકે. મતલબ કે અનેક કાર્યને કરવાનો એક જ દ્રવ્યનો સ્વભાવ હોય તો અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપાદાનકારણ અન્ય સહકારિ-
કારણોની શા માટે અપેક્ષા રાખે ? કારણ કે સમર્થ હોય તે પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજાની અપેક્ષા ન રાખે. કુંભાર ઘડો બનાવવા માટે વણકર, સુધાર વગેરેની અપેક્ષા રાખતો નથી.

✽ અનેક કાર્યોત્પત્તિ આપત્તિનું નિરાકરણ ✽

■ :- (કારણ.) પોતાના પ્રતિનિયત અનેકવિધ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાદાનકારણમાં એક જ સ્વભાવ હોવા છતાં એક જ કારણથી અનેક કાર્ય ઉત્પન્ન થવાની સમસ્યાને અવકાશ નથી. કેમ કે અન્ય સહકારીકારણોની અપેક્ષા પણ ઉપાદાનકારણભૂત દ્રવ્યના સ્વભાવમાં જ અંતર્ભૂત છે. માટે નિમિત્તકારણોની ગેરહાજરીમાં એકલા ઉપાદાનકારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. ઉપાદાનકારણીભૂત દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જરૂરી સહકારીકારણોની હાજરીમાં જ ઉપાદાનકારણે પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવું. માટે સહકારીકારણોને અકિંચિત્કર બનવાની સમસ્યાને અવકાશ રહેતો નથી.

✽ કારણાન્તરકૃત ઉપકારની મીમાંસા ✽

■ :- જો ઉપાદાનકારણને અન્ય સહકારીકારણોની અપેક્ષા રહેતી હોય તો 'સહકારીકારણો દ્વારા ઉપાદાનકારણ ઉપર કોઈક પ્રકારનો ઉપકાર થાય છે' - તેવું માનવું જરૂરી બની જાય છે. બાકી તો ઉપાદાનકારણ શા માટે પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં તથાવિધ સહકારીકારણોની અપેક્ષા રાખે ?

* કો.(૧૨)માં 'કારણાંતરથી' પાઠ. ✽ કો.(૧૦)માં 'વિકલ...' પાઠ.

તથા શુદ્ધ નિશ્ચયનયનઈ મતઈ કાર્ય મિથ્યા છઈ, “આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ, વર્તમાનેઽપિ તત્તથા।”

ન વા કારણાન્તરકૃતોપકારભેદાઽભેદવિકલ્પેન મૂલકારણીભૂતદ્રવ્યભેદપ્રસંગો લબ્ધાવકાશઃ, સહકારિસન્નિધૌ કાર્યકરણસ્વભાવસ્ય અપર્યનુયોજ્યત્વાત્।

તથા શુદ્ધનિશ્ચયનયમતે તુ કાર્યમાત્રં મિથ્યા; “આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ મધ્યેઽપિ હિ ન તત્તથા।

હવે પ્રશ્ન એ છે કે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે સહકારીકારણો દ્વારા ઉપાદાનકારણો વિશે થતો ઉપકાર ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો એ ઉપકાર ઉપાદાનકારણથી સર્વથા ભિન્ન હોય તો તેવા ઉપકારથી પણ કોઈ પ્રયોજન સરતું નથી. જેમ હિમાલયથી વિંધ્યાચલ ભિન્ન હોવાથી વિંધ્યાચલ દ્વારા હિમાલય પર્વતનું કોઈ પ્રયોજન હાંસલ કરી શકાતું નથી તેમ નિમિત્તકારણ દ્વારા થતો ઉપકાર ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન હોવાથી તેવા ઉપકાર દ્વારા ઉપાદાનકારણનું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. માટે નિમિત્તકારણો દ્વારા થતો ઉપકાર ઉપાદાનકારણથી અભિન્ન માનવો જરૂરી બની જાય છે. પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે સહકારીકારણો દ્વારા થતો ઉપકાર ઉપાદાનકારણથી અભિન્ન હોવાને લીધે ઉપકાર કરનાર નિમિત્તકારણ દ્વારા નવું જ ઉપાદાનકારણ ઉત્પન્ન થવાની સમસ્યા આવશે. કેમ કે ઉપકાર = ઉપાદાનકારણ. માટે ઉપકારજનક = ઉપાદાનકારણજનક. આવું બનવાથી તો અનેકવિધ કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર મૂળ ઉપાદાનકારણીભૂત દ્રવ્ય જ બદલાઈ જવાની સમસ્યા સર્જશે. આમ નિમિત્તકારણો દ્વારા થતા ઉપકારને ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન કે અભિન્ન માનવાના બન્ને પક્ષમાં ઉપરોક્ત રીતે અનિષ્ઠાપત્તિ સર્જશે. તથા સહકારીકારણો ઉપાદાનકારણ ઉપર ઉપકાર કરતા ન હોય તો અનેકવિધ કાર્યોને કરવાનો એક સ્વભાવ ધરાવનાર ઉપાદાનકારણ નિમિત્તકારણો વિના જ અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરી લેશે. આવી સમસ્યા સર્જશે. માટે સહકારીકારણ જો ઉપાદાનકારણ ઉપર ઉપકાર ન કરે તો પણ તકલીફ અને ઉપકાર કરે તો પણ તકલીફ નિશ્ચયનયના મતમાં આવશે.

✽ દ્રવ્યભેદ આપત્તિનું નિરાકરણ ✽

■ :- (ન વા.) અનેક કાર્ય કરવાનો એક જ સ્વભાવ ઉપાદાનકારણમાં માનવામાં આવે તો પણ ઉપરોક્ત સમસ્યાને કોઈ અવકાશ નથી - એવું નિશ્ચયનયનું કહેવું છે. કારણ કે અનેક કાર્યને કરવાનો એક સ્વભાવ ઉપાદાનકારણમાં હોવા છતાં આ સ્વભાવ એવો છે કે વિવક્ષિત કાર્યના અન્ય સહકારીકારણો આવે ત્યારે જ વિવક્ષિત કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ કે મૃત્પિંડ, સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ, ઘડો, ઠીકરાં, રમકડાં વગેરે અનેકવિધ કાર્યોને કરવાનો સ્વભાવ માટીમાં એવા પ્રકારનો છે કે દંડ, ચક્ર, કુંભાર આદિ અન્ય સહકારીકારણોની હાજરીમાં જ ઉપરોક્ત કાર્યોને માટી ઉત્પન્ન કરે. દંડ, ચક્ર આદિની ગેરહાજરીમાં ઘડા વગેરેને બનાવવાનો સ્વભાવ માટીમાં નથી. આવું નિશ્ચયનયનું મંતવ્ય છે. માટે ‘સહકારીકારણ દ્વારા ઉપાદાનકારણમાં ઉપકાર થાય છે કે નહિ ? તથા તે ઉપકાર ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ?’ ઈત્યાદિ પ્રશ્નો અહીં અસ્થાને છે. સહકારીકારણના સાન્નિધ્યમાં પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ ઉપાદાનકારણમાં માનવામાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે સ્વભાવ અપર્યનુયોજ્ય (≡પ્રશ્ન કરવા માટે અયોગ્ય) હોય છે.

✽ કાર્ય માત્ર મિથ્યા : શુદ્ધ નિશ્ચયનય ✽

(તથા.) વળી, શુદ્ધ નિશ્ચયનયના મતે તો તમામ કાર્ય મિથ્યા છે. આ હકીકતનું સમર્થન કરવા

(પ.દ.૧૩/૬૮) ઇતિ વચનાત્ ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તોઽવિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ ।।” (મા.ઉપ.કા.૧/૬) ઇતિ માણ્ડૂક્યોપનિષત્કારિકાવચનાત્ ।

ગૌડપાદાચાર્યકૃતા મિતાક્ષરાભિધાના તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ – “યદ્ આદાવન્તે ચ નાસ્તિ વસ્તુ મૃગતૃષ્ણિકાદિ તન્મધ્યેઽપિ નાસ્તીતિ નિશ્ચિતં લોકે । તથા ઇમે જાગ્રદ્દૃશ્યા ભેદા આદ્યન્તયોરભાવાદ્ વિતથૈરેવ મૃગતૃષ્ણિકાદિભિઃ સદૃશત્વાદ્ વિતથા એવ । તથાઽપ્યવિતથા ઇવ લક્ષિતા મૂઢૈઃ અન્તત્મવિદ્ભિઃ । ‘ઘટઃ સન્નિ’તિપ્રતીતિસ્તુ ‘સદ્ ગન્ધર્વનગરમિ’તિવદાપાતકીતિ ભાવઃ” (મા.ઉપ.કા.૧/૬ પૃ.૧૬) ઇતિ । કાલવૃત્ત્યત્યન્તાભાવાઽપ્રતિયોગિત્વમેવ પરમાર્થસત્યત્વમિતિ પ્રકૃતે તાત્પર્યં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયાવલમ્બિસમ્પ્રદાયકુશલાનામ્ ।

માટે માણ્ડૂક્યોપનિષત્કારિકા નામના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘જે વસ્તુ પ્રારંભમાં ન હોય અને પાછળ પણ ન હોય તે વસ્તુ મધ્યકાળમાં પણ ન હોય અર્થાત્ અસત્ હોય. જગતના ભાવો તુચ્છ પદાર્થ જેવા હોવા છતાં અતુચ્છ જેવા જણાય છે.’

(ગૌડ.) માણ્ડૂક્યોપનિષત્કારિકા ઉપર ગૌડપાદ નામના આચાર્ય દ્વારા મિતાક્ષરા નામની વ્યાખ્યા રચાયેલી છે. ઉપરોક્ત શ્લોકની સ્પષ્ટતા કરતા તેમણે ત્યાં જણાવેલ છે કે “જે વસ્તુ પ્રારંભમાં ન હોય તથા પાછળ પણ ન હોય તે વસ્તુ મધ્યકાળમાં પણ નથી હોતી. આ વાત દુનિયામાં નિશ્ચિતરૂપે માન્ય છે. દા.ત. ઉનાળાના દિવસોમાં રણપ્રદેશમાં દૂરથી મૃગજળને જોઈને તૃષાતુર હરણ તે દિશામાં દોટ મૂકે છે. પરંતુ તેને પાણી મળતું નથી. તે પાણી ત્યાં ત્યારે અસત્ છે. હરણ દોડે તે પૂર્વે ત્યાં પાણી અસત્ હતું. હરણની દોટ પૂરી થયા પછી પણ ત્યાં પાણી અસત્ છે. તથા હરણ જ્યારે દોડી રહ્યું છે તે વચગાળાના સમયે પણ ત્યાં પાણી અસત્ જ છે. તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં જણાતા દુન્યવી ભેદભાવો પણ આગળ કે પાછળ (અર્થાત્ નિદ્રાઅવસ્થા કે મરણદશામાં) ગેરહાજર હોવાથી, તુચ્છ મૃગજળ જેવા જ હોવાથી તુચ્છ જ છે. તેમ છતાં આત્માને નહિ જાણનારા મૂઢ જીવો દુન્યવી ભાવોને સાચા હોય તેમ જાણે છે. ‘ઘડો સત્ છે’ - એવી પ્રતીતિ તો ‘ગંધર્વનગર સત્ છે’ - એવી પ્રતીતિની જેમ પ્રાતિભાસિક છે. એવો અહીં ભાવ છે.” માણ્ડૂક્યોપનિષત્કારિકા અને મિતાક્ષરા વૃત્તિના રચયિતા શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયનું આલંબન લઈને ઉપરોક્ત વાત જણાવી રહ્યા છે. શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયનું અવલંબન લેનાર સંપ્રદાયમાં કુશળ એવા ઉપરોક્ત ગ્રંથકારોનું પ્રસ્તુતમાં તાત્પર્ય એ છે કે પરમાર્થ સત્ય એને જ કહેવાય કે જે કાળવૃત્તિ અત્યંતાભાવનો અપ્રતિયોગી જ હોય.

✽ પરમાર્થસત્ય અંગે વિચારણા ✽

■ :- જે વસ્તુ ક્યારેક જ હોય તે પરમાર્થથી અસત્ કહેવાય. જે સર્વદા હોય તે જ વસ્તુ પરમાર્થથી સત્ કહેવાય. જેનો કોઈ પણ કાળે અભાવ ન હોય તે વસ્તુ કાળનિષ્ઠ અત્યંતાભાવની પ્રતિયોગી બનતી નથી. તથા જે વસ્તુ કોઈક કાળે ગેરહાજર પણ હોય તે વસ્તુ કાળનિષ્ઠ અત્યંતાભાવની પ્રતિયોગી બને છે. આથી કાળવૃત્તિ અત્યંતાભાવથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતાનો અભાવ = પરમાર્થ સત્યત્વ. આ પ્રમાણે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયનું તાત્પર્ય, નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં, સ્પષ્ટ થાય છે.

इदमेवाभिप्रेत्य महोपाध्याययशोविजयैः अपि शुद्धसङ्ग्रहनयात्मकशुद्धद्रव्यार्थिकमतानुसारेण नयोपदेशे “आदावन्ते च यन्नास्ति मध्येऽपि हि न तत्तथा । वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ।।” (नयो.१४) इत्युक्तम् । तद्धृत्तिः नयामृततरङ्गिणी तु प्रकृते “आदावन्ते च यद् वस्तु नास्ति, तद् मध्येऽपि = मध्यमकालेऽपि न तथा = नास्तीत्यर्थः । न हि प्रागभाव-ध्वंसानवच्छिन्नकालसम्बन्धः सत्तेत्यभ्युपगन्तुं शक्यम्, उत्पत्ति-विनाश्यतासमययोः उत्पत्ति-विनाश-व्यापारव्यग्रयोरन्वयिव्यवहारात् । न च तद्विवेके मध्यभागः कश्चिदवशिष्यते इक्षुदण्डस्येव सकलमूलाऽग्रभागच्छेदे ।

किञ्च, पूर्वं पश्चाच्चासत्त्वभावस्य कथं मध्यमक्षणे सत्त्वभावत्वम्, स्वभावविरोधात् ।

‘मध्यक्षणे सन्नेव पर्यायः पूर्वाऽपर-कालयोरसद्व्यवहारकारीति न स्वभावविरोधः’ इति चेत् ?

तर्हि पूर्वाऽपरकालयोरसत्त्वभाव एवायं मध्यक्षणसम्बन्धेन सद्व्यवहारकारीत्येव किं न સ્વીક્રિયતે ।

(इदमेव.) आ ज आभतने लक्षमां राप्तीने नयोपदेश नामना ग्रंथमां महोपाध्याय यशोविजयश्च महाराजे पञ्च शुद्धसंग्रहनयस्वरूप शुद्धद्रव्यार्थिकनयना मत मुजब जज्ञावेल् छे के “प्रांरंभमां अने प्रान्ते जे वस्तु नथी छोती ते वस्तु वयला समये पञ्च नथी छोती. जगतना भावो तुश्च वस्तु जेवा छोवा छतां पञ्च अतुश्च जेवा जज्ञाय छे.” नयोपदेश ग्रंथ उपर उपाध्यायश्च महाराजे नयामृततरंगिणी नामनी व्याख्या रखेल छे. उपरोक्त श्लोकना तात्पर्यनी स्पष्टता करता तेमझे त्यां जज्ञावेल् छे के “शङ्खआतमां अने अंते जे वस्तु नथी छोती ते वस्तु वयला समये पञ्च नथी छोती. आनुं कारण अे छे के ‘प्रागभावथी अने प्रध्वंसाभावथी अनवस्थिन्न अेवा वर्तमान काणनो संबंध = ‘सत्ता’ - आनुं स्वीकारवुं शक्य नथी. કેમ કે ઉત્પત્તિસમયે અને વિનાશ્યતાસમયે ક્રમશઃ ઉત્પત્તિવ્યાપારમાં અને વિનાશવ્યાપારમાં વ્યગ્ર હોય તેવા પદાર્થમાં જ અન્વયી (સત્) તરીકેનો વ્યવહાર થાય છે અને ઉત્પત્તિ-વિનાશનો વિવેક કરવામાં આવે તો વચ્ચે કોઈ ભાગ બાકી રહેતો નથી. (કેમ કે પ્રતિસમય ઉત્પાદ-વ્યય ચાલુ જ હોય છે) જેમ શેરડીના સાંઠાનો સઘળો મૂળનો ભાગ અને સઘળો અગ્ર ભાગ છેદી નાખવામાં આવે તો શેરડીના સાંઠામાં વચ્ચે કશું બાકી રહેતું નથી.

❀ સત્-અસત્ સ્વભાવમાં વિરોધ ❀

(किञ्च.) વળી, આગળ અને પાછળ જેનો સ્વભાવ અસત્ હોય તે પદાર્થ મધ્યમ ક્ષણમાં કઈ રીતે સત્ હોય ? કારણ કે સત્સ્વભાવમાં અને અસત્સ્વભાવમાં પરસ્પર વિરોધ છે. જે વસ્તુનો સ્વભાવ સત્ હોય તેનો સ્વભાવ અસત્ ન હોઈ શકે. જેનો સ્વભાવ અસત્ હોય તેનો સ્વભાવ સત્ ન હોઈ શકે. માટે આગળ અને પાછળ અસત્સ્વભાવેવોળી વસ્તુનો સ્વભાવ વચ્ચે પણ અસત્ જ હોય તેવું સિદ્ધ થાય છે.

❀ :- (મધ્ય.) વચલી ક્ષણોમાં સત્સ્વભાવને ધારણ કરનારો જ પર્યાય પૂર્વ કાળમાં અને પશ્ચાત્ કાળમાં (અસત્સ્વભાવને ધારણ કર્યા વિના જ) પોતાના વિશે અસત્ તરીકેનો વ્યવહાર કરાવે તેવું માનવામાં વિરોધને અવકાશ નથી. અહીં પૂર્વ-પશ્ચાત્-મધ્યમ ક્ષણમાં સ્વભાવભેદ સ્વીકારવામાં આવતો નથી.

❀ વિનિગમના વિરહ ❀

❀ :- (તર્હિ.) તમારી માન્યતામાં વિનિગમનાવિરહ દોષ લાગુ પડે છે. કેમ કે ‘મધ્યમ ક્ષણમાં સત્ સ્વભાવને ધારણ કરનારો પર્યાય આગળ-પાછળની ક્ષણમાં અસત્ વ્યવહારને કરાવે છે’ - આ

તસ્માન્ન નિરપેક્ષપારમાર્થિકસત્તાવન્તઃ પર્યાયાઃ, કિન્તુ વિતથૈઃ શશવિષાણાદિભિઃ કાલ્પનિકત્વેન સદૃશાઃ સન્તઃ અનાદિલૌકિકવ્યવહારવાસનાતઃ અવિતથા ઇવ લક્ષિતા લોકૈરિતિ શેષઃ” (નયો.૧૪, વૃત્તિ) इत्येवं वर्तते।

“શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિકનયમતે ગુણાઃ પર્યાયાશ્ચ ચત્ત્વૌપચારિકત્વાદ્, “આદાવન્તે ચ યત્રાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ પ્રમાણે માનવાના બદલે ‘પૂર્વ-પશ્ચાત્ કાળમાં અસત્ સ્વભાવને જ ધારણ કરનારો પર્યાય મધ્યમ ક્ષણમાં સદ્વ્યવહારને કરાવે છે’ - આવું શા માટે સ્વીકારતા નથી ? તમારી વાતનો સ્વીકાર કરવામાં અને અમારી વાતનો અસ્વીકાર કરવામાં કોઈ નિર્ણાયક તર્ક જણાતો નથી. માટે પર્યાયો નિરપેક્ષ એવી પારમાર્થિક સત્તાને ધારણ કરતા નથી. સસલાના શિંગડા જેવા તે કાલ્પનિક છે. મિથ્યા હોવા છતાં અનાદિ લૌકિક વ્યવહારના સંસ્કારને લીધે લોકો જાણે કે પર્યાય વાસ્તવિક હોય તેવી રીતે જુએ છે અને વર્તે છે.”

◉ શેરડીના સાંઠાનું ઉદાહરણ ◉

■ નયોપદેશ ગ્રંથની નયામૃતતરંગિણી વ્યાખ્યામાં મહોપાધ્યાયજી મહારાજે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયનું મંતવ્ય કેન્દ્રસ્થાનમાં રાખી તેનું સમર્થન કરનારી યુક્તિઓને ઉપરમાં જણાવી છે. શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયને અનુસરતા વિદ્વાનો પારમાર્થિક સત્તાને કાળથી નિરપેક્ષ માને છે. અર્થાત્ ‘અમુક સમયમાં વસ્તુની સત્તા હોય અને અમુક સમયમાં સત્તા ન હોય’ - એવું તેમને માન્ય નથી. મતલબ કે ‘પ્રાગભાવથી અવચ્છિન્ન કાળ = ભવિષ્ય કાળ અને પ્રધ્વંસથી અવચ્છિન્ન કાળ = અતીત કાળ. તથા પ્રાગભાવથી અને પ્રધ્વંસથી અનવચ્છિન્ન કાળ = વર્તમાનકાળ. તેનો સંબંધ એટલે સત્તા. આવી સત્તા પર્યાયમાં પણ રહેલી છે. તેથી મધ્યકાલમાત્રવર્તી પર્યાયને પણ સત્ કહી શકાય.’ આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયનું મંતવ્ય છે. પરંતુ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયનું અવલંબન લેનારા વિદ્વાનો ઉપરોક્ત કથનને પર્યાયની સત્તા (સત્પણા) અંગે સ્વીકારતા નથી. આનું કારણ એ છે કે ઉત્પત્તિસમયે પર્યાય પોતાની ઉત્પત્તિ કરવામાં વ્યગ્ર હોય છે. તથા વિનાશસમયે પર્યાય પોતાનો વિનાશ કરવામાં વ્યગ્ર હોય છે. આવી અવસ્થામાં જ દરેક પર્યાયનો અન્વય (હાજરી) જોવા મળે છે અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર થાય છે. ઉત્પત્તિ-વિનાશને છોડીને વચલો કોઈ સમય પર્યાયનો હોતો નથી. જેમ શેરડીના સાંઠામાં આગળનો ભાગ અને પાછળનો = ગાંઠવાળો મૂળનો ભાગ સંપૂર્ણપણે કાઢી નાંખવાનો હોય તો શેરડીના સાંઠાનો મૂળથી જ નાશ થઈ જાય છે. શેરડીમાં મૂળભાગને કાઢો તો અગ્રભાગ આવે. તથા અગ્રભાગને પણ કાઢીએ તો મૂળભાગ (=ગાંઠવાળો ભાગ) આવે. આ રીતે શેરડીનો જ ઉચ્છેદ થઈ જાય. તેમ આગળના અને પાછળના સમયમાં જે અસત્ હોય તેના બધા જ સમયો કાં તો આગળના સમયમાં (=ઉત્પત્તિવિશિષ્ટ સમયમાં) સમાઈ જશે અથવા પાછળના સમયમાં (=વિનાશવિશિષ્ટ સમયમાં) સમાઈ જશે. કારણ કે સર્વત્ર પ્રતિસમય ઉત્પાદ-વિનાશ ચાલુ જ હોય છે. ઉત્પત્તિ-વિનાશશૂન્ય એવી કોઈ મધ્યમ ક્ષણ છે જ નહીં. એથી કાર્ય માત્ર મિથ્યા છે. મૂળભૂત ઉપાદાનકારણ શાશ્વત હોવાથી પરમાર્થ સત્ છે. આવું શુદ્ધ નિશ્ચયનયનું મંતવ્ય છે. ‘બ્રહ્મ સત્ત્વં જગદ્ મિથ્યા’ - આ વેદાંતી સિદ્ધાંતનું તાત્પર્ય આ જ દિશામાં છે.

✽ ગુણ-પર્યાયો ઔપચારિક : નિશ્ચયનય ✽

(“શુદ્ધદ્રવ્યા.”) “શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતે ગુણ અને પર્યાયો ખરેખર અસત્ જ છે. કારણ કે ગુણ-પર્યાયો ઔપચારિક છે. ‘જે પ્રારંભમાં ન હોય અને જે અંતમાં ન હોય તે વર્તમાનકાળમાં પરમાર્થથી

તત્ તથા” (પઞ્ચદશી-૧૩/૬૮) इत्यादिन्यायाद् द्रव्यव्यतिरेकेण तेषामनुपलम्भाच्च असन्त एव” (अने.व्य.नैगमनय-
પૃ.૬૧) इति व्यक्तमुक्तम् अनेकान्तव्यवस्थाप्रकरणे यशोविजयवाचकवरेण्यैः।

પ્રકૃતે શુદ્ધસંપ્રહનયાત્મકશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય-શુદ્ધનિશ્ચયનયોઃ અભિપ્રાયૈક્યમ્। તથા ચ ન
દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસસ્તબકાઽનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણયોઃ વિરોધ इति विज्ञेयम्।

દ્રવ્યાસ્તિકનયમતપ્રદર્શનરૂપેણ શ્રીશાન્તિસૂરિભિઃ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રબૃહદ્વૃત્તૌ “યદ્ આદ્યન્તયોઃ અસદ્ મધ્યેઽપિ
તત્ તથૈવ, યથા મરીચિકાદૌ જલાદિ। ન સન્તિ ચ કુશૂલ-કપાલાદ્યવસ્થયોઃ ઘટાદિપર્યાયાઃ। તતો દ્રવ્યમેવ
આદિ-મધ્યાઽન્તેષુ સત્। પર્યાયાઃ પુનઃ અસત્યૈઃ આકાશકેશાદિભિઃ સદૃશા અપિ ભ્રાન્તૈઃ સત્યતયા લક્ષ્યન્તે।

ન હોય’ - આ પ્રમાણેના ન્યાય (=સમીકરણ) મુજબ વિચાર કરવામાં આવે તો ગુણ, પર્યાય પૂર્વ
તથા પશ્ચાત્ કાળમાં અવિદ્યમાન હોવાથી ઉપચાર માત્ર સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ પરમાર્થથી ગુણ અને પર્યાય
અસત્ છે. વળી, ગુણ-પર્યાય પરમાર્થથી અસત્ હોવાનું બીજું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય વિના સ્વતંત્રપણે
ગુણ-પર્યાયો જોવા મળતા નથી. અર્થાત્ દ્રવ્યથી સ્વતંત્રપણે ગુણ-પર્યાયનું અસ્તિત્વ કે વ્યક્તિત્વ શક્ય
ન હોવાથી દ્રવ્ય જ પરમાર્થ સત્ છે, ગુણ-પર્યાય નહિ” - આ પ્રમાણે અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણ ગ્રંથમાં
મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય મહારાજે સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલ છે.

✿ સ્વતંત્ર પર્યાય મિથ્યા : નિશ્ચયનય ✿

~~નિશ્ચયનય~~ :- નિશ્ચયમતે જોવા મળે છે તે દ્રવ્ય જ છે; ગુણ કે પર્યાય નહિ. દ્રવ્યના આધારે ગુણ
તથા પર્યાય રહે છે; નહીં કે ગુણના તથા પર્યાયના આધારે દ્રવ્ય. દરિયાના આધારે મોજાઓ રહે છે;
નહિ કે મોજાઓના આધારે દરિયો. દરિયા વિના મોજાનું અસ્તિત્વ જોખમાય છે; મોજા વિના દરિયાનું
અસ્તિત્વ જોખમાતું નથી. તેમ દ્રવ્ય વિના ગુણ-પર્યાયનું અસ્તિત્વ જોખમાય છે; ગુણ-પર્યાય વિના દ્રવ્યનું
અસ્તિત્વ જોખમાતું નથી. માટે દ્રવ્ય જ સત્ છે. ગુણ-પર્યાય દ્રવ્યથી સ્વતંત્રપણે અસત્ છે.

✧ શુદ્ધનિશ્ચય અને શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનો સમાન અભિપ્રાય ✧

(પ્રકૃતે.) ‘આદૌ અન્તે ચ’ આ કારિકા વિશે શુદ્ધસંપ્રહનયાત્મક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો અને શુદ્ધનિશ્ચયનયનો
અભિપ્રાય સમાન જ છે - તેમ જાણવું. તેથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસ ટબામાં શુદ્ધનિશ્ચયનયનો ઉલ્લેખ
તથા અનેકાન્તવ્યવસ્થા પ્રકરણમાં શુદ્ધદ્રવ્યાસ્તિકનયનો ઉલ્લેખ જોઈને વ્યામોહ ન પામવો.

✿ કાદાચિત્ક હોય તે અસત્ : શ્રીશાન્તિસૂરિજી ✿

(દ્રવ્યાસ્તિક.) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિમાં વાદીવેતાલ શ્રીશાન્તિસૂરિ મહારાજે દ્રવ્યાસ્તિકનયનો મત
દેખાડવા રૂપે જણાવેલ છે કે “જે વસ્તુ પૂર્વ-પશ્ચાત્ કાળમાં અસત્ હોય તે વસ્તુ વયલા સમયગાળામાં
પણ અસત્ જ હોય. જેમ કે ઝાંઝવાના જળ. તેમાં જે જળદર્શન થાય છે તે પ્રાતિભાસિક છે, વાસ્તવિક
નથી. કારણ-કે ત્યાં આગળ-પાછળના સમયમાં પાણી હોતું નથી. તે જ રીતે કુશૂલ વગેરે પૂર્વ અવસ્થામાં
તથા કપાલ વગેરે પાછલી અવસ્થામાં ઘટાદિ પર્યાયો અસત્ હોય છે. તેથી ઘટાદિ અવસ્થામાં (વયલા
સમયે) પણ ઘટાદિ પર્યાયો અસત્ જ છે. માટી દ્રવ્ય જ ત્રિકાલ અનુગત હોવાથી સત્ છે. આ દૃષ્ટાંત
અનુસારે વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે કે આદિ, મધ્યમ અને અંત સમયે વિદ્યમાન હોવાથી દ્રવ્ય જ
પરમાર્થથી સત્ છે. પર્યાયો તો ગગનકેશ-ગગનકુસુમ-શશશૃંગ વગેરે મિથ્યા પદાર્થો જેવા છે. મિથ્યા હોવા

યથોક્તમ્ - “આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ, મધ્યેઽપિ હિ ન તત્ તથા। વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તોઽવિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ।।” (મા.ઉપ.કા.૧/૬) ઇતિ” (ઉત્ત.૨૮/૬ બૃ.વૃ.પૃ.૫૫૭) ઇત્યુક્તમિત્યવધેયમ્।

ઇદમપ્યત્રાઽવધેયં યદુત “આદાવન્તે ચ” (ભ.ગી.૨/૧૯, ગૌ.પા.કા.વૈ.૬) ઇતિ કારિકા ભગવદ્ગીતાયાઃ કાશીભાણ્ડાગારસ્થાયાં હસ્તપ્રતૌ દ્વિતીયાધ્યાયે ગૌડપાદકારિકાયાઞ્ચ વૈતથ્યપ્રકરણે વર્તતે।

एतन्नयमनुसृत्य पञ्चदश्यां विद्यारण्यस्वामिनाऽपि “न व्यक्तेः-पूर्वमस्त्येव न पश्चाच्चाऽपि नाशतः। आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत् तथा।।” (प.द.१३/६८) इत्युक्तम्। ‘व्यक्तेः = अभिव्यक्तेः’, कार्यमिति गम्यते। इदमत्र वेदान्त्याकृतम् - “बहु स्यां प्रजायेय” (तै.उप./वल्ली-२/अनुवाक-६) इति तैत्तिरीयोपनिषद्वचनाद् ब्रह्मतत्त्वप्रादुर्भूतं दृश्यं जगद् ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति अपरोक्षानुभूत्या ब्रह्मरूपेण सम्पद्यते। यथोक्तं ब्रह्मविन्दूपनिषदि “तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम्। तद् ब्रह्माऽहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम्।।” (ब्र.वि.८) इति। अभिव्यक्तेः पूर्वं विलयोत्तरकालं च दृश्यं जगद् नास्ति। अतः मध्यकाले ब्रह्मतत्त्वस्वातन्त्र्येण प्रतिभासमानं दृश्यं जगद् मिथ्येति।

છતાં પણ સત્યરૂપે પર્યાયનું ભાન ભ્રાન્ત પુરુષોને થાય છે. પરંતુ ભ્રાન્ત પુરુષને જે સત્યરૂપે જણાય તે સત્ય હોતું નથી. તેથી તો માણ્ડૂક્યોપનિષત્કારિકામાં જણાવેલ છે કે ‘આદિમાં ને અંતમાં જે ન હોય તે વચલા સમયે પણ ન હોય. મિથ્યાપદાર્થ જેવા હોવા છતાં પણ દુન્યવી ભાવો જાણે સાચા હોય તેવું મૂઠ લોકોને જણાય છે.’ માટે દ્રવ્ય જ પરમાર્થ સત્ છે; નહિ કે ગુણ તથા પર્યાય.”

☆ ઐતિહાસિક સંશોધિત તથ્ય ☆

(इदम.) અહીં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે માંડૂક્યોપનિષત્કારિકાની “આદાવન્તે ચ...” કારિકા ભગવદ્ગીતામાં પણ મળે છે. ભગવદ્ગીતાના પ્રચલિત પુસ્તકોમાં આ કારિકા નથી મળતી. પણ કાશીના જ્ઞાનભંડારની હસ્તપ્રતોની પોથીઓમાંથી પાર્શ્વમાત્રાના ભોજપત્ર ઉપર ૭૪૫ શ્લોકવાળી ભગવદ્ગીતામાં બીજા અધ્યાયના ૧૮મા શ્લોક તરીકે ઉપરોક્ત કારિકા તે મળે છે. (જુઓ - ભુવનેશ્વરીપ્રકાશન, ગોંડલપ્રકાશિત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા - પૃ.૫૪+૮૮) તથા ગૌડપાદકારિકામાં વૈતથ્યપ્રકરણમાં પણ આ કારિકા મળે છે.

☆ દૃશ્ય જગત મિથ્યા : વિદ્યારણ્યસ્વામી ☆

(एतन्नय.) દ્રવ્યાસ્તિકનયને અનુસરીને પંચદશી નામના ગ્રંથમાં વિદ્યારણ્યસ્વામી નામના વેદાંતી આચાર્ય જણાવે છે કે “કાર્યભૂત જગત્ અભિવ્યક્તિની પૂર્વે નથી હોતું અને નાશ થયા પછી પણ નથી હોતું. માટે દૃશ્ય જગતસ્વરૂપ કાર્ય મિથ્યા છે. કારણ કે આદિમાં અને અંતમાં જે ન હોય તે વસ્તુ વર્તમાન કાળમાં પણ ન હોય.” કહેવાનો આશય એ છે કે વેદાંતીમતે બ્રહ્મ તત્ત્વમાંથી દૃશ્ય જગતનો આવિર્ભાવ થાય છે. આવું જણાવવા માટે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્માં કહેલ છે કે ‘બહુ સ્યાં પ્રજાયેય’ - બ્રહ્મ તત્ત્વમાંથી આવિર્ભાવ પામેલું કાર્યસ્વરૂપ દૃશ્ય જગત ‘અહં બ્રહ્માઽસ્મિ’ - આ પ્રમાણે અપરોક્ષ અનુભૂતિ થતાં બ્રહ્મમાં વિલીન થાય છે. આ અંગે બ્રહ્મવિન્દુ ઉપનિષદ્માં જણાવેલ છે કે “તે બ્રહ્મતત્ત્વ રસ-પ્રાણાદિ કલાઓથી રહિત, નિર્વિકલ્પ (માયારહિત) અને નિરંજન (મલશૂન્ય) છે. ‘આવું બ્રહ્મતત્ત્વ એ જ હું છું’ - આવું જાણીને સાધક નિશ્ચિતપણે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે.” દૃશ્ય જગતસ્વરૂપ કાર્ય પૂર્વે કે પશ્ચાત્

કાર્ય-કારણકલ્પનારહિત શુદ્ધ અવિચલિતરૂપ દ્રવ્ય જ છઈ, તેહ જાણવું.* ॥૨/૮॥

इत्थञ्च सावधिकतया पिण्ड-कुशूलादिकार्याणां मिथ्यात्वात् = प्रतिभासमात्रसत्ताकत्वात् कार्य-कारणभावकल्पनाऽतीतं शुद्धं निरवधि ध्रुवं द्रव्यमेव परमार्थसत् शुद्धनिश्चयनयदृष्ट्येत्यवधेयम् ।

अयमत्र परमार्थः - व्यवहारनयमते वस्तु सखण्डं निश्चयनयमते चाऽखण्डम् । अतो व्यवहारनयः कार्यभेदे कारणभेदं कारणस्वभावभेदं कारणनिष्ठशक्तिभेदं वाऽभिमन्यते । निश्चयस्तु नानाकार्य-करणैकाखण्डस्वभावशालि वस्तु मन्यते । निश्चयनयं वेदान्ती व्यवहारनयमतं च नैयायिकोऽनुसरति । शक्त्यनभ्युपगमेऽपि स्वरूपयोग्यता-कारणतावच्छेदकधर्मप्रयोगं नैयायिकः करोत्येव । एकैव मृद् द्रव्यत्वेन सामान्यगुणस्य, पृथिवीत्वेन गन्धस्य, मृत्त्व-कपालत्वादिना च घटस्य कारणमिति मन्यते नैयायिकः व्यवहारनयानुसारेण ।

નથી હોતું. માટે વચલા સમયગાળામાં પણ બ્રહ્મ તત્ત્વથી સ્વતંત્રરૂપે જણાતું દૃશ્ય જગત પરમાર્થથી મિથ્યા છે - આવું વેદાંતીઓનું માનવું છે.

❁ નિરવધિ દ્રવ્ય પરમાર્થસત્ ❁

(इत्थञ्च.) આ રીતે મૃત્પિંડ, કુશૂલ, ઘટ વગેરે કાર્યો પરમાર્થથી મિથ્યા સિદ્ધ થશે. કારણ કે મૃત્પિંડ વગેરે કાર્યો કાલિક અવધિવાળા છે. ‘અમુક સમયમાં પોતાનું હોવું, અને અમુક સમયમાં પોતાનું ન હોવું’ - આ પ્રમાણે જે પદાર્થો કાળની સાથે સંતાકૂકડી રમતાં હોય તે પદાર્થો કાલિક અવધિવાળા કહેવાય. આવા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ પ્રાતિભાસિક હોય છે. ઉનાળાના દિવસોમાં રણપ્રદેશમાં દૂરથી દેખાતું મૃગજળ પ્રાતિભાસિક હોય છે, વાસ્તવિક નહીં. અર્થાત્ ફક્ત પોતાનો પ્રતિભાસ (આભાસ) કરાવવા પૂરતું જ જેનું અસ્તિત્વ છે, નહીં કે કોઈ નક્કર કામ કરાવવામાં ઉપયોગી એવું અસ્તિત્વ. આમ મૃત્પિંડ, કુશૂલ, ઘટ વગેરે કાર્યો કાલિક અવધિવાળા હોવાથી મિથ્યા છે, પ્રાતિભાસિક છે. જ્યારે દ્રવ્ય એ જ પરમાર્થ સત્ છે. આનું કારણ એ છે કે કાર્ય-કારણભાવની કોઈ પણ કલ્પનાને શુદ્ધ દ્રવ્ય સ્પર્શતું નથી. તેથી શુદ્ધ દ્રવ્ય કાલિક અવધિ વિનાનું ધ્રુવ હોય છે. આમ શુદ્ધનિશ્ચયની દૃષ્ટિથી કાર્ય-કારણભાવ રહિત, શુદ્ધ, નિરવધિ, ધ્રુવ દ્રવ્ય જ પરમાર્થ સત્ છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

卐 व्यवहारनयगामी नैयायिक - निश्चयनयगामी वेदांती 卐

(अय.) અહીં તાત્પર્યાર્થ એ છે કે વ્યવહારનયના મતે વસ્તુ સખંડ છે. જ્યારે નિશ્ચયનયના મતે વસ્તુ અખંડ છે. તેથી વ્યવહારનય કાર્યભેદ-કારણભેદને, કારણસ્વભાવભેદને અથવા કારણગતશક્તિભેદને માને છે. જ્યારે નિશ્ચયનય અનેક કાર્યો કરવાનો વસ્તુનો એક અખંડ સ્વભાવ સ્વીકારે છે. વ્યવહારનયના મંતવ્યને નૈયાયિક અનુસરે છે. તથા નિશ્ચયનયના મંતવ્યને વેદાંતી અનુસરે છે. યદ્યપિ નૈયાયિક વિદ્વાનો શક્તિનો સ્વીકાર નથી કરતા. પરંતુ શક્તિના સ્થાને ‘સ્વરૂપયોગ્યતા’ કે ‘કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે જ છે. એક જ માટી દ્રવ્યત્વરૂપે સામાન્યગુણજનક, પૃથ્વીત્વરૂપે ગંધજનક, મૃત્ત્વરૂપે કે કપાલત્વરૂપે ઘટાદિજનક બને છે - આવું નૈયાયિક સ્વીકારે છે. આમ કાર્યભેદે કારણતાઅવચ્છેદકધર્મભેદનો સ્વીકાર કરીને

... ચિદ્રૂપમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૮)+સિ.માં છે.

વેદાન્તી ત્વાહ - એકસ્માદેવ અખણ્ડ-પરિપૂર્ણ-શુદ્ધ-બ્રહ્મતત્ત્વાદ્ અનિર્વચનીયૈકસ્વભાવાત્ સચરાચરં દૃશ્યં જગદ્ ઉત્પદ્યતે । इत्थमनेककार्यकरणैकस्वभाववादिनिश्चय-नयाभिप्रायं वेदान्ती अनुयाति । “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या” (निरा.૨૧) इति निरालम्बोपनिषदुक्त्या जगत् प्रपञ्चरूपं मन्वानो वेदान्ती कार्यमात्र-मिथ्यात्ववादिशुद्धनिश्चयराद्धान्तमनुसरति । एवं निश्चय-व्यवहारविवेको वेदान्ति-नैयायिकदर्शनभेदेन विज्ञातव्यः ।

બૌદ્ધદર્શનસમ્મતનિરંશવસ્તુવાદિશુદ્ધનિશ્ચયનયાભિપ્રાયસ્ત્વત્રૈવમ્ - “પ્રતિભાસમાનં વસ્તુ અવયવદ્વારેણ વા પ્રતિભાસેત અવયવિદ્વારેણ વા ? (૧) તત્ર ન તાવદ્ અવયવદ્વારેણ પ્રતિભાસનમ્ ઉત્પદ્યતે, નિરંશપરમાણૂનાં પ્રતિભાસનાઽસમ્ભવાત્ । સર્વાઽઽરાતીયભાગસ્ય ચ પરમાણ્વાત્મકત્વાત્ તેષાં ચ છદ્વસ્થવિજ્ઞાનેન દ્રષ્ટુમશક્યત્વાત્ । તથા ચોક્તમ્ - “યાવદ્ દૃશ્યં પરસ્તાવદ્ભાગઃ, સ ચ ન દૃશ્યતે । નિરંશસ્ય ચ ભાગસ્ય નાસ્તિ છદ્વસ્થ-દર્શનમ્ ।” () इत्यादि ।

(૨) નાપિ અવયવિદ્વારેણ, વિકલ્પ્યમાનસ્ય અવયવિન એવાભાવાત્ । તથાહિ - असौ स्वावयवेषु (A) નૈયાયિકો ઉપરોક્ત વ્યવહારનયના મંતવ્યને અનુસરે છે.

(વેદા.) જ્યારે વેદાંતી એમ કહે છે કે ‘એક અખંડ પરિપૂર્ણ શુદ્ધ બ્રહ્મ તત્ત્વમાંથી સચરાચર વિલક્ષણ દૃશ્ય જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મ તત્ત્વ એક જ અનિર્વચનીય સ્વભાવથી અનેક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે.’ આવું કહેવા દ્વારા પૂર્વોક્ત અનેકકાર્યકરણ એકસ્વભાવવાદી એવા નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયને તે અનુસરે છે. તથા નિરાલંબ ઉપનિષદના આધારે ‘બ્રહ્મ સત્યં જગત્ મિથ્યા’ - આવું કહીને જગતને પ્રપંચરૂપે માનનારા વેદાંતીઓ કાર્યમાત્રને મિથ્યા માનનારા શુદ્ધ નિશ્ચયનયના સિદ્ધાંતને અનુસરે છે. આમ નિશ્ચયનયના અને વ્યવહારનયના તફાવતને વેદાન્તી અને નૈયાયિક દર્શનના ભેદથી સ્પષ્ટપણે જાણવો.

✽ કાર્યદ્રવ્ય મિથ્યા - બૌદ્ધમત ✽

(બૌદ્ધ.) ‘ઘટાદિ બાહ્ય દૃશ્ય વસ્તુઓ મિથ્યા છે’ - આ બાબતમાં બૌદ્ધદર્શનસંમત નિરંશવસ્તુવાદી શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે “જે વસ્તુ જણાય છે તે અવયવ દ્વારા જણાય કે અવયવી દ્વારા જણાય ? આવા બે વિકલ્પ ઉપસ્થિત થાય છે. (૧) ‘પોતાના અવયવ દ્વારા ઘટાદિ વસ્તુનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે’ - આવો પ્રથમ વિકલ્પ યોગ્ય નથી. કારણ કે વસ્તુના અંતિમ અવયવસ્વરૂપ પરમાણુઓ નિરંશ = નિરવયવ હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ આપણને થઈ ન શકે. પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ ન થવાથી તેના દ્વારા ઘટાદિ વસ્તુનું જ્ઞાન થવું અસંભવ છે. ‘પરમાણુઓનું પ્રત્યક્ષ ન થવા છતાં અવયવી દ્રવ્યના આગળના ભાગનું તો પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે ને !’ - આવી દલીલ વ્યાજબી નથી. કારણ કે ઘટાદિ વસ્તુનો સૌથી આગળનો સૂક્ષ્મ ભાગ તો પરમાણુસ્વરૂપ છે તથા છદ્મસ્થ જીવને પરમાણુઓનું પ્રત્યક્ષ થવું અશક્ય છે. તેથી જ તો અન્યત્ર પણ જણાવેલ છે કે ‘જે કોઈ વસ્તુ જોવા યોગ્ય છે તેનો જે પાછળનો ભાગ છે તે તો દેખાતો નથી. તથા તેનો જે સૌથી આગળનો ભાગ = સૂક્ષ્મ સપાટી છે તે નિરંશ પરમાણુસ્વરૂપ હોવાથી છદ્મસ્થ = અસર્વજ્ઞ જીવને તેનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી.’

(નાપિ.) તથા (૨) ‘વસ્તુનું અવયવી દ્વારા જ્ઞાન થાય’ - આવો બીજો વિકલ્પ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. કારણ કે ‘અવયવી = કાર્યદ્રવ્ય ક્યાં રહે છે ?’ તે વિચાર કરીએ તો ‘અવયવી જ નથી’ -

પ્રત્યેકં સામસ્ત્યેન વા વર્તેત ? , (B) અંશાંશિભાવેન વા ? (A) ન સામસ્ત્યેન, અવયવિબહુત્વપ્રસંગાત્ । (B) નાડપ્યંશેન, પૂર્વવિકલ્પાડનતિક્રમેણ અનવસ્થાપ્રસંગાત્ । તસ્માદ્ વિચાર્યમાણં ન કથયિચ્દ વસ્તુ આત્મભાવં લભતે ।

તતઃ સર્વમેવ એતદ્ માયા-સ્વપ્નેન્દ્રજાલ-મરુમરીચિકાવિજ્ઞાનસદૃશમ્ । તથા ચોક્તમ્ - “યથા^૧ યથાડર્થાઃ ચિન્ત્યન્તે, વિવિચ્યન્તે તથા તથા । યદેતત્ સ્વયમર્થેભ્યો રોચન્તે તત્ર કે વયમ્ ?” () इत्यादि” (સૂ.ક. શ્રુ.સ્ક.૨/અ.૫/સૂ.૧૨/પૃ.૩૭૭) इति व्यक्तं सूत्रकृताङ्गसूत्रवृत्तौ ।

यच्च आचाराङ्गसूत्रे ¹“जस्स णत्थि पुरे पच्छा, मज्झे तस्स कुओ सिया ?” (आ.सू.४/४/१४५) इत्युक्तं तत् प्रकृतसकलप्रबन्धमूलरूपेण बहुश्रुतैः अवसेयम् ।

તેમ સિદ્ધ થાય છે. તે આ રીતે - ‘અવયવી દ્રવ્ય જો રહે તો પોતાના અવયવોમાં જ રહી શકે, અન્યત્ર નહિ’ - આટલી બાબત તો નિર્વિવાદ છે. હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે (A) અવયવી પોતાના જેટલા પણ અવયવો છે તે તમામમાં સંપૂર્ણપણે રહે છે કે (B) આંશિકપણે રહે છે ? (A) જો સ્વીકૃત તમામ અવયવોમાં અવયવી દ્રવ્ય સંપૂર્ણપણે વ્યાપીને રહે તો જેટલા અવયવો છે તેટલા અવયવીદ્રવ્યો ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે. દા.ત. ૧૦૦ તંતુઓ દ્વારા પટનું નિર્માણ થાય અને તે પટસ્વરૂપ અવયવી પ્રત્યેક તંતુમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપીને રહે તો તંતુ ૧૦૦ હોવાથી ૧૦૦ પટ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવે. તથા (B) પોતાના સર્વ અવયવોમાં અવયવી દ્રવ્ય આંશિકપણે રહે તે પણ શક્ય નથી. કેમ કે અહીં પણ ફરીથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે ‘અવયવીનો એક દેશ = અંશ પણ પોતાના અવયવોમાં આંશિકપણે રહેશે કે સંપૂર્ણતયા ?’ અહીં પણ જો એકદેશથી = આંશિકપણે રહે તો ફરીથી તે જ પ્રશ્નની પરંપરા એવી લાંબી ચાલશે કે જેનો અંત જ ન આવે. આ રીતે અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે વિચારણા કરવામાં આવે તો અવયવી નામની વસ્તુ કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના અસ્તિત્વને ધારણ કરી શકતી નથી.

❁ પદાર્થવિચારથી પદાર્થવિલય ❁

(તત્ત્વ.) તેથી જે દેખાય છે તે બધું જ માયાજાળ સમાન, સ્વપ્રતુલ્ય, ઈન્દ્રજાળ જેવું, મૃગજાળજ્ઞાનસદૃશ જ છે. તેથી જ તો અન્ય ગ્રંથમાં પણ જણાવેલ છે કે ‘જેમ જેમ બાહ્ય પદાર્થોના અસ્તિત્વની વિચારણા કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે પદાર્થો વીખરાતા જાય છે, યુક્તિથી અસંગત બનતા જાય છે. જો પદાર્થોને જ આ પ્રમાણે સ્વયં વીખરાઈ જવું પસંદ હોય તો તેને અટકાવનારા આપણે કોણ ?’ મતલબ કે અમને કાર્યદ્રવ્ય - અવયવીદ્રવ્ય પ્રત્યે કોઈ દ્વેષ નથી કે અમે તેનો અપલાપ કરીએ, તેના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરીએ. પણ ઘટાદિ પદાર્થોને જ પોતાનું અસ્તિત્વ ધારણ કરવું ઉપરોક્ત રીતે પસંદ નથી. તેથી બાહ્ય વસ્તુ = અવયવી દ્રવ્ય અસત્ છે, મિથ્યા છે - તેમ સિદ્ધ થાય છે.” આ પ્રમાણે શ્રીશીલાંકાર્યાર્યજીએ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રવ્યાખ્યામાં બૌદ્ધદર્શનસંમત નિરંશવસ્તુવાદી શુદ્ધનિશ્ચયનયનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

☆ આચારાંગમાં મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન ☆

(યચ્ચ.) આચારાંગસૂત્રમાં ‘જેનું આગળ કે પાછળ અસ્તિત્વ ન હોય, તેનું વચ્ચે પણ ક્યાંથી હોય ?’

૪ પ્રમાણવાર્તિકે “यथा यथाऽर्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा” (પ્ર.વા.૨/૨૦૯ ઉત્તરાર્ધઃ) । “यथा यथा विचार्यन्ते, विशीर्यन्ते तथा तथा । यदेतत् स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ? ।” इति स्याद्वादमञ्जर्याम् उद्धृतम् (स्या.म.१७/पृ.१२६)

1. यस्य नास्ति पुरः पश्चात्, मध्ये तस्य कुतः स्यात् ?

ઇહ સ્થલે દ્રવ્યાનુયોગતર્કણાયાં કિञ्चित્ સ્ખલિતં તદ્ વિપશ્ચિદ્ભિઃ પરિમાર્જનીયમ્ ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - નરકાદિગતિગામિનિ રૌદ્રધ્યાનાદિપ્રસ્તે એકસ્મિન્નેવ આત્મનિ વ્યવહારનયતો વિવિધાઃ તામસાદિશક્તયઃ સન્તિ । તામસશક્તેઃ કાર્યં નરકગતિ-રૌદ્રધ્યાનાદિકમ્, રાજસશક્તેઃ કાર્યં તિર્યગ્ગતિ-કુમાનુષ્ય-કુદેવાઽઽર્તધ્યાનાદિકમ્, સાત્ત્વિકશક્તેઃ કાર્યં વૈમાનિકાદિદેવ-ગતિ-મનુષ્યગતિ-ધર્મધ્યાનાદિકમ્, આધ્યાત્મિકશક્તેશ્ચ કાર્યં શુક્લધ્યાન-ક્ષપકશ્રેણિ-સિદ્ધિગત્યાદિકમ્ । તામસ-રાજસશક્તિકુણ્ઠનેન સાત્ત્વિકશક્તિસ્ફુરણતઃ આધ્યાત્મિકશક્તિજાગરણમેવ તાત્ત્વિકમોક્ષમાર્ગઃ इति વ્યવહારનયાભિપ્રાયઃ ।

નિશ્ચયનયતસ્તુ ચતુર્ગતિભ્રમણ-સિદ્ધિગતિગમનાદિ-વિવિધકાર્યકરણૈકાઽઽખંડસ્વભાવવાન્ આત્મા વર્તતે । ક્રમિકાનેકકાર્યકરણૈકાઽઽખંડસ્વભાવત્વાદ્ વસ્તુપર્યાયાઃ ક્રમબદ્ધાઃ સન્તિ । અતઃ પ્રાદુર્ભવત્પર્યાય-પ્રતિરોધ-પરિવર્તનાદિકરણાધિકારઃ પરમાર્થતઃ આત્મનિ નાસ્તિ । યદા યત્ર યથા યે પર્યાયાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ તદસંગસાક્ષિભાવસાધનમેવ નિશ્ચયતઃ તાત્ત્વિકઃ જ્ઞાનપુરુષકારઃ । ક્રમબદ્ધપ્રાદુર્ભવત્પર્યાયગોચર-ત્યરતિકરણપ્રયાસઃ વ્યર્થ એવ, અનર્થક એવ । ક્રમબદ્ધપર્યાયશૃંખલાપ્રતિરોધાદિસમ્ભવે વસ્તુસ્વભાવા-

- આમ જે જણાવેલ છે, તે પ્રસ્તુત સમસ્ત પ્રબંધના મૂળ સ્વરૂપ બહુશ્રુત વિદ્વાનોએ જાણવું.

(ઇહ.) આ સ્થળે દ્રવ્યાનુયોગતર્કણામાં થોડીક સ્ખલના થઈ છે. પંડિતોએ તેનું પરિમાર્જન કરવું.

॥ વ્યવહાર-નિશ્ચયનું પારમાર્થિક પ્રયોજન ॥

આધ્યાત્મિક-ઉપનયન :- એક જ આત્મા નરક, તિર્યંચ વગેરે વિવિધ ગતિઓમાં ભટકે છે અને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન આદિમાં અટવાય છે. આ વાતને લક્ષમાં રાખી વ્યવહારનય કહે છે કે :- એક જ આત્મામાં સાત્ત્વિક, રાજસિક, તામસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ રહેલી છે. (૧) આત્મનિષ્ઠ તામસિક શક્તિનું કાર્ય એટલે નરક ગતિ, રૌદ્ર ધ્યાન આદિ. (૨) જીવગત રાજસિક શક્તિનું કાર્ય એટલે તિર્યંચગતિ, હલકી દેવગતિ, આર્તધ્યાન વગેરે. (૩) આત્મગત સાત્ત્વિક શક્તિનું કાર્ય એટલે ઊંચી દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, ધર્મધ્યાન વગેરે. તથા (૪) આત્મવર્તી આધ્યાત્મિક શક્તિનું કાર્ય એટલે શુક્લ ધ્યાન, ક્ષપકશ્રેણિ, સિદ્ધિગતિ વગેરે. આપણામાં રહેલી તામસિક અને રાજસિક શક્તિને નિષ્ક્રિય બનાવી સાત્ત્વિક શક્તિને સક્રિય કરી આધ્યાત્મિક શક્તિનું જાગરણ કરવું એ જ તાત્ત્વિક સાધના છે.

(નિશ્ચ.) જ્યારે નિશ્ચયનય કહે છે કે :- ચતુર્ગતિભ્રમણ અને મોક્ષગમન આદિ વિવિધ કાર્ય કરવાનો ભવ્ય આત્માનો એક અખંડ સ્વભાવ છે. ક્રમશઃ તથાવિધ અનેક કાર્ય કરવાનો વસ્તુનો સ્વભાવ એક અને અખંડ હોવાથી વસ્તુના પર્યાય ક્રમબદ્ધ છે. તેથી ઉત્પન્ન થનારા પર્યાયોને રોકવાનો કે પર્યાયની ફેરબદલી કરવાનો જીવને પરમાર્થથી કોઈ અધિકાર નથી. જ્યારે જ્યાં જે રીતે જે પર્યાય પ્રગટે તેના અસંગભાવે સાક્ષી બની જવું એ જ નિશ્ચયનયના મતે તાત્ત્વિક જ્ઞાનપુરુષાર્થ છે. ક્રમબદ્ધ ઉત્પન્ન થનારા પર્યાયોમાંથી અમુક પર્યાય પ્રત્યે ગમો અને અમુક પર્યાયો પ્રતિ અણગમો કરવાનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે, અનર્થકારી છે. પર્યાયોની ક્રમબદ્ધ શૃંખલામાં ફેરફાર થઈ શકતો હોય તો વસ્તુના સ્વભાવની અખંડિતતા ખંડિત થવાની અનિષ્ટ સમસ્યા સર્જાય. આવું જાણતા હોવાથી તીર્થંકર પરમાત્માઓ છેલ્લા ભવમાં પણ

ડખ્ખિંડિતતા ખખ્ખિંડિતતામાપદ્યેત । *एतेन* તીર્થકૃતાં રાજ્યાડરોહણ-વિવાહાદિપ્રવૃત્તિરપિ *व्याख्याता*, નિકાચિત-કર્મોદય-ભવિતવ્યતાદિવશતઃ અપેક્ષિતાડસડ્ગભાવેનૈવ તત્ર પ્રવૃત્તૌ અપિ કર્મજન્યપરિણામ-પ્રવૃત્ત્યાદેઃ મિથ્યાત્વ-તુચ્છત્વાડસારતા-નિરર્થકતાદિકં વિજ્ઞાય આદરેણ શુદ્ધાત્મતત્ત્વે નિજદૃષ્ટિં સ્થિરીકૃત્ય આત્મરમણતા-મગ્નતા-સ્થિરતાદિસાધનાત્ ।

इत्थं પરમમાધ્યસ્થ્યભાવગર્ભિતતત્ત્વદૃષ્ટ્યા આત્મરમણતાદિકં પ્રસાધ્ય કેવલજ્ઞાનં પ્રાપ્તવ્યમ્, ન તુ ભોગતૃષ્ણાકર્દમે નિમજ્જનીયમ્ । इदमेवात्र શુદ્ધનિશ્ચયનયતાત્પર્યમ્ । શુદ્ધનિશ્ચયનયભૂમિકાયાં સ્થિત્વા કર્મોદયજન્યપદાર્થ-પરિસ્થિતિ-પરિણતિ-પ્રવૃત્તિપ્રભૃતેઃ સતતં તુચ્છત્વાસારત્વાશરણત્વાડનિત્યત્વા-ડશુચિત્વાડન્યત્વ-પ્રાતિભાસિકત્વ-નિરર્થકત્વાદિપરિચિન્તનાત્ તદાકર્ષણમુન્મૂલ્યતે, મોહવિભ્રમેણ નાડયં જીવઃ વજ્જ્યતે । एतत्सर्वं ચેતસિકૃત્ય, व्यवहार-નિશ્ચય-શુદ્ધનિશ્ચયનયતાત્પર્યં હ્રદિ નિધાય સ્વભૂમિ-કોચિત્વાહ્યાડભ્યન્તરસદનુષ્ઠાનપરાયણતયા ભાવ્યમ્ । ततश्च ¹“अच्चंतेगंतसुहं अव्याबाहं निरुपमं परमं । अयलमरूपमणंतं शिवसासयमक्खयसरुवं ।।” (જ.વ.૧૬/૩૬૯/૫.૨૧૯) इति जम्बूचरिते श्रीगुणपालोक्तं सिद्धस्वरूपमज्जसाऽऽविर्भवतीत्यवधेयम् ।। २/९ ।।

નિકાચિત કર્મોદય, ભવિતવ્યતા આદિથી જન્ય રાજ્યારોહણ, લગ્ન આદિ પ્રવૃત્તિમાં અપેક્ષિત અસંગભાવે જ જોડાય છે. કેવલ કર્મોદયાદિજન્ય તથાવિધ પ્રવૃત્તિમાંથી અને પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવા છતાં પણ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ ઉપર દૃષ્ટિને રુચિપૂર્વક સ્થાપિત કરી કર્મજન્ય પરિણામ, પ્રવૃત્તિ વગેરેને મિથ્યા સમજી શુદ્ધ નિશ્ચયનયની પારમાર્થિક ભૂમિકામાં રહી આત્મરમણતામાં લીન થવાનું લક્ષ્ય તેઓ ચૂકતા નથી.

❀ શુદ્ધ નિશ્ચયનયનું તાત્પર્ય સમજીએ ❀

(इत्थं.) આ રીતે પરમ માધ્યસ્થ્યભાવગર્ભિત તત્ત્વદૃષ્ટિથી પ્રયુક્ત આત્મરમણતા-મગ્નતા-સ્થિરતા-લીનતા-વિલીનતા કેળવી કેવલજ્ઞાન સંપ્રાપ્ત કરવું. પરંતુ ભોગતૃષ્ણાના કાદવમાં ડૂબવું નહિ. પ્રસ્તુતમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનયનું તાત્પર્ય આ જ છે. કર્મોદયજન્ય પદાર્થ, પરિસ્થિતિ, પરિણતિ, પ્રવૃત્તિ વગેરેની તુચ્છતા, અસારતા, નિરાધારતા, અનિત્યતા, અશુચિતા, આત્મભિન્નતા, કાલ્પનિકતા, નિરર્થકતા આદિને શુદ્ધ નિશ્ચયનયની ભૂમિકામાં રહીને વિચારવાથી બાહ્ય ઝાકઝમાળનું આકર્ષણ મરી પરવારે છે. માટે આવા જીવને મોહરાજાની ભૂલ-ભૂલામણીમાં ફસાવાની કોઈ શક્યતા રહેતી નથી. આ બાબતને ગંભીરપણે સમજી, નિર્દભપણે-પ્રામાણિકપણે વ્યવહારનયના, નિશ્ચયનયના અને શુદ્ધનિશ્ચયનયના તાત્પર્યને સ્વીકારી પોતાની ભૂમિકા મુજબ બાહ્ય-આંતરિક તાત્ત્વિક આત્મસાધનામાં લીન રહેવું. આ અહીં તાત્પર્ય છે. તેના લીધે જંબૂચરિતમાં શ્રીગુણપાલ મુનિએ વર્ણવેલ સિદ્ધસ્વરૂપ ઝડપથી પ્રગટે છે. ત્યાં સિદ્ધસ્વરૂપ આ મુજબ જણાવેલ છે કે ‘મોક્ષમાં (૧) અત્યન્ત સુખ છે, (૨) એકાંતે સુખ છે. મોક્ષ (૩) પીડારહિત, (૪) અનુપમ, (૫) પ્રકૃષ્ટ, (૬) અચલ, (૭) રૂપશૂન્ય, (૮) અન્તશૂન્ય, (૯) કલ્યાણસ્વરૂપ, (૧૦) શાશ્વત અને (૧૧) અક્ષયસ્વરૂપ છે.’ આ બાબતને ખ્યાલમાં રાખવી. (૨/૯)

ઈમ શક્તિરૂપઈ ♦ દ્રવ્ય વખાણિઈ. હવઈ વ્યક્તિરૂપ ગુણ-પર્યાય વખાણઈ છઈ -

ગુણ-પર્યાય વિગતિ બહુ ભેદઈ, નિજ નિજ જાતિ વરતઈ રે;

શક્તિરૂપ ગુણ કોઈક ભાખઈ, તે નહી મારગિ નિરતઈ રે ॥૨/૧૦॥ (૧૮) જિન.

ગુણ-પર્યાય (વિગતિ=) વ્યક્તિ બહુ ભેદઈ = અનેક પ્રકારઈ, નિજ નિજ જાતિ = સહભાવિ ક્રમભાવિ કલ્પનાકૃત્ આપ આપણઈ સ્વભાવઈ વર્તઈ છઈ.

કોઈક = •દિગંબરાનુસારી♦ શક્તિરૂપ ગુણ ભાખઈ છઈ, "ગુણવિકારાઃ પર્યાયા"(આલાપ.પૃ.૬) इति

इत्थं शक्तिरूपं द्रव्यं व्याख्यातम् । साम्प्रतं व्यक्तिरूपौ गुण-पर्यायौ व्याख्यानयति - 'विविधा' इति ।

વિવિધા ગુણ-પર્યાયા વર્તન્તે સ્વ-સ્વભાવતઃ ।

શક્તિરૂપં ગુણં કશ્ચિદ્ ભાષતે ન સ સત્પથે ॥૨/૧૦॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - વિવિધા ગુણ-પર્યાયાઃ સ્વસ્વભાવતઃ વર્તન્તે । કશ્ચિદ્ ગુણં શક્તિસ્વરૂપં ભાષતે । (કિન્તુ) સ ન સત્પથે ॥૨/૧૦॥

ગુણ-પર્યાયાઃ = ગુણ-પર્યાયવ્યક્તયો વિવિધાઃ = અનેકપ્રકારાઃ સ્વ-સ્વભાવતઃ = નિજ-નિજસહભાવિ-ક્રમભાવિત્વજાતિં કલ્પનાસહકૃતામ્ આશ્રિત્ય વર્તન્તે ।

કશ્ચિદ્ દિગંબરાનુસારી શક્તિરૂપં ગુણં ભાષતે । "ગુણવિકારાઃ પર્યાયાઃ" (આ.પ.પૃ.૩) इति

:- આ રીતે ૪ થી ૯ શ્લોક સુધીમાં શક્તિસ્વરૂપ દ્રવ્યની વ્યવહારનયથી અને નિશ્ચયનયથી વ્યાખ્યા કરી. હવે ગ્રંથકારશ્રી વ્યક્તિસ્વરૂપ ગુણ-પર્યાયની વ્યાખ્યા કરે છે :-

♦ ગુણ-પર્યાય વ્યક્તિસ્વરૂપ : શ્વેતાંબર ♦

:- વિવિધ પ્રકારના ગુણ-પર્યાય પોતાના સ્વભાવ મુજબ વર્તે છે. કોઈક દિગંબર ગુણને શક્તિ સ્વરૂપ કહે છે. પરંતુ તે સાચા માર્ગે નથી. (૨/૧૦)

:- દ્રવ્યના ગુણ અને પર્યાય શક્તિસ્વરૂપ નથી, વ્યક્તિસ્વરૂપ છે, અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપ છે, કાર્યાત્મક છે. વ્યક્તિસ્વરૂપ ગુણ અને પર્યાય અનેક પ્રકારના હોય છે. આવા ગુણ-પર્યાયો પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરીને વર્તે છે. ગુણવ્યક્તિ દ્રવ્યસહભાવી હોય છે તથા પર્યાયવ્યક્તિ ક્રમભાવી હોય છે - તેવું માનવામાં આવે છે. તેથી ગુણવ્યક્તિ કલ્પનાસહકૃત પોતાની સહભાવિત્વ જાતિને અવલંબીને વર્તણૂક કરે છે. તથા પર્યાયવ્યક્તિ કલ્પનાસહકૃત પોતાની ક્રમભાવિત્વ જાતિને અવલંબીને વર્તે છે. આ પ્રમાણે શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયના શાસ્ત્રકારો માને છે.

卐 ગુણ શક્તિસ્વરૂપ દેવસેનાચાર્ય 卐

(કશ્ચિદ્.) દિગંબર સંપ્રદાયને અનુસરીને કોઈક વિદ્વાન ગુણને શક્તિસ્વરૂપ કહે છે. કારણ કે

♦ પાઠાઠ દ્રવ્ય શક્તિરૂપ. ભાઠ ♦ કો.(૯)+સિ.+આ.(૧)માં 'દ્રવ્ય તે શક્તિરૂપ થયું. ગુણ પર્યાય તે વ્યક્તિરૂપ છઈ.' પાઠ. ♦ કો.(૪)માં 'જાતે' પાઠ. • કો.(૯)માં 'દિગંબર ગુણને પણ શક્તિરૂપ કહે છે.' પાઠ. ♦ આ.(૧)માં 'દિગંબર દેવસેનજી નયચક્રકર્તા' પાઠ. '...' ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૯)+સિ. માં છે.

દેવસેનવચનાત્ । ‘વિકાર તે વ્યક્તિ. પ્રકૃતિ તે શક્તિ’ - એ જગતપ્રસિદ્ધ છે. ^૧ જે* માટેઈ તે ઇમ□ કહઈ છઈ જે “જિમ દ્રવ્યપર્યાયનું કારણ દ્રવ્ય, તિમ ગુણપર્યાયનું કારણ ગુણ. દ્રવ્યપર્યાય = દ્રવ્યનો અન્યથા ભાવ, જિમ નર-નારકાદિક. અથવા દ્વ્યશુક-ત્ર્યશુકાદિક. ગુણપર્યાય = ગુણનો અન્યથાભાવ^૨, જિમ મતિ, શ્રુતાદિ વિશેષ. અથવા ભવસ્થ* સિદ્ધાદિકેવલજ્ઞાન વિશેષ. ઇમ દ્રવ્ય (૧), ગુણ* (૨), એ જાતિ શાશ્વત્ અનઈ પર્યાયથી અશાશ્વત, ઇમ આવ્યું.”*

આલાપપદ્ધતૌ દેવસેનવચનાત્ । ‘વિકારસ્તુ વ્યક્તિઃ, પ્રકૃતિશ્ચ શક્તિઃ’ इति प्रसिद्धमेव । स ह्येवं वक्ति यदुत ‘यथा द्रव्यपर्यायकारणं द्रव्यं तथा गुणपर्यायकारणं गुणो भवति । द्रव्यपर्यायो हि द्रव्यस्याऽन्यथाभावः, यथा आत्मद्रव्यपर्यायो नृ-नारकादिः अथवा पुद्गलद्रव्यपर्यायो द्व्यणुक-त्र्यणुकादिः । एवं गुणपर्यायो हि गुणस्याऽन्यथाभावः, यथा ज्ञानगुणपर्यायो मति-श्रुतादिविशेषः । यथोक्तम् आवश्यकनिर्युक्तौ ^१“आभिनिबोहियनाणं सुयनाणं चेव ओहिनाणं च । तह मणपज्ज्वनाणं केवलनाणं च पंचमयं ।” (आ.नि.१) इति । अथवा सिद्धकेवलज्ञान-भवस्थकेवलज्ञानादिविशेषः । यथोक्तं स्थानाङ्गसूत्रे ^२“केवलनाणे दुविहे पन्नत्ते । तं जहा - भवत्थकेवलनाणे चेव सिद्धत्थकेवलनाणे चेव” (स्था.२/१/७१/ पृ.८०) इति । [यथा चैतत् तथा नवमशाखायां विस्तरतो वक्ष्यते (१/१४)] । इत्थं द्रव्ये गुणे च जात्या

આલાપપદ્ધતિમાં દેવસેનજીએ જણાવેલ છે કે ‘પર્યાયો ગુણના વિકાર છે.’ વિકાર હોય તે વ્યક્તિ કહેવાય અને પ્રકૃતિ હોય તે શક્તિ કહેવાય. આ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. વિકાર = કાર્ય, પ્રકૃતિ = કારણ. તેથી પર્યાયને ગુણના વિકાર કહેવાથી ‘ગુણ એ પર્યાયની પ્રકૃતિ છે’ - એવું સિદ્ધ થાય છે. તથા પ્રકૃતિ (કારણ) = શક્તિ. માટે પર્યાયપ્રકૃતિસ્વરૂપ ગુણ એ શક્તિરૂપ છે - તેવું દેવસેનજીનું મંતવ્ય ફલિત થાય છે. દેવસેનજી કહે છે કે “દ્રવ્યના પર્યાયનું કારણ જેમ દ્રવ્ય હોય છે તેમ ગુણના પર્યાયનું કારણ ગુણ હોય છે. દ્રવ્યનો પર્યાય એટલે દ્રવ્યની અન્યથા પરિણતિ (=અવસ્થા). જેમ કે મનુષ્ય, નરક વગેરે પરિણામ આત્મદ્રવ્યના પર્યાય કહેવાય. અથવા દ્વ્યશુક, ત્ર્યશુક વગેરે અવસ્થા પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાય કહેવાય. તે જ રીતે ગુણની અન્યથા પરિણતિ ગુણનો પર્યાય કહેવાય. જેમ કે મતિ, શ્રુત આદિ વિશેષ પરિણતિ એ જ જ્ઞાનગુણનો પર્યાય છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે ‘(૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન (=મતિજ્ઞાન), (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન તથા (૫) પાંચમું કેવલજ્ઞાન છે.’ અથવા સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન આદિ અવસ્થા જ્ઞાનગુણના પર્યાયરૂપે કહી શકાય. જેમ કે સ્થાનાંગસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે-‘કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારે બતાવાયેલ છે. તે આ રીતે - (૧) ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન તથા (૨) સિદ્ધસ્થ કેવલજ્ઞાન.’ [આ અંગે ૮/૧૪માં વિસ્તારથી કહેવાશે.] આમ દ્રવ્ય અને

▶...^૧ ચિદ્વ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૮)+સિ. માં છે. *...* ચિદ્વ્યમધ્યવર્તી પાઠ કો.(૮)+સિ.માં નથી. □ ધ.માં ‘ઇમ’ નથી. ટ B(૨)માં ‘નહિ’ અશુદ્ધ પાઠ છે. * પુસ્તકોમાં ‘ભવસ્થ’ પદ નથી. કો.(૧૦+૧૨)+લી.(૧+૨) +P(૨+૩+૪)+પા.માં છે. ✽ કો.(૧૧)માં ‘ગુણપર્યાય’ પાઠ.

૧. આભિનિબોધિક જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન ચૈવ અવધિજ્ઞાનં ચ । તથા મનઃપર્યવજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનં ચ પચ્ચમકમ્ ॥

૨. કેવલજ્ઞાનં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞતમ્ । તદ્ યથા - ભવસ્થકેવલજ્ઞાનં ચૈવ સિદ્ધસ્થકેવલજ્ઞાનં ચૈવ ॥

એહવું કહઈ છઈ, તે *નિરતઈ = રૂડઈ માર્ગઈ નહીં, જેહ માટઈ એ કલ્પના □શાસ્ત્રઈ તથા યુક્તિ ન મિલઈ. *એહવી શ્રીજિનની વાણી ભવિક પ્રાણી તે તુમ્હે આરાધું.* ॥૨/૧૦॥

નિત્યત્વં પર્યાયતશ્ચાનિત્યત્વમાગતમ્ ।'

ન સ = દિગમ્બરો દેવસેનઃ સત્યથે = શોભને માર્ગે વર્તેતે, યતઃ શક્તિરૂપો ગુણો ન જિનપ્રવચને પ્રતિપાદિતઃ, ન વા યુક્ત્યા સઙ્ગચ્છતે । મોઃ ! ભવ્યજનાઃ ! એતાદૃશી જિનવાણી આદરેણ આરાધ્યા ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - ગુણ-પર્યાયા નિજસ્વભાવાનુસારેણ પ્રવર્તન્તે પરં મૂઢો જીવઃ તથાપ્રવર્તમાનાન્ તાન્ પ્રતિરુદ્ધ વિભાવદશાભિમુખં પ્રવર્તયતિ । સ્વવિમલસ્વભાવાનુસારેણ પ્રવર્તમાનાનાં ગુણ-પર્યાયાણાં પ્રાતિકૂલ્યેન જીવપ્રવર્તનં ભવભ્રમણચિહ્નમ્, આનુકૂલ્યેન જીવપ્રવર્તનં મોક્ષમાર્ગયાત્રાચિહ્નમ્ । અતો નિજનિરુપાધિકસ્વભાવાનુસારેણ પ્રવૃત્તિશીલાનાં ગુણ-પર્યાયાણામ્ આનુકૂલ્યેન પ્રવર્તનલક્ષણઃ અન્તરઙ્ગમોક્ષમાર્ગોદ્યમઃ સાધકેન સર્વત્ર સર્વદા કર્તવ્યઃ । તતશ્ચ શત્રુજયમાહાત્મ્યે શ્રીહંસરત્નગણિદર્શિતં "આત્યન્તિકમનુત્તરં મોક્ષસુખમ્" (શ.મા.અધિ.૫/પૃ.૧૫૫) આસન્નતરં સ્યાત્ ॥૨/૧૦॥

ગુણ જાતિથી (પ્રકૃતિથી) નિત્ય તથા પર્યાયથી અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે."

✽ દેવસેનમત સમીક્ષા ✽

(ન સ.) દિગંબર દેવસેન સત્યમાર્ગમાં વર્તતો નથી. કારણ કે શક્તિસ્વરૂપ ગુણ જિનાગમમાં બતાવેલ નથી. તથા યુક્તિસંગત પણ નથી. હે ભવ્યજનો ! આવી શ્રીજિનવાણીને તમે આદરથી આરાધો.

■ :- અહીં આવશ્યકનિર્યુક્તિ, સ્થાનાંગસૂત્ર વગેરેના સંવાદ જણાવેલ છે, તે ખોટા નથી. પરંતુ તેના આધારે દેવસેન ગુણને શક્તિ તરીકે અને ગુણવિકારને પર્યાય તરીકે દર્શાવે છે, તે વાત યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે સમજવું. દેવસેનમત કઈ રીતે વ્યાજબી નથી ? તે બાબત આગળના શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ થતી જશે.

🕉 નિરુપાધિક સ્વભાવાનુસાર પરિણમન હિતકારી 🕉

■ :- 'ગુણ અને પર્યાય પોતાના સ્વભાવ મુજબ પ્રવર્તે છે' - આ વાત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપયોગી છે. જીવ આત્મભાનને ભૂલી મોહદશામાં મૂઢ થઈ પોતાના ગુણને કે પર્યાયને તેના સ્વભાવ મુજબ પ્રવર્તતા અટકાવી વિભાવદશાને અભિમુખ પ્રવર્તવે છે. આ જ જીવની ગંભીર ભૂલ છે. પોતપોતાના નિર્મળ સ્વભાવ મુજબ પ્રવર્તતા ગુણ-પર્યાયને અટકાવવા એ ભવભ્રમણની નિશાની છે. તથા પોતપોતાના નિર્મળ સ્વભાવ મુજબ ગુણ-પર્યાયને પ્રવર્તાવવા જાગૃતિ રાખવી, સહાય કરવી તે મોક્ષમાર્ગની યાત્રાની નિશાની છે. માટે સાધકે પોતપોતાના નિરુપાધિક સ્વભાવ મુજબ પરિણમતા ગુણ-પર્યાયના કાર્યમાં અવરોધક બનવાના બદલે ઉદ્દીપક બનવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું તેનું નામ અંતરંગ મોક્ષપુરુષાર્થ છે. તેનાથી શ્રીહંસરત્ન ગણીએ શત્રુજયમાહાત્મ્યમાં વર્ણવેલ આત્યંતિક અને સર્વોત્તમ એવું મોક્ષસુખ અત્યંત નજીક આવે છે. (૨/૧૦)

* નિરતઈ = ચોખ્ખા, સ્પષ્ટ (જુઓ - કુસુમાંજલિ - જિનરાજસૂરિકૃત). □ પુસ્તકોમાં 'શાસ્ત્રિ' પાઠ. કો.(૭)નો પાઠ લીધો છે. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ ફક્ત લા.(૨)માં છે.

પર્યાયથી ગુણ ભિન્ન ન ભાખિઓ, સમ્મતિ ગ્રંથિં *વ્યક્તર્થે રે;

જેહનો ભેદ વિવક્ષાવશથી, તે કિમ કહિઈ *શક્તિર્થે રે ॥૨/૧૧॥ (૨૦) જિન.

પર્યાયથી ગુણ ભિન્ન કહતાં જુદો ભાખિઓ નથી, સમ્મતિ ગ્રંથિં વ્યક્તિ = પ્રકટ અક્ષરર્થે. તથાહિ -
‘પરિગમનં પજ્જાઓ, અણેગકરણં ગુણ તિ તુલ્લહા।

તહ વિ ણ ગુણ તિ ભણ્ણહ, પજ્જવણયદેસણા જમ્હા।। (સ.ત.૩.૧૨)

एतदेव स्पष्टयति - ‘पर्याये’ति।

पर्यायान्यो गुणो न स्याद् भाषितं सम्मतौ स्फुटम्।

यस्य भेदो विवक्षातः स शक्तिरुच्यते कथम् ? ॥૨/૧૧॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - ‘પર્યાયાન્યો ગુણો ન સ્યાત્’ (इति) सम्मतौ स्फुटं भाषितम्। यस्य
भेदः विवक्षातः सः शक्तिः कथमुच्यते ? ॥૨/૧૧॥

પર્યાયાન્યઃ = ક્લૃપ્તપર્યાયવ્યતિરિક્તો ગુણઃ = ગુણપદપ્રતિપાદ્યો ન = નૈવ સ્યાત્ = સમ્ભવેદ્
इति स्फुटं = व्यक्तं भाषितं सिद्धसेनदिवाकरसूरिपादैः सम्मतौ = सम्मतितर्के। तदुक्तं तत्र ¹“परिगमनं
पज्जाओ अणेगकरणं गुण ति तुल्लत्था। तह वि ण ‘गुण’ ति भण्णह पज्जवणयदेसणा जमहा।।” (स.त.३/
१२) इति। अभयदेवसूरिकृता तद्वृत्तिस्त्वेवम् “परि = समन्तात् सहभाविभिः क्रमभाविभिश्च भेदैः वस्तुनः

પ્રમાણ :- ‘ગુણ શક્તિસ્વરૂપ છે’ - આ પ્રમાણે દેવસેનજીનો મત કઈ રીતે અસંગત છે ?
આ વાતની સ્પષ્ટતા ગ્રંથકાર ૧૧માં શ્લોકમાં કરે છે :-

✽ પર્યાયભિન્ન ગુણ અવિધમાન ✽

પ્રમાણ :- ‘પર્યાયથી ભિન્ન કોઈ ગુણ નથી’ - આ પ્રમાણે સમ્મતિતર્ક ગ્રંથમાં સ્પષ્ટપણે જણાવેલ
છે. જેનો ભેદ વિવક્ષાથી હોય તેને શક્તિ સ્વરૂપ કઈ રીતે કહી શકાય ? (૨/૧૧)

✽ સંમતિ ગાથાની વ્યાખ્યા ✽

પ્રમાણ :- પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી પર્યાયનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો પડે તેમ છે. પરંતુ પ્રમાણસિદ્ધ
પર્યાયથી ભિન્ન ‘ગુણ’ શબ્દથી વાચ્ય (ગુણ પદાર્થ) સંભવી શકતો જ નથી. આ પ્રમાણે સંમતિતર્ક પ્રકરણમાં
શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી ભગવંતે સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે. ત્યાં તેમણે જણાવેલ છે કે ‘પર્યાય પરિગમનસ્વરૂપ
તથા ગુણ અનેકકરણસ્વરૂપ છે. માટે પર્યાય અને ગુણ શબ્દના અર્થ સમાન છે. છતાં પણ ગુણાર્થિકનય
ભગવાને જણાવેલ નથી. કારણ કે દેશના પર્યાયનયની હતી.’ સંમતિતર્કની આ મૂળ ગાથાના અર્થને
વિસ્તારથી સમજાવતા સંમતિવૃત્તિકાર તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે “પર્યાય =
પરિગમન. ‘પરિગમન’ શબ્દમાં રહેલ ‘પરિ’ શબ્દનો અર્થ છે સહભાવી અને ક્રમભાવી એવા અનેક
પ્રકારોથી પરિણત વસ્તુ. તથા ગમન = નિશ્ચય. તેથી ક્રમાક્રમભાવી અનેક પ્રકારથી પરિણત વસ્તુનો

♦ મ.+શાં.માં ‘વિગતિ’ પાઠ. કો.(૩)નો પાઠ લીધો છે. ✽ મ.માં ‘શક્તિ’ પાઠ. કો.(૩)નો પાઠ લીધો છે.

1. પરિગમનં પર્યાયઃ, અનેકકરણં ગુણઃ इति તુલ્યાર્થો। તથાપિ ન ‘ગુણઃ’ इति भण्यते पर्यायनयदेशना यस्मात्।।

‘પરિ = સમન્તાત્ સહભાવિભિઃ ક્રમભાવિભિશ્ચ ભેદઃ વસ્તુનઃ ગમનં = પર્યાયઃ। અનેકસ્વતયા પરિણતસ્ય ગમનં = પરિચ્છેદો યઃ સ પર્યાયઃ, વિષય-વિષયિણોરભેદાત્। અનેકરૂપતયા વસ્તુનઃ કરણં = કરોતેર્જ્ઞનાર્થત્વાદ્ જ્ઞાનમ્, વિષય-વિષયિણોરભેદાદેવ ગુણઃ इति તુલ્યાર્થો ગુણ-પર્યાયશબ્દૌ, તથાપિ ન ‘ગુણાર્થિકઃ’ इत्यभिहितઃ તીર્થકૃતા, પર્યાયનયદ્વારેણૈવ દેશના યસ્માત્ કૃતા ભગવતા” (સ.ત.૩/૧૨ વૃત્તિઃ) इति।

યદિ ગુણ-પર્યાયૌ મિથો ભિન્નૌ સ્યાતામ્, સ્યાદેવ તર્હિ ગુણાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયદ્વયપ્રતિપાદનં ભગવદાગમે। કિન્તુ ભગવતા પર્યાયાર્થિકનયેનૈવ દેશના વ્યાકૃતા, ન ગુણાર્થિકનયેન। અનેન સિધ્યતીદં યદુત ગુણ-પર્યાયયોરભેદ એવ વસ્તુતઃ। યથા દ્રવ્યાદ્ ભિન્નઃ પર્યાયઃ તથા ન ગુણાદિતિ સમ્મતિ-વ્યાખ્યાકૃદભિપ્રાયોડત્ર વિજ્ઞાતવ્યઃ।

માળડલાદિ ભાળડાગારસત્કે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસસ્તબ્કહસ્તાદર્શો અસ્યાઃ સમ્મતિતર્કગાથાયા મહોપાધ્યાય-યશોવિજયગણિકૃતા વ્યાખ્યા તુ એવમ્પ્રાયા “પરિ = સમન્તાત્ સહભાવિભિઃ ક્રમભાવિભિશ્ચ ભેદઃ વસ્તુનઃ જે સમ્યક્ બોધ તે (જ્ઞાનાત્મક) પર્યાય છે. યદાપિ ‘તે બોધનો વિષય પર્યાય છે’ - તેમ કહેવું જોઈએ. તથાપિ વિષય-વિષયીના અભેદ ઉપચારથી ‘બોધ એ પર્યાય છે’ - એવું કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી. તથા ‘ગુણ’ શબ્દનો અર્થ છે એક વસ્તુને અનેકરૂપે કરે. ‘કરે’ એટલે કે જાણે. અર્થાત્ અનેકરૂપે વસ્તુનું જ્ઞાન = ગુણ. ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો મતલબ અહીં જ્ઞાનનો વિષય સમજવો. કારણ કે વિષય-વિષયી વચ્ચે અભેદ ઉપચાર કરવામાં આવે છે. આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અનેક પ્રકારે પરિણત વસ્તુ (પર્યાય) અને અનેકરૂપથી જ્ઞાત થનારી વસ્તુ (ગુણ) - આ બે અર્થમાં કોઈ ભેદ ન હોવાથી ‘ગુણ-પર્યાય’ શબ્દયુગલ સમાનાર્થક જ છે. છતાં પણ તીર્થકર ભગવંતોએ ગુણનું અર્થાત્ ગુણાર્થિકનયનું પ્રતિપાદન કરેલું નથી. તીર્થકર ભગવંતોએ તો પર્યાયનય દ્વારા જ દેશના કહેલી છે. માટે ગુણાર્થિકનયને અવકાશ નથી.”

✽ ગુણ-પર્યાયમાં અભેદ : સંમતિતર્કવૃત્તિતાત્પર્ય ✽

(યદિ.) જો ગુણ અને પર્યાય પરસ્પર જુદા હોય તો ‘ગુણાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય’ આ રીતે આગમમાં નયોનું પ્રતિપાદન તીર્થકર ભગવંતોએ કરવું જોઈએ. પરંતુ ભગવાને તો પર્યાયાર્થિક નયથી દેશના આપેલી છે. ગુણાર્થિક નયથી દેશના આપી નથી. માટે સિદ્ધ થાય છે કે ગુણ અને પર્યાય વસ્તુતઃ એક જ છે. મતલબ કે દ્રવ્ય કરતાં પર્યાય જે રીતે જુદો છે તે રીતે પર્યાય કરતાં ગુણ જુદો નથી. આવું સંમતિ વ્યાખ્યાકારનું મંતવ્ય છે. આ પ્રમાણે અહીં જાણવું.

✽ સમ્મતિ ગાથાની અન્ય વ્યાખ્યા ✽

(માળડ.) માંડલાદિના જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસના સ્તબકની હસ્તપ્રતમાં ઉપરોક્ત સંમતિતર્કની ગાથાની વ્યાખ્યા મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે આ પ્રમાણે જણાવેલ છે કે “પરિ = ચારે બાજુ અર્થાત્ તમામ પ્રકારે. ગમન = જ્ઞાન અથવા પ્રાપ્તિ. સહભાવી, કમભાવી એવા સઘળા ભેદોથી વસ્તુના સ્વરૂપની જાણકારી કે પ્રાપ્તિ = પર્યાય. અનેકરૂપે વસ્તુનું કરણ = ગુણ. આ પ્રમાણે

▶...◀ ચિદ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(લ)+સિ.માં ઉપરોક્ત પાઠ ૧૨મી ગાથાના ટ્કાર્થમાં પરિગમનં (સ.ત.૩/૧૨) ગાથાસહિત છે. પરંતુ મ.નશા.ના પાઠ મુજબ ઉપરોક્ત પાઠ ૧૧મી ગાથાના ટ્કાર્થમાં લીધો છે.

વસ્તુનઃ કરણં = ગુણઃ इत्यनयोः तुल्यार्थत्वेऽपि यथा धृतिः (?) हरिपदे पशुत्वं प्रयोगોપાधिઃ યથા વા ધેનુપદે ગોત્વં તથા ગુણપદે સહભાવિધર્મત્વં इति ગુણપદાત્ તેન સ્થેણ ઉપસ્થિતેઃ। સામાન્યગ્રહાય ગુણાર્થિકો નયો નોચ્યતે । ઉક્તવિશેષગ્રહાય ચ ન ગુણાર્થિકપ્રયોગાદરઃ, મૂલનયવિભાજકોપાધેરેવ પ્રસ્તુતત્વાત્ તદવાન્તરભેદાનાં ચ નૈગમત્વાદ્યુપાધિનૈવાભિધાનસ્ય સામ્પ્રદાયિકત્વાદિતિ પરમાર્થઃ ।^૧

ગમનં = પર્યાયઃ । અનેકરૂપતયા વસ્તુનઃ ગુણનં = કરણં = ગુણઃ इत्यनयोઃ તુલ્યાર્થત્વેऽપિ યથા (ધૃતિઃ?) હરિપદે પશુત્વં પ્રયોગોપાધિઃ યથા વા ધેનુપદે ગોત્વં તથા ગુણપદે સહભાવિધર્મત્વમ્ इति ગુણપદાત્ તેન રૂપેણ ઉપસ્થિતેઃ। વસ્તુપરિણામસ્ય સામાન્યસ્વરૂપેણ ગ્રહાય ગુણાર્થિકો નયો નોચ્યતે। ઉક્તવિશેષસ્વરૂપેણ ગ્રહાય ચ ન ગુણાર્થિકપ્રયોગાદરઃ, મૂલનયવિભાજકોપાધેરેવ પ્રસ્તુતત્વાત્ તદવાન્તરભેદાનાં ચ નૈગમત્વાદ્યુપાધિનૈવાભિધાનસ્ય સામ્પ્રદાયિકત્વાદિતિ પરમાર્થઃ” (દ્ર.ગુ.પ.રા.સ્ત.૨/૧૧) इति।

इदमत्र महोपाध्यायाकृतम् – द्रव्यपरिणामानां पर्यायत्वेऽपि सहभावित्वे अर्पिते गुणपदप्रतिपाद्यतेति गोत्वस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिव द्रव्यसहभावविधर्मत्वस्य गुणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। अतः ‘गुण’

‘પર્યાય’ અને ‘ગુણ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિઅર્થ વિચારવામાં આવે તો ‘ગુણ’ અને ‘પર્યાય’ શબ્દયુગલ સમાનાર્થક છે. તો પણ આગમોમાં ગુણાર્થિક નય કહેવાયેલો નથી. જેમ ‘હરિ’ પદમાં પશુત્વ શબ્દપ્રયોગની ઉપાધિ (=પદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત) છે અથવા તો ‘ધેનુ’ શબ્દમાં ગોત્વ જેમ પદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે તેમ ‘ગુણ’ શબ્દમાં પદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત સહભાવિધર્મત્વ અને છે. કારણ કે ‘ગુણ’ શબ્દથી સહભાવિધર્મત્વ રૂપે ગુણ પદાર્થની ઉપસ્થિતિ થાય છે. પરંતુ સહભાવિધર્મત્વરૂપ વિશેષસ્વરૂપે તેનો બોધ કરાવવાના બદલે વસ્તુધર્મત્વરૂપ સામાન્યસ્વરૂપે તેનો બોધ કરાવવો ઈષ્ટ હોવાથી આગમમાં ગુણાર્થિક નય બતાવવામાં આવેલ નથી. સહભાવિધર્મત્વરૂપ ગુણના વિશેષ સ્વરૂપનો બોધ કરાવવા માટે ગુણાર્થિક નયનો પ્રયોગ, ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા શાસ્ત્રકારોને જણાયેલ નથી. કેમ કે મૂળ નયની વિભાજક ઉપાધિ (દ્રવ્યાર્થિકત્વ-પર્યાયાર્થિકત્વસ્વરૂપ મૂલનયવિભાજ્યતાઅવચ્છેદક ગુણધર્મ) જ અહીં પ્રસ્તુત છે. તથા શ્રોતાને વસ્તુગત પરિણામોના વિશેષ-અવાન્તર વિશેષ સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા થાય તો નૈગમત્વ, સંગ્રહત્વ વગેરે અવાન્તરનયવિભાજક ઉપાધિ (ગુણધર્મ) દ્વારા જ નયવિભાગનું નિરૂપણ કરવું - એવી શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોની પરંપરા છે. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત સમ્મતિતર્કપ્રકરણની ગાથાની વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ જાણવો.”

✽ ગુણ-પર્યાયના સ્વરૂપની અધિક સ્પષ્ટતા ✽

(इद.) प्रस्तुत निरूपण करवानी पाछ्छण महोपाध्यायश्च महाराजनो आशय એ છે કે દ્રવ્યના પરિણામો (= ગુણધર્મો) એ પર્યાય કહેવાય છે. પરંતુ તેવા પરિણામો જો દ્રવ્યસહભાવી તરીકે વિવક્ષિત હોય તો તેને ગુણ કહેવાય છે. જેમ ‘ધેનુ’ શબ્દથી ગોત્વરૂપે ગાયનું ભાન થાય છે, તેમ ‘ગુણ’ પદથી દ્રવ્યસહભાવિધર્મત્વરૂપે ગુણ પદાર્થનું ભાન થાય છે. તેથી ગોત્વ જેમ ધેનુપદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે તેમ દ્રવ્યસહભાવિધર્મત્વ ગુણપદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. તેથી ‘ગુણ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો સામાન્ય-

▶...◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૯)+સિ.માં ઉપરોક્ત પાઠ ૧૨મી ગાથાના ટ્કાર્થમાં પરિગમણં (સ.ત.૩/૧૨) ગાથાસહિત છે. પરંતુ મ.+શાં.ના પાઠ મુજબ ઉપરોક્ત પાઠ ૧૧મી ગાથાના ટ્કાર્થમાં લીધો છે.

“જિમ્ ◻ક્રમભાવીપણું પર્યાયનું લક્ષણ છઈ તિમ્ અનેક કરવું તે પણિ પર્યાયનું લક્ષણ છઈ. દ્રવ્ય
ઇત્યુક્તૌ વિશિષ્ય વસ્તુપરિણામો જ્ઞાયતે। મૂલનયમીમાંસાયાં તુ વસ્તુ-તત્પરિણામયોઃ સામાન્યરૂપેણ
બોધઃ સ્યાત્ તથા શબ્દઃ પ્રયોક્તવ્યઃ ન તુ વિશેષરૂપેણેતિ મૂલનયવિભાગપ્રદર્શનાવસરે દ્રવ્યાર્થિક
-ગુણાર્થિકનયપ્રતિપાદને તુ વસ્તુપરિણામસ્ય સામાન્યરૂપેણ બોધઃ ન સ્યાત્ કિન્તુ વિશેષરૂપેણ। અતો
વસ્તુપરિણામસ્ય સામાન્યરૂપેણ = વ્યાપકરૂપેણ પ્રતિપાદનકૃતે ગુણાર્થિકનયં વિહાય પર્યાયાર્થિકનયેન
ભગવતા વસ્તુપરિણામદેશના વ્યાકૃતા।

ન ચ વિશેષરૂપેણ તદ્બોધનાય ગુણાર્થિકનયદેશનાવશ્યકતા, મૂલનયવિભાગપ્રદર્શનાવસરે વિશેષ-
રૂપેણ અવાન્તરવિશેષરૂપેણ વા વસ્તુપરિણામપ્રતિપાદનસ્યાઽસામ્પ્રતત્વાત્। તથાજિજ્ઞાસાયાં તુ નૈગમાદિ-
સપ્તનયવિભાગાલમ્બનસ્યૈવોચિતત્વાત્, તત્ત એવ તથાજિજ્ઞાસોપરમાત્। ઇત્થં ગુણાર્થિકનયદેશનાયા
અનાવશ્યકતેતિ ફલિતમ્।

લીમ્બડી ભાણ્ડાગારસત્કે હસ્તાદર્શાન્તરે તુ “યથા પરિગમનં = ક્રમભાવિત્વં પર્યાયલક્ષણં તથા અનેકકરણમપિ

ધર્મસ્વરૂપે (વ્યાપકધર્મરૂપે) બોધ થવાના બદલે વિશેષસ્વરૂપે (વ્યાપ્યરૂપે = સંકુચિતરૂપે) વસ્તુગત
પરિણામનો બોધ થાય. પરંતુ મૂળ નયની વિચારણા જ્યારે થતી હોય ત્યારે વસ્તુનો અને વસ્તુના
પરિણામનો સામાન્યસ્વરૂપે બોધ કરાવનાર શબ્દનો પ્રયોગ થવો જોઈએ, નહિ કે વસ્તુપરિણામગત
અવાન્તરવિશેષરૂપે વસ્તુપરિણામનો બોધ કરાવનાર શબ્દનો પ્રયોગ. જો મૂળનયવિભાગ પ્રદર્શનના
અવસરે દ્રવ્યાર્થિકનય અને ગુણાર્થિકનય - એમ બે મૂળ નય બતાવવામાં આવે તો વસ્તુપરિણામનો
ગુણાર્થિકનય દ્વારા સામાન્યસ્વરૂપે બોધ થવાના બદલે વિશેષસ્વરૂપે બોધ થવાની સમસ્યા આવે. તેથી
વસ્તુગત પરિણામનો શ્રોતાને સામાન્યસ્વરૂપે = વ્યાપકસ્વરૂપે બોધ કરાવવા માટે ગુણાર્થિકનયના બદલે
પર્યાયાર્થિકનયથી ભગવાને વસ્તુના પરિણામનું નિરૂપણ કરેલું છે.

(ન ચ.) “વસ્તુપરિણામનો વિશેષસ્વરૂપે બોધ કરાવવા માટે તો ગુણાર્થિકનયનો પ્રયોગ થવો જોઈએ
ને ?” - આવી શંકા અહીં અસ્થાને છે. કેમ કે મૂળનયના વિભાગમાં વિશેષસ્વરૂપે કે અવાન્તર-
વિશેષસ્વરૂપે વસ્તુપરિણામની જાણકારી આપવાનું શાસ્ત્રકારોને ઈષ્ટ હતું નથી. વસ્તુપરિણામની વિશેષ-
સ્વરૂપે કે અવાન્તરવિશેષસ્વરૂપે જિજ્ઞાસા જ્યારે ઉદ્ભવે ત્યારે દ્રવ્યાર્થિક કે પર્યાયાર્થિક - એમ દ્વિવિધ
નયવિભાગના બદલે નૈગમ, સંગ્રહ આદિ સત્તવિધ નયવિભાગનું જ આલંબન લેવું જરૂરી છે. કારણ
કે તેના દ્વારા તથાવિધ જિજ્ઞાસાનું શમન થઈ શકે છે. માટે વસ્તુનો કે વસ્તુપરિણામનો સામાન્યરૂપે
બોધ કરાવવા માટે દ્રવ્યાર્થિકનયનું અને પર્યાયાર્થિકનયનું પ્રતિપાદન ઉચિત છે. તથા તે બન્નેનો વિશેષરૂપે
બોધ કરાવવા માટે નૈગમ, સંગ્રહ આદિ સાત નયોનું નિરૂપણ વ્યાજબી છે. પરંતુ ગુણાર્થિકનયનું પ્રતિપાદન
કરવાની કોઈ પણ આવશ્યકતા પ્રસ્તુતમાં જણાતી નથી - તેવું ફલિત થાય છે.

❀ સમ્મતિ ગાથાની ત્રીજી વ્યાખ્યા ❀

(લીમ્બ.) મહોપાધ્યાયજીરચિત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસના ટબાની લીંબડી ભંડારમાં અન્ય હસ્તપ્રત

◻ લી(૧)માં ‘ક્રમપણું ભાવીપણું’ પાઠ.

તો* એક જ છે, જ્ઞાન-દર્શનાદિક ભેદ કરઈ છે, તે પર્યાય જ છે, પણ ગુણ ન કહિયઈ. જેહ માટઈ દ્રવ્ય-પર્યાયની દેશના ભગવંતની છે, પણ દ્રવ્ય-ગુણની દેશના નથી.” એ ગાથાર્થ.

“જો ઈમ ગુણ પર્યાયથી ભિન્ન નથી તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એ ૩ નામ કિમ કહો છો ?” ઈમ કોઈ કહઈ, તેહનઈ ઈમ કહિયઈ જે “વિવક્ષા કહિયઈ ભેદનયની કલ્પના, તેહથી.

પર્યાયલક્ષણં ભવતિ । આત્મદ્રવ્યસ્યૈકત્વેऽપિ જ્ઞાન-દર્શનાદિભેદં કુર્વાણઃ પર્યાય એવ કથ્યતે ન તુ ગુણઃ, યસ્માદ્ દ્રવ્ય-પર્યાયદેશના તીર્થકૃતા કૃતા ન તુ દ્રવ્ય-ગુણદેશના” ઇતિ તદીયા તદ્વ્યાખ્યા અપભ્રંશગિરા વર્તતિ ઇત્યવધેયમ્ ।

નનુ પર્યાયવ્યતિરિક્તગુણાઽભાવે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયા’ ઇતિ ત્રીણિ નામાનિ કથમુચ્યન્તે ઇતિ ચેત્ ?

અત્રોચ્યતે - કેવલં વિવક્ષાવશતઃ ગુણઃ પર્યાયાદ્ અતિરિક્તતયા જ્ઞાયતે । યસ્ય = ગુણસ્ય પર્યાયાદ્ ભેદઃ કેવલં વિવક્ષાતઃ = સહભાવિત્વ-ક્રમભાવિત્વગ્રાહકભેદનયકલ્પનાતઃ ભાસતે સ ગુણઃ શક્તિઃ = શક્તિસ્વરૂપઃ કથમુચ્યતે ? યથા ઘટ-કુમ્ભયોઃ ભેદઃ સમભિરૂઢાદિભેદનયેન પ્રતિભાસતે પરં સ ન વ્યાવહારિકઃ તથા ગુણ-પર્યાયયોઃ ભેદો ભેદનયસાપેક્ષઃ પ્રાતિભાસિકઃ, ન તુ વ્યવહર્તવ્યઃ ।

મળે છે. તેમાં ‘પરિગમણ’ વાળી સમ્મતિતર્કગાથાની વ્યાખ્યા સંક્ષેપમાં અષ્ટાંશ ભાષામાં જુદા સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે. તે આ મુજબ છે. “જેમ પરિગમન = ક્રમભાવિત્વ પર્યાયલક્ષણ બન્યું છે, તેમ અનેકકરણ = અનેકરૂપકરણ પણ પર્યાયલક્ષણ બને છે. આત્મદ્રવ્ય તો એક જ છે. તેમ છતાં પણ જ્ઞાન, દર્શન આદિ વિશેષને (ભેદને) કરનારું તત્ત્વ તો પર્યાય જ કહેવાય, ગુણ નહિ. કેમ કે તીર્થકર ભગવંતોએ દ્રવ્યદેશના અને પર્યાયદેશના આપેલ છે પરંતુ દ્રવ્યદેશના અને ગુણદેશના આપેલ નથી.”

❀ વિવક્ષાવશ ગુણ - પર્યાયમાં ભેદ : શ્રેતાંબર ❀

■ :- (નનુ.) જો પર્યાયથી ભિન્ન ગુણ નામનો પદાર્થ ન હોય તો દ્રવ્ય, પર્યાય - એમ બે જ પદાર્થનું નિરૂપણ થવું જોઈએ, નહિ કે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય - એમ ત્રણ પદાર્થનું. પર્યાય કરતાં સ્વતંત્રપણે ગુણનું અસ્તિત્વ માન્ય ન હોય તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આમ ત્રણ નામ કઈ રીતે કહી શકાય ?

■ :- (અત્રો.) પર્યાય કરતાં ગુણ ફક્ત વિવક્ષાથી જુદો ભાસે છે. વિવક્ષા પ્રસ્તુતમાં ભેદનયની કલ્પના સ્વરૂપ સમજવી. મતલબ કે વસ્તુના પરિણામમાં રહેલ સહભાવિત્વ અને ક્રમભાવિત્વ ધર્મવિશેષને મુખ્યરૂપે જોનાર ભેદનયની માન્યતા મુજબ પર્યાય કરતાં ગુણ જુદો ભાસે છે. ભેદનય વસ્તુપરિણામત્વ સ્વરૂપ સામાન્ય ગુણધર્મને ગૌણ કરી-સહભાવિત્વ, ક્રમભાવિત્વ સ્વરૂપ વિશેષધર્મને મુખ્ય બનાવતો હોવાથી તેની માન્યતા મુજબ પર્યાય કરતાં ગુણ જુદો છે. તેથી પર્યાય કરતાં ગુણની એકાંતે સ્વતંત્રતા = ભિન્નતા કેવળ નયસાપેક્ષ છે પરંતુ વ્યાવહારિક નથી, વ્યવહર્તવ્ય નથી. જેમ ઘટ અને કુંભ વચ્ચેનો ભેદ સમભિરૂઢ-એવંભૂત નય બતાવે છે. પણ તે ભેદ વ્યાવહારિક નથી, વ્યવહર્તવ્ય નથી. તેમ ગુણ અને પર્યાય વચ્ચેનો ભેદ એ સમભિરૂઢ વગેરે નયોને માન્ય હોવા છતાં પણ તે ભેદ વ્યાવહારિક નથી, વ્યવહર્તવ્ય નથી. માટે ફક્ત ભેદનયઅભિપ્રાયને સાપેક્ષ એવી સ્વતંત્રતા ધરાવનાર ગુણને

જિમ “તૈલસ્ય ધારા.” ઈહાં તેલ* નઈ ધારા ભિન્ન કહી દેખાડ્યાં, પણિ ભિન્ન નથી. તિમ સહભાવી -ક્રમભાવી કહીનઈ ગુણ-પર્યાય (વિવક્ષાવશથી =) *વિવક્ષાઈ જ* ભિન્ન કહી દેખાડ્યા, પણિ પરમાર્થઈ ભિન્ન નથી. ઈમ *જેહનો ભેદ ઉપચરિત છઈ તે *ગુણ* શક્તિ કિમ કહિઈ ? જિમ ઉપચરિત ગાઈ દુઝઈ નહીં, તિમ ઉપચરિત ગુણ શક્તિ ન ધરઈ.”

યથા વા ‘તૈલસ્ય ધારા’ इत्यत्र षष्ठ्याः प्रयोगात् तैल-धारयोः औपचारिको भेद उच्यते, परं वस्तुतः तयोः भेदो नास्ति। न हि तैलातिरिक्ता धारा काचिदुपलभ्यते। तथा ‘सहभावी गुणः क्रमभावी च पर्यायः’ इत्युक्त्या गुण-पर्याययोः विवक्षात औपचारिकः भेद उक्तः, परं परमार्थतः तयोः भेदो नास्ति। न हि पर्यायाऽतिरिक्तो गुणः कश्चित् क्वचिदप्युपलभ्यते।

इत्थञ्च गुणे औपचारिक एव पर्यायभेदः, न तु पारमार्थिकः। ततश्च कथं गुणः द्रव्यवत् शक्तिरूपतयोच्यते ? न हि सहस्रशोऽपि गोत्वेनोपचरितः षण्ढः पयसा पात्रीं प्रपूरयति। तस्मात् पर्यायाद् औपचारिकभेदवति गुणे स्वातन्त्र्येण गुणत्वेन रूपेण शक्तिरूपता नैव सम्भवतीति फलितम्।

શક્તિસ્વરૂપ કઈ રીતે માની શકાય ? અથવા એમ પણ કહી શકાય કે જેમ ‘તેલની ધારા’ આવા શબ્દપ્રયોગમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો ઉપયોગ થયેલ હોવાથી તેલ અને ધારા વચ્ચે ભેદ જણાવાય છે. કારણ કે ષષ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ ભેદ છે. (જેમ કે ‘દેવદત્તનું ધન’, અહીં છઠ્ઠી વિભક્તિ દ્વારા દેવદત્ત અને ધન વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવાય છે.) પરંતુ તેલ અને તેલની ધારા વચ્ચે વાસ્તવિક કોઈ ભેદ નથી. કેમ કે તેલશૂન્ય કોઈ તેલધારા પ્રાપ્ત નથી. (દેવદત્તની ગેરહાજરીમાં ધન મળે છે અને ધન વિનાનો પણ દેવદત્ત ક્યારેક જોવા મળે છે. માટે દેવદત્ત અને ધન બન્ને સ્વતંત્ર કહેવાય છે. તેવું તેલ અને તેલધારા વચ્ચે નથી.) માટે તેલ અને તેલધારા વચ્ચે રહેલો ભેદ ઔપચારિક જ કહેવાય છે. તેમ ‘દ્રવ્યનો સહભાવી પરિણામ ગુણ કહેવાય અને ક્રમભાવી પરિણામ પર્યાય કહેવાય’ - આવા વાક્યપ્રયોગ દ્વારા ગુણ અને પર્યાય વચ્ચેનો ભેદ વિવક્ષાવશ ઔપચારિક જ કહેવાય છે. પણ પરમાર્થથી તે બન્ને વચ્ચે કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ નથી. કારણ કે પર્યાયથી સ્વતંત્રપણે કોઈ પણ ગુણ ક્યાંય જણાતો નથી.

☆ ગુણ-પર્યાયમાં ભેદ ઔપચારિક, અભેદ પારમાર્થિક ☆

(इत्य.) આ રીતે ફલિત થાય છે કે ગુણમાં પર્યાયનો ઔપચારિક જ ભેદ છે, વાસ્તવિક નહિ. પર્યાય કરતાં ગુણમાં સ્વતંત્રતા (ભિન્નતા) ન હોવાથી ગુણને દ્રવ્યની જેમ શક્તિરૂપે (પ્રકૃતિરૂપે) કઈ રીતે કહી શકાય ? ઔપચારિક વસ્તુ કાર્યને કરી શકતી નથી. આખલામાં ગાય તરીકેનો ઉપચાર હજારો વખત કરવામાં આવે તો પણ આખલો તપેલીને દૂધથી છલકાવી દેતો નથી. માટે પર્યાયથી ઔપચારિક રીતે ભિન્નતાને ધરાવનાર ગુણમાં સ્વતંત્રતાયા ગુણત્વરૂપે શક્તિરૂપતા સંભવતી નથી. ઔપચારિક ગાય દૂધને ન આપે તેમ ઔપચારિક પર્યાયભેદયુક્ત ‘ગુણ’ પદાર્થ શક્તિરૂપતાને ધારણ ન કરે.

* શા.માં ‘તેવ’ અશુદ્ધ પાઠ. કો.(૭)નો પાઠ લીધો છે. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)માં છે.
 † સિ. + કો.(૮) + આ.(૧)માં ‘જેહ ગુણનો ભેદ પર્યાયથી સહભાવી ક્રમભાવીને વિવક્ષાઈ જ કહ્યો તે ગુણ શક્તિ કિમ કહીઈ ?

‘અન્ન ગાથા - ‘સ્વ-રસ-ગંધ-ફાસા અસમાણગ્ગહણલક્ષણા જમ્હા। તમ્હા દબ્બાણુગયા ગુણત્તિ તે કેહ્ ઇચ્છંતિ।।’^૨દૂરે તા અણ્ણત્તં ગુણસદ્દે ચેવ તાવ પારિચ્છં। કિં પજ્જવાહિણ્ હોજ્જ પજ્જવે ચેવ ગુણસણ્ણા।।

યત્તુ પૂર્વોક્ત(૨/૨)રીત્યા તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તૌ સિદ્ધસેનગણિવરૈઃ “ગુણાઃ = શક્તિવિશેષાઃ” (ત.સૂ.૫/૩૭ સિ.પૃ.૪૨૮) ઇત્યુક્ત્યા ગુણાનાં શક્તિરૂપત્વમાવેદિતં તત્તુ ગુણાનાં યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વબોધનાયૈવાવગન્તવ્યમ્, ન તુ પર્યાયભિન્નત્વબોધનાય, અન્યથા તૈઃ “તદ્ભાવઃ પરિણામઃ” (ત.સૂ.૫/૪૧) ઇતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રસ્ય વૃત્તૌ “ગુણ-પર્યાયયોઃ એકત્વાદ્” (ત.સૂ.૫/૪૧ વૃ.પૃ.૪૩૭) ઇત્યુક્તમનુપપન્નં સ્યાત્। યદ્વા કેવલજ્ઞાનાદીનામ્ આત્મસહભાવિત્વેઽપિ યાવન્તં કાલં નાવિર્ભાવઃ તાવન્તં કાલં તે શક્તિરૂપતયાઽવતિષ્ઠન્તે ઇતિ દ્યોતનાય તદુક્તમિતિ વિભાવનીયમ્।

તદુક્તં સમ્મતિતર્કે ^૧“સ્વ-રસ-ગંધ-ફાસા અસમાણગ્ગહણલક્ષણા જમ્હા। તમ્હા દબ્બાણુગયા ગુણત્તિ તે કેહ્ ઇચ્છંતિ।।, ^૨દૂરે તા અણ્ણત્તં, ગુણસદ્દે ચેવ તાવ પારિચ્છં। કિં પજ્જવાહિણ્ હોજ્જ પજ્જવે ચેવ ગુણસણ્ણા।।”

❀ શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરના તાત્પર્યનું નિવેદન ❀

(યત્તુ.) પૂર્વે (૨/૨) જણાવ્યા મુજબ શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરે તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તિમાં ‘ગુણો શક્તિવિશેષસ્વરૂપ છે’ - એવું જે કહેલ છે તે ‘ગુણો યાવદ્દ્રવ્યભાવી છે’ - આમ જણાવવા માટે કહેલ છે, નહિ કે ‘ગુણો પર્યાયથી ભિન્ન છે, સ્વતંત્ર છે’ - આવું જણાવવા માટે. ‘ગુણો પર્યાયથી સ્વતંત્ર છે’ - આવું જણાવવા માટે તેમણે ગુણોને શક્તિસ્વરૂપ દર્શાવેલ છે - આ પ્રમાણે જો માનવામાં આવે તો તેમણે ત્યાં ‘દ્રવ્યનો ભાવ એ પરિણામ છે’ - આ બાબતને જણાવનાર તત્ત્વાર્થસૂત્રની વ્યાખ્યામાં ‘ગુણ અને પર્યાય એક છે’ આ પ્રમાણે જે દેખાડેલ છે, તે સંગત નહિ થાય. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે ‘કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન વગેરે આત્માના સહભાવી હોવા છતાં પણ જ્યાં સુધી તે પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તે આત્મામાં શક્તિરૂપે રહે છે’ - આવું જણાવવા માટે સિદ્ધસેનગણિવરે તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં ગુણોને શક્તિવિશેષસ્વરૂપ કહેલા છે - તેમ સમજવું. આ વિષયમાં વાચકવર્ગે હજુ આગળ વિચારવિમર્શ કરવો જોઈએ. એવું જણાવવા ‘વિભાવનીયમ્’ આ શબ્દનો દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શકર્ષિકામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે.

❀ પર્યાયસ્વરૂપ જ ગુણ - સિદ્ધસેનદિવાકરજી ❀

(તદુ.) માટે જ સમ્મતિતર્ક પ્રકરણમાં શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે “જે કારણે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું ગ્રહણ (=જ્ઞાન) તથા લક્ષણ વિલક્ષણ છે, તે કારણે કેટલાક લોકો ગુણને દ્રવ્યાશ્રિત - દ્રવ્યભિન્ન માને છે. પ્રસ્તુતમાં ગુણ-ગુણીમાં ભિન્નત્વ (= અન્યત્વ = ભેદ) તો દૂર રહો, સૌપ્રથમ ગુણ શબ્દની જ પરીક્ષા (સમીક્ષા) કરવી જોઈએ કે - શું પર્યાયથી અતિરિક્તમાં ‘ગુણ’ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થાય છે કે પર્યાયમાં જ ‘ગુણ’ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થાય છે ?”

ઉપરોક્ત સમ્મતિતર્કની બન્ને ગાથાનું વિવરણ મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજના શબ્દોમાં

▶...◀ ચિદ્દ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો.(૮) + આ.(૧)માં છે. ૧. રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શાઃ અસમાનગ્ગહણલક્ષણા યસ્માત્। તસ્માદ્ દ્રવ્યાનુગતાઃ ગુણાઃ ઇતિ તાન્ કેચિદ્ ઇચ્છન્તિ।। ૨. દૂરે તાવદ્ અન્યત્વં ગુણશબ્દે એવ તાવત્ પારીક્ષ્યમ્। કિં પર્યવાધિકે ભવેત્ પર્યવે એવ ગુણસંજ્ઞા।।

(સ.ત.૩/૮-૯) એહનો અર્થ :- જે આગમોક્ત રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અણસરખું ગ્રહણ જ્ઞાનલક્ષણ છઈ જેહનું એહવા છં. તે માટે દ્રવ્યાશ્રિત ગુણ દ્રવ્યથી ભિન્ન છે. એમ કેટલાઈક વૈશેષિકાદિક અન્યતીર્થી તથા સ્વતીર્થી પણ સિદ્ધાન્તાનભિજ્ઞ માને છે તિહાં દૂરી રહો. ગુણાનિ દ્રવ્યથી અન્યપણું ગુણશબ્દે જ પહિલા પારીક્ષ્ય કહિતાં પરીક્ષા કરીઈ. સ્યું પર્યાયથી અધિકને વિષે ગુણસંજ્ઞા હોઈ ? અપિતુ ન હોય જ. તો સ્યું ? પર્યાયને વિશે જ ગુણસંજ્ઞા હોઈ. ૧ ॥૨/૧૧॥

(સ.ત.૩/૮-૯) इति । माण्डलाऽऽग्रा-कोबासत्कभाण्डागारस्थहस्तादर्शानुसारेण द्रव्य-गुण-पर्यायरासस्तबके अपभ्रंशभाषायां तदर्थवृत्तिलेशस्त्वेवम् “आगमोक्ता रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः द्रव्याद् असमानप्रहणलक्षणा यस्मात्, तस्माद् ‘द्रव्याश्रिता गुणा द्रव्यभिन्ना’ इति केचन वैशेषिकाद्याः, स्वयूध्या वा सिद्धान्तानभिज्ञा अभ्युपगच्छन्ति । तत्र दूरे अस्तु गुण-गुणिनोरेकान्तेनाऽन्यत्वम्, गुणशब्दे एव तावत् पारीक्ष्यमस्ति किं पर्यायादधिके गुणशब्दः ? उत पर्याय एव प्रयुक्त इति ? अभिप्रायश्च न पर्यायादन्यो गुणः” (द्र.गु.प.रास-२/११) ।

તદુક્તં તત્ત્વાર્થસૂત્રવૃત્તૌ સિદ્ધસેનગણિવરેઃ અપિ “વ્યવહારનયસમાશ્રયણેન તુ ગુણાઃ પર્યાયા इति वा भेदेन व्यवहारः प्रवचने, युगपदवस्थायिनो गुणा रूपादयः, अयुगपदवस्थायिनः पर्यायाः । वस्तुतः पर्याया गुणा इत्यैकात्म्यम्” (त.सू.५/३७, वृत्ति-पृ.४२८) इति ।

માંડલના જ્ઞાનભંડારની, આગ્રાના જ્ઞાનભંડારની તથા કોબાના જ્ઞાનભંડારની ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસના ટબા’ની હસ્તપ્રતના આધારે આ પ્રમાણે છે - “આગમમાં બતાવેલ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું જ્ઞાન દ્રવ્યના જ્ઞાન કરતાં જુદી રીતે થાય છે. તથા તેનું લક્ષણ પણ જુદું છે. દ્રવ્યનું જ્ઞાન ચક્ષુ અને સ્પર્શન - એમ બે ઈન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે, જ્યારે રૂપાદિ ગુણનું જ્ઞાન ચક્ષુ આદિ એક-એક ઈન્દ્રિય દ્વારા જ થાય છે. આ કારણથી વૈશેષિક આદિ જૈનેતર દાર્શનિકો અથવા આપણા જૂથના કેટલાક દિગંબરો કે જેમને વાસ્તવિક સિદ્ધાંતની જાણકારી નથી તેઓ કહે છે કે ‘દ્રવ્યમાં રહેનારા ગુણો દ્રવ્યથી ભિન્ન છે.’ તેઓનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુણ દ્રવ્યાશ્રિત જરૂર છે પરંતુ તે દ્રવ્યમય, દ્રવ્યસ્વરૂપ (= દ્રવ્યથી અભિન્ન) નથી. પ્રસ્તુતમાં ગુણ-ગુણીનો એકાંતે ભેદ (સિદ્ધ થવાની વાત) તો દૂર રહો પરંતુ ‘ગુણ’શબ્દને વિષે જ સૌપ્રથમ પરીક્ષા કરવા યોગ્ય છે કે ‘શું પર્યાય કરતાં ભિન્ન વસ્તુમાં ‘ગુણ’શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે ? કે પર્યાયમાં જ ‘ગુણ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે ?’ આશય એ છે કે પર્યાયથી ભિન્ન કોઈ ગુણ નથી.”

✽ ગુણ-પર્યાયમાં અભેદ : સિદ્ધસેન ગણિવર ✽

(તદુક્તં.) તત્ત્વાર્થસૂત્રની વ્યાખ્યામાં શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરે પણ જણાવેલ છે કે “વ્યવહારનયનો આશ્રય કરવામાં આવે તો ‘ગુણ’ અથવા ‘પર્યાય’ આમ ભિન્નરૂપે જિનશાસનમાં વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. દ્રવ્યની સાથે યુગપદ્ રહેનારા રૂપાદિ ગુણો કહેવાય છે. તથા અયુગપદ્ અવસ્થાથી વસ્તુપરિજ્ઞામ પર્યાય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગુણમાં અને પર્યાયમાં પરસ્પર ભેદનો વ્યવહાર થાય છે. વાસ્તવમાં તો પર્યાય કહો કે ગુણ કહો, કોઈ જ ફરક નથી. તે બન્નેનું સ્વરૂપ એક જ છે.”

▶...◀ ચિદ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો.(૯) + આ.(૧)માં છે.

एतावता गुण-पर्याययोः व्यावहारिको भेद औपचारिकः, नैश्चयिकोऽभेदः पुनः वास्तविक इति फलितम्।

इदमेव अभिप्रेत्य श्रीहरिभद्रसूरिभिः तत्त्वार्थसूत्रवृत्तौ “क इत्थमनयोः विशेषः ? उच्यते, तत्त्वतो न कश्चित्, द्रव्यस्यैव ह्येते परिणतिविशेषाः, न त्वेभ्यः केचिदन्ये गुणपर्याया इति। केवलं ‘सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनः पर्याया’ इति अवस्था” (त.सू.५/३८, वृत्ति) इत्युक्तम्। ‘अनयोः = गुण-पर्याययोः।’

इदमत्र श्रीहरिभद्रसूरितात्पर्यं ज्ञायते यदुक्तं कुण्डलि-दण्डिप्रभृतिदशायां ‘अयं कुण्डली, अयं दण्डी’ इत्यादिव्यवहारभेदेऽपि सर्पस्तु स एव। कुण्डल्यादिशब्दास्तु भुजङ्गमस्य अवस्थाभेदमेव दर्शयन्ति, न तु अहिभेदम्। अतः कुण्डलि-दण्डिप्रभृतिषु भेद औपचारिक एव। एवमेव सहभावि

✽ વ્યાવહારિક ભેદ, નૈશ્ચયિક અભેદ ✽

(एता.) गुण અને પર્યાય વચ્ચે વ્યવહારનયથી ભેદ છે. પરંતુ વસ્તુલક્ષી નિશ્ચયનયથી તે બન્ને વચ્ચે અભેદ છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરે જે જણાવ્યું, તેનાથી ફલિત થાય છે કે ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે વ્યવહારનયથી સંમત એવો ભેદ ઔપચારિક છે, જ્યારે નિશ્ચયસંમત તે બન્નેનો અભેદ વાસ્તવિક છે.

✽ અવસ્થાભેદથી ગુણ-પર્યાયમાં ભેદ ✽

(इदमेव.) આ જ અભિપ્રાયથી તત્ત્વાર્થસૂત્રની વૃત્તિમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે “આ રીતે ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે ક્યો તફાવત છે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે પરમાર્થથી ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી. દ્રવ્યની જ વિશેષ પ્રકારની પરિણતિ ગુણ અને પર્યાય છે, નહિ કે દ્રવ્યપરિણતિવિશેષ કરતાં જુદા ગુણ અને પર્યાય. ફક્ત ‘સહભાવી = ગુણ, ક્રમભાવી = પર્યાય’ આ વસ્તુના પરિણામની વિશેષ અવસ્થા છે. એવું કહેવા માત્રથી વસ્તુપરિણતિવિશેષ કરતાં તદ્દન સ્વતંત્ર એવા ગુણ કે પર્યાય સિદ્ધ થતા નથી.”

(इद.) પ્રસ્તુતમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે “એક જ સાપ ગોળ કુંડલું વાળીને રહેલો હોય ત્યારે તેને ‘કુંડલી’ કહેવામાં આવે છે. તે જ સાપ દંડની જેમ સીધો રહેલો હોય ત્યારે તેને ‘દંડી’ કહેવામાં આવે છે. તે જ સાપ જ્યારે પોતાની ફેણને ફૂલાવીને રહેલો હોય ત્યારે તેને ‘ઉત્ફણ’ કહેવામાં આવે છે. તથા પોતાની ફેણને સંકેલીને તે જ સાપ બેસેલો હોય ત્યારે તેને ‘વિક્ષણ’ કહેવામાં આવે છે. અહીં કુંડલી, દંડી, ઉત્ફણ, વિક્ષણ અવસ્થાઓ બદલાય છે પરંતુ સાપ તો તેનો તે જ છે. કુંડલી, દંડી વગેરે શબ્દો તો ફક્ત સાપની જુદી જુદી અવસ્થાને દર્શાવે છે, નહિ કે જુદા જુદા સાપને. માટે કુંડલી, દંડી, ઉત્ફણ, વિક્ષણ વચ્ચે ઔપચારિક ભેદ કહેવાય, ત્યાં વાસ્તવિક ભેદ નથી. બરાબર આ જ રીતે સહભાવી અને ક્રમભાવી એવી અવસ્થામાં રહેલા

ક્રમભાવિવસ્તુપરિણામોપદર્શનાય ગુણ-પર્યાયશબ્દૌ પ્રયુજ્યેતે કિન્તુ વસ્તુપરિણામવિશેષાતિરિક્તૌ ગુણ-પર્યાયૌ ન સ્તઃ। ક્રમિકવસ્તુદશાયામ્ અનુભૂયમાનઃ વસ્તુપરિણામો હિ પર્યાયતયા વ્યપદિશ્યતે, અક્રમદશાયાં તુ ગુણત્વેનેતિ ઔપચારિક એવ ગુણ-પર્યાયયોઃ ભેદઃ, ન તુ વાસ્તવ ઇતિ।

યચ્ચ કોટ્યાચાર્યેણ “સર્વમેવ વસ્તુ સપર્યાયમ્, પર્યાયશ્ચ દ્વેધા કેચિદ્ યુગપદ્ભાવિનઃ કેચિત્ક્રમભાવિનઃ। ઉભયેષામપિ કેચિદર્થપર્યાયાઃ કેચિદ્ વ્યઙ્ગનપર્યાયાઃ, તેષામપિ સર્વેષાં કેચિત્ સ્વપર્યાયાઃ કેચિત્પરપર્યાયાઃ, તેષામપિ કેચિત્સ્વાભાવિકાઃ કેચિદાપેક્ષિકાઃ, તેષામેકેકઃ અતીતાનાગતવર્તમાનકાલવિશેષિતઃ” (વિ.આ.ભા.૨૬૭૬) ઇતિ વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તૌ ઉક્તમ્, તતોઽપિ ગુણ-પર્યાયયોરભેદ એવ સિધ્ધ્યતિ, યુગપદ્ભાવિવસ્તુપરિણામાનાં પર્યાયપદેન પ્રતિપાદનાદિત્યવધેયમ્।

વસ્તુપરિણામોને સૂચવવા ‘ગુણ’ અને ‘પર્યાય’ એવા અલગ અલગ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. પરંતુ તે છે તો વસ્તુના વિશેષ પ્રકારના પરિણામો જ. વસ્તુના વિશેષ પ્રકારના પરિણામો કરતાં જુદા કોઈ પદાર્થ ગુણ કે પર્યાય નથી. વસ્તુની ક્રમિક અવસ્થામાં અનુભવાતા પરિણામનો પર્યાય તરીકે વ્યવહાર થાય છે. તથા વસ્તુની અક્રમિક અવસ્થામાં અનુભવાતા પરિણામનો ગુણ તરીકે વ્યવહાર થાય છે. આથી ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે ભેદ ઔપચારિક છે, વાસ્તવિક નથી.”

❀ ગુણ પર્યાયભિન્ન નથી : કોટ્યાચાર્ય ❀

(યચ્ચ.) શ્રીજિનભદ્રગણીક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય રચેલ છે. તેના ઉપર કોટ્યાચાર્યજીએ વ્યાખ્યા લખેલી છે. તેમાં તેઓશ્રીએ જે વાત કરેલ છે તેનું પ્રસ્તુતમાં અનુસંધાન કરવા જેવું છે. ત્યાં તેમણે જણાવેલ છે કે ‘બધી જ વસ્તુઓ પર્યાયથી યુક્ત હોય છે. તથા પર્યાયના બે પ્રકાર છે. (૧) કેટલાક પર્યાયો વસ્તુમાં એકી સાથે ઉત્પન્ન થતા હોય છે તથા (૨) કેટલાક પર્યાયો કાળક્રમે ઉત્પન્ન થતા હોય છે. આ બન્ને પ્રકારના પર્યાયોમાં પણ કેટલાક અર્થપર્યાય હોય છે. તથા કેટલાક વ્યંજનપર્યાય હોય છે. તે બધા જ પર્યાયોમાં પણ કેટલાક વસ્તુના સ્વપર્યાય હોય છે તેમજ કેટલાક વસ્તુના પરપર્યાય હોય છે. તે સ્વ-પરપર્યાયોમાં પણ અમુક સ્વાભાવિક = અન્યનિરપેક્ષ પર્યાય અને અમુક સાપેક્ષ પર્યાય હોય છે. તે બધા પર્યાયોમાં પણ પ્રત્યેકના અતીત, અનાગત અને વર્તમાનકાળના ભેદથી ભેદ પડે છે. કારણ કે તે દરેક પર્યાય અતીતાદિ કાળથી વિશિષ્ટ બને છે.’ અહીં પણ ઉલ્લેખનીય બાબત એ છે કે યુગપદ્ભાવી વસ્તુપરિણામોનો પણ કોટ્યાચાર્યજીએ ‘ગુણ’ શબ્દથી ઉલ્લેખ કરવાના બદલે ‘પર્યાય’ શબ્દથી જ ઉલ્લેખ કરેલ છે. તેનાથી ફલિત થાય છે કે વસ્તુસહભાવી પરિણામ સ્વરૂપ ગુણ પણ તેમને પર્યાય તરીકે જ માન્ય છે. આથી પર્યાયથી ભિન્ન ગુણ નામનો કોઈ પદાર્થ નથી. તેવું તેમના મત મુજબ પણ સિદ્ધ થાય છે. આ પર્યાયોને કોષ્ઠક સ્વરૂપે પરામર્શકર્ણિકા વ્યાખ્યામાં જણાવેલ છે તે સ્પષ્ટ જ છે.

અથ ‘નીલો ઘટઃ’, ‘નૂતનો ઘટ’ इति विलक्षणप्रयोगदर्शनाद् द्रव्य-गुण-पर्यायत्रितयकल्पन-मर्हति इति चेत् ?

ન, एवं सति अतिरिक्तजाति-क्रियादिकल्पनापत्तेः, तत्पुरस्कारेणाऽपि प्रयोगोपलब्धेः। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रेण शास्त्रदीपिकायाम् “जाति-द्रव्य-गुण-क्रिया-नामभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विकल्प्यते - (१) ‘गौरयम्’, (२) ‘दण्डी अयम्’, (३) ‘शुक्लोऽयम्’, (४) ‘गच्छति अयम्’, (५) ‘डित्थोऽयमिति” (शा. दी.पृ.६५) इति। ततश्च शब्दप्रयोगानुसारेण पर्यायातिरिक्तगुणाभ्युपगमेऽतिरिक्तजाति-क्रियादिकल्पना-पत्त्या द्रव्य-पर्यायलक्षणद्विविधतत्त्वकल्पनैवोचितीमर्हतीति।

■ :- (અથ.) ‘નીલ ઘડો’, ‘નવો ઘડો’ - આ પ્રમાણે વિલક્ષણ પ્રયોગો જગતમાં જોવા મળે છે. જે ઘડાનો વર્ણ નીલ હોય છે તે ઘડાને કાયમ માટે નીલ ઘડા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ ‘નવો ઘડો’ - આ પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ પ્રારંભના સમયે જ થાય છે. અમુક સમય વીતી ગયા પછી તેને જૂના ઘડા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેથી નીલ આદિ વર્ણ કાયમી હોવાથી તેને ગુણ સ્વરૂપે માનવામાં આવે છે. તથા નૂતનપણું, પુરાતનપણું વગેરે પરિણામો કાદાચિત્ક અને ક્રમભાવી હોવાથી તેને પર્યાય સ્વરૂપે માનવામાં આવે છે. આમ સાર્વભૌમિક અનુભવના આધારે અને વ્યવહારના આધારે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય - આ પ્રમાણે ત્રણ પદાર્થની કલ્પના કરવી વ્યાજબી છે.

✱ કેવળ શબ્દપ્રયોગ ભેદ-અસાધક : શ્રેતાંગર ✱

■ :- (ન, एवं.) ઉપરોક્ત દલીલ વ્યાજબી ન હોવાનું કારણ એ છે કે કેવળ વિલક્ષણ વ્યવહારના આધારે પર્યાય કરતાં ભિન્ન એવા ગુણની જો કલ્પના કરવામાં આવે તો ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની જેમ જાતિ, ક્રિયા વગેરે પણ સ્વતંત્ર છે’ - તેવી કલ્પના કરવાની મુશ્કેલી સર્જશે. કેમ કે ગુણની જેમ અને પર્યાયની જેમ જાતિ અને ક્રિયા વગેરેને પણ મુખ્ય બનાવીને શબ્દપ્રયોગો દુનિયામાં થતા હોય છે. મતલબ કે ‘લાલ ઘડો’, ‘નવો ઘડો’ વગેરે વ્યવહારની જેમ ‘તામ્ર ઘટ’, ‘સૌવર્ણ ઘટ’, (પવનથી) ‘હલતો ઘડો’ વગેરે વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે. માટે ગુણની જેમ અને પર્યાયની જેમ જાતિ (તામ્રત્વ, સૌવર્ણત્વ), ક્રિયા (હલનચલન) આદિને પણ સ્વતંત્ર પદાર્થ રૂપે માનવા પડશે. પાર્થસારથિ મિશ્ર નામના મીમાંસક વિદ્વાને શાસ્ત્રદીપિકા નામના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે “(૧) જાતિ, (૨) દ્રવ્ય, (૩) ગુણ, (૪) ક્રિયા અને (૫) નામ દ્વારા પાંચ પ્રકારે વસ્તુની વિશેષ રીતે કલ્પના સવિકલ્પક જ્ઞાન દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ પાંચેયના ક્રમશઃ ઉદાહરણ આ મુજબ છે. (૧) ‘આ ગાય છે’, (૨) ‘આ દંડી છે’, (૩) ‘આ શ્વેત છે’, (૪) ‘આ જાય છે’, (૫) ‘આ ડિત્થ છે’ - આમ સમજવું.” તેથી જો શબ્દપ્રયોગના આધારે જ પર્યાયભિન્નરૂપે ગુણનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી હોય તો પર્યાયભિન્નસ્વરૂપે જાતિ, ક્રિયા આદિનો પણ સ્વીકાર ઉપર મુજબ આવશ્યક બની જશે. કેમ કે મીમાંસક, નૈયાયિક આદિ લોકો જાતિ, ક્રિયા આદિને મુખ્ય કરીને શબ્દપ્રયોગ કરતા હોય છે. પરંતુ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયની જેમ જાતિ, ક્રિયા આદિ તત્ત્વોની સ્વતંત્રરૂપે કલ્પના દિગંબરને પણ માન્ય નથી જ. માટે પંચવિધ કે ત્રિવિધ તત્ત્વના બદલે દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપે દ્વિવિધ તત્ત્વની કલ્પના કરવી એ જ વધારે ઉચિત જણાય છે.

ન ચ જાત્યાદીનાં પર્યાયવિશેષરૂપત્વાત્ તત્રૈવાઽન્તર્ભાવ ઇતિ વાચ્યમ્,

તુલ્યયુક્ત્યા ગુણસ્યાઽપિ પર્યાયવિશેષત્વાત્ તત્રૈવાન્તર્ભાવસ્ય ન્યાય્યત્વાત્। ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તૌ મલધારિહેમચન્દ્રસૂરિભિઃ “સર્વમેવ વસ્તુ તાવત્ સપર્યાયમ્। તે ચ પર્યાયા દ્વિવિધા રૂપ-રસાદયો યુગપદ્ભાવિનઃ, નવ-પુરાણાદયસ્તુ ક્રમભાવિનઃ” (વિ.આ.ભા.૨૧૮૦ મલ.વૃ.) ઇત્યેવં કણ્ઠતો યુગપદ્ભાવિધર્માણાં પર્યાયતયૈવ નિર્દેશઃ કૃત ઇત્યવધેયમ્।

સ્યાદ્વાદમઙ્ગર્યાં શ્રીમલ્લિષેણસૂરિભિરપિ “ધર્માઃ = સહભાવિનઃ ક્રમભાવિનશ્ચ પર્યાયાઃ” (અ.વ્યવ.દ્વા.૨૨ વૃ.) ઇત્યેવં સહભાવિધર્માણામપિ પર્યાયત્વેનૈવ નિર્દેશોઽકારીત્યવસેયમ્।

एतेन ¹“અત્યો દવ્યં ગુણો વાઽવિ” (વિ.આ.ભા.૩૫૧૪) ઇતિ વિશેષાવશ્યકભાષ્યવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્,

■ :- (ન ચ.) જાતિ વગેરે તો એક વિશેષ પ્રકારના પર્યાયસ્વરૂપ જ છે. પર્યાય કરતાં ભિન્ન નથી. માટે જાતિ વગેરેનો પર્યાયમાં જ સમાવેશ વધારે યોગ્ય છે. તેથી દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, જાતિ, ક્રિયા આદિ અનેકવિધ સ્વતંત્ર તત્ત્વની કલ્પના કરવાની સમસ્યાને અમારા મતમાં અવકાશ નથી.

✽ જાતિ વગેરે પણ પર્યાયવિશેષસ્વરૂપ : શ્લેષાંભર ✽

■ :- (તુલ્ય.) જો જાતિ વગેરે વિશેષ પ્રકારના પર્યાય સ્વરૂપ હોવાથી પર્યાયમાં જ અંતર્ભૂત થઈ જતા હોય તો તે જ યુક્તિથી ગુણનો પણ પર્યાયમાં અંતર્ભાવ કરવો ન્યાયસંગત બનશે. કેમ કે ગુણ પણ પર્યાયવિશેષ જ છે. તેથી ‘પર્યાય’ શબ્દ દ્વારા જેમ જાતિ આદિનું ગ્રહણ થઈ શકે છે, તેમ ગુણનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. તો પછી શા માટે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય’ આમ સ્વતંત્ર ત્રિવિધ તત્ત્વની કલ્પના કરવી ? તેથી ‘દ્રવ્ય-પર્યાય’ આમ દ્વિવિધ તત્ત્વની કલ્પના જ યુક્તિસંગત છે. આવા જ આશયથી વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વ્યાખ્યામાં મલધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે “બધી જ વસ્તુ પર્યાયયુક્ત હોય છે. તથા વસ્તુગત પર્યાયો બે પ્રકારના છે. રૂપ, રસ વગેરે યુગપદ્ભાવી પર્યાયો તથા નવા, જૂના વગેરે ક્રમભાવી પર્યાયો.” અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મલધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજે યુગપદ્ભાવી વસ્તુ પરિણામનો સ્પષ્ટપણે પર્યાય તરીકે જ નિર્દેશ કરેલો છે. જો પર્યાય કરતાં ગુણ સ્વતંત્ર હોત તો પર્યાયના બે ભેદ (યુગપદ્ભાવી, ક્રમભાવી) બતાવવાના બદલે વસ્તુધર્મના (દ્રવ્યપરિણતિના) બે ભેદ (ગુણ અને પર્યાય) બતાવેલા હોત. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

✽ સહભાવી પરિણામ પણ પર્યાય : શ્રીમલ્લિષેણસૂરિ ✽

(સ્યા.) કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિશ્વરજી મહારાજે અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા નામનો સ્તુતિગ્રંથ રચેલ છે. તેના ઉપર શ્રીમલ્લિષેણસૂરિજી મહારાજે સ્યાદ્વાદમંજરી નામની વ્યાખ્યા રચેલ છે. તેમાં તેમણે જણાવેલ છે કે ‘વસ્તુમાં રહેલા ગુણધર્મો એટલે સહભાવી અને ક્રમભાવી પર્યાયો.’ આવું કહેવા દ્વારા તેમણે વસ્તુગત સહભાવી ગુણધર્મોને પણ પર્યાય તરીકે જ જણાવેલ છે.

✽ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અંગે શંકા-સમાધાન ✽

■ :- (એતેન.) તમે ‘પર્યાયથી ભિન્ન ગુણ નામની કોઈ ચીજ નથી’ - તેવું પ્રતિપાદન કરો છો.

ગુણપદસ્ય પર્યાયપરત્વાત્ । તદુક્તં ભગવતીસૂત્રવૃત્તૌ અપિ “(૧) પર્યાયાઃ, (૨) ગુણાઃ, (૩) ધર્માઃ, (૪) વિશેષા ઇતિ પર્યાયાઃ” (ભ.સૂ.૨૫/૫/૭૪૭ વૃ.પૃ.૮૮૯) ઇતિ ।

ન કેવલમસ્માકં શ્વેતપટાનામ્, અપિતુ દિક્ષપટાનામપિ ગુણ-પર્યાયાઃ ભેદઃ સમ્મતઃ । યથોક્તં તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકે અકલ્પકસ્વામિના “ગુણા એવ પર્યાયાઃ” (ત.સૂ.૫/૩૭ રા.વા.૨ પૃ.૨૪૩) ઇતિ । તદુક્તં વિદ્યાનન્દસ્વામિનાઽપિ તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકે નયવિવરણે “ગુણઃ પર્યાય એવ” (ત.સૂ.૧/૩૪ નયવિ.૨૨) ઇતિ દેવસેનસ્યાઽપસિદ્ધાન્તો દુર્વાર એવેતિ ધ્યેયમ્ ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - ‘દ્રવ્યસ્ય અવસ્થાવિશેષઃ પર્યાયઃ ગુણોઽપિ પર્યાયાત્મક એવેતિ જ્ઞાત્વા આત્માર્થો નિજપર્યાયાણાં સમીચીનત્વ-પરિપૂર્ણત્વકૃતે બદ્ધકક્ષો ભવતિ । (૧) ગ્રંથિભેદાદિ-દ્વારા નિજપર્યાયસમીચીનીકરણં પ્રાથમિકસાધના, (૨) ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દર્શનાદેઃ ક્ષાયિકભાવેન પરિણમનં મધ્યમસાધના, (૩) કર્માવૃતસમ્યગ્જ્ઞાનાદિગુણાત્મકપર્યાયાણાં ક્ષપકશ્રેણિદ્વારા અનાવૃતસ્વરૂપેણ

પરંતુ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં તો ‘પદાર્થ કાં તો દ્રવ્યાત્મક છે કાં તો ગુણાત્મક છે’ - આવું કહીને ગુણ નામના સ્વતંત્ર પદાર્થનું વિધાન કરવામાં આવેલ છે. તેથી તેની સાથે તમારે વિરોધ આવશે.

ઉદાહરણ :- (ગુણ.) ના. તમારી શંકા વ્યાજબી નથી. કારણ કે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જગત્પત્તી તમામ પદાર્થનું દ્રવ્ય-ગુણરૂપે જે વિભાજન કરેલ છે તેમાં ‘ગુણ’ શબ્દ દ્વારા પર્યાયનું જ પ્રતિપાદન કરવું અભિપ્રેત છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યકારના આવા તાત્પર્યને લક્ષમાં રાખીને જ વ્યાખ્યાકાર હેમચંદ્રસૂરિજીએ યુગપદ્ ભાવી રૂપ, રસ વગેરે ગુણધર્મોનો ‘પર્યાય’ તરીકે ઉલ્લેખ કરેલો છે - આ વાત હમણાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. ભગવતીસૂત્રવ્યાખ્યામાં પણ (૧) પર્યાય, (૨) ગુણ, (૩) ધર્મ, (૪) વિશેષ - આ ચારેય શબ્દોને પર્યાયવાચી = સમાનાર્થક જણાવેલ છે.

❧ દિગંબર સંપ્રદાયમાં પણ ગુણ-પર્યાયમાં અભેદ ❧

(ન કેવ.) ફક્ત અમને શ્વેતાંબરોને નહિ પરંતુ દિગંબરોને પણ ગુણ અને પર્યાય વચ્ચેનો અભેદ સંમત છે. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં અકલંક નામના દિગંબરાચાર્યે જણાવેલ છે કે ‘ગુણો એ જ પર્યાય છે.’ તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ગ્રંથમાં નયવિવરણમાં વિદ્યાનંદસ્વામીએ પણ જણાવેલ છે કે ‘ગુણ એ પર્યાય જ છે.’ તેથી દિગંબર દેવસેનજીને અપસિદ્ધાન્ત દોષ પણ લાગુ પડશે જ - આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

❧ ત્રણ પ્રકારની સાધના ❧

ઉદાહરણ :- ‘દ્રવ્યની વિશેષ પ્રકારની અવસ્થા પર્યાય છે અને ગુણો પણ પર્યાયસ્વરૂપ જ હોય છે’ - આ હકીકત જાણીને આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ પોતાના પર્યાયોને સમ્યક્ કરવા અને પરિપૂર્ણ કરવા માટે કટિબદ્ધ બને છે. અનાદિ નિગોદ અવસ્થાથી માંડીને અત્યાર સુધી જ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપ સ્વપરિણતિ = સ્વપર્યાય મલિન મિથ્યા હતા. (૧) તેને ગ્રંથિભેદ દ્વારા સમ્યક્ બનાવવાનો પુરુષાર્થ થાય તે પ્રાથમિક કક્ષાની સાધના છે. (૨) તથા ક્ષયોપશમ ભાવમાં રહેલા સમ્યક્ દર્શન આદિ પર્યાયોને ક્ષાયિક ભાવરૂપે પરિણમાવવા એ મધ્યમ પ્રકારની સાધના છે. (૩) તથા કર્મથી આવૃત સમ્યક્ જ્ઞાન

પરિણમનમ્ ઉત્કૃષ્ટસાધના । સંસારિપર્યાયોચ્છેદેન સિદ્ધત્વપર્યાયપ્રકટીકરણઞ્ચ તત્ફલમ્ । તત્ત્વેતસિકૃત્ય
“નિરસ્તાડપરસંયોગઃ સ્વસ્વભાવવ્યવસ્થિતઃ । સર્વોત્સુક્યવિનિર્મુક્તઃ સ્તિમિતોદધિસન્નિભઃ ॥ એકાન્તક્ષીણસદ્ક્લેશો
નિષ્ઠિતાર્થો નિરઞ્જનઃ । નિરાબાધઃ સદાનન્દો મુક્તાવાત્માડવતિષ્ઠતે ॥” (યો.સા.પ્રા.મોક્ષાધિકાર-૨૮-૨૯) इत्येवं
યોગસારપ્રાભૃતે અમિતગતિદર્શિતસિદ્ધસ્વરૂપોપલબ્ધિકૃતે જિન-તત્ત્વસન-પ્રવચન-સદ્ગુરુ-સ્વભૂમિકોચિત-
સદાચારાદિગોચરાડડર-સમર્પણાદ્યાત્મસાત્કરણોદ્યમે એવ દ્રવ્યાનુયોગમીમાંસાસાફલ્યમિતિ ॥૨/૧૧॥

આદિ ગુણાત્મક પર્યાયોને ક્ષપકશ્રેણિના માધ્યમથી અનાવૃત્ત અવસ્થારૂપે પરિણમાવવા તે ઉત્કૃષ્ટ સાધના છે. તથા પોતાના સંસારી પર્યાયનો ત્યાગ કરી સિદ્ધત્વ પર્યાયને પ્રગટાવવો તે ઉત્કૃષ્ટ સાધનાનું ચરમ ફળ છે. આવી પરમ નિર્મળ અને પરિપૂર્ણ અવસ્થા પ્રગટ કરવામાં સહાયક બને તે બાબતને મનમાં રાખી, ‘મોક્ષમાં પરસંયોગરહિત, નિજસ્વભાવમાં વ્યવસ્થિત, સર્વ ઉત્સુકતાથી શૂન્ય, નિસ્તરંગસમુદ્રસમાન, સર્વથા સંકલેશમુક્ત, કૃતકૃત્ય, નિષ્કલંક, પીડારહિત, સદાઆનંદસ્વરૂપ આત્મા રહે છે’ - આ મુજબ યોગસારપ્રાભૃતમાં અમિતગતિ આચાર્યે જણાવેલ સિદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે જિનેશ્વર ભગવંત, જિનશાસન, જિનાગમ, જૈન સંઘ, સદ્ગુરુ, અને સ્વભૂમિકાયોગ્ય સદાચારસ્વરૂપ તારક તત્ત્વ પ્રત્યે અહોભાવ, સદ્ભાવ, સમર્પણભાવ અને વફાદારીને આત્મસાત્ કરવાનો પ્રામાણિકપણે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવામાં જ પ્રસ્તુત દ્રવ્યાનુયોગમીમાંસાની સાર્થકતા સમાયેલી છે. (૨/૧૧)

લખી રાખો ડાયરીમાં.....

- સાધનામાર્ગ નીત-નવી આરાધનાને ખીલવે છે.

દા.ત. વિષ્ણુકુમાર

ઉપાસનામાર્ગ નિર્મળ આરાધકભાવને પ્રગટાવે છે.

દા.ત. પૃથ્વીચંદ્ર અને ગુણસાગર

- સાધનાને સામગ્રીના સદુપયોગમાં રસ છે.

ઉપાસનાને આત્માના નિર્મળ ઉપયોગમાં રસ છે.

- સાધનાનું ચાલકબળ છે સદાચારની રુચિ.

દા.ત. વંકચૂલ

ઉપાસનાનું ચાલકબળ છે ગુણાનુરાગ.

દા.ત. શ્વાનદંતપ્રશંસક શ્રીકૃષ્ણ

હવઈ જે ગુણ પર્યાયથી ભિન્ન માનઈ છઈ તેહનઈ દૂષણ દિઈ છઈ -

જો ગુણ હોઈ♦ ત્રીજો પદારથ, તો ત્રીજો નય લહિયઈ રે;

દ્રવ્યાર્થ* પર્યાયાર્થ એ નય દોઈ જ *સૂત્રઈ કહિયઈ રે ॥૨/૧૨॥ (૨૧) જિન.

જો ગુણ ત્રીજો પદાર્થ = દ્રવ્ય-પર્યાયથી જુદો ભાવ ♦હોઈ તો †તે ગ્રહવાને† ત્રીજો નય લહીઈ = પામિઈ, અનઈ સૂત્રઈ તો દ્રવ્યાર્થ, પર્યાયાર્થ* એહ (દોઈ=) *બિહુ જ નય (કહિયઈ=) કહિયા છઈ.

નનુ પર્યાયશબ્દ: ક્રમભાવિધર્મવાચક: એવ, ગુણશબ્દશ્ચ સહભાવિધર્મવાચક એવ. તથા ચ ગુણા: પર્યાયેભ્યોઽતિરિચ્યન્ત એવેત્યાશઙ્કાયમાહ - 'ગુણસ્યે'તિ।

ગુણસ્ય હ્યતિરિક્તત્વે ગુણાર્થિકો નયો ભવેત્।

દ્રવ્યાર્થ-પર્યયાર્થો દ્વૌ નયૌ તુ સૂત્રદર્શિતૌ ॥૨/૧૨॥

પ્રકૃતે દળ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - ગુણસ્ય હિ અતિરિક્તત્વે ગુણાર્થિકો નયો ભવેત્। દ્રવ્યાર્થ-પર્યયાર્થો દ્વૌ તુ નયૌ સૂત્રદર્શિતૌ ॥૨/૧૨॥

ગુણસ્ય = ગુણપદપ્રતિપાદ્યસ્ય હિ અતિરિક્તત્વે = ક્લૃપ્તદ્રવ્યપર્યાયભિન્નત્વે તીર્થકુદભિમતે સત્તિ આગમે તૃતીયો ગુણાર્થિકો નયો દર્શિતો ભવેત્। ન ચૈવમસ્તિ, યતઃ દ્રવ્યાર્થ-પર્યયાર્થો = દ્રવ્યાર્થિક -પર્યાયાર્થિકૌ દ્વૌ તુ = એવ નયૌ = મૂલનયૌ સૂત્રદર્શિતૌ = પ્રજ્ઞાપના-ભગવતીસૂત્ર-સમ્મતિતર્કાદિદર્શિતૌ।

■ :- “ભાગ્યશાળી ! ‘પર્યાય’ શબ્દ ક્રમભાવી વસ્તુધર્મનો જ વાચક છે. તથા ‘ગુણ’ શબ્દ સહભાવી પદાર્થપરિણામનો જ વાચક છે. આ વાત આગળ (૨/૨) વિચારેલ છે. તેથી ગુણો વસ્તુસહભાવીપરિણામત્વરૂપે પર્યાયો કરતાં સ્વતંત્ર જ છે.” આ શંકા થતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે :-

*** ગુણાર્થિક નયની આપત્તિ ***

■ :- જો ગુણ દ્રવ્ય-પર્યાયથી ભિન્ન ત્રીજો પદાર્થ હોય તો ગુણાર્થિક નય પણ હોવો જોઈએ. પરંતુ આગમમાં તો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે જ નયો દર્શાવ્યા છે. (૨/૧૨)

■ :- દ્રવ્ય અને પર્યાય સ્વરૂપ બે સ્વતંત્ર પદાર્થ તો પ્રમાણસિદ્ધ જ છે. પરંતુ ‘ગુણ’ પદ દ્વારા જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે તે પણ પ્રમાણસિદ્ધ (કલૂષ) એવા દ્રવ્ય-પર્યાયથી ભિન્ન છે- તેવું જો તીર્થકર ભગવંતને સંમત હોય તો આગમમાં ગુણાર્થિક નામનો ત્રીજો નય પણ દર્શાવેલ હોત. પરંતુ તેવું નથી. કારણ કે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર, સંમતિતર્ક વગેરે ગ્રંથોમાં તો દ્રવ્યાર્થિક તથા પર્યાયાર્થિક - આમ બે જ મૂળ નય બતાવેલા છે. (દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય - આમ ત્રણ પદાર્થ જો માન્ય હોત તો દ્રવ્યાર્થિક, ગુણાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક - એમ ત્રણ નય જિનાગમમાં દર્શાવેલ હોત.)

♦ પુસ્તકોમાં ‘ત્રીજો હોઈ’ ક્રમ.કો.(૪+૧૦+૧૨+૭)નો ક્રમ લીધો છે. * પુસ્તકોમાં ‘દ્રવ્યારથ પર્યાયરથ’ પાઠ. અહીં કો.(૨)નો પાઠ લીધો છે. † કો.(૪)માં ‘સૂત્રે’ પાઠ. મ.પ.માં ‘સૂત્રિ’ પાઠ. લા.(૨)+કો.(૩)નો પાઠ લીધો છે. ♦ લા.(૨)માં ‘હૃદયઈ’ પાઠ. †...† ચિત્રદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સા.કો.(૮)+આ.(૧)માં છે. * કો.(૭+૧૦)માં ‘દ્રવ્યાર્થિક: પર્યાયાર્થિક’ પાઠ. * કો.(૭)માં ‘બેહિ’ પાઠ.

ગુણ હોઈ, તો ગુણાર્થ નય પણ કહિઓ જોઈઈ. 'તે માટઈ ગુણ પર્યાયથી ભિન્ન નથી.'^૧

ઉક્તં ચ સમ્મતૌ - ^૧દો ઉણ નયા ભગવયા, દવ્વઢિય-પજ્જવઢિયા નિયયા ।

*એત્તો ય ગુણવિસેસે, ગુણઢિઅણઓ વિ જુજ્જંતો ।। (સ.ત.૩.૧૦)

“તુ પાદપૂરણે ભેદે સમુચ્ચયેઽવધારણે” (મે.કો.અવ્યય-૧૯/પૃ.૧૮૦) इति मेदिनीकोशतः તુરવધારણે ઉક્તઃ ।

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રવૃત્તૌ શ્રીમલયગિરિસૂરિભિઃ “નયાશ્ચ નૈગમાદયોઽનેકે । તેષાં ચ સમસ્તાનામપિ સદ્ગ્રાહકૌ પ્રવચને દ્વૌ નયૌ । તદ્વથા - (૧) દ્રવ્યાસ્તિકનયઃ પર્યાયાસ્તિકનયશ્ચ” (પ્રજ્ઞા.૧૩/૧૮૨/પૃ.૨૮૪) इति । તદુક્તં સમ્મતિતર્કેઽપિ ^૨“તિત્થયરવયણસંગહવિસેસપત્થારમૂલવાગરણી । દવ્વઢિઓ ય પજ્જવણઓ ય સેસા વિગમ્પા સિં ।।” (સ.ત.૧/૩) इति । દેવસેનેનાઽપિ નયચક્રે માદ્દલ્લધવલેન ચ બૃહન્નયચક્રે ^૩“દો ચેવ મૂલણયા ભણિયા દવ્વત્થ-પજ્જયત્થગયા” (ન.ચ.૧૧, વૃ.ન.ચ.૧૮૩) इत्युक्तम् । યદિ દ્રવ્ય-પર્યાયાભ્યામન્યો ગુણઃ સ્યાત્ દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકવત્ તૃતીયો ગુણાર્થિકોઽપિ નયો વચનીયઃ સ્યાત્ । ન ચૈવમસ્તિ ।

યથોક્તં સમ્મતિતર્કે ^૧“દો ઉણ નયા ભગવયા દવ્વઢિય-પજ્જવઢિયા નિયયા । એત્તો ય ગુણવિસેસે ગુણઢિઅણઓ વિ જુજ્જંતો ।।” (સ.ત.૩/૧૦) इति ।

પાદપૂર્તિ, ભેદ, સમુચ્ચય, અવધારણ અર્થમાં ‘તુ’ શબ્દ મેદિનીકોશમાં જણાવેલ છે. તે મુજબ અવધારણ (= જ) અર્થમાં અહીં ‘તુ’ જણાવેલ છે.

(તદુ.) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રવ્યાખ્યામાં શ્રીમલયગિરિસૂરિએ જણાવેલ છે કે “નૈગમ વગેરે નયો અનેક છે. તથા તે સમસ્ત નયોના સંગ્રાહક બે નય જિનાગમમાં બતાવેલ છે. તે આ પ્રમાણે- દ્રવ્યાસ્તિક નય અને પર્યાયાસ્તિકનય.” સંમતિતર્કમાં પણ જણાવેલ છે કે “તીર્થંકર ભગવંતના વચનોનો વિષય દ્રવ્ય (=સંગ્રહ) અને પર્યાય (=વિશેષ) છે. તેનો વિસ્તાર કરનાર નયરાશિ (=પ્રસ્તાર) છે. તેને સૌપ્રથમ જણાવનાર દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય છે. બીજા નયો આ બે નયના વિકલ્પ (પ્રકાર) છે.” દેવસેનજીએ પણ નયચક્રમાં તથા માદ્દલ્લધવલે બૃહદ્નયચક્રમાં જણાવેલ છે કે “દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આ બે જ મૂલનય (તીર્થંકર દ્વારા) કહેવાયેલ છે.” જો દ્રવ્ય અને પર્યાય કરતાં જુદો ગુણ ત્રીજો પદાર્થ હોત તો ગુણાર્થિક નામનો ત્રીજો નય કહેવો જોઈએ. પરંતુ તે જણાવેલ નથી.

⊗ ગુણાર્થિક નય અમાન્ય : સંમતિકાર ⊗

(યથોક્ત.) સંમતિતર્કમાં શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ જણાવેલ છે કે “જિનેશ્વર ભગવંતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આમ ચોક્કસ પ્રકારના બે જ નય દર્શાવેલા છે. જો દ્રવ્ય-પર્યાય કરતાં ગુણ જુદો હોત તો ગુણાર્થિકનય પણ દર્શાવવો યુક્તિસંગત થાત.”

▶...◀ ચિદ્રથમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સા. +કો. (૯) +આ. (૧)માં છે. ૧. દ્વૌ પુન નયૌ ભગવતા, દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકૌ નિયમિતૌ । અતઃચ ગુણવિશેષે ગુણાસ્તિકનયોઽપિ યુજ્યમાનકઃ । * મુદ્રિત પુસ્તકોમાં જહ પુણ ગુણો વિ હંતો । ૨. તીર્થંકરવચનસદ્ગ્રહ-વિશેષપ્રસ્તારમૂલવ્યાકરણી । દ્રવ્યાર્થિકઃ ચ પર્યવનયઃ ચ શેષઃ વિકલ્પઃ પૂતયોઃ ।। ૩. દ્વૌ ચૈવ મૂલનયૌ ભણિતૌ દ્રવ્યાર્થ-પર્યાયાર્થગતૌ ।

૧જં ચ પુન અરિહયા* તેસુ તેસુ સુત્તેસુ ગોયમાઈણં ।

૨*પજ્જવસણ્ણા ણિયયા*, વાગરિયા તેણ પજ્જાયા ॥ (સ.ત.૩.૧૧)

અભયદેવસૂરિકૃતા તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ “દ્વાવેવ મૂલનયૌ ભગવતા દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકૌ નિયમિતૌ । તત્ર અતઃ = પર્યાયાદ્ અધિકે ગુણવિશેષે ગ્રાહ્યે સતિ તદ્ગ્રાહકગુણાસ્તિકનયોઽપિ નિયમિતું યુજ્યમાનકઃ સ્યાત્, અન્યથા અવ્યાપકત્વં નયાનાં ભવેત્, અર્હતો વા તદપરિજ્ઞાનં પ્રસજ્યેત” (સ.ત.૩/૧૦ વૃ.) ઇતિ । ન ચ સર્વજ્ઞેન ભગવતા ગુણાસ્તિકનય ઉક્તઃ । તસ્માદ્ ગુણઃ પર્યાય એવ ।

તદુક્તં સમ્મતિતર્કે ^૧“જં ચ પુન અરિહયા તેસુ તેસુ સુત્તેસુ ગોયમાઈણં । પજ્જવસણ્ણા ણિયયા વાગરિયા તેણ પજ્જાયા ॥” (સ.ત. ૩/૧૧) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ “યત્ પુનઃ ભગવતા તસ્મિન્ તસ્મિન્ સૂત્રે ^૨“વણ્ણપજ્જવેહિં, ગંધપજ્જવેહિં” (ભગવતીસૂત્ર ૧૪/૪/૫૧૩, જીવાજીવાભિગમ - પ્રતિપત્તિઃ ૩/૧/સૂ.૭૮, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ - વક્ષ.૨/સૂ.૩૬) ઇત્યાદિના પર્યાયસજ્ઞા નિયમિતા વર્ણાદિષુ ગૌતમાદિશ્ચો વ્યાકૃતા । તતઃ પર્યાયા એવ વર્ણાદયો, ન ગુણા ઇત્યભિપ્રાયઃ” (સ.ત.૩/૧૧ વૃત્તિઃ) ઇતિ ।

(અમ.) આ ગાથાની વ્યાખ્યામાં તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિએ જણાવેલ છે કે “તીર્થકર ભગવંતે નિયમ બનાવેલ છે કે મૂળ નય બે જ છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. નયના નિરૂપણમાં જો પર્યાયથી સ્વતંત્ર કોઈક ગુણ નામની વિશેષ વસ્તુ નય માટે ગ્રાહ્ય હોત તો તેના ગ્રાહકરૂપે ઉપરોક્ત નયનિયમવિધાનમાં ગુણાર્થિક નયનો પ્રવેશ કરીને ‘મૂળ નય ત્રણ જ છે’ - આ પ્રમાણે નિયમવિધાન કરવું યુક્તિસંગત થાત. જો આવું કરવામાં ન આવત તો નયનું નિરૂપણ ગુણના વિષયમાં અવ્યાપક = અપૂર્ણ થવાની સમસ્યા સર્જાત. અથવા ‘નયનિરૂપણ કરવાવાળા અરિહંત ભગવાનને ગુણાર્થિકનયનું જ્ઞાન ન હતું’-તેવા પ્રકારની ક્ષતિ આવીને ઉભી રહેત.” પરંતુ ભગવાન તો સર્વજ્ઞ જ હતા. તેમ છતાં તેમણે ગુણાર્થિક નામનો ત્રીજો નય દર્શાવેલ નથી. માટે ગુણ પર્યાયસ્વરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે.

(તદુ.) તેથી સંમતિતર્કમાં જણાવેલ છે કે “જે કારણે અરિહંત ભગવાને તે તે આગમોમાં ગૌતમસ્વામી આદિ મહામુનિઓ સમક્ષ વર્ણ, ગંધ આદિનું ‘પર્યાય’ શબ્દથી પ્રતિપાદન તથા નિયમન કરેલું છે તે કારણે વર્ણ, ગંધ આદિ પણ પર્યાય છે.” પ્રસ્તુત સંમતિતર્ક ગાથાની વ્યાખ્યામાં તર્કપંચાનન શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે “વળી, જે કારણે અરિહંત ભગવાને અલગ અલગ ભગવતીસૂત્ર, જીવાજીવાભિગમસૂત્ર, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર આદિ આગમોમાં ‘ગુણ’ શબ્દનો પ્રયોગ છોડીને ‘વણ્ણપજ્જવેહિં’ (વર્ણપર્યાયોથી), ‘ગંધપજ્જવેહિં’ (ગંધપર્યાયોથી) - આ પ્રમાણે ‘પર્યાય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. તથા તેવું કરવા દ્વારા વર્ણ, ગંધ આદિ પરિણામોમાં ‘પર્યાય’ શબ્દનું નિયમન કરેલ છે. અર્થાત્ વર્ણ, ગંધ આદિ પરિણામો ‘પર્યાય’ શબ્દથી વાચ્ય છે - આવું વિધાન સૂચિત કરેલ છે. તથા ગૌતમસ્વામી આદિ મહામુનિઓ સમક્ષ શ્રીમહાવીરસ્વામી ભગવાને વર્ણ, ગંધ, આદિ પરિણામોનું પર્યાયરૂપે પ્રતિપાદન કરેલ છે. તે કારણે વર્ણ, ગંધ આદિ પરિણામો પર્યાય જ છે, ગુણ નથી. આ પ્રમાણે

* મુદ્રિત પુસ્તકોમાં ‘ભગવચા’ પાઠ. ‡ કો. (૭)માં ‘પજ્જવસણ્ણા’ પાઠ. * નિયમા. સં ૫૦

૧. યત્ ચ પુનઃ અર્હતા તેષુ તેષુ સૂત્રેષુ ગૌતમાદીનામ્ પર્યાયસજ્ઞા નિયતા વ્યાકૃતા તેન પર્યાયાઃ ॥ ૨. વર્ણપર્યાયૈઃ, ગંધપર્યાયૈઃ ।

‘એવં બિહું જ નય ભગવંતે નીમ્યા. દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક એ. પર્યાયથી અધિક ગુણ વિશેષ ગ્રાહ્ય છતે તદ્ગ્રાહક ગુણાસ્તિકનય પિણ તિહાં નીમ્યો જોઈયે. બીજું^૧ રૂપાદિકનઈ □ ગુણ કહી *સૂત્રઈ બોલ્યા નથી, પણ “^૧વણ્ણપજ્જવા, ગંધપજ્જવા” ઇત્યાદિક પર્યાયશબ્દઈ બોલાવ્યા●છઈ; તે માટઈ તે પર્યાય કહિઈ, પણ ગુણ ન કહિઈ. તે માટઈ ગુણ તે પર્યાય જાણવો. ઉક્તં ચ - ^૨‘જં ચ પુન અરહા તેસુ સુત્તેસુ ગોયમાઈણ। પજ્જવસણ્ણાણ વાગરિજ્જણ તેણ।’ ()

इत्थञ्च भगवता द्वौ एव नयौ द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनामानौ दर्शितौ। यदि पर्यायाद् आधिक्यं द्रव्य इव गुणे भगवतः सम्मतम् अभविष्यत् तर्हि तद्ग्राही तृतीयो गुणार्थिको नयोऽपि अदर्शयिष्यत्, गुणशब्दपुरस्कारेण वर्णादींश्च न्यरूपयिष्यत्। न चैवमस्ति। न हि भगवतीसूत्रादौ वर्ण-गन्धादयः ^३“वण्णगुणेहिं, गंधगुणेहिं...” इत्येवं गुणत्वेनोपदर्शिताः किन्तु ^४“वण्णपज्जवेहिं, गंधपज्जवेहिं” इत्येवं पर्यायत्वेनेति तेषां पर्यायत्वमेव, न तु अतिरिक्तं गुणत्वम्।

एतेन “गुणः पर्याय एवाऽत्र सहभावी विभावितः। इति तद्गोचरो नान्यः तृतीयोऽस्ति गुणार्थिकः।।” (त.श्लो.१/३४/न.वि.२२) इति विद्यानन्दस्वामिनः तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके नयविवरणोक्तिः व्याख्याता।

શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીનો અભિપ્રાય છે.”

● વણાદિ પરમાર્થથી પર્યાયસ્વરૂપ ●

(इत्थ.) આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે તીર્થંકર ભગવંતે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક બે જ નય દર્શાવેલ છે. જેમ દ્રવ્યમાં પર્યાય કરતાં ચઢિયાતાપણું (કથંચિદ્ ભિન્નપણું) તીર્થંકર ભગવંતોને સંમત હોવાથી દ્રવ્યગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિકનય બતાવેલ છે, તેમ ગુણમાં પર્યાય કરતાં ચઢિયાતાપણું જો તીર્થંકર ભગવંતને સંમત હોત તો ગુણગ્રાહક ત્રીજો ગુણાર્થિક નય પણ ભગવાને બતાવ્યો હોત. તથા ‘ગુણ’ શબ્દને આગળ કરીને વર્ણ, ગંધાદિ પરિણામોનું નિરૂપણ આગમોમાં કરેલું હોત. પરંતુ હકીકત આવી નથી. ભગવતીસૂત્ર વગેરેમાં વર્ણ, ગંધ વગેરે દ્રવ્યપરિણામો “વણ્ણગુણેહિં, ગંધગુણેહિં...” આ રીતે ગુણ તરીકે જણાવેલા નથી. પરંતુ ‘વણ્ણપજ્જવેહિં, ગંધપજ્જવેહિં’ આ રીતે પર્યાય તરીકે દર્શાવેલ છે. તેથી વર્ણ, ગંધ આદિ પરિણામો પર્યાયસ્વરૂપ જ છે, નહિ કે પર્યાયભિન્ન ગુણસ્વરૂપ. તેથી ‘પર્યાયનિષ્ઠ પર્યાયત્વ કરતાં અતિરિક્ત (ભિન્ન) ગુણત્વ નથી’ - તેવું માનવું જરૂરી છે. માટે ‘ગુણ’ શબ્દ અને ‘પર્યાય’ શબ્દનો અર્થ એક જ છે.

➤ ગુણાર્થિક નય અસંમત : વિદ્યાનંદસ્વામી ➤

(एतेन.) द्विगंबर विद्यानंदस्वामीजीने तत्त्वार्थसूत्र उपर श्लोकवार्तिक नामनी विस्तृत व्याख्या रखेली છે. તેમાં નયવિવરણ પ્રકરણમાં તેમણે જણાવેલ છે કે “ગુણ પર્યાય જ છે. પ્રસ્તુતમાં સહભાવી પર્યાય ‘ગુણ’ તરીકે સંમત છે. તેથી ગુણસંબંધી (= ગુણગ્રાહક) ત્રીજો ગુણાર્થિક નય શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવેલ

▶...◀ ચિલ્લદયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સા.+કો.(૯)+આ.(૧)માં છે. □ કો.(૯)માં ‘વણાદિ ગુણનઈ ભગવતી પર્યાયસંજ્ઞા જ કહી છઈ.’ પાઠ. ♦ કો.(૪)માં ‘સૂત્રે’ પાઠ. મ.+ધ.માં ‘સૂત્રિ’ પાઠ. લા.(૨)+કો.(૩)નો પાઠ લીધો છે. ૧. વર્ણપર્યવાઃ, ગન્ધપર્યવાઃ। ● બોલ્યા. પાલિ○ + કો.(૭+૧૦)માં પાઠ. ૨. યત્ ચ પુનઃ અર્હતા તેષુ સૂત્રેષુ ગૌતમાદીનામ્। પર્યવસજ્ઞાયા વ્યાક્રિયતે તેન। ૩. વર્ણગુણૈઃ, ગન્ધગુણૈઃ। ૪. વર્ણપર્યવૈઃ, ગન્ધપર્યવૈઃ।

જો ‘ગુણ’ શબ્દ, ‘પર્યાય’ શબ્દ તુલ્યાર્થ છઈ તો તે ગુણ કહી કાં ન બોલાવ્યા ? એમ કોઈ પૂછે છે. તેહને કહીયેં ગુણશબ્દની તિહાં રૂઢિ નથી. તિ માટેઈ ગુણશબ્દ પ્રયોગ નથી.^૧

અથ ગુણશબ્દ-પર્યાયશબ્દયોઃ તુલ્યાર્થતૈવ તર્હિ વર્ણાદયઃ કસ્માદ્ ગુણપદેન નોક્તાઃ ? ‘વર્ણગુણેહિં ગંધગુણેહિં’ इत्यादिना ते कथं नोक्ता भगवत्याम् इति चेत् ?

उच्यते, वर्णादिषु जैनागमे गुणशब्दरूढिः नास्ति। अतः यथा पङ्कजजन्यकीटकादिषु पङ्कजशब्दप्रयोगः न क्रियते तथा वर्णादिषु गुणपदप्रयोगः नाऽकारि भगवतेत्यवधेयम्।

“यदि च गुणोऽप्यतिरिक्तः स्यात् तदा तद्ग्रहार्थं द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकवद् गुणार्थिकनयमपि भगवानुपादेयत्।

नથી.” અમે જણાવેલ બાબત દ્વારા વિદ્યાનંદસ્વામીજીના વચનની વ્યાખ્યા થઈ જાય છે.

ઉચ્ચ. :- (અથ.) જો ગુણ શબ્દ અને પર્યાય શબ્દનો અર્થ સમાન જ હોય તો વર્ણ, ગંધ વગેરે દ્રવ્યપરિણામો ગુણ પદથી કેમ જણાવેલા નથી ? કારણ કે તમારા મંતવ્ય મુજબ તો ‘વર્ણગુણેહિં, ગંધગુણેહિં...’ એમ બોલવામાં આવે કે ‘વર્ણપજ્જવેહિં, ગંધપજ્જવેહિં...’ એમ બોલવામાં આવે અર્થમાં તો કોઈ ફરક પડતો નથી. તો પછી શા માટે તીર્થંકર ભગવંતોએ વર્ણપજ્જવેહિં, ગંધપજ્જવેહિં... આવી શબ્દાવલીનો પ્રયોગ કર્યો ? વર્ણગુણેહિં, ગંધગુણેહિં... આવી શબ્દશૈલીનો ભગવાને ભગવતીજીસૂત્રમાં પ્રયોગ નથી કર્યો. આ જ બાબત સિદ્ધ કરે છે કે પર્યાય કરતાં ગુણ જુદો પદાર્થ છે.

❁ શિષ્ટ રૂઢિ પણ ક્વચિત્ અર્થનિર્ણાયક ❁

ઉચ્ચ. :- (ઉચ્ચ.) ‘ગુણ’ શબ્દનો અને ‘પર્યાય’ શબ્દનો અર્થ એક હોવા છતાં પણ વર્ણ, ગંધ વગેરે પુદ્ગલપરિણામોમાં ‘ગુણ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાની રૂઢિ જૈન આગમમાં સ્વીકારવામાં આવેલ નથી. માટે તીર્થંકર ભગવંતે વર્ણ, ગંધ આદિ પુદ્ગલપરિણામોને વિશે ગુણ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ નથી. જેમ કાદવમાં ઉત્પન્ન થયેલ કીડામાં પંકજત્વ = પંકજન્યત્વ હોવા છતાં તેને કીડો જ કહેવાય, પંકજ નહિ. કારણ કે પંકજ શબ્દ કમળમાં રૂઢ છે, કીડામાં નહિ. તેમ વર્ણાદિ પુદ્ગલપરિણામમાં ગુણત્વ હોવા છતાં તેને પર્યાય જ કહેવાય, ગુણ નહિ. કારણ કે ગુણશબ્દ આત્માના મૌલિક પરિણામોમાં રૂઢ છે, પુદ્ગલપરિણામમાં નહિ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

ઉચ્ચ. :- ‘માતાજી’ અને ‘બાપાની બાયડી’ - આ બન્ને શબ્દના અર્થમાં કોઈ ફરક નથી. છતાં પણ આર્ય પુરુષો ‘પધારો માતાજી’ - આવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. ‘આવ મારા બાપની બાયડી’ - આવું બોલતા નથી. કારણ કે શિષ્ટપુરુષોની તેવા પ્રકારની સત્ય શૈલી છે. તે જ રીતે ‘ગુણ’ શબ્દના અને ‘પર્યાય’ શબ્દના અર્થમાં ફરક ન હોવા છતાં પણ જિનશાસનની શૈલી એવી છે કે વર્ણ, ગંધ આદિ પુદ્ગલપરિણામોને વિશે ‘પર્યાય’ શબ્દ પ્રયોજવો, ‘ગુણ’ શબ્દ નહિ. હા, આત્માના મૌલિક પરિણામોનો ‘ગુણ’ શબ્દથી ઉલ્લેખ કરવાની રૂઢિ જિનશાસનમાં પ્રચલિત છે.

❁ પર્યાયથી અતિરિક્ત ગુણ અમાન્ય ❁

(“यदि.) श्रीहरिभद्रसूरि महाराजे शास्त्रवार्तासमुच्चय नामनो प्रौढ दार्शनिक ग्रंथ रचेल છે. તેના

▶...^૧ ચિદ્વ્યવસ્થાવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સા.+કો.(૮)+આ.(૧)માં છે.

ન ચૈવમસ્તિ, રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શનામર્હતા તेषુ તेषુ સૂત્રેષુ ^૧“વર્ણપજ્જવેહિ” (ભગવતીસૂત્ર-૧૪/૪/૫૧૩, જીવાભિગમ ૧/૩/૭૮, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાન્તિ-૨/૩૬) इत्यादिना पर्यायसञ्ज्ञयैव नियमनात्। ‘गुण एव तत्र पर्यायशब्देनोक्त’ इति चेत् ? नन्वेवं गुण-पर्यायशब्दयोरैकार्थत्वेऽपि पर्यायशब्देनैव भगवतो देशना इति न गुणशब्देन पर्यायस्य तदतिरिक्तस्य वा गुणस्य विभागौचित्यम्” (शा.वा.स.७/३१ वृ.) इति व्यक्तं स्याद्वादकल्पलतायाम्।

तत्त्वार्थશ્લોકવાર્તિકે “પર્યાયસ્યૈવ સહ-ક્રમવિવર્તનવશાદ્ ગુણ-પર્યાયવ્યપદેશાદ્” (ત.સૂ.શ્લો.૫/૪૨/૩) इति वदन् दिगम्बरो विद्यानन्दोऽपि प्रकारान्तरेण गुणस्य पर्यायाऽनतिरिक्तत्वमेवाऽऽचष्टे। ततश्च पर्यायातिरिक्तशक्तिस्वरूपगुणवादिनो देवसेनस्य अपसिद्धान्तोऽपि सुदुर्निवार एव।

ઉપર મહોપાધ્યાય યશોવિજયજીએ સ્યાદ્વાદકલ્પલતા નામની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચેલી છે. નવ્યન્યાયની પરિભાષાથી વણાયેલ હોવાથી તે વ્યાખ્યા અત્યંત દુરુહ છે. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયના સાતમા સ્તબકના એકત્રીશમા શ્લોકની સ્યાદ્વાદકલ્પલતા વ્યાખ્યામાં મહોપાધ્યાયજી મહારાજે ઉપરોક્ત બાબતને જણાવેલ છે, તેનો અમુક અંશ આ મુજબ છે. “જો ગુણ પણ અતિરિક્ત પદાર્થ હોત તો ભગવાને તેના જ્ઞાન માટે ગુણાર્થિકનયનો પણ બરાબર તે જ રીતે ઉપદેશ કરેલ હોત, જે રીતે દ્રવ્યના જ્ઞાન માટે દ્રવ્યાર્થિકનયનો અને પર્યાયના જ્ઞાન માટે પર્યાયાર્થિકનયનો ઉપદેશ કરેલ છે. પરંતુ ભગવાને ગુણાર્થિકનયનો ઉપદેશ કર્યો નથી. જુદા જુદા આગમસૂત્રોમાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ સ્વરૂપ પુદ્ગલપરિણામોનું અરિહંત ભગવંતે વર્ણપજ્જવેહિ, ગંધપજ્જવેહિ... એમ ‘પર્યાય’ શબ્દથી જ પ્રતિપાદન કરેલ છે. ‘ઉપરોક્ત આગમ સૂત્રોમાં ‘પર્યાય’ શબ્દથી ગુણનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે’ - આવી શંકા પ્રસ્તુતમાં અસ્થાને છે. એનું કારણ એ છે કે ‘ગુણ’ શબ્દ અને ‘પર્યાય’ શબ્દ સમાનાર્થક હોવા છતાં પણ તીર્થંકર ભગવંતે ‘પર્યાય’ શબ્દને આગળ કરીને પુદ્ગલપરિણામોનું કથન કરેલ છે, નહિ કે ‘ગુણ’ શબ્દને આગળ કરીને. માટે ‘પર્યાય’ શબ્દથી ગુણનું જ નિરૂપણ કરેલ છે - તેમ માની ન શકાય. આથી ‘ગુણ’ શબ્દથી પુદ્ગલપર્યાયનું નિરૂપણ ઉચિત નથી અને પર્યાયથી અતિરિક્ત ગુણનો વિભાગ દર્શાવવો ઉચિત નથી.”

✽ પર્યાય એ જ ગુણ : તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ✽

(તત્ત્વાર્થ.) ઉપરોક્ત શ્વેતાંબરમાન્ય શાસ્ત્રસંદર્ભોના આધારે તો સિદ્ધ થાય જ છે કે પર્યાય કરતાં ગુણ અતિરિક્ત નથી. પરંતુ દિગંબર ગ્રંથના આધારે પણ ‘પર્યાયથી અતિરિક્ત ગુણ નથી’ - એવું સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ગ્રંથમાં દિગંબર વિદ્યાનંદસ્વામીજીએ જણાવેલ છે કે ‘સહવિવર્તનના આધારે અને ક્રમવિવર્તનના આધારે પર્યાયનો જ ક્રમશઃ ગુણ અને પર્યાય તરીકે વ્યવહાર થાય છે.’ પ્રસ્તુતમાં ‘દ્રવ્યસહભાવી પરિણમનના નિમિત્તે પર્યાય જ ગુણ તરીકે વ્યવહાર્ય છે’ - આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરતા વિદ્યાનંદસ્વામી પણ જુદા પ્રકારની શબ્દશૈલીથી ‘ગુણ પર્યાયથી અતિરિક્ત નથી જ’ - એવું દર્શાવે છે. માટે પર્યાય કરતાં અતિરિક્ત શક્તિસ્વરૂપ ગુણને બતાવનાર દેવસેનજીનું કથન અપસિદ્ધાંત દોષથી ગ્રસ્ત બનશે. આ દોષનું નિવારણ દેવસેનજી કરી શકે એમ નથી.

કિઞ્ચ, ઔદયિકાદિભાવ-ક્રિયા-ગુણ-પર્યાય-ભેદાદીનાં ક્રમાઽક્રમભાવિનાં પરિણામપદવાચ્યત્વાઽ-વિશેષાદભેદ એવૈષ્ટવ્યઃ, તથૈવ જિનાગમવચનપદ્ધત્યુપલબ્ધેઃ। इदमेवाभिप्रेत्य श्यामाचार्येण प्रज्ञापनायां परिणामपदे ¹“जीवपरिणामे णं भन्ते ! कतिविधे पन्नत्ते ? गोयमा ! दसविधे पन्नत्ते। तं जहा - (१) गतिपरिणामे, (२) इन्द्रियपरिणामे, (३) कसायपरिणामे, (४) लेसापरिणामे, (५) जोगपरिणामे, (६) उबओगपरिणामे, (७) णाणपरिणामे, (८) दंसणपरिणामे, (९) चरित्तपरिणामे, (१०) वेदपरिणामे (प्रज्ञा.१३/१८२)। ²अजीवपरिणामे णं भन्ते ! कतिविधे पन्नत्ते ? गोयमा ! दसविधे पन्नत्ते ! तं जहा - (१) बंधणपरिणामे, (२) गतिपरिणामे, (३) संठाणपरिणामे, (४) भेदपरिणामे, (५) वर्णपरिणामे, (६) गंधपरिणामे, (७) रसपरिणामे, (८) फासपरिणामे, (९) अगुरुलहुयपरिणामे, (१०) सदपरिणामे” (प्रज्ञा.१३/१८४) इत्युक्तमिति भावनीयम्।

॥ દસ પ્રકારના પરિણામ : પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ॥

(કિઞ્ચ.) વળી, બીજી મહત્ત્વની એક વાત એ છે કે ઔદયિક આદિ ભાવો, ક્રિયા, ગુણ, પર્યાય, ભેદ વગેરે પદાર્થો ક્રમભાવી અને અક્રમભાવી હોવા છતાં તે તમામને જિનાગમમાં ‘પરિણામ’ શબ્દના અર્થ તરીકે જણાવેલ છે. તેથી ‘પરિણામ’ શબ્દથી વાચ્યપણું તે તમામમાં એકસરખું છે. માટે પરિણામશબ્દવાચ્યત્વરૂપે તે બધામાં અભેદ જ માનવો જોઈએ. જિનાગમના વચનોનો પ્રબંધ તે જ પ્રકારે ઉપલબ્ધ થાય છે કે તે બધા ‘પરિણામ’ પદથી જ પ્રતિપાદ્ય છે. આવા જ અભિપ્રાયથી શ્યામાચાર્ય નામના શ્વેતાંબર આચાર્ય ભગવંતે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ૧૩ મા ‘પરિણામ’ પદમાં જણાવેલ છે કે

■ :- “હે ભગવંત ! જીવના પરિણામ કેટલા પ્રકારના બતાવેલા છે ?

■ :- હે ગૌતમ ! જીવપરિણામ દસ પ્રકારના બતાવેલા છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) ગતિ પરિણામ, (૨) ઈન્દ્રિય પરિણામ, (૩) કષાય પરિણામ, (૪) લેશ્યા પરિણામ, (૫) યોગ પરિણામ, (૬) ઉપયોગ પરિણામ, (૭) જ્ઞાન પરિણામ, (૮) દર્શન પરિણામ, (૯) ચારિત્ર પરિણામ અને (૧૦) વેદ પરિણામ.

■ :- હે ભગવંત ! અજીવપરિણામ કેટલા પ્રકારના બતાવેલા છે ?

■ :- હે ગૌતમ ! અજીવપરિણામ દસ પ્રકારના બતાવેલા છે. તે આ રીતે - (૧) બંધન પરિણામ, (૨) ગતિ પરિણામ, (૩) સંસ્થાન પરિણામ, (૪) ભેદ પરિણામ, (૫) વર્ણ પરિણામ, (૬) ગંધ પરિણામ, (૭) રસ પરિણામ, (૮) સ્પર્શ પરિણામ, (૯) અગુરુલઘુ પરિણામ અને (૧૦) શબ્દ પરિણામ.” આના તાત્પર્યને શાંતયિત્તે ભાવિત કરવું.

■ :- પત્રવજ્ઞાસૂત્રના ઉપરોક્ત પ્રબંધમાં જ્ઞાનાદિ ગુણો અને ગતિ, કષાય આદિ પર્યાયો

1. जीवपरिणामः णं भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! दशविधः प्रज्ञप्तः। तद् यथा - (१) गतिपरिणामः, (२) इन्द्रियपरिणामः, (३) कषायपरिणामः, (४) लेश्यापरिणामः, (५) योगपरिणामः, (६) उपयोगपरिणामः, (७) ज्ञानपरिणामः, (८) दर्शनपरिणामः, (९) चारित्रपरिणामः, (१०) वेदपरिणामः। 2. अजीवपरिणामः णं भदन्त ! कतिविधः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! दशविधः प्रज्ञप्तः। तद् यथा - (१) बन्धनपरिणामः, (२) गतिपरिणामः, (३) संस्थानपरिणामः, (४) भेदपरिणामः, (५) वर्णपरिणामः, (६) गन्धपरिणामः, (७) रसपरिणामः, (८) स्पर्शपरिणामः, (९) अगुरुलघुपरिणामः, (१०) शब्दपरिणामः।

અનર્થે કિં“^૨”^૩“^૪”^૫”^૬”^૭”^૮”^૯”^{૧૦}”^{૧૧}”^{૧૨}”^{૧૩}”^{૧૪}”^{૧૫}”^{૧૬}”^{૧૭}”^{૧૮}”^{૧૯}”^{૨૦}”^{૨૧}”^{૨૨}”^{૨૩}”^{૨૪}”^{૨૫}”^{૨૬}”^{૨૭}”^{૨૮}”^{૨૯}”^{૩૦}”^{૩૧}”^{૩૨}”^{૩૩}”^{૩૪}”^{૩૫}”^{૩૬}”^{૩૭}”^{૩૮}”^{૩૯}”^{૪૦}”^{૪૧}”^{૪૨}”^{૪૩}”^{૪૪}”^{૪૫}”^{૪૬}”^{૪૭}”^{૪૮}”^{૪૯}”^{૫૦}”^{૫૧}”^{૫૨}”^{૫૩}”^{૫૪}”^{૫૫}”^{૫૬}”^{૫૭}”^{૫૮}”^{૫૯}”^{૬૦}”^{૬૧}”^{૬૨}”^{૬૩}”^{૬૪}”^{૬૫}”^{૬૬}”^{૬૭}”^{૬૮}”^{૬૯}”^{૭૦}”^{૭૧}”^{૭૨}”^{૭૩}”^{૭૪}”^{૭૫}”^{૭૬}”^{૭૭}”^{૭૮}”^{૭૯}”^{૮૦}”^{૮૧}”^{૮૨}”^{૮૩}”^{૮૪}”^{૮૫}”^{૮૬}”^{૮૭}”^{૮૮}”^{૮૯}”^{૯૦}”^{૯૧}”^{૯૨}”^{૯૩}”^{૯૪}”^{૯૫}”^{૯૬}”^{૯૭}”^{૯૮}”^{૯૯}”^{૧૦૦}”^{૧૦૧}”^{૧૦૨}”^{૧૦૩}”^{૧૦૪}”^{૧૦૫}”^{૧૦૬}”^{૧૦૭}”^{૧૦૮}”^{૧૦૯}”^{૧૧૦}”^{૧૧૧}”^{૧૧૨}”^{૧૧૩}”^{૧૧૪}”^{૧૧૫}”^{૧૧૬}”^{૧૧૭}”^{૧૧૮}”^{૧૧૯}”^{૧૨૦}”^{૧૨૧}”^{૧૨૨}”^{૧૨૩}”^{૧૨૪}”^{૧૨૫}”^{૧૨૬}”^{૧૨૭}”^{૧૨૮}”^{૧૨૯}”^{૧૩૦}”^{૧૩૧}”^{૧૩૨}”^{૧૩૩}”^{૧૩૪}”^{૧૩૫}”^{૧૩૬}”^{૧૩૭}”^{૧૩૮}”^{૧૩૯}”^{૧૪૦}”^{૧૪૧}”^{૧૪૨}”^{૧૪૩}”^{૧૪૪}”^{૧૪૫}”^{૧૪૬}”^{૧૪૭}”^{૧૪૮}”^{૧૪૯}”^{૧૫૦}”^{૧૫૧}”^{૧૫૨}”^{૧૫૩}”^{૧૫૪}”^{૧૫૫}”^{૧૫૬}”^{૧૫૭}”^{૧૫૮}”^{૧૫૯}”^{૧૬૦}”^{૧૬૧}”^{૧૬૨}”^{૧૬૩}”^{૧૬૪}”^{૧૬૫}”^{૧૬૬}”^{૧૬૭}”^{૧૬૮}”^{૧૬૯}”^{૧૭૦}”^{૧૭૧}”^{૧૭૨}”^{૧૭૩}”^{૧૭૪}”^{૧૭૫}”^{૧૭૬}”^{૧૭૭}”^{૧૭૮}”^{૧૭૯}”^{૧૮૦}”^{૧૮૧}”^{૧૮૨}”^{૧૮૩}”^{૧૮૪}”^{૧૮૫}”^{૧૮૬}”^{૧૮૭}”^{૧૮૮}”^{૧૮૯}”^{૧૯૦}”^{૧૯૧}”^{૧૯૨}”^{૧૯૩}”^{૧૯૪}”^{૧૯૫}”^{૧૯૬}”^{૧૯૭}”^{૧૯૮}”^{૧૯૯}”^{૨૦૦}”^{૨૦૧}”^{૨૦૨}”^{૨૦૩}”^{૨૦૪}”^{૨૦૫}”^{૨૦૬}”^{૨૦૭}”^{૨૦૮}”^{૨૦૯}”^{૨૧૦}”^{૨૧૧}”^{૨૧૨}”^{૨૧૩}”^{૨૧૪}”^{૨૧૫}”^{૨૧૬}”^{૨૧૭}”^{૨૧૮}”^{૨૧૯}”^{૨૨૦}”^{૨૨૧}”^{૨૨૨}”^{૨૨૩}”^{૨૨૪}”^{૨૨૫}”^{૨૨૬}”^{૨૨૭}”^{૨૨૮}”^{૨૨૯}”^{૨૩૦}”^{૨૩૧}”^{૨૩૨}”^{૨૩૩}”^{૨૩૪}”^{૨૩૫}”^{૨૩૬}”^{૨૩૭}”^{૨૩૮}”^{૨૩૯}”^{૨૪૦}”^{૨૪૧}”^{૨૪૨}”^{૨૪૩}”^{૨૪૪}”^{૨૪૫}”^{૨૪૬}”^{૨૪૭}”^{૨૪૮}”^{૨૪૯}”^{૨૫૦}”^{૨૫૧}”^{૨૫૨}”^{૨૫૩}”^{૨૫૪}”^{૨૫૫}”^{૨૫૬}”^{૨૫૭}”^{૨૫૮}”^{૨૫૯}”^{૨૬૦}”^{૨૬૧}”^{૨૬૨}”^{૨૬૩}”^{૨૬૪}”^{૨૬૫}”^{૨૬૬}”^{૨૬૭}”^{૨૬૮}”^{૨૬૯}”^{૨૭૦}”^{૨૭૧}”^{૨૭૨}”^{૨૭૩}”^{૨૭૪}”^{૨૭૫}”^{૨૭૬}”^{૨૭૭}”^{૨૭૮}”^{૨૭૯}”^{૨૮૦}”^{૨૮૧}”^{૨૮૨}”^{૨૮૩}”^{૨૮૪}”^{૨૮૫}”^{૨૮૬}”^{૨૮૭}”^{૨૮૮}”^{૨૮૯}”^{૨૯૦}”^{૨૯૧}”^{૨૯૨}”^{૨૯૩}”^{૨૯૪}”^{૨૯૫}”^{૨૯૬}”^{૨૯૭}”^{૨૯૮}”^{૨૯૯}”^{૩૦૦}”^{૩૦૧}”^{૩૦૨}”^{૩૦૩}”^{૩૦૪}”^{૩૦૫}”^{૩૦૬}”^{૩૦૭}”^{૩૦૮}”^{૩૦૯}”^{૩૧૦}”^{૩૧૧}”^{૩૧૨}”^{૩૧૩}”^{૩૧૪}”^{૩૧૫}”^{૩૧૬}”^{૩૧૭}”^{૩૧૮}”^{૩૧૯}”^{૩૨૦}”^{૩૨૧}”^{૩૨૨}”^{૩૨૩}”^{૩૨૪}”^{૩૨૫}”^{૩૨૬}”^{૩૨૭}”^{૩૨૮}”^{૩૨૯}”^{૩૩૦}”^{૩૩૧}”^{૩૩}

ननु ¹“एगुणकालए णं भंते ! पोग्गले कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नओ एणं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, एवं दुगुणकालए.... जाव अणंतगुणकालए” (भ.सू.५/७/२१७) इत्येवं भगवतीसूत्रे गुणशब्देनाऽपि भगवतो देशना समस्त्येव इति कथं न गुणस्य पर्यायव्यतिरिक्तत्वमिति चेत् ?

सत्यम्, अस्त्येव गुणशब्देनापि भगवतो देशना किन्तु गणितशास्त्रसिद्धि-पर्यायविशेषस्वरूपसङ्ख्या-
वाचकगुणशब्दाभिप्रायेण सा, न तु गुणार्थिकनयप्रतिपादनाभिप्रायेण। येन च रूपेण विभाज्यता-

પરિણામ શબ્દથી દર્શાવ્યા છે. ‘પરિણામ’ શબ્દવાચ્યત્વ ગુણ-પર્યાયમાં તુલ્ય હોવાથી પરિણામરૂપે ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે અભેદ છે. ગતિ, કષાય વગેરેને જીવના ઔદયિક પરિણામ સમજવા તથા ઈન્દ્રિય, ઉપયોગ વગેરેને જીવના ક્ષાયોપશમિક પરિણામ સમજવા.

■ :- (નનુ.) ભગવતીસૂત્રમાં ‘ગુણ’ શબ્દને મુખ્ય કરવા દ્વારા પણ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીની દેશના પ્રશ્નોત્તરીસ્વરૂપે ઉપલબ્ધ થાય જ છે. તે આ રીતે-

■ :- “હે ભગવંત ! એકગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલ કાળની અપેક્ષાએ કેટલા લાંબા સમય સુધી રહે છે ?”

કવિ :- “હે ગૌતમ ! જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય કાળ. આ રીતે દ્વિગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલ, ત્રિગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલ... યાવત્ અનંતગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલની સ્થિતિ વિશે પણ આમ સમજવું.”

આ પ્રમાણે જોઈ શકીએ છીએ કે આગમોમાં ‘વર્ણપજ્જવેહિં, મંધપજ્જવેહિં’ - આ રીતે ‘પર્યાય’ શબ્દને મુખ્ય કરીને જેમ ભગવાનની દેશના ઉપલબ્ધ થાય છે તેમ ‘एगुणकालए, दुगुणकालए’ - આ રીતે ‘ગુણ’ શબ્દને પણ મુખ્ય કરીને ભગવાનની દેશના જિનાગમમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તો પછી ગુણ શા માટે પર્યાયથી ભિન્ન ન હોય? આગમમાં ગુણ અને પર્યાય બન્ને શબ્દ દ્વારા ધર્મદેશના ઉપલબ્ધ થતી હોવાથી ગુણ અને પર્યાય બન્ને જુદા જુદા પદાર્થો છે - એવું ક્લિત થાય છે.

❄ ગુણશાઠ સંખ્યાવિશેષવાચક ❄

■ :- (સત્યમ્.) ગ્રંથકારશ્રીએ પ્રયોજેલો ‘સત્યમ્’ શબ્દ અર્ધસ્વીકારનો સૂચક છે. મતલબ કે “ભગવતીસૂત્રમાં ‘પર્યાય’ શબ્દની જેમ ‘ગુણ’ શબ્દને પણ મુખ્ય કરીને ભગવાનની દેશના ઉપલબ્ધ થાય છે” - આ તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ તેવી દેશના ગુણ નામના ત્રીજા પદાર્થને પ્રહણ કરનાર ગુણાર્થિકનયનું પ્રતિપાદન કરવાના અભિપ્રાયથી નથી. પરંતુ ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ પર્યાયવિશેષસ્વરૂપ તેવી સંખ્યાને

૬ કો(૮) + સિ.માં 'કોઈક કહ્યે જે ગુણ શબ્દે પણ સિદ્ધાંતે અભિધાન છે'. તો ગુણાસ્તિકનય કિમ ન કહિઈ? તેહને કહીઈ જે તિહાં ગુણશબ્દ સંખ્યાધર્મવાચી છે' પણ નયવિશેષવિષયવાચી નથી.' પાઠ. * એકગુણકાલઃ. ૧. એકગુણકાલઃ પં ભદન્ત ! પુદ્ગલઃ કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવતિ ? ગૌતમ ! જઘન્યતઃ એકં સમયં ઉત્કૃષ્ટેન અસંખ્યેયં કાલમ્, એવં દ્વિગુણકાલઃ... યાવદ્ અનન્તગુણકાલઃ।

વચ્છેદકવિભિન્નધર્મમૂલકપ્રતિપાદનપ્રવળનયગ્રાહ્યતા તેનૈવ રૂપેણ વિભાગઃ સમીचीनः, अन्यथाविभागस्य सम्प्रदायविरुद्धत्वात् ।

इदमत्राकृतम् – विभाज्यतावच्छेदकीभूतपदार्थांशग्रहणेन पदार्थविभाजनकौशल्यं सुनयानां प्रसिद्धम् । तथाहि – ‘जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च, त्रिविधाः स्त्री-पुरुष-नपुंसकभेदेन, चतुर्विधाः देव-नारक-तिर्यग्-मनुष्यभेदेन’ इत्यादिरूपेण जीवविभाज्यतावच्छेदकधर्मपुरस्कारतः जीवविभागप्रतिपादनं सम्यक्, येनैव सिद्धत्व-संसारित्वादिरूपेण जीवः यन्नयविषयः तेनैव रूपेण तेन नयेन जीवविभजनात् । संसारित्व-मुक्तत्वलक्षणविभाज्यतावच्छेदकरूपेण जीवग्राही नयो यदि ‘संसारि-मुक्त-मनुष्यभेदेन जीवाः त्रिविधाः’ इत्येवं जीवान् विभजेत्, तदा तद् विभजनं सम्प्रदाय-शास्त्रविरुद्धं स्यात्, मनुष्यत्वस्य प्रकृतविभाज्यताऽनवच्छेदकत्वात् ।

દર્શાવનાર ‘ગુણ’ શબ્દના અભિપ્રાયથી ભગવાને ‘ગુણ’ શબ્દથી ગર્ભિત દેશના ફરમાવેલી છે. મતલબ કે એગુણકાળે ઈત્યાદિ સંદર્ભ ભગવતીસૂત્રમાં એકગણો (= એકઅંશયુક્ત) કાળો વર્ણ, બમણો શક્તિશાળી (=Powerful) કાળો વર્ણ, ત્રણ ગણો.... સંખ્યાતગણો, અસંખ્યાતગણો, અનંતગણો અધિક શક્તિશાળી કાળો વર્ણ ધરાવનાર પુદ્ગલની સ્થિતિસંબંધી પ્રશ્ન-ઉત્તરને જણાવનાર છે. અહીં કોઈ જ્ઞાનાદિ ગુણની કે અગુરુલધુ ગુણની વાત કરવામાં આવી નથી. તથા એકગણું, બેગણું, ત્રણગણું વગેરે શબ્દ સંખ્યા નામના પર્યાયની સાથે સંકળાયેલ છે. તેથી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આમ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થનો જે વિભાગ દિગંબરો બતાવે છે તે વ્યાજબી નથી. કેમ કે જે સ્વરૂપે વિભિન્ન વિભાજ્યતાઅવચ્છેદક (વિભાજ્યતાથી અન્યૂન અને અનતિરિક્ત) ધર્મ ઉપસ્થિત થાય તથાવિધધર્મમૂલક પ્રતિપાદન કરવામાં કુશળ એવા નયનો અહીં આશ્રય કરવો જોઈએ. તથા તેવા પ્રકારના નયથી ગ્રાહ્યતા પદાર્થમાં જે સ્વરૂપે હોય તે જ સ્વરૂપે પદાર્થનો વિભાગ કરવો વ્યાજબી કહેવાય. તેનાથી વિપરીતરૂપે પદાર્થનો વિભાગ કરવો તે સંપ્રદાયવિરુદ્ધ છે.

❖ વિભાગનિયામક ગુણધર્મનો વિચાર ❖

(इद.) प्रस्तुतમાં આશય એ છે કે વિભાજ્યતાઅવચ્છેદકીભૂત પદાર્થગત જુદા જુદા અંશોને લઈને પદાર્થનું વિભાજન કરવામાં સુનયો કુશળ હોય છે - આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. દા.ત. જીવના બે પ્રકાર - સંસારી અને મુક્ત. જીવના ત્રણ પ્રકાર - પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક. જીવના ચાર પ્રકાર - દેવ, નારક, તિર્યચ અને મનુષ્ય. આ રીતે જીવ નામના પદાર્થમાં રહેલ સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ, સ્ત્રીત્વ, પુંસત્વ, નપુંસકત્વ, દેવત્વ, મનુષ્યત્વ વગેરે વિભિન્ન અંશોને (= ગુણધર્મોને = અવચ્છેદકધર્મોને = વિભાજ્યતાઅવચ્છેદકધર્મને) લઈને જીવ પદાર્થનું વિવિધ પ્રકારે વિભાજન જુદા જુદા નયો કરે છે. આ બધા વિભાગ વ્યાજબી હોવાનું કારણ એ છે કે જે સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ આદિ અવચ્છેદકગુણધર્મ સ્વરૂપે ‘જીવ’ પદાર્થ જે નયનો વિષય બને છે તે જ સ્વરૂપે તે નય ‘જીવ’ પદાર્થનું વિભાજન કરે છે. પરંતુ વિભાજ્યતાઅવચ્છેદકીભૂત એવા સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ સ્વરૂપને મુખ્ય કરીને જીવને પોતાનો વિષય બનાવનાર નય “જીવના બે પ્રકાર - સંસારી અને સિદ્ધ” - આ પ્રમાણે જીવોના ભેદ બતાવવાને બદલે “જીવના સંસારી-સિદ્ધ-મનુષ્ય આ ત્રણ ભેદ છે” - આ પ્રમાણે જો જીવના ભેદોને જણાવે તો

एवं पदार्थगतसामान्यधर्मपुरस्कारेण पदार्थविभजनावसरे द्रव्यत्वपर्यायत्वरूपेण पदार्थविभजनं न्याय्यम्, तयोः पदार्थविभाज्यतावच्छेदकधर्मत्वात्। गुणत्वं तु विभाज्यतावच्छेदकीभूतपर्यायत्वापेक्षया न्यूनवृत्तित्वाच्च विभाज्यतावच्छेदकमिति द्रव्यत्व-गुणत्व-पर्यायत्वरूपेण पदार्थविभजनं सम्प्रदाय-शास्त्रविरुद्धमेवेत्यवधेयम्।

किञ्च, गुणशब्दपुरस्कारेण क्वचिद् भगवत्यादौ भगवतो देशनाश्रवणाद्धि गुणस्य पर्यायातिरिक्तत्वे तु भावस्याऽप्यतिरिक्तत्वमभ्युपेयं स्यात्, भावार्थनयस्याऽपि भगवतोक्तत्वात्। तदुक्तं भगवतीसूत्रे ¹“गोयमा ! जीवा दव्वड्ढयाए सासया, भावड्ढयाए असासया” (भ.सू.७/૨/૨૭૪) इति।

न च भावार्थनयस्य पर्याયાર્થનયરૂપત્વાદ્ ન ભાવસ્ય પર્યાયાતિરિક્તત્વમિતિ વાચ્યમ્,

एवं सति गुणस्यापि पर्यायानतिरिक्तत्वसिद्धेः। एवमेव गुणवद् व्यवच्छित्तिरपि पर्यायतोऽतिरिच्येत, ते वात संप्रदायधी અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ગણાય. કારણ કે મનુષ્યત્વ પ્રસ્તુતમાં વિભાજ્યતાઅવચ્છેદક નથી.

❖ દ્વિવિધ પદાર્થવિભાગનું સમર્થન ❖

(एवं.) आम प्रस्तुतमां पदार्थमां रहेला सामान्य अंशोने (गुणधर्मोने) मुખ्य करीने पदार्थनुं विभाजन करवाना अवसरे द्रव्य અને પર્યાય સ્વરૂપ દ્વિવિધ પદાર્થવિભાગ દર્શાવવો ઉચિત ગણાય. કારણ કે દ્રવ્યત્વ અને પર્યાયત્વ પદાર્થગત સામાન્ય ગુણધર્મ છે. જ્યારે ‘ગુણત્વ’ તો પર્યાયત્વનો એક અવાન્તર વિશેષ (વિભાજ્યતાઅવચ્છેદકવ્યાપ્ય = વિભાજ્યતાન્યૂનવૃત્તિ) ગુણધર્મ છે. માટે બે સામાન્ય ગુણધર્મ અને એક વિશેષ ગુણધર્મ લઈને ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય’ સ્વરૂપે ત્રિવિધ પદાર્થ વિભાગ દર્શાવવો એ સંપ્રદાયથી અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જ ગણાય - આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

❖ ભાવાર્થનય આપાદન ❖

(किञ्च.) वणी, बीजो महत्त्वाणी वात એ છે કે ભગવતીસૂત્ર વગેરેમાં ક્યાંક ગુણ શબ્દને આગળ કરીને ભગવાનની દેશનાને સાંભળવાથી જો ગુણને પર્યાયથી અતિરિક્ત માનવામાં આવે તો ભાવને પણ પર્યાયથી અતિરિક્ત માનવો પડશે. કારણ કે પર્યાયાર્થનયની જેમ ભાવાર્થનય પણ ભગવાને દર્શાવેલ છે. તેથી જ ભગવતીસૂત્રમાં કહેલ છે કે “હે ગૌતમ ! જીવો દ્રવ્યાર્થનયથી શાશ્વત છે અને ભાવાર્થનયથી અશાશ્વત છે.”

❖ :- (न च.) ભાવાર્થનય તો પર્યાયાર્થનય સ્વરૂપ જ છે. માટે ભાવને પર્યાયથી અતિરિક્ત (= સ્વતંત્ર = ભિન્ન) માની ન શકાય.

❖ વ્યવચ્છિત્તિન્યાદિનો અભિપ્રાય ❖

❖ :- (एवं.) તો પછી ગુણ પણ પર્યાયથી અતિરિક્ત સિદ્ધ નહિ થાય. કેમ કે ગુણાર્થનય પણ પર્યાયાર્થનય સ્વરૂપ જ બનશે. તથા ગુણને જે રીતે દિગંબરો પર્યાયથી અતિરિક્તરૂપે સિદ્ધ કરવા માટે ભગવાનની દેશનાનો આધાર લઈને પ્રયત્ન કરે છે, તે પદ્ધતિએ જો આગળ વધવામાં આવે તો

1. ગૌતમ ! જીવાઃ દ્રવ્યાર્થતયા શાશ્વતાઃ, ભાવાર્થતયા અશાશ્વતાઃ।

તત્પુરસ્કારેણાપિ ભગવતો દેશનોપલબ્ધેઃ । તદુક્તં ભગવત્યાં ^૧“સે કેળદ્વેષં મંતે ! એવં વુચ્ચદ્ નેરદ્યા સિય સાસયા સિય અસાસયા ?” ગોયમા ! અવ્વોચ્છિતિણયદ્વાએ સાસયા, વોચ્છિતિણયદ્વાએ અસાસયા” (ભ.સૂ.૭/૩/૨૮૦) ઇતિ । બૃહત્કલ્પભાષ્યે (ગા.૧૩૫) અપિ વ્યવસ્થિતિનયો નિર્દિષ્ટઃ ।

વસ્તુતસ્તુ શબ્દવ્યુત્પત્તિપુરસ્કારેણ પરિણામ-પર્યાય-ભાવ-ગુણાદીનાં મિથઃ કથન્ચિદ્ ભિન્નત્વેઽપિ વ્યવહારતઃ તેષામભેદ એવૈષ્ટવ્યઃ, શ્રુતધર્મ-તીર્થ-માર્ગ-પ્રાવચન-પ્રવચનશબ્દાભિધેયાનામિવ સામાન્યશ્રુત-જ્ઞાનત્વાપેક્ષયેતિ । એતેન ^૨“સુયધમ્મ તિત્થ મગ્ગો પાવચણં પવચણં ચ એગદ્ધા” (આ.નિ.૧૩૦) ઇતિ આવશ્યકનિર્ણયવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

ગુણની જેમ વ્યવસ્થિતિ (= ઉચ્છિત્તિ = ઉચ્છેદ = નાશ) પણ પર્યાય કરતાં અતિરિક્ત સિદ્ધ થઈ જશે. કારણ કે વ્યવસ્થિતિને પણ મુખ્ય કરીને ભગવાનની દેશના આગમોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમ કે ભગવતીસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે “હે ભગવંત ! ક્યા નયની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે કહેવાય છે કે ‘નારકી જીવો કથંચિત્ શાશ્વત છે અને કથંચિત્ અશાશ્વત છે ?’ હે ગૌતમ ! અવ્યવસ્થિતિનયના આદેશથી નરકના જીવો શાશ્વત છે તથા વ્યવસ્થિતિનયના આદેશથી નારકી જીવો અશાશ્વત છે.” બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં પણ વ્યવસ્થિતિનય દર્શાવેલ છે.

卐 યૌગિક ભેદ, ૩૮ અભેદ 卐

(વસ્તુતસ્તુ.) વાસ્તવમાં તો શબ્દની વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ પરિણામ, પર્યાય, ભાવ, ગુણ વગેરે પદાર્થોમાં પરસ્પર કથંચિત્ ભેદ હોવા છતાં પણ વ્યવહારની અપેક્ષાએ તે બધામાં અભેદ જ માનવો જોઈએ. જેમ કે શ્રુતધર્મ, તીર્થ, માર્ગ, પ્રાવચન અને પ્રવચન શબ્દના અર્થમાં શાબ્દિક વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ કથંચિત્ પરસ્પર ભેદ હોવા છતાં પણ સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાનત્વ નામના ગુણધર્મની અપેક્ષાએ તે બધામાં અભેદ જ છે. આવું કહેવાથી “શ્રુતધર્મ, તીર્થ, માર્ગ, પ્રાવચન અને પ્રવચન - આ પાંચ શબ્દો એકાર્થક = સમાનાર્થક છે” - આ પ્રમાણે આવશ્યકનિર્ણયક્રિયા વચનની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગઈ તેમ સમજી લેવું.

卐 વ્યવસ્થિતિનયથી ગુણ-પર્યાયમાં અભેદ 卐

સમભિરૂઢ :- સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નયની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ બે શબ્દોના અર્થ એક નથી હોઈ શકતા. અર્થાત્ પ્રત્યેક શબ્દોના અર્થ જુદા જુદા હોય છે. તે દૃષ્ટિકોણથી પર્યાયવાચી = સમાનાર્થક શબ્દ વિશ્વમાં વિદ્યમાન નથી. તેમ છતાં ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ આવશ્યકનિર્ણયક્રિયામાં સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાનના પાંચ પર્યાયવાચી શબ્દો જણાવેલા છે. આ પર્યાયવાચિતા = તુલ્યાર્થતા સામાન્ય શ્રુતજ્ઞાનત્વ નામના અનુગત ગુણધર્મની અપેક્ષાએ શ્રુતધર્માદિ પાંચ શબ્દોમાં તેઓશ્રીએ બતાવેલ છે. તેથી સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નયની અપેક્ષાએ પરિણામ, પર્યાય, ભાવ, ગુણ વગેરે શબ્દોના અર્થ પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં વ્યવસ્થિતિનયના વિષય બનવાની અપેક્ષાએ તે શબ્દોના અર્થમાં અભેદ સિદ્ધ થઈ શકશે. જે જે વસ્તુનો ઉત્પત્તિ-વિનાશ, આવિર્ભાવ-તિરોભાવ થતો હોય તે સર્વે વ્યવસ્થિતિનયના વિષય બનશે.

૧. અથ કેનાર્થેન મદન્ત ! એવમ્ ઉચ્યતે, “નૈરયિકાઃ સ્યાત્ શાશ્વતાઃ, સ્યાદ્ અશાશ્વતાઃ ?” ગૌતમ ! અવ્યવસ્થિતિનયાર્થતયા શાશ્વતાઃ વ્યવસ્થિતિનયાર્થતયા અશાશ્વતાઃ । ૨. શ્રુતધર્મઃ તીર્થ માર્ગઃ, પ્રાવચનં પ્રવચનં ચ એકાર્થાઃ ।

ઉક્તં ચ સમ્પતૌ -

¹જંપંતિ - અત્યિ સમયે એકગુણો દસગુણો અણંતગુણો ।

સ્વાઈ પરિણામો, ભણ્ણ તમ્હા ગુણવિસેસો ।। (સ.ત.૩/૧૩)

☐ દ્રવ્યગુણાન્યત્વવાદી જે છઈ સિદ્ધાન્તે ‘એકગુણકાલે, દુગુણકાલે’ ઈત્યાદિ વ્યપદેશ. તે માટે ઈ રૂપાદિક પરિણામ તેહ જ ગુણાર્થિકનયવિષય કહીઈ. તિહાં સિદ્ધાન્તવાદી કહે છઈ. ☐

તદુક્તં સાક્ષેપ-પરિહારં સમ્પતિતર્કે ¹“જંપંતિ - અત્યિ સમયે એકગુણો દસગુણો અણંતગુણો । સ્વાઈ પરિણામો ભણ્ણ, તમ્હા ગુણવિસેસો ।।” (સ.ત.૩/૧૩) ઈતિ । તદ્વત્તિસ્ત્વેવમ્ “જલ્પન્તિ દ્રવ્ય-ગુણાન્યત્વવાદિનઃ વિદ્યતે એવ સિદ્ધાન્તે ²“એકગુણકાલે.... દસગુણકાલે” (ભગવતીસૂત્ર ૫/૭/૨૧૭) ઈત્યાદિઃ રૂપાદૌ વ્યપદેશઃ । તસ્માદ્ રૂપાદિર્ગુણવિશેષ એવેત્યસ્તિ ગુણાર્થિકો નય ઉપદિષ્ટશ્ચ ભગવતેતિ” (સ.ત.૩/૧૩) । રૂપાદિપરિણામ એવ ગુણાર્થિકનયવિષય ઈતિ દ્રવ્યગુણાન્યત્વવાદાશયઃ ।

અર્થાત્ પરિણામ, પર્યાય, ભાવ, ગુણ વગેરેના ઉત્પાદ-વ્યય, આવિર્ભાવ-તિરોભાવ થતા હોવાથી તે બધા વ્યવસ્થિત્તિનયના વિષય બનશે. આમ વ્યવસ્થિત્તિનયવિષયત્વ નામનો ગુણધર્મ તે બધામાં અનુગત બનશે. અનુગત ગુણધર્મ પોતાના આશ્રયોમાં પોતાની અપેક્ષાએ અભેદને સિદ્ધ કરે છે. માટે વ્યવસ્થિત્તિનયવિષયત્વ નામના ગુણધર્મની અપેક્ષાએ ગુણ, પર્યાય વગેરેમાં અભેદ સિદ્ધ થશે.

✽ સંમતિતર્કમાં ગુણાર્થિકલયમીમાંસા ✽

(તદુક્તં.) સંમતિતર્ક નામના ગ્રંથમાં શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજે દ્રવ્ય-પર્યાય કરતાં ગુણ અતિરિક્ત છે કે નહિ ? આ અંગે પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ દ્વારા સુંદર મજાની છણાવટ કરેલી છે. તે આ મુજબ છે.

✽ ગુણ અતિરિક્ત છે : પૂર્વપક્ષી ✽

☐:- “જિનાગમમાં એકગુણ, દશગુણ, અનંતગુણ રૂપાદિક પરિણામ કહેવાયેલ છે. માટે રૂપાદિ ગુણવિશેષ સ્વરૂપ જ છે.” (સંમતિતર્કની ગાથાનો પૂર્વપક્ષ તરફથી આ અર્થ સમજવો.) સંમતિતર્કની આ ગાથાના અર્થની સ્પષ્ટતા કરતાં વાદમહાર્ણવ નામની વ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે પૂર્વપક્ષના આશયને સ્પષ્ટ કરતા જણાવેલ છે કે “દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચે ભેદને દેખાડનારા વિદ્વાનો કહે છે કે ‘ભગવતીસૂત્ર આદિ આગમોમાં રૂપાદિ માટે એકગુણ કાળું, દ્વિગુણ શ્યામ, દશગુણ કૃષ્ણ....અનંતગુણ કાળું’ આ પ્રમાણે શબ્દ નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે. આનાથી ફલિત થાય છે કે જેને તમે પર્યાય તરીકે દેખાડવા માંગો છો તે રૂપાદિ ગુણવિશેષ સ્વરૂપ જ છે. ‘પર્યાય’ શબ્દને બાજુ પર રાખીને ત્યાં ‘ગુણ’ શબ્દનો જે નિર્દેશ ભગવાને કરેલ છે તે ગુણાર્થિક નામના ત્રીજા નયના પ્રતિપાદન વિના અસંગત થઈ જશે. આમ અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી એવું પણ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાને ત્રીજા ગુણાર્થિકનયનો પણ ઉપદેશ કર્યો છે.” તેથી રૂપાદિ પરિણામ એ જ ગુણાર્થિકનયનો વિષય છે - એવું સિદ્ધ થાય છે.” આ પ્રમાણે દ્રવ્યથી અને પર્યાયથી અતિરિક્ત ગુણને માનનારા વાદીનું મંતવ્ય છે.

☐...☐ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સિ. + કો.(૯)માં છે. 1. જલ્પન્તિ - અસ્તિ સમયે એકગુણઃ દશગુણઃ અનંતગુણઃ । રૂપાદિઃ પરિણામઃ ભણ્યતે તસ્માદ્ ગુણવિશેષઃ ।। 2. એકગુણકાલઃ.... દશગુણકાલઃ ।

¹ગુણસદ્વિમંતરેણ વિ, તં તુ પજ્જવવિસેસસંખાણં ।

સિજ્ઞઇ ણવરં સંખાણસત્થધમ્મો ણ ય ગુણો તિ ॥ (સ.ત.૩/૧૪)

✱ રૂપાદ્યભિધાયી ગુણશબ્દ વિના તે વચન પર્યાયવિશેષ સંખ્યાવાચી સિદ્ધ થાઈ. કેવલ સંખ્યા ન કહેતાં ગણિતશાસ્ત્રધર્મ તે ગુણ છઈ. એહ જ અર્થ દેખાન્તઈ દઢઈ. ગાથા -¹

અત્રાઽઽહ સિદ્ધાન્તવાદી ¹“ગુણસદ્વિમંતરેણાવિ તં તુ પજ્જવવિસેસસંખાણં । સિજ્ઞઇ ણવરં સંખાણસત્થ-
ધમ્મો ‘તદ્ગુણોત્તિ’² ॥” (સ.ત.૩/૧૪) इति ।

તદ્વત્તિ: “રૂપાદ્યભિધાયિગુણશબ્દવ્યતિરેકેનાઽપિ ‘એકગુણકાલઃ’ इत्यादिकं पर्यायविशेषसङ्ख्यावाचकं वचः
सिध्यति, न पुनर्गुणास्तिकनयप्रतिपादकत्वेन, यतः सङ्ख्यानं गणितशास्त्रधर्मः - ‘अयं तावद्गुणः’ इति
‘एतावताऽधिको न्यूनो वा भावः’ इति गणितशास्त्रधर्मत्वादस्येत्यर्थः” (स.त.३/१४ वृ.) इति ।

卐 ગુણ-પર્યાય અભિજ્ઞ છે : સિદ્ધાન્તવાદી 卐

ઉત્તરપક્ષ :- (અત્રા.) ‘ગુણ’ શબ્દ વિના પણ પર્યાયવિશેષસ્વરૂપ સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે. ફક્ત વાત એટલી જ છે કે ‘આટલા ગણો’ આ પ્રકારે ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ગુણધર્મ (ગુણાકાર) સ્વરૂપ અર્થને સૂચવનાર ‘ગુણ’ શબ્દ ભગવતીસૂત્રમાં પ્રયોજાયેલ છે. (સંમતિતર્કની ગાથામાં સિદ્ધાન્તવાદી તરફથી જે ઉત્તર અપાય છે તેનો આ ઉલ્લેખ છે.)

(તદ્વ.) વ્યાખ્યાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજે સંમતિતર્કની પ્રસ્તુત ગાથાની છણાવટ કરતા જણાવેલ છે કે “ભગવતીસૂત્ર આદિમાં એકગુણકાલ (એકગુણકાલઃ) ઈત્યાદિ સૂત્રમાં રૂપ વગેરે માટે ‘ગુણ’ શબ્દનો પ્રયોગ માનવાની જરૂર જ નથી. કારણ કે દ્રવ્યના પર્યાયવિશેષ સ્વરૂપ સંખ્યાને ‘વિવક્ષિત શ્યામ આદિ રૂપની શ્યામતા અન્ય શ્યામ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ દશગણી કે અનંતગણી અધિક અથવા ન્યૂન છે’ - આ પ્રમાણે દર્શાવવા માટે તથાવિધ વચનપ્રયોગ છે. આ વાત સર્વજનોને સંમત છે. માટે ભગવતીસૂત્રના પૂર્વોક્ત વચનને અર્થાપત્તિથી ગુણાર્થિકનયનું પ્રતિપાદક માનવું નિરર્થક છે. સંમતિતર્કની મૂળ ગાથામાં પ્રયુક્ત ‘સંખાણ’ શબ્દનો અર્થ છે ગણિતશાસ્ત્રવિષયભૂત ગુણધર્મ. તાત્પર્ય એ છે કે ‘આ આટલા ગણું છે’ આ પ્રકારે જે તાવદ્ગુણત્વસ્વરૂપ (તેટલા ગણું) ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મ છે તેનો નિર્દેશ ‘એકગુણકાલ’ ઈત્યાદિ સૂત્રમાં કરેલ છે. ‘રૂપાદિ ગુણ સ્વરૂપ છે’ - એવું સિદ્ધ કરવા માટે ઉપરોક્ત સૂત્રપ્રબંધ સમર્થ નથી. માટે રૂપાદિ ગુણને શ્રદ્ધ કરવા ગુણાર્થિકનયની માન્યતા નિરાધાર સિદ્ધ થાય છે.”

✱ આ.(૧)માં “દ્રવ્ય-ગુણાન્યત્વવાદી જે છે તે સિદ્ધાન્તે ‘એકગુણકાલ, દુગુણો કાલ’ ઈત્યાદિ. માટે રૂપાદિપરિણામવત્ (વંત?) તે પર્યાયસંજ્ઞા જ કહી છે. તે માટે ગુણ તે પર્યાય જ જણવો.” પાઠ. ▶...◀ ચિદ્વ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. સા.+કો.(૮)+આ.(૧)માં છે. 1. ગુણશબ્દમંતરેણાપિ તત્ તુ પર્યાયવિશેષસંખ્યાનમ્ । સિધ્ધતિ નવરં સંખ્યાનશાસ્ત્રધર્મઃ ‘તાવદ્ગુણઃ’ इति । 2. અનેકાન્તવ્યવસ્થાયાં ‘ન ડ ગુણોત્તિ’ પાઠઃ । દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસે ‘ન ય ગુણો તિ’ પાઠઃ ।

૧ જહ દસસુ દસગુણમ્મિ ય, એગમ્મિ દસત્તણં સમં ચેવ ।

અહિયમ્મિ વિ ગુણસદે, તહેવ એયં પિ દઢ્ઢવ્વં ॥ (સ.ત.૩/૧૫)

દૃષ્ટાન્તદ્વારેણાઽયમેવાઽર્થઃ સમ્મતિતર્કે ^૧ “જહ દસસુ દસગુણમ્મિ ય એગમ્મિ દસત્તણં સમં ચેવ । અહિયમ્મિ વિ ગુણસદે તહેવ એયં પિ દઢ્ઢવ્વં ॥” (સ.ત.૩/૧૫) इत्येवमुक्तः । तद्वृत्तौ तु “यथा दशसु द्रव्येषु एकस्मिन् वा द्रव्ये दशगुणिते ^२ गुणशब्दातिरेकेऽपि दशत्वं सममेव तथैव एतदपि न भिद्यते - ‘परमाणुरेकगुणकृष्णादिः’ इति एकादिशब्दाधिक्ये । गुण-पर्यायशब्दयोर्भेदः, वस्तु पुनस्तयोस्तुल्यमिति भावः ।

ન ચ ગુણનાં પર્યાયત્વે વાચકમુખ્યસૂત્રમ્ - “ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” (તત્ત્વાર્થા. ૫-૩૭) इति विरुध्यते, युगपदयुगपद्भाविपर्यायविशेषप्रतिपादनार्थत्वात् तस्य ।

❧ ‘ગુણ’ શબ્દ પર્યાયભિન્નનો અવાચક ❧

(દૃષ્ટાન્ત.) ‘ગુણ’ શબ્દ કોઈ અતિરિક્ત પદાર્થનો પ્રતિપાદક નથી. આ તથ્યને દૃષ્ટાંત દ્વારા દેઢ કરવા માટે સંમતિતર્ક પ્રકરણમાં સિદ્ધાન્તવાદી તરફથી જણાવવામાં આવેલ છે કે “દશ અને દશગુણિત એક (=૧૦ x ૧) આ બન્નેમાં દશકત્વ સમાન છે. યદ્યપિ ગુણ શબ્દ અધિક છે. તે રીતે આ વાત પણ સમજી લેવી.” સંમતિતર્કની ગાથાનો આ અર્થ સમજવો. તેની સ્પષ્ટતા કરતા વ્યાખ્યાકાર મહર્ષિ શ્રીઅભયદેવસૂરિ મહારાજ જણાવે છે કે “ગણિતશાસ્ત્રના સમીકરણ સિદ્ધાંત મુજબ ૧૦ x ૧ = ૧૦ થાય છે. ‘દશગુણિત એક = દશ’ - આવા વ્યવહારમાં પૂર્વાર્ધમાં દશ ઉપરાંત ‘ગુણ’ શબ્દનો અધિક પ્રયોગ કરવાથી સંખ્યામાં કોઈ ફરક પડતો નથી. કારણ કે બન્નેમાં (જવાબ રૂપે પ્રાપ્ત થતી) દશત્વ સંખ્યા સમાન છે. આ જ રીતે ‘એગુણકાલણ પરમાણુ’ - આ પ્રયોગમાં પણ ‘એક’ શબ્દ જેની આદિમાં છે તેવા ‘ગુણ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાં છતાં પણ કોઈ નવા અર્થનું પ્રતિપાદન ‘ગુણ’ શબ્દ દ્વારા થતું નથી. ‘એક અંશ કાળા વર્ણવાલો પરમાણુ’ અને ‘એકગુણિત એક અંશ કાળા વર્ણવાળો પરમાણુ’- આવું કહેવામાં અર્થની અપેક્ષાએ કોઈ ન્યૂનતા કે અધિકતા પ્રાપ્ત થતી નથી. મતલબ એ છે કે ‘ગુણ’ શબ્દમાં અને ‘પર્યાય’ શબ્દમાં શબ્દભેદ જ છે. બન્નેના અભિધેયાર્થ તો સમાન જ છે.

❧ દ્રવ્યલક્ષણ સૂત્રની મીમાંસા ❧

❧ :- (ન ચ.) જો ગુણ અને પર્યાય એક જ હોય તો વાચકવર્ય શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતિ મહારાજે બતાવેલ દ્રવ્યલક્ષણની સાથે તમારી માન્યતાનો વિરોધ આવશે. કારણ કે તેઓશ્રીએ તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્રમાં દ્રવ્યનું લક્ષણ જણાવતા કહેલ છે કે ‘ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ અર્થાત્ જે પદાર્થ ગુણનો અને પર્યાયનો આધાર હોય તેને દ્રવ્ય કહેવાય. આ સૂત્રમાં પર્યાયની પહેલા ‘ગુણ’ શબ્દનો પ્રયોગ સૂચિત કરે છે કે ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે ભેદ છે. જો ગુણ અને પર્યાય એક જ હોય તો ‘ગુણવદ્ દ્રવ્યમ્’ અથવા ‘પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ આ પ્રમાણે બેમાંથી કોઈ પણ એક સૂત્ર દ્રવ્યના લક્ષણરૂપે તેમને દર્શાવેલ હોત. પરંતુ તેવું કરેલ નથી. માટે ગુણને અને પર્યાયને જુદા માનવા વ્યાજબી છે.

❧ :- (યુગ.) ઉપરોક્ત શંકા વ્યાજબી ન હોવાનું કારણ એ છે કે ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે

1. यथा दशसु दशगुणे च एकस्मिन् दशत्वं समं एव । अधिकेऽपि गुणशब्दे तथैव एतदपि दृष्टव्यम् । 2. यद्यपि सम्मतितर्कवृत्तौ ‘दशशब्दः’ इति पाठः तथापि अनेकान्तव्यवस्थायाम् ‘गुणशब्दः’ पाठः समीचीनः प्रतिभाति इति स एवाऽत्र गृहीतः ।

ન ચૈવમપિ મતુપ્રયોગાદ્ દ્રવ્યવિભિન્નપર્યાયસિદ્ધિઃ,

નિત્યયોગેઽત્ર મતુબ્ધિધાનાત્, દ્રવ્ય-પર્યાયયોસ્તાદાત્મ્યાત્ સદાઽવિનિર્ભાગવર્તિત્વાત્, અન્યથા પ્રમાણબાધોપપત્તેઃ । સજ્ઞા-સદ્ધ્યા-સ્વલક્ષણાર્થક્રિયાભેદાદ્ વા કથયિત્ તયોરભેદેઽપિ ભેદસિદ્ધેર્ન મતુબનુપપત્તિઃ” (સ.ત.૩/૧૫ વૃત્તિ) ઇતિ સિદ્ધાન્તિતં શ્રીઅભયદેવસૂરિભિઃ ।

સંજ્ઞાદિભેદેઽપિ પરસ્પરાઽભિન્નત્વં તુ દિગમ્બરાણામપિ સમ્મતમ્ એવ । તદુક્તં કુન્દકુન્દસ્વામિના

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં યુગપદ્ભાવી (= દ્રવ્યસહભાવી) પર્યાયો માટે જ ‘ગુણ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. તથા અયુગપદ્ભાવી (= ક્રમભાવી) પર્યાયો માટે ‘પર્યાય’ શબ્દનો પ્રયોગ દ્રવ્યલક્ષણપ્રદર્શન અવસરે કરેલ છે. માટે ‘ગુણ પર્યાયવિશેષસ્વરૂપ જ છે’ - આવું સિદ્ધ થાય છે.

❀ ‘વત્’ પ્રત્યયાર્થ મીમાંસા ❀

❀ :- (ન ચૈ.) તત્ત્વાર્થસૂત્રકારીય દ્રવ્યલક્ષણમાં ‘ગુણપર્યાય’ સમાસના છેડે વત્ પ્રત્યયનો પ્રયોગ કરેલ છે. તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્ય અને પર્યાય અલગ અલગ છે. કારણકે જે બે પદાર્થમાં ભેદ હોય ત્યાં જ ‘વત્’ (મત્ = મતુપ્) પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. માટે દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે સર્વથા ભેદ માનવો પડશે.

❀ :- (નિત્ય.) ઉપરોક્ત શંકા વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે ‘વિશિષ્ટસ્વરૂપવદ્ દ્રવ્યમ્’ (= વિશિષ્ટસ્વરૂપવાળું દ્રવ્ય) - આવા પ્રયોગમાં જેમ વિશિષ્ટસ્વરૂપ અને દ્રવ્ય વચ્ચે સર્વથા ભેદ ન હોવા છતાં પણ દ્રવ્ય અને તેનાથી અભિન્ન સ્વરૂપનો નિત્યયોગ (= નિત્યસંબંધ = નિત્યપ્રાપ્તિ) સૂચિત કરવા માટે ‘વત્’ પ્રત્યય પ્રયોજાય છે. તેમ દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે સર્વથા ભેદ ન હોવા છતાં પણ તે બન્નેનો નિત્યયોગ સૂચિત કરવા માટે ‘વત્’ પ્રત્યય પ્રયોજાયેલ છે. દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે નિત્ય તાદાત્મ્ય હોય છે. સદા પરસ્પર સંમિલિત થઈને રહે છે. દ્રવ્યથી પર્યાયને કે પર્યાયથી દ્રવ્યને કયાંય અલગ રાખી શકાતા નથી. માટે દ્રવ્યનો અને પર્યાયનો નિત્યયોગ કહેવામાં કોઈ અપસિદ્ધાંત દોષ લાગુ પડતો નથી. જો દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે ભેદ માનવામાં આવે તો ‘વસ્ત્ર પીળું થઈ ગયું’, ‘પાણી બરફ થઈ ગયું’, ‘સાડી બળીને રાખ થઈ ગઈ’ - ઈત્યાદિ અભેદગ્રાહક પ્રસિદ્ધ પ્રતીતિ પણ બાધિત થવાની સમસ્યા ઉભી થશે. અથવા ઉપરોક્ત સમસ્યાનું બીજું સમાધાન એ છે કે (૧) ‘દ્રવ્ય’ અને ‘પર્યાય’ - આ પ્રમાણે સંજ્ઞાભેદ (નામભેદ), (૨) એક દ્રવ્યના અસંખ્યપર્યાય - આ પ્રમાણે સંખ્યાભેદ, (૩) દ્રવ્યના અને પર્યાયના પોતપોતાના લક્ષણમાં ભેદ, (૪) દ્રવ્ય અને પર્યાય - બન્નેની અર્થક્રિયામાં ભેદ - વગેરે સ્વરૂપ ભેદ હોવાથી દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે કથંચિદ્ અભેદ હોવા છતાં, કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ થાય છે. દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે રહેલા પ્રસ્તુત કથંચિદ્ ભેદને સૂચિત કરવા માટે ‘વત્’ પ્રત્યયનો પ્રયોગ કરવામાં કોઈ અસંગતિ નથી.” આ પ્રમાણે સંમતિતર્કવ્યાખ્યામાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મહારાજે સિદ્ધાન્તપક્ષનું સમર્થન કરેલ છે.

❀ નામાદિભેદ અર્થભેદઅસાધક : કુંદકુંદસ્વામી ❀

(સંજ્ઞા.) નામ વગેરે ભિન્ન હોવા છતાં બે વસ્તુમાં પરસ્પર અભેદ તો દિગંબરોને પણ માન્ય જ

‘જિમ દશ દ્રવ્યને વિષઈ અનઈ દશગુણિત એક દ્રવ્યને વિષે ગુણ શબ્દ વિના પણિ દશત્વ સરખું સરખું છે. તિમ ઈહાં ‘એગગુણકાલ દુગુણકાલ’ ઈત્યાદિ સૂત્રઈ પણિ જાણવું.

‘દશ ઘટાઃ’ ‘દશગુણો ઘટ’ इत्यनयोઃ અર્થેક્યેડપિ આદ્યે દશપદસ્ય દશત્વસङ्ख्याવાનર્થઃ ઉત્તરત્ર દશપદં દશત્વપરમ્, ગુણપદં સङ्ख्याવત્પરમ્।

पञ्चास्तिकायसङ्ग्रहे ¹“ववदेसा संठाणा संखा विसया य होंति ते बहुगा। ते तेसिमणणत्ते अण्णत्ते यावि विज्जंते।।” (प.स.४६) इति। ततो न नामादिभेदस्य गुण-पर्यायभेदसाधकत्वम्।

‘દશ ઘટાઃ’, ‘દશગુણો ઘટ’ इत्यनयोઃ અર્થેક્યેડપિ આદ્યે દશપદસ્ય દશત્વસङ्ख्याવાન્ અર્થઃ, ઉત્તરત્ર ચ દશપદં દશત્વસङ्ख्याપરમ્, ગુણપદં તુ સङ्ख्याવત્પરમ્। દશત્વસ્ય ચ તાદાત્મ્યેન સङ्ख्याયામ્ અન્વયઃ।

न च एकदेशे कथमभेदेनाऽन्वय इति शङ्कनीयम्.

છે. તેથી જ કુંદકુંદસ્વામીએ પંચાસ્તિકાયસંગ્રહમાં જણાવેલ છે કે ‘નામ, આકાર, સંખ્યા અને વિષયો તો જુદા-જુદા ઘણા હોય છે. તે વિભિન્ન નામ વગેરે તો પદાર્થોના અન્યપણામાં તેમજ અનન્યપણામાં = અભિન્નપણામાં પણ હોઈ શકે છે.’ તેથી નામાદિભેદ ગુણ-પર્યાયમાં ભેદને સિદ્ધ ન કરી શકે.

☆ ગુણશબ્દાર્થઃ સંખ્યા તથા સંખ્યાવિશિષ્ટ ☆

(‘દશ.’) ‘ગુણ’ શબ્દ ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવી સંખ્યાથી વિશિષ્ટનો વાચક છે. આ વાત ભગવતી સૂત્રની જેમ લોકવ્યવહારમાં પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. જેમ કે ‘દશ ઘડા’ અને ‘દશગુણા ઘડા’ આ બન્ને વાક્યોમાં અર્થની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ ભેદ રહ્યો નથી. તેમ છતાં ‘દશ ઘડા’ આ વાક્યમાં ‘દશ’ શબ્દનો અર્થ દશત્વસંખ્યાવિશિષ્ટ = સંખ્યેય છે તથા ‘દશગુણો ઘડો’ આ વાક્યમાં ‘દશ’ શબ્દ દશત્વસંખ્યાને જણાવે છે. તથા ‘ગુણ’ શબ્દ સંખ્યાવિશિષ્ટને જણાવે છે. તેમજ દશત્વનો તાદાત્મ્યસંબંધથી સંખ્યામાં અન્વય કરવો.

❖ ‘પદાર્થઃ પદાર્થેન અન્વેતિ’ - નિયમ વિચાર ❖

❖ :- (ન ચ.) ‘દશગુણો ઘડો’ - આ વાક્યમાં ‘દશ’ શબ્દને દશત્વસંખ્યાદર્શક તથા ‘ગુણ’ પદને સંખ્યાવિશિષ્ટદર્શક માનવામાં આવે તો પદાર્થના એકદેશમાં અભેદસંબંધથી અન્વય કરવો પડશે. એટલે કે ‘દશ’ પદના વાચ્યાર્થનો (= દશત્વ સંખ્યાનો) ગુણ પદના વાચ્યાર્થના એક દેશમાં (=સંખ્યામાં) અભેદ સંબંધથી અન્વય કરવો પડશે. અર્થાત્ ‘દશગુણા ઘડા’ - આ વાક્યનો ‘દશત્વસંખ્યાઅભિન્ન એવી સંખ્યાથી વિશિષ્ટ ઘડા’ આવશે-અર્થ માનવો પડશે. પરંતુ આવો અર્થ શબ્દવ્યુત્પત્તિનિષ્ણાત એવા વિદ્વાનોને માન્ય નથી. કારણ કે ‘પદાર્થઃ પદાર્થેન અન્વેતિ, ન તુ પદાર્થેકદેશેન’ આવો શાબ્દબોધસ્થલીય નિયમ છે. આ નિયમનો અર્થ એ છે કે ‘એક પદના અર્થનો બીજા પદના (સંપૂર્ણ) અર્થમાં જ અન્વય થાય છે, નહિ કે પદાર્થના એક દેશમાં.’ ઉપરોક્ત વાક્યમાં ‘દશ’ પદના અર્થનો (= દશત્વસંખ્યાનો) ‘ગુણ’ પદના અર્થના (= સંખ્યાવિશિષ્ટના) એક દેશમાં (= ભાગમાં અર્થાત્ સંખ્યામાં) અભેદ અન્વય

❖...❖ ચિદ્વદ્યમધ્યવતી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. શાં.+કો.(૯)+આ.(૧)માં છે. 1. વ્યવદેશાઃ સંસ્થાનાનિ સङ्ख्या વિષયાન્વ ભવન્તિ તે बहुका। તે તેषामનन्यत्वे अन्यत्वे चाऽपि विद्यन्ते।।

‘અસ્માદ્ દશગુણસ્વવાન્ અયમ્’ ઇત્યાદૌ તુ ‘એતદ્વૃત્તિસ્વા-
વધિકદશપ્રકારોત્કર્ષવદ્વપવાન્ અયમ્’ ઇત્યર્થઃ। દશપ્રકારત્વઞ્ચ બુદ્ધિવિશેષવિષયત્વમિત્યાદ્યુહ્યમ્।

યતઃ ‘ચિત્રગુઃ’ ઇત્યાદૌ ક્વચિદ્ એકદેશેડપિ અભેદેન અન્વયો વ્યુત્પત્તિવૈચિત્ર્યાત્ સમ્ભવત્યેવ।
યદ્વા ગુણપદં દશત્વસંખ્યાવત્પરમ્, દશપદં તાત્પર્યગ્રાહકમિતિ।

‘અસ્માદ્ દશગુણરૂપવાન્ અયમ્’ ઇત્યાદૌ તુ ‘એતદ્વૃત્તિરૂપાવધિકદશપ્રકારોત્કર્ષવદ્વપવાન્
અયમ્’ ઇત્યર્થઃ। દશપ્રકારત્વઞ્ચ બુદ્ધિવિશેષવિષયત્વસ્વરૂપમવસેયમ્। તતશ્ચ પ્રકૃતેડપિ ગુણશબ્દઃ
ન પર્યાયાતિરિક્તગુણવિશેષવાચકઃ। અતો ‘અસ્માદ્ દશગુણરૂપવાન્ અયમ્’ ઇત્યાદિલોકવ્યવહારાન્ન
પર્યાયભિન્નગુણસિદ્ધિરિત્યાદ્યુહ્યમ્।

થાય છે. માટે ઉપરોક્ત નિયમ બાધિત થશે. તેથી ‘ગુણ’ પદનો અર્થ સંખ્યાવિશિષ્ટ ન થઈ શકે.

✽ એક દેશમાં અભેદ અન્વય બોધ કવચિત્ સ્વીકાર્ય ✽

ઉપરોક્ત શંકા વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે પદાર્થમાં જેમ પદાર્થનો
અભેદ અન્વય થાય છે તેમ પદાર્થના એક દેશમાં પણ પદાર્થનો અભેદ અન્વય ક્યાંક થઈ શકે છે.
શાબ્દબોધસ્થલીય વિશેષપ્રકારની વ્યુત્પત્તિનો સહકાર હોય તો એક પદાર્થનો અન્ય પદાર્થના એક દેશમાં
અભેદઅન્વય થઈ શકે છે. જેમ કે ‘ચિત્રગુઃ’ વગેરે શબ્દમાં એક દેશ સાથે પણ અભેદઅન્વયબોધ મુક્તાવલી
ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનાર માટે નવીન નથી. ‘ગો’ પદના લક્ષ્યાર્થ ગોસ્વામીના એક દેશમાં = ગાયમાં
‘ચિત્ર’ પદના અર્થનો અભેદઅન્વયબોધ ‘ચિત્રગુ’ પદ દ્વારા થાય છે. અર્થાત્ ‘ચિત્રઅભિન્ન ગોસ્વામી’
આવો શાબ્દબોધ ‘ચિત્રગુ’ પદ દ્વારા થાય છે. તેથી ‘દશગુણો ઘટઃ’ આ વાક્ય દ્વારા ‘દશત્વથી અભિન્ન
સંખ્યાથી વિશિષ્ટ ઘટ’ આવો અભેદઅન્વયબોધ થવામાં કોઈ અનિષ્ટાપત્તિ આવતી નથી. કેમ કે
વ્યુત્પત્તિવિશેષ પ્રસ્તુતમાં સહકારી છે. અથવા તો ‘દશગુણો ઘટઃ’ વાક્યમાં રહેલ ‘ગુણ’ પદની
દશત્વસંખ્યાવિશિષ્ટમાં લક્ષણ કરીને અન્વયબોધ કરવો તથા દશપદને તાત્પર્યગ્રાહક તરીકે સમજવું.

✽ ‘દશગુણો રૂપાણો’ વાક્યવિચાર ✽

(‘અસ્મા.’) ‘અસ્માદ્ દશગુણરૂપવાન્ અયમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યપ્રયોગ સ્થળે તો ‘એતદ્વૃત્તિરૂપાવધિકદશ-
પ્રકારોત્કર્ષવદ્- રૂપવાન્ અયમ્’ આવા પ્રકારનો શાબ્દબોધ થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં કહેવું હોય તો
ઉપરોક્ત વાતને એવી રીતે રજૂ કરી શકાય કે ‘આ માણસ પેલા માણસ કરતાં દશગુણો રૂપાણો
છે’ - આવા વાક્યનો અર્થ એવો છે કે ‘પેલા માણસમાં રહેલ રૂપની અપેક્ષાએ દશપ્રકાર = દશગણા
ઉત્કર્ષથી યુક્ત રૂપવાળો આ માણસ છે.’ પ્રસ્તુતમાં દશપ્રકાર એક વિશેષ પ્રકારની બુદ્ધિનો વિષય છે.
મતલબ કે (આ માણસના) રૂપમાં રહેલ ઉત્કર્ષમાં જે દશપ્રકારત્વ છે તે ચોક્કસ પ્રકારની (પેલા માણસના
રૂપની અપેક્ષાએ ઉત્કર્ષનું અવગણન કરનારી) બુદ્ધિની વિષયતા સ્વરૂપ છે. એથી ઉપરોક્ત સ્થળે પણ
‘ગુણ’ શબ્દ પર્યાયભિન્ન ગુણવિશેષને દર્શાવતો નથી. તેથી પર્યાયથી અતિરિક્ત ગુણની સિદ્ધિ ઉપદર્શિત
લોકવ્યવહારથી પણ થઈ શકતી નથી. આવા પ્રકારની અન્યવિધ બાબતોની વિચારણા વાચકવર્ગે સ્વયં
કરી લેવી. આવી ગ્રંથકારશ્રીએ અહીં સૂચના આપેલ છે.

ગુણશબ્દિ સંખ્યા જ કહીઈ એ સંમતિ કહિઉં તે અભ્યુચ્ચયવાદ જાણવો. જે માટેઈ ¹“ગુણો ઉવઓગગુણે”, “ગુણો ગહણગુણે” (ભગવતીસૂત્ર-૨/૧૦/૧૧૮) ઈત્યાદિ સિદ્ધાંતઈ સ્વાભાવિક ધર્મવાચી ગુણશબ્દ દીસઈ છઈ.

કેવલં ગુણશબ્દસ્ય ઉક્તપ્રયોગોપાધિમહિમ્ના ‘ગુણ-પર્યાયો’ इत्यत्र गो-बलिवर्दन्यायप्रवृत्तौ भेदाभिधानोपपत्तिः।

यत्तु सिद्धान्ते गुणशब्दः सङ्ख्यामेव आहेति सम्मतितर्के (३/१४) निरूपितम्, तत्तु अभ्युच्च-यवादरूपेण अवसेयम्, न तु समुच्चयवादरूपेण; जीव-पुद्गललक्षणनिरूपणावसरे ¹“गुणो उवओगगुणे”, “गुणो गहणगुणे” इत्यादिरूपेण भगवत्यां (भ.सू.श.२/१०/११८ पृ.१४८) स्थानाङ्गसूत्रे (स्था.५/३/४७९) च स्वाभाविकधर्मवाचकस्य गुणशब्दस्य उपलब्धेः। अतो नाऽऽगमे सर्वत्र गुणपदस्य सङ्ख्या-वाचकत्वनियमोऽभ्युपगन्तुं युज्यते।

કેવલં ગુણશબ્દસ્ય પ્રસિદ્ધવાક્યપ્રયોગૌપયિકસહભાવિત્વ-ક્રમભાવિત્વલક્ષણોપાધિમહિમ્ના ‘ગુણ-પર્યાયો’ इति गो-बलिवर्दन्यायप्रवृत्तौ भेदाभिधानोपपत्तिः। अयमाशयः - यथा धेनु-बलिवर्दयोः गो-

❀ ગુણનિરૂપણમાં અભ્યુચ્ચયવાદ ❀

(યત્તુ.) સિદ્ધાન્તમાં ‘ગુણ’ શબ્દ સંખ્યાને જ જણાવે છે. આ પ્રમાણે સંમતિતર્કના ત્રીજા કાંડમાં જે જણાવેલ છે તે તો અભ્યુચ્ચયવાદરૂપે જાણવું. અભ્યુચ્ચયનો મતલબ છે ‘નિયમા અન્વય કરવો - એવું નહિ.’ અર્થાત્ યથાસંભવ અન્વય. ‘एगगुणकालए’ - આ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રમાં જે ‘ગુણ’ શબ્દ બતાવેલ છે તેનો યથાસંભવ સંખ્યાવાચક તરીકે અન્વય કરવાનું તાત્પર્ય સંમતિકારનું સમજવું. ત્યાં સમુચ્ચયવાદ બતાવવો અભિપ્રેત નથી. અર્થાત્ “આગમમાં જ્યાં જ્યાં ‘ગુણ’ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં ‘ગુણ’ શબ્દને સંખ્યાવાચક તરીકે જ સમજવો” - આવો નિયમ બતાવવો સંમતિકારને અભિપ્રેત નથી. કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની ઓળખાણ કરાવતા ભગવતીસૂત્રમાં અને ઠાણાંગસૂત્રમાં ¹“ગુણો ઉવઓગગુણે”, ‘ગુણો ગહણગુણે’ ઈત્યાદિ જણાવેલ છે. અર્થાત્ ગુણની અપેક્ષાએ જીવ ઉપયોગગુણવાળો છે. તથા પુદ્ગલ દ્રવ્ય ગ્રહણગુણવાળું છે. અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ અસ્તિકાયમાં પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય એવું છે કે જેનું ઔદારિક આદિ સ્વરૂપે ગ્રહણ થઈ શકે છે અથવા તો ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન (= ગ્રહણ) પંચાસ્તિકાયમાંથી ફક્ત પુદ્ગલનું જ થઈ શકે છે. માટે પુદ્ગલ દ્રવ્ય ગ્રહણગુણવાળું છે. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ‘ગુણ’ શબ્દ સંખ્યાવાચક નથી, પણ સ્વાભાવિક ધર્મનો વાચક છે. માટે આગમમાં સર્વત્ર ‘ગુણ’ શબ્દને માત્ર-સંખ્યાવાચક માનવાના નિયમનો સ્વીકાર યુક્તિસંગત ન સમજવો.

❀ ગો-બલિવર્દ ન્યાય વિચાર ❀

(કેવલં.) આ રીતે અનેક શાસ્ત્રસંદર્ભોનો વિચાર કરવામાં આવે તો ગુણ પણ એક પ્રકારનો પર્યાય જ છે. ફક્ત વિશેષતા એટલી છે કે જે પર્યાયમાં દ્રવ્યસહભાવિત્વ રહેલું છે તે પર્યાય ‘ગુણ’ કહેવાય છે. તથા જે પર્યાયમાં ક્રમભાવિત્વ રહેલું છે તે પર્યાય પર્યાયરૂપે ઓળખાય છે. ગુણનો અને પર્યાયનો અલગ-અલગ વાક્યપ્રયોગ થાય છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ વાક્યપ્રયોગમાં ઉપાયભૂત = નિમિત્તભૂત

અત એવ “ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” (ત.સૂ.૫/૩૭) ઇતિ વાચકમુખ્યવચનસ્ય અવિરોધઃ ।

શબ્દવાચ્યત્વેऽપિ પ્રાતિસ્વિકરૂપેણ ઉભયબોધનાય ‘ગાવૌ ગચ્છતઃ’ ઇતિ ન પ્રયુજ્યતે કિન્તુ ‘ગો-બલિવર્દૌ ગચ્છતઃ’ ઇતિ પ્રયુજ્યતે તથા સહભાવિ-ક્રમભાવિપરિણામયોઃ પર્યાયશબ્દવાચ્યત્વેऽપિ પ્રાતિસ્વિકરૂપેણ ઉભયબોધનાય ‘પર્યાયૌ’ ઇતિ ન પ્રયુજ્યતે કિન્તુ ‘ગુણ-પર્યાયૌ’ ઇતિ પ્રયુજ્યતે । ન હિ એતાવતા પર્યાયશબ્દસ્ય વસ્તુસહભાવિપરિણામલક્ષણગુણાઽવાચકત્વમાપદ્યતે । યથા બલિવર્દશબ્દસાન્નિધ્યે ગોપદં કેવલં ધેનુવાચકં તથા ગુણશબ્દસાન્નિધાને પર્યાયપદં કેવલં ક્રમભાવિપરિણામપ્રતિપાદકમિત્યવધેયમ્ ।

અત એવ “ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” (ત.સૂ.૫/૩૭) ઇતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રે વાચકમુખ્યોમાસ્વાતિવચનસ્ય નૈવ વિરોધઃ, યતઃ સમભિરુદ્ધન્યાયેષ્યા ગુણાત્ પર્યાયસ્ય ભાવાન્તરત્વેऽપિ સંજ્ઞાભેદ એવ કેવલમ્ ।

બને છે પ્રસ્તુત સહભાવિત્વ અને ક્રમભાવિત્વ નામની ઉપાધિ = પરિણામગત વિશેષતા. આ સહભાવિત્વ અને ક્રમભાવિત્વ રૂપ ઉપાધિઓના પ્રભાવે ‘ગુણ-પર્યાયૌ’ અથવા ‘ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ ઈત્યાદિ રૂપે ગુણનો અને પર્યાયનો પૃથક્ પૃથક્ નામોલ્લેખ સંગત થાય છે. દૃષ્ટાંત દ્વારા આ બાબતને સ્પષ્ટપણે સમજાવવા માટે એમ કહી શકાય કે ‘ગો’ શબ્દનો અર્થ ગાય અને બળદ બન્ને થાય છે. તેમ છતાં ગોત્વ, બલિવર્દત્વ સ્વરૂપ પ્રત્યેક ગુણધર્મને આગળ કરીને ‘ગાય અને બળદ જાય છે’ - આવો બોધ કરાવવા ‘ગાવૌ ગચ્છતઃ’ - આવું બોલવામાં નથી આવતું. પરંતુ ‘ગો-બલિવર્દૌ ગચ્છતઃ’ - આ પ્રમાણેનો વાક્યપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેમ ‘પર્યાય’ શબ્દ સહભાવી તથા ક્રમભાવી પરિણામોનો વાચક હોવા છતાં પણ સહભાવી પરિણામોનો અને ક્રમભાવી પરિણામોનો પૃથક્ પૃથક્ બોધ કરાવવા ‘ગુણ-પર્યાયૌ’ આવો શબ્દપ્રયોગ કરવામાં કોઈ દોષ આવતો નથી. તથા “પર્યાય કરતાં ગુણ સ્વતંત્ર છે. ‘પર્યાય’ શબ્દ કદાપિ વસ્તુસહભાવિપરિણામ સ્વરૂપ ગુણનો વાચક નથી” - આવું ફલિત થવાની આપત્તિને પણ કોઈ અવકાશ પ્રસ્તુતમાં રહેતો નથી. ઉપરોક્ત વિચાર વિમર્શના આધારે ત્રણ બાબત નીચે મુજબ ફલિત થાય છે.

(૧) ‘ગો’પદાર્થ = ગાય અને બળદ. (૧) ‘પર્યાય’પદાર્થ = સહભાવી-ક્રમભાવી પરિણામ.

(૨) ગો-બલિવર્દૌ = ગાય અને બળદ. (૨) ગુણ-પર્યાયૌ = સહભાવી-ક્રમભાવી પરિણામ.

(૩) ‘બલિવર્દ’ શબ્દના સાન્નિધ્યમાં ‘ગો’ (૩) ‘ગુણ’ શબ્દના સાન્નિધ્યમાં ‘પર્યાય’શબ્દ કેવળ શબ્દ માત્ર ‘ગાય’નો વાચક. ‘ક્રમભાવી પરિણામ’નો બોધક.

❀ પર્યાયભિન્ન ગુણ અસિદ્ધ ❀

(અત એવ.) ‘પર્યાય’ શબ્દ સહભાવી અને ક્રમભાવી એવા દ્રવ્યપરિણામોનો વાચક હોવા છતાં ઉપરોક્ત ગો-બલિવર્દ ન્યાયથી શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે તો ગુણનો અને પર્યાયનો અલગ અલગ નામોલ્લેખ કરવામાં પર્યાય કરતાં તદ્દન ભિન્ન એવા ગુણની સિદ્ધિ થઈ જવાની આપત્તિને અવકાશ ન હોવાના લીધે જ ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં દ્રવ્યના લક્ષણ બતાવતા ‘ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ - આ પ્રમાણે જે કથન કરેલું છે તેનો પ્રસ્તુતમાં = ‘ગુણ પર્યાયથી જુદો નથી’ એવી અમારી વાતમાં વિરોધ જણાતો નથી. કારણ કે સમભિરુદ્ધન્યાયની અપેક્ષાએ ગુણ કરતાં પર્યાય ભાવાન્તરસ્વરૂપ હોવા

સામાન્યસંજ્ઞા તુ પર્યાયપદેનૈવેતિ નાનુપપત્તિરિતિ યુક્તં પશ્યામઃ।^૬

ઇદમેવાઽભિપ્રેત્ય તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ સિદ્ધસેનગણિવરેણ “વસ્તુતઃ પર્યાયા ગુણા इत्यैकात्म्यम्” (ત.સૂ.૫/૩૮ વૃ.પૃ.૪૨૮) ઇત્યુક્તમ્ इति પૂર્વોક્તમ્ (૨/૧૧) અનુસન્ધેયમત્ર। ક્રમભાવિ-સહભાવિવસ્તુપરિણામાનાં સામાન્યસંજ્ઞા તુ પર્યાયપદેનૈવ इति નાનુપપત્તિરિતિ યુક્તં પશ્યામઃ इति મહોપાધ્યાયયશોવિજયવાચકમતં **કોબા** - **માળડલ** ભાણ્ડાગારસ્થયોઃ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસ-સ્તબકહસ્તાદર્શયોઃ વ્યક્તમ્।

તદુક્તમ્ **અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણે** અપિ “સહભાવિધર્મવાચકગુણશબ્દસમભિવ્યાહતસ્ય પર્યાયશબ્દસ્ય ધર્મમાત્રવાચકસ્યાપિ ‘ગો-બલિવર્દ’ન્યાયેન તદતિરિક્તધર્મપ્રતિપાદકત્વે દોષાભાવાત્। ન હિ કાલ્પનિકો ગુણ-પર્યાયયોઃ ભેદો વાસ્તવં તદભેદં વિરુણદ્ધિ” (અને.વ્ય.પ્ર.પૃ.૭૬) इति।

किञ्च, पर्यायस्य गुणव्यतिरिक्तत्वे “द्रव्याश्रयाः निर्गुणाः गुणाः” (त.सू.५/४०) इति तत्त्वार्थसूत्रोक्तस्य

છતાં તે બન્ને વચ્ચે ફક્ત નામભેદ જ છે, અર્થભેદ નથી. આ જ અભિપ્રાયથી તત્ત્વાર્થસૂત્રવ્યાખ્યામાં શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરે જણાવેલ છે કે ‘વાસ્તવમાં તો પર્યાય કહો કે ગુણ કહો - બન્ને એક જ છે.’ પૂર્વે (૨/૧૧) આ વાત જણાવેલ છે. તેનું અહીં અનુસંધાન કરવું. તેથી તે રીતે તો પર્યાયભિન્ન ગુણની સિદ્ધિ થવાની આપત્તિને કે વિરોધને અવકાશ નથી. કમભાવી અને સહભાવી વસ્તુપરિણામોની સામાન્યસંજ્ઞા તો ‘પર્યાય’શબ્દ જ છે. માટે કોઈ અસંગતિ નથી. આ વાત અમને યુક્તિસંગત જણાય છે - આ મુજબ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજનું મંતવ્ય કોબાના અને માંડલના જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રાસ અને તેના સ્તબકની (=ટબાની) હસ્તપ્રતોમાં સ્પષ્ટપણે ઉપલબ્ધ થાય છે.

✽ ગુણ-પર્યાયમાં ભેદકલ્પનાનું પ્રયોજન ✽

(તદુક્તં.) મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે અનેકાન્તવ્યવસ્થાપ્રકરણમાં કહેલ છે કે “પ્રસ્તુતમાં ‘ગુણ’શબ્દ દ્રવ્યસહભાવી પરિણામનો વાચક છે. તથા ‘પર્યાય’શબ્દ પરિણામમાત્રનો વાચક છે. અર્થાત્ પરિણામ ચાહે કમભાવી હોય કે સહભાવી હોય, તે તમામ પરિણામોનો વાચક ‘પર્યાય’શબ્દ છે. પરંતુ ‘ગુણ’શબ્દના પ્રયોગની સાથે જ્યારે ‘પર્યાય’શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે વસ્તુસહભાવી પરિણામ કરતાં ભિન્ન એવા = કમભાવી પરિણામનો તે પ્રતિપાદક બને છે. આવું પ્રતિપાદન ‘ગો-બલિવર્દ’ ન્યાયથી થાય છે, તથા આવું માનવામાં કોઈ દોષ આવતો નથી. કેમ કે ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે કાલ્પનિક ભેદ તે બન્નેમાં રહેલા વાસ્તવિક અભેદનો વિરોધ કરી શકતો નથી. તથા ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે ભેદની કલ્પના કરવાનું પ્રયોજન તો તે તે સ્થળમાં વિશેષ પ્રકારની શાબ્દબોધસ્થલીય સમજણ આપવાનું જ છે.”

✽ ભેદપક્ષમાં ગુણલક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ ✽

(किञ्च.) વળી, પર્યાય કરતાં ગુણને ભિન્ન માનવામાં આવે તો તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં બતાવેલ ગુણના લક્ષણની પર્યાયમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જણાવેલ છે કે “જે દ્રવ્યમાં રહેલ હોય અને ગુણશૂન્ય હોય તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે.” આ લક્ષણ તો પર્યાયમાં પણ જાય છે. કારણ કે પર્યાયો પણ દ્રવ્યમાં રહે છે અને ગુણરહિત હોય છે. માટે જો ગુણને પર્યાયથી સ્વતંત્ર માનીએ તો ગુણના લક્ષણની પર્યાયમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. અલક્ષ્યમાં લક્ષણનું જવું તે અતિવ્યાપ્તિ કહેવાય. ગુણના લક્ષણનું

ઇમ ગુણ, પર્યાયથી પરમાર્થદૃષ્ટિ ભિન્ન નથી. તો તે દ્રવ્યની પરિ શક્તિરૂપ કિમ કહિઈ ? જિન. ઈતિ ૨૧ ગાથાર્થ. ॥૨/૧૨॥

ગુણલક્ષણસ્ય પર્યાયેડતિવ્યાપ્તિઃ પ્રસજ્યેત, પર્યાયાણામપિ દ્રવ્યાશ્રિતત્વે સતિ નિર્ગુણત્વાત્ ।

एतेन “द्रव्याश्रया इति विशेषणात् तन्निवृत्तेः” (त.रा.वा.५/४१/३) इति तत्त्वार्थराजवार्तिके अकलङ्कोक्तिः निराकृता, पर्यायस्यापि द्रव्यमात्राश्रितत्वात्, गुणे पर्यायाऽनभ्युपगमात् । यथा चैतत् तथा पूर्वम् (२/११) उक्तं वक्ष्यते च (१४/१७) अग्रेऽपि । इत्थं परमार्थदृष्ट्या पर्यायाद् भिन्नः गुण एव नास्ति, कथं तर्हि तस्य द्रव्यवत् शक्तिरूपत्वं कथ्यते? इत्याशयः ।

નનુ પઞ્ચકલ્પભાષ્યે ¹“તિણિ વિ નયા દવ્યઢિત પજ્જવઢિત ગુણઢી” (પ.ક.ખા.૨૨૩૫) ઇત્યેવં તૃતીયો ગુણાર્થિકનયોડપિ નિર્દિષ્ટ એવેતિ વેત્ ?

मैवम्, तत्रैव ²“पज्जायविसेस च्विय सुहुमतरागा गुणा होंति” (प.क.भा.२२३५) इत्येवम् अनुपदमेव गुणानां सूक्ष्मतरपर्यायविशेषेषु समावेशस्य निर्देशेन गुणार्थिकस्य परमार्थतः पर्यायार्थिकाऽनतिरेकसिद्धेः । शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमेव तत्र तस्य पार्थक्येन उपन्यासो ज्ञेयः इति दिक् ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - પ્રતિવસ્તુ ઢ્વૌ અંશૌ વર્તેતે (૧) ઢ્વવાંશો દ્રવ્યમ્, (૨) લક્ષ્ય પર્યાય નથી. તેમ છતાં તે લક્ષણ અલક્ષ્ય એવા પર્યાયમાં રહે છે. માટે અતિવ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ છે.

✧ અકલંકમત નિરાકરણ ✧

(एतेन.) तत्त्वार्थसूत्र उपर २१वार्तिक व्याख्यामां दिगंबर अकलंकस्वामीने जणावेल છે કે “ગુણના લક્ષણની પર્યાયમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિ ‘દ્રવ્યાશ્રયાઃ’ આ પ્રમાણે ગુણનું વિશેષણ લગાડવાથી નિવૃત્ત થાય છે.” પરંતુ તેમની આ વાતનું અમારા ઉપરોક્ત કથન દ્વારા નિરાકરણ થઈ જાય છે. કેમ કે પર્યાય પણ માત્ર દ્રવ્યાશ્રિત છે. ગુણમાં પર્યાય સ્વીકારવામાં નથી આવતા. આ બાબત પૂર્વે (૨/૧૧) જણાવેલ છે. તથા આગળ (૧૪/૧૭) પણ જણાવવામાં આવશે. આ રીતે પરમાર્થદૃષ્ટિથી પર્યાયથી ભિન્ન કોઈ ગુણ નામનો સ્વતંત્ર પદાર્થ છે જ નહિ, તો પછી કઈ રીતે તેને દ્રવ્યની જેમ શક્તિસ્વરૂપ કહી શકાય ? માટે ગુણને શક્તિસ્વરૂપ માનનાર દેવસેન આચાર્યનો મત વ્યાજબી નથી - એવું ફલિત થાય છે.

જણાવેલ :- (નનુ.) પંચકલ્પભાષ્યમાં દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક નયની જેમ ત્રીજો ગુણાર્થિક નય પણ જણાવેલ છે ને !

જણાવેલ :- (મૈવ.) પંચકલ્પભાષ્યમાં જ આગળ તરત જણાવેલ છે કે ‘ગુણો સૂક્ષ્મતર પર્યાય વિશેષ જ છે.’ સૂક્ષ્મતર પર્યાયવિશેષમાં ગુણનો સમાવેશ ત્યાં કરેલ હોવાથી ગુણાર્થિકનય પરમાર્થથી પર્યાયાર્થિકનયથી સ્વતંત્ર સિદ્ધ થતો નથી. શિષ્યબુદ્ધિના વૈશદ્ય-પરિકર્મ માટે જ ત્યાં ગુણાર્થિકનયનો પર્યાયાર્થિક કરતાં અલગ ઉલ્લેખ કરેલ છે - તેમ જાણવું. આ દિગ્દર્શન મુજબ આગળ વિચારવું.

☆ રાગાદિ વિલય : વિવિધનયપ્રયોજન ☆

અધ્યાત્મિક વિલય :- દરેક વસ્તુના બે અંશ છે. ઢ્વવ અંશ અને અઢ્વવ અંશ. જે ઢ્વવ અંશ

◆ પાઠાં એ હિ જ પ્રકાર વલી દઢ કરઈ છઈ, દષ્ટાંતે કરીને વિસ્તાર નથી. પાલિં

1. ત્રયોડપિ નયાઃ દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકો ગુણાર્થિકઃ । 2. પર્યાયવિશેષા એવ સૂક્ષ્મતરાકાઃ ગુણાઃ ભવન્તિ ।

અધ્રુવાંશશ્ચ પર્યાયઃ । અતો ધ્રુવાંશગ્રાહી અભિપ્રાયો દ્રવ્યાર્થિકનય ઉચ્યતે પર્યાયાંશગ્રાહી ચાભિપ્રાયઃ પર્યાયાર્થિકનય इति । યથાવદુભયાંશગ્રહણે એવ પરિપૂર્ણપદાર્થપરિજ્ઞાનં સમ્પદ્યતે । અતઃ ઉભયનયાભિપ્રાયતો વસ્તુસ્વરૂપવિજ્ઞાનાય યતિતવ્યમ્ । અયઞ્ચ યત્નઃ નિર્ભય-નિઃસંઙ્ગાત્મદશાપ્રાકટ્ય-પરિપોષાદિકૃતે એવ કાર્યઃ, ન તુ રાગાદિવિભાવદશાપરિપુષ્ટયે । ધ્રુવાત્મસ્વરૂપવિચારણયા દ્રવ્યાર્થિકનયાભિપ્રાય-પરિણમને વ્યાધિ-જરા-મરણાદિભીતિઃ વિલીયતે । ક્ષણભંડુરપદાર્થસ્વરૂપોહાપોહતઃ પર્યાયાર્થિકનયાભિપ્રાયપરિણમને સમ્પત્-સ્વાસ્થ્ય-સૌન્દર્યાદ્યાસક્તિઃ હીયતે, કર્મવશતઃ તદ્વિયોગે ચોદ્દેગાદિકં નોપજાયતે । इत्थं बाह्याभ्यन्तरसङ्क्लेशोपशमेन આદરતો વિશુદ્ધાત્મતત્ત્વે નિજદૃષ્ટિસ્થાપનતઃ દ્રુતં પરમમાધ્યસ્થ્યદશા સમ્પ્રાપ્યતે । તતશ્ચ “જન્માડભાવે જરા-મૃત્યોરભાવો હેત્વભાવતઃ । તદભાવે ચ નિઃશેષદુઃખાભાવઃ સદૈવ હિ ।। પરમાનન્દભાવશ્ચ તદભાવે હિ શાશ્વતઃ । વ્યાબાધાભાવસંસિદ્ધં સિદ્ધાનાં સુખમિષ્યતે ।।” (શા.વા.સ.૧૧/૫૧-૫૨ + ડ.મ.પ્ર. પ્રસ્તાવઃ ૮/૨૩૮-૨૩૯) इत्येवं शास्त्रवार्त्तासमुच्चये उपमितिभवप्रपञ्चायां च कथायां निर्मलकेवलिदेशनामध्ये दर्शितं सिद्धसुखं प्रत्यासन्नं स्यादित्यवधेयम् ।। ૨/૧૨ ।।

છે તે દ્રવ્ય છે અને જે અધ્રુવ અંશ છે તે પર્યાય છે. ગુણ પણ એક પ્રકારનો પર્યાય જ છે. ધ્રુવ અંશને ગ્રહણ કરનાર અભિપ્રાય દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય. તથા અધ્રુવ અંશને ગ્રહણ કરનાર અભિપ્રાય પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય. પદાર્થના બન્ને અંશોનું સમ્યક્ રીતે ગ્રહણ કરવામાં આવે તો જ પદાર્થની પરિપૂર્ણ ઉપયોગી જાણકારી મળી શકે. માટે પદાર્થનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાર્થિકનયના અને પર્યાયાર્થિકનયના યોગ્ય અભિપ્રાયથી જાણવાનો પ્રયત્ન જિજ્ઞાસુએ કરવો જોઈએ. ઉપરોક્ત બન્ને નયનો ઉપયોગ રાગ-દ્વેષાદિ વિભાવ પરિણામોને પોષવા માટે નથી કરવાનો. પરંતુ નિર્ભય અને નિઃસંગ એવી આત્મદશાને પ્રગટાવવા માટે કરવાનો છે. ‘હું ધ્રુવ આત્મા છું’ - આ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિકનયના દૃષ્ટિકોણને આત્મસાત્ કરવાથી રોગ, ઘડપણ, મૃત્યુ વગેરેનો ભય ખતમ થાય છે. તથા ‘દુન્યવી પદાર્થો ક્ષણભંડુર છે’ - આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયના અભિપ્રાયનો હાર્દિક સ્વીકાર કરવાથી સત્તા, સંપત્તિ, સ્વાસ્થ્ય, સૌંદર્ય, સુખી પરિવાર, સુખના ભૌતિક સાધનો વગેરેનો સંગ કરવાની આસક્તિ શિથિલ થતી જાય છે. તથા કર્મવશ સત્તા, સંપત્તિ, સૌંદર્ય વગેરે રવાના થતાં જીવને કોઈ ખેદ કે ઉદ્વેગ થતો નથી. તન્નિમિત્તક વાદ-વિવાદ કે વિખવાદમાં જીવ ખેંચાતો નથી. આ રીતે બાહ્ય અને આંતરિક આઘાત-પ્રત્યાઘાતો શમી જતાં સ્વકીય વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ ઉપર પોતાની દૃષ્ટિને રુચિપૂર્વક સ્થાપિત કરી સાધક ઝડપથી પરમ મધ્યસ્થદશાને સંપ્રાપ્ત કરી શકે-છે. તેનાથી સિદ્ધસુખ ખૂબ જ નજીક આવે. શાસ્ત્રવર્ત્તાસમુચ્ચયમાં તથા ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં નિર્મલકેવલીની દેશનામાં સિદ્ધસુખને દર્શાવતા એમ કહેલ છે કે ‘સિદ્ધોને જન્મ (=પ્રથમસમયવર્તી તે-તે દેહનો સંયોગ) હોતો નથી. જન્મ એ જ ઘડપણનું અને મરણનું કારણ છે. જન્મસ્વરૂપ કારણ ન હોવાથી સિદ્ધોને જરા-મરણ હોતા નથી. તે ન હોવાથી સદૈવ તમામ દુઃખનો અભાવ જ સિદ્ધોને હોય છે. તથા એક પણ દુઃખ ન હોય તો તેમને શાશ્વત પરમાનંદદશા જ હોય ને ! આ રીતે સર્વ પીડાના અભાવથી સમ્યક્ પ્રકારે સિદ્ધ થયેલું એવું સિદ્ધોનું સુખ માન્ય છે.’ (૨/૧૨)

“પર્યાયદલ માટેઈ ગુણનઈ શક્તિરૂપ” કહઈ છઈ તેહનઈ દૂષણ દિયઈ છઈ -

જો ગુણ, દલ *પર્યાયનું હોવઈ, તો દ્રવ્યઈ સ્યું કીજઈ ? રે;

ગુણ-પરિણામપટંતર* કેવલ, ગુણપર્યાય કહીજઈ રે ॥૨/૧૩॥ (૨૨) જિન.

જો ગુણ, પર્યાયનું દલ કહિતાં ઉપાદાનકારણ હોયઈ, તો 'તદ્ગત પર્યાય તે ગુણપર્યાય કહીયે તો' દ્રવ્યઈ સ્યું કીજઈ ? 'દ્રવ્યનો સ્યો અર્થ ?' દ્રવ્યનું કામ ગુણઈ જ કીધઉં. તિ વારઈ ગુણ (૧), પર્યાય (૨) જ પદાર્થ કહો. *ભિઉં જ હોઈ* પણ ત્રીજો ન હોઈ.

નનુ 'પર્યાયોપાદાનકારણત્વાદ્ ગુણસ્ય દ્રવ્યવત્ શક્તિરૂપતોચ્યતે' इत्याशङ्कायामाह - 'द्रव्येणे'ति ।

द्रव्येणाऽलं गुणस्यैव पर्यायदलताऽस्ति चेत् ? ।

गुणनामविशेषाद्धि गुणपर्यायसम्भवः ॥ ૨/૧૩ ॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - ગુણસ્યૈવ પર્યાયદલતાઽસ્તિ ચેત્ ? દ્રવ્યેનાઽલમ્ । ગુણનામવિશેષાદ્ધિ ગુણપર્યાયસમ્ભવઃ ॥૨/૧૩॥

ગુણસ્યૈવ પર્યાયદલતા = પર્યાયોપાદાનકારણતા તદ્ગતપર્યાયાણાઞ્ચ ગુણપર્યાયતા અસ્તિ ચેત્ ? તર્હિ દ્રવ્યેણ = દ્રવ્યપદવાચ્યેન અલં = સૃતમ્, દ્રવ્યકાર્યસ્ય ગુણેનૈવ કૃતત્વાદ્ દ્રવ્યાભ્યુપગમસ્ય નિષ્પ્રયોજનતૈવ । એવં સતિ 'ગુણઃ પર્યાય' ઇતિ દ્વૌ એવ પદાર્થો સ્યાતામ્, ન તુ દ્રવ્યમ્ ।

इदञ्चाऽभ्युपगमवादेन द्रष्टव्यम्, यतः न खलु गुणस्य पर्यायोत्पत्तावुपादानत्वं क्वचिद् दृष्टम्,

■ :- 'પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ ગુણ છે. માટે ગુણને દ્રવ્યની જેમ અમે શક્તિસ્વરૂપ માનીએ છીએ' - આ પ્રમાણે દેવસેનજીની શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે :-

*** પર્યાયકારણ ગુણ નથી : શ્વેતાંબર ***

■ :- જો ગુણ જ પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ હોય તો દ્રવ્યથી સર્યુ. ગુણના પરિણામની વિશેષ કલ્પનાથી જ ગુણના પર્યાય સંભવે. (અર્થાત્ પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ દ્રવ્ય જ છે.) ॥૨/૧૩॥

■ :- જો ગુણ જ પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ હોય તથા ગુણમાં રહેલા પર્યાયને ગુણપર્યાય કહેવામાં આવે તો જેને 'દ્રવ્ય' શબ્દથી કહેવામાં આવે છે તે દ્રવ્ય પદાર્થથી સર્યુ. કારણ કે દ્રવ્યનું કાર્ય ગુણ દ્વારા જ નિષ્પન્ન કરવામાં આવેલ છે. તેથી દ્રવ્યનો સ્વીકાર નિષ્પ્રયોજન બની જશે. તથા આવું જો માન્ય હોય તો ગુણ અને પર્યાય બે જ પદાર્થ બનશે, દ્રવ્ય નામનો ત્રીજો પદાર્થ ઉચ્છેદ પામશે.

❖ પ્રાચીન-અર્વાચીન સંવાદનો સમન્વય ❖

(इदञ्चा.) અહીં જે વાત કરવામાં આવી છે તે અભ્યુપગમવાદથી સમજવી. સામેની વ્યક્તિની વાત આપણને માન્ય ન હોવા છતાં પણ તેની માન્યતામાં રહેલા દોષને જણાવવા માટે તેની વાતનો એક

♦ આ.(૧)માં 'પરજયનું' પાઠ. * પટંતર = ભેદ. જુઓ - મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ (પૃ.૨૮૫) + નરસિંહ મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ + વિક્રમચરિત્ર રાસ + સિંહાસન બત્રીસી (શામળભટ્ટકૃત). ▶...◀ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+સિ.+કો.(૮)માં છે. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. લા.(૨)માં છે.

“*એકસ્માદેવોભયપર્યાયનિષ્પત્તિસમ્ભવાત્ પર્યાયદલત્વેન ગુણો વાઽઽદ્રિયતાં દ્રવ્યં વા, કિમુભયસમ-
“દ્રવ્યસ્યૈવાન્તર્બહિર્વોપાદાનત્વોપપત્તેઃ” (શા.વા.સ.૫/૧૨/બૃહદ્વૃત્તિઃ પૃ.૫૬) इति व्यक्तमुक्तं यशोविजयवाचकोत्तमैः
स्याદ્વાદકલ્પલતાयां स्याद्वादरत्नाकरानुवावरूपेण (स्या.रत्ना.१/१६/पृ.१७९)।

પ્રકૃતે સ્યાદ્વાદરત્નાકરે સ્યાદ્વાદકલ્પલતાયાં ચ સંવાદરૂપેણ સમુદ્ધૃતા “ત્યક્તાઽત્યક્તાત્મરૂપં યત્ પૌર્વાપર્યેણ વર્તતે। કાલત્રયેઽપિ તદ્ દ્રવ્યમુપાદાનમિતિ સ્મૃતમ્।” (સ્યા.ર.૧/૧૬/પૃ.૧૭૯, સ્યા.ક.લ.૫/૧૨/પૃ.૫૬) इत्यप्युक्तिः स्मर्तव्या।

किञ्च, एकस्मादेवोभयविधपर्यायनिष्पत्तिसम्भवात् पर्यायदलतत्वेन गुणो वा आद्रियतां द्रव्यं वा, ઉપરછલ્લો સ્વીકાર કરવો તેને અભ્યુપગમવાદ કહેવામાં આવે છે. “જો ગુણને પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ માનવામાં આવે.....” આ કથનને હકીકતરૂપે સમજવાના બદલે અભ્યુપગમવાદરૂપે સમજવાનું કારણ એ છે કે ગુણ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાનકારણ બને તેવું ખરેખર ક્યાંય પણ જોવા મળતું નથી. દ્રવ્યને જ અંદરમાં કે બહારમાં ઉપાદાનકારણ માનવાથી પ્રસિદ્ધ તમામ ઘટનાઓ સંગત થઈ શકે છે. તેથી ગુણને કોઈનું પણ ઉપાદાનકારણ માનવાની જરૂર જ નથી રહેતી. આ પ્રમાણે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ગ્રંથની સ્યાદ્વાદકલ્પલતા નામની વ્યાખ્યામાં સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે. તથા આ કથન પણ તેમની બુદ્ધિની નીપજ નથી પરંતુ વાદિદેવસૂરિ મહારાજે રચેલ સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામના દાર્શનિક આકર ગ્રંથની એક પંક્તિને તેઓશ્રીએ ત્યાં અનુવાદરૂપે જણાવેલ છે.

* દ્રવ્યનું બીજું લક્ષણ *

(પ્રકૃ.) પ્રસ્તુતમાં સ્યાદ્વાદરત્નાકર તથા સ્યાદ્વાદકલ્પલતા ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃત કરેલ એક પ્રાચીન કારિકા પણ અનાયાસે સ્મૃતિપટ ઉપર છવાઈ જાય છે. તે કારિકાનો અર્થ આ મુજબ છે કે ‘જેણે પોતાનું સ્વરૂપ પૂર્વરૂપે છોડેલું છે અને પશ્ચાત્કાળમાં થનાર ઉત્તરરૂપે = નૂતનરૂપે પોતાનું સ્વરૂપ જેણે છોડેલ નથી અને ત્રણેય કાળમાં જે વિદ્યમાન હોય છે તે દ્રવ્ય જ કહેવાય અને તે જ ઉપાદાનકારણ બને છે - આવું શાસ્ત્રકારોને સંમત છે.’

■ :- દ્રવ્ય પૂર્વસ્વરૂપે નિવૃત્ત થાય છે અને ઉત્તરસ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે તથા મૂળભૂત સ્વરૂપે સર્વ કાળમાં સ્થિર રહે છે. આવું દ્રવ્ય જ ઉપાદાનકારણ બને છે. કાર્યનું પરિણામીકારણ ઉપાદાનકારણ કહેવાય છે. શ્વેતાંબર જૈન દર્શન મુજબ કહો કે નૈયાયિક - વૈશેષિક દર્શનના સિદ્ધાંત મુજબ કહો કે મીમાંસકની માન્યતા મુજબ કહો કે સાંખ્યદર્શન-પાતંજલયોગદર્શનના અભિપ્રાય મુજબ કહો કે વેદાંતદર્શનના તાત્પર્ય મુજબ કહો જવાબ એક જ છે ‘દ્રવ્ય જ ઉપાદાનકારણ બને, ગુણ નહિ.’ ગુણ જો પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ બને તો દ્રવ્યને માનવાનું પ્રયોજન શું હોઈ શકે ? કોઈ જ નહિ.

❀ દ્રવ્ય અનાવશ્યક થવાની આપત્તિ ❀

(કિઞ્ચ.) વળી, બીજી એક મહત્ત્વની વાત એ છે કે એક જ પદાર્થમાંથી દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય બન્ને પ્રકારના પર્યાયની નિષ્પત્તિ સંભવી શકે છે. તેથી પર્યાયના ઉપાદાનકારણરૂપે કં તો ગુણને સ્વીકારો, કં તો દ્રવ્યને સ્વીકારો. પરંતુ દ્રવ્ય અને ગુણ બન્નેને પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ (= સમવાયિકારણ) માનવાની

... ચિન્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૯)+સિ.માં છે.

વાયિકારણકલ્પનયા। ન ચ દ્રવ્ય(પર્યાયત્વ)-ગુણપર્યાયત્વસ્વકાર્યતાવચ્છેદકભેદાત્ તદવચ્છિન્નકારણભેદસિદ્ધિઃ, કારણભેદવિશેષિતત્ત્વભેદાશ્રયણે અન્યોઽન્યાઽઽશ્રયાત્, કાર્યગતજાતિભેદસ્ય ચાનુભવાઽસિદ્ધત્વાત્, કિમુભયસ્મિન્ પર્યાયસમવાયિકારણત્વકલ્પનયા।

ન ચ દ્રવ્યપર્યાયત્વ-ગુણપર્યાયત્વરૂપકાર્યતાવચ્છેદકભેદાત્ તદવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતકારણતાઽઽશ્રયભેદસિદ્ધિઃ इति वाच्यम्,

કારણભેદવિશેષિતકાર્યતાવચ્છેદકભેદાશ્રયણે અન્યોઽન્યાશ્રયાત્, કાર્યગતજાતિભેદસ્ય ચાનુભવા-
શું જરૂર છે ? અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ ઉભયમાં પર્યાયની ઉપાદાનકારણતાની કલ્પના કરવાથી સર્વું.

✽ કાર્યતાઅવચ્છેદકભેદથી અતિરિક્ત ગુણસિદ્ધિનો પ્રયાસ ✽

:- (ન ચ.) દાર્શનિક જગતમાં નિયમ એવો છે કે કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મ બદલાય એટલે કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મ પણ બદલાય અને વિભિન્ન કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મથી વિશિષ્ટ એવા કારણ પણ બદલાય. આ નિયમના આધારે પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય કરતાં અતિરિક્ત એવા ગુણની સિદ્ધિ થઈ શકશે. તે આ રીતે - જગતમાં પર્યાય બે પ્રકારના છે. દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય. તેથી આ બન્ને પર્યાય કાર્યસ્વરૂપ છે. તથા કાર્યમાં રહેલો અને કાર્યતાથી અન્યૂન, અતિરિક્ત એવો ગુણધર્મ કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મ કહેવાય. તેથી દ્રવ્યપર્યાયત્વ અને ગુણપર્યાયત્વ આ બન્ને કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ બનશે. દ્રવ્યપર્યાયત્વ અને ગુણપર્યાયત્વ આ બન્ને ગુણધર્મો દ્રવ્યપર્યાય અને ગુણપર્યાય રૂપ જુદા જુદા કાર્યમાં રહેલા છે તથા સ્વયં પણ જુદા જુદા છે. તેથી કાર્યતાઅવચ્છેદકઅવચ્છિન્ન એવી કાર્યતા બદલાય તથા કાર્યતાનિરૂપિત એવી કારણતા પણ બદલાશે. તથા તેવી વિભિન્નકારણતાના અવચ્છેદક ગુણધર્મો પણ બદલાશે. તેમજ વિભિન્ન કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મના આશ્રય બનનાર કારણોમાં પણ ભેદ સિદ્ધ થશે. પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યપર્યાયત્વઅવચ્છિન્ન એવી કાર્યતાથી નિરૂપિત વિલક્ષણ કારણતાનો અવચ્છેદક ધર્મ દ્રવ્યત્વ છે તથા ગુણપર્યાયત્વથી અવચ્છિન્ન એવી કાર્યતાથી નિરૂપિત વિલક્ષણ કારણતાનો અવચ્છેદક ધર્મ તો દ્રવ્યત્વ કરતાં અતિરિક્ત ગુણત્વ બનશે. કેમ કે પ્રસ્તુતમાં કાર્યતાઅવચ્છેદક, કાર્યતા અને કારણતા ભિન્ન હોવાથી કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મને પણ ભિન્ન માનવો જરૂરી છે. તેમજ ગુણત્વના આશ્રયને દ્રવ્યત્વના આશ્રય એવા દ્રવ્યથી અતિરિક્ત માનવો જરૂરી છે. આમ ગુણ નામનો પદાર્થ અતિરિક્ત સિદ્ધ થશે.

✽ અતિરિક્ત ગુણસિદ્ધિમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ ✽

:- (કાર.) તમારી દલીલ વ્યાજબી નથી. કેમ કે કાર્યગત દ્રવ્યપર્યાયત્વ અને ગુણપર્યાયત્વ નામના બે વિલક્ષણ ધર્મો હજુ સુધી સિદ્ધ થયા નથી. તેથી ઉપરોક્ત દલીલમાં અન્યોન્યાશ્રય લાગુ પડે છે. પર્યાયસ્વરૂપ કાર્યમાં રહેલ દ્રવ્યપર્યાયત્વ અને ગુણપર્યાયત્વ - બે જુદી જાતિ અનુભવ દ્વારા સિદ્ધ થયેલ ન હોવાથી બે જુદા કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મની પર્યાયમાં સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આથી તે માટે વિભિન્ન કારણનિરૂપિત સાધારણ કાર્યતાના અવચ્છેદક ધર્મને વિભિન્ન કારણથી વિશેષિત (= વિશિષ્ટ) કરવો જરૂરી બનશે. આ પ્રકારે કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મભેદની (આ રીતે 'તૃણારણિમણિ' ન્યાયથી જુદા જુદા કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મની) સિદ્ધિ કરવાની પ્રજ્ઞાલિકા ન્યાયદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય કરતાં અતિરિક્ત 'ગુણ' પદાર્થની સિદ્ધિ કરવા માટે દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયત્વ અને ગુણવિશિષ્ટપર્યાયત્વ

અન્યથા પર્યાયજપર્યાયસ્વીકર્તુરપિ મુખં ન વક્રીભવેદિતિ ન કિઞ્ચિદેતત્^{**}

કોઈ કહસ્યઈ “દ્રવ્યપર્યાય-ગુણપર્યાય રૂપ કારણ ભિન્ન છઈ. તે માટેઈ દ્રવ્ય (૧), ગુણ (૨) રૂપ બે* કારણ ભિન્ન કલ્પિઈ” - તે જૂઠું, જે માટેઈ કાર્યમાંહઈ કારણશબ્દનો પ્રવેશ છઈ તેણઈ કારણભેદઈ કાર્યભેદ સિદ્ધ થાઈ, અનઈ કાર્યભેદ સિદ્ધ થયો હોઈ તો કારણભેદ સિદ્ધ થાઈ. એહ અન્યોડન્યાશ્રય નામઈ ડસિદ્ધત્વાત્, અન્યથા દ્રવ્યજન્યપર્યાય-ગુણજન્યપર્યાયવત્ પર્યાયજન્યપર્યાયસ્વીકર્તુરપિ મુખં ન વક્રી-ભવેદિતિ ન કિઞ્ચિદેતત્ ।

યત્તુ ‘અયં દ્રવ્યપર્યાયઃ, સ તુ ગુણપર્યાય’ इत्याकारेण कार्यभेदाद् દ્રવ્ય-ગુણૌ કારણતયા ભિન્નૌ કલ્પ્યેતે, કાર્યભેદે કારણભેદઘૌઘ્યાદિતિ,

તદસત્, પ્રકૃતે કાર્યે કારણવાચકદ્રવ્ય-ગુણપદવાચ્યયોઃ પ્રવેશેન કારણપદાર્થભેદસિદ્ધૌ સત્યાં કાર્યભેદસિદ્ધિઃ સ્યાત્, કાર્યભેદસિદ્ધૌ તુ કારણભેદસિદ્ધિઃ સ્યાદિત્યન્યોડન્યાશ્રયદૂષણં પ્રસજ્યેત ।

આ બે જુદા ધર્મને કાર્યતાઅવચ્છેદક માનવામાં અન્યોડન્યાશ્રય લાગુ પડશે. તે આ રીતે - દ્રવ્ય અને પર્યાય કરતાં ભિન્ન ગુણની સિદ્ધિ થાય તો જ દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયત્વ કરતાં અતિરિક્ત ગુણવિશિષ્ટપર્યાયત્વ નામના કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મની સિદ્ધિ થઈ શકે. તથા દ્રવ્યવિશિષ્ટપર્યાયત્વ કરતાં ભિન્ન રૂપે ગુણવિશિષ્ટપર્યાયત્વ સિદ્ધ થાય તો જ દ્રવ્ય અને પર્યાય કરતાં અતિરિક્ત ‘ગુણ’ પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે. આમ કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મભેદની સિદ્ધિ કારણભેદસિદ્ધિ ઉપર અવલંબે છે અને કારણભેદની સિદ્ધિ કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મભેદની સિદ્ધિ ઉપર અવલંબે છે. માટે જાતિમાં અન્યોડન્યાશ્રય સ્પષ્ટ છે. પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય કરતાં અતિરિક્ત ‘ગુણ’ પદાર્થની સિદ્ધિ કરવા જે કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મભેદનું આલંબન લેવાય છે, તે કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મવિશેષ પણ પોતાની સિદ્ધિ માટે અતિરિક્ત ગુણ પદાર્થની સિદ્ધિનો આધાર રાખે છે. તથા અતિરિક્ત ‘ગુણ’ પદાર્થ તો હજી સુધી પ્રમાણથી સિદ્ધ થયો જ નથી. માટે કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મભેદ પણ સિદ્ધ નહિ થાય. તથા જો કાર્યગત જાતિવિશેષનો અનુભવ ન થવા છતાં તેનો સ્વીકાર કરી શકાતો હોય તો દિગંબરો દ્રવ્યજન્ય પર્યાયની જેમ ગુણમાં પર્યાયનો (=ગુણજન્ય પર્યાયનો) જે રીતે સ્વીકાર કરે છે તે રીતે બીજા વિદ્વાન “પર્યાયમાં પર્યાય રહેલા છે”, “પર્યાયજન્ય પર્યાય છે” - આવું બોલે તો તેનું મોઢું પણ વાકું નહિ થાય. માટે તેવું બોલવું વ્યર્થ છે.

✽ પ્રકારાન્તરથી અન્યોડન્યાશ્રય આપાદન ✽

(યત્તુ.) જે વિદ્વાન એમ કહે છે કે “પ્રસ્તુતમાં ‘આ દ્રવ્યનો પર્યાય છે. આ ગુણનો પર્યાય છે’ - આ પ્રમાણે કાર્યનો ભેદ અનુભવસિદ્ધ હોવાથી તેના કારણ તરીકે દ્રવ્ય અને ગુણ એમ બે ભિન્ન પદાર્થોનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. કેમ કે કાર્ય બદલાય તો અવશ્ય કારણ બદલાઈ જાય છે.”

(તદસત્.) તે વિદ્વાનની વાત બરાબર નથી. કારણ કે પ્રસ્તુત કાર્યમાં કારણવાચક એવા ‘દ્રવ્ય’ પદના અર્થનો અને ‘ગુણ’ પદના અર્થનો પ્રવેશ થવાથી અન્યોડન્યાશ્રય દોષ આવશે. કેમ કે કારણભેદ = કારણવિશેષ (= વિલક્ષણ કારણ) સિદ્ધ થાય તો કાર્યમાં ભેદ સિદ્ધ થાય. તથા કાર્યમાં ભેદ સિદ્ધ થાય તો કારણભેદની = કારણવિશેષની (= વિશેષ પ્રકારના કારણની) સિદ્ધિ થાય.

✽...✽ ચિદ્વદ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. કો.(૯)નસિ.માં છે. ✽ પુસ્તકોમાં ‘બે’ નથી. કો.(૭)માં છે.

દૂષણ ઊપજઈ. તે માટઈ* કેવલ ગુણપર્યાય જે કહિયઈ, તે ગુણ પરિણામનો જે પટંતર = ભેદકલ્પનારૂપ, તેહથી જ કેવલ સંભવઈ, પણ પરમાર્થઈ નહીં.

તસ્માદ્ ‘ગુણપર્યાય’ इति यदुच्यते तत्तु **गुणनामविशेषाद्धि** = क्रमभावित्वस्वरूपगुण-परिणामकल्पनालक्षणाद् विशेषादेव केवलं सम्भवति, न तु परमार्थतः **गुणपर्यायसम्भवः** ।

एतेन ગુણપર્યાયવિરહે કથમ્ ‘इदं रूपं रक्तम्, एतद् रक्ततरम्, तद् रक्ततमम्’ इति व्यवहार-सम्भवः ? इति **प्रत्युक्तम्**,

રક્તરૂપગુણાદ્ નીલરૂપવદ્ રક્તતર-રક્તતમગુણયોઃ અતિરિક્તત્વાત્ । ન તુ દ્રવ્યે પર્યાય ઇવ ગુણે પર્યાયઃ કશ્ચન અતિરિક્તઃ તતઃ સેત્સ્યતિ ।

न चैवं ‘द्रव्य-गुण-पर्याया’ इति नामत्रयकथनाऽसम्भवः स्यादिति **शङ्कनीयम्**,

(તસ્માદ્.) માટે ‘ગુણનો પર્યાય’ - આમ જે કહેવાય છે, તે તો ફક્ત ગુણના ક્રમભાવિત્વસ્વરૂપ પરિણામની વિશેષ કલ્પના દ્વારા જ સંભવે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં ગુણના પર્યાયનો સંભવ નથી.

:- (एतेन.) જો ગુણના પર્યાય ન હોય તો ‘આ લાલ રૂપ છે, પેલું ઘેરું લાલ રૂપ છે, તે અત્યંત ઘેરું લાલ રૂપ છે’ - આ પ્રમાણે વ્યવહાર કઈ રીતે સંભવે ? રૂપમાં આછી લાલાશ, ઘેરી લાલાશ, અત્યંત ઘેરી લાલાશ તો જ સંભવી શકે જો દ્રવ્યની જેમ ગુણના પણ પર્યાય માનવામાં આવે. અન્યથા ઉપરોક્ત ગુણની તરતમતાને દર્શાવનાર વ્યવહાર કઈ રીતે સંગત થઈ શકશે ?

☆ **‘આછી લાલાશ - ઘેરી લાલાશ’ વ્યવહારનો વિચાર** ☆

:- (रक्त.) અમે ઉપર જે વાત જણાવી તેનાથી જ તમારી સમસ્યાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. કારણ કે આછું લાલ, ઘેરું લાલ, અત્યંત ઘેરું લાલ રૂપ - આ પ્રકારે કલ્પના કરવા દ્વારા જ ઉપરોક્ત વ્યવહાર સંગત થઈ શકે છે. પરંતુ પરમાર્થથી લાલ રૂપના કોઈ સ્વતંત્ર પર્યાય નથી. સામાન્ય લાલ વર્ણ કરતાં થોડા તફાવતને ધારણ કરનાર લાલ રૂપ દ્વારા ‘રક્તતર’ અને વધુ તફાવતવાળા લાલ રૂપ દ્વારા ‘રક્તતમ’ આ પ્રમાણે રૂપને વિશે વ્યવહાર થઈ શકશે. વાસ્તવમાં તો લાલરૂપથી જેમ નીલરૂપ જુદું છે, સ્વતંત્ર છે. તેમ લાલરૂપથી = રક્તરૂપથી રક્તતરરૂપ અને રક્તતમરૂપ પણ ભિન્ન છે. અર્થાત્ નીલરૂપત્વની જેમ રક્તતરતા અને રક્તતમતા એ રક્તરૂપના પર્યાય નથી. મતલબ કે ‘આ નીલરૂપ છે, આ રક્તરૂપ છે, આ રક્તતરરૂપ છે, આ રક્તતમરૂપ છે’ આ પ્રતીતિના વિષયીભૂત ચાર સ્વતંત્ર ગુણ છે. તેથી દ્રવ્યમાં જેમ અતિરિક્ત પર્યાય હોય છે તેમ ગુણમાં કોઈ અતિરિક્ત પર્યાય સિદ્ધ થશે નહિ. ટૂંકમાં, રક્તરૂપમાં રક્તતરત્વ અને રક્તતમત્વ જો રહે તો ગુણના પર્યાય સિદ્ધ થાય. પરંતુ તેવું નથી. માટીદ્રવ્યની સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ વગેરે અવસ્થા છે તેમ રક્તરૂપની રક્તતરત્વ, રક્તતમત્વ એ અવસ્થા નથી. માટે ‘ગુણમાં કોઈ તાત્વિક પર્યાય હોતા નથી’ - તેમ સિદ્ધ થાય છે.

:- (न चै.) જો ગુણ નામનો પદાર્થ વાસ્તવમાં ન હોય તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય આમ ૩ પ્રકારના નામનું કથન કરવું કઈ રીતે સંભવશે ? કેમ કે પદાર્થ તો દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપે દ્વિવિધ જ છે.

* પુસ્તકોમાં ‘કેવલ’ પાઠ નથી. સિ. + કો. (૮) + આ. (૧)માં ‘કેવલ ગુણપરિણામ જે કહિઈ છે તે ગુણપરિણામપટંતર છે’ પાઠ.

અનર્થી એ ૩ નામ કહયઈ છઈ, તે પણિ ભેદોપચારઈ* જ; ઈમ જાણવું.”

†તત્-તદ્ગુણપરિણત દ્રવ્યપરિણામરૂપે તે છં. પણિ ‘ગુણ જુદો પદાર્થ, તેહનો પર્યાય તે ગુણપર્યાય’ એ મત સર્વથા ખોટો જાણવો. † ॥૨/૧૩॥

યતો ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયા’ इति નામત્રિતયકથનમપિ સહભાવિનિ પર્યાયે ક્રમભાવિપર્યાયાત્ સ્વાતન્ત્ર્યોપચારાદેવ જ્ઞેયમ્।

इदञ्चात्रावधेयम् - तत्तद्गुणपरिणतद्रव्यपरिणामात्मक एव गुणपर्यायः।

તત્તસહભાવિપરિણામપરિણતદ્રવ્યાવસ્થૈવ ગુણપર્યાય इत्याशयः। પરિણામ-પરિણતિ-ધર્મ-ગુણધર્મ -દશાઽવસ્થા-પર્યાય-પર્યવ-પર્યયાદિશબ્દાનામ્ એકાર્થત્વમેવ। કિન્તુ ‘ગુણો દ્રવ્ય-પર્યાયાભ્યામ્ અતિરિક્તઃ તત્પર્યાયશ્ચ ગુણપર્યાય’ इति દેવસેનમતં તુ સર્વથૈવ મિથ્યા। इहत्या अन्याः शास्त्रोक्तयः युक्तयश्चाऽग्रे (१४/१७) वक्ष्यन्त इत्यवधेयम्।

प्रकृते आध्यात्मिकोपनयस्त्वेवम् - ‘सर्वपर्यायोपादानकारणं द्रव्यमेवे’ति कृत्वा ‘स्वकीयराम

✽ ગુણના પર્યાય અપારમર્થિક ✽

જ્ઞેયમ્ :- (યતો.) ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય’ આ ૩ પ્રકારે નામનું કથન પણ સહભાવી પર્યાયમાં કમભાવી પર્યાયથી સ્વાતંત્ર્યનો = ભેદનો ઉપચાર કરવાથી જ સંભવે છે - તેમ જાણવું.

✽ ગુણપર્યાય અંગે મહત્વનો ખુલાસો ✽

(इदञ्चा.) પ્રસ્તુતમાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે ‘ગુણનો પર્યાય’ - આ પ્રમાણે જે કથન થાય છે ત્યાં તે તે ગુણથી પરિણત એવા દ્રવ્યના પરિણામ સ્વરૂપ જ ગુણપર્યાય છે.

✽ પર્યાયના સમાનાર્થક શબ્દો ✽

(तत्त.) ‘પરમાર્થથી ગુણ નામનો કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી’- એવું પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટપણે જણાવ્યા પછી પણ “તે તે ગુણથી પરિણત દ્રવ્યનો પરિણામ = ગુણપર્યાય” - આવું ગ્રંથકારશ્રીએ જણાવેલ છે. તેનું અર્થઘટન આ પ્રમાણે સમજવું કે તે તે સહભાવી પરિણામોથી પરિણત થયેલ દ્રવ્યની અવસ્થા તે જ ગુણપર્યાય છે. પરિણામ, પરિણતિ, ધર્મ, ગુણધર્મ, દશા, અવસ્થા, પર્યાય, પર્યવ, પર્યય આ બધા શબ્દો એકાર્થક જ છે. પરંતુ ‘ગુણ એ દ્રવ્યથી અને પર્યાયથી સ્વતંત્ર છે અને તેનો પર્યાય ગુણપર્યાય કહેવાય’ - આ પ્રમાણે જે દિગંબર દેવસેનજીનો મત છે, તે તો સર્વથા મિથ્યા જ જાણવો. આ અંગે અન્ય શાસ્ત્રસંદર્ભો અને યુક્તિઓ ચૌદમી શાખાના સત્તરમાં શ્લોકની વ્યાખ્યામાં જણાવવામાં આવશે. આ બાબતને વાચકવર્ગે ખ્યાલમાં રાખવી.

✽ અધઃપતનમાં જવાબદારી આપણી ✽

જ્ઞેયમ્ :- ‘તમામ પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ ગુણ નથી, પરંતુ દ્રવ્ય જ છે’ - આ વાત આધ્યાત્મિક જગતમાં અત્યંત ઉપયોગી છે. આપણા રાગ-દ્વેષ આદિ કે નરક, તિર્યંચ આદિ પર્યાયોનું

* પુસ્તકોમાં ‘ચારાઈ’ પાઠ. લા.(૨)નો પાઠ લીધો છે. †...† ચિદ્વ્યવસ્થાવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+ સિ.કો.(૯)માં છે.

-દ્વેષાદિ-નરક-તિર્યગ્ગત્યાદિપર્યાયકારણં વયમેવેતિ નિશ્ચેતવ્યમ્ । તત્ર અન્યજીવ-કાલ-કર્મ-ક્ષેત્રાદિકં ન ઉપાદાનકારણતયા વ્યવહર્તવ્યમ્ । एवं स्वकीयदृढवैराग्य-प्रशम-निर्मलज्ञानदशा-धवल्लाध्यवसाय-शुभलेश्यादिप्रशस्तपर्याया अपि स्वात्मद्रव्यादेव प्रादुर्भविष्यन्ति । इत्थं बहिर्मुख्वात्मद्रव्यं मलिनपर्यायो-पादानकारणम् अन्तर्मुख्वात्मद्रव्यञ्च धवलपर्यायप्रवाहोपादानकारणम् । अंतः सिद्धत्वपर्यायकामिभिः आत्मज्ञानेन आत्मनि अन्तर्मुखताशुद्धतादिप्राप्त्यर्थे सदा यतितव्यम् ।

પરં '(૧) કાલઃ વિષમઃ, (૨) નિમિત્તાનિ વિચિત્રાણિ, (૩) સંહનનં દુર્બલમ્, (૪) ધારણાશક્તિઃ અપટ્વી, (૫) સહાયકા દુર્લભાઃ, (૬) કેવલિ-યુગપ્રધાનાદીનાં વિરહઃ, (૭) દેવા અસન્નિહિતાઃ, (૮) મન્ત્રાઃ ન સિદ્ધ્યન્તિ, (૯) ભવિતવ્યતા વિચિત્રા, (૧૦) મમ કર્માણિ કટૂનિ, (૧૧) મે કુસંસ્કારવશતા અપ્રતિકાર્યા' इत्यादिकुविकल्पाऽऽवर्ते न निमज्जितव्यम् । મોક્ષપ્રણિધાનં દૃઢતયા કાર્યમ્, આરાધનાશક્તિઃ ન નિગૂહનીયા । સ્વભૂમિકાયોગ્યપજ્ઞાચારાઃ પાલયિતવ્યાઃ । આત્મદ્રવ્યે નિજા દૃષ્ટિઃ સ્થાપ્યા । इत्थं निर्मलसम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयपर्यायाः प्रादुर्भावनीयाः । ततश्च "सिद्धस्य अनन्तज्ञान-दर्शन-वीर्याऽऽनन्दरूपं सिद्धस्वरूपम्" (वि.म.भाग-२/गा.६० वृ.पृ.५८८) इति विवेकमञ्जर्याम् आसङ्गकविदर्शितं सिद्धस्वरूपं सद्यः प्रादुर्भवेत् ॥२/१३॥

કારણ આપણે પોતે જ છીએ. બીજી કોઈ વ્યક્તિને, કાળને, કર્મને, ક્ષેત્રને કે અન્ય કોઈ અદૃશ્ય શક્તિને ઉપાદાનકારણ તરીકે તેમાં જવાબદાર ગણાવી ન શકાય. મતલબ કે આપણા અધઃપતનમાં ફક્ત આપણે જ જવાબદાર છીએ. તેમજ ઝળહળતો વૈરાગ્ય, પ્રકૃષ્ટ ઉપશમભાવ, નિર્મળ જ્ઞાનદશા, ઉજ્જવળ અધ્યવસાયો, શુભલેશ્યા આદિ પ્રશસ્ત પર્યાયો પણ આપણા જ આત્મદ્રવ્યમાંથી પ્રગટ થવાના છે. બહિર્મુખ આત્મદ્રવ્ય મલિન પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ છે. તથા અંતર્મુખ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય એ ઉજ્જવળ પર્યાયનું ઉપાદાનકારણ છે. માટે સિદ્ધત્વદશા સ્વરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ શુદ્ધ પર્યાયને પ્રગટ કરવાની કામનાવાળા આત્માર્થી જીવે પોતાના આત્મદ્રવ્યને સમજણપૂર્વક અંતર્મુખ બનાવી શુદ્ધ કરવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું.

❀ નિરાશાવાદમાંથી બહાર નીકળીએ ❀

(પરં) પરંતુ (૧) કાળ વિષમ છે. (૨) નિમિત્તો વિચિત્ર છે. (૩) સંઘયણ નબળું છે. (૪) યાદદાસ્ત કમજોર છે. (૫) સહાય કરનારા કોઈ મળતા નથી. (૬) કેવળજ્ઞાનીનો અને યુગપ્રધાનોનો વિરહ છે. (૭) દેવોનું સાન્નિધ્ય દુર્લભ છે. (૮) મંત્રનું ફળ પ્રત્યક્ષપણે મળતું નથી. (૯) ભવિતવ્યતા વિચિત્ર છે. (૧૦) મારું નસીબ વાંકું છે. (૧૧) કુસંસ્કારોનું મારા ઉપર જબરું વર્ચસ્વ છે - આવા નિરાશાવાદના વમળમાં ફસાવાને બદલે મોક્ષલક્ષિતા કેળવી, આરાધનાની શક્તિ છુપાવ્યા વિના સ્વભૂમિકાયોગ્ય પંચાચાર પાલનના માધ્યમે આત્મદ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિને રુચિપૂર્વક સ્થિર કરવામાં આવે તો નિર્મળ રત્નત્રયના પર્યાયો અચિરકાળમાં પ્રગટ થયા વિના રહે નહિ. તેનાથી વિવેકમંજરીમાં દર્શાવેલ સિદ્ધસ્વરૂપ તાત્કાલિક પ્રગટે. ત્યાં આસઙ્ગ કવિએ જણાવેલ છે કે 'સિદ્ધ ભગવંતનું સ્વરૂપ અનંતજ્ઞાન-અનંતદર્શન-અનંતશક્તિ-અનંતસુખમય છે.' (૨/૧૩)

એક-અનેકરૂપથી ઈણિ પરિ, ભેદ^૧ પરસ્પર ભાવો રે;

આધારાધેયાદિકભાવિ^૨, ઈમ જ ભેદ મનિ^૩ લ્યાવો^૪ રે ॥૨/૧૪॥ (૨૩) જિન.

◊ઈણિ પરિં દ્રવ્ય એક, ગુણ-પર્યાય અનેક. એહ રૂપઈ 'શક્તિ વ્યક્તિ ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષા પ્રકારે' પરસ્પર કહતાં માંહોમાંહિં ભેદ ભાવો = વિચારો.

દ્રવ્યાદ્ ગુણ-પર્યાયભેદં સમર્થયતિ - 'એકે'તિ ।

એકાનેકસ્વભાવૈર્હિ મિથો ભેદં વિભાવય ।

આધારાધેયભાવેન ભેદમિત્યં વિભાવય ॥૨/૧૪॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - એકાનેકસ્વભાવૈઃ હિ મિથો ભેદં વિભાવય । इत्थम् આધારાઽઽધેયભાવેન ભેદં વિભાવય ॥૨/૧૪॥

'દ્રવ્યમ્ એકમ્, ગુણ-પર્યાયાસ્ત્વનેકે' इति અનુભવાદ્ એકાનેકસ્વભાવૈઃ = એકત્વાનેકત્વોપેત-સ્વરૂપૈઃ હિ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયેષુ શક્તિ-વ્યક્તિલક્ષણવિભિન્નવિવક્ષાપ્રકારેણ મિથઃ = પરસ્પરં ભેદં = પાર્થક્યં વિભાવય । "હિ પાદપૂરણે હેતૌ વિશેષેઽપ્યવધારણે ॥ પ્રશ્ને હેત્વપદેશે ચ સમ્પ્રમાઽસૂયયોરપિ ।" (મે.કો.અવ્યય-૮૬/૮૭ પૃ.૭૮૬) इति મેદિનીકોશવચનાદત્ર પાદપૂરણે હિઃ જ્ઞેયઃ ।

इत्थम् = અનેનૈવ પ્રકારેણ આધારાઽઽધેયભાવેન = આધારાઽઽધેય-હેતુહેતુમદાદિસ્વભાવેન

:- ગુણમાં અને પર્યાયમાં જે દ્રવ્યભેદ છે, તેનું સમર્થન ગ્રંથકારશ્રી કરે છે :-

❁ દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયમાં ભેદની વિચારણા ❁

:- દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયમાં એક-અનેક સ્વભાવથી પરસ્પર ભેદ રહેલો છે, તેની વિચારણા કરવી. આ જ રીતે આધાર-આધેયભાવથી તેમાં પરસ્પર ભેદની વિચારણા કરવી. (૨/૧૪)

❖ દ્રવ્ય-ગુણાદિમાં એકાનેક સ્વભાવથી ભેદ ❖

:- દ્રવ્ય એક છે, જ્યારે ગુણ-પર્યાયો અનેક છે. આ રીતે અનુભવ થવાથી એકસ્વભાવ અને અનેકસ્વભાવ દ્વારા દ્રવ્યમાં અને ગુણ-પર્યાયમાં પરસ્પર ભેદની વિચારણા કરવી. તે જ રીતે દ્રવ્ય શક્તિરૂપ છે, જ્યારે ગુણ-પર્યાય વ્યક્તિરૂપ છે. માટે પણ તેઓ પરસ્પર જુદા છે. આમ ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષા કરવાની પદ્ધતિથી તેમાં પરસ્પર પાર્થક્ય વિચારવું. મેદિનીકોશમાં "(૧) પાદપૂર્તિ, (૨) હેતુ, (૩) વિશેષ, (૪) અવધારણા, (૫) પ્રશ્ન, (૬) હેતુઅપદેશ, (૭) સંભ્રમ અને (૮) અસૂયા અર્થમાં પણ 'હિ' શબ્દ વપરાય છે" - આમ જણાવેલ છે. તે મુજબ અહીં પાદપૂર્તિ માટે 'હિ' જાણવો.

❁ પરસ્પર અવૃત્તિધર્મ ભેદસાધક ❁

(इत्थम्.) એ જ રીતે દ્રવ્ય આધાર છે, જ્યારે ગુણ-પર્યાય આધેય છે. આમ આધાર-આધેયભાવથી પણ તેમાં પરસ્પર ભેદ છે. દ્રવ્ય કારણ છે અને ગુણ-પર્યાય કાર્ય છે. આ રીતે હેતુ-હેતુમદ્સ્વભાવથી ૬ મો.(૨)માં 'ભેદ પરભેદ' અશુદ્ધ પાઠ. ♦ આ.(૧)માં '...ભાવિં દીર્ઘે' પાઠ. ✱ કો.(૩+૧૧)માં 'મન' પાઠ. ✧ કો.(૬)માં 'લ્યાવ્યો' પાઠ. ❖ પુસ્તકોમાં 'એણિ' પાઠ. લા.(૨)+કો.(૧૦) નો પાઠ લીધો છે. ▶...◀ ચિદ્રથમમથવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૭)+સિ.માં છે.

ઈમ જ આધાર-આધેય (આદિક=) પ્રમુખ ભાવ કહઈતા સ્વભાવ, તેણઈ કરી પણિ ભેદ જાણીનઈ (મનિ=) મનમાંહિ લ્યાવો. જે માટઈ પરસ્પરઅવૃત્તિ ધર્મ પરસ્પરમાંહઈ ભેદ જણાવઈ. ◻ ॥૨/૧૪॥

અપિ ભેદં વિજ્ઞાય દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયેષુ મિથો ભેદં = પાર્થક્યં મનસિ વિભાવય, યતઃ પરસ્પરાઽવૃત્તિધર્મો મિથો ભેદં જ્ઞાપયતિ ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ – કેવલજ્ઞાનાદ્યનેકગુણ-સંયતત્વાદ્યનેકપર્યાયજનનશક્તિશાલિતયા એકસ્માદપિ આત્મદ્રવ્યાદ્ નિર્મલગુણ-પર્યાયા અભિવ્યજ્યન્તે । અભિવ્યક્તવિશુદ્ધાનેકગુણાદ્યાધારસ્ય આત્મનઃ સ્વરૂપત્વ એકતા વર્તતે । इत्यमात्मनः गुण-पर्याययोश्च एकाऽनेकस्वभावाऽऽधाराऽऽधेयस्वभाव-शक्ति-व्यक्तिपरिणाम-हेतुहेतुमद्भावलक्षणं विलक्षणस्वभावचतुष्टयं चेतसिकृत्य निर्मलगुण-पर्यायाभिव्यक्तये आत्मार्थिना यतितव्यम्, ध्रुवस्य आत्मनः स्वगुण-पर्यायतः कथञ्चिद् भिन्नत्वात् । ततो “यत्र स्थिताश्चिदानन्दा राजन्ते सिद्धिगामिनः । यद् गत्वा न निवर्तन्ते जरा-जन्मविवर्जितम् ।।” (च.च.૪/૧૧) इति श्रीचन्द्रराजचरित्रे अजितसागरसूरिदर्शितं सिद्धिसुखं प्रत्यासन्नं स्यात् ॥૨/૧૪॥

પણ તેમાં ભેદ રહેલો છે. આ રીતે ભેદને જાણીને દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાય વચ્ચે પરસ્પર પાર્થક્ય વિચારવું. કારણ કે એકબીજામાં ન રહેલા ધર્મ એકબીજાની અપેક્ષાએ એકબીજામાં રહેલા ભેદને જણાવે છે.

વિશુદ્ધિઃ:- મનુષ્ય કરતાં પશુ ભિન્ન છે. કારણ કે મનુષ્યમાં પશુત્વ ધર્મ નથી રહેતો અને પશુમાં મનુષ્યત્વ ધર્મ નથી રહેતો. આમ એકબીજામાં ન રહેનાર પશુત્વ અને મનુષ્યત્વ ધર્મ જેમ મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે ભેદને સિદ્ધ કરે છે તેમ એકત્વ-અનેકત્વ, શક્તિ-વ્યક્તિ, આધારત્વ-આધેયત્વ, કારણત્વ-કાર્યત્વ વગેરે ગુણધર્મયુગ્મ ક્રમશઃ કેવલ દ્રવ્યવૃત્તિ (ગુણ-પર્યાયઅવૃત્તિ) અને કેવલ ગુણ-પર્યાયવૃત્તિ (દ્રવ્યઅવૃત્તિ) હોવાથી દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાય વચ્ચે પરસ્પર ભેદની સિદ્ધિ થશે.

◉ નિર્મળ ગુણ-પર્યાય પ્રયત્નસાધ્ય ◉

વિશુદ્ધિઃ:- આત્મદ્રવ્ય એક હોવા છતાં કેવલજ્ઞાન-દર્શન આદિ અનેક ગુણોને અને સંયતત્વ, સિદ્ધત્વ આદિ અનેક પર્યાયોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ શક્તિના આધારે એક જ આત્મદ્રવ્યમાંથી પણ ઉપરોક્ત અનેક નિર્મળ ગુણ-પર્યાયોની અભિવ્યક્તિ થાય છે અને અભિવ્યક્ત વિશુદ્ધ ગુણ-પર્યાયોનો આધાર બનનાર આત્મદ્રવ્ય સ્વરૂપથી એક જ છે. આ રીતે આત્મદ્રવ્યમાં અને ગુણ-પર્યાયમાં ક્રમશઃ રહેલ એક-અનેકસ્વભાવ, આધાર-આધેયભાવ, શક્તિ-વ્યક્તિપરિણામ, હેતુ-હેતુમદ્ભાવ આ ચાર પ્રકારના વિલક્ષણ સ્વભાવોને ધ્યાનમાં રાખી નિર્મળ ગુણ-પર્યાયના પ્રવાહને અભિવ્યક્ત કરવા સાધકે કટિબદ્ધ બનવું. કારણ કે આત્મદ્રવ્ય કરતાં તેના નિર્મળ ગુણ-પર્યાયો કથંચિત્ ભિન્ન હોવાના કારણે આત્મદ્રવ્ય હાજર હોવા છતાં તે હાજર થઈ નથી જતા. તેથી ઉપરોક્ત વિશુદ્ધ ગુણ-પર્યાય પ્રવાહને અભિવ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. તેનાથી શ્રીચન્દ્રરાજચરિત્રમાં અજિતસાગરસૂરિજીએ વર્ણવેલ સિદ્ધિસુખ નજીક આવે છે. ત્યાં જણાવેલ છે કે ‘સિદ્ધિગામી ચિદાનંદી સિદ્ધો મોક્ષમાં શોભે છે. જરા-જન્મશૂન્ય મોક્ષમાં જઈને સિદ્ધો પાછા ફરતા નથી.’ (૨/૧૪)

◻ છેલ્લે ગુણ-પર્યાયા એકાનેકરૂપાઃ આ પાઠ આ.(૧)માં છે. અન્ય હસ્તપ્રતોમાં કે મુદ્રિત પુસ્તકોમાં આ પાઠ નથી.

તેહિ જ વિવરીનઈ દેખાડઈ છઈ -

દ્રવ્ય આધાર ઘટાદિક દીસઈ, ગુણ-પર્યાય આધેયો રે;

રૂપાદિક એકેન્દ્રિયગોચર, દોહિં ઘટાદિક વેઓ રે ॥૨/૧૫॥ (૨૪) જિન.

દ્રવ્ય ઘટાદિક આધાર દીસઈ છઈ; જે માટઈ “એહ ઘટઈ રૂપાદિક” ઈમ-જાણીયઈ છઈ. ગુણ-પર્યાય રૂપ-રસાદિક, નીલ-પીતાદિક આધેય = દ્રવ્ય ઊપરિ રહિયાં. ઈમ આધારાધેયભાવઈ દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયનઈ ભેદ છઈ. તથા રૂપાદિક = રૂપ-રસ-સ્પર્શપ્રમુખ^૧ ગુણ-પર્યાય એક-એક ઈન્દ્રિયનઈ^૨ ગોચર કહિતાં વિષય

एतदेव विवृत्य दर्शयति - ‘घटादी’ति।

घटादि द्रव्यमाधार आधेयौ गुण-पर्यायौ।

रूपाद्येकाक्षतो ज्ञेयं द्वाभ्यां वेद्यं घटादिकम् ॥२/१५॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - ઘટાદિ દ્રવ્યમાધારઃ, ગુણ-પર્યાયો આધેયો। રૂપાદિ એકાક્ષતો જ્ઞેયમ્, ઘટાદિકં દ્વાભ્યાં વેદ્યમ્ ॥૨/૧૫॥

ઘટાદિ દ્રવ્યં હિ આધારઃ = આધારતયા દૃશ્યતે, યતો ‘ઘટાદૌ રૂપાદિકમિ’તિ જ્ઞાયતે, ન તુ ‘રૂપાદૌ ઘટાદિકમિ’તિ। તથા ગુણ-પર્યાયો = રૂપરસાદિકગુણ-શ્યામ-રક્તાદિકપર્યાયો આધેયો = દ્રવ્યનિષ્ઠૌ, ન તુ દ્રવ્યં તન્નિષ્ઠં ઇતિ જ્ઞાયતે। ઇત્થં પ્રતિનિયતાઽઽધારાઽઽધેયસ્વભાવેન દ્રવ્યાદ્ ગુણ-પર્યાયયોઃ ભેદો વર્તતે।

तथा रूपादि = रूप-रस-स्पर्शादि गुणपदवाच्यं श्याम-रक्तादिकञ्च पर्यायपदवाच्यं खलु एकाक्षतः

અન્યથા :- ૧૪મા શ્લોકમાં કહેલી ૪ બાબતને વિવેચન કરવાપૂર્વક ગ્રંથકારશ્રી દેખાડે છે :-

⊗ **દ્રવ્ય-ગુણાદિઆદક ઈન્દ્રિયમાં ભેદ** ⊗

ઘટાદિ :- ઘટાદિ દ્રવ્ય આધાર છે. તથા ગુણ-પર્યાય આધેય છે. રૂપાદિ એક ઈન્દ્રિયથી જાણી શકાય છે. તથા ઘટાદિ દ્રવ્ય બે ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે. (૨/૧૫)

રૂપાદિ :- ઘટાદિ દ્રવ્ય ખરેખર આધારરૂપે દેખાય છે. કારણ કે “ઘટાદિમાં રૂપ આદિ છે” - તેવું જણાય છે. પરંતુ “રૂપાદિમાં ઘટાદિ છે” - તેવું જણાતું નથી. માટે ઘટાદિ આધાર કહેવાય. તથા રૂપ, રસ વગેરે ગુણ અને (ઘટવર્તી) શ્યામ, રક્ત વર્ણ આદિ પરિવર્તનશીલ પર્યાય આધેય છે. કારણ કે “દ્રવ્યમાં તે ગુણ-પર્યાય રહેલા છે” - તેવું જણાય છે. પરંતુ “ગુણ-પર્યાયમાં દ્રવ્ય રહેલું છે” - તેવું જણાતું નથી. આમ સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્ય જ આધાર બને તથા ગુણ-પર્યાય આધેય (આશ્રિત) જ બને. આમ પ્રતિનિયત આધાર-આધેયસ્વભાવથી ફલિત થાય છે કે દ્રવ્ય કરતાં ગુણ-પર્યાય ભિન્ન છે.

⊗ **નેયાધિકમતાનુસાર દ્રવ્ય અને ગુણાદિમાં ભેદસિદ્ધિ** ⊗

(તથા.) ગુણપદથી વાચ્ય એવા રૂપ, રસ, સ્પર્શ આદિ અને પર્યાયપદથી વાચ્ય (ઘટવર્તી) શ્યામ,

▶...◀ ચિદ્રથમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૭)+સિ.માં છે. ♦ પુસ્તકોમાં ‘ઈન્દ્રિય’ પાઠ. કો.(૭+૧૦+૧૧) + લા.(૨)નો પાઠ લીધો છે.

છઈ. જિમ રૂપ ચક્ષુરિન્દ્રિયઈ જ જણાઈ, રસ તે રસનેન્દ્રિયૈ* જ ઈત્યાદિક. અનઈ તદાધાર ઘટાદિક દ્રવ્ય ઈઈ, તે દોહિં = ચક્ષુરિન્દ્રિય અનઈ સ્પર્શનેન્દ્રિય એ ૨ ઈન્દ્રિયઈ કરીનઈ (વેઓ=) જાણો છો. *દ્રવ્યગ્રાહક બે અને પર્યાયગ્રાહક એક ઈન્દ્રિય - એમ ભેદ જાણવો. ચક્ષુ-ત્વગિન્દ્રિય બે જ દ્રવ્યગ્રાહક. બીજી બાહ્યેન્દ્રિય દ્રવ્યાડગ્રાહક* એ નૈયાયિકમત અનુસરીનઈ કહિયઉં.

= એકેકેન્દ્રિયતો જ્ઞેયમ્, યથા રૂપં ચક્ષુરિન્દ્રિયેણૈવ ગૃહ્યતે, રસો રસનેન્દ્રિયેણૈવ, ગન્ધસ્તુ ઘ્રાણેન્દ્રિયેણૈવ સ્પર્શસ્ચ સ્પર્શનેન્દ્રિયેણૈવ, ઘટાદિકં તુ તદાધારભૂતં દ્રવ્યં દ્વાભ્યામ્ ઇન્દ્રિયાભ્યાં ચક્ષુઃ-સ્પર્શનલક્ષણાભ્યાં વેદ્યં = ગ્રાહ્યમ્ ।

ન ચ મૃદ્દ્રવ્યસ્ય સ્થાસ-કોશ-કુશૂલાદયઃ પર્યાયા અપિ દ્વાભ્યામ્ ઇન્દ્રિયાભ્યાં ગૃહ્યન્તે ઇતિ બાધ ઇતિ વાચ્યમ્,

ઘટવત્ સ્થાસ-કોશ-કુશૂલાદીનામપ્યત્ર દ્રવ્યત્વેન નિર્દેશાન્ન પર્યાયાણાં દ્વીન્દ્રિયગ્રાહ્યતા । इत्थम् एकानेकेन्द्रियग्राह्यस्वभावेनाऽपि द्रव्याद् गुण-पर्याययोः भेदो ज्ञेयः । द्रव्यग्राहके द्वे इन्द्रिये पर्यायग्राहकञ्च एकम् एव इन्द्रियमिति तद्भेदः स्पष्ट एव । चक्षुः-स्पर्शनेतरबहिरिन्द्रियैः द्रव्यं नैव गृह्यते । इदञ्च द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं नैयायिकमतमनुसृत्योक्तम् ।

રક્ત આદિ ખરેખર એક એક ઈન્દ્રિયથી જણાય છે. જેમ કે રૂપ ચક્ષુ ઈન્દ્રિયથી જ જણાય છે. રસ રસનેન્દ્રિયથી જ જણાય છે. ગંધ કેવલ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી જ જણાય છે અને સ્પર્શ સ્પર્શેન્દ્રિયથી જણાય છે. જ્યારે રૂપાદિનો આશ્રય બનનાર ઘટાદિ દ્રવ્ય તો ચક્ષુ અને સ્પર્શન એમ બે ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે.

ન ચ :- (ન ચ.) માટીદ્રવ્યની જેમ માટીના સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ વગેરે પર્યાયોનું પણ આંખ અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિય દ્વારા જ્ઞાન થાય છે. તેથી ‘પર્યાય માત્ર એક જ ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે’ - આ બાબત બાધિત થશે.

ઘટવત્ :- (ઘટ.) તમારી વાત સાચી છે. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં ઘટાદિનો જેમ દ્રવ્ય તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે તેમ સ્થાસ, કોશ, કુશૂલ વગેરે પણ પ્રસ્તુતમાં પર્યાય તરીકે નહિ પણ દ્રવ્યરૂપે જ વિવક્ષિત છે. તેથી પર્યાય બે ઈન્દ્રિયથી નહિ, પણ એક ઈન્દ્રિયથી જ ગ્રાહ્ય બનશે. તેથી અમારા નિરૂપણમાં કોઈ દોષ નથી. આમ ગુણ-પર્યાયમાં એક ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા છે. જ્યારે દ્રવ્યમાં અનેક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્યતા રહેલી છે. તેથી ‘એક ઈન્દ્રિય-અનેક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્યતા નામના સ્વભાવથી પણ દ્રવ્ય કરતાં ગુણ-પર્યાય ભિન્ન છે’ - એવું જાણી શકાય છે. (જો દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાય એક જ હોય તો દ્રવ્યની જેમ ગુણ-પર્યાય પણ બે ઈન્દ્રિય દ્વારા જણાવા જોઈએ અથવા ગુણ-પર્યાયની જેમ દ્રવ્ય પણ ફક્ત એક ઈન્દ્રિય દ્વારા જ જણાવું જોઈએ. પરંતુ આવું નથી. કારણ કે) દ્રવ્યગ્રાહક બે ઈન્દ્રિયો છે અને ગુણ-પર્યાયગ્રાહક એક જ ઈન્દ્રિય છે. માટે દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાયનો ભેદ સ્પષ્ટ જ છે. ચક્ષુ અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિય સિવાયની ત્રણ બહિરિન્દ્રિય દ્વારા દ્રવ્યનું જ્ઞાન નથી જ થતું. બે ઈન્દ્રિયથી જ ઘટાદિ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો કે આ વાત અહીં નૈયાયિકમતને અનુસરીને કહેલી છે.

* પુસ્તકોમાં ‘રસનેન્દ્રિયના જ’ પાઠ. કો.(૧૦+૧૧)નો પાઠ લીધો છે. *...* ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૮)+સિ.માં છે.

જે માટે જિમ રૂપ-સ્પર્શપર્યાયાધાર દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ છે. તિમ રસ-ગંધાધાર પણ પ્રત્યક્ષ છે. પર્યાયપ્રત્યક્ષઈ દ્રવ્યાનુમાનવચન ઉભયત્ર તુલ્ય છે.

નૈતત્ કમનીયમ્, યતો યથા રૂપ-સ્પર્શપર્યાયાઽધારવિધયા દ્રવ્યસ્ય ચાક્ષુષં સ્પર્શનઞ્ચ પ્રત્યક્ષં ભવતિ તથા રસ-ગન્ધાઽધારવિધયા અપિ દ્રવ્યસ્ય રાસનં ઘ્રાણજઞ્ચ પ્રત્યક્ષં ક્રમશો ભવતિ એવ।

અથ રસનેન્દ્રિયાદિદ્વારા દ્રવ્યં ન ગૃહ્યતે કિન્તુ ‘રસ-ગન્ધૌ સાશ્રયૌ ગુણત્વાદ્, રૂપવદ્’ इत्यनुमानेन સાક્ષાત્ક્રિયમાણરસાદિતોઽનુમીયત इति चेत् ?

ન, યતઃ તથા સતિ શક્યતે હીત્યમપિ વક્તું યદુત સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિદ્વારા દ્રવ્યં ન ગૃહ્યતે કિન્તુ ‘સ્પર્શાદયઃ સાશ્રયા ગુણત્વાદ્ રૂપવદ્’ इत्यनुमानेन સાક્ષાત્ક્રિયમાણસ્પર્શાદિતોઽનુમીયતે। વિનિગમના તુ નૈકત્રાઽપિ પક્ષે વિદ્યતે, અન્યથા એકનાઽપીન્દ્રિયેણ દ્રવ્યાઽપ્રત્યક્ષાત્ સૌત્રાન્તિકમતપ્રવેશાપાતાત્।

❧ નૈયાયિકમતનું નિરાકરણ ❧

(નૈતત્.) પરંતુ આ વાત શોભનીય નથી. કારણ કે જેમ રૂપ અને સ્પર્શ પર્યાયના આધારભૂત એવા દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ રસ અને ગંધ પર્યાયના આધારભૂત એવા દ્રવ્યનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ રૂપપર્યાયના આધારરૂપે દ્રવ્યનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને સ્પર્શપર્યાયના આધારરૂપે દ્રવ્યનું સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ રસપર્યાયના આધારરૂપે દ્રવ્યનું રાસન પ્રત્યક્ષ અને ગંધપર્યાયના આધારરૂપે દ્રવ્યનું ઘ્રાણજ પ્રત્યક્ષ થાય જ છે.

❧ રસાધારની અનુમિતિ : નૈયાયિક ❧

❧ :- (અથ.) રસ અને ગંધ બન્નેનું ક્રમશઃ રસનેન્દ્રિય દ્વારા અને ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે. તથા રસ અને ગંધ ગુણ (=પર્યાય) હોવાથી તે નિરાધાર ન રહી શકે. માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જણાતા રસ અને ગંધના આશ્રય તરીકે દ્રવ્યની અનુમિતિ કરી શકાય. પરંતુ દ્રવ્યનું રસનેન્દ્રિય દ્વારા કે ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતું નથી. દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ તો ફક્ત સ્પર્શન ઈન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા જ થઈ શકે. ‘રસ-ગન્ધૌ સાશ્રયૌ, ગુણત્વાત્, રૂપવત્’ - આ અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જણાતા રસ અને ગંધના આશ્રય તરીકે દ્રવ્યની સિદ્ધિ (= અનુમિતિ) થઈ શકે છે.

❧ રસનેન્દ્રિય પણ દ્રવ્યગ્રાહક ❧

❧ :- (ન.) ના, તમારી આ વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે ‘રસનેન્દ્રિય દ્વારા રસનું પ્રત્યક્ષ થયા પછી તેના આધારભૂત દ્રવ્યની ઉપરોક્ત અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા અનુમિતિ કરી શકાય. પણ રસનેન્દ્રિય દ્વારા દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું’ - આવું જેમ નૈયાયિક દ્વારા કહેવામાં આવે છે, તેમ બીજા વિદ્વાન દ્વારા એમ પણ કહી શકાય છે કે ‘સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ થયા પછી તેના આધારભૂત દ્રવ્યની અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા અનુમિતિ કરી શકાય. પણ સ્પર્શનેન્દ્રિય દ્વારા દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.’ બન્નેમાંથી એક પણ પક્ષમાં વિનિગમના (= એકતરપક્ષપાતિની યુક્તિ) ન હોવાથી એકનો સ્વીકાર અને બીજાનો અસ્વીકાર કરી શકાય નહિ. તથા બન્નેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો દ્રવ્યનું ક્યારેય પણ કોઈ પણ

“પ્રત્યયાનાં પ્રકૃત્યર્થાન્વિતસ્વાર્થબોધકત્વમ્” (વ્યુ.વા.કા.૧/પૃ.૩૩) इति व्युत्पत्तिवाददर्शितव्युत्पत्त्यनुસारेण द्वિतीयાર્થે પ્રકૃત્યર્થસ્ય નિરૂપિતત્વસમ્બન્ધેનાઽન્વયં કૃત્વા પ્રકૃત્યર્થાન્વિતદ્વિતીયાર્થસ્ય ધાત્વર્થે આશ્રયતાસમ્બન્ધેન અન્વયઃ, ‘પદાર્થઃ પદાર્થેનાઽન્વેતિ, ન તુ તદેકદેશેને’તિ પ્રસિદ્ધપ્રામાણિકવ્યુત્પત્ત્ય-નુરોધાત્। તથા ચ ‘પુષ્પં જિગ્મી’ત્યત્ર ‘પુષ્પનિરૂપિતલૌકિકવિષયિતાઽઽશ્રયગ્રાણજપ્રત્યક્ષાઽઽશ્રય-તાવાન્ અહમિ’ત્યાકારકશાબ્દબોધોદયેન ગ્રાણેન્દ્રિયસ્ય પુષ્પાત્મકદ્રવ્યગ્રાહકત્વં સિધ્ધતીત્યાશયઃ।

यत्तु गदाधरेण व्युत्पत्तिवादे “ग्राधातोर्हि गन्धलौकिकप्रत्यक्षत्वं शक्यताऽवच्छेदकम् ‘ग्रा’ गन्धोपादाने’ इत्यनुशासनात्। तत्समभिव्याहृतद्वितीयायाश्चाऽऽधेयत्वमेवार्थः, तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण गन्धादिरूपधात्वर्थैक-देशेनाऽन्वयः। एवञ्च ‘पुष्पं जिघ्रती’त्यादितः ‘पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाऽऽश्रयतावान्’ इत्याकारक एव शाब्दबोधः, न तु ‘पुष्पनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षाऽऽश्रय’ इत्याकारकः” (व्यु.वा.का.२/पृ.२७५) इत्युक्तम्,

तत्र विचारसहम्, सविषयकार्थबोधकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विषयितार्थकत्वनियमसङ्कोचे ‘ग्रा’ धातु सविषयક એવા જ્ઞાનવિશેષને જ જણાવે છે. ‘વિભક્તિ વગેરે પ્રત્યયો હંમેશા પ્રકૃતિઅર્થથી વિશિષ્ટ એવા પોતાના અર્થને જણાવે છે’ - આ વ્યુત્પત્તિવાદદર્શિત નિયમ મુજબ અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિના અર્થમાં પ્રકૃતિભૂત ‘પુષ્પ’ શબ્દના અર્થનો નિરૂપિતત્વસંબંધથી અન્વય કરીને પ્રકૃતિઅર્થવિશિષ્ટ દ્વિતીયાવિભક્તિઅર્થનો = પુષ્પનિરૂપિતલૌકિકવિષયિતાનો (=એક પદાર્થનો) ‘ગ્રા’ ધાત્વર્થમાં (= બીજા પદાર્થમાં) આશ્રયતા સંબંધથી અન્વય કરવો. કારણ કે ‘એક પદાર્થનો બીજા પદાર્થની સાથે અન્વય થાય પરંતુ અન્યપદાર્થના એક અંશ સાથે અન્વય ન થાય’ - આવી પ્રસિદ્ધ પ્રામાણિક વ્યુત્પત્તિ અહીં જાગૃત છે. તેથી ‘પુષ્પં જિગ્મી’ આ સ્થળમાં ‘હું પુષ્પનિરૂપિતલૌકિકવિષયિતાઆશ્રયગ્રાણજપ્રત્યક્ષઆશ્રયતાવિશિષ્ટ છું’ - આવો શાબ્દબોધ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં પ્રત્યક્ષમાં રહેનારી વિષયિતા પુષ્પથી નિરૂપિત હોવાથી ગ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા પુષ્પસ્વરૂપ દ્રવ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે - તેવું સિદ્ધ થાય છે. તેથી ‘આંખ અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિય સિવાયની કોઈ પણ ઈન્દ્રિય દ્રવ્યગ્રાહક નથી’ આ નૈયાયિકમત વ્યાજબી નથી. આ મુજબ અહીં આશય રહેલ છે.

❀ ‘જિગ્નતિ’ સ્થળમાં ગદાધરમત ❀

(યત્તુ.) ગદાધર નામના નવ્યનૈયાયિકે વ્યુત્પત્તિવાદ નામના ગ્રંથમાં દ્વિતીયકારક પ્રકરણમાં ‘પુષ્પં જિગ્નતિ’ - સ્થલમાં પુષ્પ દ્રવ્યના બદલે પુષ્પનિષ્ઠગન્ધના પ્રત્યક્ષની વાત જણાવેલ છે. તે નીચે મુજબ સમજવી - “ગ્રા ધાતુનો શક્યાર્થ ગન્ધનું લૌકિક પ્રત્યક્ષ છે. તેથી તેનો શક્યતાઅવચ્છેદક ગંધલૌકિકપ્રત્યક્ષત્વ બને છે. કારણ કે ‘ગ્રા ધાતુ ગન્ધને ગ્રહણ કરવાના અર્થમાં છે’ - આવું પાણિનિએ અનુશાસન કરેલ છે. તેથી ગ્રાધાતુના સાન્નિધ્યમાં શબ્દને જે દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગેલ હોય તે દ્વિતીયાનો અર્થ આધેયતા જ થાય. તથા અન્યત્ર સ્થળમાં દ્વિતીયાર્થનો અન્વય ધાત્વર્થમાં થતો હોવા છતાં પણ અહીં વિલક્ષણ વ્યુત્પત્તિના આધારે ધાત્વર્થના એક દેશ = એક અંશ ગંધાદિમાં દ્વિતીયાર્થનો અન્વય કરવો. તેથી ‘પુષ્પં જિગ્નતિ’ - વગેરે વાક્યથી શ્રોતાને ‘પુષ્પવૃત્તિગન્ધવિષયકલૌકિકપ્રત્યક્ષઆશ્રયતાવિશિષ્ટ ચૈત્ર’ આવા આકારવાળો જ શાબ્દબોધ થશે. પરંતુ તે વાક્યથી ‘પુષ્પનિરૂપિતલૌકિકવિષયિતાવિશિષ્ટપ્રત્યક્ષાશ્રય ચૈત્ર’ ઈત્યાકારક શાબ્દબોધ નહિ થાય.”

❀ ગદાધરમતમીમાંસા ❀

(તત્ર.) વ્યુત્પત્તિવાદના બીજા કારકમાં ગદાધર નામના નવ્ય નૈયાયિકે ઉપરોક્ત રીતે જે વાત કરેલી

‘પદાર્થઃ પદાર્થેનાડન્વેતિ, ન તુ તદેકદેશેન’ इति नियमत्यागे च मानाभावात्; ‘कर्पूरं जिघ्रति, न पुष्पम्’ इत्यादिप्रयोगाऽनुपपत्तेश्च ।

તથાહિ - તત્ર હિ તન્મતાનુસારેણ ‘પુષ્પવૃત્તિત્વાડભાવવિશિષ્ટકર્પૂરવૃત્તિગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષાડશ્રયતાવાન્’ इत्याकारक एव शाब्दबोधः कक्षीकर्तव्यः । स च न सम्भवति, गन्धे पुष्पवृत्तित्वाभावान्वयस्य बाधात् । न हि गन्धः पुष्पाऽवृत्तिः ।

‘कर्पूरं जिघ्रति, न पुष्पम्’ इत्यत्र उत्तरांशे ‘पुष्पवृत्तिगन्धलૌકિકપ્રત્યક્ષાડશ્રયત્વાડભાવવાન્’ इत्याकारकाऽन्वयबोधस्याऽभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्,

“यादृशसमभिव्याहारस्थले येन सम्बन्धेन यत्र धर्मिणि येन रूपेण यद्वत्त्वं नञऽसत्त्वे प्रतीयते, तादृशस्थले नञा तद्धर्मिणि तादृशसम्बन्धाऽवच्छिन्न-तादृशधर्माऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाद्”

છે તે યુક્તિસંગત નથી. આનું કારણ એ છે કે “પુષ્પં जिघ्रति- સ્થળમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો અર્થ આધેયતા છે” - આમ કહીને ‘સવિષયકાર્યને જણાવનાર ધાતુના સાન્નિધ્યમાં શબ્દોત્તરવર્તી દ્વિતીયા વિભક્તિનો અર્થ વિષયિતા જ થાય’ - આવા પ્રસિદ્ધ નિયમનો ગદાધરે ‘પુષ્પં जिघ्रति’ સ્થળમાં જે ત્યાગ કરેલ છે, સંકોચ કરેલ છે, તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. તેમજ દ્વિતીયાર્થનો અન્વય દ્વાધાત્વર્થમાં કરવાના બદલે તેના એક દેશસ્વરૂપ ગંધમાં કરવા દ્વારા ‘પદાર્થનો પદાર્થ સાથે અન્વય થાય, પદાર્થના એક દેશ સાથે અન્વય ન થાય’ - આ શાબ્દબોધસ્થલીય પ્રસિદ્ધ નિયમનો ગદાધરે ત્યાગ કર્યો છે તેમાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી. તથા ‘कर्पूरं जिघ्रति, न पुष्पम्’ ઈત્યાદિ પ્રયોગની અસંગતિ પણ ગદાધરમતમાં લાગુ પડશે.

✽ ‘कर्पूरं जिघ्रति, न पुष्पम्’ - સ્થળે ગદાધરમત બાધિત ✽

(તથાહિ.) તે અસંગતિ આ રીતે સમજવી. ‘कर्पूरं जिघ्रति, न पुष्पम्’ - આ સ્થળમાં ગદાધરમત મુજબ તો ‘પુષ્પવૃત્તિત્વઅભાવવિશિષ્ટ-કર્પૂરવૃત્તિગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષાશ્રયતાવિશિષ્ટ ચૈત્ર’ આવા આકારવાળો જ શાબ્દબોધ માન્ય કરવો પડશે. પરંતુ તેવો બોધ સંભવી શકતો નથી. કારણ કે ગન્ધમાં પુષ્પનિરૂપિત-વૃત્તિતાનો અભાવ બાધિત છે. ગંધ તો પુષ્પવૃત્તિ જ છે. આમ ગદાધરમતે ગન્ધમાં પુષ્પવૃત્તિત્વઅભાવનો અન્વય અયોગ્ય હોવાથી ઉપરોક્ત વાક્યપ્રયોગ અસંગત બનવાની આપત્તિ દુર્વાર છે.

❧ :- (‘कर्पू.’) ‘कर्पूरं जिघ्रति, न पुष्पम्’ સ્થળમાં અમે ઉત્તર અંશમાં ‘પુષ્પવૃત્તિત્વઅભાવવિશિષ્ટગન્ધ-લૌકિકપ્રત્યક્ષઆશ્રય ચૈત્ર’ - આવો બોધ માનવાના બદલે ‘પુષ્પવૃત્તિગન્ધગોચર લૌકિક પ્રત્યક્ષની આશ્રયતાથી શૂન્ય ચૈત્ર’ - આવો બોધ માનશું. તેથી અન્વય અસંગત થવાનો દોષ નહિ આવે.

❧ ગદાધરસિદ્ધાન્તથી ગદાધરમતનું નિરાકરણ ❧

❧ :- (“यादृ.”) ના, તમારી વાત વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે ગદાધરે જ વ્યુત્પત્તિવાદ ગ્રંથના પ્રથમાકારકમાં જણાવેલ છે કે ‘नञ् गेरडाजर डोय तो जेवा प्रकारना प्रकृति-प्रत्ययना समभिव्याहारवाणा स्थणमां जे (क) संबंधथी जे (ख) धर्मीमां जे (ग) धर्म स्वरूपे जेनी (घ) डाजरीनुं भान थाय तेवा स्थणमां नञ् द्वारा ते (ख) धर्मीमां ते (क) संबंधथी अने ते (ग) धर्मथी अवस्थिन्न अेवी प्रतियोगिताना निरूपक अने तेवा तेना (घ) अभावनुं भान थाय - तेवुं शाब्दबोधस्थलीय नियमथी

(વ્યુ.વા.કા.૧/૫.૨૯) ઇતિ તેનૈવ તત્રૈવોક્તત્વાત્ ।

एतावता ‘કર્પૂરં જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમિ’ત્યત્ર ‘કર્પૂરવૃત્તિગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષાઽઽશ્રયતાવાન્ પુષ્પવૃત્તિ-ગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષાશ્રયત્વાઽભાવવાન્’ ઇત્યાકારકબોધોપગમોઽપિ **प्रत्याख्यातः**,

વાક્યભેદાઽપત્તેશ્ચ । ‘ઘટં જાનાતિ, પટં ન’ ઇત્યત્ર ‘પટનિરૂપિતવિષયિત્વાઽભાવવદ્ઘટ-જ્ઞાનાશ્રયશ્ચૈત્રઃ’ ઇતિવત્ ‘કર્પૂરં જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમિ’ત્યત્ર ‘પુષ્પવૃત્તિત્વાઽભાવવિશિષ્ટ-કર્પૂરવૃત્તિ-ગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષાઽઽશ્રયતાવાન્ ચૈત્રઃ’ ઇત્યાકારકાઽઽખણ્ડવાક્યાર્થબોધ એવ ત્વયા કક્ષીકર્તવ્યઃ । સ ચ બાધિત ઇત્યુક્તમેવ ।

વસ્તુતઃ ‘કર્પૂરં જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમિ’ ઇત્યત્ર ‘પુષ્પનિરૂપિતવિષયિત્વાભાવવિશિષ્ટકર્પૂરવિષયક-ધ્રાણજપ્રત્યક્ષાશ્રયઃ ચૈત્ર’ ઇત્યાકારક એવ શાબ્દબોધઃ સ્વીકર્તવ્યઃ ।

સિદ્ધ છે.’ સંક્ષેપમાં સાદી ભાષામાં ઉપરોક્ત બાબતને આ રીતે જણાવી શકાય કે ‘ન શબ્દની ગેરહાજરીમાં જે વાક્યથી જેની જ્યાં પ્રતીતિ થાય તેના અભાવની ત્યાં પ્રતીતિ તે જ વાક્યમાં ન ઉમેરવાથી થાય.’ પ્રસ્તુતમાં ‘પુષ્પં જિઘ્રતિ’ સ્થલમાં ‘ન’ શબ્દની ગેરહાજરીમાં ગદાધર પુષ્પવૃત્તિતાનું ભાન ગંધમાં માને છે. તેથી ગદાધરે ‘ન’ની ઉપસ્થિતિમાં પુષ્પનિરૂપિત વૃત્તિતાના અભાવનું જ ગંધમાં ભાન માનવું પડશે. તેથી ચૈત્રમાં પુષ્પવૃત્તિગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષઆશ્રયત્વના અભાવનો બોધ ‘કર્પૂરં જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમિ’ સ્થળમાં માની ન શકાય. બાકી ‘કર્પૂરં જિઘ્રતિ’ આ પૂર્વાશનો અર્થ લટકતો રહી જશે.

नैयायिक :- (एता.) ‘કર્પૂરં જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમિ’ - આ સ્થળે અમે પૂર્વાર્ધનો અર્થ લટકતો રહી ન જાય તે માટે અર્થઘટન નીચે મુજબ કરશું કે ‘કર્પૂરવૃત્તિગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષની આશ્રયતાવાળો ચૈત્ર પુષ્પવૃત્તિગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષની આશ્રયતાના અભાવવાળો છે.’ આ રીતે શાબ્દબોધ માનવામાં અન્વયબાધ વગેરે કોઈ દોષ નહીં આવે.

* નૈયાયિકમતમાં વાક્યભેદઆપત્તિ *

જવાબ :- (वाक्य.) ના, તમારી વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે આ રીતે અન્વય કરવામાં બે વાક્યાર્થ થઈ જવાથી વાક્યભેદ દોષ પણ લાગુ પડે છે. જેમ ‘ચૈત્રઃ ઘટં જાનાતિ, ન પટમ્’ - આ સ્થળે ‘પટનિરૂપિતવિષયિત્વઅભાવવિશિષ્ટ એવા ઘટજ્ઞાનનો આશ્રય ચૈત્ર’ - ઇત્યાકારક શાબ્દબોધ ગદાધરમતાનુસાર (વ્યુત્પત્તિવાદ પૃ.૨૭૩) થાય છે, તેમ ‘કર્પૂરં જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમિ’ - આ સ્થળમાં પણ ‘પુષ્પવૃત્તિત્વાભાવવિશિષ્ટ એવી કર્પૂરવૃત્તિ ગન્ધના લૌકિક પ્રત્યક્ષનો આશ્રય ચૈત્ર’ - આવા આકારવાળો જ શબ્દબોધ ગદાધરે માન્ય કરવો પડશે. તો જ અખંડ વાક્યાર્થના બોધથી વાક્યભેદની આપત્તિ ટળી શકે. પરંતુ તે બોધ તો નૈયાયિકમત મુજબ માન્ય કરી શકાય તેમ નથી. કારણ કે પુષ્પવૃત્તિત્વાભાવ ગંધમાં બાધિત છે - આ બાબત તો હમણાં જ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

(वस्तु.) વાસ્તવમાં તો ‘કર્પૂરં જિઘ્રતિ, ન પુષ્પમિ’ - આ સ્થળમાં ‘પુષ્પનિરૂપિતવિષયિત્વાભાવવિશિષ્ટ એવા કર્પૂરવિષયક ધ્રાણજ પ્રત્યક્ષનો આશ્રય ચૈત્ર છે’ - આવો બોધ જ માનવો યોગ્ય છે. તથા તેવું માનવામાં આવે તો ‘ધ્રાણેન્દ્રિય દ્રવ્યગ્રાહક છે’ - આવું અનાયાસે સિદ્ધ થઈ જાય.

एतेन “अस्तु वा गन्धो लौकिकविषयिता प्रत्यक्षञ्च विशकलितमेव धातोरर्थः” (व्यु.वा.का.२/पृ.२७९) इत्येवं तत्र यत् कल्पान्तरं गदाधरेण दर्शितं तदपि निराकृतम्,

एवमपि ‘पुष्पं जिघ्रति चैत्र’ इत्यत्र आदर्शव्याख्याकर्तृसुदर्शनाचार्यदर्शितरीत्या ‘पुष्पवृत्तिगन्ध-
निरूपितलौकिकविषयिताश्रयप्रत्यक्षवांचैत्र’ इत्याकारकशाब्दबोधस्याऽभ्युपगन्तव्यतया ‘कर्पूरं जिघ्रति,
न पुष्पम्’ इत्यादेरनुपपत्तेः, “प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोग-क्षेमौ” - (व्यु.वा.का.१/पृ.२८) इति व्युत्पत्तिवाद-
दर्शितन्यायेन गन्धे पुष्पवृत्तित्वाऽभावान्वयस्य कर्तव्यत्वात्, तस्य च बाधादित्युक्तोत्तरत्वात् ।

यच्च गदाधरेण तत्र “जिघ्रत्यर्थगन्धविषयितानिरूपकत्वमेव पुष्पादिनिष्ठं जिघ्रतिकर्मत्वम्” (व्यु.वा.का.२/पृ.२८०) इत्युक्तम्, तच्चाऽपसिद्धान्तग्रस्तत्वाद् न चारुतरम्, तन्मते गन्धविषयितानिरूपकत्वस्य पुष्पादौ असत्त्वात्, घ्राणजलौकिकप्रत्यक्षविषयताया द्रव्येऽनभ्युपगमात् ।

ગદાધર :- (एतेन.) અથવા તો ‘घ्रा’ धातुના ત્રણ છૂટા-છવાયા અર્થ માની શકાય છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) ગંધ, (૨) લૌકિકવિષયિતા અને (૩) પ્રત્યક્ષ - આ ત્રણ અર્થમાં ‘घ्रा’ धातुની ખંડશઃ શક્તિ રહેલી છે. આવું માનવામાં એકદેશઅન્વયનો દોષ નહિ આવે.

✽ ખંડશઃ શક્તિની મીમાંસા ✽

જૈન :- (एव.) ના, ગદાધરે વ્યુત્પત્તિવાદમાં ગન્ધનિરૂપિતલૌકિકવિષયિતાશાલી પ્રત્યક્ષ પદાર્થમાં ઘ્રા ધાતુની અખંડ એક શક્તિ માનવાના બદલે ત્રણ પદાર્થમાં ઉપરોક્ત રીતે ખંડશઃ શક્તિ માનવાનો જે અન્ય કલ્પ દેખાડેલ છે, તે પણ બરાબર નથી. કેમ કે તેવું માન્યા પછી પણ ‘पुष्पं जिघ्रति’ - સ્થલમાં તો ગદાધરે ‘पुष्पवृत्तिगन्धनिरूपितलौकिकविषयिताआश्रयप्रत्यक्षविशिष्ट चैत्र’ - આવો જ શાબ્દબોધ માનવાનો છે. આ વાત વ્યુત્પત્તિવાદની આદર્શ નામની વ્યાખ્યામાં સુદર્શનાચાર્યએ દેખાડેલ છે. તેથી તે રીતે ‘पुष्पं’ પદાર્થનો ‘घ्रा’ धात्वर्थના એક દેશ ગંધમાં જ અન્વય કરવાનો હોવાથી ‘कर्पूरं जिघ्रति, न पुष्पम्’ - આ સ્થળે શાબ્દબોધ અસંગત થવાની આપત્તિ આવશે. કેમ કે ‘प्रतियोगीनो अन्वय અને તેના અભાવનો અન્વય તુલ્ય યોગ-ક્ષેમવાળા છે’ - આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિવાદમાં ગદાધરે બતાવેલ નિયમ મુજબ ‘न’ ની ગેરહાજરીમાં પુષ્પવૃત્તિત્વનો જે ગંધમાં (ધાત્વર્થ એક દેશમાં) અન્વય થાય છે તે જ ગંધમાં પુષ્પવૃત્તિત્વાભાવનો અન્વય ‘न’ શબ્દ કરાવશે. તથા તેવો અન્વય તો બાધિત છે - આ વાત તો પૂર્વ જણાવેલ જ છે. તેથી ‘घ्रा’ धातुની ત્રણ પદાર્થમાં ખંડશઃ શક્તિ માનવાની ગદાધરની વાતનો જવાબ પૂર્વે આવી જ ગયો છે.

✽ ગદાધરને અપસિદ્ધાન્ત દોષની આપત્તિ ✽

(यच्च.) વળી, ગદાધરે વ્યુત્પત્તિવાદમાં જે જણાવેલ છે કે “पुष्पं जिघ्रति - માં પુષ્પ વગેરેમાં રહેનાર ‘जिघ्रति’ ધાતુનું કર્મત્વ એ તો ‘जिघ्रति’ ના અર્થભૂત ગન્ધની વિષયિતાનું નિરૂપકત્વ જ છે” - તે બાબત તો અપસિદ્ધાન્તગ્રસ્ત હોવાથી વ્યાજબી નથી. કારણ કે ગદાધરના મત મુજબ ગન્ધનિરૂપિત વિષયિતાનું નિરૂપકત્વ ગન્ધમાં જ હોય, પુષ્પ વગેરેમાં ન હોય. નૈયાયિકો ઘ્રાણેન્દ્રિયજન્ય લૌકિક પ્રત્યક્ષની વિષયતા દ્રવ્યમાં માનતા જ નથી. તેથી ગદાધરકથિત વાત અપસિદ્ધાન્ત દોષથી ગ્રસ્ત બને છે.

યદપિ “ગ્રાધાતોર્હિ ગન્ધલૌકિકપ્રત્યક્ષત્વં શક્યતાઽવચ્છેદકમ્, “ગ્રા ગન્ધોપાદાને” (કાતન્ત્ર-ધાતુપાઠઃ
 ખ્વાદયઃ-૨૬૫) ઇત્યનુશાસનાદ્” (વ્યુ.વા.કા.૨/પૃ.૨૭૫) ઇત્યુક્તં ગદાધરેણ તદપિ ન સમ્યક્, ‘આમોદમુપજિગ્રતી’-
 ત્યાદેઃ અનુપપત્તેઃ, ગન્ધવિશેષરૂપાઽઽમોદપદાર્થાઽઽધેયત્વસ્ય ગન્ધે બાધાત્, ગુણે ગુણાઽસત્ત્વાત્।

તત્ર વિષયિતાયા દ્વિતીયાર્થત્વમ્ અભ્યુપગમ્ય ગન્ધાદ્યાત્મકવિષયાનવચ્છિન્ને ગ્રાણજપ્રત્યક્ષે ગ્રાધાતોઃ
 લક્ષણાઽઙ્ગીકારાપેક્ષયા લાઘવેન ગ્રાણજપ્રત્યક્ષમાત્રે શક્યઅભ્યુપગમસ્યૈવ ન્યાય્યત્વાત્, “ગ્રાં ગન્ધોપાદાને”
 (હૈ.ધા.પાઠ ધા. ૩/પૃ. ૧, ક.ક. ૨/૩) ઇતિ હૈમધાતુપાઠે હર્ષકુલગણિકૃતે ચ કવિકલ્પદ્રુમે ગન્ધપદસ્ય
 ગ્રાણજોપલક્ષકત્વાત્। ઇત્યજ્ઞ ગ્રાણજલૌકિકપ્રત્યક્ષત્વસ્યૈવ ગ્રાધાતુશક્યતાઽવચ્છેદકતયા ‘પુષ્પં

❧ ‘આમોદં જિગ્રતિ’ સ્થળે ગદાધરમત બાધિત ❧

(યદપિ.) વ્યુત્પત્તિવાદમાં પૂર્વે ગદાધરે જે જણાવેલ છે કે “ગ્રાધાતુનો શક્યતાઅવચ્છેદક ગન્ધલૌકિક-
 પ્રત્યક્ષત્વ છે. કારણ કે ‘ગ્રા’ ધાતુ ગન્ધપ્રહણ અર્થમાં છે - આવું પાણિનિધાતુપાઠનું અનુશાસન છે” -
 તે વાત પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે ‘આમોદમ્ ઉપજિગ્રતિ’ - વગેરે સ્થળમાં ગદાધરમતાનુસાર શાબ્દબોધ
 અસંગત થવાની આપત્તિ આવશે. કેમ કે ‘પુષ્પં જિગ્રતિ’ - સ્થળમાં ગદાધરે જેમ ‘પુષ્પવૃત્તિગન્ધવિષયકલૌકિક-
 વિષયિતાશાલિપ્રત્યક્ષાશ્રય ચૈત્ર’ - ઈત્યાકારક શાબ્દબોધ માન્યો છે તેમ ‘આમોદમુપજિગ્રતિ’ - આ સ્થળે
 ‘આમોદવૃત્તિગન્ધવિષયકલૌકિકવિષયિતાશાલિપ્રત્યક્ષાશ્રય ચૈત્ર’ - ઈત્યાકારક જ શાબ્દબોધ માન્ય કરવો
 પડશે. પરંતુ તેવા શાબ્દબોધનો અર્થ તો બાધિત છે. કેમ કે આમોદ એક પ્રકારની ગંધ જ છે. તથા ગંધમાં
 ગંધ તો નૈયાયિકને પણ માન્ય નથી. કારણ કે ગુણમાં ગુણ રહેતા નથી. આમ ગંધમાં આમોદવૃત્તિત્વ =
 ગન્ધવિશેષાત્મકઆમોદનિરૂપિત આધેયતા બાધિત હોવાથી ‘ગ્રા’ ધાતુનો અર્થ ગંધલૌકિકપ્રત્યક્ષ માની ન શકાય.

❧ :- ‘આમોદમ્ ઉપજિગ્રતિ’ - સ્થળમાં ‘ગ્રા’ ધાતુની ગન્ધસ્વરૂપ વિષયથી અનવચ્છિન્ન (=
 શૂન્ય) એવા દ્રાણજપ્રત્યક્ષમાં લક્ષણા માનશું. તથા દ્વિતીયા વિભક્તિનો અર્થ આધેયતા = વૃત્તિતા માનવાના
 બદલે વિષયિતા માનશું. તેથી અર્થ એવો ફલિત થશે કે ‘આમોદનિરૂપિતવિષયિતાશ્રયપ્રત્યક્ષાશ્રય ચૈત્ર.’
 આવો અર્થ માનવામાં પૂર્વોક્ત સમસ્યાને અવકાશ નહિ રહે.

❧ ‘ગ્રા’ ધાતુનો શક્યાર્થ દ્રાણજ પ્રત્યક્ષ ❧

❧ :- (તત્ર.) તમે આ રીતે દ્વિતીયા વિભક્તિનો અર્થ વિષયિતા માનીને ‘ગ્રા’ ધાત્વર્થની
 વિષયવિનિર્મુક્ત દ્રાણજ પ્રત્યક્ષમાં લક્ષણા ‘આમોદમ્ ઉપજિગ્રતિ’ સ્થળમાં માનો છો તેના કરતાં સર્વત્ર
 ‘ગ્રા’ ધાત્વર્થ તરીકે દ્રાણજ પ્રત્યક્ષનો જ સ્વીકાર કરો તે વધુ ઉચિત છે. મતલબ કે ગ્રાધાતુની શક્તિ
 ગન્ધવિષયક લૌકિકપ્રત્યક્ષમાં અને લક્ષણા દ્રાણજ પ્રત્યક્ષમાં - આવું ગૌરવ કરવાના બદલે લાઘવથી સર્વત્ર
 ‘ગ્રા’ ધાતુની શક્તિ દ્રાણજ સાક્ષાત્કારમાં જ માનો એ વધુ ન્યાયોચિત છે. ‘ગ્રા ગન્ધોપાદાને’ - આ પ્રમાણે
 હૈમધાતુપાઠમાં તથા હર્ષકુલગણિરચિત કવિકલ્પદ્રુમમાં ‘ગન્ધ’ પદને દ્રાણજનું ઉપલક્ષક માની શકાય છે.
 આશય એ છે કે ગંધ દ્રાણેન્દ્રિયથી જ ગ્રાહ્ય છે. તેથી ‘ગંધોપાદાન = ગંધ સાક્ષાત્કાર = દ્રાણજ પ્રત્યક્ષ
 ગ્રાધાત્વર્થ છે’ આ રીતે હૈમધાતુપાઠ કે પાણિનીયધાતુપાઠ કે કાતન્ત્રધાતુપાઠ સંગત થઈ શકે છે. આ રીતે
 દ્રાણજલૌકિકપ્રત્યક્ષત્વને જ ‘ગ્રા’ ધાતુના શક્યતાઅવચ્છેદક તરીકે સ્વીકારવાથી ‘પુષ્પં જિગ્રમિ’ ઈત્યાદિ

દ્રવ્યગ્રહે સંખ્યાદિ ગ્રહ થાઈ- એ પણ નિયમ નથી. તિહાં બહુ-બહુવિધાદિ ક્ષયોપશમ નિયામક છિ તે પ્રીછવું.

આશ્રયાડનવચ્છિન્નગુણપ્રત્યક્ષભાનાડમ્યુપગમે 'નીલં ઘટં પશ્યતિ' इत्यत्रાડપિ શાબ્દબોધે ઘટવિનિર્મોકેણ નીલરૂપસાક્ષાત્કારભાનાડઙ્ગીકારાડપત્તે: इति दिक् ।

यत्तु गन्धाद्याधारद्रव्यग्रहे सङ्ख्याग्रहोऽपि प्रसज्येत, येनेन्द्रियेण यद् द्रव्यं गृह्यते तद्गता सङ्ख्याऽपि तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते इति नियमात्, चक्षुषा रूपाद्याधारघटादिग्रहे तद्गतसङ्ख्याग्रहवदिति

तत्तु जैनेन्द्रराद्धान्तानभिज्ञानद्योतकम्, स्वसमये सङ्ख्याख्यातौ अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां बहु-बहुવિधादि-ક્ષયોપશમસ્યેવ નિયામકત્વાત્ ।

घ्राणेन्द्रियतः यस्य पुष्पप्रत्यक्षेऽपि पुष्पसङ्ख्या न ज्ञायते तस्य घ्राणेन्द्रियजन्यमतिज्ञानावरणीयबहु पुष्पद्रव्येने પણ સાક્ષાત્ ઘ્રાણજ પ્રત્યક્ષનો વિષય માનવો જરૂરી છે. આમ ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્રવ્યગ્રાહક પણ સિદ્ધ થશે. અહીં જે કહેવાયેલ છે તે એક દિગ્દર્શનમાત્ર છે. તે મુજબ ઘણું વિચારી શકાય તેમ છે.

વેદાંત :- (યત્તુ.) જો ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા ગંધની જેમ ગંધના આધારભૂત પુષ્પાદિ દ્રવ્યનું પણ પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો પુષ્પાદિ દ્રવ્યગત સંખ્યાનું પણ પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે એક નિયમ એવો છે કે જે ઈન્દ્રિય દ્રવ્યગ્રાહક હોય તે ઈન્દ્રિય દ્રવ્યગત સંખ્યાની પણ ગ્રાહક હોય જેમ કે રૂપનું અને રૂપના આધારભૂત ઘટાદિ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ કરાવનાર ચક્ષુ ઈન્દ્રિય દ્વારા ઘટાદિગત એકત્વ, દ્વિત્વ આદિ સંખ્યાનું પણ પ્રત્યક્ષ થતું હોય છે. તેથી 'પુષ્પં જિઘ્રામિ' - આવા અનુવ્યવસાયના બળથી ઘ્રાણેન્દ્રિયને પુષ્પગ્રાહક માનવામાં આવે તો પુષ્પાદિગત સંખ્યાનું પણ ભાન થવાની આપત્તિ આવશે.

§ સંખ્યાગ્રાહક ક્ષયોપશમવિશેષ : જૈન §

જૈન :- (તત્તુ.) નૈયાયિકે આપેલી ઉપરોક્ત આપત્તિ જણાવે છે કે નૈયાયિકને જિનેશ્વર ભગવંતના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન નથી. જૈન સિદ્ધાંત મુજબ તો સંખ્યાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં તો અન્વય-વ્યતિરેકથી બહુ-બહુવિધ વગેરે ક્ષયોપશમ જ નિયામક છે. કહેવાનો આશય એ છે કે માણસોના ટોળાને જોઈને કોઈ વ્યક્તિને 'સામે અનેક માણસો છે' - તેવું ઓધથી જ્ઞાન થઈ જાય અને કોઈને 'સામે ૨૫ માણસો છે' - એવું ચોક્કસરૂપે જ્ઞાન થાય છે. તથા કોઈક વિચક્ષણ વ્યક્તિને 'સામે ૫ ગુજરાતી, ૭ કચ્છી, ૮ મહારાષ્ટ્રીયન અને ૪ મદ્રાસી માણસો છે' - આ પ્રકારે વધારે સ્પષ્ટપણે બોધ થાય છે. ઉપરોક્ત ત્રણેય વ્યક્તિની આંખમાં કોઈ તફાવત નથી, તેમ છતાં જનસંખ્યાનો નિર્ણય જુદો જુદો રીતે થાય છે. માટે સંખ્યાગ્રાહક ઈન્દ્રિય નથી, પણ વિશેષ પ્રકારનો ક્ષયોપશમ છે. જે વ્યક્તિને અનેકત્વનું ભાન થયું એનો ક્ષયોપશમ સામાન્ય છે. જેને ૨૫ સંખ્યાનું જ્ઞાન થયું તેનો બહુ-ક્ષયોપશમ છે. તથા જેને '૫ ગુજરાતી' વગેરે રૂપે જનસંખ્યાનો નિર્ણય થાય છે તેનો બહુવિધ-ક્ષયોપશમ છે. આંખ તીક્ષ્ણ હોવા છતાં જેને બહુ-બહુવિધ ક્ષયોપશમ નથી હોતો તેને ઉપરોક્ત સ્થળે ચોક્કસ પ્રકારે જનસંખ્યાનો બોધ થતો નથી. આમ સ્પષ્ટપણે સંખ્યાના જ્ઞાન માટે બહુ-બહુવિધ આદિ (મતિજ્ઞાનાવરણનો) ક્ષયોપશમ નિયામક છે. આવું જૈનદર્શન માને છે.

(ઘ્રાણે.) તેથી નાક દ્વારા પુષ્પનું પ્રત્યક્ષ થવા છતાં પણ પુષ્પગત સંખ્યાનો નિર્ણય જેને થતો નથી,

ઈમ એક-અનેક ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્યપણઈ દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયનો* ભેદ જાણવો. ગુણ-પર્યાયનઈ માંહોમાંહઈ ભેદ, તે સહભાવી-ક્રમભાવી એહ કલ્પનાથી જ *ભાવવું *ઈતિ ચતુર્વિંશતિગાથાર્થઃ* ॥૨/૧૫॥

-બહુવિધાદિક્ષયોપશમવિરહોઽવસેયઃ । ન હિ કારણવિરહે કાર્યં જાતુચિદુત્પદ્યતે । ન ચૈતાવતા ઘ્રાણેન્દ્રિયં પુષ્પાદિદ્રવ્યાઽગ્રાહકમિતિ સિધ્યતિ, અન્યથા 'પુષ્પં જિઘ્રામિ' ઇત્યાદ્યનુવ્યવસાયસ્ય ભ્રમત્વાપત્તેઃ ।

एतेन “ન ચ લોકે પ્રતીતિઃ ‘ગન્ધવ્ દ્રવ્યમ્ આગ્રાતમિ’તિ, ગન્ધ એવ આગ્રાત ઇતિ તુ લૌકિકાઃ પ્રતિયન્તિ” (બ્ર.સૂ.૨/૩/૧૬ શા.ભા.પૃ.૬૧૫) ઇતિ **ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्योक्तिरपि प्रत्यस्ता**, ‘સુરભિ પુષ્પં જિઘ્રામી’તિ અનુવ્યવસાયસ્ય સાર્વલૌકિકત્વાત્ । ન ચ તસ્યાઽપ્રામાણ્યમભિમતમિતિ દર્શિતાનુવ્યવસાયબલેન ઘ્રાણેન્દ્રિયાદેરપિ દ્રવ્યગ્રાહકત્વમભ્યુપગન્તવ્યમેવ । શ્રોત્રસ્યાઽપિ જૈનમતે શબ્દદ્રવ્યગ્રાહકત્વમિત્યવધેયમ્ ।

इत्थम् एकानेकेन्द्रियग्राह्यतया द्रव्याद् गुण-पर्याययोः भेदः स्पष्ट एव ।

નૈયાયિકમતે દ્રવ્યસ્ય ચક્ષુઃસ્પર્શનેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં જૈનમતે તુ પચ્ચભિઃ અપિ ઇન્દ્રિયૈઃ ગ્રાહ્યત્વમિતિ વિશેષેઽપિ દ્રવ્યસ્ય અનેકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં તૂભયમતસિદ્ધમેવેત્યવધેયમ્ ।

गुण-पर्याययोः मिथो भेदस्तु भेदनयोर्ज्ञीतसहभावि-क्रमभावित्वलक्षणात् काल्पनिकादेव विरुद्ध-
તે વ્યક્તિ પાસે ઘ્રાણેન્દ્રિયજન્યમતિજ્ઞાનાવરણસંબંધી બહુ-બહુવિધ આદિ ક્ષયોપશમ નથી - આમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. પરંતુ ‘ઘ્રાણેન્દ્રિય પુષ્પાદિદ્રવ્યગ્રાહક નથી’ - આવું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અન્યથા ‘પુષ્પં જિઘ્રામિ’ આવા અનુવ્યવસાયને ભ્રમાત્મક માનવો પડે.

❖ બ્રહ્મસૂત્રશાંકરભાષ્યનું નિરાકરણ ❖

(एते.) ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यમાં એવું જણાવેલ છે કે “લોકોને ‘ગંધયુક્ત દ્રવ્યને હું સૂંઘું છું’ - આવી પ્રતીતિ થતી નથી. પરંતુ ‘ગંધ જ સૂંઘાઈ’ - આ મુજબ લોકોમાં પ્રતીતિ થાય છે.” તે વાતનું નિરાકરણ ઉપરોક્ત ચર્ચાના આધારે થઈ જાય છે. કેમ કે ‘હું સુગંધી ફૂલને સૂંઘું છું’ - આવી અનુવ્યવસાયાત્મક પ્રતીતિ તો સર્વ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તથા અબાધિત અનુભવના આધારે ‘અનુવ્યવસાય જ્ઞાન ક્યારેય પણ ભ્રમાત્મક નથી હોતું’ - આવું તો નૈયાયિક વગેરે વિદ્વાનો પણ માને છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્વિવિધ અનુવ્યવસાયના બળથી ઘ્રાણેન્દ્રિયને અને રસનેન્દ્રિયને પણ ચક્ષુ અને ત્વગ્ ઈન્દ્રિયની જેમ દ્રવ્યગ્રાહક માનવી જરૂરી છે. કર્ણ પણ શબ્દદ્રવ્યગ્રાહક છે. જૈનમતની આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

✽ દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયનો ભેદ ✽

(इत्थ.) આ રીતે એકઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા અને અનેકઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા સ્વરૂપ વિલક્ષણ ગુણધર્મના આધારે દ્રવ્ય કરતાં ગુણ-પર્યાયનો ભેદ સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થાય છે.

(नैया.) નૈયાયિકમતે ચક્ષુ અને ત્વગ્ - એમ બે ઈન્દ્રિયથી ઘટાદિ દ્રવ્ય ગ્રાહ્ય છે. જ્યારે જૈનદર્શન મુજબ પાંચેય ઈન્દ્રિયથી દ્રવ્ય ગ્રાહ્ય છે. આટલો તફાવત નૈયાયિકદર્શન અને જૈનદર્શન વચ્ચે હોવા છતાં પણ ‘દ્રવ્યમાં અનેક ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યતા રહેલી છે’ - આ બાબતમાં બન્ને દર્શનમાં કોઈ મતભેદ નથી.

(गुण.) તથા ગુણ અને પર્યાય વચ્ચેનો પરસ્પર ભેદ તો ભેદનયબોધિત દ્રવ્યસહભાવિત્વ અને ક્રમભાવિત્વ સ્વરૂપ કાલ્પનિક (= આરોપિત) વિરુદ્ધધર્માધ્યાસથી (= ધર્મભેદથી) સિદ્ધ થશે. કહેવાનો આશય એ છે

❖ કો. (૭)+લા. (૨)માં ‘પર્યાયનઈ’ પાઠ. * ફક્ત પાલિ. માં ‘ભાવવું’ પાઠ. *...* ચિદ્રથમધ્યવર્તી પાઠ ફક્ત કો. (૧૧)માં છે.

ધર્માધ્યાસાત્, વિભિન્નધર્માધ્યાસાદિતિ યાવત્ । અયમાશયઃ - યથા સમભિરુદ્ધનયોઙ્મીતેન્દન-શકનાદિ-લક્ષણધર્મભેદેન ઇન્દ્ર-શક્રાદીનાં ભેદઃ તથા ભેદનયોઙ્મીતસહભાવિત્વ-ક્રમભાવિત્વલક્ષણધર્મભેદેન ગુણ-પર્યાયયોઃ ભેદ ઇતિ ।

તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકે વિદ્યાનન્દસ્વામી તુ “ગુણવદ્ દ્રવ્યમિત્યુક્તં સહાઽનેકાન્તસિદ્ધયે । તથા પર્યાયવદ્ દ્રવ્યં ક્રમાઽનેકાન્તવિત્તયે ।” (ત.શ્લો.વા.૫/૩૯/૨/પૃ.૩૯૭) ઇત્યાહ ।

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - પ્રતિસમયં ક્ષાયોપશમિકસમ્યગ્દર્શનાદિગુણ-ક્ષાયિકકેવલજ્ઞાનાદિગુણ-સંયતત્વાદિક્ષાયોપશમિકપર્યાય-સિદ્ધત્વાદિક્ષાયિકપર્યાયાધારતયા યોગ્યમપિ આત્મદ્રવ્યં બહિરાત્મદશાવશતઃ ન તાન્ અભિવ્યનક્તિ । અત આત્માર્થિના સ્વચિત્તવૃત્તિઃ આત્માભિમુખિની કાર્યા । તદર્થં શુદ્ધગુણાદિલિપ્સા તદનુકૂલા ચ કૃતિઃ કર્તવ્યા । તતશ્ચ શ્રીકોડિન્નાદિકેવલિચરિત્રે શ્રીશુભવર્ધનગણિદર્શિતં “શિવપદં નિત્યશ્રિયામાસ્પદમ્” (શ્રીકો.૮૭) ત્વરિતં સમ્પદ્યેત ॥૨/૧૫॥

કે જેમ ઈન્દ્રન, શકન વગેરે ધર્મભેદથી ઈન્દ્ર અને શક વગેરેમાં સમભિરુદ્ધનય ભેદને જણાવે છે તેમ સહભાવિત્વ, ક્રમભાવિત્વ સ્વરૂપ ધર્મભેદથી ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે ભેદનય ભિન્નતાને જણાવે છે - તેમ સમજવું.

✠ સહઅનેકાન્ત-ક્રમઅનેકાન્તનો બોધ ✠

(તત્ત્વા.) તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં દિગંબર વિદ્યાનંદસ્વામીએ ગુણ અને પર્યાય વચ્ચેના આપેક્ષિક ભેદને જણાવવા માટે કહેલ છે કે “ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે સહભાવીઅનંતધર્માત્મક દ્રવ્યમાં રહેલ સહઅનેકાન્તને જણાવવા માટે ‘ગુણવદ્ દ્રવ્યમ્’ - આમ કહેલ છે. તથા ક્રમભાવીઅનંતધર્માત્મક દ્રવ્યમાં રહેલ ક્રમઅનેકાન્તને જણાવવા માટે ‘પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્’ - આવું કહેલ છે.” આવું કહેવા દ્વારા વિદ્યાનંદસ્વામીએ ‘ગુણો સહભાવી છે અને પર્યાયો ક્રમભાવી છે’ - આમ સૂચિત કરેલ છે.

❧ ચિત્તવૃત્તિને આત્માભિમુખ કરીએ ❧

અધ્યાત્મિક ઉપનય :- ‘દ્રવ્ય આધાર છે અને ગુણ-પર્યાય આધેય છે’ - આ વાતની મૂલવણી અધ્યાત્મ જગતમાં એ રીતે થઈ શકે કે સમ્યગ્દર્શન આદિ ક્ષાયોપશમિક ગુણોનો, કેવલજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિક ગુણોનો તેમ જ સંયતત્વ આદિ ક્ષાયોપશમિક પર્યાયોનો, સિદ્ધત્વ આદિ ક્ષાયિક પર્યાયોનો આધાર બનવા માટે આત્મદ્રવ્ય પ્રતિસમય તૈયાર જ છે. આત્મામાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતા રહેલી જ છે. તેમ છતાં આત્મા જ્યાં સુધી પોતાની બહિર્મુખદશા છોડે નહિ ત્યાં સુધી તે તે વિશુદ્ધ ગુણ-પર્યાયો પ્રગટ થતાં નથી. બહિરાત્મદશા છૂટે તો જ નિર્મલ ગુણાદિ પ્રગટે. તેથી જરૂર છે ફક્ત ચિત્તવૃત્તિને આત્મદ્રવ્યની સન્મુખ કરી શુદ્ધ ગુણ-પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખનાની અને સત્ પુરુષાર્થની. જેમ ભૂતલ ઘટનો આધાર બનવા સદા સજ્જ છે, જરૂર છે ફક્ત ઘટને ભૂતલ સન્મુખ કરી ત્યાં સુધી પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ કરવાની. તેમ ઉપરોક્ત બાબતને સમજવી. તે રીતે ચિત્તવૃત્તિને આત્માભિમુખ કરવાથી, શ્રીકોડિન્નાદિકેવલિચરિત્રમાં શ્રીશુભવર્ધનગણીએ વર્ણવેલું, આત્માના નિત્ય ઐશ્વર્યોના ધામસ્વરૂપ શિવપદ-સિદ્ધપદ ઝડપથી પ્રાપ્ત થાય. (૨/૧૫)

સંજ્ઞા-સંખ્યા લક્ષણથી પણ, ભેદ *એહોનો જાણી રે;

સુ-જસ-કારિણી શુભ મતિ ધારો, દુરમતિવેલીકૃપાણી રે ॥૨/૧૬॥ (૨૫) જિન.

તથા સંજ્ઞા કહિતાં નામ તેહથી ભેદ. “દ્રવ્ય” નામ ૧, “ગુણ” નામ ૨, “પર્યાય” નામ ૩. *એ ૩ નામભેદે પણ ભેદ છે. † સંખ્યા = ગણના, તેહથી ભેદ. દ્રવ્ય ૬, ગુણ અનેક, પર્યાય ‡ અનેક. §

સામ્પ્રતં દ્રવ્યાદીનાં પ્રત્યેકં મિથો ભેદસાધને યુક્ત્યન્તરમાહ - ‘સંજ્ઞે’તિ ।

સજ્ઞા-સંખ્યાદિભિશ્ચાપિ ભેદમેષાં વિચિન્તય ।

સુયશઃકારિણીં પ્રજ્ઞાં ધારય ધ્યાન્યહારિણીં ॥૨/૧૬॥

પ્રકૃતે દણ્ડાન્વયસ્ત્વેવમ્ - સજ્ઞા-સંખ્યાદિભિશ્ચાપિ ઇષાં ભેદં વિચિન્તય । ધ્યાન્યહારિણીં સુયશઃકારિણીં પ્રજ્ઞાં ધારય ॥૨/૧૬॥

ખોઃ ! ભવ્ય ! સજ્ઞા-સંખ્યાદિભિશ્ચાપિ, “ગર્હા-સમુચ્ચય-પ્રશ્ન-શંકા-સંભાવનાસ્વપિ” (અ.કો.૩/૨૪૮) इति अमरकोशवचनानुसारेण ‘अपि’शब्दोऽत्र समुच्चयार्थः, आदिपदेन लक्षण-बुद्धि-स्थिति-निरपेक्षतादिग्रहः, एषां = द्रव्य-गुण-पर्यायाणां प्रत्येकं मिथो भेदं विचिन्तय । तथाहि - (१) एकस्य ‘द्रव्यम्’ इति नाम, अपरस्य ‘गुण’ इति अन्यस्य च ‘पर्याय’ इति सज्ज्ञाभेदेन एषां भेदः सिध्यति ।

અવતરણિકા :- અત્યાર સુધીના શ્લોકોમાં દ્રવ્ય કરતાં ગુણ-પર્યાયને ભિન્નરૂપે સિદ્ધ કરવાનો ગ્રંથકારશ્રીએ પ્રયત્ન કરેલ છે. હવે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય પ્રત્યેકમાં પરસ્પરનો ભેદ સિદ્ધ કરવા માટે નવા પ્રકારની યુક્તિઓને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે :-

❀ દ્રવ્ય-ગુણાદિમાં સંજ્ઞા, સંખ્યાદિથી ભેદસિદ્ધિ ❀

શ્લોકાર્થ :- સંજ્ઞા, સંખ્યા વગેરેથી પણ દ્રવ્યાદિ ત્રણનો ભેદ વિચારો તથા મતિઅન્યતાને દૂર કરનારી અને સુયશને કરનારી પ્રજ્ઞાને ધારણ કરો. (૨/૧૬)

વ્યાખ્યાર્થ :- હે ભવ્ય આત્મા ! સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણ, બુદ્ધિ, સ્થિતિ, નિરપેક્ષતા વગેરે દ્વારા પણ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એમ પ્રત્યેકમાં પરસ્પર ભેદને વિચારવો. યદ્યપિ મૂળ શ્લોકમાં તો લક્ષણ આદિનો સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરેલ નથી તેમ છતાં શ્લોકમાં રહેલ આદિ શબ્દથી તે બધાનું ગ્રહણ કરી શકાય છે. “ગર્હા, સમુચ્ચય, પ્રશ્ન, શંકા, સંભાવના - અર્થમાં ‘અપિ’ શબ્દ વપરાય” - આ મુજબ અમરકોશના આધારે અહીં મૂળશ્લોકમાં રહેલ ‘અપિ’શબ્દ સમુચ્ચયને (= પૂર્વ યુક્તિઓના સંગ્રહને) દર્શાવે છે.

(૧) સંજ્ઞાભેદ આ રીતે (૧-ક) એક પદાર્થનું દ્રવ્ય એ પ્રમાણે નામ છે. (૧-ખ) બીજા પદાર્થનું ગુણ એમ અભિધાન છે. (૧-ગ) ત્રીજા પદાર્થની પર્યાય એ પ્રમાણે સંજ્ઞા છે. આમ ત્રણેય પદાર્થના નામો જુદા જુદા હોવાથી તે ત્રણેયમાં ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

♦ કો.(૩)માં ‘એહનો’ પાઠ. †... ‡ ચિદ્વદ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૮)+સિ.માં છે.

* સિ.+કો.(૮)+આ.(૧)માં ‘અનંતા’ પાઠ. § મો.(૨)માં ‘એક તે એક દ્રવ્યને માને પણ ગુણ-પર્યાય ન માને તે દ્રવ્યદ્વૈતવાદી કહીઈ’ - અધિક પાઠ.

►એમ પણ ભેદ જાણવા. ◀ લક્ષણથી ભેદ - દ્રવન = અનેકપર્યાયગમન દ્રવ્યલક્ષણ. ►દ્રવતિ = ગચ્છતિ તૌસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્રવ્યમ્ ૧. ગુણ્યતે = પૃથક્ ક્રિયતે દ્રવ્યં દ્રવ્યાદ્ યૈસ્તે ગુણાઃ ૨. ◀ ગુણન = એકથી અન્યનંદે ભિન્નકરણ તે ગુણલક્ષણ. પરિગમન = સર્વતોવ્યાપ્તિ તે પર્યાયલક્ષણ. ►પરિયન્તિ = સમન્તાદાયન્તિ તે પર્યાયાઃ।

(૨) एवं धर्माऽधर्माऽऽकाशाऽऽत्म-पुद्गलास्तिकाय-कालरूपाणि द्रव्याणि षट् पञ्च वा सन्ति, गुण-पर्यायाश्चानन्ताः। गुण-पर्याययोः औपचारिकभेदाऽवलम्बने तु अनन्तेभ्यो गुणेभ्यः पर्याया अनन्तगुणाः इति सङ्ख्याभेदेनैषां प्रत्येकं भेदः।

(૩) तथा “દ્રવતિ = ગચ્છતિ = તાન્ તાન્ પર્યાયાન્ પ્રાપ્નોતીતિ દ્રવ્યમિતિ” (અનુ.દ્વા.સૂ.૨૧૭) ઇતિ અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિર્દર્શિતયા વ્યુત્પત્ત્યા અનેકપર્યાયગમનરૂપં દ્રવણં દ્રવ્યલક્ષણમ્, ગુણનાદ્ = એકસ્માદન્યસ્ય ભેદકરણાદ્ ગુણ ઉચ્યતે ઇતિ ગુણનં ગુણલક્ષણમ્, ગુણ્યતે = પૃથક્ક્રિયતે દ્રવ્યં દ્રવ્યાદ્ યૈસ્તે ગુણા ઇતિ વ્યુત્પત્તેઃ। તદુક્તમ્ આચારાઙ્ગવૃત્તૌ શ્રીશીલાઙ્કાચાર્યેણ “ગુણ્યતે = ભિદ્યતે = વિશિષ્યતે અનેક દ્રવ્યમિતિ ગુણઃ” (આ.વૃ.૧/૨/૧/સૂ.૬૨/પૃ.૯૮) ઇતિ પૂર્વોક્તં (૨/૨) સ્મર્તવ્યમ્। અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તૌ વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તૌ ચ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરયસ્તુ “ગુણ્યન્તે = સંખ્યાયન્તે ઇતિ ગુણાઃ” (અનુ.દ્વા.સૂ.૨૧૭ વૃ. પૃ.૧૫૧, વિ.આ.ભા.ગા.૧ વૃ.) ઇતિ ઓઘતો વ્યાખ્યાતવન્તઃ।

(૨) આ જ રીતે સંખ્યાના ભેદથી પણ તે ત્રણેયનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. તે આ રીતે (૨-ક) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ સ્વરૂપ છ દ્રવ્યો છે. અથવા કાળપર્યાયપક્ષમાં પાંચ દ્રવ્યો છે. (૨-ખ) જ્યારે ગુણ અને પર્યાયો અનંતા છે. (૨-ગ) તેમ જ ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે રહેલા ઔપચારિક ભેદને ધ્યાનમાં રાખીએ તો ગુણો અનંતા છે અને પર્યાયો તેના કરતાં પણ અનંતગુણા છે. આથી સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ પ્રત્યેકમાં પરસ્પર ભેદ રહેલો છે.

❀ દ્રવ્યાદિના લક્ષણ વિભિન્ન ❀

(૩) તદુપરાંત ત્રણેયના લક્ષણ જુદા જુદા હોવાથી પણ ત્રણેયમાં ભેદ રહેલો છે. (૩-ક) દ્રવે તે દ્રવ્ય. દ્રવે = તે તે પર્યાયોને પામે. આ પ્રમાણે અનુયોગદ્વારસૂત્રની મલધારવૃત્તિમાં જણાવેલ વ્યુત્પત્તિથી અનેકપર્યાયપ્રાપ્તિસ્વરૂપ દ્રવણ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. (૩-ખ) ગુણન કરે તે ગુણ. એક દ્રવ્યથી બીજા દ્રવ્યનો ભેદ (= ગુણન) કરવાથી દ્રવ્યભેદક એવા તે ધર્મની ગુણ તરીકે ઓળખાણ થાય છે. તેથી ‘ગુણન’ ગુણનું લક્ષણ છે. ‘એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યથી ગુણે = જુદું કરે તે ગુણ કહેવાય’ - આ પ્રમાણે ‘ગુણ’ પદની વ્યુત્પત્તિ છે. તેથી જ આચારાઙ્ગસૂત્રની વ્યાખ્યામાં શ્રીશીલાંકાચાર્ય ભગવંતે જણાવેલ છે કે “એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્ય કરતાં જેના દ્વારા ગુણાય = ભેદાય = અતિરિક્ત સિદ્ધ થાય તેને ગુણ કહેવાય.” પૂર્વે (૨/૨) આ સંદર્ભ દર્શાવેલ છે. અનુયોગદ્વારવ્યાખ્યામાં તથા વિશેષાવશ્યકભાષ્યવૃત્તિમાં શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજીએ તો ગુણની ઓઘથી વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે ‘જે ગણાય, જેની ગણતરી કરાય તે ગુણ કહેવાય.’

►...◀ ચિદ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૮)+સિ.માં છે.

પર્યાયલક્ષણઞ્ચ પર્યેતિ = સર્વતો વ્યાપ્નોતિ યદ્વા પરિયન્તિ = સમન્તાદાયન્તિ તે પર્યાયાઃ इति વ્યુત્પત્ત્યા પરિગમનં સર્વતો વ્યાપ્તિરૂપમિતિ લક્ષણભેદેનૈષાં ભેદઃ ।

અનુયોગદ્વારસૂત્રમલધારવૃત્તૌ “(૧) પરિ = સમન્તાદ્ અવન્તિ = અપગચ્છન્તિ, ન તુ દ્રવ્યવત્ સર્વદૈવ અવતિષ્ઠન્તિ इति પર્યવાઃ (૨) અથવા પરિ = સમન્તાદ્ અવનાન્તિ = ગમનાન્તિ દ્રવ્યસ્યાઽવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિરૂપાણિ પર્યવા એકગુણકાલત્વાદયઃ । (૩) યત્ર તુ પર્યાય इति પાઠઃ તત્ર પરિ = સમન્તાદ્ આયન્તે = અપગચ્છન્તિ, ન પુનર્દ્રવ્યવત્ સર્વદૈવ તિષ્ઠન્તીતિ પર્યાયાઃ । (૪) અથવા પરિ = સામસ્ત્યેન ઇતિ = અભિગચ્છન્તિ = વ્યાપ્નોતિ વસ્તુ તાન્ इति પર્યાયાઃ” (અનુ.દ્વા.સૂ.૨૨૫ વૃ.) इति યદુક્તં તદિદાઽનુસન્ધેયમ્ ।

(૪) એવં ‘દ્રવ્યમ્’ इत्यુક્તે દ્રવ્યત્વપ્રકારિકા બુદ્ધિરુપજાયતે, ગુણશબ્દાદ્ ગુણત્વપ્રકારિકા પર્યાયપદાચ્ચ પર્યાયત્વપ્રકારિકેતિ બુદ્ધિભેદેનૈષાં ભેદઃ, તત્ર સ્વતો ભેદવિરહે પ્રતિભાસભેદો ન સ્યાત્ । તદિદમભિપ્રેત્ય ભગવતીસૂત્રવૃત્તૌ ભેદનયાર્પણયા “દ્રવ્ય-પર્યાયોશ્ચાન્યત્વં તથાવિધપ્રતિભાસભેદનિબન્ધનત્વાત્,

☆ પર્યાયલક્ષણ પરામર્શ ☆

(પર્યા.) (૩-ગ) ‘ચારે બાજુ ફેલાય તે પર્યાય’ અથવા ‘ચારે બાજુથી આવે તે પર્યાય’ - આ વ્યુત્પત્તિથી ચોતરફ વ્યાપ્ત થવા સ્વરૂપ પરિગમન પર્યાયલક્ષણ છે. આમ લક્ષણ જુદા હોવાથી તે ત્રણેય જુદા છે.

* પર્યાયના વિભિન્ન લક્ષણોનો વિચાર *

(અનુ.) અનુયોગદ્વારસૂત્રમલધારવૃત્તિમાં પર્યવ કે પર્યાય શબ્દને લક્ષમાં લઈને પ્રત્યેક શબ્દની બે-બે વ્યાખ્યા કરી છે. તેનું પ્રસ્તુતમાં અનુસંધાન કરવા યોગ્ય છે. ત્યાં જણાવેલ છે કે “(૧) પરિ+અવ = પર્યવ. પરિ = ચારે બાજુથી અવ = રવાના થાય તે પર્યવ. મતલબ કે જે દ્રવ્યની જેમ સર્વદા રહે નહિ પણ પૂર્ણતયા રવાના થાય તેને પર્યવ કહેવાય. અથવા (૨) પરિ = ચારે બાજુથી આવન = ગમન = અવસ્થાન્તરની પ્રાપ્તિ. મતલબ કે દ્રવ્યની જુદી-જુદી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ એટલે પર્યવ. એકગુણશ્યામવર્ણ, દ્વિગુણશ્યામવર્ણ વગેરે જુદી-જુદી દ્રવ્યદશા એ જ પર્યવ કહેવાય. પર્યવના બદલે ‘પર્યાય’ આવો જ્યાં પાઠ હોય ત્યાં આ રીતે વ્યાખ્યા સમજવી કે (૩) ચારે બાજુથી રવાના થાય પણ દ્રવ્યની જેમ સર્વદા રહે નહિ તે પર્યાય. પ્રથમ વ્યાખ્યામાં ‘અવન્તિ’ ક્રિયાપદ આવે. આ વ્યાખ્યામાં ‘આયન્તે’ ક્રિયાપદ આવે. પરંતુ બન્નેનો અર્થ તો એક જ થાય છે. અથવા (૪) પરિ + ઇતિ = પર્યાયઃ । અર્થાત્ વસ્તુ સંપૂર્ણતયા જે પરિણામોને મેળવે તે પરિણામો એટલે પર્યાય.” આ પ્રમાણે શ્રીમલધારી હેમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજે ‘પર્યવ’ અને ‘પર્યાય’ - આમ બન્ને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જણાવવા દ્વારા પર્યાયના જે વિવિધ લક્ષણો દર્શાવેલ છે, તેનું વાચકવર્ગે અહીં અનુસંધાન કરવું.

❀ દ્રવ્યાદિમાં પ્રતીતિભેદ ❀

(૪) આ જ રીતે બુદ્ધિભેદથી પણ દ્રવ્યાદિ ત્રણનો ભેદ છે. તે આ રીતે (૪-ક) ‘દ્રવ્ય’ આ પ્રમાણે બોલવામાં આવે તો દ્રવ્યત્વપ્રકારક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૪-ખ) ‘ગુણ’ આ પ્રમાણે બોલવામાં આવે તો ગુણત્વપ્રકારક બુદ્ધિ થાય છે. (૪-ગ) તથા ‘પર્યાય’ એ પ્રમાણે બોલવામાં આવે તો પર્યાયત્વપ્રકારક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ તે તે દ્રવ્ય આદિ પદના શ્રવણ પછી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ વિભિન્ન પ્રકારની હોવાથી દ્રવ્ય આદિ પદાર્થ પરસ્પર વિભિન્ન છે - તેવું સ્પષ્ટપણે જણાય છે. જો દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાય

ઘટ-પટાદિવત્ । તથાહિ - દ્રવ્યમ્ અનુગતાઽઽકારાં બુદ્ધિં જનયતિ, પર્યાયાઃ તુ અનનુગતાકારામ્” (ભ.સૂ.૧૭/૨/૫૯૭) इत्युक्तम् ।

न च द्रव्यादिभेदसिद्धौ प्रतीतिभेदसिद्धिः, ततश्च सेति परस्पराश्रय इति शङ्कनीयम्,
यतो द्रव्यादिभेदसिद्धिं विनाऽपि सार्वलौकिकतथाविधाभिधानभेदात् प्रत्ययभेदसिद्धेरिति
नान्योन्याश्रयः, अन्यथा घट-पटादिबुद्धिभेदेऽपि तथात्वापत्तेः ।

(૫) एवं દ્રવ્યસ્ય એકરૂપેણ ઉત્કર્ષતઃ સ્થિતિરનન્તકાલં યાવત્, ગુણસ્ય નાનારૂપેણ દ્રવ્ય-સહભાવિત્વમ્, શુદ્ધપર્યાયાર્થિકનયાભિપ્રાયેણ પર્યાયસ્ય વિનશ્વરત્વમિતિ સ્થિતિભેદેનૈષાં ભેદઃ ।

વચ્ચે સ્વતઃ ભેદ ન હોય તો તેઓમાં ભેદની પ્રતીતિ બધાને ન થઈ શકે. આ જ અભિપ્રાયથી ભેદનયની વિવક્ષાથી ભગવતીસૂત્રવૃત્તિમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિજીએ જણાવેલ છે કે “દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે ભેદ છે. કારણ કે તે બન્નેનું અવગાહન કરનારી પ્રતીતિમાં જે તફાવત પડે છે, તેનું તે કારણ છે. જેમ ઘટ, પટ વગેરેમાં ભેદ હોવાથી તેની પ્રતીતિમાં તફાવત પડે છે તેમ આ વાત સમજવી. તે આ રીતે - દ્રવ્ય અનુગતઆકારવાળી પ્રતીતિને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે પર્યાયો તો અનનુગતાકારવાળી પ્રતીતિને ઉત્પન્ન કરે છે.” આ પ્રતીતિભેદથી દ્રવ્યાદિમાં ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

☆ અન્યોન્યાશ્રય શંકા-સમાધાન ☆

શંકા :- (ન ચ.) આ રીતે કહેવામાં તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવશે. કારણ કે દ્રવ્ય-ગુણાદિમાં ભેદ સિદ્ધ થાય તો ‘આ દ્રવ્ય છે. તે ગુણ છે...’ ઈત્યાદિ બુદ્ધિભેદ સિદ્ધ થાય. તથા તેવો બુદ્ધિભેદ જો સિદ્ધ થાય તો જ દ્રવ્યાદિભેદ સિદ્ધ થાય. આ અન્યોન્યાશ્રયથી તો એકની પણ સિદ્ધિ નહિ થાય.

અપવાદ :- (યતો.) ના. તમારી શંકા વ્યાજબી નથી. કારણ કે દ્રવ્ય-ગુણાદિમાં ભેદની સિદ્ધિ = જાણકારી જેને નથી તેવી વ્યક્તિને પણ ‘આ દ્રવ્ય, તે ગુણ’ આ પ્રમાણે સર્વલોકપ્રસિદ્ધ શબ્દ-પ્રયોગ સાંભળવાથી દ્રવ્ય-ગુણાદિમાં બુદ્ધિભેદ અનુભવાય જ છે. તથા તે અનુભૂયમાન પ્રતીતિભેદ દ્વારા દ્રવ્ય-ગુણાદિમાં પણ ભેદની જાણકારી (= સિદ્ધિ) થશે. તેથી કોઈ દોષ નથી. બાકી તો ઘટ, પટ વગેરેની પ્રતીતિમાં જે ભેદ રહે છે, તેની સિદ્ધિમાં પણ અન્યોન્યાશ્રયની આપત્તિ આવશે.

➤ દ્રવ્યાદિમાં સ્થિતિભેદ ➤

(૫) આ જ રીતે સ્થિતિભેદ હોવાથી પણ દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં ભેદ સિદ્ધ થાય છે. તે આ રીતે (૫-ક) સમાન સ્વરૂપે દ્રવ્યની સ્થિતિ ઉત્કર્ષથી અનંતકાળ સુધીની હોય છે. (૫-ખ) જ્યારે ગુણ વિભિન્ન સ્વરૂપે દ્રવ્યસહભાવી સ્થિતિને ધારણ કરે છે. આત્મા આત્માસ્વરૂપે અનંતકાળ સુધી રહે છે. જ્યારે જ્ઞાન ગુણ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન આદિ વિભિન્ન સ્વરૂપે આત્મદ્રવ્યની સાથે રહે છે. દ્રવ્ય સહભાવિત્વ તો ગુણનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ જ્યારથી માંડીને જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હાજર છે ત્યારથી માંડીને ત્યાં સુધી અવશ્ય હાજર રહે તે ગુણ કહેવાય. જીવનો જ્ઞાન ગુણ કાયમ જીવની સાથે હોય છે. પણ તે ક્યારેક મતિઉપયોગ સ્વરૂપે, તો ક્યારેક શ્રુતઉપયોગ સ્વરૂપે હોય તો ક્યારે કેવલ (જ્ઞાન-દર્શન) ઉપયોગ સ્વરૂપે હોય. જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપે પણ પરિણમે છે. આમ જ્ઞાન વિભિન્નરૂપે દ્રવ્યસહભાવી છે, એકસરખા સ્વરૂપે નહિ. (૫-ગ) જ્યારે પર્યાય તો વિનશ્વર છે. શુદ્ધ પર્યાયાર્થિકનયથી સર્વ પર્યાય ક્ષણિક છે. આમ દ્રવ્યાદિ ત્રણેયની

એ ૩ *ભેદથી પૂર્ણપણી^૧ ઈમ એહોનો = દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો, માંહોમાંહિ ભેદ જાણીનઈ, *સુજસ = 'ઉત્તમ યશની (કારિણી=) કરણહાર 'શુભ' = ભલી મતિ ધારો. 'તે કહવી છઈ ?' જે દુરમતિ કહિયઈ જે □ દ્રવ્યાદ્વૈતપક્ષની માઠી મતિ, તેહ રૂપિણી જેહ વેલી, તેહનઈ વિષઈ કૃપાણી = *કુહાડી છઈ.

(૬) एवं द्रव्यस्य स्वास्तित्वकृते न नियतगुण-पर्यायापेक्षा, गुण-पर्याययोस्तु स्वास्तित्वकृते नियतद्रव्यापेक्षेति निरपेक्षत्व-सापेक्षत्वलक्षणधर्मभेदेनाऽप्येषां भेदः सिध्यति।

યઘપિ દ્રવ્યં ગુણાદિયુક્તમેવ વર્તતે, ગુણાદયોઽપિ સદ્રવ્યા એવ તથાપિ ગુણાદયઃ સ્વાઽસ્તિત્વકૃતે દ્રવ્યમપેક્ષન્તે, ન તુ દ્રવ્યં સ્વાસ્તિત્વકૃતે ગુણાદિકમ્, યથા વીચયઃ સ્વાસ્તિત્વકૃતે સાગરમપેક્ષન્તે, ન તુ સાગરઃ સ્વાસ્તિત્વકૃતે વીચીન્ હત્યવધેયમ્।

નિરુક્તભેદવિવક્ષયૈવ અનુયોગદ્વારસૂત્રે ^૧“તિનામે તિવિહે પત્રત્તે। તં જહા - (૧) દવ્યનામે, (૨) ગુણનામે, (૩) પજ્જવનામે ય” (અનુ.દ્વા.સૂ.૨૧૭-પૃ.૧૫૧) હત્યેવં ત્રિનામનિરૂપણમકારીતિ ધ્યેયમ્।

સ્થિતિ વિભિન્ન પ્રકારની હોવાથી તે દ્રવ્યાદિ ત્રણેયમાં ભેદ છે - તેવું નક્કી થાય છે.

✽ દ્રવ્ય ગુણાદિથી નિરપેક્ષ, ગુણાદિ દ્રવ્યસાપેક્ષ ✽

(૬) તથા નિરપેક્ષત્વ અને સાપેક્ષત્વ સ્વરૂપ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસથી પણ દ્રવ્યાદિ ત્રણનો ભેદ નિશ્ચિત થાય છે. તે આ રીતે : (૬-ક) દ્રવ્યને પોતાના અસ્તિત્વ માટે નિયત એવા ગુણની કે પર્યાયની અપેક્ષા નથી. (૬ ખ-ગ) જ્યારે ગુણ અને પર્યાય બન્નેને પોતાના અસ્તિત્વ માટે નિયત દ્રવ્યની અપેક્ષા છે.

✽ સાગર તરંગનિરપેક્ષ, તરંગ સાગરસાપેક્ષ ✽

(યઘપિ.) જો કે દ્રવ્ય કાયમ ગુણ-પર્યાયયુક્ત જ હોય છે. તથા ગુણ-પર્યાય પણ કાયમ દ્રવ્ય સાથે જ રહે છે. તેમ છતાં ગુણ-પર્યાયને પોતાના અસ્તિત્વ માટે દ્રવ્યની અપેક્ષા રહે છે. જ્યારે દ્રવ્યને પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવવા ગુણ-પર્યાયની અપેક્ષા રહેતી નથી. ગુણ કે પર્યાય વિના દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જોખમાતું નથી. જ્યારે દ્રવ્ય વિના ગુણ-પર્યાયનું અસ્તિત્વ અવશ્ય જોખમાય છે. દા.ત. :- દરિયામાં સદા મોજાઓ આવે છે. મોજાઓ દરિયામાં જ રહેતા હોય છે. આમ દરિયો અને મોજા એકબીજાની સાથે સંકળાયેલા છે. તેમ છતાં મોજા વિના દરિયાનું અસ્તિત્વ જોખમાતું નથી. જ્યારે દરિયા વિના મોજાનું અસ્તિત્વ અવશ્ય જોખમાય છે. માટે દરિયાને પોતાના અસ્તિત્વ માટે મોજાની અપેક્ષા નથી. પરંતુ મોજાને પોતાના અસ્તિત્વ માટે દરિયાની અપેક્ષા અવશ્ય રહે છે. સાગર જેમ મોજાથી નિરપેક્ષ છે તેમ દ્રવ્ય વાસ્તવમાં ગુણ-પર્યાયથી નિરપેક્ષ છે તથા મોજા જેમ સાગરસાપેક્ષ છે તેમ ગુણ-પર્યાય દ્રવ્યસાપેક્ષ છે.

☪ અનુયોગદ્વારમાં દ્રવ્યાદિ વચ્ચે ભેદવિવક્ષા ☪

(નિરુ.) ઉપર જણાવેલ ભેદની વિવક્ષાથી જ અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં ત્રણ નામનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. ત્યાં આ અંગે જણાવેલ છે કે ‘ત્રણ નામ ત્રણ પ્રકારે છે. તે આ રીતે - (૧) દ્રવ્યનામ, (૨) ગુણનામ અને (૩)

✽ કો.(૮)માં ‘એ લક્ષણભેદથી પણ ભેદ જાણવો’ પાઠ. ▶...◀ ચિદ્રહ્યમધ્યવર્તી પાઠ પુસ્તકોમાં નથી. આ.(૧)+કો.(૮)+સિ.માં છે. □ એકાંત એક દ્રવ્યને માંનઈ, પણ-ગુણ-પર્યાય ન માંનઈ, તે દ્રવ્યાદ્વૈતવાદી કહિઈ શ્ર.ટિ.ભા. ✽ આ.(૧)માં ‘કાતર’ પાઠ. લી.(૧) + લા.(૨)માં ‘કુદાળી’ પાઠ. ૧. ત્રિનામ ત્રિવિધં પ્રજાતમ્। તદ્વથા - (૧) દ્રવ્યનામ, (૨) ગુણનામ, (૩) પર્યવનામ ચ।

*એ ઢાલઈ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો ભેદ *દેખાડ્યો.* *||૨/૧૬||

इत्थं भोः ! द्रव्य-गुण-पर्यायेषु मिथः पारमार्थिकौपचारिकभेदप्रसाधिकां, अत एव ध्यान्व्यहारिणीं = द्रव्याद्वैतैकान्तवादलक्षणमत्यन्धताविषवल्लीकृपाणीम्, अत एव जगति सुयशःकारिणीम् = उत्तम-ज्ञान-पूजा-समृद्धि-यशः-तेजोवृद्धि-सौभाग्यवृद्धि-शान्ति-शोभादिजननीं प्रज्ञां धारय। सुपदेन ज्ञान-पूजा-समृद्धयो ग्राह्याः, “सुस्तदा गर्भमोक्षे च सन्धाने विनिवारणे। ज्ञाने रथपथे चैव” (ए.श.मा.११३) इति एकाक्षरशब्दमालायां माधववचनात्, “सु पूजायां भृशाऽर्थाऽनुमति-कृच्छ्र-समृद्धिषु” (वि.प्र.ए.ना.मा.२१) इति विश्वप्रकाशान्तर्गतैकाक्षरनाममालायां महेश्वरवचनाच्च। ‘य’पदेन यशः बोध्यम्, “यशो यः कथितः” (ए.को. १६) इति एकाक्षरकोशे मनोहरवचनात्। ‘श’कारेण तेजोवृद्धि-सौभाग्यवृद्धि-शान्ति-शोभादयो ज्ञेयाः, “शकारं शङ्करं विद्यात्, तेजःसौभाग्यवर्धनम्” (आ.भै.क.ए.बी.ना.४५) इति आकाशभैरवकल्पान्तर्गतैकाक्षरबीजनाममालावचनात्, “शः परोक्षे समाख्यातः शान्तौ शोभा-वरेण्ययोः” (अ.ए.ना.३३) इति अभिधानाद्येकाक्षरीनाममालावचनाच्च। इत्थमिह शाखायां द्रव्य-गुण-पर्यायाणां मिथो भेदः समर्थितः। पर्यायनाम.’ જો ગુણ-પર્યાય વચ્ચે ભેદની વિવક્ષા કરવામાં ન આવે તો ત્રણના બદલે બે નામ જ ત્યાં બતાવ્યા હોત. પણ બે નામના બદલે ત્રણ નામ ત્યાં જણાવેલ છે. તેથી ભેદવિવક્ષા ત્યાં મુખ્ય કરેલ છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

❖ દ્રવ્યાદ્વૈતનું નિરાકરણ ❖

(इत्थं.) द्रव्य, गुण અને પર્યાય વચ્ચે પરસ્પર પારમાર્થિક ભેદને અને ઔપચારિક ભેદને પ્રકૃષ્ટ રીતે નિશ્ચિત કરી આપનારી પ્રજ્ઞાને હે ભવ્યાત્મા ! ધારણ કરો. આ પ્રજ્ઞા દ્રવ્યાદિમાં પારમાર્થિક અને ઔપચારિક ભેદને સાધી આપનાર હોવાના લીધે જ દ્રવ્યઅદ્વૈતવાદ સ્વરૂપ એકાન્તવાદરૂપી મતિઅન્ધતા સ્વરૂપ વિષવેલને છેદવા માટે કુહાડી સમાન છે. માટે જ આવી પ્રજ્ઞા જગતમાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પૂજા, સમૃદ્ધિ, યશ, તેજોવૃદ્ધિ, સૌભાગ્યવૃદ્ધિ, શાન્તિ, શોભા વગેરેને જન્માવનારી છે. તેથી આવી પ્રજ્ઞાને હે ભવ્યાત્મા ! ધારણ કરો. મૂળશ્લોકમાં ‘સુયશઃકારિણી’ આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાનું જે વિશેષણ જણાવેલ છે તેમાં સુ, ય અને શઃ શબ્દના જુદા-જુદા શબ્દકોશોના આધારે વિવિધ અર્થો લઈને ઉપરોક્ત રીતે અર્થઘટન કરેલ છે. તે આ રીતે સમજવું. એકાક્ષરશબ્દમાલામાં માધવ મંત્રીએ (૧) ગર્ભમોચન, (૨) સંધાન, (૩) વિનિવારણ, (૪) જ્ઞાન અને (૫) રથમાર્ગ - અર્થમાં સુદર્શાવેલ છે. તથા વિશ્વપ્રકાશ કોશ અંતર્ગત એકાક્ષરનામમાલામાં મહેશ્વરકવિએ (૧) પૂજા, (૨) પ્રારુચ્ય, (૩) અનુમતિ, (૪) કૃચ્છ્ર અને (૫) સમૃદ્ધિ - અર્થમાં ‘સુ’ જણાવેલ છે. આ બન્ને કોશના આધારે અહીં ‘સુ’ પદના અર્થ તરીકે જ્ઞાન, પૂજા અને સમૃદ્ધિ ગ્રહણ કરવા. તથા એકાક્ષરકોશમાં મનોહર પંડિતે ‘ય’ નો અર્થ યશ જણાવેલ છે. તે મુજબ અહીં ‘ય’ = યશ સમજવું. તથા ‘શ’ ના અર્થ તરીકે તેજોવૃદ્ધિ, સૌભાગ્યવૃદ્ધિ, શાન્તિ, શોભા વગેરે અર્થ નીચેના શબ્દકોશોના આધારે ગ્રહણ કરવા. આકાશભૈરવકલ્પઅંતર્ગત એકાક્ષરબીજ નામમાલામાં ‘શ ના અર્થરૂપે શંકર, તેજોવૃદ્ધિ, સૌભાગ્યવૃદ્ધિ જાણવા’- આમ જણાવેલ છે. અભિધાનાદિએકાક્ષરી નામમાલામાં ‘શ ના અર્થરૂપે પરોક્ષ, શાન્તિ, શોભા, વરેણ્ય જાણવા’- આમ જણાવેલ

.... ચિદ્રવ્યમધ્યવર્તી પાઠ ધ.માં નથી. † લા.(૨)માં ‘વખાણ્યો’ પાઠ. * કો.(૧૨)માં ‘દ્રવ્ય ગુણ ગુણી પુદ્ગલદ્રવ્ય એ વ્યવસ્થા શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે’ પાઠ અધિક છે.

પ્રકૃતે આધ્યાત્મિકોપનયસ્ત્વેવમ્ - ‘દ્રવ્ય-ગુણાદયો મિથો ભિન્નાઃ’ इति सिद्धान्तं मनसिकृत्य ध्रुवात्मद्रव્યभिन्नपूर्णगुण-शुद्धपर्यायाविर्भावाय प्रबलाऽन्तरङ्गोद्यमः कर्तव्यः। ततः सुशोभनादिना गृहमिव, भूषणादिना शरीरमिव, पुण्योदयेन संसार इव, पूर्णगुण-शुद्धपर्यायैः आत्मा राजते। ततश्च शान्तसुधारसवृत्तौ वर्णितं “अपनष्टरागादिवर्गं मोक्षं” (शा.सु.९/५ वृ.) द्रुतं लभते॥२/१६॥

इति श्रीवर्धमानतपोनिधि-न्यायविशारद-स्वर्गस्थगच्छाधिपतिश्रीमद्विजयभुवनभानुसूरीश्वरशिष्यरत्न-
पद्ममणितीर्थोद्धारक-पार्श्वप्रज्ञालयतीर्थप्रेरक-पंन्यासप्रवरश्रीविश्वकल्याणविजयगणिवरशिष्य-

मुनियशोविजयगणिरचितस्य द्रव्य-गुण-पर्यायरासानुसारिणो द्रव्यानुयोगपरामર્शस्य परामર્शકર્ણિકા-
ऽभिधानायां स्वरचितवृत्तौ द्वितीयशाखायां द्रव्य-गुण-पर्यायभेदसिद्धिनामको द्वितीयः अधिकारः॥२॥

છે. આ રીતે બીજી શાખામાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે પરસ્પર ભેદનું સમર્થન કરવામાં આવેલ છે.

અભેદતા :- (I) દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય જો પરસ્પર સર્વથા અભિન્ન હોય તો તેઓમાં સંજ્ઞાભેદ વગેરે સ્વરૂપે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ સંભવે નહિ. પરંતુ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ તો જોવા મળે છે. માટે દ્રવ્યાદિમાં ભેદ માનવો જરૂરી છે. (II) બ્રહ્માદૈતવાદી વેદાન્તી, શબ્દાદૈતવાદી વૈયાકરણ, જ્ઞાનાદૈતવાદી યોગાચાર નામના બૌદ્ધ આ ત્રણેય એકાન્તવાદી છે. વેદાન્તીના મતે આત્મા એક જ હોવાથી એક આત્માની મુક્તિ થતાં સંસારનો ઉચ્છેદ થવાની અનિષ્ટ આપત્તિ આવશે. શબ્દાદૈતવાદીના મતમાં શબ્દશૂન્ય નિર્વિકલ્પક પારમાર્થિક સમાધિયોગ સંભવતો ન હોવાથી મોક્ષપુરુષાર્થનો ઉચ્છેદ થશે. તથા જ્ઞાનાદૈતવાદીના મતમાં જ્ઞાનભિન્ન સર્વ વસ્તુ મિથ્યા હોવાથી જગતના વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ થશે. તેથી આ ત્રણેય વાદ મતિને અંધ કરનાર છે. આધ્યાત્મિક મૃત્યુનું કારણ હોવાથી વિષવેલી સમાન છે. માટે જ તેનું ઉન્મૂલન કરવા દ્રવ્ય દ્રવ્યમાં પરસ્પર ભેદ, દ્રવ્યથી ગુણ-પર્યાયનો ભેદ અને ત્રણેયમાં પરસ્પર ભેદ માનવો જરૂરી છે. (III) ‘સુચશ્કારિણી’ શબ્દ દ્વારા ગ્રંથકારશ્રીએ પોતાનું નામ યશોવિજય છે એવું સૂચિત કર્યું છે.

આધ્યાત્મિક ઉપનયન :- “દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં ભેદ છે” - આ બાબત અધ્યાત્મ જગતમાં એ રીતે ઉપયોગી છે કે આત્મદ્રવ્ય ધ્રુવ હોવાથી સદા સંનિહિત જ છે. પરંતુ શુદ્ધ ગુણ અને પર્યાયો તેનાથી ભિન્ન હોવાથી તેને પ્રગટ કરવા માટે અંતરંગ પ્રબળ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા રહે છે. જેમ મકાન ટકાઉ સામગ્રી અને સુંદર સજાવટથી શોભે છે, શરીર દાગીનાથી શોભે છે, સંસાર પુણ્યથી શોભે છે, તેમ આત્મદ્રવ્ય પૂર્ણ ગુણો અને શુદ્ધ પર્યાયથી શોભે છે. તેના લીધે શાંતસુધારસવૃત્તિમાં વર્ણવેલા, રાગાદિ દોષના સમૂહથી શૂન્ય એવા મોક્ષને સાધક ઝડપથી મેળવે છે. (૨/૧૬)

પૂજ્યપાદ વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયવિશારદ સ્વ. ગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી

મહારાજાના શિષ્યરત્ન પૂજ્યવર્ય પદ્મમણિતીર્થોદ્ધારક પાર્શ્વપ્રજ્ઞાલયતીર્થપ્રેરક પંન્યાસપ્રવર

શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણિવરના શિષ્યાણુ મુનિ યશોવિજયગણી દ્વારા સ્વરચિત

‘દ્રવ્યાનુયોગપરમર્શ’ (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરાસ અનુસારી) ગ્રંથની ‘પરમર્શકર્ણિકા’

નામની સ્વરચિત વૃત્તિની દ્વિતીય શાખાના ‘કર્ણિકાસુવાસ’ નામના ગુજરાતી

વિવરણમાં ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયભેદસિદ્ધિ’ નામનો

દ્વિતીય અધિકાર પૂર્ણ થયો.

❧ દ્વિતીય શાખા સમાપ્ત ❧

❁ શાખા - ૨ અનુપ્રેક્ષા ❁

પ્ર.૧ નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. દ્રવ્યમાં ગુણ-પર્યાયનો ભેદ બતાવવા ગ્રંથકાર કઈ યુક્તિઓ બતાવે છે ?
૨. ઊર્ધ્વતા સામાન્ય, તેના અવાંતર પ્રકાર દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવો. અને તેનો તિર્યક્ સામાન્યથી ભેદ જણાવો.
૩. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વચ્ચે ભેદની સિદ્ધિ કરો.
૪. દ્રવ્યનું વ્યુત્પત્તિપ્રધાન, દ્રવ્યાનુયોગના અભિપ્રાયથી અને દ્રવ્યનિક્ષેપમાં ઉપયોગી બને તેવું એક એક લક્ષણ જણાવો.
૫. શક્તિ અંગે વ્યવહારનયનું મંતવ્ય જણાવો અને તેનાથી ભિન્ન એવું નિશ્ચયનયનું મંતવ્ય સિદ્ધ કરો.
૬. ઓધશક્તિ અને સમુચિત શક્તિની વ્યાખ્યા જણાવો, ઉદાહરણથી સમજાવો અને આત્મામાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરો.
૭. ‘પર્યાય કરતા ગુણ અતિરિક્ત નથી’ - આ વાત શાસ્ત્ર સંદર્ભ દ્વારા સમજાવો.
૮. ઢાળ-૨ ની ગાથા ૧ થી ગાથા ૧૬ ના પદાર્થોનો સાર ૧૫ લીટીમાં જણાવો.
૯. અનેક અર્થમાં વપરાતા ગુણ શબ્દ વિશે પાંચ ઉદાહરણ દ્વારા પાંચ વિવિધ અર્થ જણાવો.

પ્ર.૨ નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપથી જવાબ આપો.

૧. દ્રવ્ય કોને કહેવાય ?
૨. “એક જ પદાર્થ ઉપચારથી નવવિધ બને છે”- આ વાક્ય સ્પષ્ટ કરો.
૩. ‘વર્ગજ્ઞા’ શબ્દની ઓળખાણ આપો.
૪. પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિ મ. ના દૃષ્ટિકોણથી ગુણ-પર્યાય વચ્ચે અભેદ સિદ્ધ કરો.
૫. જીવના પાંચ પરિણામ અને અજીવના ત્રણ પરિણામ જણાવો.
૬. દ્રવ્ય કરતાં ગુણ-પર્યાયમાં પાર્થક્યને સિદ્ધ કરો.
૭. ‘પરિણામ’ શબ્દના પર્યાયવાચી શબ્દો જણાવો.
૮. વસ્તુગત પર્યાયોના બે પ્રકાર જણાવો.
૯. શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયજીએ કરેલ પર્યાયની વ્યાખ્યા જણાવો.
૧૦. પંચાધ્યાયી પ્રકરણને આશ્રયીને પર્યાયના પર્યાયવાચી શબ્દ જણાવો.

પ્ર.૩ વાક્ય સાચુ છે કે ખોટું ? ખોટું હોય તો સુધારીને લખો.

૧. ‘ચરણ-ગુણદ્વિઓ સાહુ’ માં ‘ગુણ’ શબ્દ વૈભવના અર્થમાં વપરાયેલ છે.
૨. સુખ એ આત્માનો ગુણ છે.
૩. ‘તિર્યક્ પ્રચય’ શબ્દ વાપરવામાં દિગંબરોને ‘અપસિદ્ધાંત’ નામનો દોષ લાગુ પડે છે.

૪. ગુણ અને પર્યાય શક્તિસ્વરૂપ છે.
૫. 'પરિણામ' શબ્દ ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ સૂચવે છે.
૬. 'ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્' દ્વારા પર્યાયથી ભિન્ન એવા ગુણની સિદ્ધિ થાય છે.
૭. તિર્યચ, મનુષ્ય વગેરે દેવના પર્યાય છે.
૮. ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ = ૧ કાળચક્ર.
૯. શક્તિરૂપે વિદ્યમાન કોઈ પણ વસ્તુ જન્મને ધારણ નથી જ કરી શકતી.
૧૦. વાસ્તવમાં પર્યાય એ ગુણ કરતાં ફક્ત વિવક્ષાથી જુદો ભાસે છે.

પ્ર.૪ યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. દ્રવ્ય	(૧) સક્રિયતા
૨. વ્યક્તિ	(૨) શ્વેત
૩. ઘાસ	(૩) પુષ્પં જિગ્મામિ।
૪. જાતિ	(૪) પૂજ્યપાદ
૫. પર્યાય	(૫) ભાટચિંતામણિ
૬. તીર્થ	(૬) વેદાંતકૌમુદી
૭. અનુવ્યવસાય	(૭) વિધિ
૮. ગાગાભટ્ટ	(૮) પર્યાય
૯. દેવનન્દી આચાર્ય	(૯) પ્રવચન
૧૦. રામદ્વય	(૧૦) ઓઘશક્તિ

પ્ર.૫ ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. આકૃતિનું ઉપમર્દન કરવામાં આવે તો ----- જ બાકી રહે છે. (આત્મા, દ્રવ્ય, પર્યાય)
૨. જૈનદર્શન મુજબ શબ્દ ---- છે. (દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય)
૩. ----- માં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણ ને ગુણ તરીકે જણાવેલ છે. (વેદાન્તકૌમુદી, મીમાંસા દર્શન, સાંખ્યદર્શન)
૪. વિવિધ પર્યાયોના ઉપાદાનકારણ સ્વરૂપ ત્રિકાળાનુગત દ્રવ્યશક્તિને ----- કહેવાય. (ગિર્ધ્વતા સામાન્ય, તિર્યક્ સામાન્ય, ઉપયોગ સામાન્ય)
૫. નયની પ્રરૂપણામાં ----- નયનો પ્રવેશ થતો નથી. (દ્રવ્યાસ્તિક, ગુણાસ્તિક, પર્યાયાસ્તિક)
૬. નૈયાયિક મતે દ્રવ્ય ----- થી ગ્રાહ્ય છે. (ચક્ષુ, શ્રાવણ, જીભ)
૭. ----- ના મતે 'કર્મભિન્નત્વ હોવાની સાથે દ્રવ્યાશ્રિતત્વ' ગુણનું લક્ષણ છે.' (નારાયણાચાર્ય, મેઘનાદસૂરિ, પતંજલિ)
૮. ----- ગ્રંથના મતે 'ભાવ નિરૂપાખ્યાતાને પામતો નથી.' (વાક્યપદીય, પશુપટલ, ન્યાયરત્નાકર)
૯. ----- માં 'ગુણ' શબ્દ કંદોરાનું સૂચક છે. (આચારંગ, સૂયગડાંગ, સ્થાનાંગ)

લેખક દ્વારા રચિત-સંપાદિત-અનુવાદિત સાહિત્ય સૂચિ

નં.	પુસ્તકનું નામ	ભાષા/વિષય	કિંમત રૂ.
૧.	ન્યાયાલોક	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૧૭૦-૦૦
૨.	ભાષા રહસ્ય	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૧૬૦-૦૦
૩.	સ્યાદાદ રહસ્ય (ભાગ ૧ થી ૩)	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૪૩૫-૦૦
૪.	વાદમાલા	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૧૨૦-૦૦
૫.	ધોડશક (ભાગ ૧-૨)	(સંસ્કૃત + હિન્દી)	૨૦૦-૦૦
૬.	અધ્યાત્મોપનિષત્ (ભાગ ૧-૨)	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૧૮૦-૦૦
૭.	દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા (ભાગ ૧ થી ૮)	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૨૦૦૦-૦૦
૮.	FRAGRANCE OF SENTIMENTS	ENGLISH	25-00
૯.	GLIMPSES OF SENTIMENTS	ENGLISH	30-00
૧૦.	ABUNDANT JOY OF SENTIMENTS	ENGLISH	25-00
૧૧.	WHAT IS SUPERIOR ? INTELLECT OR FAITH ?	ENGLISH	10-00
૧૨.	LUST GETS DEFEATED, DEVOTION WINS...	ENGLISH	10-00
૧૩.	WHAT IS SUPERIOR ? SADHANA OR UPASANA ?	ENGLISH	10-00
૧૪.	દિવર્ણ રત્નમાલિકા	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૫.	વાસના હારે, ઉપાસના જીતે	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૬.	બુદ્ધિ હારે, શ્રદ્ધા જીતે	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૭.	સાધના ચઢે કે ઉપાસના ?	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૮.	સંવેદનની સુવાસ	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૧૯.	સંવેદનની જલક	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૦.	સંવેદનની મસ્તી	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૧.	સંવેદનની સરગમ	(પરમાત્મભક્તિ ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૨૨.	સંયમીના કાનમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૩.	સંયમીના દિલમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૪.	સંયમીના રોમેરોમમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૫.	સંયમીના સપનામાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૬.	સંયમીના વ્યવહારમાં	(સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો માટે)	અમૂલ્ય
૨૭.	વિદ્યુતપ્રકાશની સજીવતા અંગે વિચારણા	(ગુજરાતી)	૧૦-૦૦
૨૮.	વિદ્યુતપ્રકાશ : સજીવ યા નિર્જીવ ?	(હિન્દી)	૧૦-૦૦
૨૯.	યશોવિજય છત્રીશી	(અભિનવ પ્રભુસ્તુતિ)	અમૂલ્ય
૩૦.	પ્રમુ વીર કી અંતિમ દેશના	(ઉત્તરાખ્યનસૂત્ર સૂક્તિ ચયન)	નિઃશુલ્ક
૩૧.	સંવેદન કી સુવાસ	(પ્રમુ શક્તિ)	
૩૨.	સંવેદન કી મસ્તી	(પ્રમુ શક્તિ)	
૩૩.	સંવેદન કી જલક	(પ્રમુ શક્તિ)	
૩૪.	સંવેદન કી સરગમ	(પ્રમુ શક્તિ एवं અધ્યાત્મસાધના)	૧૦૦-૦૦
૩૫.	શ્રાવક દિનચર્યા	(ગુજરાતી)	અમૂલ્ય
૩૬.	દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ + દ્રવ્યાનુયોગપરામર્શ (ભાગ - ૧ થી ૭)	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૫૦૦૦-૦૦
૩૭.	દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ + અધ્યાત્મઅનુયોગ (ભાગ-૧-૨)	(સંસ્કૃત + ગુજરાતી)	૧૦૦૦-૦૦

નોંધ : અધ્યયનશીલ પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ રૂપે મળે શકશે.

પ્રાપ્તિ સ્થાન :- દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ ૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, ધોળકા, જિ. અમદાવાદ. પીન-૩૮૭૮૧૦.

● ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ - ભાગ ૧ થી ૭ ની પૃષ્ઠસૂચિ ●

ભાગ	ઢાળ/શાખા	પૃષ્ઠ
(૧)	૧ + ૨	૧-૨૪૨
	૧. દ્રવ્યાનુયોગ માહાત્મ્ય	૧-૮૬
	૨. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ભેદસિદ્ધિ	૮૭-૨૪૨
(૨)	૩ + ૪ + ૫	૨૪૩-૬૭૪
	૩. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અભેદસિદ્ધિ	૨૪૩-૩૫૮
	૪. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય ભેદાભેદસિદ્ધિ + સમ્પ્રભંગી સ્થાપન	૩૫૯-૫૬૨
	૫. નય-પ્રમાણસાપેક્ષ ભેદાભેદસિદ્ધિ + દ્રવ્યાર્થિકનયનિરૂપણ	૫૬૩-૬૭૪
(૩)	૬ + ૭ + ૮	૬૭૫-૧૧૦૪
	૬. દિગંબરસંમત નયનું નિરૂપણ	૬૭૫-૮૧૪
	૭. ઉપનય પરામર્શ	૮૧૫-૮૦૪
	૮. આધ્યાત્મિકનય નિરૂપણ + દેવસેનમત સમીક્ષા	૮૦૫-૧૧૦૪
(૪)	૯ + ૧૦	૧૧૦૫-૧૬૪૬
	૯. ઉત્પાદાદિ વિચાર	૧૧૦૫-૧૩૮૪
	૧૦. દ્રવ્યભેદ નિરૂપણ	૧૩૮૫-૧૬૪૬
(૫)	૧૧ + ૧૨	૧૬૪૭-૧૮૬૦
	૧૧. ગુણ + સામાન્યસ્વભાવ નિરૂપણ	૧૬૪૭-૧૮૪૪
	૧૨. વિશેષસ્વભાવ નિરૂપણ	૧૮૪૫-૧૮૬૦
(૬)	૧૩ + ૧૪ + ૧૫	૧૮૬૧-૨૩૫૨
	૧૩. સ્વભાવમાં નયયોજના	૧૮૬૧-૨૧૧૦
	૧૪. વ્યંજનપર્યાય-અર્થપર્યાય નિરૂપણ	૨૧૧૧-૨૨૪૪
	૧૫. જ્ઞાન માહાત્મ્ય	૨૨૪૫-૨૩૫૨
(૭)	૧૬ + ૧૭	૨૩૫૩-૨૮૩૪
	૧૬. દ્રવ્યાનુયોગપરિજ્ઞાન પ્રાધાન્ય	૨૩૫૩-૨૫૮૪
	૧૭. ગુરુપરંપરા પ્રશસ્તિ	૨૫૮૫-૨૬૨૮
	● ૧ થી ૧૮ પરિશિષ્ટ	૨૬૩૦-૨૮૩૪

★ સંપૂર્ણ ★

નોંધ :- ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’ - આ પુસ્તકના કુલ સાત ભાગના પ્રકાશન સાથે જ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ + અધ્યાત્મ અનુયોગ’ ભાગ ૧-૨ પણ પ્રકાશિત થયેલ છે. તે બન્ને ભાગમાં રાસ+ટબો+પરામર્શ+શ્લોકાર્થ+આધ્યાત્મિક ઉપનય+પાઠાંતરાદિની ટિપ્પણી + દરેક શાખાનો ટૂંકસાર સમાવિષ્ટ છે.

जिनपतिप्रथिताऽखिलवाङ्मयी,
गणधराऽऽननमण्डपनर्तकी।
गुरुमुखाम्बुजखेलनहंसिका,
विजयते जगति श्रुतदेवता॥

ॐ
नमः

श्रुतअधिष्ठायिका मा सरस्वती

इत्थं साम्प्रदायिकव्यामोहादिना साधु-श्रावकादिनिन्दादिकारिणः
उग्रचारित्राचारपालनमपि अशुद्धानुष्ठानत्वेनाऽवसेयम्।

(कर्णिका-पृ. २७)

सांપ્રદાયિક વ્યામોહ વગેરેના કારણે
વિના સંકોચે જાહેરમાં સાધુ-શ્રાવક વગેરેની નિંદા કરનારના
બહારથી ઉગ્ર દેખાતાં ચારિત્રાચાર અપરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન જ જાણવા.

(કર્ણિકા સુવાસ)

द्रव्य

गुण

पर्याय

❁ પ્રકાશક ❁

શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, ઇલા

